VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

13. KÖTET
1859–1860

BUDAPEST 1965

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

13. KÖTET
1859–1860

BUDAPEST 1965

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a tizenharmadik kötethez

Marx és Engels műveinek tizenharmadik kötete az 1859 januárja és 1860 februárja között írott munkákat foglalja magában.

Ez az időszak a proletár és demokratikus mozgalom és a nemzeti felszabadító harcok feléledésének időszaka volt; az európai országokban új forradalmi fellendülés jelei mutatkoztak, új politikai távlatok nyíltak a munkásosztály előtt. Az 1848-as forradalmak leverése után tomboló reakció lassanként erejét vesztette. Az 1857–58-ban bekövetkezett első világválság, mint Marx és Engels előrelátta, megbolygatta a kialakult politikai uralmi formákat és általános politikai megélénkülésre vezetett. A világválság kihatásai még az 1859-es esztendőre is rányomták bélyegüket.

Marx és Engels elméleti és gyakorlati tevékenysége ebben az időszakban mindenekelőtt a proletariátusnak az új forradalmi fellendülésre való előkészítésére irányul. Marx továbbra is elsősorban a politikai gazdaságtan kérdéseivel foglalkozik; Engels hadtudományi, történelmi és nyelvészeti tanulmányokat folytat. Mindketten nagyarányú publicisztikai tevékenységet fejtenek ki és folytatják 1857-ben megkezdett közreműködésüket a „New American Cyclopaedia"-ben is.

A marxi politikai gazdaságtan történetében az 1859-es év fordulópontot jelöl: Marx tizenöt évi kutatásainak eredményeként megjelenik a „Politikai gazdaságtan bírálatához" első füzete. A marxi politikai gazdaságtan kidolgozásának ez a tizenöt éve két nagy időszakra oszlik. 1843-tól 1848-ig a tudományos kommunizmus alapjainak tisztázásával és a dialektikus materializmus kidolgozásával párhuzamosan Marx hozzáfogott a politikai gazdaságtan kritikájához és a gazdasági elmélet kidolgozásához is. Ennek az időszaknak az elején a „Gazdasági-filozófiai kéziratok" állnak; eredményeinek összefoglalását pedig a „Filozófia nyomorúsága" és a „Bérmunka és tőke" adják. Ezek, mint Engels írja, azt bizonyítják, hogy Marx már ebben az időszakban „nagyon jól tudta nemcsak azt, hogy miből, hanem azt is, hogy *hogyan* »keletkezik a tőkés értéktöbblete«". Kiindulva abból a megállapításból, hogy az anyagi élet termelési módja megszabja a társadalom gazdasági, politikai és szellemi életfolyamatát, Marx megvizsgálja a termelési módok,

elsősorban a tőkés termelési mód fejlődési és mozgástörvényeit, feltárja a kapitalizmus belső ellentmondásait, melyeknek kibontakozása elkerülhetetlenül elvezet a szocialista forradalomhoz. – 1850 szeptemberében Marx újból hozzáfog az 1848-as forradalomban való aktív részvétele miatt megszakított gazdasági tanulmányaihoz. Kritikailag felülvizsgálja Ricardo járadék- és pénzelméletét, amelyet a „Filozófia nyomorúságá"-ban alapul még elfogadott, tanulmányozza a politikai gazdaságtan egész irodalmát, gazdasági, statisztikai anyaggyűjtést végez, szaktanulmányokat folytat (technológia-történet, agrokémia, matematika stb.). Marx politikai gazdaságtani elméletének sarkalatos kérdései ebben az időszakban már teljes tisztázásra kerültek; az áru és a pénz történeti jellegének, érték és használati érték ellentmondásos egységének, az árutermelő munka kettős jellegének, az értékformák egymásból való kifejlődésének, érték és pénz összefüggésének, a gazdasági kategóriáknak mint emberek közötti termelési viszonynak az elemzését mindenoldalúan megalapozta, a klasszikus polgári elméletek bírálatával és a vulgáris gazdaságtan különféle tanainak cáfolatával párhuzamosan és szoros kapcsolatban. 1856 végén Marx elérkezettnek látta az időt a felgyülemlett óriási anyag áttekintésére és rendszeres feldolgozására; az 1857-es válság előjelei, majd kitörése miatt is sürgősnek tartotta, hogy leszűrje magában az eredményeket. 1857 augusztusában hozzáfogott műve első fogalmazványának leírásához és 1858 márciusáig kidolgozott egy több mint 50 nagyalakú nyomtatott ívnyi kéziratot (az úgynevezett „nyersfogalmazványt"), amelyben már részletesen tárgyalja a későbbi „Tőke" három könyvének alapkérdéseit (és kitér olyan – elsősorban társadalomtörténeti – problémák tisztázására is, amelyek túlmennek a „Tőké"-ben tárgyalt kérdések körén). Mindezt pénzkereső, publicisztikai és politikai tevékenysége mellett, legnagyobbrészt éjszakai munkával végezte. – Az 1857–58-as kézirat felhasználásával Marx 1858 tavaszán hozzáfogott nagy gazdaságtani műve sajtó alá rendezéséhez. Kidolgozta a munka felépítési tervét, ennek megfelelően megírta, majd ismételten átírta a munka első fejezeteit. Azt tervezte, hogy egymás után füzetekben jelenteti meg a „Politikai gazdaságtan bírálatá"-t; az első füzet, amely az árut és a pénzt vizsgálja, 1859 januárjában készült el és júniusban jelent meg. Az első füzethez írt előszóban Marx felvázolja saját politikai gazdaságtani tanulmányainak menetét és tömör összefoglalását adja a materialista történelemfelfogásnak. Az előszóban Marx megemlíti azt az általános bevezetést, amelyet eredetileg a „Bírálat" elé szánt. Ennek a bevezetésnek az első fogalmazványa fennmaradt Marx iratai között (az 1857–58-as kéziratok elején); kötetünkben a „Bírálat" után közöljük. Ez a bevezetés részletesen fejtegeti a marxi történelemfelfogás alap-

vető kérdéseit. – A „Bírálat" azok közé a művek közé tartozik, amelyek, Lenin szavával, forradalmasították a politikai gazdaságtant. Ebben a formában azonban nem került sor a mű folytatására; Marx eredetileg úgy tervezte, hogy még 1859 folyamán megírja a második füzetet is, de a további kutatás során arra az elhatározásra jutott, hogy munkája egész felépítési tervét megváltoztatja. Kidolgozta a „Tőke" tervét, s a „Tőke" 1867-ben megjelent első könyvében újra tárgyalja a „Bírálat" első füzetében vizsgált kérdéseket is. Ennek ellenére a „Bírálat" első füzetében adott tárgyalásmód megőrizte önálló érdekességét, nem is szólva arról, hogy behatóan tárgyal olyan problémákat is (mindenekelőtt a pénzzel és pénzforgalommal kapcsolatban), amelyeket a „Tőke" csak röviden érint. (V. ö. erről még az 1. és 401. jegyzetet.)

A kötet nagy részét Marx és Engels publicisztikai munkái foglalják el. Legnagyobb részük a „New York Daily Tribune" c. nagy haladó amerikai napilapban jelent meg, melynek Marx (és Marx nevében Engels is) 1851-től 1862-ig munkatársa volt. Erre az időszakra esik a rövidéletű londoni „Volk"-ban való közreműködésük is; ezt a német nyelvű hetilapot forradalmi demokrata emigránsok adták ki, Marxnak döntő befolyása volt a lapra, kezdetben csak mint tanácsadónak, később pedig ő lett a lap tényleges szerkesztője. A kötet anyagai között szerepel továbbá Engels ez időben megjelent két névtelen brosúrája: „A Pó és a Rajna" és „Szavoja, Nizza és a Rajna".

Marx és Engels „Tribune"-beli publicisztikai tevékenységének egyik fő területe azok a vizsgálatok, amelyekben a világgazdaság mozgását, az angol pénzügyeket, külkereskedelmet, az angliai politikai élet eseményeit, a munkásosztály helyzetét elemzik. Cikkeket írtak az angol külkereskedelemről és gyarmatpolitikáról, a brit gyáripar helyzetéről és a gyárfelügyelői jelentésekről, a népmozgalomról, pauperizmusról, a bűnözési és a kivándorlási statisztikáról, a gyári törvényhozásról és a gyári balesetekről, a választójogi reformtörvényjavaslatokról és a választási korrupcióról stb. Ezek a cikkek pontos tényekkel szolgálnak az osztályelnyomásnak, a gyarmati kizsákmányolásnak az angol uralkodó osztályok által alkalmazott módszereiről, az angol igazgatási és katonai rendszabályokról, rendkívül gazdag anyagot adnak a gazdasági fejlődés és a munkásosztály történetéhez és gyakran fontos elméleti gazdaságtani általánosításokat is tartalmaznak (pl. a termelőerők színvonalával kapcsolatban az újratermelési ciklus során az „Ipar és kereskedelem" c. cikkben).

1859 első felében politikai téren Marx és Engels figyelmének legfőbb tárgya az itáliai helyzet: az osztrák és belső elnyomók ellen, az olasz egysé-

gért küzdő nemzeti mozgalom fellángolása, valamint az itáliai osztrák–francia háború előjelei és eseményei. Elemzik az 1848-ban végig nem vitt polgári demokratikus forradalom után még mindig feudális maradványokkal terhes, széttagolt Itália viszonyait, az itáliai mozgalom helyzetét és esélyeit, az uralkodó osztályoknak azt a törekvését, hogy a nép forradalmi mozgalma nélkül és ellenére, külső segítséggel és felülről valósítsák meg az egységet. Marx és Engels azt tartották, hogy a proletariátusnak saját harca érdekében mindenekelőtt ki kell kényszerítenie a polgári demokratikus követelések teljesítését, a nemzeti egység megteremtését és ezzel megtisztítani az utat a győzelmes proletárforradalom számára.

A titokban előkészülő itáliai háború kitörését Marx és Engels már hónapokkal előre jelezték, elemezték a háború diplomáciai előjeleit, a felek gazdasági és katonai helyzetét, és feltárták azokat a gazdasági és politikai okokat, amelyek az események mögött meghúzódtak, majd a háború kitörése után a hadműveleteket és a különféle diplomáciai manővereket. Vizsgálták a haladó és forradalmi irányzatok politikai célkitűzéseit, különös figyelemmel fordultak azok felé a népi erők felé, amelyek saját uralkodó osztályaik és azok külföldi támogatói ellenére a háborút valóban felszabadító háborúvá kívánták változtatni, és elsősorban Garibaldi, a forradalmi hadvezér felé, aki politikai és katonai téren egyaránt legkövetkezetesebben képviselte Itáliában ezt az irányvonalat. Megmutatták a háború közvetlen ellenforradalmi és távolabbi forradalmi kihatásait, a III. Napóleon által a forradalmi fejleményektől való félelmében felajánlott fegyverszünet és az utána megkötött béke politikai tartalmát. Az ebben az időben írt cikkek leleplezik a „felszabadító" szerepében tetszelgő III. Napóleon céljait és a bonapartizmus igazi természetét, a bonapartista–cári együttműködést, másrészt az osztrák császárság korhadt és katonailag is tehetetlen gépezetét és Poroszország zavarosban-halászását.

Marx és Engels fejtegetései egyben polémiát tartalmaznak a „királyi-porosz szocialista" Lassalle nézetei ellen; Lassalle Poroszország semlegességének pártján állt, a nemzeti liberálisokkal együtt Németországnak porosz vezetés alatti, „felülről" való egyesítését kívánta és ebből a nézőpontból ítélte meg az itáliai háborút. Cikkeikben Lassalle-t nem nevezik ugyan nevén, de egymással és Lassalle-lal folytatott levelezésükben személyre szólóan is kifejtik kritikájukat. Marx és Engels Németország egyesítésének forradalmi demokratikus, „alulról" történő megoldását követelték és forradalmi kiutat kerestek az itáliai válságból.

Még a háború kitörése előtt keletkezett és közös nézeteik összefoglalását tartalmazza Engels névtelen brosúrája: „A Pó és a Rajna". A brosúra a széles közönség számára íródott, beleértve a polgári olvasókat; hadtörténeti

és katonai-stratégiai szempontokat állít előtérbe és ebben az összefüggésben fejti ki a proletár internacionalizmus elveit, síkra száll Itália és Németország forradalmi demokratikus egysége mellett, kimutatja, hogy a független és egységes Itália Németország szempontjából nemhogy hátrányos, hanem egyenesen előnyös mind politikailag, mind katonailag, ugyanakkor az uralkodó osztályoknak a nemzeti érdekek megvédelmezése ürügyén folytatott reakciós politikája összeegyeztethetetlen az olasz és a német nép valódi nemzeti érdekeivel. Megmutatja a „természetes határok" elmélete mögött meghúzódó agresszív és annexiós bonapartista politikát, másrészt elutasítja az osztrák uralom alatti „közép-európai nagyhatalom" és a porosz uralom alatti „Kis-Németország" ellenforradalmi soviniszta terveit. Azt írja, hogy „ahelyett, hogy erőnk forrását idegen föld birtoklásában és egy ... idegen nemzetiség elnyomásában keresnénk ... jobban tennők, ha arról gondoskodnánk, hogy *otthon egységesek és erősek legyünk*" (264. old.).

A háború kitörése után Marx és Engels mindenkor a forradalmi mozgalom szemszögéből ítélték meg az eseményeket; ugyanakkor úgy látják, hogy az új helyzetben elérkezett az ideje annak, hogy megpróbáljanak minél szélesebb lehetőségeket teremteni nézeteik kifejtésére. Marx már a háború előtt úgy határozott, hogy a „Tribune"-nak végzett munkája mellett eleget tesz a bécsi „Presse" felkérésének és tudósítója lesz a lapnak (a „Presse" már régebben is felszólította Marxot közreműködésre, de akkor olyan feltételeket szabott, amelyeket Marx nem volt hajlandó elfogadni), az ezzel kapcsolatos tárgyalások azonban végül is eredménytelenül végződtek.

1859 májusában kínálkozott egy további lehetőség: Marxot a Kommunisták Szövetsége idejéből való régi harcostársai, Liebknecht, Pfänder, Lochner és mások megkérik arra, hogy folyjék bele a londoni Német Munkás Művelődési Egylet akkor megindult hetilapjának, a „Volk"-nak a szerkesztésébe. Marx nem vállal hivatalos részt a lap szerkesztésében, de megígéri, hogy tanácsokat ad, a lap rendelkezésére bocsátja a „Tribune" részére írt cikkeit és segít a kiadáshoz szükséges anyagi eszközök előteremtésében. Marx lehetőséget lát arra, hogy döntő pillanatban a „Volk" a proletár párt lapjává válhatik és központjává lehet a proletár párt újjászerveződésének; egyre tevékenyebben belefolyik a lap szerkesztésébe, s végül ténylegesen a kezébe veszi a lap teljes irányítását. A lapban Marx és Engels számos cikket jelentettek meg politikai és katonai kérdésekről (pl. az itáliai helyzetről, Poroszország politikájáról), a munkásmozgalomról (a londoni építőmunkás-sztrájkról); megjelent itt a „Bírálat" előszavának rövidített szövege és Engels recenziója a „Bírálat"-ról, amely a marxi módszer taglalásán kívül foglalkozik a politikai gazdaságtan egész helyzetével, különösen a

németországi ideológiai fejleményekkel, és a vulgáris gazdaságtani elméletekkel szembeállítja a proletár gazdaságtan tudományos módszerét és elemzi a marxi felfedezések jelentőségét nemcsak a tudomány, hanem a gyakorlat, a forradalmi mozgalom szempontjából is. A „Volk" heves és gunyoros polémiát folytatott a német kispolgári demokrata emigráció, különösen Kinkel csoportja és ennek lapja, a „Hermann" ellen. A „Volk"-ban Marx és Engels szabadabban fejthették ki forradalmi nézeteiket, mint a polgári irányítás alatt álló „Tribune"-ban. Anyagi nehézségek miatt végül is be kellett szüntetni a „Volk" kiadását (utolsó száma augusztus 20-án jelent meg), de fennállásának rövid ideje alatt becsülettel és egyre következetesebben képviselte a proletariátus ügyét.

Marx és Engels az itáliai háború befejezése után is egy sor írásban vizsgálták az európai helyzetet, folytatták a bonapartizmus elleni propagandájukat. A bonapartizmus szociális és nemzeti-felszabadító demagógiával fűszerezett, a cárizmussal összeszövetkező és háborúkkal terhes rendőri terrorrendszerében látták a legveszedelmesebb ellenforradalmi erőt, a haladó mozgalmak legádázabb ellenségét, és a proletár forradalmárok legelső feladatának tekintették a bonapartizmus elleni harcot. Különösen fontosnak tartották a demokrata emigránsok köreiben működő bonapartista ügynökök és propagandisták leleplezését. Igen érdekes ebből a szempontból a „Kossuth és Louis-Napoléon" c. cikk. Kossuth, akit Marx és Engels 1848–49-ben mint a forradalom vezetőjét nagyrabecsült, az emigrációban a legkétesebb és legreakciósabb erők, többek között III. Napóleon támogatását és szövetségét kereste. Marx mind a forradalmi mozgalom frontjainak tisztázása, mind a bonapartizmus leleplezése érdekében szükségesnek tartotta, hogy ezeket a tényeket – mind Kossuthtal, mind az emigráció hasonló politikát folytató más politikusaival kapcsolatban – nyilvánosságra hozza. Marx, aki rendkívül tájékozott volt a „titkos diplomácia" rejtelmeiben, olyan összefüggésekre világított rá, amelyeknek dokumentumai olykor csak évtizedek múlva kerültek elő az irattárakból. A tényanyag összegyűjtésében egyébként – ami a magyar vonatkozásokat illeti – Marxnak segítségére volt Szemere Bertalan is, akivel Marx ez időben szoros kapcsolatban állt. Az itt tárgyalt tényeket Marx részletesebben ismerteti a III. Napóleon ügynökévé vált német emigráns Karl Vogt ellen 1860-ban megjelentetett könyvében, a „Vogt úr"-ban (lásd 14. köt.). Ugyanakkor, amikor Marx leleplezi egyes emigráns politikusok elvtelen üzelmeit és figyelmezteti azokat, akik jóhiszeműen részeseivé válnak a forradalom ügyére káros cselszövéseknek, másrészt állandóan felhívja a figyelmet az emigráció valóban következetes politikusainak tevékenységére, mind a magyar emigrációban, mind más

nemzetek politikusai esetében. Így pl. – Mazzinival kapcsolatos elvi fenntartásai ellenére – melegen méltatja Mazzininak a háborúval kapcsolatos kiáltványát, sőt saját maga lefordítja angolra és közlés végett elküldi a „Tribune"-nak.

Az európai kérdésekkel kapcsolatos még Engels második névtelen brosúrája is, a „Szavoja, Nizza és a Rajna". Engels ebben hadtörténeti és nyelvészeti érvekkel cáfolja a bonapartista császárság területi igényeit, elemzi a kialakult nemzetközi erőmegoszlást és kimutatja, hogy a forradalmi erők egyesítése a bonapartista–cári szövetség ellen az itáliai háború után is az egyetlen lehetséges útja Németország és Itália egyesítésének; kitér az 1861-es reform küszöbén Oroszországban kialakult forradalmi helyzetre, és látja, hogy ez fontos tényezője a jövendő európai forradalmi fellendülésnek, melyben a cárizmus ellen felkelő orosz jobbágy az európai proletariátus szövetségese lesz.

A nemzetközi politikában az év végén két Európán kívüli esemény került az érdeklődés homlokterébe: a harmadik kínai ópiumháború előzményei és kitörése, továbbá a spanyolok marokkói hadjárata. Az előbbiről Marx írt cikksorozatot a „Tribune"-ba, vizsgálja a konfliktus előzményeit, okait, ürügyeit, eseményeit, Kína önvédelmét és a Palmerston-csoport Kínával és Oroszországgal kapcsolatos politikai manővereit. A cikkekben részletesen tárgyalja az angolok gyarmatosító módszereit, a Kínára kényszerített kereskedelmi szerződések következtében kialakult állapotokat és azokat a feltételeket, amelyeket a kínai társadalom gazdasági szerkezete jelent a tőkés gyarmatosítás számára. A marokkói hadjáratról Engels írt több cikket, ezekben főként a hadjárat katonai vonatkozásait, a behatoló reguláris hadsereg és az otthonukat védő, gerilla-hadviselést folytató csapatok küzdelmét vizsgálja.

*

A „New York Daily Tribune"-ban megjelent cikkek kézirata nem maradt fenn: olyan alakban közöljük őket, ahogy a lapban megjelentek A lap szerkesztősége gyakran önkényes változtatásokat eszközölt a cikkek szövegén. Ahol tudomásunk van arról, hogy milyen változtatások történtek, ezeket a jegyzetekben ismertetjük. A cikkek ebben az időszakban kivétel nélkül névtelenül, tudósítói és szerkesztőségi cikkekként jelentek meg. A szerzőség megállapításához – hogy melyik cikk származik Marxtól és melyik Engelstől – a legfontosabb adalékokat Marx és Engels levélváltása tartalmazza, sok cikk esetében azonban nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy Marxtól vagy Engelstől ered-e; az Engelstől kapott cikkeket Marx gyakran átírta, kiegészítette.

A „Bírálat" egyetlen kiadásban jelent meg Marx és Engels életében; kiadásunk ezt az 1859-es kiadást követi. A sajtó alá rendezés során tekintetbe vettük a mű későbbi kiadásait és fordításait is, valamint Marx kézipéldányát, amelybe korrektúrákat és széljegyzeteket írt. Az eltéréseket lábjegyzetben közöljük. A „Bírálat" lábjegyzeteiben Marx az idézett forrásokat szinte kivétel nélkül eredeti (angol, francia, olasz, görög stb.) nyelven közli. Ezeket a lábjegyzetbeli idézeteket nagy számuk miatt – a kiadásunkban követett általános elvtől eltérően – nem közöljük eredeti nyelven, hanem csak magyar fordításban (az eredeti nyelvű idézetet csak akkor adjuk meg, ha az idézet a szövegben eredeti nyelven is, német fordításban is szerepel). A „Bírálat" Marxtól eredő lábjegyzeteinél mellőztük a „*Marx jegyzete*" jelzést; a kötet e részében Marxtól ered minden lábjegyzet, amely nincs „*Szerk.*" jelzéssel ellátva. Az idézeteket egybevetettük az eredeti forrásokkal, de a tömörítéseket, kihagyásokat csak ott jelöltük, ahol maga Marx jelölte őket (tehát nem használtuk a szerkesztőségi „[. . .]" jelzést). A részleteket illetően v. ö. még az 1., 18. és 74. jegyzetet.

Karl Marx

A politikai gazdaságtan bírálatához

Első füzet[1]

Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft

A megírás ideje: 1858 augusztus–1859 január

A megjelenés helye: Berlin 1859

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Karl Marx

Zur Kritik

der

Politiſchen Oekonomie

von

Karl Marx.

Erſtes Heft.

Berlin.
Verlag von Franz Duncker.
(W. Beſſer's Verlagshandlung.)

1859.

Az 1859-es kiadás címoldala

Előszó

A polgári gazdaság rendszerét a következő sorrendben tárgyalom: *tőke, földtulajdon, bérmunka; állam, külkereskedelem, világpiac.* Az első három rovatban annak a három nagy osztálynak a gazdasági életfeltételeit vizsgálom, melyekre a modern polgári társadalom oszlik; a másik három rovat összefüggése szembeötlő. Az első könyv első szakasza, mely a tőkéről szól, a következő fejezetekből áll: 1. az áru; 2. a pénz vagy az egyszerű forgalom; 3. a tőke általában. Ez a füzet a két első fejezetet tartalmazza. Az egész anyag készen van monográfiák alakjában, melyeket nagy időközökben saját nézeteim tisztázására, nem pedig kinyomatás céljából írtam; a megadott terv szerinti összefüggő feldolgozásuk külső körülményektől fog függni.

Egy általános bevezetést*, melyet már papírra vetettem, mellőzök, mert közelebbről meggondolva úgy vélem, hogy még bizonyításra szoruló eredmények minden előlegezése csak zavart okozna, és az olvasónak, ha egyáltalában követni akar, el kell szánnia magát arra, hogy az egyestől emelkedjék fel az általánoshoz. Ellenben helyénvalónak látom, hogy néhány közlést tegyek itt saját politikai-gazdaságtani tanulmányaim menetéről.

Szaktanulmányom a jogtudomány volt, de ezzel a filozófia és a történelem mellett csak mint alárendelt diszciplínával foglalkoztam. 1842–43-ban, mint a „Rheinische Zeitung"[2] szerkesztője, kerültem először abba a kényszerhelyzetbe, hogy úgynevezett anyagi érdekekhez hozzászóljak. A rajnai Landtag tanácskozásai a falopásról és a földtulajdon parcellázásáról, az a hivatalos polémia, melyet von Schaper úr, akkoriban a Rajnatartomány főprezidense, a „Rheinische Zeitung"-gal a Mosel-vidéki parasztok állapotairól megindított, végül a szabadkereskedelemről és védővámról folyó viták késztettek először arra, hogy gazdasági kérdésekkel foglalkozzam. Másrészt ugyanebben az időben, amikor is a „továbbmenés" jószándéka sokszorosan meghaladta a tárgyi ismeretet, a francia szocializmus és kommunizmus enyhén filozófiailag színezett visszhangja szólalt meg a „Rheinische Zeitung"-ban. Ezzel a kontárkodással szembeszálltam, de az

* *V. ö. 149–176. old. – Szerk.*

augsburgi „Allgemeine Zeitung"-gal[3] folytatott vita során ugyanakkor kereken megvallottam, hogy eddigi tanulmányaim nem engedik meg nekem, hogy maguknak a francia irányzatoknak a tartalmáról bármilyen ítéletmondásra merészkedjem. Viszont mohón megragadtam az alkalmat, melyet a „Rheinische Zeitung" kiadóinak illúziója nyújtott – akik azt hitték, hogy a lap lanyhább magatartásával elháríthatják a lapra kimondott halálos ítéletet –, hogy a közélet színpadáról visszavonuljak dolgozószobámba.

Az első munka, melyhez a rám záduló kétségek megoldása céljából hozzáfogtam, a hegeli jogfilozófia kritikai felülvizsgálata volt; e munka bevezetése megjelent az 1844-ben Párizsban kiadott „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben.[4] Vizsgálatom abba az eredménybe torkollt, hogy a jogi viszonyok, valamint az államformák nem érthetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből, hanem éppenséggel azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyeknek összességét Hegel, a XVIII. századi angolok és franciák példájára, „polgári társadalom" néven foglalja össze, a polgári társadalom anatómiáját pedig a politikai gazdaságtanban kell keresni. Ennek a tanulmányozását Párizsban kezdtem meg, majd Brüsszelben folytattam, ahová Guizot úr kiutasító parancsa következtében átköltöztem.[5] Az általános eredményt, amelyre jutottam, és amely, miután rájöttem, tanulmányaim vezérfonala lett, röviden így lehet megfogalmazni: Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza. Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény. Az ilyen forradalmasodások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos szabatossággal megállapítható forradalmasodás és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egy-

szóval ideológiai formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak tudatára jutnak és azt végigharcolják. Mint ahogy azt, hogy egy egyén micsoda, nem aszerint ítéljük meg, amit önmagáról gondol, ugyanúgy az ilyen forradalmasodási korszakot sem ítélhetjük meg a maga tudatából, hanem éppenséggel ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásaiból, a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok közötti meglevő konfliktusból megmagyarázni. Egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabbrendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak vagy legalábbis létrejövőfélben vannak. Nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamatnak utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus nem az egyéni antagonizmus, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből sarjadó antagonizmus értelmében; de a polgári társadalom méhében fejlődő termelőerők megalkotják egyúttal az anyagi feltételeket ennek az antagonizmusnak a megoldásához. Ezzel a társadalomalakulattal ennélfogva lezárul az emberi társadalom előtörténete.

Friedrich Engels, akivel a gazdasági kategóriák bírálatához írt zseniális vázlatának[6] megjelenése óta (a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben) állandó írásbeli eszmecserét folytattam, más úton (lásd „A munkásosztály helyzete Angliában" című művét[7]) ugyanarra az eredményre jutott, mint én, és midőn 1845 tavaszán szintén Brüsszelben telepedett le, elhatároztuk, hogy nézetünknek a német filozófia ideologikus nézetével szembeni ellentétét közösen kidolgozzuk, voltaképpen, hogy leszámolunk a magunk egykori filozófiai lelkiismeretével. Szándékunkat a Hegel-utáni filozófia kritikájának formájában váltottuk valóra. A kézirat,[8] két vaskos nyolcadrét kötet, már rég megérkezett Vesztfáliába, kiadási helyére, amikor hírt kaptunk arról, hogy a megváltozott körülmények a kinyomatást nem teszik lehetővé. A kéziratot annál is készségesebben átengedtük az egerek rágcsáló bírálatának, mert elértük fő célunkat – saját nézeteink tisztázását. Azok közül az elszórt munkák közül, melyekben akkortájt nézeteinket egyik vagy másik irányban kifejtve a közönség elé tártuk, csak az Engelsszel közösen írt munkánkat, a „Kommunista Párt kiáltványá"-t[9], és az általam közzétett, „Be-

széd a szabadkereskedelemről" című brosúrát[10] említem. Nézetünk döntő pontjait tudományosan, noha csak polemikus formában, először az 1847-ben kiadott és Proudhon ellen irányuló, „A filozófia nyomorúsága stb." című írásomban[11] jelöltem meg. Egy németül írt, a „Bérmunká"-ról szóló értekezésnek[12], melyben e tárgyról a Brüsszeli Német Munkásegyletben[13] tartott előadásaimat foglaltam egybe, kinyomtatását megakasztotta a februári forradalom és ennek folytán bekövetkezett erőszakos eltávolításom Belgiumból.[14]

A „Neue Rheinische Zeitung"[15] kiadása 1848-ban és 1849-ben és a később bekövetkezett események megszakították gazdasági tanulmányaimat, s ezeket csak 1850-ben Londonban folytathattam. A politikai gazdaságtan történetére vonatkozó roppant anyag, amely a British Museumban van felhalmozva, az a kedvező álláspont, melyet London a polgári társadalom megfigyelésére nyújt, végül pedig az az új fejlődési szakasz, amelybe a polgári társadalom a kaliforniai és ausztráliai arany felfedezésével belépni látszott, arra indítottak, hogy megint egészen elölről fogjak neki a dolognak és kritikailag végigdolgozzam magam az új anyagon. Ezek a tanulmányok részben maguktól elvezettek látszólag egészen távoleső diszciplínákba, melyeknél rövidebb-hosszabb ideig el kellett időznöm. De kiváltképp a kenyérkeresés parancsoló szükségessége szűkre szabta a rendelkezésemre álló időt. Immár nyolc éve vagyok munkatársa a vezető angol–amerikai napilapnak, a „New York Tribune"-nak[16], s minthogy csak kivételesen foglalkozom tulajdonképpeni laptudósítással, ez a munka tanulmányaim rendkívüli szétforgácsolását tette szükségessé. Amellett a szembeötlő angliai és kontinentális gazdasági eseményeket tárgyaló cikkek oly jelentős részét alkották közleményeimnek, hogy kénytelen voltam gyakorlati részletekkel megismerkedni, amelyek kívül esnek a politikai gazdaságtan tulajdonképpeni tudományának körén.

Ezzel a vázlattal, melyet a politikai gazdaságtan terén tett tanulmányaim menetéről adtam, csak azt akarom bizonyítani, hogy nézeteim – bárhogy ítéljék is meg azokat, és akármennyire nem egyeznek is azok az uralkodó osztályok érdekből fakadó előítéleteivel – lelkiismeretes és sokéves kutatás eredményei. De a tudomány bejáratánál éppúgy, mint a pokol bejáratánál, ezt a követelést kell támasztanunk:

Qui si convien lasciare ogni sospetto,
Ogni viltà convien che qui sia morta.*

London, 1859 januárjában *Karl Marx*

* – Itt el kell hagynod minden törpe gondot,
S mint holtra nézned minden gyávaságra.[17] – *Szerk.*

Első könyv

A tőkéről

ELSŐ SZAKASZ

A tőke általában

ELSŐ FEJEZET

Az áru

Első pillantásra a polgári gazdagság mint óriási árugyűjtemény, az egyes áru pedig mint e gazdagság elemi létezése jelenik meg. Mindegyik áru pedig kettős nézőpontból mutatkozik meg, mint *használati érték* és mint *csereérték*.*

Az áru mindenekelőtt, az angol közgazdászok nyelvén, „valamely, az élethez szükséges, hasznos vagy kellemes dolog", emberi szükségletek tárgya, létfenntartási eszköz a szó legtágabb értelmében. Az árunak ez a használati értékként való létezése és a természetes, kézzelfogható exisztenciája egybeesik. A búza pl. különös használati érték, megkülönböztetve a gyapottól, üvegtől, papírtól stb. mint használati értékektől. A használati értéknek csak a használat szempontjából van értéke és csak a fogyasztás folyamatában valósul meg. Ugyanaz a használati érték különbözőképpen használható fel. De lehetséges hasznos alkalmazásainak együttese össze van foglalva meghatározott tulajdonságokkal bíró dologként való létezésében. A használati érték továbbá nemcsak minőségileg, hanem mennyiségileg is meg van határozva. Különböző használati értékeknek természetes sajátságosságukhoz mérten különböző mértékeik vannak, pl. véka búza, konc papír, rőf vászon stb.

Bármilyen is a gazdagság társadalmi formája, mindig használati értékek alkotják az e forma iránt egyelőre közömbös tartalmát. A búza ízén nem

* *Arisztotelész*: „De Republica", 1. könyv, 9. fej. (Bekker I. kiad. [X. köt.], Oxford 1837). „Ugyanis mindegyik jószág használata kettős ... az egyik a dolognak mint olyannak sajátja, a másik nem, mint a sarunak az, hogy lábbeliül szolgáljon, és hogy kicserélhető legyen; mindkettő a saru használati módja, mert az is, aki a sarut kicseréli a neki hiányzó dologra, pénzre vagy táplálékra, a sarut saruként használja; de nem annak természetes használati módján, minthogy a saru nem a csere kedvéért létezik. Ugyanígy áll a dolog a többi javakkal is."

érezzük meg, hogy ki termesztette, orosz jobbágy-e, francia parcellás-paraszt vagy angol tőkés. A használati érték, bár társadalmi szükségletek tárgya, s ezért társadalmi összefüggésben van, mégsem fejez ki társadalmi termelési viszonyt. Ez az áru pl. mint használati érték, gyémánt. A gyémánton nem észlelhető, hogy áru. Ahol használati értékül szolgál, esztétikai vagy mechanikai célra, a félvilági hölgy keblén vagy az üvegcsiszoló kezében, ott gyémánt, nem pedig áru. Az árura nézve láthatólag szükségszerű előfeltétel az, hogy használati érték legyen, de a használati értékre nézve közömbös meghatározás az, hogy áru. A használati érték ebben a gazdasági formameghatározás iránti közömbösségében, azaz a használati érték mint használati érték, kívül esik a politikai gazdaságtan vizsgálódási körén.* A politikai gazdaságtan körébe csak akkor tartozik, amikor maga is formameghatározás. Közvetlenül nem más, mint az az anyagi bázis, amelyen megmutatkozik egy meghatározott gazdasági viszony, a *csereérték*.

A csereérték mindenekelőtt mint *mennyiségi viszony* jelenik meg, melyben használati értékek egymásra kicserélhetők. Ilyen viszonyban ugyanazt a cserenagyságot alkotják. Így például 1 kötet Propertius és 8 uncia tubák egyazon csereérték lehetnek, noha a dohány és az elégia használati értéke igen elütő. Mint csereérték az egyik használati érték éppen annyit ér, mint a másik, hacsak megfelelő adagban van meg. Egy palota csereértéke kifejezhető meghatározott számú doboz cipőkenőcsben. A londoni cipőkenőcsgyárosok, fordítva, megsokszorozott fénymázas dobozaik csereértékét palotákban fejezték ki. Az áruk tehát – természetes létezési módjuk iránt teljesen közömbösen, és tekintet nélkül annak a szükségletnek sajátos természetére, amelynek számára használati értékek – meghatározott mennyiségekben fedik egymást, helyettesítik egymást a cserében, egyenértékeknek számítanak és így tarkabarka látszatuk ellenére is ugyanazt az egységet fejezik ki.

A használati értékek közvetlenül létfenntartási eszközök. Megfordítva pedig, ezek a létfenntartási eszközök maguk is a társadalmi élet termékei, ráfordított emberi életerő eredménye, *tárgyiasult munka*. A társadalmi munka anyagiasulásaként minden áru egyazon egységnek kikristályosodása. Ennek a csereértékben kifejeződő egységnek, azaz a munkának, a meghatározott jellegét kell most megvizsgálnunk.

---

* Ez az oka annak, hogy német kompilátorok con amore [előszeretettel] tárgyalják a „javak" névvel jelölt használati értékét. Lásd pl. *L. Stein* „System der Staatswissenschaft", I. köt., a „Javakról" szóló szakaszt [134. skk. old.]. A „javakról" értelmes felvilágosításokat „áruismereti útmutatókban" kell keresni.

Tegyük fel, hogy 1 uncia arany, 1 tonna vas, 1 quarter búza és 20 rőf selyem egyenlő nagyságú csereértékek. Mint ilyen egyenértékek, amelyekben használati értékük minőségi különbsége kihunyt, ugyanannak a munkának egyenlő terjedelmét fejezik ki. A bennük egyenlő mértékben tárgyiasult munkának magának is egyforma, különbségnélküli, egyszerű munkának kell lennie, amelynek éppoly közömbös, hogy aranyban, vasban, búzában, selyemben jelenik-e meg, amilyen közömbös az oxigénnek, hogy a vas rozsdájában, a légkörben, a szőlő nedvében vagy az ember vérében fordul-e elő. De az aranyásás, a vas kibányászása, a búza termesztése és a selyem szövése egymástól minőségileg különböző munkafajták. Valójában ami dologilag a használati értékek különbözőségeként, az folyamatszerűen a használati értékeket létrehozó tevékenység különbözőségeként jelenik meg. A csereértéket szülő munka, mint olyan, amely közömbös a használati értékeknek a különös anyaga iránt, ezért közömbös magának a munkának a különös formája iránt is. A különböző használati értékek továbbá különböző egyének tevékenységének termékei, tehát egyénileg különböző munkák eredményei. Mint csereértékek azonban egyenlő, különbségnélküli munkát képviselnek, azaz olyan munkát, amelyben kihunyt a dolgozók egyénisége. A csereértékeket szülő munka ezért *elvont általános munka*.

Ha 1 uncia arany, 1 tonna vas, 1 quarter búza, 20 rőf selyem egyenlő nagyságú csereértékek, vagyis egyenértékek, akkor 1 uncia arany, $^1/_2$ tonna vas, 3 bushel búza és 5 rőf selyem teljesen különböző nagyságú csereértékek, és ez a mennyiségi különbség az egyetlen különbség, amelyre mint csereértékek egyáltalában képesek. Mint különböző nagyságú csereértékek valami többet vagy kevesebbet képviselnek, nagyobb vagy kisebb mennyiségeit annak az egyszerű, egyforma, elvont általános munkának, mely a csereérték szubsztanciája. Kérdés, miként lehet ezeket a mennyiségeket megmérni? Vagy jobbanmondva a kérdés az, mi magának ennek a munkának a mennyiségi létezése, merthogy az áruknak mint csereértékeknek nagyságkülönbségei nem egyebek, mint a bennük tárgyiasult munka nagyságkülönbségei. Miként a mozgás mennyiségi létezése az idő, ugyanúgy a munka mennyiségi létezése a *munkaidő*. Saját tartamának különbözősége az egyetlen különbség, amelyre a munkaidő képes, ha minőségét adottnak előfeltételezzük. A munkaidőnek mint munkaidőnek mércéje a természetes időmértékek, óra, nap, hét stb. A munkaidő a munka eleven létezése, mely közömbös a munka formája, tartalma, egyéni mivolta iránt; ez a munka eleven létezése mint mennyiségi létezés, a maga immanens mértékével egyetemben. Az áruk használati értékeiben tárgyiasult munkaidő egyrészt az a

szubsztancia, mely őket csereértékekké és ennélfogva árukká teszi, mint ahogy másrészt a munkaidő méri meghatározott értéknagyságukat. Különböző használati értékek egymásnak megfelelő mennyiségei – melyekben ugyanaz a munkaidő tárgyiasul – egyenértékek, vagyis valamennyi használati érték egyenérték azokban az arányokban, amelyekben ugyanazt a munkaidőt feldolgozva, tárgyiasultan tartalmazzák. Mint csereérték, minden áru csak *megalvadt munkaidő* meghatározott mértéke.

Hogy a csereértéknek a munkaidő által való meghatározását megérthessük, a következő fő nézőpontokat kell figyelembe vennünk: a munkának egyszerű, úgyszólván minőségnélküli munkára való visszavezetését; azt a sajátos utat és módot, ahogy a csereértéket szülő, tehát árukat termelő munka *társadalmi munka*; végül a használati értékeket eredményező munka és a csereértékeket eredményező munka közötti különbséget.

Hogy az áruk csereértékeit a bennük foglalt munkaidőn mérhessük, magukat a különböző munkákat különbségnélküli, egyforma, egyszerű munkára kell visszavezetnünk, egyszóval olyan munkára, amely minőségileg ugyanolyan, s ennélfogva csak mennyiségileg különböződik meg.

Ez a visszavezetés elvonatkoztatásként jelenik meg, de olyan elvonatkoztatás, amelyet a társadalmi termelési folyamatban naponta véghezvisznek. Valamennyi árunak munkaidőben való feloldása nem nagyobb elvonatkoztatás, de egyúttal nem is kevésbé reális elvonatkoztatás, mint valamennyi szerves testnek levegőben való feloldása. A munka, amelyet így az idővel mérnek, valójában nem különböző szubjektumok munkájaként jelenik meg, hanem éppen a különböző dolgozó egyének jelennek meg *a* munka puszta szerveiként. Vagyis a csereértékekben megmutatkozó munkát *általános emberi* munkaként fejezhetnők ki. Az általános emberi munkának ez az elvonatkoztatása *létezik* abban az átlagmunkában, melyet egy adott társadalom mindegyik átlag-egyéne el tud végezni, az emberi izom, ideg, agy stb. meghatározott termelő ráfordításával. Ez *egyszerű* munka*, amelyre mindegyik átlag-egyént be lehet tanítani, és amelyet ennek egyik vagy másik formában el kell végeznie. Ennek az átlagmunkának a jellege különböző országokban és a kultúra különböző korszakaiban maga is különböző, de egy meglevő társadalomban adottként jelenik meg. Ilyen egyszerű munka alkotja a polgári társadalomban az összes munka túlnyomó tömegét, amint erről minden statisztikából meg lehet győződni. Hogy *A* 6 óra hosszat vasat, 6 óra hosszat pedig vásznat, *B* pedig ugyancsak 6 óra hosszat vasat és 6 óra hosszat vásznat termel-e, vagy hogy *A* 12 óra hosszat vasat, *B* pedig 12 óra hosszat

* „Unskilled labour" [„tanulatlan munka"] – így nevezik az angol közgazdászok.

vásznat termel-e, az szembetűnően úgy jelenik meg, mint *ugyanazon* munkaidőnek csupán különböző alkalmazása. De hogy áll a dolog a bonyolult munkával, amely, mint fokozott elevenségű, nagyobb fajlagos súlyú munka, az átlagszínvonal fölé emelkedik? Az effajta munka összetett egyszerű munkára, hatványozott egyszerű munkára oldódik fel, úgyhogy pl. a bonyolult munkának egy napja egyenlő három egyszerű munkanappal. Azok a törvények, melyek ezt a visszavezetést szabályozzák, még nem ide tartoznak. De hogy a visszavezetés végbemegy, az világos: mert mint csereérték a legbonyolultabb munka terméke meghatározott arányban egyenértéke az egyszerű átlagmunka termékének, tehát egyenlővé van téve ennek az egyszerű munkának egy meghatározott mennyiségével.

A csereértéknek a munkaidő által való meghatározása feltételezi továbbá, hogy egy meghatározott áruban, pl. egy tonna vasban *ugyanannyi* munka tárgyiasul, közömbös, hogy *A* vagy *B* munkája-e ez, vagy hogy különböző egyének egyenlő nagyságú munkaidőt fordítanak-e ugyanannak a minőségileg és mennyiségileg meghatározott használati értéknek a termelésére. Másszóval, feltételezve van, hogy az a munkaidő, amelyet valamely áru tartalmaz, az ennek az árunak a termeléséhez *szükséges* munkaidő, azaz az a munkaidő, amely adott általános termelési feltételek mellett ugyanazon áru újabb példányának megtermeléséhez szükséges.

A csereértéket szülő munka feltételei – ahogyan azok a csereérték elemzéséből adódnak – a munkának *társadalmi meghatározásai*, vagyis a *társadalmi munkának* meghatározásai, de a társadalmi itt nem egyszerűen, hanem különös módon társadalmi. A társadalmiság sajátos fajtája ez. Először is a munka különbségnélküli egyszerűsége annyi, mint különböző egyének munkáinak *egyenlősége*, munkáiknak egyenlő munkákként való kölcsönös egymásra vonatkoztatása, mégpedig minden munkának egyenlő fajtájú munkára való tényleges visszavezetése által. Mindegyik egyén munkájában, amennyiben csereértékekben fejeződik ki, megvan az egyenlőségnek ez a társadalmi jellege, és csak annyiban fejeződik ki csereértékben, amennyiben egyenlőként minden más egyén munkájára vonatkoztatják.

Továbbá a csereértékben az egyes egyén munkaideje közvetlenül mint *általános munkaidő* és az elszigetelt munkának ez az *általános jellege* mint a munka *társadalmi jellege* jelenik meg. A csereértékben kifejezett munkaidő az egyes egyén munkaideje, de olyan egyesé, aki nem különbözik a másik egyestől, az összes egyesektől, amennyiben egyenlő munkát végeznek; ezért az a munkaidő, amelyet egy meghatározott áru termelése az egyiktől megkövetel, a *szükséges* munkaidő, melyet bármelyik másik is felhasználna ugyanannak az árunak a termelésére. Ez az egyes egyén munkaideje, az *ő*

munkaideje, de csak mint mindenki számára közös munkaidő, amelyre nézve ennélfogva közömbös, hogy *melyik* egyesé. Mint általános munkaidő egy általános termékben fejeződik ki, egy *általános egyenértékben*, egy meghatározott mennyiségű tárgyiasult munkaidőben, mely közömbös a használati érték azon meghatározott formája iránt, melyben közvetlenül mint az egyiknek a terméke megjelenik, és tetszőlegesen átfordítható a használati érték bármely más formájába, melyben mint bármelyik másiknak a terméke kifejeződik. Csak mint ilyen *általános* nagyság alkot *társadalmi* nagyságot. Hogy az egyes egyén munkája csereértéket eredményezzen, *általános egyenértéket* kell eredményeznie, azaz azt, hogy az egyes egyén munkaideje általános munkaidőként fejeződjék ki, vagy az általános munkaidő az egyes egyén munkaidejeként fejeződjék ki. Olyan ez, mint hogyha a különböző egyének munkaidejüket egybekeverték volna és a közösen rendelkezésükre álló munkaidő különböző mennyiségeit különböző használati értékekben fejezték volna ki. Az egyesnek a munkaideje így valójában az a munkaidő, amely a társadalomnak egy meghatározott használati érték előállítására, azaz egy meghatározott szükséglet kielégítésére szükséges. De itt csak arról a sajátos formáról van szó, amelyben a munka társadalmi jelleget ölt. A fonómunkásnak meghatározott munkaideje pl. 100 font lenfonalban tárgyiasul. Tegyük fel, hogy 100 rőf vászon, a szövőmunkás terméke, egyenlő mennyiségű munkaidőt képvisel. Amennyiben e két termék egyenlő mennyiségű általános munkaidőt képvisel és ezért egyenértékei *mindegyik* használati értéknek, amely ugyanannyi munkaidőt tartalmaz, ennélfogva egymásnak is egyenértékei. Csupán azáltal, hogy a fonó munkaideje és a szövő munkaideje általános munkaidőként, termékeik tehát általános egyenértékekként jelentkeznek, ezáltal kap létezést itt a szövő munkája a fonó számára és a fonó munkája a szövő számára, az egyik munkája a másik számára, azaz lesz meg munkájuk társadalmi létezése mindkettőjük számára. A patriarchális falusi iparban ellenben, ahol a fonó és a szövő egy fedél alatt lakott, a család nőtagjai fontak, férfitagjai szőttek, mondjuk a család saját szükséglete számára, a fonal és a vászon *társadalmi* termék volt, a fonás és szövés pedig *társadalmi* munka a család határain belül. Társadalmi jellegük azonban nem abban állt, hogy fonalat mint általános egyenértéket kicseréltek vászonra mint általános egyenértékre, vagyis hogy a kettő kicserélődött egymásra mint ugyanannak az általános munkaidőnek egyenlő érvényű és egyenlőnek számító kifejezése. Hanem éppenséggel a családi kapcsolat a maga természetadta munkamegosztásával nyomta rá a munka termékére sajátságos társadalmi bélyegét. Vagy vegyük a középkor természetbeni teljesítéseit és természetbeni szolgáltatásait. Itt az egyesek meghatározott

munkái a maguk természetbeni formájában, a munka különös, nem pedig általános volta alkotja a társadalmi köteléket. Vagy vegyük végül a közösségi munkát abban a természetadta formájában, amelyben minden kultúrnép történelmének küszöbén megtaláljuk.* Itt a munka társadalmi jellege nyilvánvalóan nincs közvetítve azáltal, hogy az egyesnek a munkája az általánosság elvont formáját vagy terméke egy általános egyenérték formáját ölti. A közösség, mely a termelés előfeltétele, akadályozza meg, hogy az egyesnek a munkája magánmunka, terméke pedig magántermék legyen, s az egyes munkát éppenséggel közvetlenül mint a társadalmi szervezet egy tagjának funkcióját jeleníti meg. Az a munka, amely csereértékben fejeződik ki, mint elszigetelt egyesnek a munkája van előfeltételezve. Társadalmivá azáltal válik, hogy közvetlen ellenkezőjének, az elvont általánosságnak formáját ölti.

A csereértéket szülő munkát végül az jellemzi, hogy a személyek társadalmi vonatkozása mintegy fonákul fejeződik ki, tudniillik mint a dolgoknak társadalmi viszonya. A különböző személyek munkája csak annyiban van egymásra vonatkoztatva mint egyenlő és általános munka, amennyiben az egyik használati érték a másikra mint csereérték vonatkozik. Helyes tehát azt mondani, hogy a csereérték személyek közötti viszony,** de hozzá kell tenni: dologi burokba rejtett viszony. Mint ahogy egy font vas és egy font arany különböző fizikai és kémiai tulajdonságaik ellenére *ugyanazon* súlymennyiséget képviseli, ugyanúgy két olyan áru használati értéke, mely ugyanazon munkaidőt foglalja magában, *ugyanazon csereértéket* képviseli. A csereérték így mint a használati értékek társadalmi természet-meghatározottsága jelenik meg, mint olyan meghatározottság, amely őket mint dolgokat illeti meg, és amelynek következtében a cserefolyamatban egymást meghatározott mennyiségi arányokban helyettesítik, egyenértékeket alkotnak, ugyanúgy, ahogy az egyszerű kémiai anyagok meghatározott mennyi-

* Újabban az a nevetséges előítélet terjedt el, hogy a *természetadta* köztulajdon formája sajátosan szláv, sőt hogy kizárólagosan orosz forma. Az ősi forma ez, melyet a rómaiaknál, germánoknál, keltáknál kimutathatunk, melyből azonban a változatos példák egész mintagyűjteménye található még mindig, bár részben már csak romjaiban, az indiaiaknál. Az ázsiai, sajátlag az indiai köztulajdonformák pontosabb tanulmányozása kimutatná, hogy a természetadta köztulajdon különböző formáiból hogyan adódnak felbomlásának különböző formái. Így pl. a római és germán magántulajdon különböző eredeti típusai levezethetők az indiai köztulajdon különböző formáiból.

** „A gazdagság két személy közötti viszony." *Galiani*: „Della moneta"; Custodi gyűjteményében: „Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna", III. köt., Milánó 1803, 221. old.

ségi arányban vegyülnek, kémiai egyenértékeket alkotnak. Csak a mindennapi élet megszokása tünteti fel triviálisnak, magától értetődőnek, hogy egy társadalmi termelési viszony tárgy formáját ölti, úgyhogy a személyeknek munkájukban való viszonya éppenséggel dolgoknak egymáshoz és a személyekhez való viszonyaként jelentkezik. Az áruban ez a misztifikáció még nagyon egyszerű. Mindenki szeme előtt többé-kevésbé ott lebeg, hogy az áruknak mint csereértékeknek a viszonya voltaképpen a személyeknek egymás kölcsönös termelő tevékenységéhez való viszonya. Magasabb termelési viszonyok között eltűnik az egyszerűségnek ez a látszata. A monetárrendszer valamennyi illúziója onnan származik, hogy a pénzen* nem látszik meg, hogy társadalmi termelési viszonyt fejez ki, csakhogy meghatározott tulajdonságokkal bíró természeti dolog formájában. A modern közgazdászoknál, akik a monetárrendszer illúzióin lenézően vigyorognak, ugyanez az illúzió kiütközik, mihelyt magasabb gazdasági kategóriákkal foglalkoznak, pl. a tőkével. Előtör ez az illúzió akkor, mikor bevallják naiv csodálkozásukat azon, hogy hol társadalmi viszonyként jelenik meg az, amiről esetlenül még az imént azt hitték, hogy mint dolgot kezükben tartják, hol pedig megint mint dolog incselkedik velük az, amit alig hogy társadalmi viszonyként rögzítettek.

Mivel az áruk csereértéke valójában nem egyéb, mint az egyesek munkáinak mint egyenlő és általános munkáknak egymásra vonatkozása, nem egyéb, mint a munka egy sajátos társadalmi formájának tárgyi kifejezése, ezért tautológia azt mondani, hogy a munka az *egyetlen* forrása a csereértéknek, és ennélfogva a gazdagságnak is, amennyiben ez csereértékekből áll. Ugyanilyen tautológia, hogy a természeti anyagnak mint olyannak nincs csereértéke,** mert nem tartalmaz munkát, a csereérték mint olyan pedig nem tartalmaz természeti anyagot. Amikor azonban William Petty „a munkát a gazdagság atyjának, a földet pedig anyjának" nevezi,[19] vagy Berkeley püspök azt kérdezi, „vajon a négy elem és bennük az ember munkája nem az igazi forrása-e a gazdagságnak",*** vagy amikor az amerikai Th. Cooper népszerűen megmagyarázza: „Vedd el a kenyércipóból a ráfordított munkát,

---

* *A kézipéldányban igazítva*: az aranyon[18] – *Szerk.*

** „Természeti állapotában az anyagnak soha nincs értéke." *MacCulloch*: „Discours sur l'origine de l'économie politique etc.", ford. Prévost, Genf 1825, 57. old. Láthatjuk, hogy még egy MacCulloch is milyen magasan fölötte áll a német „gondolkodók" fetisizmusának, akik szerint az „anyagot" és még fél tucat más mindenfélét kell az érték elemeinek tekinteni. V. ö. pl. *L. Stein*, i. m. I. köt. 170. old.

*** *Berkeley*: „The Querist", London 1750 [1. old.]. „Whether the four elements, and man's labour therein be not the true source of wealth?"

a pék, a molnár, a bérlő stb. munkáját, és mi marad belőle? Néhány kalász, mely vadon nő s bármi emberi használatra alkalmatlan"* – akkor mindezekben a szemléletekben nem az elvont munkáról van szó, amely a csereérték forrása, hanem a konkrét munkáról mint anyagi gazdagság forrásáról, egyszóval a használati értékeket létrehozó munkáról. Amennyiben a használati érték előfeltevése az árunak, annyiban előfeltevése a benne elfogyasztott munka különös hasznossága, meghatározott célszerűsége; ezzel azonban az áru álláspontjáról egyszersmind már teljesen kimerítettük a munkának mint hasznos munkának figyelembevételét. A kenyérben mint használati értékben bennünket élelmiszer-tulajdonságai érdekelnek, semmiképpen sem a bérlő, a molnár, a pék stb. munkái. Ha valamilyen találmány révén e munkák $^{19}/_{20}$-a feleslegessé válnék, a cipó akkor is ugyanazt a szolgálatot tenné, mint azelőtt. Ha készen potyogna le az égből, használati értékének egy atomját sem veszítené el. A csereértéket szülő munka az áruknak mint általános egyenértékeknek egyenlőségében valósul meg, a munka mint célszerű termelő tevékenység viszont az áruk használati értékeinek végtelen sokféleségében valósul meg. A csereértéket szülő munka *elvont általános* és *egyenlő* munka, a használati értéket szülő munka viszont konkrét és különös munka, mely formája és anyaga szerint végtelenül különböző munkamódokra oszlik.

A használati értékeket létrehozó munkáról téves azt mondani, hogy az általa létrehozott, tudniillik az anyagi gazdagságnak *egyetlen* forrása. Minthogy ez olyan tevékenység, mely az anyagi elemet erre vagy arra a célra elsajátítja, szüksége van az anyagra mint előfeltételre. Különböző használati értékekben a munka és a természeti anyag közötti arány nagyon különböző, de a használati érték mindig tartalmaz természeti szubsztrátumot. Mint a természetinek ilyen vagy olyan formában való elsajátítására irányuló célszerű tevékenység, a munka az emberi létezésnek természeti feltétele, az ember és természet közötti anyagcserének minden társadalmi formától független feltétele. A csereértéket szülő munka ellenben a munkának sajátos társadalmi formája. A szabómunka pl. a maga anyagi meghatározottságában mint különös termelő tevékenység a kabátot termeli, de nem a kabát csereértékét. Ez utóbbit nem mint szabómunka termeli, hanem mint elvont általános munka, ez pedig olyan társadalmi összefüggéshez tartozik, melyet a szabó nem öltögetett a kabáthoz. Az antik háziiparban így az asszonyok megtermelték a kabátot, anélkül, hogy a kabát csereértékét termelték volna.

* *Th. Cooper*: „Lectures on the Elements of Political Economy", London 1831 (Columbia 1826), 99. old.

A munkát mint anyagi gazdagságnak forrását Mózes, a törvényhozó éppúgy ismerte, mint Adam Smith, a vámhivatalnok.*

Vizsgáljunk meg mármost néhány közelebbi meghatározást, amely a csereértéknek munkaidőre való visszavezetéséből adódik.

Mint használati értéknek az árunak oksági hatása van. A búza pl. mint élelmiszer fejt ki hatást. Egy gép meghatározott arányokban munkát helyettesít. Az árunak ezt a hatását, melynél fogva használati érték, a fogyasztás tárgya, az áru szolgálatának nevezhetjük, olyan szolgálatnak, amelyet mint használati érték teljesít. Mint csereértéket azonban az árut mindig csak az eredmény nézőpontjából tekintjük. Nem arról a szolgálatról van szó, melyet az áru teljesít, hanem arról a szolgálatról**, melyet termelésében neki magának teljesítettek. Így tehát pl. egy gép csereértékét nem az a munkaidőmennyiség határozza meg, melyet helyettesít, hanem az a munkaidőmennyiség, amelyet benne magában feldolgoztak és ilymódon egy ugyanolyan fajta új gép megtermeléséhez szükséges.

Ha tehát az áruk termeléséhez szükséges munkamennyiség állandó maradna, akkor az áruk csereértéke is változhatatlan volna. De a termelés könnyű és nehéz volta állandóan változik. Ha a munka termelőereje nő, akkor ugyanazt a használati értéket rövidebb idő alatt termeli. Ha a munka termelőereje csökken, akkor ugyanannak a használati értéknek a termeléséhez több időre van szükség. Az áruban foglalt munkaidő nagysága, tehát az áru csereértéke ennélfogva változó; növekszik vagy csökken a munka termelőerejének növekedésével vagy csökkenésével fordított arányban. A munka termelőerejét, melyet a feldolgozó iparban előre meghatározott fokban alkalmaznak, a mezőgazdaságban és a kitermelő iparban egyszersmind ellenőrizhetetlen természeti viszonyok is megszabják. *Ugyanaz* a munka különböző fémek nagyobb vagy kisebb kiaknázását fogja eredményezni, aszerint, hogy ezek a fémek a földkéregben viszonylag ritkábban vagy gyakrabban fordulnak-e elő. *Ugyanaz* a munka kedvező időjárás esetén 2 bushel búzában, kedvezőtlen időjárás esetén talán csak 1 bushel búzá-

* F. List – aki sohasem tudta megérteni, hogy mi a különbség a hasznosat, használati értéket megalkotni segítő munka és a gazdagság egy meghatározott társadalmi formáját, a csereértéket megalkotó munka között, aminthogy érdekelten gyakorlatias értelmétől a megértés egyáltalában messzire esett – ezért a modern angol közgazdászokban az egyiptomi Mózes puszta plagizátorait látta.

** Érthető, milyen „szolgálatot" tehet a „szolgálat" (service) kategória olyasfajta közgazdászoknak, mint J.-B. Say és F. Bastiat, akiknek okoskodó bölcsessége, mint ezt már Malthus helyesen megjegyezte, mindenütt elvonatkoztat a gazdasági viszonyok sajátos formameghatározottságától.

ban tárgyiasul. Látszólag itt a ritkaság vagy felesleg mint természeti viszonyok határozzák meg az áruk csereértékét, mert ezek határozzák meg a különös reális munkának a természeti viszonyokhoz kötött termelőerejét.

Különböző használati értékek nem-egyenlő terjedelemben tartalmazzák ugyanazt a munkaidőt, vagyis ugyanazt a csereértéket. Használati értékének minél kisebb terjedelmében tartalmaz egy áru – más használati értékekhez hasonlítva – egy meghatározott mennyiségű munkaidőt, annál nagyobb a *fajlagos csereértéke*. Ha azt látjuk, hogy a kultúra különböző, egymástól nagyon távol eső korszakaiban bizonyos használati értékek egymással olyan fajlagos csereértékek sorát alkotják, amelyek megőrzik egymáshoz képest, ha nem is szabatosan ugyanazt a számszerű viszonyt, de a fölé- és alárendeltség általános viszonyát, mint pl. arany, ezüst, réz, vas vagy búza, rozs, árpa, zab, ebből csak az következik, hogy a társadalmi termelőerők progresszív fejlődése egyenletesen vagy megközelítőleg egyenletesen hat arra a munkaidőre, mely e különböző áruk termeléséhez szükséges.

Egy áru csereértéke nem jelenik meg saját használati értékében. Mint az általános társadalmi munkaidő tárgyiasulása azonban egy áru használati értéke viszonyokba kerül más áruk használati értékeivel. Az egyik áru csereértéke így a többi áruk használati értékeiben nyilatkozik meg. Az egyenérték valójában egy áru csereértéke egy másik áru használati értékében kifejezve. Ha pl. azt mondom, hogy egy rőf vászon két font kávét ér, akkor a vászon csereértékét a kávé használati értékében, mégpedig ennek a használati értéknek meghatározott mennyiségében fejeztem ki. Ha ez az arány adva van, akkor bármilyen mennyiségű vászon értékét kifejezhetem kávéban. Világos, hogy egy áru csereértéke, pl. a vászoné, nincs kimerítve abban az arányban, melyben egy másik különös áru, pl. kávé alkotja egyenértékét. Az általános munkaidőnek az a mennyisége, melyet a rőf vászon képvisel, egyidejűleg valamennyi más áru végtelenül különböző terjedelmű használati értékeiben is realizálódik. Mindegyik más áru használati értéke abban az arányban, melyben egyenlő nagyságú munkaidőt képvisel, egyenértéke a rőf vászonnak. *Ennek az egyes árunak* a csereértéke ezért kimerítően csak abban a végtelenül sok egyenletben fejeződik ki, amelyekben valamennyi más áru használati értéke ennek az árunak egyenértéke. Csak ezeknek az egyenleteknek az együttesében, vagyis azoknak a különböző arányoknak összességében, melyekben egy áru mindegyik másik áruval kicserélhető, fejeződik ki kimerítően az áru mint *általános egyenérték*. Pl. az egyenletek következő sora

1 rőf vászon = $^1/_2$ font tea,
1 rőf vászon = 2 font kávé,
1 rőf vászon = 8 font kenyér,
1 rőf vászon = 6 rőf karton,

kifejezhető ilyenképpen:

1 rőf vászon = $^1/_8$ font tea + $^1/_2$ font kávé
+ 2 font kenyér + $1^1/_2$ rőf karton.

Ha ennélfogva előttünk állna az egyenletek egész együttese, amiben egy rőf vászon értéke kimerítően kifejeződik, csereértékét sor formájában ábrázolhatnók. Valójában ez a sor végtelen, minthogy az áruk köre sohasem zárul le véglegesen, hanem állandóan bővül. Amennyiben azonban az egyik áru a csereértékét így valamennyi más áru használati értékeiben méri, megfordítva is, valamennyi más áru csereértékei is mérik magukat ennek az egy, magát őbennük mérő árunak a használati értékében.* Ha 1 rőf vászon csereértéke $^1/_2$ font teában vagy 2 font kávéban vagy 6 rőf kartonban vagy 8 font kenyérben stb. fejeződik ki, ebből az következik, hogy a kávé, tea, karton, kenyér stb. abban az arányban, amelyben egy harmadikkal, a vászonnal egyenlők, egymás között is egyenlők, tehát a vászon csereértékeinek közös mértékéül szolgál. Mindegyik áru mint tárgyiasult általános munkaidő, azaz általános munkaidőnek meghatározott mennyisége, csereértékét sorjában valamennyi más áru használati értékének meghatározott mennyiségeiben fejezi ki, és megfordítva, valamennyi más áru csereértékei ennek az egy kizárólagos árunak a használati értékében mérik magukat. Mint csereérték azonban mindegyik áru egyrészt az az egy kizárólagos áru, amely valamennyi más áru csereértékeinek közös mértékéül szolgál, másrészt csak egy a sok áru közül, amelyek teljes körében mindegyik másik áru közvetlenül kifejezi csereértékét.

Egy áru *értéknagyságát* nem érinti, hogy kevés vagy sok másfajta áru létezik-e rajta kívül. Hogy azonban az egyenleteknek az a sora, melyben csereértéke realizálódik, nagyobb vagy kisebb-e, az a más áruk nagyobb vagy kisebb sokféleségétől függ. Az az egyenlet-sor, melyben pl. a kávé értéke jelentkezik, kifejezi kicserélhetőségén ekszféráját, azokat a határokat, melyeken belül csereértékként funkcionál. Egy áru csereértékének mint az általá-

* „Sajátsága még a mértékeknek, hogy olyan viszonyokba kerülnek a megmért dolgokkal, melyben a megmért dolog bizonyos módon mértékévé válik a mértékül szolgáló dolognak." *Montanari*: „Della moneta"; Custodi gyűjteményében, Parte antica, III. köt.. 48. old.

nos munkaidő tárgyiasulásának megfelel egyenértékűségének végtelenül különböző használati értékekben való kifejezése.

Láttuk, hogy egy áru csereértéke a közvetlenül benne magában foglalt munkaidő mennyiségével változik. Realizált, azaz más áruk használati értékeiben kifejezett csereértékének ugyanígy attól az aránytól kell függnie, amelyben a valamennyi *más áru* termelésére fordított munkaidő változik. Ha pl. az egy véka búza termeléséhez szükséges munkaidő ugyanaz maradna, miközben a valamennyi más áru termeléséhez megkövetelt munkaidő megkétszereződnék, akkor a véka búza csereértéke, az egyenértékeiben kifejezve, a felével csökkenne. Az eredmény gyakorlatilag ugyanaz lenne, mintha a véka búza előállításához szükséges munkaidő a felével csökkent volna, a valamennyi *más áru* előállításához szükséges munkaidő pedig változatlan maradt volna. Az áruk értékét az az arány határozza meg, amelyben ugyanannyi munkaidő alatt megtermelhetők. Hogy lássuk, milyen lehetséges változásokon mehet át ez az arány, feltételezzünk két árut, *A*-t és *B*-t. *Először*: Tegyük fel, hogy a *B* termeléséhez szükséges munkaidő változatlan marad. Ebben az esetben *A*-nak *B*-ben kifejezett csereértéke az *A* termeléséhez *megkövetelt munkaidő* csökkenésével vagy növekedésével egyenes arányban csökken vagy növekedik. *Másodszor*: Tegyük fel, hogy az *A* termeléséhez szükséges munkaidő változatlan marad. *A*-nak *B*-ben kifejezett csereértéke akkor a *B* termeléséhez megkövetelt munkaidő csökkenésével vagy növekedésével fordított arányban csökken vagy növekedik. *Harmadszor*: Tegyük fel, hogy az *A* és a *B* termeléséhez megkövetelt munkaidő egyenlő arányban csökken vagy növekszik. Akkor *A* egyenértékűségének *B*-ben való kifejezése változatlan marad. Ha minden munka termelőereje valamely körülmény révén egyazon mértékben csökkenne, úgyhogy minden áru termeléséhez egyenlő arányban több munkaidőre volna szükség, akkor *minden* áru értéke emelkednék, csereértékük reális kifejezése változatlan maradna és a társadalom valóságos gazdagsága csökkenne, minthogy használati értékek ugyanazon tömegének megalkotásához a társadalomnak több munkaidőre volna szüksége. *Negyedszer*: Az *A* és *B* termeléséhez szükséges munkaidő mindkettőnél növekedhetik vagy csökkenhet, de egyenlőtlen fokban, vagy pedig az *A*-hoz szükséges munkaidő növekedhetik, a *B*-hez szükséges viszont csökkenhet, vagy megfordítva. Ezeket az eseteket mind visszavezethetjük egyszerűen arra, amikor az egyik áru termeléséhez megkövetelt munkaidő változatlan marad, míg a másik árué növekedik vagy csökken.

Mindegyik áru csereértéke kifejeződik mindegyik másik áru használati értékében, e használati értéknek akár egész nagyságaiban, akár törtjeiben. Mint csereérték mindegyik áru éppúgy osztható, mint maga a benne tár-

gyiasult munkaidő. Az áruk egyenértékűsége éppúgy független attól, hogy mint használati értékek fizikailag oszthatók-e, mint ahogyan az áruk csereértékeinek összeadásakor közömbös, hogy ezeknek az áruknak a használati értékei *egy* új áruvá való átolvasztásukkor milyen reális formaváltozáson mennek át.

Eddig az árut kettős nézőpontból vizsgáltuk, mint használati értéket és mint csereértéket, mindkét esetben egyoldalúan. Az áru mint áru azonban közvetlenül *egysége* használati értéknek és csereértéknek; ugyanakkor az áru csak a többi árukra való vonatkozásban áru. Az áruk *valóságos* egymásra vonatkozása a *cserefolyamatuk*. Ez társadalmi folyamat, melybe az egymástól független egyének lépnek, de csak mint árubirtokosok lépnek be; egymás számára való kölcsönös létezésük áruik létezése, és így valójában csak a cserefolyamat tudatos hordozóiként jelennek meg.

Az áru *használati érték* – búza, vászon, gyémánt, gép stb. –, de mint áru egyúttal *nem* használati érték. Ha használati érték volna a birtokosa számára, azaz közvetlenül eszköz az ő saját szükségleteinek a kielégítésére, akkor nem volna áru. Az ő számára az áru éppenséggel *nem-használati érték*, tudniillik csupán anyagi hordozója a csereértéknek, vagyis puszta *csereeszköz*; mint a csereérték aktív hordozója válik a használati érték csereeszközzé. Birtokosa számára az áru már csak mint csereérték használati érték.* Használati értékké ezért előbb *lennie* kell, mindenekelőtt mások számára. Minthogy saját birtokosa számára nem használati érték, más áru birtokosai számára használati érték. Ha nem, akkor birtokosának munkája haszontalan munka volt, eredménye tehát nem áru. Másrészt az árunak *az ő maga számára* is használati értékké kell lennie, mert az ő létfenntartási eszközei árujén kívül, idegen áruk használati értékeiben léteznek. Hogy használati értékké *legyen*, az árunak olyan különös szükséglettel kell találkoznia, amely szükséglet kielégítésének ő maga a tárgya. Az áruk használati értékei tehát úgy *lesznek* használati értékekké, hogy mindenoldalúan helyet cserélnek; abból a kézből, melyben csereeszközök, átmennek abba a kézbe, melyben használati tárgyak. Az áruknak csak ezzel a mindenoldalú *elidegenülésével* lesz a bennük foglalt munka hasznos munkává. Ebben a *folyamatos* egymásra mint használati értékekre való vonatkozásukban az áruk nem kapnak új gazdasági formameghatározottságot. Sőt, eltűnik az a formameghatározottságuk, mely őket mint árut jellemezte. A kenyér pl., amikor a pék kezéből a fogyasztó kezébe megy át, nem változtatja meg kenyérként való létezését. Megfor-

* Ebben a meghatározottságban fogja fel Arisztotelész a csereértéket (lásd a fejezet elején idézett helyet).

dítva, csak a fogyasztó vonatkozik hozzá mint használati értékhez, mint ehhez a meghatározott élelmiszerhez, míg a pék kezében a kenyér gazdasági viszony hordozója, érzéki-érzékfeletti dolog volt. Az egyetlen formacsere tehát, amelyen az áruk átmennek, miközben használati értékké lesznek, az, hogy megszűnik formai létezésük, amelyben nem-használati érték voltak birtokosuk és használati érték nem-birtokosuk számára. Hogy az áruk használati értékké lesznek, az feltételezi mindenoldalú elidegenülésüket, a cserefolyamatba való belépésüket, csakhogy a csere számára való létezésük nem más, mint csereértékként való létezésük. Ezért ahhoz, hogy használati értékekként megvalósuljanak, csereértékekként kell megvalósulniok.

Az egyes áru a használati érték nézőpontjából eredetileg mint önálló dolog jelent meg, ezzel szemben mint csereértéket már eleve valamennyi más árura való vonatkozásban vizsgáltuk. Ez a vonatkozás azonban csak elméleti, elgondolt volt. Működővé csak a cserefolyamatban válik. Másrészt az áru *csereérték* ugyan, amennyiben egy meghatározott mennyiségű munkaidőt dolgoztak fel benne és így hát *tárgyiasult munkaidő*. Közvetlen mivoltában azonban csak különös tartalmú tárgyiasult egyéni munkaidő, nem *általános* munkaidő. Ezért *nem* közvetlenül csereérték, hanem még azzá kell *lennie*. Mindenekelőtt csak annyiban lehet az általános munkaidőnek tárgyiasulása, amennyiben meghatározott hasznos alkalmazásában, tehát egy használati értékben képvisel munkaidőt. Csakis ezzel az anyagi feltétellel előfeltételeztük az árukban foglalt munkaidőt általános, társadalmi munkaidőnek. Ha ennélfogva az áru csak úgy lehet használati értékké, hogy csereértékként megvalósul, másrészt viszont csak úgy valósulhat meg csereértékként, hogy elidegenülése közben használati értéknek bizonyul. Egy áru használati értékként csak annak idegeníthető el, akinek számára használati érték, azaz különös szükséglet tárgya. Másrészt csak más áru ellenében idegenítik el, vagy – ha a másik áru birtokosának oldaláról nézzük – áruját az is csak annyiban tudja elidegeníteni, azaz megvalósítani, amennyiben kapcsolatba hozza azzal a különös szükséglettel, amelynek tárgya ez az áru. Az áruknak *használati értékekként* való mindenoldalú elidegenülésekor ezért az árukat anyagi különbözőségük szerint mint különös dolgokat vonatkoztatják egymásra, amely dolgok sajátos tulajdonságaiknál fogva különös szükségleteket elégítenek ki. De mint ilyen puszta használati értékek az áruk egymás számára közömbös létezések, s éppenséggel vonatkozásnélküliek. Mint használati értékek csak különös szükségletekre való vonatkozásukban cserélhetők ki. Kicserélhetők azonban csak mint egyenértékek lehetnek, egyenértékek pedig csak mint tárgyiasult munkaidő egyenlő mennyiségei, úgyhogy egyáltalán nem jön már tekin-

tetbe, hogy mint használati értékeknek milyen természetes tulajdonságaik vannak, és ennélfogva az áruknak mi a viszonyuk különös szükségletekhez. Egy áru éppen azáltal működik csereértékként, hogy mint egyenérték tetszőlegesen helyettesíti mindegyik másik áru meghatározott mennyiségét, közömbös, hogy a másik áru birtokosa számára használati érték-e vagy sem. De a másik áru birtokosa számára csak annyiban lesz áruvá, amennyiben számára használati érték, és saját birtokosa számára csak akkor lesz csereértékké, ha a másik számára áru. Egyazon vonatkozás volna tehát: az áruknak mint lényegileg egyenlő, csak mennyiségileg különböző nagyságoknak vonatkozása; az áruknak mint az általános munkaidő anyagiasulásaként való egyenlővétetele; és egyidejűleg mint minőségileg különböző dolgoknak, mint meghatározott szükségleteket kielégítő különös használati értékeknek a vonatkozása, egyszóval az árukat mint valóságos használati értékeket megkülönböztető vonatkozása. De ez az egyenlősítés és egyenlőtlenítés kölcsönösen kizárja egymást. Ilymódon nemcsak hogy problémáknak egy hibás köre jelentkezik – mivel az egyiknek a megoldása előfeltételezi a másiknak a megoldását –, hanem egy ellentmondó követelményeket egyesítő egész – mivel az egyik feltétel teljesülése közvetlenül az ellenkezőjének a teljesüléséhez van kötve.

Az áruk cserefolyamata szükségképp mind a kibontakozása, mind a megoldása ezeknek az ellentmondásoknak; ezek azonban nem jelentkezhetnek benne ilyen egyszerű módon. Csak azt láttuk, hogy maguk az áruk miként vonatkoznak kölcsönösen egymásra mint használati értékek, azaz miként lépnek fel az áruk mint használati értékek a cserefolyamaton *belül*. A csereérték ellenben, ahogyan eddig vizsgáltuk, csupán a mi elvonatkoztatásunkban létezett, vagy ha úgy tetszik, az egyes árubirtokos elvonatkoztatásában, akinek az áru mint használati érték a raktárát és mint csereérték a lelkiismeretét terheli. Maguknak az áruknak azonban a cserefolyamaton belül egymás számára nemcsak mint használati értékeknek, hanem mint csereértékeknek is létezniök kell, s e létezésüknek mint saját egymásra vonatkozásuknak kell megjelennie. A nehézség, amelybe mindenekelőtt beleütköztünk, az volt, hogy az árut – avégett, hogy csereértékként, tárgyiasult munkaként jelentkezhessék – előbb használati értékként el kell idegeníteni, túl kell adni rajta, míg használati értékként való elidegenülése, megfordítva, csereértékként való létezését előfeltételezi. De tegyük fel, hogy ez a nehézség meg van oldva. Az áru levetette különös használati értékét és ennek elidegenülése által teljesítette azt az anyagi feltételt, hogy társadalmilag hasznos munka legyen, nem pedig az egyesnek önmaga számára való különös munkája. Így azután a cserefolyamatban csereértékké,

általános egyenértékké, a többi áruk számára tárgyiasult általános munkaidővé kell lennie, és így már nem egy különös használati érték korlátozott hatására kell szert tennie, hanem arra a képességre, hogy minden használati értékben mint egyenértékeiben közvetlenül kifejeződjék. De mindegyik áru *az* áru, melynek így, különös használati értékének elidegenülése által az általános munkaidő közvetlen anyagiasulásaként kell megjelennie. Másrészt azonban a cserefolyamatban csak különös áruk állnak egymással szemben, magánegyéneknek különös használati értékekben megtestesült munkái. Az általános munkaidő maga is elvonatkoztatás, amely mint ilyen az áruk számára nem létezik.

Ha megvizsgáljuk az egyenletek együttesét, amiben egy áru csereértéke reálisan kifejeződik, pl.:

1 rőf vászon = 2 font kávé,
1 rőf vászon = $^1/_2$ font tea,
1 rőf vászon = 8 font kenyér stb.,

akkor ezek az egyenletek csak azt mondják ugyan, hogy 1 rőf vászonban, 2 font kávéban, $^1/_2$ font teában stb. egyenlő nagyságú általános, társadalmi munkaidő tárgyiasul. De valójában azok az egyéni munkák, amelyek ezekben a különös használati értékekben jelentkeznek, csak azáltal lesznek általános és ebben a formában társadalmi munkává, hogy valóban kicserélődnek egymással a bennük foglalt munka időtartamának* arányában. A társadalmi munkaidő úgyszólván csak lappangva létezik ezekben az árukban és csak cserefolyamatukban nyilatkozik meg. Nem az egyének munkája mint közösségi munka a kiindulópont, hanem megfordítva, magánegyéneknek különös munkái, olyan munkák, amelyek csak a cserefolyamatban, eredeti jellegük megszűnésével bizonyulnak általános társadalmi munkának. Az általános társadalmi munka tehát nem kész előfeltevés, hanem létrejövő eredmény. És így adódik az az új nehézség, hogy az áruknak egyrészt mint tárgyiasult általános munkaidőnek kell a cserefolyamatba belépniök, másrészt az egyének munkaidejének mint általános munkaidőnek a tárgyiasulása maga is csak a cserefolyamat terméke.

Használati értékének, tehát eredeti létezésének elidegenülése révén mindegyik árunak szert kell tennie megfelelő csereérték-létezésére. Az árunak ezért a cserefolyamatban meg kell kettőznie létezését. Másrészt második létezése, csereérték-létezése, maga is csak egy másik áru lehet, mert a

* *A kézirat példányban igazítva*: e munka időtartamának – *Szerk.*

cserefolyamatban csak áruk állnak egymással szemben. Hogyan lehet egy különös árut közvetlenül mint *tárgyiasult általános* munkaidőt kifejezni, vagy ami ugyanaz, hogyan lehet az egyéni munkaidőnek, mely egy különös áruban tárgyiasult, közvetlenül az általánosság jellegét adni? Egy áru csereértékének, azaz mindegyik áruénak mint általános egyenértéknek reális kifejezése egyenleteknek egy végtelen együttesében ábrázolódik, ilyenképpen:

1 rőf vászon = 2 font kávé,
1 rőf vászon = $^1/_2$ font tea,
1 rőf vászon = 8 font kenyér,
1 rőf vászon = 6 rőf karton,
1 rőf vászon = stb.

Ez az ábrázolás elméleti volt, amennyiben az áru mint tárgyiasult általános munkaidőnek meghatározott mennyisége csak *elgondolt* volt. Egy különös árunak mint általános egyenértéknek a létezése az egyenletek fenti sorának egyszerű megfordításával puszta elvonatkoztatásból magának a cserefolyamatnak *társadalmi* eredményévé válik. Tehát pl.:

2 font kávé = 1 rőf vászon,
$^1/_2$ font tea = 1 rőf vászon,
8 font kenyér = 1 rőf vászon,
6 rőf karton = 1 rőf vászon.

Amikor a kávé, tea, kenyér, karton, egyszóval valamennyi áru a benne magában foglalt munkaidőt vászonban fejezi ki, akkor megfordítva, a vászon csereértéke valamennyi más áruban mint egyenértékeiben bontakozik ki, és a vászonban magában tárgyiasult munkaidő közvetlenül az általános munkaidővé lesz, amely egyaránt kifejeződik valamennyi más áru különböző terjedelmeiben. A vászon itt valamennyi más árunak reá gyakorolt *mindenoldalú hatása* által lesz *általános egyenértékké*. Mint csereérték mindegyik áru valamennyi más áru értékeinek mértékévé lett. Itt megfordítva, mivelhogy valamennyi áru a csereértékét egy meghatározott áruban méri, a kirekesztett áru válik a csereérték adekvát létezésévé, általános egyenértékként való létezésévé. Viszont az az egy végtelen sor, vagyis az a végtelen sok egyenlet, amelyben mindegyik áru csereértéke kifejeződött, egyetlen, mindössze kéttagú egyenletre zsugorodik össze. A 2 font kávé = 1 rőf vászon egyenlet most a kávé csereértékének kimerítő kifejezése, minthogy ebben a kifejezésben a kávé közvetlenül mint mindegyik másik áru

meghatározott mennyiségének egyenértéke jelenik meg. A cserefolyamaton belül tehát most az áruk vászon formájában vannak egymás számára, illetve jelennek meg egymás előtt csereértékekként. Az, hogy valamennyi áru csereértékként úgy vonatkozik egymásra, mint tárgyiasult általános munkaidőnek csupán különböző mennyiségei, most úgy jelenik meg, hogy csereértékként csak *ugyanannak* a tárgynak, a vászonnak különböző mennyiségeit képviseli. Az általános munkaidő a maga részéről ezért mint egy különös dolog jelentkezik, mint egy áru, amely ott áll valamennyi más áru mellett és rajta kívül. Ugyanakkor azonban az az egyenlet, amelyben áru árunak csereértékeként jelentkezik, pl. 2 font kávé = 1 rőf vászon, még csak megvalósítandó egyenlővétel. Az áru csupán használati értékként való elidegenítése által, ami attól függ, hogy szükséglet tárgyának bizonyul-e a cserefolyamatban, változik át valóban kávé-létezéséből vászon-létezésébe, ölti fel így az általános egyenérték formáját és lesz valóban csereértékké valamennyi más áru számára. Megfordítva, azáltal, hogy használati értékként való elidegenülése révén valamennyi áru vászonná változik át, lesz a vászon valamennyi más áru átváltozott létezésévé, és csak mint valamennyi más áru e vászonná való átváltozásának eredménye lesz közvetlenül az *általános munkaidőnek tárgyiasulásává*, azaz az egyéni munkák mindenoldalú elidegenülésének, megszűnésének [Aufhebung] termékévé. Az áruk így megkettőzik létezésüket, hogy egymás számára csereértékekként jelenhessenek meg, az általános egyenértékként kirekesztett áru pedig megkettőzi a használati értékét. Azonkívül, hogy mint különös árunak különös használati értéke van, szert tesz egy általános használati értékre is. Ez a használati értéke maga is formameghatározottság, azaz abból a sajátos szerepéből fakad, melyet a többi árunak reá gyakorolt mindenoldalú hatása által a cserefolyamatban játszik. Mindegyik áru használati értéke mint egy különös szükséglet tárgya különböző kezekben különböző értékű, pl. más értékű annak a kezében, aki elidegeníti, mint annak a kezében, aki elsajátítja. Az általános egyenértékként kirekesztett áru most egy magából a cserefolyamatból kinövő általános szükségletnek tárgya és mindenki számára ugyanaz a használati értéke van, az, hogy a csereérték hordozója, általános csereeszköz. Ilymódon ebben az egy áruban megoldódott az az ellentmondás, melyet az áru mint olyan magában foglal, az, hogy mint különös használati érték egyúttal általános egyenérték is és ezért mindenki számára használati érték, általános használati érték. Míg tehát most valamennyi más áru a csereértékét mindenekelőtt a kirekesztőleges áruval alkotott eszmei, előbb realizálandó egyenletként fejezi ki, ugyanakkor ennek a kirekesztőleges árunak az esetében ennek használati értéke, bár reális, magában a

folyamatban puszta formai létezésként jelenik meg, melyet előbb valóságos használati értékekké való átváltoztatás által kell realizálni. Eredetileg az áru úgy jelentkezett, mint egyáltalában-való áru, mint egy különös használati értékben tárgyiasult általános munkaidő. A cserefolyamatban valamennyi áru a kirekesztőleges árura vonatkozik mint egyáltalában-való árura, mint *az* árura, mint az általános munkaidőnek egy különös használati értékben való létezésére. Mint *különös* áruk ezért ellentétesen viszonyulnak egy különös áruhoz mint az *általános* áruhoz.* Az tehát, hogy az árubirtokosok munkáikra kölcsönösen mint általános társadalmi munkára vonatkoznak, úgy jelentkezik, hogy áruikra mint csereértékekre vonatkoznak; az áruknak mint csereértékeknek a cserefolyamatban való kölcsönös egymásra vonatkozása pedig úgy, mint mindenoldalú vonatkozásuk egy különös árura mint csereértékük adekvát kifejezésére, ami megfordítva megint úgy jelenik meg, mint ennek a különös árunak sajátos vonatkozása valamennyi más áruhoz és ezért mint egy dolognak meghatározott, mintegy természetadta módon társadalmi jellege. Az a különös áru, amely így valamennyi áru csereértékének az adekvát létezését képviseli, vagyis az áruk csereértéke mint különös, kirekesztőleges áru, ez – a *pénz*. Ez az áruk csereértékének kikristályosodása, melyet ezek magában a cserefolyamatban képeznek. Míg az áruk ennélfogva a cserefolyamaton belül azáltal lesznek *használati értékekké* egymás számára, hogy minden formameghatározottságot levetnek és közvetlen anyagi alakjukban vonatkoznak egymásra, ahhoz viszont, hogy *csereértékekként* jelenjenek meg egymás számára, új formameghatározottságot kell ölteniök, el kell jutniok a pénzképzésig. A pénz nem jelkép, éppoly kevéssé, mint ahogy egy használati értéknek áruként való létezése sem jelkép. Az, hogy egy társadalmi termelési viszony mint egy az egyéneken kívül meglevő tárgy jelentkezik, azok a meghatározott vonatkozások pedig, amelyekbe az egyének társadalmi életük termelési folyamatában belekerülnek, egy dolog sajátos tulajdonságaiként, – ez a fonáság, ez a nem képzelt, hanem prózai módon reális misztifikáció jellemzi a csereértéket szülő munka valamennyi társadalmi formáját. A pénzben csak szembeötlőbben jelenik meg, mint az áruban.

Annak a különös árunak, melyben valamennyi áru pénz-létének ki kell kristályosodnia, a csereérték természetéből közvetlenül fakadó szükséges fizikai tulajdonságai a tetszőleges oszthatóság, a részek egyformasága és ez áru valamennyi példányának különbségnélküli volta. Mint az általános munkaidő anyagiasulásának egynemű anyagiasulásnak kell lennie és arra

* *Jegyzet a kézipéldányban*: Ugyanez a kifejezés megtalálható Genovesinál. – *Szerk.*

képesnek, hogy pusztán mennyiségi különbségeket kifejezzen. A másik szükséges tulajdonsága használati értékének tartóssága, minthogy a cserefolyamaton belül tartósan kell működnie. A nemes fémekben kiváltképpen megvannak ezek a tulajdonságok. Minthogy a pénz nem a reflexiónak vagy a megállapodásnak terméke, hanem ösztönszerűen képződik a cserefolyamatban, nagyon különböző és többé-kevésbé alkalmatlan áruk váltakozva látták el a pénz funkcióját. Az a szükségesség, hogy a cserefolyamat fejlődésének bizonyos fokán csereérték és használati érték meghatározásait az áruk között polárisan osszák el, úgyhogy egyik áru pl. csereeszközként szerepel, míg a másikat használati értékként idegenítik el, azt hozza magával, hogy mindenütt a legáltalánosabb használati értékű áru vagy akár több ilyen áru játssza, eleinte véletlenül, a pénz szerepét. Ha ezek az áruk nem is egy közvetlenül meglevő szükséglet tárgyai, a gazdagság anyagilag legjelentősebb alkotórészeként való létezésük a többi használati értéknél általánosabb jelleget biztosít nekik.

A közvetlen cserekereskedelem, a cserefolyamat természetadta formája, sokkal inkább kifejezi a használati értékek kezdődő átváltozását árukká, mint az árukét pénzzé. A csereérték nem tesz szert szabad alakra, hanem még közvetlenül a használati értékhez van kötve. Ez kettősen mutatkozik. Maga a termelés az egész szerkezetében használati értékre, nem pedig csereértékre irányul, s ezért csak a fogyasztáshoz szükségesnek a mértékét meghaladó többletük révén ér véget itt a használati értékek használati érték volta s lesznek a csere eszközévé, áruvá. Másrészt árukká csak a közvetlen használati érték határain belül lesznek, habár polárisan elosztva, úgyhogy az árubirtokosok által kicserélendő áruk használati értékek kell hogy legyenek mindkettőjük számára, de mindegyik a nem-birtokosa számára használati érték. Valójában az áruk cserefolyamata eredetileg nem a természetadta közösségek ölében jelenik meg,* hanem ott, ahol ezek véget érnek, határaikon, azon a néhány ponton, ahol más közösségekkel érintkezésbe lépnek. Itt kezdődik a cserekereskedelem és innen üt vissza a közösség belsejébe, s hat bomlasztóan a közösségre. Azok a különös használati értékek, melyek a különböző közösségek közötti cserekereskedelemben árukká válnak, mint a rabszolga, barom, fémek, alkotják ezért többnyire az első pénzt magán a közösségen belül is. Láttuk, hogy egy áru csereértéke annál magasabb fok-

* Arisztotelész ugyanezt jegyzi meg a magáncsaládról mint az őseredeti közösségről. Ámde a család őseredeti formája maga is törzscsalád, s csak ennek történelmi felbomlásából fejlődik ki a magáncsalád. „Ugyanis a legelső közösségben (ez pedig a háznép) nyilvánvaló, hogy nem volt erre" (ti. „a cserére") „szükség." (i. h.)

ban jelentkezik csereértékként, minél hosszabb egyenértékeinek sora, vagyis minél *nagyobb* ennek az árunak a kicserélési szférája. A cserekereskedelem fokozatos kibővülése, a cserék szaporodása és a cserekereskedelembe kerülő áruk sokfélévé válása kifejleszti ennélfogva az árut mint csereértéket, a pénzképződésre hajt és ezzel felbomlasztóan hat a közvetlen cserekereskedelemre. A közgazdászok a pénzt azokból a külső nehézségekből szokták levezetni, melyekbe a kibővült cserekereskedelem ütközik, de közben elfelejtik, hogy ezek a nehézségek a csereérték kifejlődéséből és ilymódon a társadalmi munkának mint általános munkának a kifejlődéséből fakadnak. Pl.: Az áruk mint használati értékek nem oszthatók tetszőlegesen, pedig mint csereértékeknek ilyeneknek kellene lenniök. Vagy *A* áruja használati érték lehet *B* számára, viszont *B* áruja nem használati érték *A* számára. Vagy kölcsönösen kicserélendő nem-osztható áruikra az árubirtokosoknak nem-egyenlő értékarányokban lehet szükségük. Másszóval, a közgazdászok az egyszerű cserekereskedelem vizsgálatának ürügyén annak az ellentmondásnak bizonyos oldalait szemléltetik önmaguk előtt, amelyet eltakar az, hogy az áru mint használati érték és csereérték közvetlen egysége létezik. Másrészt aztán következetesen ragaszkodnak ahhoz, hogy a cserekereskedelem az áruk cserefolyamatának adekvát formája, mely csak bizonyos technikai kényelmetlenségekkel jár, mikkel szemben a pénz furfangosan kigondolt kisegítő eszköz. Egy szellemes angol közgazdász ebből az egészen sekélyes álláspontból kiindulva helyesen állította ezért, hogy a pénz pusztán anyagi szerszám, akár a hajó vagy a gőzgép, de nem egy társadalmi termelési viszony kifejezése s következésképpen nem gazdasági kategória. Ezért visszás dolog, hogy a politikai gazdaságtanban tárgyalják, melynek valójában semmi köze a technológiához.*

Az áruvilágban a munkának kifejlett megosztása van előfeltételezve, vagy jobbanmondva ez jelentkezik közvetlenül a használati értékek sokféleségében, amelyek mint különös áruk lépnek egymással szembe, és amelyekben éppily sokféle munkamódok rejlenek. A *munka megosztása*, mint valamennyi különös termelő foglalatossági mód totalitása, nem egyéb, mint az anyagi oldaláról, használati értékeket termelő munkaként tekintett társadalmi munkának össz-alakja. De mint ilyen, az áruk álláspontjáról és a csere-

* „A pénz valójában csakis a vétel és eladás végbevitelének szerszáma" (de kérem, mit ért ön vételen és eladáson?), „és vizsgálata éppoly kevéssé része a politikai gazdaságtan tudományának, mint a hajók vagy a gőzgépek vagy bármely más olyan szerszám vizsgálata, melyet a gazdagság termelésének és elosztásának megkönnyítése végett alkalmaznak." *Th. Hodgskin*: „Popular Political Economy etc.", London 1827, 178–179. old.

folyamaton belül, csak eredményében, maguknak az áruknak elkülönülésében létezik.

Az áruk kicserélése az a folyamat, amelyben a társadalmi anyagcsere, azaz a magánegyének különös termékeinek kicserélése egyúttal meghatározott társadalmi termelési viszonyok létrehozása, amelyekbe az egyének ez anyagcsere során belekerülnek. Az áruk folyamatszerű egymásra vonatkozásai az általános egyenértéknek megkülönböztetett meghatározásaiként kristályosodnak ki, és így a cserefolyamat egyúttal a pénz képződési folyamata. Ennek a folyamatnak, mely mint különböző folyamatok lezajlása jelentkezik, az egésze: a *forgalom*.

A) Történelmi adalékok az áru elemzéséhez

Az árut a kettős formában vett munkára, a használati értéket reális munkára, vagyis célszerű termelő tevékenységre, a csereértéket munkaidőre, vagyis egyenlő társadalmi munkára feloldó elemzés a klasszikus politikai gazdaságtan több mint másfél évszázados kutatásainak a kritikai végeredménye; ez a klasszikus politikai gazdaságtan Angliában William Pettyvel, Franciaországban Boisguillebert-rel* kezdődik; Angliában Ricardóval, Franciaországban Sismondival zárul.

Petty a használati értéket munkában oldja fel, de a munka teremtő erejének természeti feltételezettségét illetően nem esik tévedésbe. A valóságos munkát rögtön társadalmi össz-alakjában fogja fel, mint a *munka megosztását*.** Ez a szemlélete az anyagi gazdagság forrásáról nem marad – mint

* Egy olyan munka, amely Petty és Boisguillebert írásait és jellemvonásait összehasonlítaná, nemcsak hogy éles fényt vetne Anglia és Franciaország társadalmi ellentétére a XVII. század végén és a XVIII. század elején, hanem az angol és francia politikai gazdaságtan nemzeti kontrasztjának genetikai ábrázolása is volna. Ugyanez a kontraszt ismétlődik lezárólag Ricardóban és Sismondiban.

** Petty kifejtette a munka megosztását mint termelőerőt is, mégpedig nagyobb szabásúan, mint Adam Smith. Lásd „An Essay concerning the Multiplication of Mankind etc.", III. kiad. 1686, 35–36. old. Itt a munka megosztásának a termelés szempontjából való előnyeit nemcsak egy zsebóra gyártásán mutatja meg, mint később Adam Smith egy tű gyártásával kapcsolatban tette, hanem egyszersmind egy városnak és egy egész országnak nagy gyárintézetek nézőpontja alatti vizsgálata révén is. A „Spectator"[20] 1711 november 26-i száma hivatkozik „a csodálatraméltó Sir William Pettynek erre a szemléltetésére". MacCulloch tehát tévesen teszi fel, hogy a „Spectator" Pettyt összetéveszti egy negyven évvel későbbi íróval. Lásd *MacCulloch*: „The Literature of Political Economy, a Classified Catalogue", London 1845, 102. old. Petty egy új tudomány megalapítójának érzi magát. Módszere – mondja – „nem a hagyományos". Ő ahelyett, hogy egy egész sor közép- és felsőfokú jelzőt

teszem kortársánál, Hobbesnál – többé-kevésbé meddő, hanem elvezeti a *politikai számtanhoz*, az első formához, melyben a politikai gazdaságtan különválik mint önálló tudomány. A csereértéket azonban úgy veszi, ahogyan az az áruk cserefolyamatában *megjelenik*, pénznek, a pénzt magát pedig

---

és spekulatív érvet hordott volna össze, arra vállalkozott, hogy „számokban, súlyokban vagy mértékekben kifejezve" beszéljen, kizárólag érzéki tapasztalatból levezetett érveket használjon és csak olyan okokat vizsgáljon, „melyeknek megvannak a látható alapzataik a természetben". Azoknak az okoknak a vizsgálatát, amelyek „az egyes emberek változó nézeteitől, véleményeitől, kívánásaitól és szenvedelmeitől" függenek, átengedi másoknak. („Political Arithmetic etc.", London 1699, Előszó.) Zseniális merészsége megmutatkozik pl. abban a javaslatában, hogy Írország és a Skót Felföld összes lakosait és ingóságait telepítsék át Nagy-Britannia többi részébe. Ezzel megtakarítanának munkaidőt, növelnék a munka termelőerejét, és „a király és alattvalói gazdagabbakká és erősebbekké válnának". („Political Arithmetic", IV. fej. [225. old.]) Vagy politikai számtanának abban a fejezetében, amelyben – oly korban, amikor Hollandia még mindig túlnyomó szerepet játszott mint kereskedő nemzet, és úgy látszott, Franciaország uralkodó kereskedelmi hatalommá lesz – bebizonyítja Anglia hivatottságát a világpiac meghódítására: „Hogy Anglia királyának alattvalói elegendő és megfelelő tőkével rendelkeznek az egész kereskedelmi világ ügyleteinek lebonyolítására." (i. m. X. fej. [272. old.]) „Hogy Anglia nagyságának akadályai csak esetlegesek és elháríthatók." (247. sk. old.) Eredeti humor hatja át minden írását. Így pl. kimutatja, hogy Hollandia – mely akkoriban az angol közgazdászok szemében éppúgy mintaország volt, mint most Anglia a kontinens közgazdászainak szemében – természetes úton hódította meg a világpiacot, „anélkül az angyali ész és ítélőképesség nélkül, amelyet némelyek a hollandusoknak tulajdonítanak". (i. m. 175–176. old.) Védelmébe veszi a lelkiismereti szabadságot mint a kereskedelem feltételét, „mert a szegények szorgalmasak és a munkát meg az iparkodást Isten iránti kötelességüknek tekintik mindaddig, mígcsak megengedik nekik azt gondolni, hogy ők, akiknek kevesebb gazdagságuk van, jobban értenek és többet tudnak az isteni dolgokhoz, mit is ők a szegények sajátlagos tulajdonának tekintenek". A kereskedelem ennélfogva „nincs kötve valamiféle valláshoz, hanem inkább mindig az összesség máshitű részéhez". (i. m. 183–186. old.) Szót emel azért, hogy juttassanak a zsiványoknak külön közadományokat, mert jobb a közönségnek, ha önmagát adóztatja meg a zsiványok javára, mintsem ha hagyja, hogy a zsiványok adóztassák meg őt. (i. m. 199. old.) Ellenben elveti az adókat, melyek a gazdagságot az iparkodók kezéből olyanokéba juttatják, „akik mást sem tesznek, mint esznek, isznak, énekelnek, játszanak, táncolnak és *metafizikával foglalkoznak*". Petty írásai már szinte könyvkereskedői ritkaságok és csak elszórtan, régi, rossz kiadásokban vannak meg, s ez annál csudálatosabb, mert William Petty nemcsak az angol nemzetgazdaságtan atyja, hanem egyúttal őse Henry Pettynek, alias [más néven] Marquis of Lansdowne-nak, az angol whigek nesztórának is. A Lansdowne család azonban aligha adhatná ki Petty összes műveit anélkül, hogy azt ne vezetné be Petty élettörténetével, és itt is érvényes, mint a legtöbb nagy whig család eredetére nézve, hogy „minél kevesebbet beszélnek róla, annál jobb". A merész gondolkodású, de velejéig léha tábori sebész, aki éppúgy hajlandó volt arra, hogy Cromwell égisze alatt Írországban fosztogasson, mint arra, hogy II. Károlytól a zsákmány mellé szükséges bárói címet csúszva-mászva megszerezze, olyan ős, akinek képe nemigen alkalmas arra, hogy közszemlére tegyék. Ezenfelül Petty az életében kiadott legtöbb írásában azt igyekszik bizonyítani, hogy Anglia virágzása II. Károly idejére esik, ez pedig eretnek nézet a „dicsőséges forradalom"[21] örökjogon való haszonélvezőinek szemében.

létező árunak, aranynak és ezüstnek. A monetárrendszer képzeteinek foglyaként a reális munkának azt a különös fajtáját, mellyel az aranyat és az ezüstöt megszerzik, csereértéket szülő munkának nyilvánítja. Valójában azt hiszi, hogy a polgári munkának nem kell közvetlenül használati értéket termelnie, hanem árut, olyan használati értéket, mely képes arra, hogy a cserefolyamatban való elidegenülése révén mint arany és ezüst, azaz mint pénz, azaz mint csereérték, azaz mint tárgyiasult általános munka jelentkezzék. Az ő példája egyébként csattanósan mutatja, hogy az a felismerés, hogy a munka az anyagi gazdagság forrása, semmiképpen sem zárja ki annak a meghatározott társadalmi formának félreismerését, amelyben a munka a csereérték forrása.

Boisguillebert viszont az áru csereértékét, ha nem is tudatosan, de ténylegesen, munkaidőben oldja fel, amikor az „igazi értéket" (la juste valeur) azzal a helyes aránnyal határozza meg, melyben az egyének munkaideje a különös iparágakra eloszlik, a szabad konkurrenciát pedig ama társadalmi folyamatnak mutatja be, mely ezt a helyes arányt megteremti. Ugyanakkor azonban, és Pettyvel ellenkezésben, fanatikusan küzd a pénz ellen, amely közbejöttével megzavarja az árucsere természetes egyensúlyát, illetve harmóniáját és, mint valami fantasztikus Moloch, minden természetes gazdagságot áldozatul követel. Habár ez a pénzellenes polémia egyrészt meghatározott történelmi körülményekkel függ össze, mivel Boisguillebert a XIV. Lajos-féle udvarnak, adóbérlőinek és nemességének elvakultan pusztító aranyéhsége ellen hadakozik,* Petty viszont az aranyéhségben azt a tetterős ösztönzést üdvözli, amely egy népet ipari fejlődésre és a világpiac meghódítására serkent, – mégis kiütközik itt ugyanakkor az a mélyebb elvi ellentét, mely a valódi angol és a valódi francia** gazdaságtan közötti állandó kontrasztként ismétlődik. Boisguillebert valójában a gazdagságnak csak anyagi tartalmát, a használati értéket, az élvezést nézi,*** a munka polgári formáját

* Az akkori idők „pénzügyi mágiájával" ellentétben Boisguillebert azt mondja: „A pénzügyi tudomány nem más, mint a mezőgazdaság és a kereskedelem érdekeinek elmélyült ismerete." („Le détail de la France" (1697), Eugène Daire kiadása, „Economistes financiers du XVIIIe siècle", Párizs 1843, 1. köt., 241. old.)

** Nem *latin* gazdaságtan, mert az olaszok két iskolája, a nápolyi és a milánói, megismétli az angol és francia gazdaságtan ellentétét, míg a korábbi korszak spanyoljai vagy pusztán merkantilisták, illetve módosított merkantilisták, mint Ustáriz, vagy mint Jovellanos (lásd „Obras", Barcelona 1839–40), Adam Smithszel a „helyes középet" tartják.

*** „Az igazi gazdagság ... nem egyéb, mint teljes élvezése nemcsak annak, ami az élet szükséglete, hanem minden feleslegnek is és mindannak, ami az érzékeknek örömet okozhat." (*Boisguillebert*: „Dissertation sur la nature de la richesse etc.", i. m. 403. old.) De míg Petty léha, zsákmányra éhes és jellemtelen kalandor volt, Boisguillebert, bár XIV. Lajos egyik intendánsa, szellemesen és merészen fellépett az elnyomott osztályok mellett.

pedig, a használati értékeknek árukként való termelését és az áruk cserefolyamatát annak a természetszerű társadalmi formának tekinti, amelyben az egyéni munka ezt a célt eléri. Ezért amikor szembekerül a polgári gazdagság sajátos jellegével, mint a pénz esetében, akkor azt hiszi, hogy bitorló idegen elemek ékelődtek közbe, és kikel a polgári munka egyik formája ellen, ugyanakkor pedig a másik formáját utopisztikusan felmagasztalja.* Boisguillebert bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a munkaidőt az áruk értéknagyságának mértékeként kezelheti valaki akkor is, ha az áruk csereértékében tárgyiasult és idővel mért munkát összecseréli is az egyének közvetlen természetes tevékenységével.

A csereértéket munkaidőre feloldó elemzést tudatos, majdnem triviálisan világos módon először az Újvilágban végezte el egy férfiú, ott, ahol a hordozóikkal egyidejűleg importált polgári termelési viszonyok gyorsan felvirultak egy olyan talajon, amely a történelmi hagyomány hiányát a termőföld fölös bőségével ellensúlyozta. Ez a férfiú *Benjamin Franklin*, aki 1719-ben írott, 1721-ben kinyomtatott fiatalkori munkájában megfogalmazta a modern politikai gazdaságtan alaptörvényét.** Franklin kijelenti, hogy más értékmérőt szükséges keresni, mint a nemes fémeket. Ez pedig a munka. „Munkával az ezüst értéke éppúgy mérhető, mint minden más dologé. Tegyük fel pl., hogy egy ember gabonatermeléssel foglalkozik, egy másik pedig ezüstöt bányászik és finomít. Az év végén vagy bármely más meghatározott időszakasz elteltével a gabona teljes terméke és az ezüst teljes terméke egymásnak természetes árai, és ha az egyik 20 bushel, a másik 20 uncia, akkor egy uncia ezüst annyit ér, mint az egy bushel gabona termelésére fordított munka. De ha közelebbi, könnyebben hozzáférhető, kiadósabb bányák felfedezése folytán egy ember ugyanolyan könnyen termelhet immár 40 uncia ezüstöt, mint korábban 20-at, és 20 bushel gabona termeléséhez továbbra is ugyanaz a munka szükséges, mint azelőtt, akkor két uncia ezüst nem fog többet érni, mint az a munka, melyet egy bushel gabona termelésére fordítottak, és a bushel, amely azelőtt egy unciát ért, most már kettőt fog érni, caeteris paribus***. Egy ország gazdagságát ilymódon azzal a *munkamennyiséggel* kell felbecsülni, amelyet lakosai megvásárolni képesek."° A munka-

* A francia szocializmus proudhoni formája is ugyanebben az öröklött nemzeti bajban szenved.

** *B. Franklin*: „The Works of etc.", kiadta J. Sparks, II. köt. Boston 1836: „A Modest Inquiry into the Nature and Necessity of a Paper Currency."

*** – egyébként egyenlő körülmények között – *Szerk.*

° I. m. 265. old. „Thus the riches of a country are to be valued by the quantity of labour its inhabitants are able to purchase."

idő Franklinnél azonnal gazdaságilag egyoldalúan mint az értékek mértéke jelentkezik. A valóságos termékeknek csereértékekké átváltozása nála magától értetődő, és ennélfogva csak arról van szó, hogy értéknagyságuknak valamilyen mértékét kell fellelni. „Minthogy" – mondja – „a kereskedelem általánosságban nem egyéb, mint munka cseréje munkára, minden dolog értéke a leghelyesebben munkával becsülhető."* Ha itt valóságos munkát teszünk a munka szó helyére, rögtön felfedezzük a munka egyik formájának összekeverését a munka másik formájával. Minthogy a kereskedelem pl. cipészmunka, bányamunka, fonómunka, festőmunka stb. kicserélésében áll, vajon a csizma értékét leghelyesebben a festőmunkával becsülhetjük-e? Franklin, megfordítva, úgy vélte, hogy a csizmák, bányatermékek, fonadékok, festmények stb. értékét elvont munka határozza meg, amelynek nincs különös minősége és ezért puszta mennyiséggel mérhető.** Minthogy azonban a csereértékben foglalt munkát nem úgy fejti ki, mint az elvont általános, az egyéni munkák mindenoldalú elidegenüléséből fakadó társadalmi munkát, szükségszerűen félreismeri a pénzt mint ennek az elidegenült munkának a közvetlen létezési formáját. Az a munka, amely pénzt, és az, amely csereértéket szül, szerinte ennélfogva nem áll belső összefüggésben, hanem a pénz éppenséggel olyan szerszám, melyet technikai kényelemből külsőlegesen hoztak be a cserébe.*** Franklin csereérték-elemzésének nem volt közvetlen befolyása a tudomány általános menetére, mert Franklin a politikai gazdaságtannak csak elszigetelt kérdéseit tárgyalta, meghatározott gyakorlati alkalmakkal kapcsolatban.

A valóságos hasznos munka és a csereértéket szülő munka ellentéte a XVIII. században Európát a következő probléma formájában mozgatta: melyik különös fajtájú valóságos munka a forrása a polgári gazdagságnak? Ezzel előfeltételezték, hogy nem mindegyik munka, amely használati értékekben megvalósul, illetve termékeket szolgáltat, alkot azért már közvetlenül gazdagságot. De mind a fiziokraták, mind ellenfeleik számára nem annyira az volt az égető vitakérdés, hogy melyik munka alkotja az *értéket*, hanem az, hogy melyik alkotja az *értéktöbbletet*. A problémát tehát bonyolult formájában tárgyalják, mielőtt elemi formájában megoldották volna, mint ahogy minden tudomány történelmi menete csak rengeteg keresztező és kerülőúton át vezet valóságos kiindulópontjaikhoz. Más építőmesterektől eltérően

---

* „Trade in general being nothing else but the exchange of labour for labour, the value of all things is, as I have said before [mint előzőleg mondottam], most justly measured by labour." (i. m. 267. old.)

** I. m. „Remarks and Facts relative to the American Paper Money", 1764.

*** Lásd „Papers on American Politics"; „Remarks and Facts relative to the American Paper Money", 1764. (i. m.)

a tudomány nemcsak légvárakat tervez, hanem felhúzza az épület egyes lakható emeleteit, még mielőtt az alapkövét lerakná. Nem időzünk itt hosszasabban a fiziokratáknál és mellőzünk egész sor olasz közgazdászt, akik többé-kevésbé találó ötleteikkel súrolják az áru helyes elemzését,* hanem rögtön az első brithez fordulunk, aki a polgári gazdaság teljes rendszerét feldolgozta, Sir *James Steuarthoz.*** Aminthogy a politikai gazdaságtan elvont kategóriái még anyagi tartalmuktól való elválásuk folyamatában és ezért szétfolyón és ingatagon jelennek meg nála, úgy a csereérték kategóriája is. Egy helyütt a *reális értéket* a munkaidő által határozza meg (what a workman can perform in a day***), de emellett zavarosan szerepelteti a bért és a nyersanyagot is.° Egy másik helyen még kiütközőbb az anyagi tartalommal való birkózás. Az áruban foglalt természetes anyagot, pl. egy fonott ezüst dísztárgyban az ezüstöt, *belső értékének* (intrinsic worth) nevezi, a benne foglalt munkaidőt pedig *használati értékének* (useful value). „Az első" – mondja – „valami önmagában reális dolog . . . a használati értéket ellenben ama munka szerint kell becsülnünk, melybe megtermelése került. Az a munka, melyet az anyag módosítására fordítottak, egy ember idejének egy adagját képviseli stb."°° Steuart azzal válik ki elődei és követői közül, hogy élesen megkülönbözteti a csereértékben kifejeződő sajátosan társadalmi munkát és a használati értékeket eredményező reális munkát. „Azt a munkát" – mondja –, „amely elidegenítése (alienation) által általános egyenértéket (universal equivalent) alkot, *iparnak* nevezem." A munkát mint ipart nemcsak a reális munkától különbözteti meg, hanem a munka minden más társadalmi formájától is. Az ő szemében ez a munka a munka polgári formája, ellentétben antik és középkori formáival. Kiváltképp érdekli őt a polgári és a feudális munka ellentéte; a feudális munkát – a hanyatlás szakaszában – magában Skóciában, valamint nagy utazásai alkalmával a kontinensen is megfigyelte. Steuart természetesen nagyon jól tudta, hogy a termék a polgári korszak előtti korszakokban is az áru formáját, az áru pedig a pénz for-

* Lásd pl. *Galiani*: „Della moneta"; „Scrittori classici italiani di economia politica (Custodi kiadása), Parte moderna", III. köt., Milánó 1803. „A fáradság" – mondja – „az egyetlen, ami a dolognak értéket ad." 74. old. Jellemző a délvidékire, hogy a munkát fáradságnak nevezi.

** *Steuart* műve, „An Inquiry into the Principles of Political Economy, being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations", első ízben 1767-ben jelent meg két negyedrét kötetben, Londonban, tíz évvel Adam Smith „Wealth of Nations"-e előtt. Én az 1770-es dublini kiadást idézem.

*** – amit egy munkás egy nap alatt elvégezhet – *Szerk.*

° *Steuart*, i. m. I. köt. 181–183. old.

°° *Steuart*, i. m. I. köt. 361–362. old.: „represents a portion of a man's time".

máját ölti, de részletesen kimutatja, hogy az áru mint a gazdagság elemi alapformája és az elidegenítés mint az elsajátítás uralkodó formája csak a polgári termelési időszakhoz tartozik, tehát a csereértéket szülő munka jellege sajátosan polgári.*

Miután a reális munka különös formáit: a mezőgazdaságot, az ipart, a hajózást, a kereskedelmet stb. sorjában a gazdagság igazi forrásának jelentették ki, *Adam Smith* a munkát egyáltalában, mégpedig társadalmi összalakjában, *mint a munka megosztását*, az anyagi gazdagság, vagyis a használati értékek egyetlen forrásának proklamálta. Teljesen figyelmen kívül hagyja itt a természeti elemet, ez viszont üldözőbe veszi őt a csak társadalmi gazdagságnak, a csereértéknek a területén. Adam az áru értékét a benne foglalt munkaidő által határozza ugyan meg, de azután ennek az értékmeghatározásnak a valóságát az Ádám-előtti időkbe helyezi át. Másszóval, ami igaznak jelenik meg előtte az egyszerű áru álláspontjáról, homályossá válik számára, mihelyt annak helyére a magasabb és bonyolultabb formák lépnek: tőke, bérmunka, földjáradék stb. Ezt úgy fejezi ki, hogy az áruk értékét a bennük foglalt munkaidővel mérték a polgárság paradise lostjában**, ahol az emberek még nem mint tőkések, bérmunkások, földtulajdonosok, bérlők, uzsorások stb., hanem csak mint egyszerű árutermelők és árucserélők kerültek egymással szembe. Állandóan összecseréli az áruk értékének a bennük foglalt munkaidő által való meghatározását értéküknek a munka értéke által való meghatározásával, a részletbeli kifejtésben mindenütt ingadozik és azt az objektív egyenlősítést, melyet a társadalmi folyamat erőszakosan visz véghez a nem-egyenlő munkák között, az egyéni munkák szubjektív egyenjogúságának nézi.*** A valóságos munkától a csereértéket

* Ezért kijelenti, hogy a patriarchális mezőgazdaság, mely közvetlenül arra irányul, hogy használati értékeket teremtsen a föld birtokosa részére, „visszaélés", nem ugyan Spártában vagy Rómában, vagy akár Athénban, de a XVIII. század ipari országaiban. Ez a „visszaélős mezőgazdaság" nem „iparűzés", hanem „puszta létfenntartási eszköz". Ahogyan a polgári mezőgazdaság megtisztítja a falut a felesleges szájaktól, úgy tisztítja meg szerinte a polgári ipar a gyárat a felesleges kezektől.

** – elveszett paradicsomában – *Szerk.*

*** Így pl. Adam Smith ezt mondja: „Egyenlő munkamennyiségek szükségképp mindig és mindenütt ugyanazon értékűek a munkás számára. Egészségének, erejének és energiájának rendes állapotában, jártasságának és ügyességének rendes fokán mindig szükségképp kényelmének, szabadságának és boldogságának ugyanazt az adagját adja oda. Az ár, amelyet fizet, szükségképp mindig ugyanaz, bármi legyen a javak mennyisége, amelyet viszonzásul kap. Ez az ár valójában néha nagyobb és néha kisebb mennyiséget tud megvásárolni e javakból; de ezeknek az értéke az, ami változik, és nem az őket megvásárló munkáé. Ezért a munka az egyetlen, amelynek saját értéke sohasem változik. A munka tehát az egyetlen reális ára az áruknak stb." [„Wealth of Nations", I. könyv V. fej.]

szülő munkához, azaz a polgári munka alapformájához való átmenetet Smith a *munka megosztásával* igyekszik végbevitetni. Amennyire helyes mármost, hogy a magáncserének előfeltétele a munka megosztása, annyira helytelen, hogy a munka megosztásának előfeltétele a magáncsere. A peruiak között pl. a munka rendkívül megosztott volt, bár nem volt magáncsere, nem cserélték ki a termékeket mint árukat.

Adam Smithszel ellentétben *David Ricardo* az áru értékének a munkaidő által való meghatározását tisztán dolgozta ki és megmutatja, hogy ez a törvény még a neki látszólag legellentmondóbb polgári termelési viszonyokon is uralkodik. Ricardo vizsgálódásai kizárólag az *értéknagyságra* szorítkoznak, és erre vonatkozólag legalábbis sejti, hogy a törvény megvalósulása meghatározott történelmi előfeltételektől függ. Azt mondja ugyanis, hogy az értéknagyságnak a munkaidő által való meghatározása csak azokra az árukra érvényes, „amelyeket az iparkodás tetszőleges mennyiségben szaporíthat, és amelyek termelésében korlátlan konkurrencia érvényesül"*. Ez valójában csak azt jelenti, hogy az érték törvényének teljes kifejlődése előfeltételezi a nagy ipari termelésnek és a szabad konkurrenciának a társadalmát, azaz a modern polgári társadalmat. Egyebekben Ricardo a munka polgári formáját a társadalmi munka örök természeti formájának tekinti. Az őshalász és az ősvadász nála rögtön mint árubirtokosok cserélik ki a halat és a vadat, az ezekben a csereértékekben tárgyiasult munkaidő arányában. Ez alkalomból abba az anakronizmusba esik, hogy az őshalász és az ősvadász munkaszerszámaik felszámításához a londoni tőzsdén 1817-ben használatos törlesztési táblázatokhoz folyamodnak. Úgy látszik, „Owen úr parallelogrammái"[22] az egyetlen társadalmi forma, melyet Ricardo a polgárin kívül ismert. Habár e polgári látókör fogta őt körül, Ricardo a polgári gazdaságtant, amely mélyében egészen másként fest, mint amilyennek a felszínen látszik, elméletileg olyan élesen boncolja, hogy Lord Brougham elmondhatta róla: „Mr. Ricardo seemed as if he had dropped from an other planet."** *Sismondi* közvetlenül Ricardóval polemizálva hangsúlyozta egyrészt a csereértéket szülő munka sajátos társadalmi jellegét,*** másrészt „gazdasági haladásunk jellemvonásának" nevezi az értéknagyság visszavezetését a *szükséges* munkaidőre, „az egész társadalom szükséglete és az azon munkamennyiség közötti viszonyra,

---

* *David Ricardo*: „On the Principles of Political Economy and Taxation", III. kiad., London 1821, 3. old.

** — „Úgy látszik, mintha Ricardo úr egy más bolygóról csöppent volna ide."[23] — *Szerk.*

*** *Sismondi*: „Etudes sur l'économie politique", II. köt., Brüsszel 1838. „A kereskedelem mindent a használati érték és a csereérték közötti ellentétre vezetett vissza." 161. old.

mely e[1] szükséglet kielégítésére elegendő".* Sismondi már nem foglya Boisguillebert amaz elképzelésének, hogy a csereértéket szülő munkát meghamisítja a pénz, de mint ahogy Boisguillebert a pénzt, ő a nagy ipari tőkét kárhoztatja. Ha Ricardóval a politikai gazdaságtan kíméletlenül levonja végső következtetését és ezzel lezárul, Sismondi azzal egészíti ki ezt a lezárulást, hogy a politikai gazdaságtannak önmagával szemben táplált kételyét képviseli.

Minthogy Ricardo mint a klasszikus politikai gazdaságtan betetőzője a csereértéknek a munkaidő által való meghatározását a legtisztábban fogalmazta meg és fejtette ki, természetesen őrá összpontosul a gazdaságtani részről megindított polémia. Ezt a polémiát, ha a többnyire bárgyú** formájából kihámozzuk, a következő pontokban foglalhatjuk össze:

Először: Magának a munkának van csereértéke és különböző munkáknak különböző csereértékük van. Hibás körben járunk, ha csereértéket teszünk meg csereérték mértékévé, mivel a mértékül szolgáló csereérték maga is megint mértékre szorul. Ez az ellenvetés a következő problémára oldódik fel: Ha a munkaidő adva van a csereérték immanens mértékeként, ezen az alapzaton fejtendő ki a munkabér. A választ a bérmunkáról szóló tan adja meg.

Másodszor: Ha egy termék csereértéke egyenlő a benne foglalt munkaidővel, akkor egy munkanap csereértéke egyenlő egy munkanap termékével. Vagyis a munkabérnek a munka termékével egyenlőnek kell lennie.*** Márpedig ennek ellenkezője az eset. Ergo°. Ez az ellenvetés a következő problémára oldódik fel: Hogyan vezet a pusztán munkaidő által meghatározott csereérték bázisán folyó termelés arra az eredményre, hogy a munka

* *Sismondi*, i. m. 163–166. sk. old.

** A legbárgyúbb ez alkalmasint J.-B. Say jegyzeteiben Ricardo Constancio-féle francia fordításához, a legpedánsabb és legpretenciózusabb pedig Macleod úrnak legújabban megjelent „Theory of Exchanges"-ében[24], London 1858.

*** Ezt a polgári-gazdaságtani részről Ricardo ellen felhozott ellenvetést később szocialista részről felkapták. Előfeltételezvén a formula elméleti helyességét, megvádolták a gyakorlatot, hogy ellentmond az elméletnek, és felkérték a polgári társadalmat, hogy elméleti elvének állítólagos következményét vonja le a gyakorlatban. Angol szocialisták legalábbis ilyen módon fordították a csereérték Ricardo-féle formuláját a politikai gazdaságtan ellen. Proudhon úrra várt az a teljesítmény, hogy ne csak a régi társadalom alapelvét hirdesse egy új társadalom alapelvének, hanem egyúttal önmagát ama formula feltalálójának, melyben Ricardo a klasszikus angol gazdaságtan egész eredményét összefoglalta. Bebizonyított dolog, hogy a Ricardo-féle formulának még utopista értelmezése is elkallódott már Angliában, amikor Proudhon úr azt a csatorna túlsó oldalán „felfedezte". (V. ö. „Misère de la philosophie etc." c. írásomnak, Párizs 1847, a konstituált értékről szóló szakaszát.[25])

° – Tehát – *Szerk.*

csereértéke kisebb, mint termékének csereértéke? Ezt a problémát a tőke vizsgálata során oldjuk meg.

Harmadszor: Az áruk piaci ára a kereslet és kínálat változó viszonya szerint csereértékük alá esik vagy fölé emelkedik. Az áruk csereértékét *ennélfogva* a kereslet és kínálat viszonya határozza meg, nem pedig a bennük foglalt munkaidő. Valójában ebben a furcsa következtetésben csak az a kérdés van felvetve, hogy miként fejlődik ki a csereérték alapzatán egy tőle különböző piaci ár, vagy helyesebben, miként van az, hogy a csereérték törvénye csak a saját ellenkezőjében valósul meg. Ez a probléma a konkurrenciáról szóló tanban oldódik meg.

Negyedszer: Az utolsó ellentmondás, mely látszólag a legnyomósabb is, ha nem a szokásos módon, fura példák alakjában hozzák elő: Ha a csereérték nem egyéb, mint az áruban foglalt munkaidő, hogyan lehet csereértékük olyan áruknak, amelyek nem tartalmaznak munkát, vagy más szavakkal, honnan származik a puszta természeti erők csereértéke? Ez a probléma a földjáradékról szóló tanban oldódik meg.

MÁSODIK FEJEZET

A pénz vagy az egyszerű forgalom

Sir Robert Peel 1844. és 1845. évi banktörvényének[26] parlamenti vitájában Gladstone megjegyezte, hogy még a szerelem sem bolondított meg több embert, mint a pénz lényegén való töprengés. Ezt britekről mondta briteknek. A hollandok ellenben olyan emberek, akiknek Petty kételye ellenére mindig volt elég „angyali eszük" a pénzspekulációra, sohasem vesztegették el az eszüket a pénzről való spekulációban.

A pénz elemzésének fő nehézségét leküzdöttük, mihelyt megértettük a pénznek magából az áruból való eredetét. Ez előfeltételezés mellett már csak arról van szó, hogy sajátságos formameghatározottságait tisztán fogjuk fel, amit némileg megnehezít az, hogy minden polgári viszony aranyozva vagy ezüstözve, mint pénzviszony jelenik meg, s ezért úgy látszik, hogy a pénzformának végtelenül változatos tartalma van, amely tőle magától idegen.

A következő vizsgálódásban szem előtt kell tartanunk, hogy a pénznek csak olyan formáiról van szó, amelyek közvetlenül az áruk cseréjéből nőnek ki, nem pedig a termelési folyamat magasabb fokához tartozó formáiról, amilyen pl. a hitelpénz. Az egyszerűsítés kedvéért mindenütt aranyat tételezünk fel pénzáruként.

1. Értékmérő

A forgalom első folyamata a valóságos forgalomnak mondhatni elméleti, előkészítő folyamata. A használati értékként létező áruk mindenekelőtt megalkották maguknak azt a formát, melyben egymás számára eszmeileg mint csereérték *megjelennek*, mint tárgyiasult *általános* munkaidő meghatározott mennyiségei. Ennek a folyamatnak első szükségszerű aktusa, mint láttuk, az, hogy az áruk egy sajátos árut, mondjuk *aranyat*, mint az általános munkaidő közvetlen anyagiasulását, vagyis mint általános egyenértéket kirekesztenek maguk közül. Térjünk vissza egy pillanatra ahhoz a formához, melyben az áruk aranyat pénzzé változtatnak át:

1 tonna vas	=	2	uncia arany,
1 quarter búza	=	1	uncia arany,
1 mázsa mokkakávé	=	$^1/_4$	uncia arany,
1 mázsa hamuzsír	=	$^1/_2$	uncia arany,
1 tonna brazíliai fa	=	$1^1/_2$	uncia arany,
y áru	=	*x*	uncia arany.

Ebben az egyenlet-sorban a vas, búza, kávé, hamuzsír stb. egymás számára egyforma munka anyagiasulásaként, tudniillik aranyban anyagiasult olyan munkaként jelennek meg, melyben az ő különböző használati értékeikben kifejezett valóságos munkák minden különössége teljesen kihunyt. Mint értékek azonosak, mindegyik *ugyanazon* munkának anyagiasulása, illetve a munkának *ugyanazon* anyagiasulása: arany. Mint ugyanazon munkának egyforma anyagiasulása csak *egy* különbséget mutatnak, mennyiségi különbséget, vagyis különböző értéknagyságokként jelennek meg, mert használati értékeik *nem-egyenlő* munkaidőt tartalmaznak. Mint ilyen egyes áruk egymáshoz egyúttal az általános munkaidő tárgyiasulásaként viszonyulnak, azáltal, hogy magához az általános munkaidőhöz mint egy kirekesztett áruhoz — aranyhoz — viszonyulnak. Ugyanaz a folyamatszerű vonatkozás, mely által egymás számára csereértékekként fejeződnek ki, az aranyban foglalt munkaidőt az általános munkaidőként fejezi ki, amelynek adott mennyisége különböző mennyiségű vasban, búzában, kávéban stb., egyszóval valamennyi áru használati értékében fejeződik ki, vagyis közvetlenül az áruegyenértékek végtelen sorában bontakozik ki. Azáltal, hogy az áruk mindenoldalúan aranyban fejezik ki csereértékeiket, az arany közvetlenül valamennyi áruban kifejezi csereértékét. Azáltal, hogy az áruk egymás számára a csereérték formáját adják önmaguknak, az aranynak az általános egyenérték, vagyis a pénz formáját adják.

Minthogy *minden* áru aranyban méri csereértékét, abban a viszonyban, amelyben meghatározott mennyiségű arany és meghatározott mennyiségű áru ugyanannyi munkaidőt tartalmaz, az arany *értékmérővé* lesz, és mindenekelőtt csak ez által az értékmérői meghatározása által, melynél fogva saját értékét közvetlenül az áruegyenértékek teljes körében méri, lesz általános egyenértékké, vagyis pénzzé. Másrészt most már minden áru csereértéke aranyban fejezi ki magát. Ebben a kifejezésben egy minőségi és egy mennyiségi mozzanatot kell megkülönböztetni. Az áru csereértéke megvan mint ugyanazon egyforma munkaidőnek anyagiasulása; az áru értéknagysága kimerítően ki van fejezve, mert abban a viszonyban, amelyben az áruk az arannyal egyenlővé vannak téve, egyenlővé vannak téve egymással

is. Arany-egyenértékükben egyrészt a bennük foglalt munkaidő *általános* jellege, másrészt annak mennyisége jelenik meg. Az áruk csereértéke, amikor ilymódon mint általános egyenértékűség és egyszersmind mint ennek az egyenértékűségnek foka egy sajátos áruban, illetve az áruknak egy sajátos áruval alkotott egyetlen egyenletében van kifejezve: az *ár*. Az ár az az átváltozott forma, melyben az áruk csereértéke a forgalmi folyamaton belül *megjelenik*.

Ugyanazzal a folyamattal tehát, amellyel az áruk értékeiket aranyárakként fejezik ki, az aranyat értékmérőként, és ezért pénzként fejezik ki. Ha értékeiket mindenoldalúan ezüstben vagy búzában vagy rézben mérnék és ezért ezüst-, búza- vagy rézárakként fejeznék ki, az ezüst, a búza, a réz lenne értékmérő s ezzel általános egyenérték. Hogy az áruk a forgalomban mint árak jelenjenek meg, annak előfeltétele a forgalomban levő áruk csereérték volta. Az arany csak azért lesz értékmérővé, mert minden áru benne becsüli fel csereértékét. Ennek a folyamatszerű vonatkozásnak a mindenoldalúsága, melyből – és csakis ebből – mérték-jellege fakad, előfeltételezi azonban, hogy minden egyes áru aranyban mérje magát, a mindkettőben foglalt munkaidő arányában, hogy tehát az áru és az arany között maga a munka a valóságos mérték, illetve hogy az áru és az arany a közvetlen csere-kereskedelem révén egymással mint csereértékek egyenlővé tétessenek. Hogy ez az egyenlővétel gyakorlatilag miként megy végbe, azt nem taglalhatjuk az egyszerű forgalom területén. Annyi azonban világos, hogy aranyat és ezüstöt termelő országokban egy meghatározott munkaidő közvetlenül ölt testet egy meghatározott mennyiségű aranyban és ezüstben, olyan országokban viszont, amelyek aranyat és ezüstöt nem termelnek, ugyanazt az eredményt kerülőúton érik el, a belföldi áruk közvetlen vagy közvetett kicserélése útján, azaz azzal, hogy a nemzeti átlagmunka egy meghatározott adagját kicserélik a bányákkal rendelkező országok aranyban és ezüstben anyagiasult munkaidejének meghatározott mennyiségére. Hogy értékmérőül szolgálhasson, az aranynak potenciálisan *változható* értéknek kell lennie, mert csak mint a munkaidő anyagiasulása válhatik más áruk egyenértékévé, ugyanazon munkaidő azonban a reális munka termelőerőinek változásával ugyanazon használati értékek nem-egyenlő terjedelmeiben valósul meg. Mint amikor mindegyik áru csereértéke egy másik áru használati értékében fejeződik ki, ugyanúgy akkor is, amikor minden áru aranyban van felbecsülve, csak azt előfeltételezzük, hogy az arany egy adott pillanatban egy adott mennyiségű munkaidőt képvisel. Értékváltozása tekintetében a csereértékek korábban kifejtett törvénye érvényes. Ha az áruk csereértéke változatlan marad, akkor aranyáraik általános emelkedése

csak az esetben lehetséges, ha az arany csereértéke csökken. Ha az arany csereértéke változatlan marad, akkor az aranyárak általános emelkedése csak az esetben lehetséges, ha valamennyi áru csereértéke emelkedik. Fordított a helyzet az áruárak általános süllyedése esetén. Ha egy uncia arany értéke a termeléséhez szükséges munkaidő változása következtében csökken vagy emelkedik, akkor minden más áru számára *egyenlő mértékben* csökken vagy emelkedik, tehát továbbra is mindegyikkel szemben *adott* nagyságú munkaidőt képvisel. Ugyanazok a csereértékek most nagyobb vagy kisebb aranymennyiségekben becsülik fel magukat, mint azelőtt, de értéknagyságaik arányában becsülik fel magukat, megőrzik tehát ugyanazt az értékviszonyukat egymáshoz. A 2 : 4 : 8 arány ugyanaz, mint az 1 : 2 : 4 vagy a 4 : 8 : 16. Annak az aranymennyiségnek megváltozása, amelyben a csereértékek a változó aranyérték szerint magukat felbecsülik, éppoly kevéssé akadályozza meg az arany értékmérő funkcióját, mint ahogy az ezüstnek az aranyhoz képest 15-szörte kisebb értéke sem akadályozza meg, hogy az ezüst ki ne szorítsa az aranyat értékmérő funkciójából. Minthogy a munkaidő a mérték az arany és az áru között, és az arany csak annyiban lesz értékmérővé, amennyiben minden áru benne méri magát, pusztán a forgalmi folyamat keltette látszat az, mintha a pénz tenné az árukat összemérhetővé.* Éppenséggel csak az áruknak mint tárgyiasult munkaidőnek az összemérhetősége az, ami az aranyat pénzzé teszi.

Az a reális alak, melyben az áruk a cserefolyamatba belépnek, használati érték alakjuk. Valóságos általános egyenértékké még csak elidegenülésük által lesznek majd. Ármeghatározásuk a még csak eszmei átváltozásuk az általános egyenértékké, olyan egyenlővétetel az arannyal, amelyet még reali-

* Arisztotelész átlátja ugyan, hogy az áruk csereértéke előfeltétele az áruk árainak: „Világos, hogy ... csere előbb volt a pénznél; miben sem különbözik ugyanis, ho„y egy házért öt ágyat adunk-e, vagy pedig annyit, amennyit öt ágy ér." Másrészt, mivel az áruk csak az árban rendelkeznek egymás számára a csereérték formájával, ezért szerinte a pénz révén válnak összemérhetőkké. „Mindeneket fel kell hát becsülni; mert így lesz mindig csere és következésképpen közösség. Márpedig a pénz tesz mérték módjára mindent összemérhetővé és így egyenlővé, mert csere nélkül nincs közösség, sem csere nincs egyenlőség nélkül, sem egyenlőség összemérhetőség nélkül." Arisztotelész nem titkolja, hogy ezek a különböző, a pénz által mért dolgok teljességgel összemérhetetlen nagyságok. Amit keres, az az áruknak mint csereértékeknek az egysége, s ezt ő, az ókori görög, nem találhatta meg. Úgy kászálódik ki zavarából, hogy az önmagában véve összemérhetetlent a pénz által összemérhetővé teszi, amennyire azt a gyakorlati szükséglet megkívánja. „Valójában hát lehetetlen, hogy ilyes különböző dolgok összemérhetők legyenek, a gyakorlati szükség számára azonban ez elegendően megtörténik." (*Arisztotelész*: „Ethica Nicomachea", V. könyv 8. fej., Bekker kiad., Oxford 1837 [IX. köt.].)

zálni kell. Minthogy azonban az áruk áraikban csak eszmeileg változtak át arannyá, vagyis csak elképzelt arannyá változtak át, pénz-létük valóságos létüktől még nem vált el valóságosan, az arany is még csak eszmei pénzzé változott át, még csak értékmérő, és meghatározott aranymennyiségek valójában még csak meghatározott mennyiségű munkaidő neveiként funkcionálnak. Attól a meghatározott módtól, ahogyan az áruk egymás számára a saját csereértéküket kifejezik, függ mindenkor az a formameghatározottság, melyben az arany mint pénz kikristályosodik.

Az áruk most kettős exisztenciákként lépnek egymással szembe; valóságosan mint használati értékek, eszmeileg mint csereértékek. A bennük foglalt munka kettős formáját most egymás számára olymódon képviselik, hogy a különös reális munka mint használati értékük valóságosan létezik, az általános elvont munkaidő viszont az árban elképzelt létezést kap, melyben az áruk egyenlő mértékű és csak mennyiségileg különböző anyagiasulásai ugyanannak az érték-szubsztanciának.

A csereérték és az ár különbsége egyrészt valami csak névleges különbségként jelenik meg; mint Adam Smith mondja, a munka az áruk reális ára, a pénz a névleges ára.[27] Ahelyett, hogy 1 quarter búzát 30 munkanapban becsülnének, most 1 uncia aranyban becsülik, ha 1 uncia arany 30 munkanap terméke. Másrészt ez a különbség annyira nem puszta névkülönbség, hogy éppen benne sűrűsödik össze mindaz a zivatar, mely az árukat a valóságos forgalmi folyamatban fenyegeti. 30 munkanap benne foglaltatik a quarter búzában, s azt ennélfogva nem kell előbb munkaidőben kifejezni. Az arany azonban a búzától különböző áru, és csak a forgalomban igazolódhatik, hogy a quarter búza valóban egy uncia arannyá lesz-e, mint ahogy árában anticipálták. Ez attól függ, hogy használati értékként igazolódik-e vagy sem, hogy a benne foglalt munkaidő-mennyiség egy quarter búza termeléséhez a társadalom által szükségszerűen megkövetelt munkaidőként igazolódik-e vagy sem. Az áru mint olyan *maga* csereérték és *van* ára. A csereértéknek és az árnak ebben a különbségében az jelenik meg, hogy az áruban foglalt különös egyéni munkának előbb az elidegenülés folyamata révén a maga ellenkezőjeként, egyéniségnélküli, elvont általános és csak ebben a formában társadalmi munkaként, azaz pénzként kell kifejezésre jutnia. Az, hogy erre a kifejeződésre képes-e vagy sem, véletlenként jelenik meg. Jóllehet ezért az árban az áru csereértéke csak eszmeileg nyer az árutól megkülönböztetett exisztenciát és a benne foglalt munka kettős létezése még csak mint különböző kifejezési mód exisztál, s másrészt ezért az általános munkaidő anyagiasulása, az arany, még csak mint a valóságos áru elképzelt értékmérője lép vele szembe –

mégis, a csereértéknek mint árnak, illetve az aranynak mint értékmérőnek a létezése lappangó módon magában foglalja az áru csengő aranyért való elidegenülésének szükségszerűségét, el nem idegenülésének lehetőségét, röviden, azt az egész ellentmondást, amely abból származik, hogy a termék áru, vagyis hogy magánszemély különös munkájának, hogy társadalmi hatása lehessen, magát a maga közvetlen ellenkezőjeként, elvont általános munkaként kell kifejeznie. Azok az utopisták, akik az árut akarják, de a pénzt nem, akik magáncserén nyugvó termelést akarnak, de e termelés szükségszerű feltételei nélkül, ennélfogva következetesek, amikor a pénzt nemcsak fogható formájában, hanem már gáznemű és agyszüleményszerű formájában mint értékmérőt „semmisítik meg". A láthatatlan értékmérőben ott leselkedik a kemény pénz.

Előfeltételezve a folyamatot, melynek révén az arany értékmérővé és a csereérték árrá lett, valamennyi áru a maga árában már csak különböző nagyságú elképzelt aranymennyiség. Mint ugyanazon dolognak, az aranynak, ilyen különböző mennyiségei, az áruk kiegyenlítik, összehasonlítják és mérik egymást, és így technikailag kifejlődik az a szükségesség, hogy egy meghatározott mennyiségű aranyra mint *mértékegységre* vonatkoztassák őket, olyan mértékegységre, mely azáltal fejlődik tovább mércévé, hogy feloszlik hányadokra, ezek pedig megint feloszlanak további hányadokra.* Az aranymennyiségeket mint olyanokat azonban súllyal mérik. A mérce tehát már készentalálható a fémek általános súlymértékeiben, s ezért ezek minden fémforgalomban eredetileg is az árak mércéjéül szolgálnak. Mivel az áruk már nem mint a munkaidő által mérendő csereértékek, hanem mint aranyban mért egynemű nagyságok vonatkoznak egymásra, az arany *értékmérőből* az *ármércévé* változik. Az áruáraknak mint különböző aranymennyiségeknek egymás közti összehasonlítása ilymódon azokban az alakzatokban kristályosodik ki, melyek egy elgondolt aranymennyiségbe bejegyeztetnek és azt mint hányadokra osztott mércét tüntetik fel. Az aranynak mint értékmérőnek és mint ármércének egészen különböző formameghatározottsága van, és az egyiknek a másikkal való összecserélése a legveszedelmesebb elméleteket hozta létre. Az arany értékmérő mint tárgyiasult

* Annak a furcsaságnak, hogy az uncia arany mint a pénz mértékegysége Angliában nem oszlik fel hányadokra, a következő a magyarázata: „Érmerendszerünk eredetileg csak az ezüst felhasználására volt szabva – ezért egy uncia ezüst mindig feloszthatóbizonyos megfelelő számú érmedarabra; de mivel az aranyat későbbi időszakban vezették be a csak az ezüstre szabott érmerendszerbe, egy uncia aranyat nem lehet megfelelő számú pénzdarabbá verni." *Maclaren*: „History of the Currency", London 1858, 16. old.

munkaidő; ármérce mint meghatározott fémsúly. Értékmérővé az arany azáltal lesz, hogy mint csereértéket az árukra mint csereértékekre vonatkoztatják; ármérceként egy meghatározott mennyiségű arany más aranymennyiségek egységéül szolgál. Értékmérő az arany azért, mert értéke változható; ármérce azért, mert mint változhatatlan súlyegység rögzítve van. Itt — mint egynemű nagyságok minden mértékmeghatározásában — a mértékviszonyok szilárdsága és meghatározottsága lesz a döntő. Az, hogy egy aranymennyiséget mértékegységként és annak hányadait ezen egység alegységeiként meg kell állapítani, ez a szükségesség azt a képzetet hozta létre, mintha egy meghatározott aranymennyiséget, amelynek természetesen változó az értéke, rögzített értékviszonyba hoznánk az áruk csereértékeivel; s itt csak azt tévesztették szem elől, hogy az áruk csereértékei már átváltoztak árakká, aranymennyiségekké, még mielőtt az arany mint ármérce kifejlődött volna. Bárhogyan változik is az aranyérték, különböző aranymennyiségek egymáshoz képest mindig ugyanazt az értékviszonyt képviselik. Ha az aranyérték 1000%-kal esnék, 12 uncia arany továbbra is 12-szer nagyobb értékű lenne, mint 1 uncia arany; márpedig az áraknál csak különböző aranymennyiségek egymáshoz való viszonyáról van szó. Minthogy másrészt 1 uncia arany értékének csökkenése vagy emelkedése semmiképpen sem változtatja meg az uncia arany súlyát, éppoly kevéssé változik meg hányadainak a súlya, s így az arany mint az árak rögzített mércéje mindig ugyanazt a szolgálatot teszi, bárhogyan változzék is az értéke.*

Egy történelmi folyamat, amelyet később a fémforgalom természetéből fogunk megmagyarázni, vezetett arra, hogy az ármérceként funkcionáló nemes fémek állandóan változó és csökkenő súlyára megtartották ugyanazt a súlynevet. Így az angol font az eredeti súlyának kevesebb mint egyharmadát jelöli, az unió[28] előtti skót font már csak $^1/_{38}$-át, a francia livre $^1/_{74}$-ét, a spanyol maravedi kevesebbet, mint $^1/_{1000}$-ét, a portugál reis még sokkal kisebb részarányát. Így váltak el a történelem folyamán a fémsúlyok

* „A pénz értéke állandóan változhatik, és a pénz mégis éppoly jó értékmérő lehet, mintha tökéletesen változatlan maradna. Tegyük fel például, hogy értéke csökken... A csökkenés előtt egy guinea három bushel búzát, illetve hat napi munkát vásárolna; utána csak két bushel búzát, illetve négy napi munkát. Mindkét esetben, adva lévén a búza, illetve a munka viszonya a pénzhez, kölcsönös viszonyuk megállapítható; másszóval, megbizonyosodhatunk afelől, hogy egy bushel búza két napi munkát ér. Ez minden, amit az értékmérés magában foglal, és ezt a csökkenés után éppoly jól megteszi, mint előtte. Valamely dolog arra való kiválósága, hogy értékmérő legyen, teljesen független saját értékének változhatóságától." (*Bailey*: „Money and its Vicissitudes", London 1837, 9–10. old.)

pénznevei általános súlyneveiktől.* Minthogy a mértékegységnek, hányadainak és ezek neveinek meghatározása egyrészt tisztán konvencionális, másrészt a forgalmon belül az általánosság és a szükségszerűség jellegével kell bírnia, *törvényi* meghatározássá kellett lennie. Ez a tisztán formai művelet tehát a kormányokra hárult.** A pénz anyagául szolgáló meghatározott fém társadalmilag adott volt. Különböző országokban az árak törvényes mércéje természetesen különböző. Angliában pl. az unciát mint fémsúlyt beosztják pennyweightekre, grainekre és carat troyokra, de az uncia aranyat mint a pénz mértékegységét $3\,^7/_8$ sovereignre, a sovereignt 20 shillingre, a shillinget 12 pennyre, úgyhogy 100 font 22 karátos arany (1200 uncia) = 4672 sovereign és 10 shilling. A világpiacon azonban, ahol az országhatárok eltűnnek, eltűnnek a pénzmértékek e nemzeti jellegzetességei is és teret engednek a fémek általános súlymértékeinek.

Egy áru ára, vagyis az az aranymennyiség, amellyé eszmeileg átváltozott, most tehát az aranymérce pénzneveiben fejeződik ki. Ahelyett tehát, hogy azt mondanák: 1 quarter búza egyenlő 1 uncia arannyal, Angliában azt mondják, hogy 3 £ 17 sh. és $10\,^1/_2$ d.-vel egyenlő. Ilymódon minden ár

* „Azok az érmék, amelyek ma már csak eszmeiek, minden nép legrégibb érmei, és egy ideig valamennyien reálisak voltak" (ez utóbbi állítás ebben a terjedelemben helytelen), s „éppen mert reálisak voltak, számolásra szolgáltak." *Galiani*: „Della moneta", i. m. 153. old.

** A romantikus *A. Müller* ezt mondja: „Elképzelésünk szerint minden független uralkodónak joga van ahhoz, hogy fémpénzt kinevezzen, annak társadalmi névértéket, rangot, állást és címet adjon." (*A. H. Müller*: „Die Elemente der Staatskunst", Berlin 1809, II. köt., 276. old.) Ami a címet illeti, az udvari tanácsos úrnak igaza van; csupán a *tartalomról* feledkezik meg. Hogy milyen zavarosak voltak az „elképzelései", az megmutatkozik pl. a következő passzusban: „Mindenki belátja, milyen fontos az érmeár helyes meghatározása, kiváltképp olyan országban, mint Anglia, ahol a kormányzat *nagyvonalú szabadelvűséggel* ingyen veri a pénzt" (úgy látszik Müller úr azt hiszi, hogy az angol kormány hivatalnokai saját magánzsebükből fedezik a pénzverési költségeket), „nem szed pénzverési illetéket stb., s ilyképpen, ha ez a kormány az arany érmeárát a piaci árnál tetemesen magasabbra szabná, ha 1 uncia arany mostani 3 £ 17 sh. és $10\,^1/_2$ d.-s ára helyett annak érmeárát 3 £ 19 sh.-ben szabná meg, akkor minden pénz a pénzverdébe özönlenék, az ott kapott ezüstöt a piacon az itt olcsóbb aranyra váltanák át és újra a pénzverdébe vinnék, miáltal az érmeügyben rendetlenség keletkeznék." (i. m. 280–281. old.) Hogy a rendet az angol pénzverdében fenntartsa, Müller magamagánál csinált „rendetlenséget". A shilling és penny csupán nevek, 1 uncia arany meghatározott részeinek ezüst- és rézjegyekkel képviselt nevei, ő viszont azt képzeli, hogy az uncia aranyat aranyban, ezüstben és rézben becsülik fel, és így az angolokat egy háromszoros *standard of value-val* [*értékmérővel*] boldogítja. Igaz, hogy az ezüstöt mint az arany melletti pénzmértéket formálisan csak az 1816. évben törölték el a 56 George III. c. 68 által[29]. Törvényileg a dolog velejét tekintve el volt már törölve 1734-ben a 14 George II. c. 42 által[30], és még sokkal korábban a gyakorlat által. *A. Müllert* sajátlag két körülmény képesítette a politikai gazdaságtannak úgynevezett *magasabbrendű* felfogására. Egyrészt széleskörű járatlansága a gazdasági tények területén, másrészt merőben műkedvelői rajongása a filozófiáért

egyneműen fejeződik ki. Az a sajátságos forma, melyet az áruk adnak csereértéküknek, átváltozott *pénznévvé*, mellyel közlik egymással, hogy mennyit érnek. Az arany viszont *számolópénzzé* válik.*

Az árunak fejben, papíron, beszédben számolópénzzé való átváltoztatása mindenkor végbemegy, valahányszor valamilyen fajta gazdagságot a csereérték nézőpontjából rögzítenek.** Ehhez az átváltoztatáshoz az arany anyaga szükséges, de csak mint elképzelt anyag. Ahhoz, hogy 1000 bála gyapot értékét meghatározott számú uncia aranyban felbecsüljük, magát az ilyen számú unciát pedig az uncia számolónevén, font sterlingben, shillingben és pennyben kifejezzük, ahhoz egyetlen atom valóságos aranyra sincs szükségünk. Így Skóciában Sir Robert Peel 1845-ös banktörvénye előtt egyetlen uncia arany sem volt forgalomban, habár az uncia arany — mégpedig angol számolómérceként 3 £ 17 sh. és $10\,^1/_2$ d.-ben kifejezve — az árak törvényes mértékéül szolgált. Így szolgál az ezüst az árak mértékéül a Szibéria és Kína közötti árucserében, ámbár a kereskedelem ott valójában csupán cserekereskedelem. Az arany — mint számolópénz — szempontjából ennélfogva az is közömbös, hogy akár maga a mértékegysége, akár annak részei ki vannak-e valóban verve vagy sem. Angliában Hódító Vilmos idejében 1 £ — akkoriban még 1 font tiszta ezüst — és a shilling, a font $^1/_{20}$-a, csak mint számolópénz létezett, ugyanakkor a penny, $^1/_{240}$ font ezüst, volt a legnagyobb létező ezüstérme. Ennek fordítottja: a mai Angliában nem léteznek shillingek és pennyk, bár ezek az uncia arany meghatározott részeinek törvényes számolónevei. Meglehet, hogy a pénz mint számolópénz egyáltalában csak eszmeileg létezik, a valóságosan létező pénzt pedig egészen más mérce szerint verik. Így sok észak-amerikai angol gyarmaton a forgalomban levő pénz jócskán a XVIII. század derekáig spanyol és portugál érmékből állt, a számolópénz pedig mindenütt ugyanaz volt, mint Angliában.***

---

* „Anakharszisz, mikor megkérdezték, mire kell a helléneknek a pénz, azt mondta: *számoláshoz.*" (*Athénaiosz*: „Deipnoszophisztai", IV. könyv 49., Schweighäuser kiadása, 1802, II. köt.)

** *G. Garnier-nak*, Adam Smith egyik régebbi francia fordítójának az a furcsa ötlete támadt, hogy megállapítsa a számolópénz és a valóságos pénz használata közötti arányt. Az arány 10 az 1-hez. (*G. Garnier*: „Histoire de la monnaie depuis les temps de la plus haute antiquité etc.", I. köt. 78. old.)

*** Az 1723-as marylandi törvény, mely a dohányt törvényes váltópénzzé tette, értékét azonban angol aranypénzre, tudniillik a dohány fontját 1 pennyre vezette vissza, a leges barbarorumra[31] emlékeztet, amelyben fordítva: meghatározott pénzösszegeket tettek ökrökkel, tehenekkel stb. egyenlővé. Ebben az esetben nem az arany, sem az ezüst, hanem az ökör és a tehén volt a számolópénz valóságos anyaga.

Minthogy az arany ármérceként ugyanazokban a számolónevekben jelenik meg, mint az áruárak, tehát pl. 1 uncia arany éppúgy 3 £ 17 sh. és $10\frac{1}{2}$ d.-ben fejeződik ki, mint 1 tonna vas, ezeket a számolóneveit az arany *érmeárának* nevezték. Innen az a fura elképzelés támadt, hogy az aranyat saját anyagában becsülik fel, és hogy minden más árutól eltérően államilag egy *rögzített* árat kap. Meghatározott aranysúlyok számolóneveinek rögzítését e súlyok értéke rögzítésének nézték.* Az aranynak, ahol az ármeghatározás eleméül és ezért számolópénzül szolgál, nemcsak hogy *rögzített* ára nincs, hanem egyáltalában *semmilyen* ára. Hogy ára lehessen, azaz hogy egy *sajátos* áruban mint *általános* egyenérték fejeződhessék ki, ennek a másik árunak a forgalmi folyamatban ugyanazt a kizárólagos szerepet kellene játszania, mint az aranynak. De két minden más árut kizáró áru egymást is kölcsönösen kizárja. Ahol ezért az ezüst és az arany törvényesen mint pénz, azaz mint értékmérő egymás mellett áll fenn, mindig megtették azt a hiábavaló kísérletet, hogy úgy bánjanak velük, mintha *egy és ugyanazon anyag* volnának. Ha felteszik, hogy ugyanaz a munkaidő változhatatlanul tárgyiasul ezüst és arany ugyanazon arányában, akkor valójában azt teszik fel, hogy ezüst és arany egyazon anyag, és hogy az ezüst, a kevésbé értékes fém, az aranynak változhatatlan törtrésze. III. Edward uralkodásától egészen II. György koráig az angol pénzügy története nem egyéb, mint zavarok szakadatlan sora, melyek az arany és ezüst értékviszonyának törvényi megállapítása és valóságos értékingadozásuk közötti összeütközésből származtak. Hol az aranyat becsülték túl magasra, hol az ezüstöt. A túl alacsonyra becsült fémet kivonták a forgalomból, beolvasztották és exportálták. Aztán a két fém értékviszonyát törvényileg ismét megváltoztatták, de az új névérték csakhamar ugyanúgy konfliktusba került a valóságos értékviszonnyal, mint a régi. Napjainkban az arany értékének az ezüsthöz képest igen gyenge és múló – az indiai–kínai ezüstkereslet folytán bekövetkezett – esése ugyanezt a jelenséget idézte elő a legnagyobb szinten Franciaországban: az ezüst kivitelét és kiszorítását a forgalomból az arany által. 1855-ben, 1856-ban és 1857-ben Franciaországban az aranybehozatalnak az aranykivitel feletti többlete 41 580 000 £ volt, az ezüstkivitelnek az ezüstbehozatal feletti többlete pedig ugyanakkor 34 704 000 £-re rúgott. Valójában olyan országokban, mint Franciaország,

* Így pl. *David Urquhart* úr „Familiar words"-ében ezt olvassuk: „Az arany értékét vele magával kell mérni; de hogyan lehet bármely szubsztancia a mértéke saját – más dolgokban tekintett – értékének? Az arany értékét saját súlyával kell megállapítani, ennek a súlynak hamis megnevezést adva, – és egy unciának ennyi meg ennyi fontot és font-töredékrészt kell érnie. Ez egy mérték meghamisítása, nem pedig egy mérce megállapítása" [104–105. old.]

ahol mind a két fém törvényes értékmérő és mindkettőt el kell fogadni fizetésként, de mindenki tetszés szerint fizethet akár az egyikkel, akár a másikkal, az értékben emelkedő fémnek ázsiója van és a maga árát, mint mindegyik másik áru, a túlbecsült fémben méri, az utóbbi pedig az egyedüli értékmérő. Az e területen szerzett minden történelmi tapasztalat egyszerűen arra redukálódik, hogy ahol két áru látja el törvényesen az értékmérő funkcióját, ott ténylegesen mindig csak az egyik tartja meg ezt a szerepét.*

B) Elméletek a pénz mértékegységéről

Az a körülmény, hogy az áruk mint árak arannyá, s ezért az arany pénzzé csak eszmeileg változnak át, arra a tanításra vezetett, mely szerint a *pénz eszmei mértékegység*. Minthogy az ármeghatározásnál csak elképzelt arany vagy ezüst, vagyis az arany és az ezüst csak mint számolópénz funkcionál, azt állították, hogy a font, shilling, penny, tallér, frank stb. nevek nem arany- és ezüst-súlyrészeket, illetve valamilyen módon tárgyiasult munkát jelölnek, hanem eszmei értékatomokat. Ha tehát pl. 1 uncia ezüst értéke emelkednék, akkor több ilyen atomot tartalmazna és ezért több shillingnyinek kellene elszámolni és több shillinggé verni. Ez a tan — amelyet a legutóbbi angliai kereskedelmi válság idején ismét felhoztak, sőt a parlamentben is képviselték két különjelentésben, melyet az 1858-ban ülésező bankbizottság jelentéséhez csatoltak, — a XVII. század végéről kelteződik. III. Vilmos uralomralépése idején 1 uncia ezüst angol érmeára 5 sh. 2 d. volt, vagyis $^1/_{62}$ uncia ezüstöt pennynek és 12 ilyen pennyt shillingnek neveztek. E mérce szerint pl. 6 uncia súlyú ezüstből 31 darab shilling nevű érmét vertek ki. 1 uncia ezüst *piaci ára* azonban *érmeára* fölé emelkedett, 5 sh. 2 d.-ről 6 sh. 3 d.-re, vagyis ahhoz, hogy 1 uncia nyersezüstöt vásároljanak, 6 sh. 3 d.-t kellett kiadni. Hogyan emelkedhet 1 uncia ezüstnek a piaci ára az érmeára fölé, ha az érmeár csupán számolóneve 1 uncia ezüst hányadainak? A rejtély egyszerűen oldódott meg. Az akkor forgalomban levő 5 600 000 £ ezüstpénzből 4 000 000 kopott, hibás, hamis volt. Egy vizsgálat során kitűnt, hogy 57 200 £ ezüstpénz, melynek 220 000 unciát

* „A pénzt mint a kereskedelem mértékét, akárcsak minden más mértéket, a lehető legállandóbbá kellene tenni. Ez lehetetlen, ha pénzetek két fémből áll, melyeknek értékviszonya folyvást változik." (*John Locke*: „Some Considerations on the Lowering of Interest etc.", 1691; „Works", VII. kiad., London 1768, II. köt. 65. old.)

kellett volna nyomnia, csak 141 000 unciát nyomott. A pénzverde az érmét mindig ugyanazon mérce szerint verte, de a valóban forgalomban levő könnyű shillingek az uncia kisebb hányadait képviselték, mint amit nevük jelzett. E kisebbé vált shillingekből következésképp nagyobb mennyiséget kellett a piacon 1 uncia nyersezüstért fizetni. Amikor az így előállott zavar következtében elhatározták a pénz általános újraveretését, *Lowndes*, a Secretary to the Treasury* azt állította, hogy az uncia ezüst értéke emelkedett és ezért a jövőben az eddigi 5 sh. 2 d. helyett 6 sh. 3 d.-t kell belőle verni. Valójában azt állította tehát, hogy mivel az uncia értéke emelkedett, hányadainak értéke esett. Hamis elmélete azonban nem volt más, mint egy helyes gyakorlati célnak a szépítgetése. Az államadósságok könnyű shillingekre szóltak, vajon most nehézben fizessék vissza? Ahelyett, hogy azt mondaná: fizessetek vissza 4 uncia ezüstöt, amelyet név szerint 5 unciában, a valóságban azonban 4 unciában kaptatok meg, megfordítva azt mondta: fizessetek név szerint 5 unciát vissza, de fémtartalmát tekintve csökkentsétek 4 unciára és nevezzétek shillingnek azt, amit eddig $^4/_5$ shillingnek neveztetek. Lowndes tehát ténylegesen a fémtartalomhoz igazodott, de elméletben ragaszkodott a számolónévhez. Ellenfelei, akik csupán a számolónévhez ragaszkodtak és ezért egy 25–50 százalékkal könnyebb shillinget egy teljes súlyú shillinggel azonosnak nyilvánítottak, megfordítva azt állították, hogy ők csak a fémtartalomhoz ragaszkodnak. *John Locke*, aki az új burzsoáziát képviselte minden formában, az ipari vállalkozókat a munkásosztályokkal és a pauperokkal szemben, a kereskedőket a régimódi uzsorásokkal, a pénzarisztokratákat az államkötvényesekkel szemben, sőt egy külön munkájában kimutatta, hogy a polgári értelem a normális emberi értelem,[32] – John Locke szintén felvette Lowndes ellen a harcot. John Locke győzött és a 10 vagy 14 shillinges guinea-ben kölcsönvett pénzt 20 shillinges guinea-ben fizették vissza.** Sir *James Steuart* az

* – kincstárügyi államtitkár – *Szerk.*

** Locke egyebek között azt mondja: „Nevezzétek el egy koronának azt, amit azelőtt egy fél koronának hívtak. Értékét továbbra is a fémtartalom határozza meg. Ha egy fémpénzből $^1/_{20}$ rész ezüstsúlyt lecsaphattok anélkül, hogy értékét csökkentenétek, akkor éppúgy $^{19}/_{20}$ részt is lecsaphatnátok ezüstsúlyából. E szerint az elmélet szerint egy farthingért, ha elnevezik koronának, ugyanannyi fűszert, selymet vagy más árukat lehetne vásárolni, mint egy koronásért, mely 60-szor annyi ezüstöt tartalmaz. Amit megtehettek, mindössze annyi, hogy egy kisebb mennyiségű ezüstre rányomjátok egy nagyobb mennyiség bélyegét és nevét. Ámde az ezüst, nem pedig a név az, amivel adósságot fizetni és árut vásárolni lehet. Ha a pénz értékének emelése nálatok csak annyit tesz, hogy egy darab ezüst hányadrészének tetszés szerinti nevet adtok, pl. egy uncia ezüst $^1/_8$ részét pennynek nevezitek, akkor a pénz értékét valóban olyan magasra emelhetitek, ahogy nektek tetszik." Locke egyben azt is válaszolta

egész ügyletet ironikusan így foglalja össze: „A kormány az adókon, a hitelezők a tőkén és a kamaton tetemesen nyertek, a nemzet pedig – az egyedüli rászedett – ujjongott, mert *standardját*" (saját értékének mércéjét) „nem csökkentették."* Steuart úgy vélte, hogy a kereskedelem további fejlődése során a nemzet ravaszabbnak fog mutatkozni. Tévedett. Mintegy 120 évvel később megismétlődött ugyanez a quidproquo**.

Rendjén volt, hogy *Berkeley* püspök, aki az angol filozófiában egy misztikus idealizmust képviselt, a pénzről mint eszmei mértékegységről szóló tannak elméleti fordulatot adott, amit a gyakorlatias „Secretary to the Treasury" elmulasztott. Berkeley azt kérdezi: „Vajon a livre, font sterling, korona stb. neveket nem kell-e puszta *viszonyneveknek* tekinteni?" (ti. az elvont értéknek mint olyannak viszonyára.) „Vajon az arany, ezüst vagy papír egyéb-e, mint ennek" (az értékviszonynak) „számbavételére, elkönyvelésére és átszármaztatására szolgáló puszta jegy vagy zseton? Vajon az a *hatalom*, hogy mások iparkodása" (társadalmi munka) „felett parancsnokol valaki, nem gazdagság? És vajon a pénz valóban másvalami-e, mint ilyen hatalom átruházására vagy nyilvántartására szolgáló zseton vagy jegy, és van-e nagy fontossága, hogy ezeknek a jegyeknek az anyaga miből áll?"*** Ez itt összecserélése egyrészt az értékmérőnek és az ármércének, másrészt az aranynak és ezüstnek mint mértéknek és mint forgalmi eszköznek. Abból, hogy a nemes fémeket a forgalom aktusában jegyekkel

---

Lowndesnak, hogy a piaci ár nem azért emelkedik az érmeár fölé, mert „az ezüstérték emelkedik, hanem mert az ezüstérme könnyebbé vált". 77 elkopott vagy megnyirbált shilling egy fikarcnyival sem nyom többet, mint 62 teljes súlyú. Végül joggal hangsúlyozta, hogy a nyersezüst piaci ára Angliában – a forgalomban levő ezüstpénz kopásától eltekintve is – valamennyire az érmeár fölé emelkedhetik, mert a nyersezüst kivitele megengedett, az ezüstpénzé pedig tilos. (Lásd i. m. 54–116. old. elszórtan.) Locke módfelett őrizkedett attól, hogy az államadósságok égető pontját érintse, mint ahogy éppoly óvatosan kerülte azt is, hogy feszegesse a kényes gazdasági kérdést, ami a következő volt: a váltóárfolyam, valamint a nyersezüstnek az ezüstpénzhez való viszonya azt bizonyította, hogy a forgalomban levő pénzt *korántsem* a valóságos kopása arányában értékelték le. Erre a kérdésre általános formában visszatérünk a forgalmi eszközökről szóló szakaszban. *Nicolas Barbon* a „Discourse concerning Coining the New Money Lighter; in answer to Mr. Locke's Considerations etc." c. írásában; London 1696, hiába kísérelte meg Locke-ot nehéz terepre csalogatni.

* *Steuart*, i. m. II. köt. 154. old.

** – felcserélés; összetévesztés – *Szerk.*

*** „The Querist", i. m. [3–4. old.] A „Queries on Money" [„Pénzzel kapcsolatos kérdések"] szakasz egyébként szellemes. Egyebek között joggal megjegyzi Berkeley, hogy éppen az észak-amerikai gyarmatok fejlődése az, ami „napnál világosabbá teszi, hogy" az arany és az ezüst „nem annyira szükséges egy nemzet gazdagsága szempontjából, mint azt a minden rendbeli csőcselék képzeli".

lehet helyettesíteni, Berkeley azt következteti, hogy ezek a jegyek a maguk részéről nem képviselnek *semmit*, tudniillik csupán az elvont értékfogalmat.

A pénzről mint eszmei mértékegységről szóló tan Sir *James Steuartnál* oly teljesen ki van fejtve, hogy követői – tudattalan követői, mivelhogy nem ismerik őt – semmiféle újabb nyelvi fordulatot, de még újabb példát sem találnak. „A számolópénz" – mondja – „nem egyéb, mint egyenlő részekből álló önkényes mérce, melyet azért találtak ki, hogy eladható dolgok relatív értékét mérjék. A számolópénz teljesen különbözik az érmepénztől (money coin), amely ár*, és akkor is létezhetnék, ha a világon semmiféle olyan szubsztancia nem akadna, amely minden árunak arányos egyenértéke volna. A számolópénz ugyanazt a szolgálatot teljesíti a dolgok értéke esetében, mint a fokok, percek, másodpercek stb. a szögek esetében vagy a léptékek a térképek esetében stb. Mindezekben a találmányokban mindig ugyanazt az elnevezést fogadják el egységül. Ahogy minden ilyen berendezkedés hasznossága egyszerűen az *arány megjelölésére* korlátozódik, ugyanúgy a pénzegységé is. Ezért nem állhat az érték valamely részével változhatatlanul meghatározott arányban, azaz nem lehet rögzíteni valamilyen meghatározott mennyiségű aranyhoz, ezüsthöz vagy bármely más áruhoz. Ha már az egység adva van, sokszorozással a legnagyobb értéket is el lehet érni. Minthogy az áruk értéke a rájuk ható körülmények általános összetalálkozásától és az emberek szeszélyeitől függ, értéküket csak mint kölcsönös vonatkozásukban változó értéket vizsgálhatnók. Mindannak, ami zavarja és összekuszálja az arányváltozás megállapítását egy általános meghatározott és változhatatlan mérce révén, károsan kell hatnia a kereskedelemre. A pénz csak egyenlő részekből álló *eszmei mérce*. Ha azt kérdezik, mi legyen egy rész értékének mértékegysége, másik kérdéssel válaszolok: mi egy foknak, egy percnek, egy másodpercnek a normális nagysága? Nincs normális nagyságuk, de mihelyt egy részt meghatároztak, a mérce természete szerint a többinek arányosan kell ezt követnie. Ennek az eszmei pénznek példája az amszterdami bankpénz és az angolai pénz az afrikai partokon."**

Steuart egyszerűen a pénznek *ármérceként* és *számolópénzként* a forgalomban való *megjelenéséhez* tartja magát. Ha az árjegyzékben különböző áruk 15, illetőleg 20, illetőleg 36 sh.-gel vannak feltüntetve, akkor engem értéknagyságaik összehasonlítása szempontjából valójában nem érdekel a shillingnek sem az ezüsttartalma, sem az elnevezése. A 15 : 20 : 36 számarány

* *Ár* itt reális egyenértéket jelent, mint a XVII. századbeli angol gazdaságtani íróknál.
** *Steuart*, i.m. II. köt. 154., 299. old.

mindent megmond, és az 1 szám lett az egyetlen mértékegység. Az arány tisztán elvont kifejezése egyáltalában csak maga az elvont számarány. Ezért, hogy következetes legyen, Steuartnak nemcsak az aranyat és az ezüstöt, hanem azok törvényes keresztneveit is figyelmen kívül kellett hagynia. Minthogy az értékmérőnek ármércévé való átváltozását nem érti meg, természetesen azt hiszi, hogy az a meghatározott aranymennyiség, amely mértékegységül szolgál, mint mérték nem más aranymennyiségekre, hanem értékekre mint olyanokra van vonatkoztatva. Minthogy az áruk csereértékeiknek árakká való átváltozása révén egynemű nagyságokként jelennek meg, tagadja a mértéknek azt a minőségét, amely azokat egyneművé teszi, s minthogy különböző aranymennyiségeknek ebben az összehasonlításában a mértékegységül szolgáló aranymennyiség nagysága konvencionális, tagadja, hogy ezt a nagyságot egyáltalában meg kell állapítani. Egy kör $^1/_{360}$ része helyett elnevezhetné $^1/_{180}$ részét foknak; a derékszöget akkor 45 fokkal mérnék 90 fok helyett, a hegyes- és tompaszögeket ennek megfelelően. Mindazonáltal a szögmérték továbbra is először egy minőségileg meghatározott matematikai alakzat maradna: a kör, másodszor pedig egy mennyiségileg meghatározott körcikk. Ami Steuart gazdasági példáit illeti, az egyikkel önmagát üti, a másikkal meg semmit sem bizonyít. Az amszterdami bankpénz valójában csak a spanyol dublonok számolóneve volt, amelyek, tunyán heverven a bankpincében, zsírjukat teljes súlyban megőrizték, a sürgő-forgó érmék ellenben a külvilággal való kemény súrlódásukban lesoványodtak. Ami pedig az afrikai idealistákat illeti, sorsukra kell hagynunk őket mindaddig, amíg kritikus útleírók nem közölnek róluk közelebbit.* A steuarti értelemben vett eszmei pénzt, azt mondhatnók, még a leginkább megközelíti a francia asszignáta: *„Nemzeti tulajdon. Asszignáta 100 frankra."* Habár itt megjelölték a használati értéket, melyet az asszignátának képviselnie kellett, tudniillik az elkobzott földet, de megfeledkeztek a mértékegység mennyiségi meghatározásáról és a „frank" szónak ezért nem volt értelme. Az ugyanis, hogy az asszignáta-frank milyen sok vagy milyen kevés földet képviselt, a nyilvános árverés eredményétől függött. A gyakorlatban azonban az asszignáta-frank mint ezüstpénz értékjele forgott, és ezen az ezüstmércén volt mérhető ezért a leértékelődése.

* A legutóbbi kereskedelmi válság alkalmával Angliában bizonyos részről lelkesen magasztalták az afrikai eszmei pénzt, miután annak tartózkodási helyét ezúttal a partvidékről a berber föld szívébe helyezték át. A berbereknek a kereskedelmi és ipari válságoktól való mentességét barsz-jaik eszmei mértékegységéből vezették le. Nem lett volna-e egyszerűbb azt mondani, hogy a kereskedelmi és ipari válságok conditio sine qua non-ja [elengedhetetlen feltétele] a kereskedelem és az ipar?

Az a korszak, amikor az Angol Bank felfüggesztette a készfizetéseket, aligha volt termékenyebb hadijelentésekben, mint pénzelméletekben. A bankjegyek leértékelődése és az arany piaci árának az érmeár fölé emelkedése a Bank néhány védelmezője részéről ismét életre keltette az eszmei pénzmérték tanát. E zavaros nézetnek klasszikusan zavaros kifejezését Lord *Castlereagh* találta meg, amikor a pénz mértékegységét így jellemezte: „a sense of value in reference to currency as compared with commodities"*. Amikor néhány évvel a párizsi béke[34] után a viszonyok lehetővé tették a készfizetések újrafelvételét, alig változott formában ismét felbukkant ugyanaz a kérdés, amelyet III. Vilmos alatt Lowndes vetett fel. A roppant államadósság és a több mint 20 év alatt felgyülemlett magánadósságok, fix kötelezvények stb. tömege leértékelődött bankjegyekre szólt. Vajon olyan bankjegyekben fizessék-e vissza ezeket, amelyekből 4672 £ 10 sh. nem névleg, hanem valójában 100 font 22 karátos aranyat képvisel? *Thomas Attwood*, egy birminghami bankár mint Lowndes redivivus** lépett fel. A hitelezők névlegesen ugyanannyi shillinget kapjanak vissza, amennyiben névlegesen megállapodtak, de ha a régi érmepénzláb szerint $^1/_{78}$ uncia aranyat neveztek shillingnek, akkor shillingnek most mondjuk $^1/_{90}$ unciát kereszteljenek el. Attwood követőit a „little shillingmen"*** birminghami iskolája néven ismerik. Az eszmei pénzmértékről folyó civakodás, amely 1819-ben kezdődött, 1845-ben még mindig tartott Sir Robert Peel és Attwood között; ez utóbbinak a pénz mérték-funkciójára vonatkozó saját bölcsességét a következő idézet kimerítően összefoglalja: „Sir Robert Peel a birminghami kereskedelmi kamarával folytatott vitájában azt kérdezi: Mit fog a ti fontbankjegyetek képviselni? Mi egy font? . . . Viszont megfordítva, mi értendő az érték jelenlegi mértékegységén? . . . 3 £ 17 sh. és 10 $^1/_2$ d. egy *uncia aranyat* vagy annak *értékét* jelenti-e? Ha magát az *unciát* jelenti, miért nem nevezzük nevükön a dolgokat és £, sh., d. helyett miért nem mondunk inkább unciát, pennyweightet és graint? Akkor visszatérünk a közvetlen cserekereskedelem rendszeréhez. . . Vagy az *értéket* jelenti? Ha 1 uncia = 3 £ 17 sh. 10 $^1/_2$ d., miért volt az értéke különböző időkben hol 5 £ 4 sh., hol 3 £ 17 sh. 9 d.? A font (£) kifejezés értékre vonatkozik, de nem egy változhatatlan súlyrésznyi aranyban rögzített értékre. A font *eszmei egység*. . . A *munka* az a szubsztancia, amelyre a termelési költségek feloldódnak, és az aranynak ez adja meg relatív értékét, akárcsak a vasnak. *Bármiféle különös számoló-*

* – „árukkal egybevetett forgalmi eszközre vonatkozó érték-érzékelés"[33] – *Szerk.*

** – feltámadt Lowdnes – *Szerk.*

*** – „kis shilling-pártiak" – *Szerk.*

*nevet használnak is ennélfogva, hogy egy ember napi vagy heti munkáját megjelöljék, az ilyen név a termelt áru értékét fejezi ki."**

Az utolsó szavakban szétfoszlik az eszmei pénzmérték ködös képzete és keresztültör tulajdonképpeni gondolati tartalma. Az arany számolóneveinek, £, sh. stb., meghatározott munkaidő-mennyiségek neveinek kell lenniök. Minthogy a munkaidő az értékek szubsztanciája és immanens mértéke, ezek a nevek így valójában magukat az értékarányokat képviselnék. Másszóval, a munkaidőt állítják a pénz igazi mértékegységének. Ezzel kilépünk a birminghami iskolából, de elmenőben még megjegyezzük, hogy az eszmei pénzmérték tana új fontosságra tett szert abban a vitakérdésben, hogy a bankjegyek átválthatók legyenek-e vagy sem. Ha a papírpénz az aranytól vagy ezüsttől kapja elnevezését, akkor a bankjegy átválthatósága, azaz aranyra vagy ezüstre való átcserélhetősége gazdasági törvény, bármit mondjon is a jogi törvény. Így egy porosz papírtallér, noha törvényileg átválthatatlan, rögtön leértékelődnék, ha a közönséges forgalomban kevesebbet érne egy ezüsttallérnál, tehát ha a gyakorlatban nem volna átváltható. Az átválthatatlan papírpénz következetes angliai képviselői ezért az eszmei pénzmértékhez menekültek. Így ha a pénz számolónevei, £, sh. stb., meghatározott összegű értékatomok nevei, amelyekből egy áru hol többet, hol kevesebbet szív fel vagy ad le a más árukkal való cserében, akkor egy angol 5 fontos bankjegy pl. éppoly független az aranyhoz való viszonyától, mint a vashoz és gyapothoz való viszonyától. Minthogy többé nem volna jogcíme arra, hogy elméletileg egyenlővé tegyék meghatározott mennyiségű aranynyal vagy bármely más áruval, már maga a fogalma kizárná, hogy átválthatóságát, azaz egy sajátosan megjelölt dolog meghatározott mennyiségével való gyakorlati egyenlővétételét követeljék.

A munkaidőről mint a pénz közvetlen mértékegységéről szóló tant rendszeresen először *John Gray* fejtette ki.** Egy nemzeti központi bankkal, annak fiókjai útján kíván megbizonyosodni arról a munkaidőről, melyet a

* „The Currency Question; the Gemini Letters", London 1844, 266–272. old. elszórtan.

** *John Gray*: „The Social System. A Treatise on the Principle of Exchange", Edinburgh 1831. V. ö. még ugyanettől az írótól: „Lectures on the Nature and Use of Money", Edinburgh 1848. A februári forradalom után Gray a francia ideiglenes kormányhoz emlékiratot intézett, melyben a kormányt kitanítja, hogy Franciaországnak nem „organization of labourre" [„a munka megszervezésére"] van szüksége, hanem „organization of exchange-re" [„a csere megszervezésére"], melynek terve teljesen kidolgozva készen áll az általa kiagyalt pénzrendszerben. A derék John nem sejtette, hogy tizenhat évvel a „Social System" megjelenése után a sokleleményű Proudhon szabadalmat váltott ki ugyanerre a felfedezésre.

különböző áruk termelésében felhasználnak. Árujáért cserébe a termelő hivatalos tanúsítványt kap áruja értékéről, azaz átvételi elismervényt annyi munkaidőről, amennyit áruja tartalmaz,* és ezek az 1 munkahétről, 1 munkanapról, 1 munkaóráról stb. szóló bankjegyek egyúttal utalványok egyenértékre bármely más, a bank raktáraiban fekvő áruban.** Ez az alapelv melyet részleteiben gondosan végigvitt és mindenütt meglevő angol intézményekhez idomított. E rendszer mellett, mondja Gray, „mindenkor éppoly könnyű lenne pénzért eladni, mint most pénzért vásárolni; a termelés a keresletnek soha ki nem apadó egyenletes forrása lenne"***. A nemes fémek elvesztenék „kiváltságukat" más árukkal szemben és „elfoglalnák a piacon az őket megillető helyet a vaj, tojás, posztó és kalikó mellett, és értékük nem érdekelne bennünket jobban, mint a gyémántoké"°. „Tartsuk-e meg képzelt értékmérőnket, az aranyat, és verjük ezzel béklyóba az ország termelőerőit, avagy folyamodjunk-e a természetes értékmérőhöz, a munkához és szabadítsuk fel az ország termelőerőit?"°°

Mivelhogy a munkaidő az értékek immanens mértéke, mire való mellette egy másik, külsőleges mérték? Miért fejlődik a csereérték árrá? Miért becsülik fel az összes áruk értéküket egy kizárólagos áruban, amely így a csereérték adekvát létezésévé változik át, pénzzé? Ez volt a probléma, amelyet Graynek meg kellett oldania. Ahelyett, hogy megoldotta volna, azt képzeli, hogy az áruk közvetlenül vonatkozhatnának egymásra társadalmi munka termékeiként. Az áruk azonban csak akként vonatkozhatnak egymásra, amik. Közvetlenül az áruk elszigetelt független magánmunkák termékei, melyeknek a magáncsere folyamatában történő elidegenülésük által kell igazolniok általános társadalmi munka voltukat, vagyis az árutermelés alapzatán végzett munka csak az egyéni munkák mindenoldalú elidegenülése által lesz társadalmi munkává. Ha azonban Gray feltételezi, hogy az árukban foglalt munkaidő *közvetlenül társadalmi* munkaidő, akkor azt közösségi munka-

* *Gray*: „The Social System etc.", 63. old. „A pénznek csak átvételi elismervénynek, bizonyságnak kell lennie arra, hogy birtoklója vagy hozzájárult meghatározott értékkel a nemzeti gazdagság-készlethez, vagy ugyanerre az értékre jogot szerzett valakitől, aki hozzájárult."

** „Miután a termék értékét előzetesen felbecsülték, letétbe kell tenni egy bankban, majd pedig, amikor szükség van rá, megint kivenni, s csupán azt kell közmegegyezéssel kikötni, hogy az, aki bármely fajta tulajdont a javasolt Nemzeti Bankban letétbe tesz, onnan kivehet egyenlő értéket bármiből, ami csak benne van, s nem köteles ugyanazt a dolgot kivenni, amit beadott." i. m. 67–68. old.

*** I. m. 16. old.

° *Gray*: „Lectures on Money etc.", 182–183. old.

°° I. m. 169. old.

időnek, vagyis közvetlenül társult egyének munkaidejének feltételezi. Ilymódon egy sajátos áru, mint az arany és ezüst, valóban nem léphetne fel a többi áruval szemben az általános munka testetöltéseként, a csereérték nem válnék árrá, de a használati érték sem válnék csereértékké, a termék nem válnék áruvá, és így megszűnnék maga a polgári termelés alapzata. De Graynek semmiképp sem ez a véleménye. *Azt akarja, hogy a termékeket mint árukat termeljék, de ne mint árukat cseréljék ki.* Gray ennek a jámbor óhajnak a kivitelét egy nemzeti bankra bízza. A társadalom a bank formájában egyrészt függetleníti az egyéneket a magáncsere feltételeitől, másrészt a magáncsere alapzatán termelteti őket tovább. A belső következetesség azonban arra ösztökéli Grayt, hogy a polgári termelés egyik feltételét a másik után eltagadja, jóllehet csupán az árucseréből származó pénzt akarja „megreformálni". Így a tőkét nemzeti tőkévé* változtatja át, a földtulajdont nemzeti tulajdonná**, és ha bankjának körmére nézünk, kitűnik, hogy nem csupán egyik kezével elfogad árukat és a másikkal tanúsítványokat ad ki a szolgáltatott munkáról, hanem magát a termelést is szabályozza. Utolsó írásában, a „Lectures on Money"-ban, melyben Gray aggodalmasan igyekszik munkapénzét tisztán polgári reformnak ábrázolni, még kirívóbb képtelenségbe bonyolódik.

Mindegyik áru közvetlenül pénz. Ez volt Gray elmélete, melyet az árunak nem-teljes és ezért téves elemzéséből vezetett le. A „munkapénz" és a „nemzeti bank" és az „áruraktárak" „szerves" konstrukciója csak álomképződmény, mellyel dogmáját világot kormányzó törvényként tálalja fel. Az a dogma, hogy az áru közvetlenül pénz, vagyis hogy a magánegyénnek a benne foglalt különmunkája közvetlenül társadalmi munka, természetesen nem válik igazzá azáltal, hogy egy bank hisz ebben és ehhez mérten működik. Ilyen esetben éppenséggel a csőd venné át a gyakorlati bírálat szerepét. Ami Graynél rejtve és nevezetesen ő maga előtt is titokban marad, tudniillik, hogy a munkapénz az a gazdaságtaninak hangzó frázissal kifejezett jámbor óhaj: megszabadulni a pénztől, a pénzzel együtt a csereértéktől, a csereértékekkel együtt az árutól és az áruval együtt a termelés polgári formájától, — azt kereken kimondja néhány angol szocialista, akik részben Gray előtt, részben utána írtak.*** Ám *Proudhon* úrra és iskolájára várt az, hogy a

---

* „Minden ország üzletét nemzeti tőkével kellene folytatni." (*John Gray*: „The Socia System etc.", 171. old.)

** „A földet nemzeti tulajdonná kell átváltoztatni." (i. m. 298. old.)

*** Lásd pl. *W. Thompson*: „An Inquiry into the Distribution of Wealth etc.", London 1824: *Brau*: „Labour's Wrongs and Labour's Remedy", Leeds 1839.

pénz trónfosztását és az *áru* mennybemenetelét komolyan a szocializmus velejeként prédikálják, és ezzel a szocializmust feloldják az áru és a pénz közötti szükségszerű összefüggés elemi félreértésévé.*

2. Forgalmi eszköz

Miután az áru az ármegjelölés folyamatában megkapta forgalomra képes formáját, az arany pedig pénzjellegét, a forgalom fogja azokat az ellentmondásokat, melyeket az áruk cserefolyamata magában foglalt, megjeleníteni és egyúttal meg is oldani. Az áruk valóságos kicserélése, azaz a társadalmi anyagcsere, olyan formaváltozásban megy véghez, amelyben az áru kettős, használati érték és csereérték természete kibontakozik, saját formaváltozása azonban egyúttal a pénznek meghatározott formáiban kristályosodik ki. Ennek a formaváltozásnak az ábrázolása a forgalom ábrázolása. Láttuk, hogy az áru csak akkor kifejlődött csereérték, ha előfeltételezve van egy áruvilág és ezzel együtt a munkának ténylegesen kifejlődött megosztása, ugyanúgy a forgalom is mindenoldalú csereaktusokat és megújulásuk állandó folyamát előfeltételezi. A második előfeltétel az, hogy az áruk *meghatározott árú* árukként kerülnek bele a cserefolyamatba, vagyis azon belül egymás számára mint kettős létezések *jelennek meg*, reálisan mint használati értékek, eszmeileg – az árban – mint csereértékek.

London legforgalmasabb utcáin üzlet üzlet hátán van, s üvegszemeik mögött ott pompázik a világ minden gazdagsága: indiai kendők, amerikai revolverek, kínai porcelán, párizsi fűzők, orosz prémek és tropikus fűszerek, de mindezek az életvidám dolgok fatális fehérkés papírbélyegeket viselnek homlokukon, amelyekre arabs számok vannak róva a lakonikus £, sh., d. jegyek kíséretében. Ez a forgalomban megjelenő áru képe.

a) Az áruk átalakulása

Közelebbről vizsgálva a forgalmi folyamat körforgások két különböző formáját mutatja. Ha az árut *Á*-nak, a pénzt *P*-nek nevezzük, akkor e két formát így fejezhetjük ki:

Á–P–Á
P–Á–P.

* E melodrámai pénzelmélet kézikönyvének tekinthető *Alfred Darimon*: „De la réforme des banques", Párizs 1856.

Ebben a szakaszban kizárólag az első formával, vagyis az áruforgalom közvetlen formájával foglalkozunk.

Az *Á–P–Á* körforgás szétbomlik az *Á–P* mozgásra, áru cseréje pénzre, vagyis *eladás*; az ellentett mozgásra, *P–Á*, pénz cseréje árura, vagyis *vétel*; és a két mozgás egységére, *Á–P–Á*, áru cseréje pénzre pénz árura cserélése végett, vagyis *eladás vétel céljából*. De eredményül, melyben a folyamat kihuny, *Á–Á* adódik, áru cseréje árura, a valóságos anyagcsere.

Á–P–Á, ha az első áru végpontjából indulunk ki, annak arannyá átváltozását és az aranyból áruvá visszaváltozását ábrázolja, vagyis olyan mozgást, amelyben az áru először mint különös használati érték létezik, azután lehántja magáról ezt a létezést s mint csereérték, illetve mint általános egyenérték, természetadta létezésével való minden összefüggéstől eloldozott létezésre tesz szert, majd ezt is lehántja s végül mint egyedi szükségleteket szolgáló valóságos használati érték marad meg. Ebben az utóbbi formában a forgalomból kiesik a fogyasztásba. Az *Á–P–Á* forgalom a maga egészében ezért mindenekelőtt olyan átalakulásoknak teljes sora, melyeken minden egyes áru végigfut, hogy birtoklója számára közvetlen használati értékké váljék. Az első átalakulás a forgalom első felében, *Á–P*-ben megy végbe, a második a másik felében, *P–Á*-ban, és az egész forgalom az áru curriculum vitae-je*. De az *Á–P–Á* forgalom csak azáltal teljes átalakulása egy egyedi árunak, hogy egyúttal más áruk meghatározott egyoldalú átalakulásainak összege is, mert az első áru mindegyik átalakulása annyi, mint egy másik áruvá való átváltozása, tehát a másik árunak az első áruvá való átváltozása is, tehát kétoldalú átváltozás, mely a forgalomnak ugyanabban a stádiumában megy végbe. A két cserefolyamatnak, melyre az *Á–P–Á* forgalom szétesik, mindegyikét először is elszigetelve kell vizsgálnunk.

Á–P, vagyis *eladás*: *Á*, az áru, a forgalmi folyamatba nemcsak mint különös használati érték, pl. mint egy tonna vas lép be, hanem mint olyan használati érték, amelynek meghatározott ára van, mondjuk 3 £ 17 sh. 10 $^1/_2$ d., vagyis 1 uncia arany. Ez az ár, mely egyrészt a vasban foglalt munkaidőmennyiségnek, azaz a vas értéknagyságának mutatója, egyúttal kifejezi a vas jámbor óhaját, hogy arannyá váljék, azaz hogy a benne magában foglalt munkaidőnek az általános társadalmi munkaidő alakját adja. Ha nem sikerül ez az átlényegülés, akkor az egy tonna vas véget ér nemcsak árunak, hanem terméknek is lenni, hiszen csak azért áru, mert birtokosa számára nem-használati érték, vagyis birtokosának munkája csak mint mások számára hasznos munka valóságos munka, az ő számára pedig csak mint elvont

* – életpályája – *Szerk.*

általános munka hasznos. A vasnak, illetve birtokosának ennélfogva az a feladata, hogy fellelje az áruvilágban azt a pontot, ahol a vas aranyat vonz. Ezen a nehézségen azonban, mely az áru salto mortaléja*, túlesik, mihelyt az eladás, ahogy itt az egyszerű forgalom elemzésében feltételezzük, valóban végbemegy. Amikor egy tonna vas az elidegenítése által – azaz azáltal, hogy abból a kézből, melyben nem-használati érték, átmegy abba a kézbe, melyben használati érték – megvalósul mint használati érték, egyúttal árát is realizálja és csak elképzelt aranyból valóságos arannyá válik. Az 1 uncia arany, vagyis 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d. név helyébe immár a valóságos arany egy unciája lépett, de a tonna vas elvonult helyéről. Az *Á–P* eladás által nemcsak az áru, mely árában eszmeileg átváltozott arannyá, változik át reálisan arannyá, hanem ugyane folyamat által az arany is, mely mint értékmérő csak eszmei pénz volt és valójában csak mint maguknak az áruknak a pénzneve szerepelt, valóságos pénzzé változik át.** Mint ahogy az arany eszmeileg azért lett általános egyenértékké, mert minden áru benne mérte értékét, most mint az áruk arany ellenében való mindenoldalú elidegenítésének terméke – és az *Á–P* eladás éppen ennek az általános elidegenítésnek folyamata – lesz az abszolúte elidegeníthető áruvá, reális pénzzé. Az arany azonban az eladásnál csak azért lesz reálisan pénzzé, mert az áruk csereértéke az árban eszmeileg már arany volt.

Az *Á–P* eladásban, akárcsak a *P–Á* vételben, két áru áll egymással szemben, melyek mindegyike csereérték és használati érték egysége, de az áruban a csereértéke csak eszmeileg, árként létezik; viszont az aranyban, bár maga valóságos használati érték, a használati értéke csak a csereérték hordozójaként és ezért csak formai – valóságos egyéni szükségletre nem vonatkoztatott – használati értékként létezik. Használati érték és csereérték ellentéte tehát polárisan eloszlik *Á–P* két végpontjára, úgyhogy az áru az aranynyal szemben használati érték, melynek a maga eszmei csereértékét, az árat, még realizálnia kell aranyban, az arany viszont az áruval szemben csereérték, mely a maga formai használati értékét csak az áruban anyagiasítja. Csakis azáltal, hogy az áru így megkettőződik áruvá és arannyá, és ama megintcsak kettős és ellentett vonatkozás által, melyben mindegyik végpont eszmeileg ugyanaz, ami az ellenkezője reálisan, és reálisan ugyanaz, ami az

* – halálugrása – *Szerk.*

** „A pénznek két fajtája van, eszmei és reális; és két különböző módon használják fel, a dolgok felbecsülésére és azok megvásárlására. A felbecsüléshez az eszmei pénz éppoly jó, mint a reális, sőt talán még jobb. A pénz másik használata ugyanazon dolgok megvétele, melyeket értékel... Az árakat és a szerződéseket eszmei pénzben becsülik fel és reális pénzben teljesítik." *Galiani*, i. m. 112. sk. old.

ellenkezője eszmeileg, tehát csakis az áruknak mint kétoldalúan poláris ellentéteknek kifejezése által oldódnak meg a cserefolyamatukban foglalt ellentmondások.

Eddig az *Á–P*-t mint eladást, árunak pénzzé való átváltozását vizsgáltuk. Ha azonban a másik végpont oldalára állunk, akkor ugyanez a folyamat éppen *P–Á*-ként, vételként, pénz áruvá való átváltozásaként jelenik meg. Az eladás szükségszerűleg egyszersmind a maga ellenkezője is, vétel; eladás, ha a folyamatot az egyik oldalról, és vétel, ha a másikról nézzük. Vagyis a valóságban ez a folyamat csak azért különbözik az előbbitől, mert az *Á–P*-ben a kezdeményezés az egyik végpontról, az árutól, illetve az eladótól, a *P–Á*-ban pedig a másik végpontról, a pénztől, illetve a vevőtől indul ki. Amikor tehát az áru első átalakulását, pénzzé való átváltozását, az első forgalmi stádium, az *Á–P* befutása eredményének ábrázoljuk, egyidejűleg feltételezzük, hogy egy másik áru már átváltozott pénzzé, tehát már a forgalom második stádiumában, a *P–Á*-ban van. Ilymódon az előfeltételek hibás körébe kerülünk. Ez a hibás-körben-forgás maga a forgalom. Ha *P*-t az *Á–P*-ben nem tekintjük már egy másik áru átalakulásának, akkor a csereaktust kivesszük a forgalmi folyamatból. A forgalmi folyamaton kívül azonban az *Á–P* forma eltűnik, és már csak két különböző *Á*, mondjuk vas és arany állnak egymással szemben, melyeknek cseréje nem a forgalom különös aktusa, hanem a közvetlen cserekereskedelemé. Termelése forrásánál az arany ugyanúgy áru, mint bármely más áru. Az aranynak és a vasnak vagy bármely más árunak relatív értéke itt azokban a mennyiségekben fejeződik ki, amelyekben kölcsönösen kicserélődnek. De a forgalmi folyamatban ez a művelet már előfeltételezve van, az áruárakban az arany saját értéke már adva van. Ezért mi sem lehet tévesebb, mint az az elképzelés, hogy a *forgalmi folyamaton belül* az arany és az áru közvetlen cserekereskedelmi viszonyba lépnek egymással és ennélfogva relatív értéküket egyszerű árukként való kicserélésük útján állapítják meg. Ha úgy látszik, mintha a forgalmi folyamatban az aranyat mint puszta árut cserélnék ki árukra, ez a látszat egyszerűen onnan fakad, hogy az árakban meghatározott mennyiségű árut már egyenlővé tettek meghatározott mennyiségű arannyal, azaz az aranyra már mint pénzre, általános egyenértékre vonatkoztatták és *ezért* közvetlenül kicserélhető vele. Amennyiben egy áru ára az aranyban *realizálódik*, az áru az aranyra mint árura, mint a munkaidő különös anyagiasulására cserélődik ki, de amennyiben az áru *ára* az, ami az aranyban realizálódik, az áru az aranyra mint pénzre, nem pedig mint árura, azaz mint a munkaidő általános anyagiasulására cserélődik ki. Mindkét vonatkozásban azonban azt az aranymennyiséget, amelyre az áru a forgalmi folyamaton be-

lül kicserélődik, nem a csere határozza meg, hanem a cserét határozza meg az áru ára, azaz az árunak aranyban felbecsült csereértéke.*

A forgalmi folyamaton belül az arany valamennyi kézben az *Á–P* eladás eredményeként jelenik meg. Minthogy azonban *Á–P*, az eladás, egyúttal *P–Á*, a vétel is, kitűnik, hogy míg *Á*, az az áru, ahonnan a folyamat kiindul, az első átalakulását, addig a másik áru, mely mint *P* végpont áll vele szemben, a második átalakulását hajtja végre és ennélfogva a forgalom második felét futja be, miközben az első áru még útjának első felében jár.

A forgalom első folyamatának, az eladásnak eredményeként adódik a másodiknak a kiindulópontja, a pénz. Az első formájú áru helyébe az áru arany egyenértéke lépett. Ez az eredmény egyelőre nyugvópontot alkothat, minthogy az árunak ebben a második formájában saját kitartó létezése van. Az áru, amely birtoklója kezében nem használati érték, most mindig használható, mert mindig kicserélhető formában van meg, és a körülményektől függ, hogy mikor és az áruvilág felületének melyik pontján lép ismét forgalomba. Aranyálcája az életének önálló szakasza, melyben rövidebben vagy hosszabban elidőzhet. A cserekereskedelemben egy különös használati érték kicserélése közvetlenül kötve van egy másik különös használati érték kicseréléséhez, viszont a csereértéket szülő munka általános jellege a vétel és eladás aktusainak elválásában és közömbös szétesésében jelenik meg.

P–Á, a *vétel*, az *Á–P*-nek fordított mozgása és egyúttal az árunak második vagy befejező átalakulása. Mint arany, vagyis általános egyenértékként való létezésében az áru közvetlenül kifejezhető minden más áru használati értékében, amelyek áraikban mind egyaránt az arany felé mint az ő túlviláguk felé törekszenek, de egyszersmind jelzik azt a hangjegyet, melyben az aranynak meg kell csendülnie, hogy testük – a használati érték – a pénz mellé szegődjék, lelkük azonban – a csereérték – átköltözzék magába az aranyba. Az áruk elidegenítésének általános terméke az abszolúte elidegeníthető áru. Nem létezik minőségi, hanem már csak mennyiségi korlát az aranynak áruvá való átváltozása előtt, saját mennyiségének vagy értéknagyságának korlátja. „Készpénzért minden kapható." Az áru az *Á–P* mozgásban használati értékként való elidegenülése által saját árát és az idegen pénz használati értékét realizálja, a *P–Á* mozgásban viszont csereértékként való elidegenülése által saját használati értékét és a másik áru árát realizálja.

* Ez természetesen nem akadálya annak, hogy az áruk piaci ára értékük felett vagy alatt álljon. Ennek tekintetbevétele azonban idegen az egyszerű forgalomtól és egészen más, később vizsgálandó területhez tartozik, ahol az érték és a piaci ár közötti viszonyt fogjuk megvizsgálni.

Ha az áru az árának realizálásával egyúttal az aranyat valóságos pénzzé változtatja át, visszaváltozásával az aranyat a sajátmaga pusztán tovatűnő pénzlétezésévé változtatja át. Minthogy az áruforgalom előfeltételezi a munka kifejlett megosztását, tehát az egyesek szükségleteinek sokoldalúságát, fordított arányban termékük egyoldalúságával, a *P–Á* vétel hol egy áruegyenértékkel való egyenlet alakjában fog kifejeződni, hol pedig szétforgácsolódik áruegyenértékeknek olyan sorává, melyet most a vevő szükségleteinek köre és pénzösszegének nagysága ír körül. – Mint ahogy az eladás egyúttal vétel, ugyanúgy a vétel egyúttal eladás, *P–Á* egyúttal *Á–P*, de a kezdeményezés itt az aranyé, vagyis a vevőé.

Ha most visszatérünk a teljes *Á–P–Á* forgalomhoz, kitűnik, hogy ebben egy áru befutja átalakulásainak teljes sorát. De egyidejűleg, miközben megkezdi a forgalom első felét és végbeviszi az első átalakulást, egy másik áru lép a forgalom második felébe, végbeviszi második átalakulását és kiesik a forgalomból, és megfordítva, az első áru a forgalom második felébe lép, végbeviszi második átalakulását és kiesik a forgalomból, miközben egy harmadik áru lép a forgalomba, átmegy útjának első felén és végbeviszi az első átalakulást. Az *Á–P–Á* teljes forgalom mint egy áru teljes átalakulása tehát mindig egyidejűleg egy másik áru teljes átalakulásának vége és egy harmadik áru teljes átalakulásának kezdete, tehát kezdet és vég nélküli sor. Jelöljük a világosság kedvéért, hogy az árukat megkülönböztessük, az *Á*-t a két végpontban különbözőképpen, pl. *Á'–P–Á"*-nak. Valójában az első, az *Á'–P* tag a *P*-t egy másik *Á–P* eredményének feltételezi, tehát maga csak az *Á–P–Á'*-nak az utolsó tagja, míg a második tag, a *P–Á"*, az eredményében *Á"–P*, tehát maga úgy fejeződik ki, mint az *Á"–P–Á"'* első tagja stb. Kitűnik továbbá, hogy az utolsó tag, a *P–Á*, noha a *P* csak *egy* eladás eredménye, kifejeződhetik mint $P–Á' + P–Á" + P–Á"' +$ stb., tehát szétforgácsolódhatik egy csomó vételre, azaz egy csomó eladásra, azaz áruk új teljes átalakulásainak egy csomó első tagjára. Ha tehát egy egyes áru teljes átalakulása nemcsak egy kezdet és vég nélküli átalakulás-láncolat tagjaként, hanem sok ilyen láncolat tagjaként fejeződik ki, akkor az áruvilág forgalmi folyamata – minthogy minden egyes áru befutja az *Á–P–Á* forgalmat – e végtelenül különböző pontokon folyvást végződő és folyvást újrakezdődő mozgás végtelenül összefonódott láncgombolyagjaként fejeződik ki. Minden egyes eladás vagy vétel azonban egyúttal mint közömbös és elszigetelt aktus áll fenn, amelynek kiegészítő aktusa tőle időben és térben el lehet választva és ezért nem kell folytatásként közvetlenül hozzá csatlakoznia. Mivel mindegyik különös *Á–P* vagy *P–Á* forgalmi folyamat mint az egyik árunak használati értékké és a másik árunak pénzzé való átváltozása, mint a forgalom első és máso-

dik stádiuma, kétfelé alkot önálló nyugvópontot, másrészt azonban minden áru az általános egyenértéknek, az aranynak, számukra közös alakjában kezdi meg második átalakulását és áll a forgalom második felének kiindulópontjára, ezért a valóságos forgalomban tetszőleges *P–Á* tetszőleges *Á–P*-hez, az egyik áru életpályájának második fejezete a második áru életpályájának első fejezetéhez sorakozik. *A* pl. vasat ad el 2 £-ért, végbeviszi tehát az *Á–P*-t, vagyis a vas-árunak az első átalakulását, a vételt azonban későbbi időre halasztja. Ugyanakkor *B*, aki 14 nappal előbb 2 quarter búzát adott el 6 £-ért, ugyanezzel a 6 £-gel kabátot és nadrágot vásárolt a Moses és Fia cégnél, végbeviszi tehát a *P–Á*-t, vagyis a búza-árunak a második átalakulását. Ez a két aktus, a *P–Á* és az *Á–P*, itt csak mint egy lánc két szeme jelenik meg, mert a *P*-ben, az aranyban, egyik áru ugyanúgy fest, mint a másik, és az aranyon nem ismerszik fel, hogy átalakult vas vagy átalakult búza-e. A valóságos forgalmi folyamatban tehát az *Á–P–Á* különböző teljes átalakulások összevissza dobált tagjainak végtelenül véletlenszerű egymásmellettiségeként és egymásutániságaként fejeződik ki. A valóságos forgalmi folyamat tehát nem úgy *jelenik meg*, mint az áru teljes átalakulása, nem mint az áru ellentett fázisokon át való mozgása, hanem mint sok véletlenszerűen egymás mellett futó vagy egymásra következő vétel és eladás puszta halmaza. A folyamat formameghatározottsága ilymódon kihunyt, mégpedig annál is teljesebben, mert minden egyes forgalmi aktus, pl. az eladás, egyúttal a maga ellenkezője, vétel is, és megfordítva. Másrészt a forgalmi folyamat *maga* az áruvilág átalakulásainak a mozgása és ezért az összmozgásában is vissza kell azt tükröznie. Hogy miképpen reflektálja, azt a következő szakaszban vizsgáljuk. Itt még csak annyit jegyezzünk meg, hogy az *Á–P–Á*-ban a két *Á* végpont nem egyazon formai vonatkozásban áll *P*-vel. Az első *Á* különös áruként viszonyul a pénzhez mint az általános áruhoz, míg a pénz mint az általános áru a második *Á*-hoz mint egyes áruhoz viszonyul. Az *Á–P–Á* ezért elvont logikai szempontból a *K–Á–E* következtetési formára[35] vezethető vissza, amelyben a különösség az első végpontot, az általánosság az összekapcsoló középet és az egyediség az utolsó végpontot alkotja.

Az árubirtokosok a forgalmi folyamatba egyszerűen mint áruk őrzői léptek be. Azon belül a vevő és az eladó ellentétes formájában lépnek egymással szembe, az egyik megszemélyesített cukorsüveg, a másik megszemélyesített arany. Ahogy mármost a cukorsüveg arannyá válik, az eladóból vevő lesz. Ezek a meghatározott társadalmi jellemek tehát semmi esetre sem fakadnak az emberi egyéniségből egyáltalában, hanem olyan emberek csereviszonyaiból, akik termékeiket az áru meghatározott formájában termelik. A vevő és eladó viszonyában kifejeződő viszonyok olyannyira nem tisztán

egyéni viszonyok, hogy mindkettő csak annyiban lép ebbe a vonatkozásba, amennyiben egyéni munkájuk tagadtatik, tudniillik munkájuk mint *nem-egyéni* munka pénzzé válik. Amilyen bárgyú dolog ezért a vevőt és eladót, ezeket a polgári gazdasági jellemeket az emberi egyéniség örök társadalmi formáinak felfogni, éppoly visszás bennük az egyéniség megszűnését megkönnyezni.* Ezek a jellemek az egyéniség szükségszerű kifejezései a társadalmi termelési folyamat egy meghatározott fokának alapzatán. Emellett a vevő és eladó ellentétében a polgári termelés antagonisztikus természete még annyira felszíni és formális módon fejeződik ki, hogy ez az ellentét már a polgárit megelőző társadalmi formákhoz is hozzá tartozik, hiszen csupán az kell hozzá, hogy az egyének mint áruk birtoklói vonatkozzanak egymásra.

Ha mármost szemügyre vesszük az *Á–P–Á* eredményét, azt látjuk, hogy az az *Á–Á* anyagcserévé zsugorodik. Árut árura, használati értéket használati értékre cseréltek ki, és az áru pénzzé válása, illetve az áru mint pénz, csak ennek az anyagcserének a közvetítésére szolgál. A pénz így mint az áruk puszta *csereeszköze* jelenik meg, de nem mint csereeszköz egyáltalában, hanem mint a forgalmi folyamat által jellemzett csereeszköz, azaz mint *forgalmi eszköz*.**

Ha valaki abból, hogy az áruk forgalmi folyamata kihuny az *Á–Á*-ban és ezért csupán pénz által közvetített cserekereskedelemnek látszik, vagy hogy egyáltalában az *Á–P–Á* nemcsak szétesik két elszigetelt folyamatra, hanem egyszersmind ezek mozgásban levő egységét is kifejezi, arra akar következtetni, hogy vétel és eladás között csak az egység létezik, de az el-

---

* Hogy az antagonizmusnak még az az egészen felszíni formája is, mely a vételben és az eladásban kifejeződik, mily mélyen sebzi a széplelkeket, mutatja az alábbi idézet *Isaac Péreire* úr „Leçons sur l'industrie et les finances"-ából, Párizs 1832. Az, hogy ugyanez az Isaac, mint a „Crédit mobilier"[36] feltalálója és diktátora, hírhedt párizsi tőzsdehiéna is, egyúttal megmutatja, mire megyünk a gazdaságtan szentimentális bírálatával. Péreire úr, akkoriban Saint-Simon egyik apostola, ezt mondja: „Az egyének azért cserélik ki egymás között a maguk iparkodásának termékeit mert mind munkájukban, mind fogyasztásukra nézve valamennyien el vannak szigetelve, el vannak választva egymástól. A csere szükségességéből vezetődik le annak szükségessége, hogy a tárgyak relatív értékét meghatározzák. Az érték és a csere eszméi tehát bensőleg kapcsolatosak, és tényleges formájában mindkettő az individualizmust és az antagonizmust fejezi ki... A termékek értékét csak azért lehet rögzíteni, mert van eladás és vétel, másszóval, mert a társadalom különböző tagjai között antagonizmus van. Csak ott kell törődni árral, értékkel, ahol eladás és vétel van, vagyis ahol minden egyén *harcolni* kénytelen azért, hogy a létfenntartásához szükséges tárgyakat megszerezze." (i. m. 2–3. old. elszórtan.)

** „A pénz csak az eszköz és az előmozdító, az életre hasznos áruk ellenben a végcél." *Boisguillebert*: „Le détail de la France", 1697; Eugène Daire „Economistes financiers du XVIIIe siècle"-jében, I. köt., Párizs 1843, 210. old.

válás nem, ez olyan gondolkodásmód, melynek bírálata a logika és nem a gazdaságtan dolga. Ahogy a vételnek és eladásnak a cserefolyamatban történő elválása szétrobbantja a társadalmi anyagcserének helyi-természetadta, törzsökösen jámbor, kedélyesen bárgyú korlátait, ugyanúgy ez az elválás egyúttal a társadalmi anyagcsere összetartozó mozzanatai szétszakadásának és egymással szembeni megrögzítésének általános formája, egyszóval a kereskedelmi válságok általános lehetősége, de csak azért, mert az áru és a pénz ellentéte a polgári munkában foglalt valamennyi ellentétnek elvont és általános formája. Pénzforgalom ezért végbemehet válságok nélkül, de válságok nem mehetnek végbe pénzforgalom nélkül. Ez azonban csak annyit jelent, hogy ott, ahol a magáncserén nyugvó munka még nem jutott el a pénzképződésig sem, természetesen még kevésbé idézhet elő olyan jelenségeket, amelyek a polgári termelési folyamat teljes kifejlődését előfeltételezik. Ebből felmérhetjük annak a bírálatnak a mélységét, mely a nemes fémek „kiváltságának" eltörlésével és egy úgynevezett „racionális pénzrendszerrel" akarja a polgári termelés „visszásságait" kiküszöbölni. Másrészt a gazdaságtani apologetika próbájaként elegendő idézni egyetlen fordulatot, melyet rendkívül éleselméjűnek hírreszteltek el. *James Mill*, John Stuart Mill ismert angol közgazdász atyja, ezt mondja: „Sohasem lehet hiány vevőkben minden árura. Bárki kínál is eladásra egy árut, cserébe árut kíván érte kapni, és ezért vevő ama puszta ténynél fogva, hogy eladó. Valamennyi áru vevőinek és eladóinak ezért együttvéve metafizikai szükségszerűséggel egyensúlyt kell tartaniok egymással. Ha ezért az egyik árunak több eladója létezik, mint vevője, akkor kell hogy egy másik árunak több vevője legyen, mint eladója."* Mill azáltal hozza létre az egyensúlyt, hogy a forgalmi folyamatot közvetlen cserekereskedelemmé változtatja át, a közvetlen cserekereskedelembe viszont becsempészi a vevőnek és az eladónak a forgalmi folyamatból kölcsönvett alakjait. Az ő zavaros nyelvén szólva, olyan pillanatokban, amikor valamennyi áru eladhatatlan, mint pl. Londonban és Ham-

* 1807 novemberében Angliában megjelent William Spence-nek egy írása „Britain Independent of Commerce" címmel, amelynek alapelvét William Cobbett a „Political Register"-ében a „Perish Commerce" drasztikusabb formájában továbbvitte. Ezellen tette közzé James Mill 1808-ban a „Defence of Commerce"-ét, amelyben már megtaláljuk a szövegben az „Elements of Political Economy"-jából idézett érvet. J.-B. Say a kereskedelmi válságokról Sismondival és Malthusszal folytatott polémiájában eltulajdonította ezt a csinos felfedezést, és minthogy lehetetlen volna megmondani, hogy ez a komikus „prince de la science" [„a tudomány fejedelme"] milyen új ötlettel is gazdagította a politikai gazdaságtant – hiszen érdeme éppen abban a pártatlanságban állott, amellyel kortársait: Malthust, Sismondit és Ricardót egyaránt félreértette –, kontinentális bámulói őt kürtölték ki a vételek és eladások metafizikai egyensúlyáról szóló kincs-lelet előbányászójának.

burgban az 1857–58-as kereskedelmi válság meghatározott pillanataiban, valójában *egy* árunak, a *pénznek* több vevője van, mint eladója, és *minden más pénznek*, az áruknak, több eladója, mint vevője. A vételek és eladások metafizikai egyensúlya arra korlátozódik, hogy minden vétel eladás és minden eladás vétel, ami nem különösséges vigasz az áruk őrzői számára, amikor nem bírnak eladni, tehát venni sem.*

Az eladás és vétel elválása a tulajdonképpeni kereskedelemmel együtt lehetővé tesz rengeteg látszatügyletet az árutermelők és árufogyasztók közötti végleges csere előtt. Így módot ad egy csomó élősdinek, hogy a termelési folyamatba befurakodjék és kiaknázza a szétválást. Ez azonban megint csak annyit jelent, hogy a pénzzel mint a polgári munka általános formájával adva van ellentmondásai kifejlődésének *lehetősége*.

b) A pénz forgása

A valóságos forgalom mindenekelőtt egy csomó véletlenszerűen egymás mellett futó vételként és eladásként fejeződik ki. A vételben, akárcsak az eladásban, az áru és a pénz mindig egyazon vonatkozásban állnak egymással szemben – az eladó az áru oldalán, a vevő a pénz oldalán. A pénz mint forgalmi eszköz azért mindig *vásárlóeszközként* jelenik meg, s ezzel felismerhetetlenné lettek a pénz megkülönböztetett meghatározásai az áruátalakulás ellentett fázisaiban.

A pénz ugyanabban az aktusban megy át az eladó kezébe, melyben az áru a vevő kezébe megy át. Áru és pénz tehát ellentett irányban fut, és ez a helycsere, melyben az áru az egyik, a pénz pedig a másik oldalra lép, egy-

---

* Az a mód, ahogyan a közgazdászok az áru különböző formameghatározottságait ábrázolják, a következő példákból látható:

„Ha pénz van birtokunkban, csak egy cserét kell elvégeznünk avégett, hogy óhajunk tárgyát biztosítsuk, más többletben levő termékekkel viszont kettőt kell elvégeznünk, amelyek közül az első (a pénz megszerzése) végtelenül nehezebb, mint a második." (*G. Opdyke*: „A Treatise on Political Economy", New York 1851, 287–288. old.)

„A pénz nagyobb eladhatósága az áruk kisebb eladhatóságának szabatos okozata vagy természetes következménye." (*Th. Corbet*: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.", London 1841, 117. old.) „A pénznek az a minősége van, hogy mindig kicserélhető arra, amit megmér." *Bosanquet*: „Metallic, Paper and Credit Currency etc.", London 1842, 100. old.

„A pénz mindig megvásárolhat más árukat, ellenben más áruk nem mindig vásárolhatnak meg pénzt." *Th. Tooke*: „An Inquiry into the Currency Principle", II. kiad., London 1844, 10. old.

idejűleg megy végbe a polgári társadalom egész felületének meghatározatlanul sok pontján. De az első lépés, melyet az áru a forgalomban megtesz, egyúttal utolsó lépése.* Akár azért mozdul el helyéről, mert ő vonzza az aranyat (*Á–P*), akár azért, mert az arany vonzza őt (*P–Á*), egyetlen mozdulattal, egyetlen helycserével kiesik a forgalomból a fogyasztásba. A forgalom áruk folytonos mozgása, de mindig más és más áruké, és mindegyik áru csak egyszer végez mozgást. Mindegyik áru a maga forgalmának második felét nem ugyanazon áruként kezdi, hanem más áruként, aranyként. Az átalakult áru mozgása tehát az arany mozgása. Ugyanaz a pénzdarab, vagyis egy és ugyanazon arany-egyén, mely az *Á–P* aktusban egy áruval egyszer már helyet cserélt, megfordítva megint megjelenik a *P–Á* kiindulópontjaként, és így másodszor helyet cserél egy másik áruval. Ahogyan *B* vevő kezéből *A* eladó kezébe, úgy megy át most a vevővé vált *A* kezéből *C* kezébe. Egy áru formamozgása, pénzzé átváltozása és pénzből visszaváltozása, vagyis az áru teljes átalakulásának mozgása tehát egyazon pénzdarab külsőleges mozgásaként fejeződik ki, amely két különböző áruval kétszer cserél helyet. Bármilyen szétforgácsoltan és véletlenszerűen kerülnek is egymás mellé a vételek és eladások, a valóságos forgalomban egy vevővel mindig szemben áll egy eladó, és annak a pénznek, mely az eladott áru helyébe lép, annak, mielőtt a vevő kezébe jutott, már egyszer helyet kellett cserélnie egy másik áruval. Másrészt előbb-utóbb a vevővé vált eladó kezéből ismét átmegy egy újabb eladó kezébe, és helycseréjének ebben a többszöri ismétlésében kifejezi az áruk átalakulásainak láncolódását. Ugyanazok a pénzdarabok tehát, mindig a megmozgatott árukkal ellentett irányban, az egyik gyakrabban, a másik kevésbé gyakran, a forgalom egyik helyéről a másikra kerülnek és ennélfogva hosszabb vagy rövidebb forgalmi ívet írnak le. Ugyanannak a pénzdarabnak ezek a különböző mozgásai csakis időbeli egymásutánban következhetnek, mint ahogy megfordítva, a vételek és eladások sokasága és szétforgácsoltsága áruk és pénz egyidejű, térbelileg egymás mellett futó egyszeri helycseréjében jelenik meg.

Az *Á–P–Á* áruforgalom, egyszerű formájában, úgy megy végbe, hogy a pénz átmegy a vevő kezéből az eladó kezébe és a vevővé vált eladó kezéből egy új eladó kezébe. Ezzel az áru átalakulása befejeződött és következésképpen a pénz mozgása is, amennyiben ez az előbbinek a kifejezése. Minthogy azonban mindig újabb használati értékeket kell termelni árukként és ezért

* Ugyanaz az áru többször is megvehető és ismét eladható. Ilyenkor nem puszta áruként forog, hanem olyan meghatározásban, mely az egyszerű forgalomnak, áru és pénz egyszerű ellentétének álláspontján nincs meg.

azokat mindig újra be kell vetni a forgalomba, ugyanazok az árubirtokosok megismétlik és megújítják az *Á–P–Á*-t. Az a pénz, amelyet mint vevők adtak ki, visszatér kezükbe, amint újra áruk eladóiként jelennek meg. Az áruforgalom állandó megújulása ilymódon abban tükröződik, hogy a pénz nemcsak állandóan egyik kézből a másikba gurul, a polgári társadalom egész felületén át, hanem egyúttal számos különböző kis körforgást ír le, végtelenül sok különböző pontból kiindulva és ugyanazokhoz a pontokhoz visszatérve, hogy újra megismételje ugyanezt a mozgást.

Mivel az áruk formaváltozása a pénz puszta helycseréjeként jelenik meg és a forgalmi mozgás folytonossága teljesen a pénz oldalán van – amennyiben az áru mindig csak egy lépést tesz a pénzzel ellentett irányban, a pénz azonban mindig megteszi a második lépést az áru helyett és b-t mond ott, ahol az áru á-t mondott –, ezért az egész mozgás *látszólag* a pénzből indul ki, habár az áru az eladáskor kivonja a pénzt a helyéről, tehát ugyanúgy forgatja a pénzt, mint ahogy a vételkor a pénz őt forgatja. Minthogy továbbá a pénz mindig ugyanazon vonatkozásban, *vásárlóeszközként* lép az áruval szembe, mint ilyen azonban az árukat csak áraik realizálása által mozgatja meg, a forgalom egész mozgása úgy jelenik meg, hogy a pénz helyet cserél az árukkal, amikor áraikat realizálja, akár egyidejűleg egymás mellett végbemenő különös forgalmi aktusokban, akár egymás után, amikor ugyanaz a pénzdarab különböző áruárakat sorjában realizál. Ha vizsgáljuk pl. az *Á–P–Á'–P–Á''–P–Á'''* stb. mozgást, tekintet nélkül a minőségi mozzanatokra, melyek a valóságos forgalmi folyamatban felismerhetetlenné válnak, akkor csak ugyanaz az egyhangú művelet mutatkozik. *P*, miután *Á* árát realizálta, sorjában realizálja *Á'*, *Á''* stb. árait is, és az *Á'*, *Á''*, *Á'''* stb. áruk mindig arra a helyre lépnek, amelyet a pénz elhagy. Úgy látszik tehát, mintha az árukat a pénz forgatná, amikor áraikat realizálja. Miközben az árak realizálásának funkcióját végzi, a pénz maga is állandóan forog, amennyiben hol csupán egy helycserét végez, hol egy forgalmi ívet fut be, hol egy kis kört ír le, melynél a kiindulópont és a visszatérés pontja egybeesik. Mint forgalmi eszköznek megvan a saját forgása. A folyamatban levő áruk formamozgása ezért mint a pénz saját mozgása jelenik meg, mely a magán-valóan mozgásnélküli áruk cseréjét közvetíti. Az áruk forgalmi folyamatának mozgása tehát az aranynak mint forgalmi eszköznek a mozgásában – a *pénzforgásban* fejeződik ki.

Ahogy az árubirtokosok magánmunkáik termékeit társadalmi munka termékeiként fejezték ki, amikor egy dolgot, az aranyat, az általános munkaidő közvetlen létezésévé és ezért pénzzé változtattak át, – ugyanúgy most saját mindenoldalú mozgásuk, mellyel munkáik anyagcseréjét közvetítik,

mint egy dolog sajátságos mozgása, mint az arany forgása lép velük szembe. Maga a társadalmi mozgás az árubirtokosok számára egyrészt külsőleges szükségszerűség, másrészt pusztán formai közvetítő folyamat, amely minden egyént képessé tesz arra, hogy a használati értékért, melyet a forgalomba dob, ugyanakkora értékterjedelmű más használati értékeket vonjon ki belőle. Az áru használati értéke a forgalomból való kiesésével kezdődik, viszont az aranynak mint forgalmi eszköznek a használati értéke maga a forgása. Az árunak a forgalomban való mozgása csak tovatűnő mozzanat, viszont a pénznek a forgalomban való nyughatatlan kóborlás lesz a funkciója. Ez a forgalmi folyamaton belüli sajátságos funkciója a pénznek mint forgalmi eszköznek új formameghatározottságot ad, melyet most közelebbről ki kell fejteni.

Világos mindenekelőtt, hogy a pénzforgás végtelenül szétforgácsolt mozgás, mert benne a forgalmi folyamatnak vételekre és eladásokra való végtelen szétforgácsolódása és az áruátalakulás egymást kiegészítő fázisainak közömbös szétesése tükröződik. A pénz kis körforgásaiban, melyeknél a kiindulópont és a visszatérés pontja egybeesik, visszahajló mozgás, valóságos körmozgás mutatkozik ugyan, de először is ugyanannyi kiindulópont van, mint amennyi áru, és már csak meghatározatlan sokaságuknál fogva is kivonják magukat ezek a körforgások minden ellenőrzés, mérés és számítás alól. Éppoly kevéssé meghatározott a kiindulóponttól való eltávolodás és a hozzá való visszatérés közötti idő. Az is közömbös, hogy egy adott esetben végbemegy-e ilyen körforgás vagy sem. Egyetlen gazdasági tény sem általánosabban ismert, mint az, hogy valaki egyik kezével pénzt adhat ki anélkül, hogy a másikkal megint bevételezné. A pénz végtelenül különböző pontokról indul ki és végtelenül különböző pontokra tér vissza, de a kiindulási pontnak és a visszatérési pontnak az egybeesése véletlenszerű, mert az *Á–P–Á* mozgásban a vevőnek eladóvá való visszaváltozása nincs szükségszerűen megszabva. De még kevésbé fejez ki a pénzforgás olyan mozgást, mely egy középpontból kisugárzik a kerület minden pontja felé és a kerület minden pontjáról visszatér ugyanahhoz a középponthoz. A pénznek úgynevezett körbenforgása, ahogyan az mint kép lebeg előttünk, arra korlátozódik, hogy minden ponton látjuk a pénz megjelenését és eltűnését, nyughatatlan helycseréjét. A pénzforgalomnak egy magasabb közvetítő formájában, pl. a bankjegyforgalomban, azt fogjuk találni, hogy a pénz kiadásának feltételei magukban foglalják visszaáramlásának feltételeit. Az egyszerű pénzforgalom szempontjából ellenben véletlenszerű, hogy ugyanaz a vevő ismét eladóvá válik-e. Ahol benne valóságos körmozgások állandóan mutatkoznak, azok csupán visszatükröződései mélyebb termelési folyamatok-

nak. Pl. a gyáros pénteken pénzt vesz fel bankárjától, szombaton a pénzt kifizeti munkásainak, ezek annak legnagyobb részét rögtön odafizetik szatócsoknak stb., az utóbbiak pedig hétfőn visszaviszik a bankárhoz.

Láttuk, hogy a pénz a térbelileg tarkán egymás mellé kerülő vételekben és eladásokban áraknak egy adott tömegét egyidejűleg realizálja és csak egyszer cserél helyet az árukkal. Másrészt azonban, amennyiben mozgásában az áruk teljes átalakulásainak mozgása és ez átalakulások láncolódása jelenik meg, ugyanaz a pénzdarab különböző áruk árait realizálja és így nagyobb vagy kisebb számú forgást visz végbe. Ha tehát egy országnak egy adott időszakaszban, pl. egy napon végbemenő forgalmi folyamatát vesszük, akkor az árak realizálásához és ezért az áruk forgatásához szükséges aranytömeget kettős mozzanat határozza meg, egyrészt ezeknek az áraknak a teljes összege, másrészt ugyanazon aranydarabok forgásainak az átlagos száma. A forgások e számát, vagyis a pénzforgás sebességét viszont meghatározza az az átlagos sebesség, illetve a pénzforgás sebessége csak kifejezi azt az átlagos sebességet, amellyel az áruk átalakulásuk különböző fázisait befutják, amellyel ezek az átalakulások láncszerűen folytatódnak, és amellyel az átalakulásaikat befutott árukat a forgalmi folyamatban új árukkal pótolják. Az ármegjelölésben tehát valamennyi áru csereértéke eszmeileg ugyanolyan értéknagyságú aranymennyiséggé változott át és a két elszigetelt forgalmi aktusban, *P–Á*-ban és *Á–P*-ben, ugyanaz az értékösszeg kétszeresen volt meg, az egyik oldalon áruban, a másikon aranyban, – ugyanakkor az aranynak mint forgalmi eszköznek a létezését nem az egyes nyugvó árukra való elszigetelt vonatkozása határozza meg, hanem mozgalmas létezése a folyamatban levő áruvilágban – az a funkciója, hogy helycseréjében az áruk formacseréjét, tehát helycseréjének sebességével az áruk formacseréjének sebességét fejezi ki. A forgalmi folyamatban való valóságos meglétét, azaz a forgalomban levő valóságos aranytömeget tehát most az aranynak magában az összfolyamatban való funkcionáló létezése határozza meg.

A pénzforgalom előfeltétele az áruforgalom, mégpedig a pénz olyan árukat forgat, amelyeknek ára van, azaz amelyeket eszmeileg már egyenlővé tettek meghatározott aranymennyiségekkel. Magában az áruk ármeghatározásában a mértékegységül szolgáló aranymennyiség értéknagysága, vagyis az arany értéke már adottnak van előfeltételezve. Ezzel az előfeltételezéssel tehát a forgalom számára szükséges aranymennyiséget mindenekelőtt a realizálandó áruárak teljes összege határozza meg. Magát ezt a teljes összeget pedig meghatározza 1. az ár foka, az áruk aranyban becsült csereértékeinek relatív magassága vagy alacsonysága és 2. a meghatározott árakon forgalomban levő áruk tömege, tehát az adott árakon lebonyolított

vételek és eladások tömege.* Ha egy quarter búza 60 sh.-be kerül, forgatásához, vagyis árának realizálásához még egyszer annyi arany szükséges, mint ha csak 30 sh.-be kerül. 500 quarter forgalmához 60 sh.-jével még egyszer annyi arany szükséges, mint 250 quarter forgalmához ugyanolyan árral. Végül 10 quarter forgalmához 100 sh.-jével csak fele annyi arany szükséges, mint 40 quarter forgalmához 50 sh.-jével. Ebből az következik, hogy az áruforgalomhoz szükséges arany mennyisége eshetik az árak emelkedése ellenére, ha a forgatott áruk tömege nagyobb arányban csökken, mint amilyenben az árak teljes összege növekszik, és hogy fordítva, a forgalmi eszközök tömege emelkedhetik, ha a forgatott áruk tömege esik, de árösszegük nagyobb arányban emelkedik. Szép angol részletvizsgálatok így pl. kimutatták, hogy Angliában egy gabonadrágulás első stádiumaiban a forgalomban levő pénz tömege növekszik, mert a csökkent gabonatömeg árösszege nagyobb, mint amennyi a nagyobb gabonatömeg árösszege volt, egyidejűleg pedig a többi áru tömegének forgalma egy darabig a régi árakon zavartalanul továbbfolyik. A gabonadrágulásnak egy későbbi stádiumában ellenben a forgalomban levő pénz tömege csökken, vagy azért, mert a gabona mellett kevesebb árut adnak el a régi áron, vagy pedig mert ugyanannyi árut alacsonyabb áron.

A forgalomban levő pénz mennyiségét azonban, mint láttuk, nemcsak a realizálandó áruárak teljes összege határozza meg, hanem egyúttal az a sebesség, amellyel a pénz forog, vagyis amellyel egy adott időszakaszban az árak realizálásának ügyletét véghezviszi. Ha ugyanaz a sovereign ugyanaznap 10 vételt végez s mindenkor egy sovereignbe kerülő árut vesz, tehát tízszer cserél gazdát, pontosan ugyanazt az ügyletet viszi véghez, mint 10 sovereign, melyeknek mindegyike egy nap alatt csak egy forgást végez.** Az arany forgási sebessége tehát pótolhatja mennyiségét, vagyis az aranynak a forgalmi folyamatban való létezését nemcsak az áru mellett egyenértékként való létezése határozza meg, hanem az áruátalakulás mozgásán belüli létezése is. A pénzforgás sebessége azonban csak bizonyos fokig pótolja az arany mennyiségét, minthogy végtelenül szétforgácsolt vételek

* A pénz tömege közömbös, „feltéve, hogy elég van belőle az áruk által megszabott árak fenntartásához". *Boisguillebert*, i. m. 209. old. „Ha 400 millió £-nyi áru forgalmához 40 milliós aranytömeg szükséges és ez az $^1/_{10}$-es arány a megfelelő színvonal volt, akkor, ha a forgalomban levő áruk értéke természetes okokból 450 millióra emelkedik, az aranytömegnek, hogy színvonalán maradjon, 45 millióra kellene növekednie." *W. Blake*: „Observations on the Effects Produced by the Expenditure of Government etc.", London 1823, 80–81. old.

** „A pénz forgásának sebessége, nem pedig a fémek mennyisége az, ami a pénzt soknak vagy kevésnek tünteti fel." *Galiani*, i. m. 99. old.

és eladások minden adott időpontban térbelileg egymás mellé kerülnek.

Ha a forgalomban levő áruk össz-ára emelkedik, de kisebb arányban, mint amilyenben a pénzforgás sebessége növekszik, akkor a forgalmi eszközök tömege csökkenni fog. Ha megfordítva, a forgás sebessége nagyobb arányban csökken, mint amilyenben a forgalomban levő árutömeg össz-ára esik, akkor a forgalmi eszközök tömege emelkedni fog. A forgalmi eszközök növekvő mennyisége általánosan süllyedő árakkal együtt, a forgalmi eszközök csökkenő mennyisége általánosan emelkedő árakkal együtt – ez az áruárak történetében a legjobban megállapított jelenségek közé tartozik. Azok az okok azonban, amelyek az árak fokában emelkedést és egyidejűleg a pénz forgási sebességének fokában még nagyobb emelkedést idéznek elő, valamint a megfordított mozgás, kívül esnek az egyszerű forgalom vizsgálatán. Példaképpen megemlíthetjük, hogy egyebek között azokban a korszakokban, amikor a hitel dominál, a pénzforgás sebessége gyorsabban nő, mint az áruk ára, míg csökkenő hitel esetén az áruk ára lassabban csökken, mint a forgalom sebessége. Az egyszerű pénzforgalom felszíni és formális jellege éppen abban mutatkozik meg, hogy a forgalmi eszközök számát meghatározó valamennyi mozzanat, úgymint a forgalomban levő áruk tömege, az árak, az árak emelkedése vagy esése, az egyidejű vételek és eladások száma, a pénzforgás sebessége – mind az áruvilág átalakulási folyamatától függ, amely viszont függ a termelési mód összjellegétől, a népesség tömegétől, város és falu viszonyától, a szállítási eszközök fejlettségétől, a munka nagyobb vagy csekélyebb megosztásától, a hiteltől stb., egyszóval olyan körülményektől, melyek mind az egyszerű pénzforgalmon *kívül* vannak és benne csak tükröződnek.

A forgalom sebességét előfeltételezve, a forgalmi eszközök tömegét tehát egyszerűen az áruk ára határozza meg. Az árak tehát nem azért magasak vagy alacsonyak, mert több vagy kevesebb pénz forog, hanem azért forog több vagy kevesebb pénz, mert az árak magasak vagy alacsonyak. Ez egyike a legfontosabb gazdasági törvényeknek, s ennek részletbeli kimutatása az áruárak történetéből talán egyetlen érdeme a Ricardo-utáni angol gazdaságtannak. Ha mármost a tapasztalat azt mutatja, hogy a fémforgalom színvonala, vagyis a forgalomban levő arany és ezüst tömege egy meghatározott országban időleges apályoknak és dagályoknak van ugyan kitéve, mégpedig néha nagyon heves apályoknak és dagályoknak,* egészében azonban hosz-

* Arra, hogy a fémforgalom rendkívülien lecsökkenhet átlagszínvonala alá, példát nyújtott Anglia 1858-ban, mint az látható a következő idézetben a londoni „Economist"-ból[37]: „Az

szabb időszakokat tekintve változatlan marad és az átlagszínvonaltól való eltérések csak gyenge ingadozásokig terjednek – ez a jelenség egyszerűen a forgalomban levő pénz tömegét meghatározó körülmények ellentétes természetéből magyarázódik. Egyidejű módosulásuk közömbösíti hatásukat és mindent a régiben hagy.

Az a törvény, hogy a pénz adott forgási sebessége és az áruk adott árösszege mellett a forgalomban levő közeg mennyisége meg van határozva, kifejezhető úgy is, hogy ha az áruk csereértékei és átalakulásaik átlagsebessége adva van, akkor a forgalomban levő arany mennyisége saját értékétől függ. Ezért ha az arany értéke, azaz a termeléséhez szükséges munkaidő növekednék vagy csökkenne, akkor az áruárak fordított arányban emelkednének vagy esnének, és az árak ezen általános emelkedésének vagy esésének változatlan forgási sebesség mellett nagyobb vagy kisebb tömege felelne meg annak az aranynak, amely ugyanazon árutömeg forgatásához szükséges. Ugyanez a változás következnék be, ha a régi értékmérőt értékesebb vagy értéktelenebb fém szorítaná ki. Így Hollandiának, amikor az államhitelezők iránti gyengédségből és a kaliforniai és ausztráliai felfedezések hatásaitól való félelemből az aranypénzt ezüstpénzzel helyettesítette, ugyanannak az árutömegnek a forgatásához 14–15-ször több ezüstre volt szüksége, mint azelőtt aranyra.

A forgalomban levő aranymennyiségnek az áruárak változó összegétől és a változó forgalmi sebességtől való függéséből következik, hogy a fémből való forgalmi eszközök tömegének összehúzódásra és kitágulásra képesnek kell lennie, egyszóval, hogy a forgalmi folyamat szükségletének megfelelően az aranynak hol be kell lépnie forgalmi eszközként a folyamatba, hol meg ki kell abból válnia. Később látni fogjuk, miként valósítja meg maga a forgalmi folyamat ezeket a feltételeket.

c) Az érme. Az értékjel

Az arany a forgalmi eszköz-funkciójában sajátos küllemet ölt magára: *érmévé* lesz. Nehogy forgását technikai nehézségek feltartóztassák, a szá-

---

eset természeténél" (ti. az egyszerű forgalom szétforgácsolt jellegénél) „fogva nem lehet nagyon pontos adatokat szerezni ama készpénz összegéről, mely a piacon és a bankügyletekkel nem foglalkozó osztályok kezében hullámzik. De a nagy kereskedő nemzetek pénzverdéinek tevékenysége vagy tétlensége talán ez összeg változásainak egyik legvalószínűbb mutatója. Sokat gyártanak, ha sokra, és keveset, ha kevésre van szükség... Az angol pénzverdében a pénzverés 1855-ben 9 245 000 £, 1856-ban 6 476 000 £, 1857-ben 5 293 858 £ volt. 1858 folyamán a pénzverdének alig volt valami dolga." „*Economist*", 1858. júl. 10. [754. sk. old.] Ugyanakkor azonban a bankpincében körülbelül 18 millió £ arany volt raktáron.

molópénz mércéjének megfelelően érmévé verik. Az olyan aranydarabok, amelyeknek verete és alakzata mutatja, hogy a pénz számolóneveiben, £, sh. stb., képviselt arany-súlyrészeket tartalmazzák: érmék. Ahogy az érmeár meghatározása, úgy a pénzverés technikai ügylete is az államot illeti. Ahogy számolópénzként, úgy érmeként is a pénz *helyi és politikai jelleget* kap, különböző országok nyelvét beszéli és különböző nemzeti egyenruhát visel. Az a terület, melyben a pénz érmeként forog, ennélfogva mint *belső*, egy közösség határai által körülírt áruforgalom elválik az áruvilág *általános* forgalmától.

De a rúd-állapotú arany és az érmearany között nincs nagyobb különbség, mint az arany érmeneve és az arany súlyneve között. Ami az utóbbi esetben névkülönbség, az az előbbiben pusztán az alakzat különbségeként jelenik meg. Az aranyérmét az olvasztótégelybe lehet dobni és ezzel ismét sans phrase* arannyá lehet átváltoztatni, ahogy megfordítva, az aranyrudat csak a pénzverdébe kell küldeni, hogy megkapja az érmeformát. Az egyik alakzatból a másikba való átváltozás és visszaváltozás tisztán technikai műveletként jelenik meg.

100 troy font, vagyis 1200 uncia 22 karátos aranyért az angol pénzverdétől 4672 1/2 £-et vagy aranysovereignt lehet kapni, és ha a mérleg egyik serpenyőjébe ezeket a sovereigneket tesszük, a másikba pedig 100 font rúdaranyat, ugyanannyit nyomnak, és így be van bizonyítva, hogy a sovereign nem más, mint az angol érmeárban ezzel a névvel jelzett súlyrésznyi arany, amelynek saját alakzata és bélyege van. A 4672 1/2 aranysovereignt különböző pontokról dobják forgalomba, s ezek az érmék a forgalom sodrában egy nap alatt meghatározott számú forgást visznek végbe, az egyik sovereign többet, a másik kevesebbet. Ha egy-egy uncia napi forgásainak átlagszáma 10, akkor az 1200 uncia arany az áruk árainak 12 000 unciára, vagyis 46 725 sovereignre rúgó teljes összegét realizálná. Bármit műveljünk is az egy uncia arannyal, sohasem fog 10 unciát nyomni. Itt a forgalmi folyamatban azonban 1 uncia valójában 10 unciát nyom. Az érmének a forgalmi folyamaton belüli létezése egyenlő a benne foglalt aranymennyiséggel, szorozva az érme forgásainak számával. Az érme tehát meghatározott súlyú egyedi aranydarabként való valóságos létezésén kívül funkciójából fakadó eszmei létezésre tesz szert. De akár egyszer, akár tízszer fordul meg a sovereign, minden egyes vételben vagy eladásban csak mint egyedi sovereign hat. Úgy vagyunk ezzel, mint egy generálissal, aki az ütközet napján azzal, hogy idejében megjelenik tíz különböző ponton, tíz generálist pótol, mégis

* – szószaporítás nélküli; sima – *Szerk.*

minden ponton egy és ugyanaz a generális. A forgalmi eszköz eszmeivé válása, mely a pénzforgásban a mennyiségnek sebességgel való pótlásából fakad, az érmének csak a forgalmi folyamaton belüli funkcionális létezésére vonatkozik, de nem érinti az egyes pénzdarab létezését.

A pénzforgás azonban külső mozgás, és a sovereign, habár non olet*, mégis vegyes társaságban forgolódik. A mindenféle kezekkel, erszényekkel, zsebekkel, bugyellárisokkal, tárcákkal, zacskókkal, ládákkal és fiókokkal való súrlódás közben az érme megkopik, itt elhagy egy aranyatomot, ott egy másikat, és így világjárása közben a lecsiszolódás folytán egyre többet veszít belső tartalmából. Használat közben elhasználódik. Kapjuk el a sovereignt egy olyan pillanatban, amikor természetadta szolid jelleme láthatólag még csak kevéssé rendült meg. „A pék, aki ma egy vadonatúj sovereignt frissen kap a bankból és azt holnap a molnárnak kifizeti, már nem ugyanazt az igazi (veritable) sovereignt fizeti: könnyebb, mint akkor volt, amikor kapta."** „Világos, hogy az érmének a dolgok természeténél fogva mindenkor darabról darabra veszítenie kell értékéből, pusztán a közönséges és elkerülhetetlen lecsiszolódás hatása következtében. Fizikai lehetetlenség bármikor akár egyetlen napra is a könnyű érméket teljesen kizárni a forgalomból."*** Jacob becslése szerint abból a 380 millió £-ból, amely 1809-ben Európában létezett, 1829-ben, tehát 20 éves időköz alatt, 19 millió £ lecsiszolódás következtében teljesen eltűnt.° Míg tehát az áru az első lépéssel, mellyel a forgalomba belép, kiesik abból, az érme a forgalomban megtett néhány lépés után több fémtartalmat képvisel, mint amennyije van. Minél hosszabb ideig forog az érme változatlan forgási sebességgel, vagy minél élénkebb lesz forgása ugyanabban az időközben, annál inkább válik külön érme-létezése arany- vagy ezüst-létezésétől. Ami megmarad, az magni nominis umbra°°. Az érme teste már csak árnyék. Eredetileg nehezebbé, most viszont könnyebbé válik a folyamat által, de minden egyes vételben vagy eladásban továbbra is az eredeti aranymennyiségnek számít. A sovereign mint *látszat*-sovereign [*Schein*-Sovereign]°°°,

---

* – nincs szaga[38] – *Szerk.*

** *Dodd*: „Curiosities of Industry etc.", London 1854 [16. old.].

*** „The Currency Theory reviewed etc. By a Banker etc.", Edinburgh 1845, 69. sk. old. „Ha egy kissé használt tallér valamivel kisebb értékűnek számítana, mint egy egészen új tallér, akkor a forgalom folytonosan fennakadna és egyetlen fizetés sem történhetnék vita nélkül." *G. Garnier*, i. m. I. köt. 24. old.

° *W. Jacob*: „An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals", London 1831, II. köt. XXVI. fej. [322. old.]

°° – a nagy név árnyéka[39] – *Szerk.*

°°° Schein: látszat *és* elismervény, bankjegy – *Szerk.*

mint látszat-arany továbbra is a törvényes aranydarab funkcióját tölti be. Más lények a külvilággal való súrlódás által elveszítik idealizmusukat, az érmét viszont a gyakorlat idealizálja, arany- vagy ezüst-testének puszta látszat-létezésévé változtatja át. A fémpénznek ezt a második idealizálását, melyet maga a forgalmi folyamat idéz elő, vagyis a névleges tartalma és reális tartalma közötti szétválást, részben a kormányok, részben magánkalandorok a legkülönfélébb pénzhamisításokra aknázzák ki. Az érmeügy egész története a középkor kezdetétől egészen a XVIII. század derekáig e kétoldalú és antagonisztikus hamisítások történetébe oldódik fel, és az olasz közgazdászok műveinek Custodi-féle sokkötetes gyűjteménye nagyrészt e pont körül forog.

Az aranynak funkcióján belüli látszat-létezése azonban konfliktusba kerül valóságos létezésével. Az egyik aranyérme többet, a másik kevesebbet veszített el fémtartalmából forgása közben, és az egyik sovereign ezért most valójában többet ér, mint a másik. Minthogy azonban funkcionális létezésükben mint érme ugyanannyit érnek, s az a sovereign, amely súlyra $^1/_4$ uncia, nem ér többet, mint az a sovereign, amely látszatra $^1/_4$ uncia, – a teljes súlyú sovereignek egy részét lelkiismeretlen birtokosok sebészeti műtétnek vetik alá, és mesterségesen viszik véghez rajtuk azt, amit a forgás maga természetes módon hajtott végre könnyebb testvéreiken. Megnyirbálják őket és felesleges aranyhájuk az olvasztótégelybe vándorol. Ha 4672 $^1/_2$ aranysovereign mérlegre téve átlagosan már csak 800* unciát nyom 1200 helyett, akkor az aranypiacra hozva már csak 800* uncia aranyat vásárolhatnak, vagyis az arany piaci ára az érmeára fölé emelkednék. Mindegyik pénzdarab, ha teljes súlyú is, kevesebbet érne érmeformájában, mint rúdformájában. A teljes súlyú sovereigneket visszaváltoztatnák rúdformájukba, melyben a több aranynak több az értéke, mint a kevesebb aranynak. Mihelyt ez a fémtartalom alá csökkenés elegendő számú sovereignre terjedt ki ahhoz, hogy előidézze az arany piaci árának tartós emelkedését érmeára fölé, az érmék számolónevei ugyanazok maradnának, de ezentúl már kisebb mennyiségű aranyat jelölnének. Másszóval, a pénz mércéje megváltoznék és az aranyat ezentúl ennek az új mércének megfelelően vernék. Forgalmi eszközként való eszmeivé válása révén az arany, visszaütve, megváltoztatná a törvényileg megállapított arányokat, melyekben az árak mércéje volt. Ugyanez a forradalom egy bizonyos időköz után megismétlődnék, és így az arany mind ármérce, mind forgalmi eszköz funkciójában állandó változásnak lenne alávetve, úgyhogy az egyik formában végbemenő

* *Az 1859-es kiadásban*: 80 – *Szerk.*

változás változást idézne elő a másik formában is és megfordítva. Ez magyarázza meg azt a korábban említett jelenséget, hogy minden modern nép történetében az állandóan csökkenő fémtartalomnak ugyanaz a pénzneve maradt meg. Az arany mint érme és az arany mint ármérce közötti ellentmondás éppígy ellentmondássá lesz az arany mint érme és az arany mint általános egyenérték között, mely utóbbiként az arany nemcsak az országhatárokon belül, hanem a világpiacon forog. Értékmérőként az arany mindig teljes súlyú volt, mert csak eszmei aranyként szolgált. Az arany mint egyenérték az elszigetelt *Á–P* aktusban azonnal visszaesik mozgalmas létezéséből nyugalmas létezésébe, de mint érme a természetes szubsztanciája szüntelen konfliktusba kerül a funkciójával. Teljesen nem lehet az aranysovereign látszat-arannyá való átváltozását elkerülni, de a törvényhozás érmeként való megszilárdulását igyekszik megakadályozni azzal, hogy a szubsztanciahiány bizonyos fokán érvényteleníti. Angol törvény szerint pl. egy sovereign, amely súlyából több mint 0,747 graint vesztett, már nem törvényes sovereign. Az Angol Bank, amely csupán 1844 és 1848 között 48 millió aranysovereignt mért meg, Cotton úr aranymérlegében olyan géppel rendelkezik, amely nemcsak megérzi, ha két sovereign között $^1/_{100}$ grain különbség van, hanem értelmes lényként a kisebb súlyút kidobja egy deszkára, ahol egy másik gép alá jut, mely keleti kegyetlenséggel szétfűrészeli.

Mindamellett az aranyérme ilyen feltételek mellett egyáltalában nem lehetne forgalomban, ha forgása nem korlátozódnék a forgalom meghatározott köreire, melyeknek határain belül kevésbé gyorsan kopik el. Ha egy aranyérme a forgalomban $^1/_4$ unciának számít, de már csak $^1/_5$ uncia súlyú, valójában $^1/_{20}$ unciányi aranynak puszta jegyévé vagy jelképévé vált, és így minden aranyérme magánál a forgalmi folyamatnál fogva többé-kevésbé puszta jegyévé vagy jelképévé változik át szubsztanciájának. Ámde egyetlen dolog sem lehet önmagának jelképe. A festett szőlő nem jelképe a valóságos szőlőnek, hanem látszat-szőlő. Még kevésbé lehet azonban egy könnyű sovereign a teljes súlyú sovereign jelképe, éppoly kevéssé, mint ahogy egy lesoványodott ló sem lehet egy kövér ló jelképe. Minthogy tehát az arany önmaga jelképévé válik, de nem szolgálhat önmaga jelképéül, ezért a forgalomnak azokban a köreiben, melyekben a leggyorsabban kopik el, azaz azokban a körökben, ahol a legkisebb arányú vételek és eladások állandóan megújulnak, arany-létezésétől elválasztott jelképes, ezüst- vagy réz-létezést nyer. Az összes aranypénz egy meghatározott aránya – bár nem ugyanazok az aranydarabok – mindig ezekben a körökben keringene érmeként. Ebben az arányban az aranyat ezüst- vagy rézjegyekkel pótolják. Egy országon belül tehát csak *egy* sajátos áru funkcionálhat értékmérőként és ennél-

fogva pénzként, de különböző áruk szolgálhatnak az arany mellett érmeként. Ezek a kisegítő forgalmi eszközök, pl. ezüst- vagy rézjegyek, a forgalmon belül az aranyérme meghatározott töredékrészeit képviselik. Saját ezüst- vagy réztartalmukat ezért nem az ezüstnek és a réznek az aranyhoz való értékviszonya határozza meg, hanem a törvény állapítja meg önkényesen. Csak olyan mennyiségekben szabad őket kibocsátani, amilyenekben az aranyérme általuk képviselt kisebb töredékrészei állandóan forognának, akár nagyobb aranyérmék felváltása, akár megfelelően kicsiny áruárak realizálása végett. Az áruk kicsinybeni forgalmán belül az ezüstjegyek és rézjegyek megintcsak különös körökhöz fognak tartozni. A dolog természeténél fogva forgási sebességük fordított arányban áll azzal az árral, amelyet minden egyes vételnél és eladásnál realizálnak, vagy pedig az aranyérme ama töredékrészének nagyságával, amelyet képviselnek. Ha mérlegeljük, milyen óriási a mindennapi kis forgalom terjedelme olyan országban, mint Anglia, a forgalomban levő kisegítő érmék összes mennyiségének relatíve jelentéktelen aránya mutatja forgásuk sebességét és állandóságát. Egy nemrég kiadott parlamenti jelentésből[40] azt látjuk pl., hogy 1857-ben az angol pénzverde 4 859 000 £ összegben vert aranyérmét, ezüstöt pedig 733 000 £ névértékben és 363 000 £ fémértékben. Az 1857 december 31-ével végződő tíz évben az érmévé vert arany teljes összege 55 239 000 £ volt, és csak 2 434 000 £ volt az ezüst. A rézérme névértéke 1857-ben mindössze 6720 £ volt – rézértékben 3492 £ –, ebből 3136 £ pennykben, 2464 félpennykben és 1120 farthingokban. A legutóbbi tíz évben vert rézérmék teljes értéke névértékben 141 477 £ volt, 73 503 £ fémértékben. Mint ahogy az aranyérmét megakadályozzák érmefunkciójának megszilárdulásában azzal, hogy törvényileg meghatározzák azt a fémveszteséget, amely megfosztja pénzjellegétől, ugyanúgy megfordítva, az ezüst- és rézjegyeket is – azzal, hogy meghatározzák az áraknak azt a fokát, melyet törvényesen realizálnak – megakadályozzák abban, hogy a maguk forgalmi területéről átmenjenek az aranyérme forgalmi területére és pénzként megszilárduljanak. Így pl. Angliában rezet csak 6 penny erejéig, ezüstöt csak 40 sh. erejéig kell fizetésképpen elfogadni. Ha ezüst- és rézjegyeket nagyobb mennyiségekben bocsátanának ki, mint amennyit forgalmi területeik szükségletei megkívánnak, ezáltal nem emelkednének az áruárak, hanem ezek a jegyek felhalmozódnának a kicsinybeni eladóknál, akik végül is kénytelenek volnának őket fémként eladni. Így 1798-ban angol rézérmék, melyeket magánemberek bocsátottak ki, 20, 30, 50* £ összegben felhalmozódtak a

* *Az 1859-es kiadásban*: 20 350 – *Szerk.*

szatócsoknál, akik hiába próbálták őket ismét forgásba hozni, és végül mint árut a rézpiacra kellett dobniok őket.*

Az ezüst- és rézjegyeknek, amelyek az aranyérmét a belső forgalom meghatározott területein képviselik, törvényileg maghatározott ezüst- és réztartalmuk van, de a forgalom sodrában éppúgy lecsiszolódnak, mint az aranyérme, és forgásuk sebességének és állandóságának megfelelően még gyorsabban eszmeiesülnek puszta árnyéktestekké. Ha mármost ismét meghúznák a fémcsökkenés határvonalát, amelyen túl az ezüst- és rézjegyek érmejellegüket elvesztenék, akkor saját forgalmi területük meghatározott körein belül megint más jelképes pénzzel, mondjuk vassal és ólommal, kellene helyettesíteni őket, és a jelképes pénznek ez a más jelképes pénzzel való képviselése végnélküli folyamat lenne. Ezért minden fejlett forgalmú országban magának a pénzforgásnak a szükségszerűsége arra kényszerít, hogy az ezüst- és rézjegyek érmejellegét függetlenítsék fémveszteségük bármely fokától. Ezzel megjelenik az, ami a dolog természetében rejlett, hogy az ezüst- és rézjegyek nem azért jelképei az aranyérmének, mert ezüstből és rézből készített jelképek, nem azért, mert értékük van, hanem annyiban, amennyiben nincs értékük.

Relatíve értéktelen dolgok, mint a *papír*, tehát funkcionálhatnak az aranypénz jelképeként. Az, hogy a kisegítő érme fémjegyekből, ezüstből, rézből stb. áll, nagyrészt abból származik, hogy a legtöbb országban a kevésbé értékes fémek pénzként forogtak – mint Angliában az ezüst, az ó-római köztársaságban, Svédországban, Skóciában stb. a réz –, mígcsak a forgalmi folyamat őket váltópénzzé le nem fokozta és nemesebb fémet nem tett helyükbe. Egyébként a dolog természetében rejlik, hogy a fémforgalomból közvetlenül kinövő pénzjelkép eleinte maga is fém. Mint ahogy fémjegyekkel helyettesítik azt az aranyadagot, amelynek folyton mint váltóérmének kellene forognia, ugyanúgy azt az aranyadagot is, amelyet a belső forgalom területe folyton felszív mint érmét, amelynek tehát állandóan forognia kell, értéktelen jegyekkel helyettesíthetik. Az a színvonal, mely alá a forgó érme tömege sohasem süllyed, minden országban tapasztalatilag adva van. A fémérme névleges tartalma és fémtartalma közötti eredetileg észre sem vehető különbség tehát elmehet az abszolút szétválásig. A pénz érmeneve különválik a pénz szubsztanciájától és rajta kívül, értéktelen papírcédulákban létezik tovább. Az áruk csereértéke cserefolyamatuk által aranypénzben kristályosodik ki, az aranypénz viszont a forgásban átszellemül a saját

* *David Buchanan*: „Observations on the Subjects treated of in Doctor Smith's Inquiry on the Wealth of Nations etc.", Edinburgh 1814, 31. old.

jelképévé, először az elkopott aranyérme formájában, azután a kisegítő fémérmék formájában és végül az értéktelen jegynek, a papírnak, a puszta *értékjelnek* a formájában.

Az aranyérme azonban csak azért hozta létre először fémből, majd papírból való helyetteseit, mert fémvesztesége ellenére továbbra is érmeként funkcionált. Nem azért forgott tovább, mert jelképpé kopott, hanem azért kopott jelképpé, mert folytatta forgását. Csak amennyiben a folyamaton belül az aranypénz maga saját értékének puszta jelévé válik, helyettesíthetik puszta értékjelek.

Amennyiben az *Á–P–Á* mozgás a két közvetlenül egymásba átcsapó mozzanatnak, *Á–P*-nek és *P–Á*-nak folyamatszerű egysége, vagyis amennyiben az áru végigfutja teljes átalakulásának folyamatát, annyiban az áru kifejleszti csereértékét az árban és a pénzben, hogy ezt a formát nyomban megint megszüntesse, ismét áruvá, vagy jobbanmondva használati értékké váljék. Az áru tehát csereértékének *csak látszólagos önállósulásáig* jut el. Másrészt láttuk, hogy az arany, amennyiben csak érmeként funkcionál, vagyis állandóan forgásban van, valójában csak az áruk átalakulásainak láncolódását és *az áruknak csak tovatűnő pénz*-létét képviseli, az egyik áru árát csak azért realizálja, hogy a másikét realizálja, de sehol sem jelenik meg mint a csereérték nyugvó létezése vagy mint maga is nyugvó áru. Az a realitás, amelyet az áruk csereértéke ebben a folyamatban kap és az arany a forgása közben kifejez, az csak az elektromos szikra realitása. Az arany, habár valóságos arany, csak látszat-aranyként funkcionál és ezért ebben a funkciójában önmaga jeleivel helyettesíthető.

Az értékjel, mondjuk a papír, amely érmeként funkcionál, jele az érme nevében kifejezett aranymennyiségnek, tehát *aranyjel*. Amilyen kevéssé fejez ki egy meghatározott mennyiségű arany magán-valóan értékviszonyt, éppoly kevéssé teszi ezt a jel, amely helyébe lép. Az aranyjel annyiban képvisel értéket, amennyiben egy meghatározott mennyiségű aranynak mint tárgyiasult munkaidőnek egy meghatározott értéknagysága van. Az általa képviselt értéknagyság azonban mindenkor az általa képviselt aranymennyiség értékétől függ. Az árukkal szemben az értékjel *áraik realitását* fejezi ki, s csak azért *signum pretii** és értékjel, mert az áruk értéke az árban fejeződik ki. Az *Á–P–Á* folyamatban, amennyiben az mint a két átalakulásnak csak folyamatszerű egysége, illetve egymásba való közvetlen átcsapása jelentkezik – márpedig ilyennek jelentkezik azon a forgalmi területen, melyben az értékjel funkcionál –, az áruk csereértéke az árban csak

* – *árjel* – *Szerk.*

eszmei, a pénzben csak elképzelt, jelképes létezésre tesz szert. A csereérték ilymódon *csak* mint elgondolt vagy dologilag elképzelt csereérték jelenik meg, de nincs *valósága* magukon az árukon kívül, amennyiben egy meghatározott mennyiségű munkaidő tárgyiasult bennük. Úgy *látszik* ezért, mintha az értékjel az áruk értékét *közvetlenül* képviselné, mivel nem úgy jelentkezik, mint arany jele, hanem mint az árban csak kifejezett, de csakis az áruban meglevő csereértéknek a jele. Ez a látszat azonban hamis. Az értékjel közvetlenül csak *árjel*, tehát *aranyjel*, és csak kerülőúton jele az áru értékének. Az arany nem eladta árnyékát, mint Peter Schlemihl,[41] hanem vásárol árnyékával. Az értékjel tehát csak annyiban hat, amennyiben a folyamaton belül az egyik áru árát képviseli a másikkal szemben, illetve mindegyik árubirtokossal szemben *aranyat képvisel*. Egy meghatározott, relatíve értéktelen dolog – bőrdarab, papírszelet stb. – először szokásszerűen válik a pénzanyag jelévé, ám csak akkor marad meg annak, ha jelkép-létezését az árubirtokosok általános akarata szavatolja, azaz ha törvényileg konvencionális létezést és ezért kényszerárfolyamot kap. Állami papírpénz kényszerárfolyammal – ez az *értékjel* kiteljesedett formája és a papírpénz egyetlen olyan formája, amely közvetlenül a fémforgalomból vagy magából az egyszerű áruforgalomból nő ki. A *hitelpénz* a társadalmi termelési folyamatnak egy magasabb területéhez tartozik és egészen más törvények szabályozzák. A jelképes papírpénz valójában korántsem különbözik a kisegítő fémérmétől, csak szélesebb forgalmi területen hat. Ha az ármérce, illetve az érmeár pusztán technikai fejlődése és továbbá a nyersaranynak aranyérmévé való külsőleges átformálása már előidézte az állam beavatkozását és ezzel a belső forgalom szemmelláthatólag elvált az általános áruforgalomtól, ezt az elválást az érmének értékjellé fejlődése kiteljesíti. Puszta forgalmi eszközként a pénz egyáltalában csak a belső forgalom területén belül önállósulhat.

Fejtegetésünk megmutatta, hogy az arany érme-létezése mint magától az arany-szubsztanciától elvált értékjel magából a forgalmi folyamatból fakad, nem pedig megállapodásból vagy állami beavatkozásból. Oroszország az értékjel természetadta keletkezésének csattanós példáját nyújtja. Abban az időben, amikor ott pénz gyanánt bőrök és prémek szolgáltak, az ellentmondás, mely e nem-tartós és nehézkes anyag és annak forgalmi eszköz funkciója között fennállt, megteremtette azt a szokást, hogy ezt a pénzt kis lebélyegzett bőrdarabokkal helyettesítették, amelyek így bőrökkel és szőrmékkel fizetendő utalványokká lettek. Később kopejka néven az ezüstrubel töredékrészeinek puszta jeleivé váltak és ebben a használatukban helyenként megmaradtak egészen 1700-ig, amikor Nagy Péter megparan-

csolta, hogy az állam által kibocsátott kis rézérmékre váltsák be őket.* Ókori írók, akik csak a fémforgalom jelenségeit figyelhették meg, a pénzérmét már jelképnek vagy értékjelnek fogják fel. Így Platón** és Arisztotelész***. Olyan országokban, ahol hitel még egyáltalán nem fejlődött ki, mint Kínában, a kényszerárfolyamú papírpénz már igen korán fellelhető.° A papírpénz régebbi szószólói szintén kifejezetten utalnak arra, hogy a

---

* *Henri Storch*: „Cours d'économie politique etc.", J.-B. Say jegyzeteivel, Párizs 1823, IV. köt. 79. old. Storch Pétervárott tette közzé művét francia nyelven. J.-B. Say nyomban sajtó alá rendezett egy párizsi utánnyomást, kiegészítve azt állítólagos „jegyzetekkel", amelyek valójában csakis közhelyeket tartalmaznak. Művének ezt a „prince de la science" [a tudomány fejedelme] eszközölte annexióját Storch (lásd „Considérations sur la nature du revenu national"-ját, Párizs 1824) egyáltalán nem fogadta udvariasan.

** *Platón*: „De Republica", II. könyv. „A pénzérme a csere *jelképe*." „Opera omnia etc.", G. Stallbaumius kiad., London 1850, 304. old. Platón a pénzt csak két meghatározásában mint értékmérőt és mint értékjelet fejti ki, de a belső forgalmat szolgáló értékjelen kívül egy másikat követel Görögországnak a külfölddel való forgalma számára. (V. ö. „Törvényeinek" V. könyvét is.)

*** *Arisztotelész* („Ethica Nicomachea", V. könyv 8. fej., i. h.): „A pénz megegyezés útján lett a szükséglet csereeszközévé. És ezért *νόμισμα* a neve, mert nem a természet révén, hanem a törvény révén [*νόμῳ*] van, és rajtunk áll, hogy azt megváltoztassuk és használaton kívül helyezzük." Arisztotelész a pénzt hasonlíthatatlanul sokoldalúbban és mélyebben fogta fel, mint Platón. Az alábbi passzusban szépen kifejti, hogy különböző közösségek közti cserekereskedelemből miként fakad annak szükségessége, hogy egy sajátos árunak, mely tehát maga is értékes szubsztancia, a pénz jellegét adják. „Mert amint az idegenekkel kiterjedtebbé vált a kölcsönös segítség a hiányzó dolgok behozatalával s a feleslegben levők kivitelével, *szükségszerűségből* létrejött a pénz használata... Megegyeztek hát abban, hogy a cseréknél olyasvalamit adnak és fogadnak el, ami *maga is értékes lévén*, a jólkezelhetőség előnyével bír ... amilyen a vas és az ezüst vagy más efféle." (*Arisztotelész*: „De Republica", I. könyv 9. fej., i. h.) Michel Chevalier, aki Arisztotelészt vagy nem olvasta, vagy nem értette meg, ezt a helyet annak bizonyítására idézi, hogy Arisztotelész nézete szerint a forgalmi eszköznek olyan szubsztanciából kell állnia, mely maga is értékes. Arisztotelész éppenséggel kifejezetten azt mondja, hogy a pénznek mint puszta forgalmi eszköznek láthatólag pusztán konvencionális vagy törvényi létezése van, amint *már a neve*, *νόμισμα* jelzi, és aminthogy érmeként való használati értékét valójában csak magától a funkciójától kapja, nem pedig valami őhozzá magához tartozó használati értékétől. „Úgy látszik, a pénz *semmiség* és teljes egészében törvény által való, *de természettől semmi, mivelhogy használaton kívül helyezve* semmit sem ér és nem is használható semmi szükségesre." (i. h.)

° Sir John *Mandeville*: „Voyages and Travels", London 1705-ös kiad., 105. old.: „Ez a császár" (Cattay vagy Kína császára), „annyit költhet, amennyit akar, számítás nélkül. Mert független és pénzt csak bélyegzett bőrből vagy papírból készít. És ha ez a pénz már oly sokáig forgott, hogy kezd szétmállani, behozzák a császár kincstárába és új pénzt kapnak a régiért. És ez a pénz járja az egész országban és annak minden tartományában ... nem csinálnak pénzt sem aranyból, sem ezüstből" és – véli Mandeville – „ezért képes a császár mindig újra és szertelenül sokat költeni."

fémérmének értékjellé való átváltozása magában a forgalmi folyamatban ered. Így Benjamin Franklin* és Berkeley püspök**.

Hány rizsma papír foroghat szeletekre szétvágva pénzként? A kérdésnek ilyen feltevése idétlen volna. Az értéktelen jegyek csak annyiban értékjelek, amennyiben az aranyat képviselik a forgalmi folyamaton belül, az aranyat pedig csak annyiban képviselik, amennyiben az arany érmeként maga belekerülne a forgalmi folyamatba, ezt a mennyiséget pedig az arany saját értéke határozza meg, ha az áruk csereértéke és átalakulásaik sebessége adva van. 5 £ elnevezésű papírszeletek csak ötszörte kisebb számban forghatnak, mint 1 £ elnevezésűek, és ha valamennyi fizetés shillinges papírszeletekkel történnék, akkor hússzor több papírshillingnek kellene forognia, mint papír £-nek. Ha az aranyérmét különböző elnevezésű papírszeletek képviselnék, pl. 5 £-esek, 1 £-esek, 10 sh.-esek, akkor ezeknek a különböző fajta értékjeleknek a mennyiségét nemcsak a teljes forgalom számára, hanem a mindegyik különös fajta forgalmi köre számára szükséges aranymennyiség szabná meg. Ha 14 millió £ volna az a színvonal (ez az angol banktörvényhozás feltevése, de nem az érmére, hanem a hitelpénzre vonatkozóan), amely alá egy ország forgalma sohasem süllyedne, akkor 14 millió papírszelet foroghatna, melyeknek mindegyike 1 £-nek az értékjele. Ha az arany értéke esnék vagy emelkednék, mert a termeléséhez szükséges munkaidő esett vagy emelkedett, akkor ugyanazon árutömeg változatlan csereértéke mellett a forgalomban levő £-es papírszeletek száma emelkednék vagy esnék, az arany értékváltozásával fordított arányban. Ha az aranyat mint értékmérőt ezüsttel helyettesítenék, az ezüst és az arany értékviszonya pedig 1 : 15 volna, és a jövőben mindegyik papírszelet ugyanolyan mennyiségű ezüstöt képviselne, mint azelőtt aranyat, akkor 14 millió helyett a jövőben 210 millió £-es papírszeletnek kellene forognia. A papírszeletek mennyiségét tehát annak az aranypénznek a mennyisége határozza meg, melyet a forgalomban képviselnek, és minthogy csak annyiban érték-

* *Benjamin Franklin*: „Remarks and Facts relative to the American Paper Money", 1764, i. h. 348. old.: „Éppen ebben az időben tették Angliában még az ezüstpénzt is értékének egy része erejéig kötelező törvényes fizetési eszközzé; ez a rész a reális súlya és az elnevezése közötti különbség. A most forgalomban levő shillingesek és hatpennysek nagy része 5, 10, 20%-kal és egyes hatpennysek 50%-kal is könnyebbek lettek a kopás folytán. A *reális* és a *névleges* érték e különbözete mögött nincs semmilyen benső érték; még papír sem, egyáltalán semmi. Az, hogy törvényes fizetési eszköz, valamint annak tudása, hogy ugyanazon értékben könnyen továbbadható, ez tesz 3 penny értékű ezüstöt hatpennysnek elfogadhatóvá."

** *Berkeley*, i. m. [3. old.]: „Ha az érme elnevezését fenntartják, miután fémjét már utolérte minden mulandónak sorsa, vajon a kereskedelmi forgalom nem állna mégis fenn továbbra is?"

jelek, amennyiben az aranyat képviselik, értéküket egyszerűen *mennyiségük* határozza meg. Míg tehát a forgalomban levő arany mennyisége az áruáraktól függ, a forgalomban levő papírszeletek értéke, megfordítva, kizárólag saját mennyiségüktől függ.

Az állam beavatkozása, amikor a papírpénzt kényszerárfolyammal bocsátja ki – és mi csak ilyenfajta papírpénzről beszélünk –, látszólag megszünteti a gazdasági törvényt. Az állam, mely az érmeárban egy meghatározott súlyú aranysúlynak csak keresztnevet adott és a pénzverésben csak bélyegét nyomta az aranyra, most úgy látszik, mintha bélyegének mágiájával papírt arannyá változtatna át. Minthogy a papírszeleteknek kényszerárfolyamuk van, senki sem akadályozhatja az államot abban, hogy ezeket tetszőleges nagy számban ne kényszerítse bele a forgalomba és tetszőleges érmeneveket, mint 1 £, 5 £, 20 £, ne nyomjon rájuk. A már forgalomban levő papírszeleteket lehetetlen abból kivetni, minthogy egyrészt az ország határsorompói útjukat állják, másrészt a forgalmon *kívül* mindenféle értéküket, mind használati, mind csereértéküket elvesztik. Funkcionális létezésüktől elválasztva semmirevaló papírrongyokká változnak át. Ámde az államnak ez a hatalma puszta látszat. Tetszőleges mennyiségű papírszeletet vethet tetszőleges érmenevekkel a forgalomba, de ezzel a mechanikus aktussal ellenőrzése véget ér. Az értékjel vagy papírpénz a forgalom sodrában annak immanens törvényei alá kerül.

Ha az áruforgalomhoz szükséges arany összege 14 millió £ volna és az állam 210 millió papírszeletet vetne forgalomba, mindegyiket 1 £ néven, akkor ez a 210 millió 14 millió £ összegű arany képviselőjévé változnék át. Ez ugyanaz volna, mintha az állam a £-es papírszeleteket a korábbinál 15-szörte kevésbé értékes fém vagy 15-szörte kisebb súlyrész arany képviselőivé tette volna meg. Semmi sem változott volna, csak az ármérce elnevezése, mely természetesen konvencionális, akár közvetlenül az érmepénzláb megváltoztatásával, akár közvetve a papírszeleteknek egy új, alacsonyabb mérce számára szükséges számban való szaporításával történik. Minthogy a £ név most 15-szörte kisebb aranymennyiséget jelezne, valamennyi áru ára a 15-szörösére emelkednék, és immár valójában éppen olyan szükség lenne 210 millió £-es papírszeletre, mint azelőtt 14 millióra. Amilyen mértékben az értékjelek teljes összege megszaporodnék, ugyanolyan mértékben csökkenne az az aranymennyiség, amelyet minden egyes értékjel képvisel. Az árak emelkedése csak reakciója volna a forgalmi folyamatnak, mely az értékjeleket erőszakosan egyenlővé teszi azzal az aranymennyiséggel, amelynek helyén állítólag forognak.

A kormányok által végrehajtott angol és francia pénzhamisítások tör-

ténetében ismételten azt találjuk, hogy az árak nem emelkedtek olyan arányban, amilyenben az ezüstérmét hamisították. Egyszerűen azért nem, mert az érmék szaporításának aránya nem felelt meg hamisításuk arányának, azaz mert az alacsonyabb fémötvözetből nem bocsátották ki a megfelelő mennyiséget ahhoz, hogy az áruk csereértékeit a jövőben bennük mint értékmérőben becsülhessék és ennek az alacsonyabb mértékegységnek megfelelő érmékkel realizálják. Ez megoldja a Locke és Lowndes közti párbajban megoldatlanul maradt nehézséget. Az az arány, melyben az értékjel, akár papír, akár hamisított arany és ezüst, az érmeárnak megfelelően számított arany- és ezüstsúlyokat képviseli, nem az értékjel saját anyagától függ, hanem forgalomban levő mennyiségétől. A nehézség ennek a viszonynak a megértésében abból fakad, hogy a pénz mindkét funkciójában, mint értékmérő és mint forgalmi eszköz, olyan törvényeknek van alávetve, amelyek nemcsak megfordítottak, hanem a két funkció ellentétének látszólag ellentmondanak. Értékmérőként*, amikor a pénz csak számolópénzül és az arany csak eszmei aranyul szolgál, minden a természetes anyagon fordul meg. Ezüstben becsülve, vagyis mint ezüstárak, a csereértékek természetesen egészen másként jelentkeznek, mint aranyban becsülve, vagyis mint aranyárak. Megfordítva, forgalmi eszközként betöltött funkciójában, amikor a pénzt nemcsak elképzelik, hanem mint valóságos dolognak a többi áruk mellett meg kell lennie, anyaga közömbössé válik, viszont minden a mennyiségétől függ. A mértékegység szempontjából döntő, hogy az egy font arany-e, ezüst-e vagy réz-e; viszont puszta száma teszi az érmét e mértékegységek mindegyikének megfelelő megvalósításává, bármi is a saját anyaga. De a közönséges emberi értelemnek ellentmond, hogy a csak elgondolt pénz esetében minden a pénz anyagi szubsztanciájától, az érzékileg meglevő érme esetében pedig minden egy eszmei számaránytól függ.

Az áruáraknak a papírszelet-tömeg emelkedésével vagy esésével együtt járó emelkedése vagy esése – ez utóbbi ott, ahol a papírszeletek a kizárólagos forgalmi eszköz – tehát csak annak a kívülről mechanikusan megsértett törvénynek a forgalmi folyamat által erőszakosan előidézett érvényesülése, hogy a forgalomban levő arany mennyiségét az áruk ára, a forgalomban levő értékjelek mennyiségét pedig az aranyérmének az a mennyisége határozza meg, melyet a forgalomban képviselnek. Másrészt ezért a forgalmi folyamat bármely tetszőleges tömegű papírszeletet felszív és mintegy megemészt, mert az értékjel, bármily aranycímmel lép is be a forgalomba,

* *A kézipéldányban betoldva*: betöltött funkciója szempontjából – *Szerk.*

azon belül annak az aranymennyiségnek jelévé sajtolódik össze, amely az ő helyén foroghatna.

Az értékjelek forgalmában a valóságos pénzforgalom valamennyi törvénye fordítva és feje tetejére állítva jelenik meg. Az arany azért forog, mert értéke van, viszont a papírnak azért van értéke, mert forog. Az áruk adott csereértéke mellett a forgalomban levő arany mennyisége a saját értékétől függ, viszont a papír értéke a forgalomban levő mennyiségétől függ. A forgalomban levő arany mennyisége az áruárak emelkedésével vagy esésével emelkedik vagy esik, viszont az áruárak, úgy látszik, a forgalomban levő papír mennyiségének változásával emelkednek vagy esnek. Az áruforgalom csak meghatározott mennyiségű aranyérmét tud felszívni, ezért a forgalomban levő pénz váltakozó összehúzódása és kiterjedése szükségszerű törvényként jelentkezik, viszont a papírpénz, úgy látszik, bármely tetszőleges terjedelemben belejut a forgalomba. Az állam az arany- és ezüstérmét meghamisítja és ennélfogva forgalmi eszköz funkcióját zavarja azzal, ha az érmét akár csak $^1/_{100}$ grainnel névleges tartalma alatt bocsátaná ki, viszont értéktelen papírszeletek kibocsátásával, melyekben a fémből az érmenéven kívül semmi nincs, teljesen helyes műveletet visz véghez. Az aranyérme szemmelláthatólag csak annyiban képviseli az áruk értékét, amennyiben az értéket magát aranyban becsülik fel, vagyis árként fejezik ki, viszont az értékjel, úgylátszik, az áruk értékét közvetlenül képviseli. Világos ennélfogva, miért kellett félreismerniök a pénzforgalom valamennyi immanens törvényét azoknak a megfigyelőknek, akik a pénzforgalom jelenségeit egyoldalúan a kényszerárfolyamú papírpénz forgalmán tanulmányozták. Ezek a törvények valójában nemcsak fonákul jelennek meg az értékjelek forgalmában, de kihunytan is, minthogy a papírpénz, ha helyes mennyiségben bocsátják ki, olyan mozgásokat végez, melyek reá nem sajátságosak mint értékjelre, sajátságos mozgása viszont, ahelyett, hogy közvetlenül az áruk átalakulásából származnék, az aranyhoz való helyes arányának megsértéséből ered.

3. Pénz

A *pénz*, az érmétől megkülönböztetve, az *Á–P–Á* formájú forgalmi folyamat eredménye, kiindulópontját alkotja a *P–Á–P* formájú forgalmi folyamatnak, azaz pénzt cserélni árura azért, hogy árut pénzre cseréljenek. Az *Á–P–Á* formában az áru, a *P–Á–P* formában a pénz a mozgás kiindulópontja és végpontja. Az első formában a pénz közvetíti az árucserét, az utóbbiban az áru közvetíti a pénznek pénzzé levését. A pénz, mely az

első formában a forgalom puszta eszközeként, az utóbbiban végcéljaként jelenik meg, az áru viszont, mely az első formában végcélként, a másodikban puszta eszközként jelenik meg. Minthogy a pénz maga már az *Á–P–Á* forgalom eredménye, a *P–Á–P* formában a forgalom eredménye egyszersmind annak kiindulópontjaként jelenik meg. Az *Á–P–Á* folyamat tartalma az anyagcsere, viszont a második, *P–Á–P* folyamat valóságos tartalma maga az ebből az első folyamatból keletkezett forma-létezése az árunak.

Az *Á–P–Á* formában a két végpont egyazon értéknagyságú áru, de egyúttal minőségileg különböző használati érték. Az *Á–Á* cseréjük valóságos anyagcsere. A *P–Á–P* formában ellenben mindkét végpont arany és egyúttal egyazon értéknagyságú arany. Aranyat árura cserélni azért, hogy árut aranyra cseréljenek, illetve – ha a *P–P* eredményt nézzük – aranyat aranyra cserélni, idétlennek látszik. De ha *P–Á–P*-t ebbe a formulába fordítjuk le: *venni eladás* végett, ami nem jelent mást, mint egy közvetítő mozgással aranyat aranyra cserélni, ebben rögtön felismerjük a polgári termelés uralkodó formáját. A gyakorlatban azonban nem azért vásárolnak, hogy eladjanak, hanem olcsón vásárolnak, hogy drágábban adjanak el. A pénzt azért cserélik ki árura, hogy ugyanazt az árut nagyobb mennyiségű pénzre cseréljék ki, úgyhogy a *P*, *P* végpontok, ha nem is minőségileg, de mennyiségileg különbözők. Az ilyen mennyiségi különbség *nem-egyenértékek cseréjét* előfeltételezi, holott az áru és a pénz mint olyanok csupán magának az árunak ellentétes formái, tehát ugyanannak az értéknagyságnak különböző létezési módjai. A *P–Á–P* körforgás tehát a pénz és az áru formái mögött kifejlettebb termelési viszonyokat rejt és az egyszerű forgalmon belül csak egy magasabb mozgás reflexe. A forgalmi eszköztől való különbségében ezért a pénzt az *Á–P–Á* áruforgalom közvetlen formájából kell kifejtenünk.

Az arany, azaz az a sajátos áru, mely értékmérőül és forgalmi eszközül szolgál, a társadalom minden további közrejátszása nélkül *pénzzé* válik. Az ezüst Angliában, ahol sem nem értékmérő, sem nem uralkodó forgalmi eszköz, nem válik pénzzé, éppúgy, mint az arany Hollandiában, mihelyt értékmérőként trónjafosztották, többé nem volt pénz. Egy áru tehát mindenekelőtt mint értékmérő és forgalmi eszköz egysége válik pénzzé, vagyis az értékmérő és a forgalmi eszköz egysége – pénz. De mint ilyen egységnek az aranynak megint önálló és mindkét funkciójában való létezésétől megkülönböztetett exisztenciája van. Mint értékmérő csupán eszmei pénz és eszmei arany; mint puszta forgalmi eszköz csak jelképes pénz és jelképes arany; de a maga egyszerű fém-testiségében az arany – pénz, vagyis a pénz valóságos arany.

Vizsgáljuk meg mármost egy pillanatra a nyugvó aranyárut, amely pénz,

a többi áruhoz való viszonyában. Minden áru meghatározott összegű aranyat képvisel árában, az áru tehát csak elképzelt arany vagy elképzelt pénz, az *arany képviselője*, mint ahogy fordítva, az értékjelben a pénz az áruárak puszta képviselőjének jelent meg.* Minthogy így minden áru csak elképzelt pénz, a pénz az egyetlen valóságos áru. Az árukkal ellentétben, amelyek a csereértéknek, az általános társadalmi munkának, az elvont gazdagságnak önálló létezését csak képviselik, az arany *az elvont gazdagság anyagi létezése*. A használati érték oldaláról mindegyik áru az anyagi gazdagságnak csak egy mozzanatát fejezi ki azáltal, hogy egy különös szükséglettel van vonatkozásban; a gazdagságnak csak egy elszigetelt oldalát. A pénz azonban mindegyik szükségletet kielégíti, amennyiben mindegyik szükséglet tárgyára közvetlenül átváltható. Saját használati értéke az egyenértékét alkotó használati értékek végtelen sorában realizálódik. Szolid fém-mivoltában feltáratlanul magában foglal minden anyagi gazdagságot, mely az áruk világában kibontakozik. Az áruk tehát áraikkal az általános egyenértéket, vagyis az elvont gazdagságot, az aranyat képviselik, az arany viszont a maga használati értékével valamennyi áru használati értékét képviseli. Az arany *ezért az anyagi gazdagság materiális képviselője*. Ő a „précis de toutes les choses"** (Boisguillebert), a társadalmi gazdagság kompendiuma. Formája szerint egyúttal az általános munka közvetlen testetöltése, tartalma szerint pedig minden reális munka foglalata. Az arany az általános gazdagság mint egyén.*** A forgalom közvetítőjeként viselt alakjában az aranyat mindenféle méltánytalanság érte, körülmetélték, sőt merő jelképes papírronggyá lapították. Mint pénznek visszaadatik arany nagyszerűsége. Szolgából úrrá lesz.° Puszta napszámosból az áruk istene lesz.°°

* „Nemcsak a nemes fémek a dolgok jelei . . . hanem fordítva is, a dolgok . . . az arany és az ezüst jelei." *A. Genovesi*: „Lezioni di economia civile" (1765); *Custodi*, Parte moderna, VIII. köt. 281. old.

** – „minden dolgok foglalata" – *Szerk.*

*** *Petty*: Az arany és az ezüst „egyetemes gazdagság". „Political Arithmetic", i. h. 242. old.

° *E. Misselden*: „Free Trade or the Means to make Trade flourish etc.", London 1622. „A kereskedelem természetes anyaga a kereskedői áru [merchandize], melyet a kalmárok üzleti célzattal használati árunak [commodity] neveztek el. A kereskedelem mesterséges anyaga a pénz, mely a háború és az állam idege címet kapta. A pénz, noha a természet és az idő rendjében az áru [merchandize] után következik, mégis, amilyen mértékben most használatban van, a fődologgá vált." (7. old.) Az árut és a pénzt „az öreg Jákob két fiához" hasonlítja: Jákob „jobbkezét a fiatalabbra és balját az idősebbre helyezte"[42]. (i. h.) *Boisguillebert*: „Dissertation sur la nature des richesses etc.", i. h.: „Itt hát a kereskedelem rabszolgája a kereskedelem urává lett. . . . A népek nyomorúsága csak onnan ered, hogy úrrá, vagy jobbanmondva zsarnokká tették, ami azelőtt rabszolga volt." (399., 395. old.)

°° *Boisguillebert*, i. m.: „Bálványt csináltak ezekből a fémekből" (az aranyból és ezüstből),

a) Kincsképzés

Az arany mint pénz először is azáltal vált el a forgalmi eszköztől, hogy az áru megszakította átalakulásának folyamatát és megállapodott aranylárvájában. Ez mindenkor bekövetkezik, mihelyt az eladás nem csap át vételbe. Az aranynak pénzként való önállósulása tehát mindenekelőtt érzékletes kifejezése a forgalmi folyamat, vagyis az áruátalakulás két elválasztott, közömbösen egymás mellett fennálló aktussá való szétesésének. Maga az érme pénzzé lesz, mihelyt pályája megszakad. Az eladó kezében, aki árujáért beváltja, pénz, nem pedig érme; mihelyt kezéből kikerül, ismét érme lesz. Mindenki eladója annak az egyoldalú árunak, amelyet termel, de vevője minden más árunak, amelyre társadalmi létezéséhez szüksége van. Eladóként való fellépése attól a munkaidőtől függ, amelyet árujának termelése megkíván, vevőként való fellépését viszont életszükségleteinek állandó megújulása szabja meg. Hogy vásárolhasson eladás nélkül, előbb el kellett adnia vásárlás nélkül. Valójában az *Á–P–Á* forgalom csak annyiban az eladás és vétel folyamatszerű egysége, amennyiben egyúttal szétválásuk állandó folyamata. Hogy a pénz érmeként állandóan folyjék, az érmének állandóan pénzzé kell alvadnia. Az érme állandó forgásának feltétele nagyobb vagy kisebb adagokban való állandó megrekedése, a forgalmon belül mindenoldalúan keletkező, s ugyanakkor azt megszabó érmetartalékalapokban, melyeknek képződése, elosztása, feloszlása és újraképződése folytonosan változik, létezése állandóan eltűnik, eltűnése állandóan létezik. Adam Smith ezt az érmének pénzzé és pénznek érmévé való szakadatlan átváltozását úgy fejezte ki,[43] hogy mindegyik árubirtokosnak a különös áru mellett, amelyet elad, mindig tartalékban kell tartania egy bizonyos összegét az általános árunak, amellyel vásárol. Láttuk, hogy az *Á–P–Á* forgalomban a második tag, *P–Á*, egy sor vételre forgácsolódik szét, amelyek nem egyszerre, hanem időbeli egymásutánban mennek végbe, úgyhogy a *P* egy adagja érmeként forog, másik része meg pénzként pihen. A pénz itt valójában csak *felfüggesztett érme*, és a forgó érmetömeg egyes alkotórészei folyvást váltakozva, majd az egyik, majd a másik formában jelennek meg. A forgalmi eszköznek ez a pénzzé való első

„és feladva azt a célt és a szándékot, amelyért őket a kereskedelembe bevonták, tudniillik hogy itt a cserének és a kölcsönös átadásnak a zálogául szolgáljanak, ettől a szolgálatuktól úgyszólván felmentették őket, hogy *istenségeket* csináljanak belőlük, amelyeknek mindenkor több jószágot és több becses szükségletet, sőt embert áldoztak és áldoznak, mint amennyit a vak ókor valaha is áldozatul vetett hamis istenségeinek" stb. (395. old.)

átváltozása ezért magának a pénzforgásnak egy csak technikai mozzanatát képviseli.*

A gazdagság első természetadta formája a felesleg vagy a többlet formája, a termékeknek az a része, amelyre mint használati értékre nincs közvetlenül szükség, vagy olyan termékek birtoklása is, melyeknek használati értéke a szűken vett szükségletek körén kívül esik. Az árutól a pénzhez való átmenetet vizsgálva láttuk, hogy a termelés fejletlen fokán a termékeknek ez a feleslege vagy többlete alkotja az árucsere voltaképpeni területét. A felesleges termékek kicserélhető termékekké, vagyis árukká lesznek. E felesleg adekvát létezési formája az arany és az ezüst, az első forma, melyben a gazdagságot mint elvont társadalmi gazdagságot fogva tartják. Az áruk az arany és az ezüst formájában, azaz a pénz anyagában nemcsak hogy megőrizhetők, hanem az arany és ezüst maga a gazdagság megóvott formában. Mindegyik használati érték mint olyan úgy teljesít szolgálatot, hogy elfogyasztják, azaz megsemmisítik. Az aranynak mint pénznek a használati értéke azonban az, hogy a csereérték hordozója, mint formanélküli nyersanyag az általános munkaidő anyagiasulása. Formanélküli fémként a csereértéknek el nem múló formája van. Az ilymódon pénzként mozdulatlanná tett arany és ezüst a *kincs*. Olyan népeknél, melyeknél tisztán fémforgalom van, mint az ókoriaknál, a kincsképzés mindenoldalú folyamatként mutatkozik, az egyes embertől az államig, mely az állami kincset őrzi. A régebbi időkben, Ázsiában és Egyiptomban, ezek a kincsek a királyok és a papok őrizetében inkább mint hatalmuk tanúi jelennek meg. Görögországban és Rómában politikává válik állami kincseknek, mint a felesleg mindig biztosított és mindig ütőképes formájának, létrehozása. Az ókori gazdaság egyik sajátságossága, hogy a hódítók az ilyen kincseket gyorsan átszállítják egyik országból a másikba és részben hirtelen a forgalomba ömlesztik.

Mint *tárgyiasult munkaidő* az arany kezeskedik saját értéknagyságáért, és minthogy az *általános* munkaidőnek anyagiasulása, a forgalmi folyamat kezeskedik az arany csereértékként való folytonos hatásáért. Annak a

---

* *Boisguillebert* a perpetuum mobilének [örökmozgónak] első mozdulatlanná válásában, azaz forgalmi eszközként való funkcionális létezésének tagadásában, rögtön a pénznek az árukkal szemben való önállósulását szimatolja. A pénznek, mondja „folytonos mozgásban kell lennie, ami csak addig lehetséges, amíg mozgékony, de mihelyt mozdulatlanná válik, vége mindennek". „Le détail de la France", 213. old. Nem veszi észre, hogy ez a megállás feltétele a mozgásának. Valójában azt akarja, hogy az áruk csereértéke** anyagcseréjük pusztán tovatűnő formájaként jelenjék meg, de sohase szilárduljon öncéllá.

** *Jegyzet a kézipéldányban*: Helyesebben: az áruk értékformája – *Szerk.*

puszta ténynek folytán, hogy az árubirtokos az árut csereérték-alakjában, vagyis magát a csereértéket mint árut fogva tarthatja, az áruk avégett való kicserélése, hogy azokat megváltozva, az arany alakjában kapják vissza, a forgalom saját indítékává lesz. Az árunak *Á–P* átalakulása az átalakulás kedvéért történik, azért, hogy az árut különös természetes gazdagságból általános társadalmi gazdagsággá változtassák át. Az anyagcsere helyett az alakcsere lesz öncéllá. A csereérték a mozgás puszta formájából átcsap a mozgás tartalmába. Az áru csak annyiban marad meg mint gazdagság, mint áru, amennyiben megmarad a forgalom területén belül, és csak annyiban marad meg ebben a folyékony állapotában, amennyiben ezüstté és arannyá csontosul. Mint a forgalmi folyamat kristálya marad folyásban. Az arany és az ezüst azonban maguk csak annyiban rögződnek pénzként, amennyiben nem forgalmi eszközök. *Mint nem-forgalmi eszközök válnak pénzzé.** Az árunak a forgalomból az arany formájában való elvonása tehát az egyetlen eszköze annak, hogy az árut állandóan a forgalmon belül tartsák.

Az árubirtokos csak azt kaphatja vissza pénzként a forgalomtól, amit annak áruként odaad. Állandó eladás, az áruknak szüntelen forgalombadobása ezért a kincsképzésnek első feltétele az áruforgalom álláspontjáról. Másrészt a pénz állandóan eltűnik mint forgalmi eszköz magában a forgalmi folyamatban, amikor folyvást megvalósul használati értékekben és feloldódik múlékony élvezetekben. Ki kell tehát ragadni a forgalom emésztő árjából, vagyis az árut első átalakulásában fogva kell tartani, megakadályozva őt abban, hogy vásárlóeszköz-funkcióját elvégezze. Az árubirtokosnak, aki immár kincsképzővé lett, a lehető legtöbbet kell eladnia és a lehető legkevesebbet vásárolnia, mint azt már az öreg Cato tanította: patrem familias vendacem, non emacem esse**. A munkálkodás a kincsképzés pozitív, a takarékoskodás pedig a negatív feltétele. Minél kevésbé vonják el az áru egyenértékét különös árukban, vagyis használati értékekben a forgalomból, annál inkább vonják el belőle pénz, vagyis csereérték formájában.*** A gazdagságnak általános formájában való elsajátítása megszabja tehát a gazdagságról anyagi valóságában való lemondást. A kincsképzés eleven hajtóereje ezért a *fösvénység*, melynek szükséglete nem az áru mint használati érték, hanem a csereérték mint áru. Hogy a felesleget általános formájában hatalmába keríthesse valaki, a különös szükségleteket luxusként

* *A kiemelés a kézipéldányból való. – Szerk.*

** – a családfő az eladásban és ne a vásárlásban legyen serény[44] – *Szerk.*

*** „Minél jobban növekszik a készlet árukban, annál jobban csökken a kincsként (in treasure) létező készlet." *E. Misselden*, i. m. 23. old.

és feleslegként kell kezelnie. Így 1593-ban II. Fülöpnek a Cortes előterjesztést tett, melyben többek között a következő olvasható: „Az 1586. évi valladolidi Cortes[45] arra kérte Felségedet, hogy ne engedje meg tovább gyertyák, üvegáruk, csecsebecsék, kések és hasonló dolgok behozatalát a királyságba, melyek a külföldről azért jönnek, hogy ezeket az emberi élethez oly haszontalan dolgokat aranyra cseréljék, minthogyha a spanyolok *indiánusok* volnának."[46] A kincsképző megveti a világi, enyésző és mulandó élvezeteket, hogy az örökkévaló kincset hajhássza, melyet sem a moly, sem a rozsda meg nem emészt,[47] mely teljesen mennyei és teljesen földi. „Aranyhiányunk általános távolabbi oka" – mondja idézett írásában Misselden –, „hogy e királyság szerfelett sokat fogyaszt idegen országok áruiból, amelyek számunkra nem commoditynak*, hanem discommoditynak** bizonyulnak, mivelhogy éppen annyi kincstől fosztanak meg bennünket, amennyit e játékszerek (toys) helyett különben behoznának. Túlontúl nagy feleslegben fogyasztunk Spanyolország, Franciaország, a Rajna-vidék, a Levante boraiból; a spanyol mazsola, a levantei aprószőlő, a hainauti lawnok (finom vászonfajta) és batisztok, az olasz selyemholmi, a nyugat-indiai cukor és dohány, a kelet-indiai fűszerek, mindez nem *feltétlen szükséglet* számunkra, és mégis csengő aranyon vásárolják meg ezeket a dolgokat."*** Aranyként és ezüstként a gazdagság el nem múló, egyrészt mert a csereérték elpusztíthatatlan fémben létezik, másrészt nevezetesen azért, mert az aranyat és ezüstöt megakadályozzák abban, hogy mint forgalmi eszköz az árunak csak tovatűnő pénzformájává váljék. A mulandó tartalmat így feláldozzák az el nem múló formának. „Ha a pénzt az adók útján elveszik olyan valakitől, aki azt feleszi és elissza, és olyannak adják, aki azt talajjavításra, halászatra, bányászatra, iparokra vagy akár ruházatra fordítja, abból mindig előny származik a közösségre, mert még a ruha sem annyira mulandó, mint az étel és az ital. Ha a pénzt bútorokra fordítják, az előny annál nagyobb lesz, ha házak építésére, még nagyobb stb., de mindennél nagyobb előny, ha aranyat és ezüstöt hoznak az országba, mert kizárólag ezek a dolgok nem mulandók, hanem mindenkor és mindenütt gazdagságnak tekintik azokat; minden más csak pro hic et nunc° gazdagság."°°

A pénznek a forgalom árjából való kiragadása és a társadalmi anyagcsere elől való megmentése külsőleg is megmutatkozik, amikor *elássák*, miáltal a

* – árunak; használati cikknek; hasznos dolognak – *Szerk.*

** – kellemetlenségnek; haszontalanságnak – *Szerk.*

*** I. m. 11–13. old. elszórtan.

° – itt és most – *Szerk.*

°° *Petty*: „Political Arithmetic", i. h. 196. old.

társadalmi gazdagság mint föld alatti el nem múló kincs az árubirtokossal egészen titkos magánviszonyba kerül. Dr. Bernier, aki egy ideig Delhiben, Aurangzeb udvarában tartózkodott, elbeszéli, hogy a kereskedők pénzüket titokban mélyen elássák, különösen a nem-mohamedán pogányok – akiknek majdnem minden kereskedelem és minden pénz a kezükben van –, „mert foglyai annak a hitnek, hogy az arany és ezüst, melyet életükben elrejtenek, haláluk után a másvilágon szolgálni fogja őket"*. A kincsképző egyébként, ha aszkétasága tetterős munkálkodással van egybekötve, vallására nézve lényegileg protestáns, sőt puritán. „Nem tagadható, hogy venni és eladni szükséges dolog, melyet nem lehet nélkülözni, és jószerivel keresztényileg is haszna lehet, különösképpen oly dolgokban, melyek a szükséget és tisztességet szolgálják, mert hiszen az ősatyák is vettek és eladtak barmot, gyapjút, gabonát, vajat, tejet és más javakat. Mindezek Isten adományai, melyeket ő a földből teremt elő és az emberek közt eloszt. De a külföldi kereskedelmet, mely Kalkuttából és Indiából és máshonnan hoz ide olyan árukat, mint drága selymeket és aranyholmikat és fűszereket, amelyek csak a pompát és nem a hasznot szolgálják s az országból és emberekből a pénzt kiszívják, nem kellene beengedni, volna csak kormányunk és fejedelmünk. De nem erről akarok most írni; merthogy úgy tartom, végül is, ha már nem lesz több pénzünk, ezt úgyis abba kell hagynunk, mint a cifrálkodást és a zabálást is: amúgy sem segít semmi írás vagy tanítás, míg a szükség és a szegénység nem kényszerít bennünket."**

A társadalmi anyagcsere megrázkódtatásának idején még a fejlett polgári

---

* *François Bernier*: „Voyages contenant la description des états du Grand Mogol". 1830-as párizsi kiad., 1. köt., v. ö. 312–314. old.

** *Dr. Martin Luther*: „Bücher vom Kaufhandel und Wucher", 1524. Ugyanitt azt írja Luther: „Isten bennünket németeket oda juttatott, hogy aranyunkat és ezüstünket idegen országokba kell küldenünk, az egész világot gazdagítjuk és magunk koldusok maradunk. Angliának bizonyára kevesebb aranya volna, ha Németország meghagyná a posztóját, és a portugál királynak is kevesebbje volna, ha meghagynók a fűszereit. Ha kiszámítod, hogy egy-egy frankfurti vásáron mennyi pénzt visznek ki a német földről, szükség és ok nélkül: csodálkozni fogsz, miként lehetséges, hogy még akad egy fillér német földön. Frankfurt az az ezüst- és aranylyuk, melyen át német földről kifolyik minden, ami csak fakad és sarjad, amit pénzzé-érmévé vernek nálunk, – ha a lyuk be volna tömve, akkor nem kellene most a panaszt hallanunk, hogy mindenfelé merő adósság és semmi pénz, hogy minden tartomány és város ki van uzsorázva. De hadd csak, hisz hát így akaródzik lenni: mi németek csak németek maradunk! Nem hagyjuk abba, hacsak nem muszáj!" [4–5. old.]

Misselden az előbb említett írásában az aranyat és ezüstöt legalább a kereszténység körében akarja tartani: „A pénzt csökkenti a kereszténység határain túl Törökországgal, Perzsiával és Kelet-Indiával folytatott kereskedelem. Ezeket a kereskedelmi ágakat legnagyobbrészt készpénzzel bonyolítják le, de egészen másként, mint a kereszténységen belüli kereskedelmi

társadalomban is megtörténik, hogy a pénzt mint kincset elássák. A társadalmi összefüggést a maga sűrített formájában – az árubirtokos számára ez az összefüggés az áruban áll, az áru adekvát létezése pedig a pénz – megmentik a társadalmi mozgástól. A társadalmi nervus rerumot* eltemetik a mellé a test mellé, melynek idege.

A kincs mármost csupán haszontalan fém volna, pénzlelke elszállott volna belőle, és a kincs mint a forgalom kiégett hamuja, mint caput mortuuma** maradna vissza, ha nem volna benne állandó feszülés a forgalom felé. A pénz, vagyis az önállósult csereérték egyrészt minősége szerint az elvont gazdagság létezése, másrészt azonban minden adott pénzösszeg mennyiségileg határolt értéknagyság. A csereérték mennyiségi határa ellentmond minőségi általánosságának, és a kincsképző ezt a határt korlátnak érzékeli, mely egyúttal valójában minőségi korlátba csap át, vagyis a kincset az anyagi gazdagságnak pusztán korlátozott képviselőjévé teszi. Láttuk, hogy a pénz, mint az általános egyenérték, közvetlenül olyan egyenletben fejeződik ki, melynek egyik oldalát ő maga, a másik oldalt pedig az áruk végtelen sora alkotja. A csereérték nagyságától függ, hogy megközelítőleg mennyire realizálódik a pénz ilyen végtelen sorként, azaz mennyire felel meg csereérték-fogalmának. A csereértéknek mint csereértéknek, mint automatának a mozgása egyáltalában csak az lehet, hogy túllépi mennyiségi határát. Amikor azonban a kincs egy mennyiségi határát átlépik, új korlátot hoznak létre, melyet ismét meg kell szüntetni. A kincsnek nem egy meghatározott határa jelenik meg mint korlát, hanem minden határa. A kincsképzésnek tehát nincs immanens határa, nincs magában-való mértéke, hanem végnélküli folyamat, amely mindenkori eredményében újrakezdésének indítékát leli. A kincset csak olymódon gyarapíthatják, hogy megőrzik, viszont csak olymódon őrizhetik is meg, hogy gyarapítják.

A pénz nemcsak *egy* tárgya a gazdagodási vágynak, hanem *a* tárgya. Ez a vágy lényegileg auri sacra fames***. A meggazdagodás vágya, eltérően a

---

ágakat. Mert habár a kereskedelmet a kereszténységen belül készpénzzel folytatják, a pénz mégis állandóan annak határai közé van zárva. Valójában a kereszténységen belül folytatott kereskedelemben a pénznek van árja és ellenárja, dagálya és apálya, mert néha nagyobb bőségben van az egyik résznél, nagyobb hiányban a másiknál, aszerint hogy az egyik országnak hiánya, a másiknak feleslege van: jön, megy és örvénylik a kereszténység körében, de annak határvonala mindig körülveszi. Az a pénz azonban, mellyel a kereszténységen kívül a fent említett országokba kifelé kereskednek, állandóra el van költve és sohasem tér vissza." [19–20. old.]

* – a dolgok idegét[48] – *Szerk.*

** – holt üledéke[49] – *Szerk.*

*** – a szent (ill. átkozott) aranyéhség[50] – *Szerk.*

különös természetes gazdagság, vagyis a használati értékek – ruhák, ékszerek, nyájak stb. – utáni vágytól, csak akkor lehetséges, ha az általános gazdagság mint olyan egy különös dologban egyéniesült és ezért mint egyedi áru fogva tartható. A pénz tehát a gazdagodási vágynak éppannyira tárgyaként, mint forrásaként jelenik meg.* Valójában ennek az szolgál alapul, hogy a csereérték mint olyan, és ezzel gyarapítása is, céllá lesz. A fösvénység megszilárdítja a kincset, amikor a pénznek nem engedi meg, hogy forgalmi eszközzé váljék, de az aranyvágy elevenen tartja a kincs pénzlelkét, állandó feszülését a forgalom felé.

Az a tevékenység mármost, amellyel a kincset képzik, egyrészt a pénznek állandóan megismételt eladások útján a forgalomból való elvonása, másrészt egyszerű felraktározás, *felhalmozás*. Valójában csak az egyszerű forgalom területén – mégpedig a kincsképzés formájában – megy végbe a gazdagság felhalmozása mint ilyen, míg, mint később látni fogjuk, a többi ún. felhalmozási forma csak önkényesen, csak az egyszerű pénzfelhalmozásra emlékezve számíthat felhalmozásnak. Minden más árut vagy használati értékként halmoznak fel, s ekkor felhalmozásuk módját használati értékük különössége határozza meg. A gabona felhalmozása pl. különös berendezéseket kíván meg. Juhok felhalmozása pásztorrá tesz engem, rabszolgák és föld felhalmozása uralmi és szolgasági viszonyokat tesz szükségessé stb. A különös gazdagságból való készletképzés a felhalmozás egyszerű aktusától megkülönböztetett különös folyamatokat követel meg és az egyéniségnek különös oldalait fejleszti ki. Vagy pedig a gazdagságot áruk formájában mint csereértéket halmozzák fel, s ekkor a felhalmozás kereskedői, vagyis sajátos gazdasági műveletként jelenik meg. Ennek szubjektuma gabonakereskedő, marhakereskedő stb. lesz. Az arany és ezüst nem annak az egyénnek valamilyen tevékenysége által pénz, aki felhalmozza, hanem mint a közreműködése nélkül végbemenő forgalmi folyamat kristálya. A felhalmozónak nem kell egyebet tennie, mint az aranyat és ezüstöt félreraknia, súlyt súlyra halmoznia; olyan teljesen tartalomnélküli tevékenység ez, melyet, ha bármely más árura alkalmaznak, elértéktelenítené azt.**

---

* „A pénzből ered a fösvénység első kezdete . . . ebből lassanként lángralobban valamiféle őrjöngés, amely már nem fösvénység, hanem aranyéhség." *Plinius*: „Historia naturalis", XXXIII. könyv [III. fej.] 14. szakasz.

** Horatius tehát semmit sem ért a kincsképzés filozófiájából, amikor ezt mondja („Satirae", II. könyv, III. szatíra):

„Azt, aki sok citerát vásárlana össze halomba
S játszani rajt nem tud, sem Múzsának nem adózik,
Sok dikicset, sámfát vesz, bár nem varga, vitorlát

Kincsképzőnk a csereérték vértanújaként jelenik meg, szent aszkétaként a fémoszlop csúcsán. Ő a gazdagsággal csak társadalmi formájában törődik és ezért elássa azt a társadalom elől. Az árut forgalomra állandóan alkalmas formájában kívánja és ezért elvonja a forgalomból. Rajong a csereértékért és ezért nem cserél. A gazdagság folyékony formája és kövülete, az életelixír és a bölcsek köve, akárcsak az alkímiában, őrült összevisszaságban kísértenek. Képzelt korlátlan élvezetvágyában lemond minden élvezetről. Mivel minden társadalmi szükségletét ki akarja elégíteni, alig elégíti ki természetes szükségét. Amikor a gazdagság fém testiségét fogva tartja, puszta agyrémmé párologtatja el a gazdagságot. Valójában azonban a pénznek a pénz kedvéért való felhalmozása nem egyéb, mint a termelés kedvéért való termelés barbár formája, azaz a társadalmi munka termelőerőinek kifejlesztése a hagyományos szükségletek korlátain túl. Minél fejletlenebb az árutermelés, annál fontosabb a csereértéknek pénzként való első önállósulása, a kincsképzés, mely ezért nagy szerepet játszik az ókori népeknél, Ázsiában mind a mai napig, és a modern parasztnépeknél, ahol a csereérték még nem ragadta kezébe az összes termelési viszonyokat. A kincsképzésnek magán a fémforgalmon belüli sajátos gazdasági funkcióját mindjárt megvizsgáljuk, de előbb megemlítjük még a kincsképzésnek egy másik formáját.

Esztétikai tulajdonságaiktól teljesen eltekintve, az ezüst- és aranyáruk – mivel az anyag, amelyből állnak, a pénz anyaga – átváltoztathatók pénzzé, ahogy az aranypénz vagy az aranyrudak átváltoztathatók ilyen árukká. Minthogy az arany és ezüst az elvont gazdagság anyaga, ezért a gazdagság legnagyobb fitogtatása az, ha őket konkrét használati értékekként használják, és ha az árubirtokos a termelés bizonyos fokain kincsét elrejti is, mindenütt, ahol biztonsággal megteheti, ösztökéli őt az, hogy a többi árubirtokos előtt rico hombre-nak* jelenjék meg. Bearanyozza önmagát és házát.**

S rest a kereskedelemhez – az esztelen, ostoba név ezt
Méltán illetné. De aligha különbözik ettől
Az, ki a pénzt s aranyat dugdossa, de nem veszi hasznát,
S mint egy szentséghez, fél nyúlni a gyűjtögetetthez."

Senior úr jobban érti ezt a dolgot: „A pénz látszik az egyetlen olyan dolognak, melyre egyetemes a vágy, mégpedig azért, mert a pénz *elvont gazdagság*, és mert az emberek, ha birtokukban van, minden szükségletüket kielégíthetik, bármilyen természetű is." „Principes fondamentaux de l'économie politique, traduit par le Comte Jean Arrivabene", Párizs 1836, 221. old. Vagy *Storch*: „Minthogy a pénz minden más gazdagságot képvisel, csak fel kell halmoznunk, hogy a gazdagságnak a világon létező bármely fajtáját megszerezzük." (i. m. II. köt. 135. old.)

* – gazdag embernek – *Szerk.*

** Hogy az áru-egyén inner man-je [belső énje] mennyire változatlan marad ott is, ahol

Ázsiában, jelesül Indiában, ahol a kincsképzés nem az össztermelés mechanizmusának alárendelt funkciójaként jelenik meg, mint a polgári gazdaságban, hanem a gazdagságot ebben a formában mint végső célt fogva tartják, az arany- és ezüstáruk voltaképpen csak a kincs esztétikai formája. A középkori Angliában az arany- és ezüstárukat, minthogy értéküket a rájuk fordított durva munka csak kevéssé növelte, törvényileg a kincs puszta formájának tekintették. Céljuk az volt, hogy ismét forgalomba vessék őket, és finomságukat ezért éppúgy előírták, mint magáét az érméét. Hogy az aranyat és az ezüstöt a gazdagság növekedésével növekvő mértékben használják luxustárgyakként, ez annyira egyszerű dolog, hogy az ókoriak számára teljesen világos volt,* a modern közgazdászok viszont felállították azt a hamis tételt, hogy az ezüst- és aranyáruk használata nem növekszik a gazdagság növekedése arányában, hanem csak a nemes fémek értékének esése arányában. A kaliforniai és ausztráliai arany felhasználásáról szóló, egyébként pontos kimutatásaik ezért mindig kiesést mutatnak, mert az arany nyersanyagként való fogyasztásának emelkedését az ő képzeletükben nem indokolja az arany értékének megfelelő esése. 1810-től 1830-ig, az amerikai gyarmatoknak Spanyolországgal folyó harca[51] és a bányamunkának a forradalmak miatti félbeszakadása következtében, a nemes fémek évi átlagos termelése több mint felével csökkent. Az Európában forgalomban levő érme 1829-ben 1809-hez képest majdnem $^1/_6$-dal csökkent. Habár tehát a termelés mennyisége csökkent és a termelési költségek, ha egyáltalában változtak, csak emelkedhettek, mindazonáltal rendkívüli módon fokozódott a nemes fémek luxustárgyakként való fogyasztása; Angliában már a háború alatt, a kontinensen a párizsi béke óta. Fokozódott az általános gazdagság növekedésével együtt.** Általános törvényként felállíthatjuk, hogy az arany- és ezüstpénz luxustárgyakká való átváltoztatása békeidőben, rudakká vagy akár érmévé való visszaváltoztatása pedig csak viharos állapotokban túlnyomó.*** Hogy milyen jelentékeny a luxusáru formájában létező arany- és ezüstkincs aránya a pénzként szolgáló nemes fémhez, látható abból, hogy 1829-ben ez az arány Jacob szerint Angliában 2 : 1 volt, egész Európában

már civilizálódott és tőkéssé fejlődött, bizonyítja pl. egy kozmopolita bankár-ház londoni képviselője, aki mint hozzáillő családi címert egy 100 000 £-es bankjegyet függesztett ki üveg alatt bekeretezve. A csattanó ebben az, hogy a bankjegy gúnyosan és előkelően lenézi a forgalmat.

* Lásd a Xenophónból alább idézett helyet [103–104. old.].

** *Jacob*, i. m. II. köt. 25. és 26. fej.

*** „Nagy felbolydulás és bizonytalanság idején, kivált belső zendülések vagy megszállások során, az arany- és ezüstcikkeket gyorsan pénzzé változtatják; nyugalom és virágzás időszakában ellenben a pénzt étkészletekké és ékszerekké változtatják." (i. m. II. köt. 357. old.)

és Amerikában pedig $^1/_4$-del több nemes fém létezett luxustárgyakban, mint pénzben.

Láttuk, hogy a pénzforgás csupán az áruk átalakulásának, vagyis annak a formacserének a megjelenése, melyben a társadalmi anyagcsere végbemegy. Egyrészt a forgalomban levő áruk változó árösszegével, illetve egyidejű átalakulásaik terjedelmével, másrészt formacseréjük mindenkori sebességével együtt ezért a forgalomban levő pénz összmennyiségének állandóan ki kellett terjednie vagy össze kellett húzódnia, ami csak azon feltétel mellett lehetséges, hogy az egy országban található pénz összmennyisége folytonosan változó arányban áll a forgalomban levő pénz mennyiségével. Ez a feltétel a kincsképzés révén teljesül. Ha az árak csökkennek vagy a forgalmi sebesség növekszik, akkor a kincstartályok felszívják a pénznek a forgalomból kivált részét; ha az árak növekednek vagy a forgalmi sebesség csökken, akkor előkerülnek a kincsek és részben visszaáramlanak a forgalomba. A forgalomban levő pénz kinccsé merevedése és a kincseknek a forgalomba való beömlése állandóan váltakozó ingamozgás, melynél az egyik vagy a másik irány túltengését kizárólag az áruforgalom ingadozásai határozzák meg. A kincsek ilymódon a forgó pénz tápláló és levezető csatornáiként jelennek meg, úgyhogy mindig csak a maga a forgalom közvetlen szükségletei által megszabott pénzmennyiség forog érmeként. Ha az összforgalom terjedelme hirtelen kitágul, és túlnyomó lesz az eladás és vétel folyékony egysége, de úgy, hogy a realizálandó árak teljes összege még gyorsabban nő, mint a pénzforgás sebessége, akkor a kincsek szemlátomást apadnak; mihelyt az összmozgás szokatlanul akadozik, vagyis az eladás és vétel elválása megszilárdul, akkor a forgalmi eszköz feltűnő arányokban merevedik pénzzé, és a kincstartályok jóval átlagos szintjük fölé telítődnek. Tisztán fémforgalmú vagy fejletlen termelési fokon álló országokban a kincsek végtelenül szétforgácsoltak és az ország egész területén szétszórtak, viszont a polgári módon fejlett országokban a bankok tartályaiban koncentrálódnak. A kincset nem szabad összecserélni az érmetartalékkal, mely maga is a pénz állandóan forgalomban levő összmennyiségének alkotórésze, míg a kincs és a forgalmi eszköz aktív kapcsolata feltételezi ennek az összmennyiségnek süllyedését vagy emelkedését. Az arany- és az ezüstáruk, mint láttuk, szintén hol a nemes fémek egyik levezető csatornáját, hol beözönlésük rejtett forrását alkotják. Rendes időkben csak az előbbi funkciójuk fontos a fémforgás gazdaságossága szempontjából.*

* A következő passzusban *Xenophón* a pénzt sajátos formameghatározottságában mint pénzt és kincset fejti ki: „Az általam ismert valamennyi foglalatosság közül ebben az egyben senki sem nézi irigy szemmel az erre a foglalkozásra jövőket... Mert minél bőségesebbnek

b) Fizetési eszköz

Az a két forma, amelyben eddig a pénz a forgalmi eszközöktől különbözött, a *felfüggesztett érme* és a *kincs* formája volt. Az első forma az érmének pénzzé való múló átváltozásában azt reflektálta, hogy az *Á–P–Á* második tagjának, a *P–Á* vételnek, egy meghatározott forgalmi területen belül egymásra következő vételek sorára kell szétforgácsolódnia. A kincsképzés azonban egyszerűen a *P–Á*-vá nem folytatódó *Á–P* aktus elszigetelődésén nyugodott, vagyis csak az áru első átalakulásának önálló kifejlődése, a valamennyi áru elidegenült létezéseként kifejlődött pénz volt, ellentétben a forgalmi eszközzel mint az árunak magát állandóan elidegenítő formájában való létezésével. Az érmetartalékok és a kincs csak mint nem-forgalmi eszközök voltak pénz, nem-forgalmi eszközök pedig csak azért voltak, mert nem forogtak. Abban a meghatározásban, amelyben most vizsgáljuk, a pénz forog, illetve belép a forgalomba, de nem a forgalmi eszköz funkciójában. Mint forgalmi eszköz a pénz mindig vásárlóeszköz volt, most mint nem-vásárlóeszköz hat.

Mihelyt a pénz a kincsképzés által mint az elvont társadalmi gazdagság létezése és mint az anyagi gazdagság materiális képviselője kifejlődött, ebben a meghatározottságában mint pénz sajátságos funkciókra tesz szert a forgalmi folyamaton belül. Ha a pénz mint puszta forgalmi eszköz és ennélfogva mint vásárlóeszköz forog, akkor feltételezve van, hogy áru és pénz egyidejűleg állnak egymással szemben, tehát ugyanaz az értéknagyság kétszeresen van meg, az egyik póluson mint áru az eladó kezében, a másik póluson mint pénz a vevő kezében. A két egyenértéknek ez az egyidejű létezése az ellentett pólusokon és egyidejű helycseréjük, vagyis kölcsönös elidegenülésük viszont feltételezi, hogy az eladó és a vevő csak mint meglevő

---

mutatkozik az ezüstbánya és minél több lesz az ezüst, annál többen mennek erre a foglalatosságra. Ha ugyanis valaki a háztartás részére elegendő háziholmit szerzett be, nemigen fog már többet vásárolni; ezüstből azonban senki sem szerzett annyit, hogy ne kellene neki még több, és ha valakinek bőségesen van belőle, akkor elássa a felesleget és nem kevésbé élvezi, mintha fel is használná. Amikor ugyanis az államok virulnak, akkor az embereknek igencsak szükségük van ezüstre. Mert a férfiak szép fegyverekre és jó lovakra és nagyszerű házakra és berendezésekre akarnak költeni, az asszonyok pedig drágalátos ruhákkal és arany ékességgel törődnek. Amikor pedig az államok bajt szenvednek rossz termés vagy háború miatt, akkor, minthogy a föld nem terem, létszükségletekre és segédcsapatokra még sokkal inkább kell a pénz." *Xenophón*: „De vectigalibus", 4. fej. [4., 6–9.]. Arisztotelész a „Respublica" I. könyve 9. fejezetében az *Á–P–Á* és *P–Á–P* forgalom mindkét mozgását ellentétükben kifejti „oikonomiké" és „khrématisztiké" néven. A két formát a görög tragédiaírók, nevezetesen Euripidész, mint *δίκη* [jogszerűség] és *κέρδος* [haszonlesés] ellentétét állítják szembe.

egyenértékek birtokosai vonatkoznak egymásra. Ámde az áruk átalakulásának folyamata, mely a pénznek különböző formameghatározottságait létrehozza, az árubirtokosokat is átalakítja, vagyis megváltoztatja azokat a társadalmi szerepeket, melyekben egymás előtt megjelennek. Az áru átalakulásának folyamatában az áru őrzője éppannyiszor változtatja bőrét, ahányszor az áru változik, illetve a pénz új formákban jegecesedik ki. Így az árubirtokosok eredetileg csak mint árubirtokosok álltak egymással szemben, majd az egyik eladó lett, a másik vevő, majd mindegyikük felváltva vevő és eladó, majd kincsképzők, végül gazdag emberek lettek. Ilymódon az árubirtokosok nem úgy kerülnek ki a forgalmi folyamatból, ahogyan abba beléptek. Valójában azok a különböző formameghatározottságok, melyekre a pénz a forgalmi folyamatban szert tesz, csak maguknak az áruknak kikristályosodott formacseréjét jelentik, ez pedig csak azoknak a változó társadalmi vonatkozásoknak tárgyi kifejezése, melyekben az árubirtokosok anyagcseréjüket végbeviszik. A forgalmi folyamatban új érintkezési viszonyok keletkeznek, és mint ezeknek a megváltozott viszonyoknak hordozói az árubirtokosok új gazdasági szerepeket kapnak. Ahogyan a belső forgalmon belül a pénz eszmeivé válik és az arany képviselőjeként a puszta papír végzi a pénz funkcióját, ugyanez a forgalmi folyamat a vevőnek vagy az eladónak, aki mint a pénz vagy az áru puszta képviselője lép a folyamatba, azaz jövőbeli pénzt vagy jövőbeli árut képvisel, a valóságos eladó vagy vevő hatékonyságát adja.

Mindazok a formameghatározottságok, amelyekben az arany mint pénz kifejlődik, csak az áruk átalakulásában benne foglalt meghatározások kibontakozásai; ezek a meghatározások azonban az egyszerű pénzforgásban – a pénznek érmeként való megjelenésében, illetve az *Á–P–Á* mozgásban mint folyamatszerű egységben – nem váltak ki önálló alakká, vagy pedig, mint pl. az áru átalakulásának megszakadása is, puszta lehetőségekként jelentek meg. Láttuk, hogy az *Á–P* folyamatban az áru mint valóságos használati érték és eszmei csereérték a pénzre mint valóságos csereértékre és csupán eszmei használati értékre vonatkozott. Amikor az eladó az árut mint használati értéket elidegenítette, realizálta annak saját csereértékét és a pénz használati értékét. S megfordítva, amikor a vevő a pénzt mint csereértéket elidegenítette, realizálta annak használati értékét és az áru árát. Ennek megfelelően az áru és a pénz között helycsere történt. E kétoldalú poláris ellentét eleven folyamata most ismét széthasad a megvalósulásában. Az eladó az árut valóságosan elidegeníti, annak árát pedig egyelőre megintcsak eszmeileg realizálja. Árán adta el áruját, de ezt az árat csak egy későbbre megállapított időben realizálják. A vevő mint jövőbeli pénz képviselője vásárol.

az eladó viszont jelenlegi áru birtokosaként ad el. Az eladó oldalán az árut mint használati értéket valóságosan elidegenítik, anélkül, hogy az áru mint ár valóságosan realizálódnék; a vevő oldalán a pénzt az áru használati értékében valóságosan realizálják, anélkül, hogy a pénz mint csereérték valóban elidegenülne. Itt most a pénzt jelképesen nem az értékjel képviseli, mint az előbb, hanem maga a vevő. De ahogy az előbb az értékjel általános jelkép volta létrehívta az állam szavatosságát és az állami kényszerárfolyamot, ugyanúgy most a vevő személyes jelkép volta létrehívja az árubirtokosok közötti olyan magánszerződéseket, melyeknek teljesítése törvényileg kikényszeríthető.

Fordítva, a *P–Á* folyamatban a pénz mint valóságos vásárlóeszköz elidegeníthető és az áru ára ilymódon realizálható, mielőtt a pénz használati értékét realizálják, illetve az árut elidegenítik. Ez történik pl. az előfizetés mindennapos formájában. Vagy abban a formában, amelyben az angol kormány az indiai ryotok[52] ópiumát, vagy amelyben az Oroszországban letelepedett idegen kereskedők az orosz mezőgazdasági termények nagy részét megvásárolják. De ilymódon a pénz csak a vásárlóeszköz már ismert formájában hat és ezért nem tesz szert új formameghatározottságra.* Nem időzünk ezért az utóbbi esetnél, de azzal az átváltozott alakkal kapcsolatban, amelyben a két folyamat – *P–Á* és *Á–P* – itt fellép, megjegyezzük, hogy vétel és eladás pusztán vélelmezett különbsége, ahogyan az közvetlenül a forgalomban megjelenik, most valóságos különbséggé lesz, mivel az egyik formában csak az áru, a másikban csak a pénz van meg, mindkettőben pedig csak az a végpont, amelyből a kezdeményezés kiindul. Emellett mindkét formában közös, hogy bennük az egyik egyenérték csak a vevő és az eladó közös akaratában van meg, olyan akaratban, mely mindkettőjüket köti és meghatározott törvényes formákat kap.

Eladóból és vevőből hitelező és adós lesz. Ha az árubirtokos mint a kincs őrzője előbb inkább komikai figurát játszott, most rettenetessé lesz, amikor nem önmagát, hanem embertársát fogta fel egy meghatározott pénzösszeg létezésének és nem magát, hanem azt teszi a csereérték vértanújává. Hivőből hitelező lesz, a vallásból átpottyan a jogtudományba.

„I stay here on my bond!"**

Abban a megváltozott *Á–P* formában tehát, melyben az áru megvan és a pénzt csak képviselik, a pénz először is mint értékmérő funkcionál. Az áru

* A tőkét természetesen szintén a pénz formájában előlegezik, és az előlegezett pénz lehet előlegezett tőke, ez a nézőpont azonban nem esik az egyszerű forgalom látókörébe.

** – „Ragaszkodom a kötés szövegéhez!"[53] – *Szerk.*

csereértékét pénzben becsülik fel mint mértékében, de mint szerződésileg megmért csereérték az ár nemcsak az eladó fejében létezik, hanem egyúttal mint a vevő kötelezettségének mértéke. Másodszor a pénz itt mint vásárlóeszköz funkcionál, bár csupán jövőbeli létezésének árnyékát veti előre. Kivonja ugyanis az árut helyéről, az eladó kezéből a vevő kezébe. Amikor a szerződés teljesítésének határideje esedékes, a pénz forgalomba lép, mert helyet cserél és a múltbeli vevő kezéből átmegy a múltbeli eladó kezébe. De nem forgalmi eszközként vagy vásárlóeszközként lép forgalomba. Ilyenként akkor funkcionált, amikor még nem volt jelen, és akkor jelenik meg, miután már nem ilyenként funkcionál. Hanem mint az áru számára egyedül adekvát egyenérték lép forgalomba, mint a csereérték abszolút létezése, mint a cserefolyamat utolsó szava, egyszóval mint pénz, mégpedig mint pénz az *általános fizetési eszköz* meghatározott funkciójában. Ebben a fizetési eszköz funkciójában a pénz az abszolút áruként jelenik meg, de magán a forgalmon belül, nem pedig, mint a kincs, azon kívül. A vásárlóeszköz és a fizetési eszköz különbsége nagyon kellemetlenül észrevételi magát a kereskedelmi válságok korszakaiban.*

Eredetileg a terméknek pénzzé való átváltozása a forgalomban csak mint az árubirtokos szempontjából való egyéni szükségesség jelent meg, amennyiben terméke nem az ő számára használati érték, hanem csak elidegenülése által kell majd azzá válnia. Ahhoz azonban, hogy a szerződéses határidőben fizethessen, előzőleg árut kellett eladnia. Ezért az eladás, egyéni szükségleteitől teljesen eltekintve, a forgalmi folyamat mozgása révén társadalmi szükségességgé változott számára. Mint egy áru múltbeli vevője kényszerűen egy másik áru eladójává válik, nem azért, hogy a pénzhez mint vásárlóeszközhöz, hanem hogy mint fizetési eszközhöz hozzájusson, mint a csereérték abszolút formájához. Az árunak pénzzé való átváltozása mint befejező aktus, vagyis az áru első átalakulása mint öncél, ami a kincsképzésben az árubirtokos szeszélyének látszott, most gazdasági funkcióvá lett. A fizethetés végett való eladás azon indítéka és tartalma, hogy fizetni tudjanak, ez magának a forgalmi folyamatnak a formájából fakadó tartalom.

Az eladásnak ebben a formájában az áru elvégzi helycseréjét, forog, viszont első átalakulását, pénzzé való átalakulását elhalasztja. A vevő oldalán ellenben végbemegy a második átalakulás, azaz pénz visszaváltozik áruvá, még mielőtt az első átalakulás végbement volna, azaz áru átváltozott volna pénzzé. Az első átalakulás tehát itt időben a második után jelenik meg.

---

* *Jegyzet a kézipéldányban*: Vásárlóeszköz és fizetési eszköz különbségét Luther hangsúlyozza. – *Szerk.*

És ezzel a pénz – az áru alakja a maga első átalakulásában – új formameghatározottságra tesz szert. A pénz, vagyis a csereérték önálló kifejlődése, már nem az áruforgalom közvetítő formája, hanem befejező eredménye.

Hogy az ilyen *határidős eladások*, melyeknél az eladás két pólusa időben elválasztva létezik, az egyszerű áruforgalomból természetadta módon keletkeznek, nem szorul részletes bizonyításra. Először is a forgalom kifejlődése magával hozza, hogy megismétlődik ugyanazon árubirtokosok kölcsönös fellépése egymással szemben eladókként és vevőkként. A megismételt jelenség nem marad pusztán véletlenszerű, hanem pl. árut rendelnek egy jövőbeli határidőre, amikor azt le kell szállítani és ki kell fizetni. Ebben az esetben az eladás eszmeileg, azaz itt jogilag végbement anélkül, hogy az áru és a pénz testiségesen megjelennék. A pénz két formája – mint forgalmi eszköz és mint fizetési eszköz – itt még egybeesik, mivel egyrészt az áru és a pénz egyidejűleg cserélik helyüket, másrészt mivel a pénz nem az árut vásárolja, hanem a korábban eladott áru árát realizálja. Továbbá egy sor használati értéknek a természetével velejár, hogy nem az áru tényleges átszármaztatásával, hanem csak egy meghatározott időre való átengedésével idegenítik el őket valóságosan. Pl. ha egy ház használatát egy hónapra eladják, a ház használati értékét csak a hónap elteltével szolgáltatták, bár a ház a hónap elején cserél gazdát. Minthogy a használati érték tényleges átengedése és valóságos elidegenülése itt időben különválik, árának realizálása ugyancsak később történik, mint helycseréje. Végül pedig az a különbség, hogy a különböző árukat más-más időtartam alatt és más-más időszakokban termelik, azt idézi elő, hogy az egyik személy eladóként lép fel, amikor a másik még nem léphet fel vevőként, és ugyanazon árubirtokosok között vétel és eladás gyakori megismétlődésénél így az eladás két mozzanata, áruik termelési feltételeinek megfelelően, különválik. Ilyképpen az árubirtokosok között létrejön hitelező és adós viszonya, mely a hitelrendszer természetadta alapzata ugyan, de teljesen kifejlődhetik, még mielőtt hitelrendszer léteznék. Mindamellett világos, hogy a hitel-ügynek, tehát egyáltalában a polgári termelésnek a kialakulásával a pénz fizetési eszköz funkciója kiterjed vásárlóeszköz-funkciójának és méginkább annak a funkciójának rovására, hogy a kincsképzés eleme. Angliában pl. a pénz mint érme majdnem kizárólag a kiskereskedelem és a termelő és fogyasztó közötti kicsinybeni kereskedelem területére van száműzve, viszont a pénz mint fizetési eszköz uralkodik a nagy kereskedelmi ügyletek területén.*

* Macleod úr, bármennyire felfuvalkodik is doktrinér definícióival, annyira félreismeri a legelemibb gazdasági viszonyokat, hogy a pénzt egyáltalában véve annak legfejlettebb formá-

Mint általános fizetési eszköz a pénz a szerződések *általános árujává* lesz – mindenekelőtt csak az áruforgalom területén belül.* Ámde e funkciójában való fejlődésével a fizetés valamennyi többi formája fokozatosan feloldódik pénzfizetésre. A pénz kizárólagos fizetési eszközzé fejlődésének foka jelzi, hogy milyen fokban kerítette hatalmába a csereérték a termelést mélységében és szélességében.**

A fizetési eszközként forgó pénz tömegét mindenekelőtt a fizetések összege, azaz az elidegenített áruk árösszege határozza meg, és nem az elidegenítendőké, mint az egyszerű pénzforgalomban. Az így meghatározott összeg azonban kétféleképpen módosul, először is módosítja az a sebesség, amellyel ugyanaz a pénzdarab ugyanazt a funkciót megismétli, vagyis amellyel a fizetések tömege fizetések folyamatszerű láncolataként jelentkezik. *A* fizet *B*-nek, mire *B* kifizeti *C*-t és így tovább. Az a sebesség, amellyel ugyanaz a pénzdarab megismétli fizetési eszköz funkcióját, függ egyrészt az árubirtokosok közötti hitelezői és adósi viszonyok láncolódásától – úgyhogy ugyanaz az árubirtokos az egyikkel szemben hitelező, a másikkal szemben adós stb. –, másrészt attól az időhossztól, mely a különböző fizetési határidőket egymástól elválasztja. A fizetéseknek, vagyis az áruk utólagos

jából, fizetési eszköz formájából származtatja. Azt mondja többek között: Minthogy az embereknek nem mindig egyidejűleg van szükségük egymás kölcsönös szolgálataira és nem ugyanabban az értékterjedelemben, „fennmaradna a szolgálatnak egy bizonyos különbsége vagy összege, mellyel az első a másodiknak tartozik, – adósság". Ennek az adósságnak a birtokosa egy másik ember szolgálataira szorul, akinek az övéire nincs közvetlenül szüksége és „átruházza a harmadikra azt az adósságot, mellyel neki az első tartozik. Az adóslevél így gazdát cserél, – forgalmi eszköz . . . Ha egy személy elfogadott egy fém-forgalmi eszközben kifejezett kötelezvényt, akkor nemcsak az eredeti adós szolgálatai felett képes parancsnokolni, hanem az ipari közösség egészének szolgálatai felett." *Macleod*: „Theory and Practice of Banking etc.", London 1855, I. köt. 1. fej. [23. sk., 29. old.]

* *Bailey*, i. m. 3. old.: „A pénz a szerződések általános áruja, vagyis az az áru, amelyben a későbbi időben teljesítendő, tulajdonra vonatkozó üzletek többségét megkötik."

** *Senior*, i. m. 221. old., ezt mondja: „Minthogy minden dolog értéke egy meghatározott időközben változik, ezért fizetési eszközül azt a dolgot veszik, amelynek értéke a legkevésbé változik, amely a legtovább őriz meg egy adott átlagos dologvásárló képességet. Így válik a pénz az értékek kifejezésévé vagy képviselőjévé." Megfordítva. Mivel az arany, ezüst stb. pénzzé, azaz az önállósult csereérték létezésévé váltak, ezért válnak általános fizetési eszközzé. Amikor a pénz értéknagyságának Senior úr által említett tartóssága szempontképpen felmerül, azaz olyan időszakokban, amikor a pénz a körülmények erőhatalma folytán általános fizetési eszközként érvényesül, éppen akkor fedezik fel a pénz értéknagyságának ingadozását is. Ilyen időszak volt Angliában Erzsébet kora, és az ő idejében történt, hogy Lord Burleigh és Sir Thomas Smith, a nemes fémek szemmellátható leértékelődésére való tekintettel, megszavaztattak egy parlamenti törvényt, amely kötelezi az oxfordi és a cambridge-i egyetemet, hogy földjáradékaik egyharmadát búzában és malátában tartalékolják.[54]

első átalakulásainak ez a láncolata minőségileg különbözik az átalakulásoknak attól a láncolatától, mely a pénznek mint forgalmi eszköznek a forgásában fejeződik ki. Az utóbbi nemcsak megjelenik az időbeli egymásutánban, hanem éppen abban *jön létre*. Az áru pénzzé lesz, majd ismét áruvá, és így képessé teszi a másik árut, hogy pénzzé legyen stb., vagyis az eladó vevővé lesz, miáltal egy másik árubirtokos eladóvá lesz. Ez az összefüggés magában az árucsere folyamatában véletlenszerűen keletkezik. Hogy azonban azt a pénzt, amellyel *A* kifizette *B*-t, *B*-től *C*-hez, *C*-től *D*-hez stb. továbbfizetik, mégpedig gyorsan egymásra következő időközökben – ebben a külsőleges összefüggésben csak egy már készen meglevő társadalmi összefüggés kerül napvilágra. Ugyanaz a pénz nem azért fut át különböző kezeken, mert fizetési eszközként lép fel, hanem azért forog fizetési eszközként, mert a különböző kezek már egymásba csaptak. Az a sebesség, amellyel a pénz fizetési eszközként forog, az egyéneknek a forgalmi folyamatba való sokkal mélyebb belevonását mutatja tehát, mint az a sebesség, mellyel a pénz érmeként, illetve vásárlóeszközként forog.

Az egyidejű s ezért térbelileg egymás mellé kerülő vételek és eladások árösszege alkotja azt a határt, ameddig az érmetömeg forgási sebességgel pótolható. Ez a korlát a fizetési eszközként funkcionáló pénz szempontjából nincsen meg. Ha egyidejűleg teljesítendő fizetések egy helyen koncentrálódnak, ami először természetadta módon csak az áruforgalom nagy gyűjtőpontjain történik, akkor a fizetések mint negatív és pozitív nagyságok kiegyenlítik egymást, mivel *A* fizetni tartozik *B*-nek, ugyanakkor *C*-től fizetést kell kapnia stb. A fizetési eszközként szükséges pénzösszeget ezért nem az egyidejűleg realizálandó fizetések árösszege fogja meghatározni, hanem e fizetések kisebb vagy nagyobb koncentrációja és annak az egyenlegnek a nagysága, mely azoknak mint negatív és pozitív nagyságoknak kölcsönös kiegyenlítődése után mutatkozik. Az ilyen kiegyenlítésekre szolgáló külön berendezkedések a hitelügy bármiféle kifejlődése nélkül is létrejönnek, mint pl. az ókori Rómában. Ezeknek vizsgálata azonban éppoly kevéssé tartozik ide, mint azoké az általános fizetési határidőké, melyek meghatározott társadalmi körökben mindenütt megszilárdulnak. Itt csak annyit jegyezzünk még meg, hogy azt a sajátos befolyást, melyet ezek a határidők a forgó pénz mennyiségének időszakos ingadozásaira gyakorolnak, csak a legutóbbi időkben vizsgálták meg tudományosan.

Amennyiben a fizetések mint pozitív és negatív nagyságok kiegyenlítődnek, annyiban valóságos pénz egyáltalán nem lép közbe. Itt csak értékmérőformájában fejlődik ki, egyrészt az áru árában, másrészt a kölcsönös kötelezettségek nagyságában. Eszmei létezésén kívül tehát a csereérték itt nem

tesz szert önálló létezésre, még értékjel-létezésre sem, vagyis a pénz csak eszmei számolópénzzé lesz. A pénz fizetési eszköz-funkciója tehát magában foglalja azt az ellentmondást, hogy egyrészt, amennyiben a fizetések kiegyenlítődnek, csak eszmeileg működik mértékként, másrészt, amennyiben a fizetést valóságosan eszközölni kell, nem mint tovatűnő forgalmi eszköz, hanem mint az általános egyenérték nyugvó létezése, mint az abszolút áru, egyszóval mint pénz lép be a forgalomba. Ezért ahol a fizetések láncolata és kiegyenlítésük mesterséges rendszere kifejlődött, ott olyan megrázkódtatásoknál, melyek a fizetések folyását erőszakosan megszakítják és kiegyenlítésük mechanizmusát megzavarják, a pénz gáznemű agyszüleményszerű értékmérői alakjából hirtelen átcsap kemény pénzbe, vagyis fizetési eszközbe. A fejlett polgári termelés állapotaiban tehát — ahol az árubirtokos már régen tőkéssé vált, aki ismeri a maga Adam Smithjét és előkelően mosolyog azon a babonán, hogy csakis az arany és az ezüst pénz, vagyis hogy egyáltalában a pénz a más áruktól megkülönböztetve az abszolút áru —, a pénz hirtelen ismét nem a forgalom közvetítőjeként, hanem a csereérték egyedül adekvát formájaként, az egyetlen gazdagságként jelenik meg, éppúgy, ahogyan azt a kincsképző fogja fel. Mint a gazdagságnak ilyen kizárólagos létezése a pénz minden anyagi gazdagságnak nem — mint teszem a monetárrendszerben — a pusztán elképzelt, hanem a valóságos elértéktelenedésében és értéktelenségében nyilatkozik meg. Ez a világpiaci válságoknak az a különös mozzanata, amelyet pénzválságnak hívnak. A summum bonum*, amelyre ilyen pillanatokban mint az egyetlen gazdagságra kívánkoznak, a pénz, készpénz, s mellette minden más áru, éppen mert használati érték, úgy jelenik meg, mint ami haszontalan, mint limlom, játékszer, vagy mint a mi Dr. Martin Lutherunk mondja, merő cifrálkodás és zabálás. A hitelrendszernek ez a monetárrendszerbe való hirtelen átcsapása a gyakorlati pánik mellé elméleti ijedelmet is kelt, és a forgalom szereplői megborzadnak saját viszonyaik áthatolhatatlan titokzatosságától.**

---

* — legfőbb jó — *Szerk.*

** *Boisguillebert*, aki a polgári termelési viszonyokat szeretné megakadályozni abban, hogy maguk a polgárok ellen felágaskodhassanak, a legszívesebben a pénznek azokat a formáit fogja fel, melyekben az csak eszmeileg vagy csak tovatűnően jelenik meg. Ilyen volt korábban a forgalmi eszköz. Ilyen a fizetési eszköz. Ellenben nem látja a közvetítésnélküli átcsapást a pénz eszmei formájából külsőleges valóságába, azt, hogy a kemény pénz már a csak elgondolt értékmérőben is lappangóan benne foglaltatik. Hogy a pénz maguknak az áruknak puszta formája — mondja —, az megmutatkozik a nagykereskedelemben, ahol a csere a pénz közbejötte nélkül megy végbe, miután „az árukat felbecsülték". „Le détail de la France", i. h. 210. old.

A fizetések a maguk részéről szükségessé tesznek egy tartalékalapot, pénznek mint fizetési eszköznek egy felhalmozását. Ennek a tartalékalapnak a képzése már nem jelenik meg, mint a kincsképzésnél, magán a forgalmon kívüli külsőleges tevékenységnek, sem pedig, mint az érmetartaléknál, az érme pusztán technikai megrekedésének, — hanem a pénzt fokozatosan fel kell halmozni, hogy meghatározott jövőbeli fizetési határidőkre meglegyen. Míg tehát a kincsképzés abban az elvont formában, melyben meggazdagodásnak számít, a polgári termelés kifejlődésével csökken, ugyanakkor ez a cserefolyamat által közvetlenül megkívánt kincsképzés növekszik, vagy jobbanmondva azoknak a kincseknek egy részét, amelyek egyáltalában képződnek az áruforgalom területén, fizetési eszközök tartalékalapjaként felszívják. Minél fejlettebb a polgári termelés, annál inkább korlátozódnak ezek a tartalékalapok a szükséges minimumra. Locke a kamatláb leszállításáról szóló írásában* érdekes felvilágosításokat nyújt e tartalékalapok nagyságáról az ő idejében. Látható abból, hogy az egyáltalában forgó pénznek milyen jelentékeny részét szívták fel Angliában a forgalmi eszközök tartályai éppen abban a korszakban, amikor a bankügy kezdett kifejlődni.

A forgalomban levő pénz mennyiségének törvénye, ahogyan az egyszerű pénzforgás vizsgálatából adódott, lényegesen módosul a fizetési eszköz forgása folytán. A pénz adott forgási sebessége mellett, akár forgalmi eszközről, akár fizetési eszközről van szó, az egy adott időszakaszban forgó pénz teljes összegét meghatározza a realizálandó áruárak teljes összege, [plusz] az ugyanabban az időszakban esedékes fizetések teljes összege mínusz a kiegyenlítés által egymást megszüntető fizetések. Ez a legkevésbé sem érinti azt az általános törvényt, hogy a forgó pénz tömege az áruáraktól függ, minthogy magát a fizetések összegét meghatározzák a szerződésileg megállapított árak. De csattanósan megmutatkozik, hogy még a forgási sebességet és a fizetések gazdaságosságát változatlannak előfeltételezve is, az egy meghatározott időszakban, pl. egy nap alatt forgalomban levő árutömegek árösszege és az ugyanazon a napon forgalomban levő pénz tömege korántsem fedik egymást, mert bizonyos tömegű olyan áru van forgalomban, amelynek árát csak a jövőben fogják pénzben realizálni, és bizonyos tömegű olyan pénz van forgalomban, amelynek megfelelő áruk már régen kiestek a forgalomból. Maga ez az utóbbi tömeg pedig attól fog függni, hogy mekkora azoknak a fizetéseknek értékösszege, amelyek ugyanazon a napon lesznek esedékessé, noha teljesen különböző időszakokban kötötték le őket szerződésileg.

---

* *Locke*, i. m. 17–18. old.

Láttuk, hogy az arany és ezüst értékében beálló változás értékmérő- vagy számolópénz-funkciójukat nem érinti. Ez a változás azonban döntően fontossá lesz a pénzre mint kincsre nézve, mert az arany- és ezüstérték emelkedésével vagy csökkenésével emelkedik vagy esik az arany- vagy ezüstkincs értéknagysága. Még fontosabb ez a pénzre mint fizetési eszközre nézve. A fizetés csak később következik be, mint az áru eladása, vagyis a pénz két különböző időköz során két különböző funkcióban működik, először mint értékmérő, azután mint ennek a mérésnek megfelelő fizetési eszköz. Ha a közbeeső időben a nemes fémek értéke, vagyis a termelésükhöz szükséges munkaidő változik, akkor ugyanolyan mennyiségű arany vagy ezüst, amikor fizetési eszközként jelenik meg, nagyobb vagy kisebb értékű lesz, mint abban az időben volt, amikor értékmérőként szolgált, vagyis amikor a szerződést kötötték. Egy különös árunak — mint az aranynak és ezüstnek — pénzként, vagyis önállósult csereértékként való funkciója itt összeütközésbe kerül azzal a természetével, hogy különös áru, amelynek értéknagysága termelési költségeinek változásától függ. Az a nagy társadalmi forradalom, amelyet Európában a nemes fémek értékének csökkenése idézett elő, éppoly ismert tény, mint az a fordított forradalom, melyet a régi római köztársaságnak egy korai korszakában a réz értékének emelkedése váltott ki, amikor rézre szóltak a plebejusok adósságai. Anélkül, hogy tovább nyomon követnők a nemes fémek értékingadozását a polgári gazdaság rendszerére gyakorolt befolyása szempontjából, már itt adódik az, hogy a nemes fémek értékének csökkenése a hitelező rovására az adósnak, értékének emelkedése pedig, megfordítva, az adós rovására a hitelezőnek kedvez.

c) Világpénz

Az arany először azáltal válik pénzzé, eltérően az érmétől, hogy kincsként visszavonul a forgalomból, azután mint nem-forgalmi eszköz abba belép, végül pedig áttöri a belső forgalom korlátait, hogy általános egyenértékként funkcionáljon az áruk világában. Így lesz belőle *világpénz*.

Mint ahogy a nemes fémek általános súlymértékei eredetileg értékmérőül szolgáltak, ugyanúgy a világpiacon a pénz számolónevei megint a megfelelő súlynevekké változnak át. Mint ahogy a formanélküli nyersfém (aes rude) volt a forgalmi eszköz eredeti formája és az érmeforma eredetileg maga is csak a fémdarabokban foglalt súlynak hivatalos jele, ugyanúgy a nemes fém mint világérme megint leveti alakzatát és veretét, és visszahullik közömbös rúdformájába, vagy ha nemzeti érmék forognak a külföldön, mint az orosz

imperiálok, mexikói tallérok, és angol sovereignek, akkor címük közömbössé lesz és csak tartalmuk számít. Nemzetközi pénzként végül a nemes fémek megint eredeti csereeszköz-funkciójukat végzik, mely, mint maga az árucsere, nem a természetadta közösségek belsejében, hanem különböző közösségek érintkezési pontjain keletkezett. Világpénzként tehát a pénz visszakapja természetadta első formáját. Elhagyván a belső forgalmat, megint leveti azokat a különös formákat, amelyek ezen a különös területen belül a cserefolyamat kifejlődéséből nőttek ki, az ármérce, az érme, a váltópénz és az értékjel helyi formáit.

Láttuk, hogy egy ország belső forgalmában csak egy áru szolgál értékmérőül. Minthogy azonban az egyik országban az arany, a másikban az ezüst végzi ezt a funkciót, a világpiacon kettős értékmérő érvényes és a pénz minden egyéb funkcióban is megkettőzi létezését. Az áruértékeknek aranyárakról ezüstárakra vagy ezüstárakról aranyárakra való áttételét mindenkor a két fém relatív értéke határozza meg, mely állandóan változik, és melynek megállapítása ezért állandó folyamatként jelenik meg. Mindegyik belső forgalmi terület árubirtoklói kénytelenek aranyat és ezüstöt felváltva használni a külső forgalom céljára, és így azt a fémet, amely belföldön pénzként érvényes, kicserélni arra a fémre, amelyre külföldön pénzként éppen szükségük van. Mindegyik nemzet világpénzként tehát felhasználja mindkét fémet, az aranyat és az ezüstöt.

A nemzetközi áruforgalomban az arany és az ezüst nem mint forgalmi eszköz jelenik meg, hanem mint *általános csereeszköz*. Az általános csereeszköz azonban csak a két kifejlett formában, a *vásárlóeszköz* és a *fizetési eszköz* formájában funkcionál, melyeknek viszonya ezzel szemben a világpiacon visszájára fordul. A belső forgalom területén a pénz – amennyiben érme volt és a folyamatban levő *Á–P–Á* egység közvetítőjét, vagyis a csereértéknek csak tovatűnő formáját képviselte az áruk szüntelen helycseréjében – kizárólag mint vásárlóeszköz működött. A világpiacon fordítva áll a dolog. Az arany és ezüst itt akkor jelenik meg vásárlóeszközként, amikor az anyagcsere csak egyoldalú és ennélfogva vétel és eladás különválnak. A kjahtai határkereskedelem[55] pl. ténylegesen és szerződésileg cserekereskedelem, amelyben az ezüst csak értékmérő. Az 1857–58-as háború[56] arra késztette a kínaiakat, hogy eladjanak anélkül, hogy vásárolnának. Most az ezüst egyszerre mint vásárlóeszköz jelent meg. A szerződés szövegére tekintettel az oroszok francia ötfrankosokat nyers ezüstárukká dolgoztak fel, amelyek csereeszközül szolgáltak. Az ezüst állandóan vásárlóeszközként funkcionál egyfelől Európa és Amerika, másfelől Ázsia között, ahol kincsként lecsapódik. Továbbá nemzetközi vásárlóeszközként funkcionálnak a nemes fémek

akkor is, amikor két nemzet között az anyagcsere hagyományos egyensúlya hirtelen megszakad, pl. rossz termés folytán, mely egyiküket rendkívüli mértékű vásárlásra kényszeríti. Végül pedig a nemes fémek nemzetközi vásárlóeszközök az aranyat és ezüstöt termelő országok kezében, ahol közvetlen termékek és áruk, és nem az áru átváltozott formái. Minél jobban kifejlődik az árucsere különböző nemzeti forgalmi területek között, annál jobban kifejlődik a világpénznek a nemzetközi egyenlegek kiegyenlítését szolgáló *fizetési eszközként* betöltött funkciója.

Mint a belső forgalomnak, a nemzetközi forgalomnak is mindig változó mennyiségű aranyra és ezüstre van szüksége. A felhalmozott kincsek egy része ezért minden népnél a világpénz tartalékalapjául szolgál, amely hol kiürül, hol ismét megtelik, az árucsere ingadozásainak megfelelően.* A világpénznek azokon a különös mozgásokon kívül, amelyeket a nemzeti** forgalmi területek között ide-oda futkosva végez, van egy általános mozgása is, melynek kiindulópontjai azoknál a termelési forrásoknál vannak, ahonnan az arany- és ezüstáradatok különböző irányban elözönlik a világpiacot. Az arany és az ezüst itt mint áruk lépnek a világforgalomba, és a bennük foglalt munkaidő arányában mint egyenértékeket cserélik ki őket áruegyenértékekre, még mielőtt a belső forgalmi területekre kerülnek. Ezeken ennélfogva már adott értéknagysággal jelennek meg. A termelési költségeik változása során bekövetkező minden esés vagy emelkedés ezért egyenletesen érinti relatív értéküket a világpiacon; ez az értékük ellenben teljességgel független attól, hogy milyen fokban nyelnek el különböző nemzeti forgalmi területek aranyat vagy ezüstöt. A fémáradatnak az a része, melyet az áruvilág mindegyik különös területe felfog, részben közvetlenül a belső pénzforgásba jut, az elkopott fémérmék pótlására, részben megreked az érme, a fizetési eszköz és a világpénz különböző kincstartályaiban, részben luxuscikkekké változik át, végül a maradék egyszerűen kincs lesz. A polgári termelés fejlett fokán a kincsek képzése arra a minimumra korlátozódik, melyre a forgalom különböző folyamatainak szükségük van mechanizmusuk szabad játékához. Kincs mint olyan itt csak a parlagon heverő gazdagság lesz – hacsak nem a fizetések egyenlegében mutatkozó többletnek pillanatnyi formája, megszakított anyagcserének az eredménye és ezért az árunak első átalakulásában való megmerevedése.

* „A felhalmozott pénz kipótolja azt az összeget, amely bár ténylegesen forgalomban van, a kereskedelem esetleges bonyodalmai miatt eltávolodik és *elhagyja magának a forgalomnak a területét.*" (*G. R. Carli*, jegyzet *Verri* „Meditazioni sulla economia politicá"-jához; *Custodi*, id. kiad., XV. köt. 162. old.)

** *Az 1859-es kiadásban*: nemzetközi; *a kézipéldányban igazítva – Szerk.*

Az arany és ezüst mint pénz fogalma szerint az általános áru, a világpénzben pedig megkapja a megfelelő létezési formát, az egyetemes áru formáját. Abban az arányban, amelyben valamennyi termék ellenükben elidegeníti magát, ezek valamennyi áru átváltozott alakjává és ennélfogva a mindenoldalúan elidegeníthető áruvá lesznek. Az általános munkaidő anyagiasulásaként olyan mértékben valósulnak meg, amilyenben a reális munkák anyagcseréje az egész földet átfogja. Abban a fokban válnak általános egyenértékké, amelyben azoknak a különös egyenértékeknek a sora kifejlődik, melyek kicserélési területüket alkotják. Minthogy a világforgalomban az áruk a saját csereértéküket egyetemesen bontakoztatják ki, a csereérték arannyá és ezüstté átváltozott alakja világpénzként jelenik meg. Miközben tehát az árubirtokosok nemzetei mindenoldalú iparuk és általános érintkezésük révén az aranyat adekvát pénzzé változtatják át, az ő szemükben az ipar és az érintkezés csak eszközül jelenik meg arra, hogy a pénzt arany és ezüst formájában elvonják a világpiacról. Az arany és az ezüst mint világpénz ezért éppannyira terméke az általános áruforgalomnak, mint eszköz arra, hogy köreit tágabbra vonja. Ahogyan az alkimisták háta mögött, miközben aranyat akartak csinálni, felnőtt a kémia, úgy törnek fel az árubirtokosok háta mögött, miközben az árut annak elvarázsolt alakjában hajszolják, a világipar és a világkereskedelem forrásai. Az arany és az ezüst segítenek a világpiacot megteremteni, amennyiben pénz-fogalmukban annak létezését előlegezik. Hogy ez a bűvös hatásuk korántsem korlátozódik a polgári társadalom gyermekéveire, hanem szükségszerűen nő ki abból a visszájára fordulásból, amelyben az áruvilág hordozói előtt saját társadalmi munkájuk megjelenik, azt bizonyítja az a rendkívüli befolyás, melyet új aranyvidékek felfedezése a XIX. század közepén a világforgalomra gyakorol.

Ahogyan a pénz világpénzzé, úgy fejlődik az árubirtokos kozmopolitává. Az emberek egymáshoz való kozmopolita vonatkozása eredetileg csak árubirtokosi viszonyuk. Az áru magán- és magáért-valóan felette áll minden vallási, politikai, nemzeti és nyelvi korlátnak. Általános nyelve az ár és közössége a pénz. De a világpénznek az országos érmével ellentétben való kifejlődésével kifejlődik az árubirtokosok kozmopolitizmusa mint a gyakorlati ész vallása ellentétben a törzsökös vallási, nemzeti és egyéb előítéletekkel, amelyek az emberiség anyagcseréjét gátolják. Amikor ugyanaz az arany, mely amerikai eagle-ek* formájában Angliában kiköt, sovereignné válik, három nap múlva Párizsban napóleonként forog, néhány hét múlva Velencében dukátként bukkan fel, de értéke mindig ugyanaz marad — az áru-

* – sas(os pénzdarab)ok; arany tízdollárosok – *Szerk.*

birtokos előtt világossá válik, hogy a nemzetiség „is but the guinea's stamp"*. Az a fennkölt eszme, melyben előtte az egész világ feltárul és feloldódik, egy piacnak – a *világpiacnak* eszméje.**

4. A nemes fémek

A polgári termelési folyamat a fémforgalmat mindenekelőtt mint készen rámaradt szervet keríti hatalmába, mely fokozatosan átformálódik ugyan, de mindig megőrzi alapszerkezetét. Az a kérdés, hogy miért szolgál más áruk helyett az arany és az ezüst a pénz anyagául, a polgári rendszer határán kívül esik. Ezért csak sommásan összefoglaljuk a legfontosabb nézőpontokat.

Minthogy maga az általános munkaidő csak mennyiségi különbségeket enged meg, annak a tárgynak, mely az általános munkaidő sajátos testetöltésének kell hogy számítson, képesnek kell lennie tisztán mennyiségi különbségek kifejezésére, úgyhogy előfeltétel a minőség ugyanaz-sága, egyformasága. Ez az első feltétele egy áru értékmérő-funkciójának. Ha pl. minden árut ökrökben, bőrökben, gabonában stb. becsülök fel, valójában eszmei átlag-ökörben, átlag-bőrben kell őket mérnem, minthogy ökör az ökörtől, búza a búzától, bőr a bőrtől minőségileg különbözik. Az arany és az ezüst ellenben mint egyszerű testek mindig egyenlők önmagukkal, és egyenlő mennyiségeik ennélfogva mindig egyenlő nagyságú értékeket képviselnek.*** Annak, hogy egy áru általános egyenértékül szolgáljon, a másik feltétele – mely közvetlenül abból a funkciójából származik, hogy tisztán mennyiségi különbségeket kell kifejeznie – az a lehetőség, hogy ez az áru tetszőleges részekre legyen szétdarabolható és ezek újra összetehetők, úgyhogy a számolópénzt érzékileg is ki lehessen fejezni. Az aranynak és az ezüstnek kiváló fokban megvannak ezek a tulajdonságai.

---

* – „csak a guinea verete"[57] – *Szerk.*

** *Montanari*: „Della moneta" (1683), i. h. 40. old.: „Olyannyira kiterjedt az egész földkerekségre a népek kölcsönös közlekedése, hogy csaknem azt mondhatjuk, az egész világ egyetlen várossá lett, melyben valamennyi áru örökös vására folyik, és a pénz közvetítésével mindenki házában otthon maradva megszerezheti és élvezheti mindazt, amit a föld, az állatok és az emberi iparkodás másutt megtermelt. Csodálatos találmány ez."

*** „A fémeknek megvan az a sajátságuk és különlegességük, hogy egyedül bennük vannak az összes viszonyok egyetlenegyre visszavezetve, ez pedig a mennyiségük, mivelhogy a természettől nem kaptak különböző minőséget sem belső alkatukban, sem külső formájukban és kivitelükben." (*Galiani*, i. m. 126–127. old.)

Mint forgalmi eszköznek az aranynak és az ezüstnek más árukkal szemben az az előnyük, hogy nagy fajsúlyuknak, melynél fogva kis térben relatíve nagy súlyosságot képviselnek, megfelel a gazdasági fajsúlyuk, melynél fogva kis terjedelemben relatíve sok munkaidőt, azaz nagy csereértéket foglalnak magukban. Ez könnyűvé teszi a szállítást, az egyik kézből a másikba és az egyik országból a másikba való átvitelt, megadja azt a képességet, hogy éppoly gyorsan megjelenhetnek, mint eltűnhetnek – egyszóval biztosítja az anyagi mozgékonyságot, a sine qua non-ját* annak az árunak, melynek a forgalmi folyamat perpetuum mobiléjául** kell szolgálnia.

A nemes fémeket nagy fajsúlyuk, tartósságuk, viszonylagos elpusztíthatatlanságuk, az, hogy levegőn nem oxidálódnak, az arany esetében sajátlag az, hogy savakban, a királyvíz kivételével, oldhatatlan, – mindezek a természeti tulajdonságaik a kincsképzés természetes anyagává teszik. Pedro Martyr, aki úgy látszik nagy barátja volt a csokoládénak, megjegyzi a kakaózsákokról, melyek az egyik mexikói pénzfajtát alkották: „O felicem monetam, quae suavem utilemque praebet humano generi potum et tartarea peste avaritiae suos immunes servat possessores, quod suffodi aut diu servare nequeat."*** („De orbe novo".[58])

Az, hogy egyáltalában a fémeknek nagy a jelentőségük a közvetlen termelési folyamaton belül, a fémek termelési szerszámokként betöltött funkciójával függ össze. Az aranyat és az ezüstöt, eltekintve ritkaságuktól, a vashoz, sőt a rézhez képest is (abban a megkeményített állapotában, melyben az ókoriak használták) nagy fokú lágyságuk alkalmatlanná teszi ilyen felhasználásra és ennélfogva nagy mértékben megfosztja őket attól a tulajdonságtól, amelyen egyáltalában a fémek használati értéke nyugszik. Amennyire haszontalanok a közvetlen termelési folyamaton belül, ugyanannyira nélkülözhetőknek jelennek meg mint létfenntartási eszközök, mint a fogyasztás tárgyai. Bármely tetszőleges mennyiségük belekerülhet ezért a társadalmi forgalmi folyamatba anélkül, hogy a közvetlen termelés és fogyasztás folyamatait károsítaná. Egyéni használati értékük nem kerül összeütközésbe gazdasági funkciójukkal. Másrészt az arany és az ezüst nemcsak negatív módon felesleges, azaz nélkülözhető tárgyak, hanem esztétikai tulajdonságaik a pompa, a dísz, a fény, az ünnepi szükségletek természetadta anyagává, röviden a felesleg és gazdagság pozitív formájává teszik őket. Úgyszólván

* – (feltételét,) amely nélkül nincsen; elengedhetetlen feltételét – *Szerk.*

** – örökmozgójául – *Szerk.*

*** – „Óh, szerencsés pénz, mely az emberi nemnek édes és hasznos italt nyújt és birtokosait épségben megóvja a fösvénység pokoli ragályától, mert nem lehet elásni, sem sokáig megőrizni." – *Szerk.*

termésfényként jelennek meg, melyet az alvilágból ásnak elő, mivel az ezüst valamennyi fénysugarat eredeti színkeveredésében, az arany csak a leghatványozottabb színt, a vöröset veri vissza. A színérzék pedig egyáltalában a szépérzék leginkább közkeletű formája. A nemes fémek neveinek színvonatkozásokkal való etimológiai összefüggését a különböző indogermán nyelvekben Jakob Grimm mutatta ki. (Lásd „Geschichte der deutschen Sprache"-ját.)

Végül az aranynak és az ezüstnek az a képessége, hogy érme formájából rúdformába, rúdformából luxuscikkek formájába és megfordítva átváltoztatható, tehát az a más árukkal szemben meglevő előnyük, hogy nincsenek egyszer s mindenkorra adott, meghatározott használati formákba béklyózva, természetes anyagává teszi őket a pénznek, melynek állandóan át kell csapnia egyik formameghatározottságból a másikba.

A természet nem hoz létre pénzt, éppoly kevéssé, mint bankárokat vagy váltóárfolyamot. Minthogy azonban a polgári termelésnek a gazdagságot fétisként egy egyedi dolog formájában kell kikristályosítania, a gazdagságnak az arany és az ezüst a megfelelő testetöltése. Az arany és ezüst nem pénz természettől fogva, de a pénz természettől fogva arany és ezüst. Egyrészt az ezüst vagy arany pénzkristály nemcsak terméke a forgalmi folyamatnak, hanem valójában egyetlen nyugvó terméke. Másrészt az arany és ezüst kész természeti termékek, mégpedig közvetlenül ugyanúgy termékei a forgalmi folyamatnak, mint a természetnek, semmi formakülönbözőség sem választja el őket. A társadalmi folyamat általános terméke, vagyis maga a társadalmi folyamat mint termék a természetnek egy különös terméke, a föld méhében rejlő és belőle kiásható fém.*

Láttuk, hogy az arany és az ezüst azt az igényt, amelyet velük mint pénzzel szemben támasztanak, hogy változatlan értéknagyság legyenek, nem tudják kielégíteni. Mindamellett, mint már Arisztotelész megjegyzi, értéknagyságuk mégis maradandóbb, mint a többi áruk átlagáé. Eltekintve a nemes fémek felértékelődésének vagy leértékelődésének általános hatásától, különösen fontosak az arany és az ezüst közötti értékviszony ingadozásai, minthogy a kettő egymás mellett szolgál a pénz anyagául a világpiacon. Ennek az értékváltozásnak tisztán gazdasági okait – hódítások és más politikai forradalmasodások, melyek az ókori világban nagy befolyást gyakorol-

* 760-ban rengeteg szegény ember vándorolt ki, hogy Prágától délre kimossa a folyami homokból az aranyat, és három ember egy nap alatt egy márka aranyat volt képes kivonni. Ennek következtében a „digging"-ekhez [lelőhelyekhez] olyan sokan özönlöttek és a mezőgazdaságtól elvont kezek száma olyan nagy lett, hogy az országot a következő évben éhínség sújtotta. (Lásd *M. G. Körner*: „Abhandlung von dem Altertume des böhmischen Bergwerks", Schneeberg 1758 [37. sk. old.].)

tak a fémek értékére, csak helyileg és átmenetileg hatnak – az e fémek termeléséhez szükséges munkaidő változására kell visszavezetni. Ez a munkaidő maga e fémek relatív természeti ritkaságától fog függni, valamint attól, hogy nagyobb vagy kisebb nehézség árán lehet-e őket hatalmunkba keríteni tiszta fémállapotukban. Az arany valójában az első fém, melyet az ember felfedez. Egyrészt maga a természet színtiszta kristályos formában, egyénítetten, más testekhez kémiailag nem kötve, vagy mint az alkimisták mondták, szűzi állapotban állítja elő; másrészt maga a természet vállalja a folyók nagy aranymosó műhelyeiben a technológia munkáját. Az ember részéről így csak a legnyersebb munkára van szükség, akár folyóból, akár hordalékföldből nyerik az aranyat, az ezüst előállításának viszont bányamunka és egyáltalában a technikának relatíve magas fejlettsége az előfeltétele. Kisebb abszolút ritkasága ellenére ezért az ezüst értéke eredetileg relatíve nagyobb, mint az aranyé. Sztrabón állítása, hogy egy arab törzsnél 10 font aranyat adtak 1 font vasért és 2 font aranyat 1 font ezüstért, korántsem jelenik meg hihetetlennek. De abban az arányban, ahogyan a társadalmi munka termelőerői kifejlődnek és ennek folytán megdrágul az egyszerű munka terméke a kombinált munkáéhoz képest, ahogyan a föld kérgét mindjobban feltörik, az aranykínálat eredeti felszíni forrásai pedig kiapadnak, – az ezüst értéke az arany értékéhez viszonyítva csökken. A technológia és a közlekedési eszközök egy adott fejlődési fokán új arany- és ezüstvidékek felfedezése fog végül is latba esni. Az ókori Ázsiában az arany és az ezüst viszonya 6 az 1-hez, vagy 8 az 1-hez volt; az utóbbi az arány Kínában és Japánban még a XIX. század elején is; 10 az 1-hez, a Xenophón korabeli arány, tekinthető az átlagos aránynak a középső ókorban. Amikor Karthago és később Róma kiaknázta a spanyolországi ezüstbányákat, ennek megközelítőleg olyan hatása volt az ókorban, mint az amerikai bányák felfedezésének a modern Európában. A római császárkorra 15 az 1-hez vagy 16 az 1-hez vehető nyers átlagszámnak, habár Rómában gyakran azt találjuk, hogy az ezüst még mélyebbre leértékelődik. Ugyanez az arany relatív leértékelődésével kezdődő és az ezüstérték esésével végződő mozgás ismétlődik a következő korszakban, mely a középkortól a legújabb időkig terjed. Mint Xenophón idejében, a középkorban is az átlagos arány 10 az 1-hez, és ez az amerikai bányák felfedezése következtében ismét 16 az 1-hez vagy 15 az 1-hez arányba csap át. Az ausztráliai, kaliforniai és kolumbiai aranyforrások felfedezése valószínűvé teszi, hogy az arany értéke újólag esni fog.*

* Eddig az ausztráliai stb. felfedezések az arany és az ezüst értékviszonyát még nem érintették. Michel Chevalier ellenkező állításai éppen annyit érnek, mint ennek az ex-saint-

C) Elméletek a forgalmi eszközről és a pénzről

Ahogyan a XVI. és XVII. században, a modern polgári társadalom gyermek-időszakában, egy általános aranyéhség a népeket és fejedelmeket az arany Grált[59] hajszoló tengerentúli keresztes hadjáratokra űzte,* ugyanúgy a modern világ első tolmácsolói, a monetárrendszer szerzői – s a merkantilrendszer ennek csak változata – az aranyat és az ezüstöt, azaz a pénzt az egyetlen gazdagságnak proklamálták. Helyesen jelentették ki, hogy a polgári társadalom hivatása a pénzcsinálás, tehát – az egyszerű áruforgalom álláspontjáról – amaz örök kincsnek a gyűjtése, melyet sem a moly, sem a rozsda meg nem emészt.[47] A monetárrendszerrel szemben nem válasz, hogy 1 tonna vas 3 £-es árban éppen akkora értéknagyság, mint 3 £ arany. Itt nem a csereérték nagyságáról van szó, hanem annak adekvát formájáról. Amikor a monetár- és merkantilrendszer a világkereskedelmet és a nemzeti munkának közvetlenül a világkereskedelembe torkolló különös ágait a gazdagság, vagyis a pénz egyedül igazi forrásaiként emeli ki, meg kell fontolnunk, hogy abban a korszakban a nemzeti termelés legnagyobb része még feudális formák között mozgott és maguknak a termelőknek közvetlen létfenntartási forrásául szolgált. A termékek nagyrészt nem változtak át árukká és

---

simonistának a szocializmusa. Az ezüst londoni árfolyamjegyzései mindenesetre azt bizonyítják, hogy az ezüst átlagos aranyára 1850–58-ban nem egészen 3%-kal magasabban áll, mint az 1830–50-es időszakban. Ez az emelkedés azonban egyszerűen az ázsiai ezüstkeresletből magyarázható. 1852–58 folyamán az ezüst ára az egyes években és hónapokban *csak* ezzel a *kereslettel* és semmi esetre sem az újonnan felfedezett forrásokból eredő aranykínálattal változik. Az alábbi táblázat áttekintést ad az ezüstnek a londoni piacon érvényes aranyárairól:

Az ezüst ára unciánként

Év	Március	Július	November
1852	60 1/8 d.	60 1/4 d.	61 7/8 d.
1853	61 3/8 „	61 1/2 „	61 7/8 „
1854	61 7/8 „	61 3/4 „	61 1/2 „
1855	60 7/8 „	61 1/2 „	60 7/8 „
1856	60 — „	61 1/4 „	62 1/8 „
1857	61 3/4 „	61 5/8 „	61 1/2 „
1858	61 5/8 „		

* *Jegyzet a kézipéldányban*: „Az arany csodálatos dolog! Akinek a birtokában van, ura mindennek, amit kíván. Aranynyal lelkeket a paradicsomba juttatni is lehet." (Kolumbusz, egy levelében Jamaicából, 1503.) – *Szerk.*

ennélfogva pénzzé sem, egyáltalában nem kerültek bele az általános társadalmi anyagcserébe, ezért nem is jelentek meg az általános elvont munka tárgyiasulásaként és valójában nem alkottak polgári gazdagságot. A pénz mint a forgalom célja: a csereérték, vagyis az elvont gazdagság, nem pedig a gazdagságnak valamilyen anyagi eleme mint a termelés meghatározó célja és hajtó indítéka. Amint az a polgári termelés előfokának megfelelt, ezek a félreismert próféták a csereértéknek szolid, kézzelfogható és fénylő formájához ragaszkodtak, általános áruként való formájához, ellentétben valamennyi különös áruval. Az akkori idő voltaképpeni polgári gazdasági területe az áruforgalom területe volt. Ennek az elemi területnek a nézőpontjából ítélték meg ezért a polgári termelés egész bonyolult folyamatát és összecserélték a pénzt a tőkével. A modern közgazdászok ádáz küzdelme a monetár- és merkantilrendszer ellen nagyrészt onnan ered, hogy ez a rendszer brutálisan naiv formában kifecsegi a polgári termelés titkát, azt, hogy a csereérték uralkodik rajta. Ricardo, bár hibás alkalmazás céljából, megjegyzi valahol,[60] hogy még az éhínség idején sem azért hoznak be gabonát, mert a nemzet éhezik, hanem mert a gabonakereskedő pénzt csinál vele. Hibázik tehát a politikai gazdaságtan, amikor a monetár- és merkantilrendszert bírálva e rendszer ellen mint puszta illúzió, mint csak hibás elmélet ellen hadakozik s nem ismeri fel benne saját alapvető előfeltevésének barbár formáját. Azonfelül e rendszernek nemcsak történelmi joga, hanem a modern gazdaság meghatározott területein belül teljes polgárjoga is van. A polgári termelési folyamat minden fokán, ahol a gazdagság az áru elemi formáját ölti, ott a csereérték felölti a pénz elemi formáját, és a termelési folyamat minden fázisában a gazdagság minduntalan visszaesik egy-egy pillanatra az áru általános elemi formájába. Még a legfejlettebb polgári gazdaságban sem szűnnek meg az aranynak és ezüstnek mint pénznek forgalmi eszköz-funkciójuktól eltérő és valamennyi többi áruval ellentétes sajátos funkciói, hanem csak korlátozódnak, a monetár- és merkantilrendszer tehát megőrzi jogosságát. Az a katolikus tény, hogy az arany és az ezüst mint a társadalmi munka közvetlen testetöltése, ennélfogva mint az elvont gazdagságnak a létezése szembelép a többi profán áruval, természetesen sérti a polgári gazdaságtan protestáns point d'honneur-jét*, és a monetárrendszer előítéleteitől való félelmében a polgári gazdaságtan hosszú időre azzal fizetett, hogy nem volt ítélete a pénzforgalom jelenségeiről, amint azt a következő fejtegetés meg fogja mutatni.

A monetár- és merkantilrendszerrel ellentétben, melyek a pénzt csak a

* – becsületérzését – *Szerk.*

forgalom kristályos termékének formameghatározottságában ismerik, egészen rendjén való volt, hogy a klasszikus gazdaságtan a pénzt mindenekelőtt folyékony formájában fogta fel, mint a csereértéknek magán az áruátalakuláson belül létrehozott és ismét eltűnő formáját. Ezért ahogyan az áruforgalmat kizárólag az *Á–P–Á* formában, ezt pedig megint kizárólag eladás és vétel folyamatszerű egységének meghatározottságában fogják fel, ugyanúgy a pénzt forgalmi eszközként való formameghatározottságában állítják, pénzként való formameghatározottságával szemben. Ha magát a forgalmi eszközt érme-funkciójában elszigetelik, akkor, mint láttuk, értékjellé változik át. Minthogy pedig a klasszikus gazdaságtannal először a fémforgalom állt szemben a forgalom uralkodó formájaként, ezért a fémpénzt érmének, a fémérmét puszta értékjelnek fogja fel. Az értékjelek forgalma törvényének megfelelően így felállítják azt a tételt, hogy az áruk árai a forgalomban levő pénz tömegétől függnek, nem pedig fordítva, a forgalomban levő pénz tömege az áruk áraitól. A XVII. század olasz közgazdászainál többé-kevésbé jelzésszerűen megtaláljuk ezt a nézetet, *Locke* hol igenli, hol tagadja, határozottan kifejti a „Spectator" (1711 október 19-i számában), valamint *Montesquieu* és *Hume*. Minthogy *Hume* ennek az elméletnek messze legjelentékenyebb képviselője a XVIII. században, vele kezdjük meg szemlénket.

Bizonyos előfeltételek mellett akár a forgalomban levő fémpénz, akár a forgalomban levő értékjelek mennyiségének növekedése vagy csökkenése *egyenletesen* látszik hatni az áruk árára. Ha az aranynak vagy ezüstnek, melyben az áruk csereértékeit mint árakat felbecsülik, az *értéke* esik vagy emelkedik, akkor emelkednek vagy esnek az *árak*, mert értékmérőjük változott, és több vagy kevesebb arany és ezüst forog érmeként, mert az árak emelkedtek vagy estek. A látható jelenség azonban az, hogy az árak, az áruk változatlan csereértéke mellett, a forgalmi eszközök mennyiségének növekedésével vagy csökkenésével megváltoznak. Ha másrészt a forgalomban levő értékjelek mennyisége a szükséges színvonal fölé vagy alá száll, akkor az áruárak esése vagy emelkedése erőszakosan erre a színvonalra vezeti vissza őket. Mindkét esetben úgy látszik, mintha ugyanazt a hatást ugyanaz az ok idézte volna elő, és ehhez a látszathoz [Schein] ragaszkodott *Hume*.

A forgalmi eszközök száma és az áruk ármozgása közötti viszony minden tudományos vizsgálatának a pénzanyag értékét adottnak kell előfeltételeznie. Hume ellenben kizárólag maguk a nemes fémek értékforradalmának, vagyis az értékmérőben beállott forradalmaknak korszakait vizsgálja. Az áruáraknak az amerikai bányák felfedezése óta bekövetkezett, a fémpénz megszaporodásával egyidejű emelkedése alkotja elméletének történelmi hátterét, mint

ahogy a monetár- és a merkantilrendszer elleni polémia adta a gyakorlati indítékát. A nemes fémek kínálata természetesen növekedhetik változatlan termelési költségeik mellett is. Másrészt az értékükben, azaz a termelésükhöz szükséges munkaidőben beállott csökkenés először csak kínálatuk növekedésében fog jelentkezni. Tehát, mondták később Hume tanítványai, a nemes fémek csökkent értéke megmutatkozik a forgalmi eszközök növekvő tömegében, a forgalmi eszközök növekvő tömege pedig az áruárak emelkedésében. Valójában azonban csak az exportált áruk ára növekszik, melyek arannyal és ezüsttel mint áruval és nem mint forgalmi eszközzel cserélődnek ki. Ilymódon ezeknek az áruknak ára, melyeket csökkent értékű aranyban és ezüstben becsülnek fel, emelkedik valamennyi többi áruval szemben, melyeknek csereértékét továbbra is a régi termelési költségeik mércéje szerinti aranyban és ezüstben becsülik fel. Az áruk csereértékeinek ez a kettős felbecsülése egyazon országban természetesen csak időleges lehet, és az arany- vagy ezüstáraknak ki kell egyenlítődniök a maguk a csereértékek meghatározta arányokban, úgyhogy végül valamennyi áru csereértékét a pénzanyag új értékének megfelelően becsülik fel. E folyamat kifejlése éppoly kevéssé tartozik ide, mint az, hogy milyen úton-módon érvényesül egyáltalában a piaci árak ingadozásain belül az áruk csereértéke. Ámde hogy ez a kiegyenlítődés a polgári termelés kevésbé fejlett korszakaiban nagyon fokozatos és hosszú időszakokra oszlik el, semmi esetre sem tart azonban lépést a forgó készpénz szaporodásával, azt csattanósan bizonyították az áruárak XVI. századi mozgásával foglalkozó újabb kritikai vizsgálatok.* Teljesen ide nem illők Hume tanítványainak kedvelt hivatkozásai azokra az áremelkedésekre, amelyek az antik Rómában Makedónia, Egyiptom és Kisázsia meghódítása következtében álltak be. A felraktározott pénzkincseknek az ókori világra sajátságos hirtelen és erőszakos átvitele egyik országból a másikba, a nemes fémek termelési költségeinek egy meghatározott országban egyszerűen a fosztogatás folyamata révén beálló időleges csökkenése éppoly kevéssé érinti a pénzforgalom immanens törvényeit, mint az egyiptomi és szicíliai gabona ingyen-elosztása Rómában azt az általános törvényt, amely a gabonaárat szabályozza. A pénzforgás részletbeli megfigyeléséhez szükséges anyag, egyrészt az áruárak átvizsgált története, másrészt hivatalos és folytatólagos statisztika a forgalomban levő közeg kiterjedéséről és összehúzódásáról, a nemes fémek beáramlásáról és kiáramlásáról stb. – ilyen anyag, mely egyáltalában csak a bankügy teljes kifejlődésével keletkezik,

* Ezt a fokozatosságot Hume egyébként elismeri, bármily kevéssé felel is meg alapelvének. Lásd *David Hume*: „Essays and Treatises on Several Subjects", London 1777, I. köt. 300. old.

Hume-nak, akárcsak a XVIII. század többi írójának, nem állt a rendelkezésére. Hume forgalom-elmélete a következő tételekben foglalható össze: 1. Az áruk árait egy országban az ott található pénztömeg (reális pénz vagy jelképes) határozza meg. 2. Az egy országban forgalomban levő pénz képviseli az összes ott található árukat. Abban az arányban, ahogy a képviselők, azaz a pénz, száma nő, a képviselt dologból több vagy kevesebb jut az egyes képviselőre. 3. Ha az áruk szaporodnak, akkor áraik esnek, vagyis a pénz értéke emelkedik. Ha a pénz szaporodik, akkor fordítva, az áruk árai nőnek és a pénz értéke esik.*

„Valamennyi dolognak" – mondja Hume – „a pénzfelesleg folytán bekövetkező drágasága hátrányos minden fennálló kereskedelemre, mivel módot ad a szegényebb országoknak, hogy minden idegen piacon a gazdagabbaknál olcsóbban árusítsanak."** „Ha egy nemzetet önmagában vizsgálunk, akkor annak, hogy az áruk megszámlálására vagy képviseletére sok vagy kevés érméje van-e kéznél, semmiféle, sem jó, sem rossz hatása nem lehet, éppoly kevéssé, mint ahogy egy kereskedő mérlegén nem másítana az, ha könyvelésében a kevés számjegyet igénylő arab számírás helyett a több számjegyet igénylő rómait alkalmazná. Sőt, a pénz nagyobb mennyisége, hasonlóan a római számjegyíráshoz, még kényelmetlen is, és mind megőrzés, mind szállítás szempontjából több fáradságba kerül."*** Hume-nak, hogy egyáltalában valamit bebizonyíthasson, azt kellett volna megmutatnia, hogy egy *adott* számítási rendszerben az alkalmazott számjegyek tömege nem a számérték nagyságától függ, hanem fordítva, a számérték nagysága függ az alkalmazott jegyek tömegétől. Nagyon helyes, hogy nem előnyös az, hogy az áruértékeket csökkent értékű aranyban vagy ezüstben becsülik fel vagy „számlálják meg", és ezért van az, hogy a népek a forgalomban levő áruk értékösszegének növekedésével mindig kényelmesebbnek tartották, hogy ezüstben számoljanak réz helyett és aranyban ezüst helyett. Abban a mértékben, ahogy gazdagabbak lettek, átváltoztatták a kevésbé értékes fémeket kisegítő érmékké és az értékesebbeket pénzzé. Másrészt Hume elfelejti, hogy az értékeknek aranyban és ezüstben való számolásához sem aranynak, sem ezüstnek nem kell „kéznél" lennie. Számolópénz és forgalmi eszköz az ő szemében egybeesik és mindkettő érme (coin). Minthogy az értékmérőben, vagyis a számolópénzként funkcionáló nemes fémekben beállott értékváltozás az áruárakat növeli vagy csökkenti, tehát változatlan forgási sebesség

* V. ö. *Steuart*, i. m. I. köt. 394–400. old.
** *David Hume*, i. m. 300. old.
*** *David Hume*, i. m. 303. old.

mellett a forgalomban levő pénz tömegét is, ebből Hume arra következtet, hogy az áruárak emelkedése vagy esése a forgalomban levő pénz mennyiségétől függ. Hogy a XVI. és XVII. században az aranynak és az ezüstnek nemcsak a mennyisége növekedett, hanem egyidejűleg termelési költségei is csökkentek, azt Hume az európai bányák bezárásából láthatta. A XVI. és XVII. században az áruárak Európában az importált amerikai arany és ezüst tömegével együtt emelkedtek; tehát az áruárakat minden országban az ott található arany és ezüst tömege határozza meg. Ez volt Hume első „szükségszerű következtetése"*. A XVI. és XVII. században az árak nem egyenletesen emelkedtek a nemes fémek szaporodásával; több mint fél évszázad eltelt, mielőtt *bármiféle* változás mutatkozott volna az áruárakban, és még azután is sok időbe telt, amíg az áruk csereértékeit általánosan az arany és ezüst csökkent értékének megfelelően becsülték fel, tehát amíg a forradalom magával ragadta az általános áruárakat. Tehát – következtet Hume, aki, filozófiája alapelveivel teljes ellentmondásban, egyoldalúan megfigyelt tényeket kritikátlanul általános tételekké változtat át –, tehát az áruk árát, vagyis a pénz értékét nem az egy országban található pénz abszolút tömege határozza meg, hanem az aranynak és ezüstnek az a mennyisége, amely valóságosan belekerül a forgalomba; de végül is a forgalomnak az egy országban található összes aranyat és ezüstöt érmeként fel kell szívnia.** Világos, hogy ha az aranynak és ezüstnek saját értéke van, akkor, a forgás összes többi törvényétől eltekintve, csak meghatározott mennyiségű arany és ezüst foroghat áruk adott értékösszegének egyenértékeként. Ha tehát bármely véletlenszerűen egy országban található arany- és ezüstmennyiségnek, tekintet nélkül az áruértékek összegére, forgalmi eszközként bele kell kerülnie az árucserébe, akkor az aranynak és ezüstnek nincsen immanens értékük és ennélfogva ténylegesen nem valóságos áruk. Ez Hume harmadik „szükségszerű következtetése". Szerinte ár nélküli áruk és érték nélküli arany és ezüst kerülnek a forgalmi folyamatba. Ezért nem is beszél soha az áruk értékéről és az arany értékéről, hanem csak kölcsönös mennyiségükről. Már Locke is mondotta,

* *David Hume*, i. m. 303. old.

** „Nyilvánvaló, hogy az árak nem annyira az egy nemzetben található áruknak és pénznek abszolút mennyiségétől függnek, mint azoknak az áruknak a mennyiségétől, amelyek a piacra kerülnek vagy kerülhetnek, és attól a pénztől, amely forgalomban van. Ha az érmepénzt ládákba zárják, ez az árakra nézve ugyanaz, mintha megsemmisítenék; ha az árukat raktárakban és csűrökben halmozzák fel, ennek ugyanaz lenne a hatása. Minthogy a pénz és az áruk ilyen esetekben sohasem találkoznak, nem is gyakorolhatnak egymásra befolyást." „Egészükben véve" (az árak) „végül is *helyes arányba kerülnek a királyságban levő fémpénz új mennyiségével.*" (i. m. 307., 308., 303. old.)

hogy az aranynak és ezüstnek csupán képzelt vagy konvencionális értéke van; ebben a brutális formában lép fel először az ellentét a monetárrendszer azon állításával szemben, hogy egyedül az aranynak és az ezüstnek van igazi értéke. Azt, hogy az arany és ezüst pénzlétezése pusztán a társadalmi cserefolyamatban betöltött funkciójukból fakad, akként értelmezik, hogy saját értéküket és ennélfogva értéknagyságukat egy társadalmi funkciónak köszönhetik.* Az arany és ezüst tehát értéktelen dolgok, de a forgalmi folyamaton belül mint *az áruk képviselői* fiktív értéknagyságra tesznek szert. A folyamat által nem pénzzé, hanem értékké változnak át. Ezt az értéküket a saját tömegük és az árutömeg közötti arány határozza meg, mivel e két tömegnek fednie kell egymást. Hume tehát az aranyat és ezüstöt mint nem-árukat bocsátja be az áruk világába, viszont megfordítva, mihelyt az érme formameghatározottságában jelennek meg, puszta árukká változtatja át őket, amelyek egyszerű cserekereskedelem útján cserélődnek ki más árukkal. Ha mármost az áruvilág egyetlen áruból állana, pl. 1 millió quarter gabonából, nagyon egyszerű volna az az elképzelés, hogy 1 quarter 2 uncia aranyra cserélődik ki, ha 2 millió uncia arany van meg, és 20 uncia aranyra, ha 20 millió uncia arany van meg, tehát hogy az áru ára és a pénz értéke a pénz meglevő mennyiségével fordított arányban emelkedik vagy esik.** De az áruvilág végtelenül különböző használati értékekből áll, melyeknek relatív értékét semmiképpen sem a relatív mennyiségük határozza meg. Hogyan gondolja tehát Hume ezt az áruk tömege és az arany tömege közötti cserét? Beéri azzal a fogalomnélküli homályos képzettel, hogy mindegyik áru mint az összes árutömeg hányada az aranytömeg megfelelő hányadával cserélődik ki. Az áruk folyamatszerű mozgása tehát – mely csereértéknek és használati értéknek az árukban foglalt ellentétéből fakad, a pénz forgásában megjelenik és a pénz különböző formameghatározottságaiban kikristályosodik – kihuny, és helyét elfoglalja az egy országban található nemes fémek súlytömege és az egyidejűleg meglevő árutömeg közötti képzelt mechanikus egyenlősítés.

Sir James Steuart az érméről és pénzről szóló vizsgálódását Hume és Montesquieu részletes bírálatával kezdi.*** Valójában ő az első, aki felteszi a kérdést: Vajon az áruárak határozzák-e meg a forgó pénz mennyiségét vagy a forgó pénz mennyisége az áruárakat? Noha ábrázolását homályossá teszi az értékmérőről alkotott fantasztikus nézete, egyáltalában a csereérték ingatag

---

* *Jegyzet a kézipéldányban*: Lásd *Law-t és Franklint* a többletértékről, melyre az arany és az ezüst pénzként való funkciójukból állítólag szert tesznek. *Forbonnais* szintén. – *Szerk.*

** *Jegyzet a kézipéldányban*: Ez a fikció szóról szóra előfordul *Montesquieunél*. – *Szerk.*

*** *Steuart*, i. m. I. köt. 394. sk. old.

ábrázolása és a merkantilrendszer reminiszcenciái, mégis felfedi a pénz lényegi formameghatározottságait és a pénzforgás általános törvényeit, mert nem állítja mechanikusan az árukat az egyik oldalra és a pénzt a másikra, hanem ténylegesen magának az árucserének a különböző mozzanataiból fejti ki a különböző funkciókat. „A pénznek a belföldi forgalom számára való használatát két fő pontban lehet összefoglalni: fizetni azt, amivel valaki tartozik, és vásárolni azt, amire valakinek szüksége van; a kettő együttesen alkotja a készpénzkeresletet (ready money demands)... A lakosok kereskedelmének, manufaktúrájának, életmódjának és szokásos kiadásainak állása, mindez együttvéve szabályozza és határozza meg a készpénzkereslet tömegét, azaz az elidegenítések tömegét. A fizetések e sokféleségének működésbe hozásához bizonyos arányú pénzre van szükség. Ez az arány a maga részéről növekedhetik vagy csökkenhet, a mindenkori körülmények szerint, még ha az elidegenítés mennyisége ugyanaz marad is... Mindenesetre azonban egy ország forgalma csak meghatározott mennyiségű pénzt tud felszívni."* „Az áru piaci árát a kereslet és a konkurrencia (demand and competition) bonyolult működése határozza meg, mely teljességgel független az egy országban található arany- és ezüsttömegtől. Mi lesz mármost abból az aranyból és ezüstből, melyre mint érmére nincs szükség? Kincsként felhalmozzák vagy luxuscikkek anyagaként feldolgozzák. Ha az arany- és ezüsttömeg a forgalomhoz szükséges színvonal alá esnék, jelképes pénzzel vagy más kisegítő eszközökkel helyettesítik. Ha egy kedvező váltóárfolyam pénzfelesleget hoz az országba és egyúttal elvágja a pénz külföldre küldése iránti keresletet, akkor a pénz gyakran a ládába kerül, ahol éppoly haszontalan lesz, mintha ki se bányászták volna."** A *Steuart* által felfedezett második törvény az, hogy a hitelre alapozott forgalom visszaáramlik kiindulópontjához. Végül kifejti, hogy milyen hatásai vannak a kamatláb különböző országokbeli különbözőségének a nemes fémek nemzetközi ki- és bevándorlására. A két utóbbi meghatározásra itt csak a teljesség kedvéért utalunk, mert témánktól, az egyszerű forgalomtól távol esnek.*** Jelképes pénz vagy hitelpénz – Steuart

* *Steuart*, i. m. II. köt. 377–379. old. elszórtan.

** I. m. 379–380. old. elszórtan.

*** „A pótlólagos érmepénzt elzárják vagy étkészletté változtatják át... Ami a papírpénzt illeti, az mihelyt teljesítette első célját és kielégítette annak a szükségletét, aki kölcsönvette, vissza fog térni az adóshoz és realizálódni fog... Ezért bármilyen nagy arányban növelik vagy csökkentik is egy ország fémpénzét, az áruk mégis a kereslet és a konkurrencia elveinek megfelelően fognak emelkedni vagy esni, a kereslet és a konkurrencia pedig állandóan azoknak a hajlamaitól fog függni, akik tulajdont vagy bármiféle fajta ellenértéket tudnak adni, de sohasem annak az érmepénznek a mennyiségétől, amely birtokukban van... Bármilyen alacsony is ez" (tudniillik az egy országban található fémpénzmennyiség), „amed-

még nem különbözteti meg a pénznek ezt a két formáját – helyettesítheti a nemes fémeket vásárlóeszközként vagy fizetési eszközként a belső forgalomban, de nem a világpiacon. A papírjegyek ezért a társadalom pénze (money of the society), az arany és ezüst viszont a világ pénze (money of the world).*

Sajátságossága a történelmi jogi iskola[62] értelmében vett „történelmi" fejlődésű nemzeteknek, hogy saját történelmüket állandóan elfelejtik. Ezért, ámbár az áruáraknak a forgalmi eszközök mennyiségéhez való arányát illető vitakérdés e fél évszázad alatt szakadatlanul foglalkoztatta a parlamentet és Angliában kis és nagy terjedelmű röpiratok ezreit hívta létre, Steuart méginkább „döglött kutya" maradt, mint amilyennek Lessing idejében Moses Mendelssohn látta Spinozát.[63] Még a „currency"** legújabb történetírója, Maclaren is Adam Smitht teszi meg a steuarti elmélet feltalálójává, mint Ricardót a hume-i elmélet feltalálójává.*** Ricardo Hume elméletét kifino-

dig bármi néven nevezendő reális tulajdon van az országban és van fogyasztási konkurrencia azok között, akik ennek birtokában vannak, addig az árak magasak lesznek az árucsere, a jelképes pénz, a kölcsönös fizetések és *ezernyi* más találmány következtében... Ha ennek az országnak közlekedése van más nemzetekkel, akkor számos fajta áru árai között ott és másutt egy aránynak kell fennállnia, és a fémpénz hirtelen növekedését vagy csökkenését, feltéve, hogy *önmagában* képes volna az árakat emelő vagy süllyesztő hatásokat előidézni, a külföldi konkurrencia *korlátozná* hatásában." *Steuart*, i. m. I. köt. 400–401. old. „Minden ország forgalmának arányban kell lennie a piacra kerülő árukat megtermelő lakosság iparkodásával... Ezért ha egy ország érmepénze nem éri el az eladásra kínált iparkodás árának arányát, akkor olyan találmányokhoz folyamodnak, mint a jelképes pénz, hogy számára egyenértéket teremtsenek. De ha kiderül, hogy a fémpénz az iparkodás aránya felett áll, ennek nem lesz áremelő hatása, és nem is fog belekerülni a forgalomba: *fel fogják halmozni kincsként*... Bármekkora a pénz mennyisége egy nemzetben a világ többi részéhez képest, sohasem maradhat a *forgalomban* több, mint az a mennyiség, mely közelítőleg arányos a gazdag lakosok fogyasztásával és a szegény lakosok munkájával és iparkodásával", és ezt az arányt nem „az országban ténylegesen található pénzmennyiség" határozza meg. (i. m. 407–408. old. elszórtan.) „Minden ország törekedni fog arra, hogy készpénzét, mely saját forgalmához nem szükséges, kijuttassa abba az országba, melyben a pénzkamat a sajátjához képest magas." i. m. II. köt. 5. old. „Európa leggazdagabb nemzete a legszegényebb lehet forgalomban levő fémpénzben." i. m. II. köt. 6. old. – *Kiegészítés a kézipéldányban*: Lásd Arthur Youngnak Steuart elleni polémiáját.

* *Steuart*, i. m. II. köt. 370. old. Louis Blanc ezt a „money of the society"-t, ami belföldi, nemzeti pénzt jelent, átváltoztatja szocialista pénzzé, ami semmit sem jelent, és következetesen Jean Law-t megteszi szocialistának. (Lásd a francia forradalom történetéről írott művének első kötetét.[61])

** – „forgalmi eszköz" – *Szerk.*

*** *Maclaren*, i. m. 43. sk. old. A patriotizmus egy túl korán elhunyt német írót (Gustav Juliust) rávitt arra, hogy az öreg Büscht tekintélyként szembeállítsa a ricardoi iskolával. Dísz-Büsch Steuart zseniális angolságát átültette hamburgi alnémetre és eredetijét, valahányszor csak tehette, tönkrejavította.

mította, Adam Smith ellenben Steuart kutatásainak eredményeit holt tényekként regisztrálja. *Adam Smith* a maga skót bölcsmondását, hogy „aki már szerzett egy keveset, annak gyakran könnyű sokat szerezni, de a nehézség éppen: azt a keveset megszerezni",[64] a szellemi gazdagságra is alkalmazta és ezért kicsinyes gondossággal titkolja a forrásokat, melyeknek azt a keveset köszönheti, amiből valóban sokat csinál. Nemegyszer inkább veszni hagyja a kérdés csattanóját, ahol az éles megfogalmazás arra kényszerítené, hogy leszámoljon elődeivel. Ezt teszi a pénzelméletben is. Steuart elméletét hallgatólagosan átveszi, amikor elmondja, hogy az egy országban található aranyat és ezüstöt részben érmének használják fel, részben a kereskedők számára tartalékalapnak felhalmozzák olyan országokban, ahol nincsenek bankok, és banktartaléknak olyan országokban, amelyeknek van hitelforgalmuk, részben kincsként veszik hasznát nemzetközi fizetések kiegyenlítésére, részben pedig luxuscikkekké dolgozzák fel. A forgásban levő érmemennyiség kérdését hallgatólagosan kiküszöböli, amikor a pénzt egészen helytelenül puszta áruként kezeli.* Vulgarizátora, az ízetlen *J.-B. Say* – akit a franciák kineveztek prince de la science-szá**, mint ahogy Johann Christoph Gottsched az ő Schönaichját Homérosszá és Pietro Aretino önmagát terror principum-má*** és lux mundi-vá° nevezte ki – Adam Smithnek ezt a nem egészen naiv tévedését nagy fontoskodással dogmává nyargalta.°° Adam Smitht egyébként a merkantilrendszer illúzióival szembeni polemikus feszültsége megakadályozta abban, hogy a fémforgalom jelenségeit objektíven fogja fel, viszont a hitelpénzről alkotott nézetei eredetiek és mélyek. Ahogy a XVIII. század kövület-elméletein mindig végigvonul egy rejtett áramlat, mely a vízözön bibliai hagyományának kritikus vagy apologetikus tekintetbevételéből fakad, ugyanúgy a XVIII. század valamennyi pénzelmélete mögött is titkos viaskodás folyik a monetárrendszerrel, azzal a kísértettel, mely a polgári gazdaságtan bölcsőjét őrizte és még mindig rávetette árnyékát a törvényhozásra.

* *Jegyzet a kézipéldányban*: Ez nem pontos. Sőt némely helyeken a törvényt helyesen mondja ki.[65] – *Szerk.*

** – a tudomány fejedelmévé – *Szerk.*

*** – a fejedelmek rémévé – *Szerk.*

° – a világ fényességévé – *Szerk.*

°° A „currency" és a „money", azaz a forgalmi eszköz és a pénz közötti különbség ezért nem lelhető fel a „Wealth of Nations"-ben. Adam Smith a maga Hume-ját és Steuartját nagyon is pontosan ismerte, de látszólagos elfogulatlansága megtévesztette a derék Maclarent, aki is megjegyzi: „Az az elmélet, amely szerint az árak a forgalmi eszköz terjedelmétől függnek, eddig még nem keltett figyelmet, és Dr. Smith, mint Locke úr is" (Locke változtatja nézetét), „a fémpénzt nem tekinti másnak, mint árunak." (*Maclaren*, i. m. 44. old.)

A pénzügyre vonatkozó kutatásokat a XIX. században közvetlenül nem a fémforgalom, hanem inkább a bankjegyforgalom jelenségei ösztönözték. Az előbbire csak azért tértek vissza, hogy az utóbbinak a törvényeit felfedezzék. Az Angol Bank készfizetéseinek felfüggesztése 1797-től, sok áru árának később bekövetkezett emelkedése, az arany érmeárának piaci ára alá esése, a bankjegyek leértékelődése különösen 1809 után – ezek adták közvetlen gyakorlati indítékait egy parlamenti pártharcnak és egy parlamenten kívüli elméleti tusának, melyeket egyaránt szenvedélyesen vívtak. A vita történelmi hátteréül szolgált a papírpénz XVIII. századi történelme, a Law-féle bank[66] kudarca, az észak-amerikai angol gyarmatok tartományi bankjegyeinek az értékjelek növekvő mennyiségével karöltve járó leértékelődése a XVIII. század elejétől egészen a közepéig, majd később az amerikai központi kormányzat által a függetlenségi háború alatt törvényileg oktrojált papírpénz (Continental bills), végül a francia asszignátákkal még nagyobb szinten végrehajtott kísérlet. A legtöbb akkori angol író összecseréli a bankjegyforgalmat, mely egészen más törvények szerint határozódik meg, az értékjelek vagy a kényszerárfolyamú állampapírok forgalmával, és miközben azt állítják, hogy ennek a kényszerforgalomnak a jelenségeit a fémforgalom törvényeiből magyarázzák, valójában megfordítva, az utóbbinak törvényeit az előbbinek jelenségeiből vonatkoztatják el. Elsiklunk az 1800-tól 1809-ig terjedő időszak mindvalahány írója felett és mindjárt Ricardóhoz fordulunk, egyrészt mert elődeit összefoglalja és nézeteiket élesebben fogalmazza meg, másrészt mert az az alak, melyet a pénzelméletnek adott, mindmáig uralkodó az angol banktörvényhozásban. Ricardo, mint elődei is, összekeveri a bankjegyek, vagyis a hitelpénz forgalmát a puszta értékjelek forgalmával. A papírpénz leértékelődése és az áruárak egyidejű emelkedése az a tény, amely őrajta uralkodik. Amit az amerikai bányák Hume-nak, azt jelentették a Threadneedle Street-i[67] papírjegynyomdák Ricardónak, és ő maga egy helyen e két hatóerőt kifejezetten azonosítja.[68] Első írásai, amelyek csakis a pénzkérdéssel foglalkoznak, arra az időre esnek, amikor a leghevesebb polémia folyt a miniszterek és a háborús párt által támogatott Angol Bank és ellenfelei között, akik körül a parlamenti ellenzék, a whigek és a békepárt csoportosultak. Ezek az írások közvetlen előfutáraiként jelentek meg az 1810. évi bullion-bizottság híres jelentésének, amely Ricardo nézeteit fogadta el.* Az a különös körül-

* *David Ricardo*: „The High Price of Bullion, a Proof of the Depreciation of Bank Notes", IV. kiad., London 1811. (Az első kiadás 1809-ben[69] jelent meg.) Továbbá: „Reply to Mr. Bosanquet's Practical Observations on the Report of the Bullion Committee", London 1811.

mény, hogy Ricardót és híveit, akik a pénzt puszta értékjelnek nyilvánítják, bullionistáknak (aranyrúdpártiaknak) hívják, nem csupán e bizottság nevéből származik, hanem Ricardo tanának tartalmából is. A politikai gazdaságról írt művében Ricardo ezeket a nézeteket megismételte és továbbfejlesztette, de sehol sem vizsgálta a pénzügyeket magán-valóan, ahogy azt a csereértékkel, profittal, járadékkal stb. megtette.

Ricardo először is az arany és ezüst értékét, mint minden más áruét, a bennük tárgyiasult munkaidő mennyisége által határozza meg.* Bennük, mint adott értékű árukban, mérik a többi áruk értékét.** A forgalmi eszközöknek egy országban levő mennyiségét mármost egyfelől a pénz mértékegységének értéke, másfelől az áruk csereértékeinek összege határozza meg. Ezt a mennyiséget a fizetésmód gazdaságossága módosítja.*** Minthogy ilymódon az a mennyiség, melyben adott értékű pénz foroghat, meg van határozva és a pénz értéke a forgalmon belül csak a pénz mennyiségében jelenik meg, a pénzt a forgalomban helyettesíthetik puszta értékjelei, ha ezeket a pénz értéke által meghatározott arányban bocsátják ki, mégpedig „akkor van a forgó pénz a legtökéletesebb állapotában, ha kizárólag papírpénzből áll, de olyan papírpénzből, amely egyenlő értékű azzal az arannyal, melyet állítólag képvisel"°. Idáig tehát Ricardo, a pénz értékét adottnak előfeltételezve, a forgalmi eszközök mennyiségét az áruk ára által határozza meg, és a pénz mint értékjel az ő szemében egy meghatározott aranymennyiségnek jele, nem pedig, mint Hume-nál, az áruknak értéknélküli képviselője.

Ahol Ricardo hirtelen lekanyarodik fejtegetésének egyenes útjáról és átcsap a fordított nézetbe, ott nyomban a nemes fémek nemzetközi forgalmához fordul és ilymódon a problémát idegen nézőpontok belekeverésével összezavarja. Ricardo belső gondolatmenetét követve, először is félretesszünk minden mesterséges mellékfogalmat és ezért áthelyezzük az arany- és ezüstbányákat azoknak az országoknak a belsejébe, ahol a nemes fémek

---

* *David Ricardo*: „On the Principles of Political Economy etc.", 77. old. „A nemes fémeknek, mint minden más árunak, az értéke végső fokon annak a munkának teljes mennyiségétől függ, mely megszerzésükhöz és a piacra vitelükhöz szükséges."

** I. m. 77., 180–181. old.

*** *Ricardo*, i. m. 421. old. „Az a pénzmennyiség, melyet egy országban alkalmazhatnak, értékétől függ: ha csakis aranyat alkalmaznának az áruk forgatására, csak tizenötödrésznyi mennyiségre volna szükség, mint akkor, ha ezüstöt használnának ugyanerre a célra." Lásd még *Ricardo*: „Proposals for an Economical and Secure Currency", London 1816, 8. old., ahol ezt mondja [91. old.]: „A forgalomban levő pénzjegyek mennyisége attól az összegtől függ, mely az ország forgalmához szükséges, ezt pedig a pénz mértékegységének értéke, a fizetések összege és realizálásuk gazdaságossága szabályozza."

° *Ricardo*: „Principles of Political Economy", 432–433. old.

pénzként forognak. Az egyetlen tétel, mely Ricardo eddigi kifejtéséből következik, az, hogy az arany adott értéke mellett a forgalomban levő pénz mennyiségét az áruárak határozzák meg. Egy adott pillanatban tehát az egy országban forgalomban levő arany tömegét egyszerűen a forgalomban levő áruk csereértéke határozza meg. Mármost tegyük fel, hogy ezeknek a csereértékeknek az összege csökken, vagy azért, mert kevesebb árut termelnek a régebbi csereértékeken, vagy mert a munka megnövekedett termelőereje következtében ugyanannak az árutömegnek csereértéke csökkent. Vagy tegyük fel megfordítva, hogy a csereértékek összege növekszik, vagy azért, mert az áruk tömege változatlan termelési költségek mellett gyarapszik, vagy azért, mert akár ugyanakkora, akár kisebb árutömeg értéke a munka csökkent termelőereje következtében nő. Mi lesz e két esetben a forgalomban levő fém *adott* mennyiségéből? Ha az arany csak azért pénz, mert forgalmi eszközként forog, ha kénytelen a forgalomban megmaradni, mint az állam által kibocsátott kényszerárfolyamú papírpénz (és Ricardo erre gondol), akkor a forgalomban levő pénz mennyisége az első esetben túl fog áradni a fém csereértékéhez viszonyítva; a másodikban normális színvonala alatt fog állni. Az arany tehát, ámbár saját értékkel bír, az első esetben a sajátjánál alacsonyabb csereértékű fém jelévé, az utóbbiban magasabb értékű fém jelévé válik. Az első esetben mint értékjel a valóságos értéke alatt, a másodikban felette fog állni (ismét a kényszerárfolyamú papírpénzből eredő elvonatkoztatás). Az első esetben ugyanaz volna a helyzet, mint ha az árukat az aranynál alacsonyabb értékű fémben, a másodikban pedig, mint ha magasabb értékű fémben becsülnék fel. Az első esetben az áruárak ennélfogva emelkednének, a másodikban süllyednének. Mindkét esetben az áruárak mozgása, emelkedésük vagy esésük annak volna a hatása, hogy a forgalomban levő arany tömege* kiterjed vagy összehúzódik a saját értékének megfelelő színvonal, azaz ama normális mennyiség fölé vagy alá, melyet a saját értéke és a forgalomban levő áruk értéke közötti viszony határoz meg.

Ugyanez a folyamat menne végbe, ha a forgalomban levő áruk árösszege változatlan maradna, de a forgalomban levő arany tömege a helyes színvonal alá vagy fölé szállna; az első eset következnék be, ha a forgalomban elkopott aranyérmét nem pótolnák a bányák megfelelő új termelésével, a második, ha a bányák új kínálata meghaladná a forgalom szükségleteit. Mindkét esetben előfeltételezve van, hogy az arany termelési költsége, illetve értéke ugyanaz marad.

---

* *A kézipéldányban betoldva*: relatíve – *Szerk.*

Összefoglalva: A forgalomban levő pénz akkor áll normális színvonalon, ha mennyiségét, az áruk adott csereértéke mellett, saját fémértéke határozza meg. Túlárad ezen, az arany saját fémértéke alá süllyed és az áruk árai emelkednek azért, mert az árutömeg csereértékeinek összege csökken vagy az arany kínálata a bányákból növekszik. Helyes színvonala alá húzódik össze, az arany saját fémértéke fölé emelkedik és az áruárak süllyednek azért, mert az árutömeg csereértékeinek összege növekedik vagy az arany kínálata a bányákból nem pótolja az elkopott arany tömegét. A forgalomban levő arany mindkét esetben nagyobb vagy kisebb értéknek értékjele, mint amennyit valóban tartalmaz. Önmagának megnőtt vagy csökkent értékű jelévé válhat. Mihelyt az áruk általánosan a pénznek ebben az új értékében becsülnék fel magukat és az általános áruárak megfelelően emelkedtek vagy estek volna, a forgalomban levő arany mennyisége ismét megfelelne a forgalom szükségleteinek (ezt a következtetést Ricardo különös gyönyörűséggel hangsúlyozza), de ellentmondana a nemes fémek termelési költségeinek és ennélfogva áruként való viszonyuknak a többi áruhoz. A csereértékekre egyáltalában vonatkozó ricardoi elméletnek megfelelően az aranynak csereértéke, azaz a benne foglalt munkaidő által meghatározott értéke fölé emelkedése az arany termelésének növekedését idézné elő mindaddig, amíg megnövekedett kínálata az aranyat ismét helyes értéknagyságára nem csökkenti. Megfordítva, az aranynak értéke alá süllyedése termelésének csökkenését idézné elő mindaddig, amíg az arany ismét helyes értéknagyságára nem emelkedik. Ezekkel a fordított mozgásokkal kiegyenlítődnék az ellentmondás az arany fémértéke és forgalmi eszközként való értéke között, helyreállna a forgalomban levő aranymennyiség helyes színvonala és az áruárak magassága ismét megfelelne az értékmérőnek. A forgalomban levő aranynak ezek az értékingadozásai ugyanígy magukkal ragadnák a rúdalakú aranyat is, minthogy az előfeltevés szerint az összes arany, melyet nem használnak fel luxuscikkekként, forgalomban van. Minthogy maga az arany, akár mint érme, akár mint rúd, a saját értékénél nagyobb vagy kisebb fémérték értékjelévé válhatik magától értetődő, hogy a teszem forgalomban levő átváltható bankjegyeknek ugyanez a sorsa. Bár a bankjegyek átválthatók, tehát reális értékük megfelel névértéküknek, a forgalomban levő pénz, arany és pénzjegyek, összes tömegének (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes) felértékelődhetik vagy leértékelődhetik aszerint, hogy összmennyiségük, az előbb kifejtett okokból, a forgalomban levő áruk csereértéke és az arany fémértéke által meghatározott színvonal fölé emelkedik vagy alá esik. Az át nem váltható papírpénznek, ebből a nézőpontból, csak az az előnye az átváltható papír-

pénzzel szemben, hogy kétszeresen leértékelődhetik. Lesüllyedhet annak a fémnek értéke alá, amelyet állítólag képvisel, azért, mert túl nagy számban bocsátották ki, vagy süllyedhet azért, mert az általa képviselt fém a saját értéke alá süllyedt. Ez az leértékelődés – nem a papíré az aranyhoz képest, hanem az aranyé és a papíré együttvéve, vagyis egy ország forgalmi eszközei összes tömegének elértéktelenedése – Ricardo egyik fő találmánya, amelyet Lord Overstone et Co. saját szolgálatukba állítottak és a Sir Robert Peel-féle 1844. és 1845. évi banktörvényhozás egyik alapvető elvévé tettek meg.

Azt akarták bebizonyítani, hogy az áruk ára, illetve az arany értéke a forgalomban levő arany tömegétől függ. A bizonyítás annak előfeltételezésében áll, amit be kellene bizonyítani: hogy a pénzként szolgáló nemes fém minden mennyiségének, bármilyen arányban áll is a maga belső értékével, forgalmi eszközzé, érmévé és ilymódon a forgalomban levő áruk értékjelévé kell válnia, bármekkora is ezen áruk értékének teljes összege. Másszóval, a bizonyítás abban áll, hogy elvonatkoztatnak minden más formameghatározottságtól, mellyel a pénz forgalmi eszköz-formáján kívül rendelkezik.* Amikor Ricardót erősen sarokba szorították, mint pl. Bosanquet ellen folytatott vitájában, olyankor a mennyisége által leértékelődött értékjel jelenségének lenyűgöző hatása alatt dogmatikus bizonykodásban keres menedéket.**

Ha mármost Ricardo ezt az elméletet, úgy, ahogyan mi tettük, elvontan állította volna fel, konkrét viszonyok és magától a kérdéstől elterelő mellékténye zők belekeverése nélkül, akkor elméletének üressége szembeötlő lett volna. Ő azonban az egész fejtegetésnek *nemzetközi* színezetet ad. De könnyű lesz kimutatni, hogy a mérce látszólagos nagysága mit sem változtat az alapeszmék kicsinységén.

Az első tétel tehát az volt: A forgalomban levő fémpénz mennyisége akkor normális, ha azt a forgalomban levő áruknak e pénz fémértékében felbecsült értékösszege határozza meg. Nemzetközileg kifejezve ez így szól: A forgalom normális állapotában mindegyik ország a maga gazdagságának és iparának megfelelő tömegű pénzzel rendelkezik. A pénz a maga valóságos értékének, illetve termelési költségeinek megfelelő értékben van for-

---

* *A kézipéldányban igazítva*: minden más funkciótól, mellyel a pénz forgalmi eszközfunkcióján kívül rendelkezik. – *Szerk.*

** *David Ricardo*: „Reply to Mr. Bosanquet's Practical Observations etc.", 49. old. „Hogy az áruk árai a pénz szaporodásának vagy fogyásának arányában emelkednek vagy csökkennek, ezt *mint elvitathatatlan tényt feltételezem.*"

galomban; azaz a pénznek *minden országban* ugyanaz az értéke.* Eszerint tehát sohasem vinnének ki vagy hoznának be egyik országból a másikba pénzt.** A különböző országok currencyjei (a forgalomban levő pénz össztömegei) tehát egyensúlyban volnának. A nemzeti currency*** színvonalát mármost mint a currencyk nemzetközi egyensúlyát fejezte ki és ezzel valójában csak azt mondta, hogy a nemzetiség mit sem változtat az általános gazdasági törvényen. Most ismét ugyanahhoz a végzetes ponthoz értünk, ahol már voltunk. Mi módon zavarják meg a helyes színvonalat, ami most így szól: mi módon zavarják meg a currencyk nemzetközi egyensúlyát, vagy mi módon ér véget az, hogy a pénznek minden országban ugyanaz az értéke van, vagy végül, mi módon ér véget az, hogy a pénznek mindegyik országban a saját értéke van meg? Mint ahogy az előbb a helyes színvonalat az zavarta meg, hogy a forgalomban levő pénz tömege növekedett vagy csökkent az áruk változatlan értékösszege mellett, vagy az, hogy a forgalomban levő pénz mennyisége ugyanaz maradt, miközben az áruk csereértékei növekedtek vagy csökkentek, ugyanúgy most a nemzetközi – magának a fémnek az értéke által meghatározott – színvonalat az zavarja meg, hogy az egy országban található arany tömege újabb ott felfedezett fémbányák következtében nő°, vagy az, hogy a forgalomban levő áruk csereértékeinek összege egy különös országban növekedett vagy csökkent. Mint ahogy az előbb a nemes fémek termelése csökkent vagy növekedett aszerint, hogy a currency összehúzódásra vagy kiterjedésre késztetésére és az áruárak megfelelő leszállítására vagy emelésére volt-e szükség, ugyanolyan hatást gyakorol most az egyik országból a másikba való kivitel és behozatal. Abban az országban, amelyben az árak emelkedtek és az arany értéke, a megduzzadt forgalom következtében, fémértéke alá esett, az arany a többi országhoz viszonyítva leértékelődnék és következésképpen az áruk árai, a többi országgal összehasonlítva, emelkednének. Aranyat tehát kivinnének, árukat behoznának. Fordított esetben fordítva. Mint az előbb az arany termelése, most az arany behozatala vagy kivitele és azzal együtt az áruárak emelkedése vagy esése mindaddig folytatódnék, amíg, mint az előbb a fém és az áru közötti helyes értékviszony, most a nemzetközi currencyk közötti egyensúly ismét helyre nem áll. Mint ahogy

* *Ricardo*: „The High Price of Bullion etc." „A pénznek minden országban *ugyanaz* az értéke volna", 4. old. Politikai gazdaságában Ricardo ezt a tételt módosította, de nem olyan módon, amely itt latba esnék.

** I. m. 3–4. old.

*** *A kézipéldányban betoldva*: helyes – *Szerk.*

° I. m. 4. old.

az első esetben az arany termelése csak azért növekedett vagy csökkent, mert az arany értéke fölött vagy alatt állt, ugyanúgy az arany nemzetközi vándorlása is csak ebből az okból történnék. Mint ahogy az első esetben a termelésében történő minden változás érintené a forgalomban levő fém mennyiségét és ezzel az árakat is, ugyanúgy most a nemzetközi behozatal és kivitel. Mihelyt az arany és az áru relatív értéke, vagyis a forgalmi eszközök normális mennyisége helyreállna, az első esetben nem történnék további termelés, a másodikban nem történnék további kivitel vagy behozatal, kivéve az elkopott érme pótlására és a luxusipar fogyasztására. Ebből az következik, „hogy sohasem támadhat olyan kísértés, hogy aranyat vigyenek ki áruk egyenértékeként, illetve sohasem támadhat kedvezőtlen kereskedelmi mérleg, kivéve a forgalmi eszközöknek túláradó mennyisége következtében"*. A fém behozatalát vagy kivitelét eszerint mindig csak az idézné elő, hogy a fém aláértékelődik vagy túlértékelődik a forgalmi eszközök tömegének helyes színvonaluk fölé vagy alá történő kiterjedése vagy összehúzódása következtében.** Továbbá ez adódnék: minthogy az első esetben az arany termelését csak azért növelik vagy csökkentik, a második esetben az aranyat csak azért hozzák be vagy viszik ki, mert mennyisége a helyes színvonal felett vagy alatt áll, mert fémértéke fölé vagy alá értékelődik, tehát az áruárak túl magasak vagy túl alacsonyak, így mindegyik ilyen mozgás helyreigazító eszközként*** hat, mivel a forgalomban levő pénz kiterjedésre vagy összehúzódásra késztetésével az árakat megint visszavezeti igazi színvonalukra, az első esetben az arany értéke és az áru értéke közötti színvonalra, a második esetben a currencyk nemzetközi színvonalára. Másszóval: A pénz különböző országokban csak annyiban forog, amennyiben mindegyik országban érmeként forog. A pénz csak érme, és az egy országban található arany mennyiségének ezért bele kell kerülnie a forgalomba, tehát mint önmagának értékjele a saját értéke fölé vagy alá emelkedhetik vagy eshetik. Ezzel ennek a nemzetközi bonyodalomnak a kerülőútján szerencsésen megint megérkeztünk ahhoz az egyszerű dogmához, mely a kiindulópontot alkotja.

Hogy milyen erőszakoltan konstruálja° hozzá Ricardo a valóságos jelenségeket a maga elvont elméletéhez, megmutatja néhány példa. Azt állítja,

---

* „Kedvezőtlen kereskedelmi mérleg sohasem keletkezik másképp, mint a forgalmi eszköz fölös bőségéből." (*Ricardo*, i. m. 11–12. old.)

** „Az érmepénz kivitelét olcsósága okozza, és nem okozata, hanem oka egy kedvezőtlen mérlegnek." i. m. 14. old.

*** I. m. 17. old.

° *Az 1859-es kiadásban*: konstatálja – *Szerk.*

pl., hogy rossz termések idején, melyek Angliában az 1800 és 1820 közötti időszakokban gyakoriak voltak, nem azért vittek ki aranyat, mert gabonára volt szükség, és mert az arany pénz, tehát a világpiacon mindig ható* vásárlóeszköz és fizetési eszköz, hanem mert az arany a többi árukhoz képest leértékelődött és következésképpen annak az országnak a currencyje, amelyben a rossz termés volt, leértékelődött a többi nemzeti currencykhöz viszonyítva. Minthogy ugyanis a rossz termés a forgalomban levő áruk tömegét csökkentette, ezért a forgalomban levő pénz adott mennyisége túllépte normális színvonalát és következésképpen az összes áruárak emelkedtek.** Ezzel a paradox magyarázattal ellentétben statisztikailag kimutatták, hogy 1793-tól egészen a legújabb időkig rossz termések esetében Angliában a forgalmi eszközök meglevő mennyisége nem túláradt, hanem elégtelenné vált, és ezért a korábbinál több pénz forgott és kellett hogy forogjon.***

Ugyanígy a napóleoni kontinentális zárlat[71] és az angol blokád-dekrétumok[72] idején Ricardo azt állította, hogy az angolok azért exportálnak a kontinensre áru helyett aranyat, mert pénzük leértékelődött a kontinentális országok pénzéhez viszonyítva, áruik ára ennélfogva relatíve magasabb, és így előnyösebb kereskedelmi spekuláció, ha aranyat visznek ki áruk helyett. Szerinte Anglia volt az a piac, ahol az áru drága, a pénz pedig olcsó volt, míg a kontinensen az áru volt olcsó és a pénz drága. „A tény az volt" – mondja egy angol író –, „hogy gyártmányaink és gyarmati termékeink ára a konti-

---

* *A kéziratban igazítva:* hatekony – *Szerk.*

** *Ricardo*, i. m. 74–75. old. „Rossz termés kovetkeztében Anglia olyan ország helyzetébe kerulne, melyet megfosztottak áruinak egy részétől és ezért a forgó kozegnek csokkent osszegére van szuksége. Az a forgalmi eszkoz, mely azelőtt a fizetésekkel egyenlő volt, most folos bőségúvé és relatíve olcsóvá válnék a csokkent termelés arányában; ezért ennek az osszegnek a kivitele helyreállítaná a forgalmi eszkoz értékét más országok forgalmi eszkozeinek értékéhez viszonyítva." Hogy pénzt és árut, valamint pénzt és érmét milyen nevetségesen osszezavar, megmutatkozik kovetkező tételében: „Ha feltehetjuk, hogy kedvezotlen termés után, amikor Angliának rendkívüli gabonabehozatalra van szuksége, egy másik nemzet e cikkből folos bőség birtokában van, de nincs szukséglete semmilyen más árura, ebbol kétségkívul az kovetkeznék, hogy egy ilyen nemzet nem vinné ki gabonáját más árukért cserébe: *de penzért sem vinne ki gabonat*, mert a pénz olyan áru, melyre egyetlen nemzetnek sem abszolúte van szuksége, hanem relatíve." i. m. 75. old. Puskin hoskoltemenyében a hős apja sohasem érti meg, hogy az áru pénz [70] Hogy azonban a pénz áru, azt az oroszok mindig is megértették, amint ezt bizonyítja nemcsak az 1838–42-es angol gabonabehozatal, hanem kereskedelmuk egész története

*** V. o. *Thomas Tooke*: „History of Prices", és *James Wilson*: „Capital, Currency and Banking". (Az utóbbi konyv a londoni „Economist"-ban 1844-ben, 1845-ben és 1847-ben megjelent cikksorozat lenyomata.)

nentális rendszer hatására pusztítóan alacsony volt a háború utolsó hat évében. A cukor és a kávé aranyban felbecsült árai a kontinensen négy-ötször magasabbak voltak, mint Angliában e cikkeknek bankjegyekben felbecsült árai. Az az idő volt ez, amikor a francia vegyészek felfedezték a répacukrot és cikóriával pótolták a kávét, miközben egyidejűleg angol bérlők azzal kísérleteztek, hogy az ökröket sziruppal és melasszal hizlalják, amikor Anglia Helgolandot birtokba vette azért, hogy ott árulerakatot létesítsen az Észak-Európába irányuló csempészet megkönnyítésére, és amikor a könnyebb fajtájú brit gyártmányok Törökországon keresztül igyekeztek Németországba eljutni. . . A világnak csaknem minden áruja a mi áruraktárainkban halmozódott fel és ott rekedt, kivéve mikor egy kis mennyiséget kiváltottak francia engedéllyel, amiért a hamburgi és az amszterdami kereskedők Napóleonnak 40–50 000 £-nyi összeget fizettek. Komikus kereskedők lehettek ezek, akik ekkora összeget fizettek azért az engedelemért, hogy szabad legyen egy rakomány árut a drágább piacról az olcsóbbra vinniök. Milyen világos alternatíva előtt állt a kereskedő? Vagy kávét vásárol 6 d.-ért bankjegyekben és olyan helyre küldi, ahol fontját haladéktalanul el tudja adni 3 vagy 4 sh.-ért aranyban, vagy aranyat vásárol bankjegyekben 5 £-ért unciáját és olyan helyre küldi, ahol 3 £ 17 sh. 10 $^1/_2$ d.-re becsülték. Képtelen dolog tehát azt mondani, hogy előnyösebb kereskedelmi művelet volt aranyat küldeni kávé helyett. . . Nem volt a világon olyan ország, ahol akkoriban olyan nagy mennyiségű kívánatos árut lehetett kapni, mint Angliában. Bonaparte mindig pontosan megvizsgálta az angol árjegyzékeket. Amíg úgy találta, hogy Angliában az arany drága és a kávé olcsó, meg volt elégedve kontinentális rendszerének hatásával."* Éppen abban az időben, amikor Ricardo először felállította pénzelméletét és a bullion-bizottság azt parlamenti jelentésébe belefoglalta, 1810-ben, pusztító áresés következett be valamennyi angol árura kiterjedően, 1808-hoz és 1809-hez viszonyítva, miközben a pénz** értéke viszonylag emelkedett. A mezőgazdasági termékek kivételt alkottak, mert kívülről való behozataluk akadályokba ütközött és belföldön meglevő tömegüket rossz termések megtizedelték.*** Ricardo olyannyira teljesen félreismerte a nemes fémek nemzetközi fizetési eszközszerepét, hogy a Lordok Házának bizottsága előtti tanúvallomásában (1819) kijelenthette: „That drains for exportation would cease altogether so soon as cash payments should be resumed, and the currency be restored to its

* *James Deacon Hume*: „Letters on the Corn Laws", London 1834, 29–31. old.

** *A kézipéldányban igazítva*: az arany – *Szerk.*

*** *Thomas Tooke*: „History of Prices etc.", London 1848, 110. old.

metallic level."* Ricardo éppen idejében halt meg, az 1825-ös válság kitörése előtt, mely jövendölését meghazudtolta. Ricardo irodalmi tevékenységének időszaka egyáltalában kevéssé volt alkalmas a nemes fémek világpénzfunkciójának megfigyelésére. A kontinentális rendszer bevezetése előtt a kereskedelmi mérleg majdnem mindig Anglia javára mutatkozott, alatta pedig az európai kontinenssel lebonyolított ügyletek túlságosan jelentéktelenek voltak, semhogy az angol váltóárfolyamot érintsék. A pénzküldemények főként politikai természetűek voltak, és úgy látszik, Ricardo teljesen félreismerte azt a szerepet, amelyet a támogatási pénzek az angol aranykivitelben játszottak.**

Ricardo azon kortársai között, akik az ő politikai gazdaságtani elveit valló iskolát alkották, *James Mill* a legjelentékenyebb. Megkísérelte ábrázolni Ricardo pénzelméletét az egyszerű fémforgalom alapzatán, mellőzve az oda nem tartozó nemzetközi bonyodalmakat, amelyek mögé Ricardo a nézetének szűkösségét rejti, és félretéve mindenféle polemikus tekintetet az Angol Bank műveleteire. Fő tételei a következők:***

„A pénz értéke egyenlő azzal az aránnyal, amelyben más cikkekre kicserélik, vagyis azzal a pénzmennyiséggel, amelyet meghatározott mennyiségű más dolgokért adnak cserébe. Ezt az arányt az egy országban található pénz teljes mennyisége határozza meg. Ha feltételezzük, hogy az egyik oldalon van egy ország minden áruja és a másik oldalon minden pénze, akkor nyilvánvaló, hogy a két oldal kicserélésekor a pénz értéke, azaz azon árumennyiség, amelyre a pénzt kicserélik, teljesen a pénz saját mennyiségétől függ. A dolgok valóságos lefolyásában is teljesen ugyanez az eset. Egy ország áruinak teljes tömege nem egyszerre cserélődik ki a pénz teljes tömegére, hanem az áruk adagokban cserélődnek ki, és gyakran nagyon kis adagokban, az év folyamán különböző szakaszokban. Ugyanaz a pénzdarab, mely ma az egyik cserét szolgálta, holnap egy másikat szolgálhat. A pénz egy részét nagyobb számú csereaktushoz, egy másik részét nagyon kevéshez használják fel, harmadik részét felhalmozzák és semmiféle cserét nem szolgál. E változatok között egy átlag adódik, azon csereaktusok számára alapozva, amelyekhez mindegyik aranydarabot felhasználták volna, ha mindegyik ugyanolyan számú csereaktust realizált volna. Rögzítsük ezt az átlagszámot tetszőlegesen, pl. 10-ben. Ha az országban található mindegyik pénzdarab 10 vásárlást

* - „Hogy a kivitelre irányuló aranylecsapolódások teljesen véget érnének, mihelyt a készfizetéseket ismét felvennék és a pénzforgást visszavezetnék fémszínvonalára."[73] – *Szerk.*

** V. ö. *W. Blake*, a fent idézett „Observations etc.".

*** *James Mill*: „Elements of Political Economy". A szövegben *J.-T. Parisot* francia fordításából, Párizs 1823, fordítva.

szolgált, ez ugyanannyi, mintha a pénzdarabok teljes tömege megtízszereződött és mindegyik pénzdarab csak egyetlenegy vásárlást szolgált volna. Ebben az esetben az összes áruk értéke a pénz értékének tízszeresével egyenlő stb. Ha fordítva, ahelyett, hogy mindegyik pénzdarab az év folyamán tíz vásárlást szolgált volna, a pénz teljes tömege megtízszereződnék és mindegyik pénzdarab csak egy cserét végezne el, világos, hogy e tömeg minden növekedése külön-külön mindegyik pénzdarab értékének arányos csökkenését okozná. Minthogy feltételezzük, hogy az összes áruk tömege, melyekre a pénz kicserélődhetik, ugyanaz marad, ezért a pénz össztömegének értéke nem lett az előbbinél nagyobb a mennyiségének növekedése után sem. Ha egytizedes növekedést feltételezünk, akkor az össztömeg mindegyik hányadának, pl. egy unciának, az értéke egy tizeddel kellett hogy csökkenjen. Bármekkora is tehát a pénz teljes tömege csökkenésének vagy növekedésének foka, ennek az össztömegnek és mindegyik részének értéke, ha a többi dolog mennyisége ugyanaz marad, fordított arányossággal csökken vagy növekszik. Világos, hogy ez a tétel abszolút igazság. Valahányszor a pénz értékében emelkedés vagy esés állt be, és valahányszor azon áruk mennyisége, melyekre a pénzt kicserélhették, valamint a forgalom mozgása ugyanaz maradt, a pénzérték változásának szükségképp a pénz arányos növekedése vagy csökkenése volt az oka és nem lehet semmi más oknak tulajdonítani. Ha az áruk tömege csökken, miközben a pénz mennyisége ugyanaz marad, ez ugyanolyan, mintha a pénz teljes összege megnövekedett volna, és megfordítva. Hasonló változásokat eredményez a forgalom mozgásának minden változása. A forgások számának minden növekedése ugyanazt a hatást idézi elő, mint a pénz teljes tömegének megnövekedése; e szám csökkenése közvetlenül a fordított hatást váltja ki... Ha az évi termelés egy részét egyáltalán nem cserélik ki, mint azt, amelyet a termelők maguk fogyasztanak el, akkor ez a rész nem jön számításba. Minthogy nem cserélődik ki pénzre, a pénz vonatkozásában ez a rész olyan, mintha egyáltalában nem léteznék... Valahányszor a pénz növekedése és csökkenése szabadon végbemehet, a pénz egy országban található összmennyiségét a nemes fémek értéke szabályozza... Az arany és az ezüst azonban áruk, melyeknek értékét, mint minden más áruét, termelési költségük, a bennük foglalt munka mennyisége határozza meg."*

Mill egész éleselméjűsége éppannyira önkényes, mint idétlen feltevések sorozatában oldódik fel. Azt akarja bebizonyítani, hogy az áruk árát vagy a pénz értékét „az egy országban létező pénz teljes mennyisége" határozza

* I. m. 128–136. old elszórtan.

meg. Ha *feltételezzük*, hogy a forgalomban levő áruk tömege és csereértéke ugyanaz marad, s nem kevésbé a forgási sebesség és a nemes fémeknek a termelési költségek által meghatározott értéke is, és ha egyúttal *feltételezzük*, hogy a *forgalomban levő* fémpénz mennyisége mégis növekszik vagy csökken az országban *létező* pénz tömegéhez viszonyítva, akkor valóban „nyilvánvaló" lesz, hogy azt feltételeztük, amit állítólag bebizonyítottunk. Mill egyébként ugyanabba a hibába esik, mint Hume; őnála is használati értékek, nem pedig adott csereértékű áruk vannak forgalomban, s ezért tétele még akkor is hamis, ha elfogadjuk is valamennyi „feltételezését". A forgalmi sebesség ugyanaz maradhat, éppígy a nemes fémek értéke, éppígy a forgalomban levő áruk *mennyisége* is, és csereértékük változásával mégis hol nagyobb, hol kisebb pénztömegre lehet szükség forgalmukhoz. Mill látja azt a tényt, hogy az országban létező pénz egyik része forog, miközben a másik része vesztegel. Egy felette komikus átlagszámítás segítségével *feltételezi*, hogy noha a valóságban másként látszik, igazában mindez az országban levő pénz forgalomban van. Feltételezzük, hogy egy országban 10 millió ezüsttallér egy év alatt kétszer fordul meg, akkor 20 millió foroghatna, ha mindegyik tallér csak egy vásárlást végezne. És ha az országban bármely formában található ezüst teljes összege 100 millió tallér, akkor feltételezhetjük, hogy ez a 100 millió foroghatna, ha mindegyik pénzdarab öt évenként eszközöl egy vásárlást. Azt is lehetne feltételezni, hogy a világ minden pénze Hampsteadben forog, de annak mindegyik hányada, ahelyett, hogy mondjuk három forgást végezne egy év alatt, egy forgást végez 3 000 000 év alatt. Az áruárak összege és a forgási eszközök mennyisége közötti viszony meghatározása szempontjából az egyik feltételezés pontosan ugyanannyit nyom a latban, mint a másik. Mill érzi, hogy számára döntően fontos, hogy az árukat közvetlenül ne a forgalomban található pénzmennyiséggel, hanem az egy országban mindenkor létező pénz teljes készletével hozza kapcsolatba. Elismeri, hogy egy ország áruinak teljes tömege „nem egyszerre" cserélődik ki a pénz teljes tömegére, hanem különböző áruadagok az év különböző szakaiban különböző pénzadagokra. Hogy ezt a visszásságot kiküszöbölje, *feltételezi*, hogy nem létezik. Egyébként az az egész elképzelés, hogy az áruk és a pénz közvetlenül kerülnek egymással szembe és közvetlenül cserélődnek ki, az egyszerű vételek és eladások mozgásából, vagyis a pénz vásárlóeszköz-funkciójából van elvonatkoztatva. Az árunak és a pénznek ez az egyidejű megjelenése már a pénznek fizetési eszközként való mozgásában eltűnik.

A XIX. század kereskedelmi válságai, nevezetesen az 1825-ös és 1836-os nagy válságok, nem idézték elő ugyan a ricardoi pénzelméletnek továbbfej-

lesztését, de újabb alkalmazását igen. Most már nem egyedi gazdasági jelenségek – mint Hume-nál a nemes fémek XVI. és XVII. századi leértékelődése vagy mint Ricardónál a papírpénz XVIII. századi és XIX. század eleji leértékelődése –, hanem a nagy világpiaci zivatarok, melyekben a polgári termelési folyamat valamennyi elemének összeütközése robban ki, voltak azok a jelenségek, melyeknek eredetét és elhárítását e folyamat legfelületibb és legelvontabb területén, a pénzforgalom területén keresték. A voltaképpeni elméleti előfeltevés, melyből a gazdasági esőcsinálók iskolája kiindul, valójában mi másban sem áll, mint abban a dogmában, hogy Ricardo felfedezte a tiszta fémforgalom törvényeit. Nekik csak az a teendőjük maradt, hogy a hitel- vagy bankjegyforgalmat alávessék ezeknek a törvényeknek.

A kereskedelmi válságok legáltalánosabb és legszembeszökőbb jelensége az, hogy hirtelen, általános áresés következik az áruárak tartósabb, általános emelkedésére. Az áruárak általános esését ki lehet fejezni mint a pénz relatív értékének emelkedését valamennyi áruhoz képest, és fordítva, az árak általános emelkedését mint a pénz relatív értékének esését. Mindkét kifejezési módban kimondják a jelenséget, nem pedig megmagyarázzák. Akár így tűzöm ki a feladatot: megmagyarázandó az árak általános periodikus emelkedése, mely azok általános esésével váltakozik, akár ha ugyanezt a feladatot így fogalmazom meg: megmagyarázandó a pénz relatív értékének periodikus esése és emelkedése az árukhoz viszonyítva, – a kifejezésmód különbözősége éppúgy nem változtat a feladaton, mint az, ha német nyelvről angolra fordítanák. Ricardo pénzelmélete ennélfogva roppantul kapóra jött, minthogy egy tautológiának oksági viszony látszatát adja. Mitől van az áruárak periodikus általános esése? A pénz relatív értékének periodikus emelkedésétől. Megfordítva, mitől van az áruárak periodikus általános emelkedése? A pénz relatív értékének periodikus esésétől. Ugyanilyen helyesen azt is mondhatnók, hogy az árak periodikus emelkedése és esése az árak periodikus emelkedéséből és eséséből ered. Magát a feladatot azzal az előfeltevéssel tűzték ki, hogy a pénz immanens értéke, azaz a nemes fémek termelési költségei által meghatározott értéke *változatlan* marad. Ha ez a tautológia több akar lenni, mint tautológia, akkor a legelemibb fogalmak félreismerésén nyugszik. Ha *A*-nak *B*-ben mért csereértéke esik, akkor tudjuk, hogy ez ugyanúgy származhatik *A* értékének eséséből, mint *B* értékének emelkedéséből. Éppígy megfordítva, ha *A*-nak *B*-ben mért csereértéke emelkedik. Ha egyszer elfogadjuk a tautológia oksági viszonnyá változtatását, minden egyéb már könnyen adódik. Az áruárak emelkedése a pénz értékének eséséből fakad, a pénzérték csökkenése pedig, mint Ricardótól tudjuk, a túltelített

forgalomból, azaz abból, hogy a forgalomban levő pénz tömege a saját immanens értéke és az áruk immanens értéke által meghatározott színvonal fölé emelkedik. Ugyanígy fordítva, az áruárak általános esése abból, hogy a pénz értéke a telítetlen forgalom következtében a pénz immanens értéke fölé emelkedik. Az árak tehát azért emelkednek és esnek periodikusan, mert periodikusan túl sok vagy túl kevés pénz van forgalomban. Ha mármost esetleg kimutatják, hogy az árak emelkedése csökkent pénzforgalommal, az árak esése pedig megnövekedett pénzforgalommal járt együtt, akkor ennek ellenére azt lehet állítani, hogy a forgalomban levő árutömegnek valamilyen – ámbár statisztikailag teljességgel kimutathatatlan – csökkenése vagy növekedése következtében növekedett vagy csökkent, ha nem is abszolúte, de relatíve a forgalomban levő pénz mennyisége. Láttuk mármost, hogy Ricardo szerint ezeknek az általános áringadozásoknak tiszta fémforgalom esetén is be kell következniök, de változásuk folytán kiegyenlítődnek, olymódon, hogy pl. telítetlen pénzforgalom az áruárak esését, az áruárak esése az áruk külföldre való kivitelét, ez a kivitel pedig pénznek belföldre való beáramlását, ez a beáramlás meg az áruárak emelkedését idézi elő. Túltelített pénzforgalom esetén megfordítva; ilyenkor behoznak árukat és kivisznek pénzt. Minthogy mármost annak ellenére, hogy ezek az általános áringadozások magából a Ricardo-féle fémforgalom természetéből fakadnak, heves és erőszakos formájuk, válságformájuk a kifejlett hitelügy időszakaihoz tartozik, ebből a napnál is világosabb, hogy a bankjegykibocsátást nem pontosan a fémforgalom törvényei szerint szabályozzák. A fémforgalomnak megvan a maga orvosszere a nemes fémek behozatalában és kivitelében; ezek érmeként rögtön forgásba kerülnek és ilymódon beáramlásuk vagy kiáramlásuk által kiváltják az áruárak esését vagy emelkedését. Ugyanazt az áruárakra gyakorolt hatást mármost a bankoknak kell mesterségesen előidézniök azzal, hogy utánozzák a fémforgalom törvényeit. Ha arany beáramlik külföldről, ez bizonyítéka annak, hogy a forgalom telítetlen, a pénzérték túl magas, az áruárak pedig túl alacsonyak és következésképpen az újonnan behozott arany arányában forgalomba kell vetni bankjegyeket. Megfordítva, ki kell őket vonni a forgalomból abban az arányban, ahogy arany kiáramlik az országból. Másszóval, a bankjegykibocsátást a nemes fémek behozatala és kivitele, illetve a váltóárfolyam szerint kell szabályozni. Ricardo hamis előfeltevése, hogy a pénz* csak érme, ennélfogva minden behozott arany a forgó pénzt szaporítja és emiatt az árakat növeli, minden kivitt arany az érmét kevesbíti és emiatt az árakat csökkenti, – ez az elméleti előfeltevés itt

* *A kézipéldányban igazítva*: az arany – *Szerk.*

gyakorlati kísérletté válik arra, hogy annyi érmét hozzanak forgalomba, amennyi a mindenkor meglevő arany. Lord Overstone (Jones Loyd bankár), Torrens ezredes, Norman, Clay, Arbuthnot és számtalan más író, akiket Angliában a „currency principle"* iskolája néven ismernek, ezt a tant nemcsak prédikálták, hanem Sir Robert Peel 1844. és 1845. évi banktörvényei révén a fennálló angol és skót banktörvényhozás alapzatává tették. Azt a csúfos elméleti és gyakorlati kudarcot, amelyet legnagyobb, nemzeti szinten végrehajtott kísérleteikkel vallottak, csak a hitelről szóló tanban mutathatjuk be.** Annyi azonban látható, hogy Ricardo elmélete, mely a pénzt folyékony formájában mint forgalmi eszközt elszigeteli, azzal végződik, hogy a nemes fémek szaporodásának és kevesbedésének olyan abszolút behatást tulajdonít a polgári gazdaságra, amilyenről a monetárrendszer babonás hite sohasem álmodott. Így lett Ricardóból, aki a papírpénzt a pénz legtökéletesebb formájának jelenti ki, a bullionisták prófétája.

Miután Hume elméletét, vagyis a monetárrendszerrel szembeni elvont ellentétet így legvégső következtetésig kifejtették, végül is Steuartnak a pénzről alkotott konkrét felfogását *Thomas Tooke* visszaállította jogaiba.*** Tooke nem valamiféle elméletből vezeti le elveit, hanem az áruárak 1793-tól 1856-ig terjedő történetének lelkiismeretes elemzéséből. Ártörténetének első kiadásában, mely 1823-ban jelent meg, Tooke még teljesen Ricardo elméletének foglya és hiába fáradozik, hogy a tényeket ezzel az elmélette összeegyeztesse. Sőt, „On the Currency" című röpiratát, mely az 1823-as

* – „forgalmi eszköz-elv" – *Szerk.*

** Néhány hónappal az 1857-es általános kereskedelmi válság kitörése előtt az Alsóháznak egy bizottsága vizsgálatokat folytatott az 1844. és 1845. évi banktörvények hatásáról. Lord Overstone, e törvények elméleti atyja, a bizottság előtti tanúvallomásában kérkedve áradozott: „Az 1844-es törvény elveinek szoros és gyors betartása folytán minden szabályszerűen és könnyen zajlott le, a pénzrendszer biztonságos és megingathatatlan, az ország virágzása elvitathatatlan, az 1844. évi törvény bölcsességébe vetett közbizalom napról napra erősödik; s ha a bizottság további gyakorlati példákat kíván arra, hogy azok az elvek, amelyeken ez a törvény nyugszik, egészségesek, vagy arra, hogy ez a törvény milyen jótékony eredményeket biztosított, akkor a bizottságnak adandó igaz és kielégítő válasz a következő: Nézzenek körül; nézzék meg az ország jelenlegi üzleti állapotát, nézzék meg a nép elégedettségét; nézzék meg a közösség valamennyi osztályát felölelő gazdagságot és virágzást; és ha ezt megtették, akkor a bizottság majd tud dönteni arról, vajon meg akarja-e akadályozni egy olyan törvény további érvényben tartását, melynek hatálya alatt ezek az eredmények kifejlődtek." Így fújta Overstone saját harsonáját 1857 július 14-én; ugyanez év november 12-én a csodatévő 1844-es törvényt a kormánynak saját felelősségére fel kellett függesztenie.

*** Tooke egyáltalán nem ismerte Steuart írását, mint ez kitűnik a „History of Prices from 1839 to 1847" című művéből, London 1848, melyben összefoglalja a pénzelméletek történetét.

válság után jelent meg, a később Overstone által érvényesített nézetek első következetes felállításának lehetne tekinteni. Az áruárak története terén végzett folytatólagos kutatásai azonban annak átlátására kényszerítették, hogy az árak és a forgalmi eszközöknek a mennyisége közötti közvetlen összefüggés, ahogy azt az elmélet előfeltételezi, puszta agyrém, hogy a forgalmi eszközök kiterjedése és összehúzódása, a nemes fémek változatlan értéke mellett, mindig okozata és sohasem oka az áringadozásoknak, hogy a pénzforgás egyáltalában csak másodlagos mozgás, és hogy a pénz a valóságos termelési folyamatban még egészen más formameghatározottságokra is szert tesz azonkívül, hogy forgalmi eszköz. Részletvizsgálódásai nem az egyszerű fémforgalom területéhez tartoznak és ezért itt még nem taglalhatók, éppoly kevéssé, mint *Wilsonnak* és *Fullartonnak* ugyanehhez az irányhoz tartozó vizsgálódásai.* Mindezek az írók a pénzt nem egyoldalúan, hanem különböző mozzanataiban fogják fel, de csak anyagilag, híján mindenféle eleven összefüggésnek, amelyben e mozzanatok akár egymás között, akár a gazdasági kategóriák teljes rendszerével állnak. A *forgalmi eszköztől* megkülönböztetett *pénzt* ezért tévesen összekeverik a *tőkével*, sőt az áruval is, bár másrészt megint kénytelenek alkalmilag kifejezésre juttatni, hogy mindkettőtől különbözik.** Ha pl. aranyat külföldre küldenek, valójában tőkét küldenek külföldre, de ugyanaz történik, ha vasat, gyapotot, gabonát, egyszóval bármilyen árut exportálnak. Mindkettő tőke, és ennélfogva nem mint tőke különböződnek meg, hanem mint pénz és áru. Az arany nemzetközi csereeszköz-szerepe tehát nem tőkeként való forma-

* Tooke legjelentősebb írása a „History of Prices"-on kívül, melyet munkatársa, Newmarch, hat kötetben adott ki, az „Inquiry into the Currency Principle, the Connection of Currency with Prices etc.", II. kiad. London 1844. *Wilson* írását már idéztük. Végül megemlítendő még *John Fullarton*: „On the Regulation of Currencies", II. kiad. London 1845.

** „Különbséget kell tenni a pénz mint áru, *azaz* tőke, és a pénz mint forgalmi eszköz között." (*Tooke*: „An Inquiry into the Currency Principle etc.", 10. old.) „Számítani lehet arra, hogy az arany és az ezüst megérkezésükkor majdnem pontosan azt az összeget realizálják, amelynek biztosítására szükség volt . . . az aranynak és az ezüstnek végtelen nagy előnye van minden másfajtájú áruval szemben . . . annál a körülménynél fogva, hogy egyetemesen pénzként használják. . . Nem teában, kávéban, cukorban vagy indigóban kell rendszerint a kül- és belföldi adósságokat szerződésszerűen megfizetni, hanem érmében, és ezért az olyan átutalás, amelyet akár ugyanazon jelzett érmében küldenek, akár rúdban – mely annak az országnak a pénzverdéjében vagy piacán, ahová küldték, azonnal átváltoztatható ilyen érmévé –, az átutalónak okvetlenül mindig a legbiztosabb, legközvetlenebb és legpontosabb eszközt nyújtja ahhoz, hogy célját a kereslet hiányából vagy az ár ingadozásából fakadó sikertelenség kockázata nélkül elérje." (*Fullarton*, i. m. 132–133. old.) „Minden más cikk" (az aranyon és az ezüstön kívül) „mennyiség vagy fajta tekintetében kívül eshet annak az országnak szokásos keresletén, amelybe küldik." (*Tooke*: „An Inquiry etc." [10. old.].)

meghatározottságából ered, hanem pénzként való sajátos funkciójából. Ugyanígy, amikor az arany vagy az őt helyettesítő bankjegy a belső kereskedelemben fizetési eszközként funkcionál, akkor egyúttal tőke. De áru formájában levő tőke, mint ahogy pl. a válságok nagyon kézzelfoghatóan mutatják, nem léphetne a helyükbe. Tehát megintcsak az aranynak mint pénznek az árutól való különbsége, nem pedig tőkeként való létezése az, ami által fizetési eszközzé válik. Még amikor tőkét közvetlenül mint tőkét exportálnak, hogy egy meghatározott értékösszeget pl. kamatra külföldre kölcsönözzenek, akkor is konjunktúráktól függ, hogy ezt a tőkét áru vagy arany formájában exportálják-e, és ha az utóbbi formában exportálják, ez azért történik, mert a nemes fémeknek mint pénznek az áruval szemben sajátos formameghatározottságuk van. Egyáltalában az említett írók a pénzt először nem abban az elvont alakban vizsgálják, amelyben az egyszerű áruforgalmon belül kifejlődik és maguknak a folyamatban levő áruknak a vonatkozásából kinő. Ezért állandóan ide-oda ingadoznak azon elvont formameghatározottságok között, melyekre a pénz az áruval ellentétben tesz szert, és a pénz azon meghatározottságai között, melyekben konkrétabb viszonyok, úgymint tőke, jövedelem és effélék bújnak meg.*

* A pénz átváltozását tőkévé a harmadik fejezetben fogjuk vizsgálni, mely a tőkéről szól és ennek az első szakasznak a befejezését alkotja.

Karl Marx

Bevezetés[74]

„A politikai gazdaságtan bírálatához”

Einleitung

A megírás ideje: 1857 augusztus vége – szeptember közepe

Az első megjelenés helye: „Die Neue Zeit 1902–03, XXI. évf., 1. köt. 23–25. sz.

Eredeti nyelve: német

I. Termelés, fogyasztás, elosztás, csere (forgalom)

1. Termelés

a) Vizsgálatunk tárgya mindenekelőtt az *anyagi termelés.*

Társadalomban termelő egyének – ennélfogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont. Az egyes és egyedülálló vadász és halász, akivel Smith és Ricardo kezdi, a XVIII. századi robinzonádok fantáziátlan képzelődései közé tartozik, amelyek semmiképp sem csupán a túlfinomultság elleni visszahatást és tévesen értelmezett természeti élethez való visszatérést fejezik ki, ahogy a művelődéstörténészek képzelik. Éppoly kevéssé, mint ahogy Rousseau contrat social-ja* – amely a természettől független szubjektumokat szerződés révén hozza viszonyba és kapcsolatba – sem nyugszik ilyen naturalizmuson. Ez a kis és nagy robinzonádok látszata, mégpedig csak az esztétikai látszata. Voltaképpen előlegezése ez a XVI. század óta kialakuló és a XVIII. században már óriásléptekkel megérlelődése felé haladó „polgári társadalomnak". A szabad konkurrencia e társadalmában az egyes ember úgy jelenik meg, mint aki el van oldozva a természeti kötelékektől stb., amelyek őt korábbi történelmi korszakokban egy meghatározott, körülhatárolt emberi tömörülés tartozékává teszik. A XVIII. század prófétái előtt, akikre Smith és Ricardo még teljes mértékben támaszkodnak, a XVIII. századnak ez az egyéne – aki egyrészt a feudális társadalmi formák felbomlásának, másrészt a XVI. század óta újonnan kifejlődött termelőerőknek a terméke – eszményként lebeg, melynek létezése múltbeli létezés. Nem történelmi eredményként, hanem a történelem kiindulópontjaként. Ugyanis a természetszerű egyénként – az emberi természetről alkotott elképzelésükhöz hozzámérten –, nem történelmileg keletkezőként, hanem a természettől tételezettként. Ez a csalatkozás eddig sajátja volt minden új korszaknak. Steuart, aki némely tekintetben a XVIII. századdal ellentétben és mint arisztokrata inkább áll történelmi talajon, ezt az együgyűséget elkerülte.

* – társadalmi szerződése – *Szerk.*

Minél mélyebben visszamegyünk a történelemben, annál inkább jelenik meg az egyén, ennélfogva a termelő egyén is, önállótlannak, egy nagyobb egészhez tartozónak: először még egészen természetes módon a családban és a törzsé kiszélesedett családban; később a törzsek ellentétéből és összeolvadásából létrejövő különböző formájú közösségekben. Csak a XVIII. században, a „polgári társadalomban" lépnek szembe az egyes emberrel a társadalmi összefüggés különböző formái az ő magáncéljait szolgáló puszta eszközökként, külső szükségszerűségként. De az a korszak, amely ezt az álláspontot, az egyedülálló egyes ember álláspontját létrehozza, éppen az eddig legfejlettebb társadalmi (erről az álláspontról általános) viszonyok korszaka. Az ember a szó legszorosabb értelmében „ζῷον πολιτικόν"[75], nemcsak társas állat, hanem olyan állat, amely csak a társadalomban tud egyedülállóvá válni. Az egyedülálló egyes ember társadalmon kívüli termelése ritkaság, mely persze megeshetik a véletlen folytán a vadonba vetődött civilizált emberrel, akiben dinamikusan megvannak már a társadalmi erők – éppoly képtelenség, mint a nyelv kifejlődése *együtt* élő és egymással beszélő egyének nélkül. Kár ezzel hosszabban időt tölteni. A pontot érinteni sem kellene, ha ezt az ízetlenséget, amelynek a XVIII. század embereinél még értelme és érthetősége volt, Bastiat, Carey, Proudhon stb. nem vonták volna be megint komolyan a legmodernebb gazdaságtanba. Proudhonnak, a többi között, természetesen kellemes, hogy egy gazdasági viszony eredetét, amelynek történelmi keletkezését nem ismeri, történelemfilozófiailag olymódon fejtse ki, hogy mítoszokat költ: Ádám vagy Prométheusz készen rábukkant az eszmére, ezt azután bevezették stb. Nincs unalmasabb és szárazabb dolog, mint a fantáziáló locus communis*.

Amikor tehát termelésről van szó, mindig egy meghatározott társadalmi fejlődési fokon álló termelésről – társadalmi egyének termeléséről van szó. Úgy tűnhetnék tehát, hogy ahhoz, hogy egyáltalában a termelésről beszéljünk, vagy nyomon kell követnünk a történelmi fejlődési folyamatot különböző fázisaiban, vagy eleve ki kell jelentenünk, hogy *egy* meghatározott történelmi korszakkal foglalkozunk, tehát pl. a modern polgári termeléssel – amely valójában tulajdonképpeni témánk. Ámde minden termelési korszaknak vannak bizonyos közös ismertetőjegyei, közös meghatározásai. Az *általában-való termelés* – elvonatkoztatás, de értelmes elvonatkoztatás, amennyiben valóban kiemeli, rögzíti a közöset és ezzel megtakarítja nekünk az ismétlést. Mindamellett ez az *általános*, vagyis az összehasonlítás által különválasztott közös maga is sokszorosan tagolt, különböző meghatá-

* – közhely – *Szerk.*

rozásokba széjjelváló. Ebből némely dolog valamennyi korszaké; más dolog egynéhányé közösen. [Bizonyos] meghatározások közösek a legmodernebb korszakban és a legrégibben. Nélkülük nem gondolható el termelés; ámde ha a legfejlettebb nyelveknek vannak is a legfejletlenebbekkel közös törvényei és meghatározásai, éppen a különbség ettől az általánostól és közöstől az, ami a fejlődésüket teszi. Éppen külön kell választani azokat a meghatározásokat, amelyek a termelésre egyáltalában érvényesek, nehogy az egység mellett – amely már abból is folyik, hogy a szubjektum, az emberiség és az objektum, a természet ugyanaz – a lényeges különbözőségről megfeledkezzünk. Ebben a megfeledkezésben rejlik pl. a modern közgazdászok egész bölcsessége, akik a fennálló társadalmi viszonyok örökkévalóságát és harmóniáját bizonyítják. Pl. hogy termelés nem lehetséges termelési szerszám nélkül, még ha csupán a kéz is ez a szerszám; hogy nem lehetséges termelés múltbeli, felhalmozott munka nélkül, még ha ez a munka csupán az a készség is, amely a vadember kezében ismételt gyakorlás révén felgyülemlett és koncentrálódott. A tőke többek között termelési szerszám is, múltbeli, objektiválódott munka is. Tehát a tőke általános, örök természeti viszony; mármint ha elhagyom éppen azt a sajátosságot, amely a „termelési szerszámot", a „felhalmozott munkát" tőkévé teszi. A termelési viszonyok egész története ezért pl. Careynél úgy jelenik meg, mint egy a kormányok által rosszindulatúan kezdeményezett hamisítás.

Ha nincs általában-való termelés, akkor nincs általános termelés sem. A termelés mindig egy *különös* termelési ág – pl. földművelés, állattenyésztés, manufaktúra stb. – vagy pedig *totalitás*. Csakhogy a politikai gazdaságtan nem technológia. Egy adott társadalmi fokon álló termelés általános meghatározásainak viszonya a különös termelési formákhoz máshol fejtendő ki (később). Végül a termelés nem is csak különös termelés. Hanem mindig csak egy bizonyos társadalmi test, társadalmi szubjektum tevékenykedik termelési ágak nagyobb vagy szűkösebb totalitásában. Az a viszony, amelyben a tudományos ábrázolás a reális mozgáshoz áll, még szintén nem ide tartozik. Termelés általában. Különös termelési ágak. A termelés totalitása.

A gazdaságtanban divat egy általános részt előrebocsátani – és éppen ez a rész szerepel „termelés" cím alatt (lásd pl. J. St. Mill) –, amelyben minden termelés *általános feltételeit* tárgyalják. Ez az általános rész a következőkből áll vagy állítólag kell hogy álljon: 1. azokból a feltételekből, amelyek nélkül termelés nem lehetséges. Ez tehát valójában nem egyéb, mint minden termelés lényegi mozzanatainak megállapítása. De, mint látni fogjuk, ez a valóságban néhány nagyon egyszerű meghatározásra szorít-

kozik, amelyeket lapos tautológiákban teregetnek széjjel; 2. azokból a feltételekből, amelyek a termelést többé vagy kevésbé előmozdítják, mint pl. Adam Smithnél a haladó és a pangó társadalmi állapot. Hogy ezt, aminek nála mint ötletnek megvan a maga értéke, tudományos jelentőségre emeljük, meg kellene vizsgálni a *termelékenységi fokok* periódusait egyes népek fejlődésében – amely vizsgálat kívül esik a téma tulajdonképpeni határain, amennyiben azonban beletartozik, a konkurrencia, felhalmozás stb. kifejtésénél kell elhelyezni. Az általános megfogalmazásban a válasz arra az általánosságra lyukad ki, hogy egy ipari nép abban a pillanatban éri el termelésének csúcspontját, amikor egyáltalában eljut történelmének csúcspontjára. In fact*. Egy nép addig áll ipari fejlődése csúcsán, amíg még nem a nyereség, hanem a nyerés a fődolog számára. Ennyiben a jenkik az angolok fölött állnak. Vagy pedig: hogy pl. bizonyos fajok, adottságok, éghajlatok, természeti viszonyok, mint tengerparti fekvés, a talaj termékenysége stb. kedvezőbbek a termelésre, mint mások. Ez megintcsak arra a tautológiára lyukad ki, hogy a gazdagságot annál könnyebben alkotják meg, minél nagyobb fokban vannak meg szubjektíve és objektíve az elemei.

De mindez nem az, amit a közgazdászok ebben az általános részben valóban szem előtt tartanak. Hanem arról van szó, hogy a termelést – lásd pl. Millt –, az elosztástól stb. eltérően, a történelemtől független örök természeti törvények keretébe foglaltnak ábrázolják, s ez alkalommal azután suttyomban *polgári* viszonyokat csempésznek be megdönthetetlen természeti törvényekként az in abstracto vett társadalomba. Ez a többékevésbé tudatos célja az egész eljárásnak. Az elosztásnál ezzel szemben az emberek, úgymond, csakugyan megengedtek maguknak mindenféle önkényeskedést. Teljesen eltekintve a termelésnek és elosztásnak durva szétszakításától, valamint valóságos viszonyuktól, annyi már eleve mindenképpen világos, hogy bármily különféle is az elosztás különböző társadalmi fokokon, okvetlenül lehetséges benne, csakúgy, mint a termelésben, közös meghatározásokat találni, és ugyanúgy itt is lehetséges minden történelmi különbséget összezavarni vagy *általános emberi* törvényekben kioltani. Pl. a rabszolga, a jobbágy, a bérmunkás, mind megkap egy élelem-mennyiséget, amely lehetővé teszi számára, hogy mint rabszolga, mint jobbágy, mint bérmunkás létezzék. A hódító, aki a sarcból, vagy a hivatalnok, aki az adóból, vagy a földtulajdonos, aki a járadékból, vagy a szerzetes, aki az alamizsnából, vagy a levita[76], aki a tizedből él, mind olyan hányadot kap a társadalmi termelésből, amely más törvények szerint van meghatározva,

* – Valóban; Tényleg – *Szerk.*

mint a rabszolgáé stb. Az a két főpont, amelyet minden közgazdász beállít ebbe a rovatba, a következő: 1. tulajdon; 2. ennek biztosítása igazságszolgáltatás, rendőrség stb. által. Erre nagyon röviden ezt lehet válaszolni:

ad 1. Minden termelés a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén. Ilyen értelemben tautológia azt mondani, hogy a tulajdon (tulajdonbavétel, elsajátítás) a termelés egyik feltétele. Nevetséges azonban innen a tulajdon egy meghatározott formájára, pl. a magántulajdonra átugrani. (Amely ráadásul még feltételez egy ellentétes formát is, a *nem-tulajdont.*) A történelem éppenséggel azt mutatja, hogy a köztulajdon (pl. a hinduknál, szlávoknál, régi keltáknál stb.) az eredeti forma, olyan forma, amely a községi tulajdon alakjában még sokáig jelentős szerepet játszik. Arról a kérdésről, hogy a gazdagság a tulajdonnak ilyen vagy olyan formájában fejlődik-e jobban, itt még korántsincs szó. De azt mondani, hogy nem lehet szó termelésről, tehát társadalomról sem ott, ahol a tulajdon valamely formája nem létezik, ez tautológia. Olyan tulajdonbavétel, elsajátítás, amely semmit sem vesz tulajdonba, tesz sajáttá, contradictio in subjecto*.

ad 2. A szerzemény biztosítása stb. Ha ezeket a trivialitásokat visszavezetjük valóságos tartalmukra, többet elmondanak, mint amennyit prédikálóik tudnak. Azt ugyanis, hogy a termelés mindegyik formája létrehozza saját jogi viszonyait, kormányzási formáját stb. A nyerseség és fogalomnélküliség éppen abban rejlik, hogy a szervesen összetartozót véletlenszerűen vonatkoztatják egymásra, puszta reflexiós összefüggésbe hozzák. A polgári közgazdászok szeme előtt csak az lebeg, hogy a modern rendőrség mellett jobban lehet termelni, mint pl. az ököljog idején. Csak azt felejtik el, hogy az ököljog is jog, és hogy az erősebb joga más formában az ő „jogállamukban" is továbbél.

Amikor a termelés egy meghatározott fokának megfelelő társadalmi állapotok még csak keletkezőben vagy amikor már elmúlóban vannak, a termelésben természetesen zavarok állnak be, habár különböző fokban és különböző hatással.

Összefoglalásul: Vannak minden termelési fok számára közös meghatározások, amelyeket a gondolkodás mint általánosakat rögzít; de minden termelés úgynevezett *általános feltételei* nem egyebek, mint ezek az elvont mozzanatok, melyekkel egyetlen valóságos történelmi termelési fok sincs fogalmilag megragadva.

* – ellentmondás a szubjektumban; fogalombeli ellentmondás; önellentmondás – *Szerk.*

2. A termelés általános viszonya az elosztáshoz, cseréhez, fogyasztáshoz

Mielőtt a termelés további elemzésébe bocsátkoznánk, szükséges szemügyre vennünk azokat a különböző rovatokat, amelyeket a közgazdászok melléje állítanak.

A közvetlenül kézenfekvő elképzelés a következő: A termelésben sajátítják el (állítják elő, alakítják) a társadalom tagjai a természeti termékeket emberi szükségletekre; az elosztás határozza meg azt az arányt, amelyben az egyes ember ezekben a termékekben részesül; a csere juttatja hozzá azokat a különös termékeket, amelyekre az elosztás révén neki jutott hányadot át akarja váltani; végül a fogyasztásban válnak a termékek* az élvezés, az egyéni elsajátítás tárgyaivá. A termelés előállítja a szükségleteknek megfelelő tárgyakat; az elosztás szétosztja azokat a társadalmi törvények szerint; a csere az egyedi szükséglet szerint újra elosztja a már elosztottat; végül a fogyasztásban a termék kilép ebből a társadalmi mozgásból, közvetlenül tárgya és szolgája lesz az egyedi szükségletnek és az élvezésben kielégíti azt. Így a termelés jelenik meg mint a kiindulópont, a fogyasztás mint a végpont, az elosztás és a csere mint a közép, amely maga is kettős, amennyiben az elosztás mint a társadalomból, a csere mint az egyénekből kiinduló mozzanat van meghatározva. A termelésben objektiválódik a személy, a fogyasztásban** szubjektiválódik a dolog; az elosztásban a társadalom általános, uralkodó meghatározások formájában átveszi a közvetítést termelés és fogyasztás között; a cserében ez a közvetítés az egyén véletlen meghatározottsága révén megy végbe.

Az elosztás meghatározza azt az arányt (mennyiséget), amelyben a termékek az egyénnek kijutnak; a csere meghatározza azokat a termékeket, amelyekben az egyén az elosztás révén neki juttatott részt kívánja.

Termelés, elosztás, csere, fogyasztás így szabályszerű következtetést alkotnak; a termelés az általánosság, az elosztás és a csere a különösség, a fogyasztás az egyediség, mellyel az egész összezárul. Ez csakugyan összefüggés, de lapos. A termelést általános természeti törvények határozzák meg; az elosztást társadalmi véletlen határozza meg, és ezért többé vagy kevésbé kedvező hatással lehet a termelésre; a csere kettejük között fekszik mint formálisan társadalmi mozgás, a lezáró aktus pedig, a fogyasztás, amelyet nemcsak végpontnak, de végcélnak is felfognak, tulajdonképpen kívül esik a gazdaság-

* *A kéziratban*: termelés – *Szerk.*

** *A kéziratban*: a személyben – *Szerk.*

tanon, kivéve amennyiben megint visszahat a kiindulópontra és az egész folyamatot újból elindítja.

A politikai gazdászok ellenfelei – akár tárgykörükön belül, akár azon kívül álló ellenfelei –, akik szemükre vetik, hogy az összetartozót barbár módon szétszakítják, vagy ugyanazon a talajon állnak, mint ők, vagy alattuk. Mi sem közönségesebb, mint az a szemrehányás, hogy a politikai gazdászok a termelést túlontúl kizárólagosan öncélnak tekintik. Az elosztáson, úgymond, éppúgy megfordul a dolog. Ennek a szemrehányásnak éppen az a gazdaságtani elképzelés szolgál alapul, hogy az elosztás mint önálló, független terület tanyázik a termelés mellett. Vagy az a szemrehányás, hogy a mozzanatokat nem egységükben fogják fel. Mintha ez a szétszakítás nem a valóságból hatolt volna a tankönyvekbe, hanem fordítva, a tankönyvekből a valóságba, és itt fogalmak dialektikus kiegyenlítéséről, nem pedig reális viszonyok felfogásáról volna szó!

a_1) [Termelés és fogyasztás]

A termelés közvetlenül fogyasztás is. Kettős fogyasztás, szubjektív és objektív: az egyén, aki a megtermelésben kifejti képességeit, ki is adja, el is fogyasztja azokat a termelés aktusában, teljesen úgy, mint ahogy a természetes nemzés életerők fogyasztása. Másodszor: a termelési eszközök fogyasztása, amelyeket használnak és elhasználnak, és részben (mint pl. a tüzelésnél) megint felbomlanak általános elemeikre. Ugyanígy a nyersanyag fogyasztása, amely nem marad meg természetes alakjában és mivoltában, hanem felemésztődik. Maga a termelés aktusa ezért minden mozzanatában a fogyasztás aktusa is. Ezt azonban elismerik a közgazdászok. A termelést mint közvetlenül azonosat a fogyasztással, a fogyasztást mint közvetlenül egybeesőt a termeléssel *termelő fogyasztásnak* nevezik. A termelésnek és fogyasztásnak ez az azonossága Spinoza tételére vezet: Determinatio est negatio.*

De a termelő fogyasztásnak ezt a meghatározását csak azért állítják fel, hogy a termeléssel azonos fogyasztást elválasszák a tulajdonképpeni fogyasztástól, melyet viszont a termelés megsemmisítő ellentéteként fognak fel. Vegyük szemügyre tehát a tulajdonképpeni fogyasztást.

A fogyasztás közvetlenül termelés is, ahogy a természetben az elemek és a kémiai anyagok fogyasztása a növény termelése. Hogy pl. a táplálkozásban,

* – A meghatározás tagadás.[77] – *Szerk.*

a fogyasztás egyik formájában az ember a saját testét termeli, az világos. Ez azonban a fogyasztás minden más fajtájára is érvényes, amely egy vagy más módon az embert valamilyen szempontból termeli. Fogyasztó termelés. Ámde, mondja a gazdaságtan, ez a fogyasztással azonos termelés egy második, az első termék megsemmisítéséből létrejövő termelés. Az elsőben megdologiasult a termelő, a másodikban megszemélyesül az általa megalkotott dolog. Tehát ez a fogyasztó termelés – noha termelés és fogyasztás közvetlen egysége – lényegileg különbözik a tulajdonképpeni termeléstől. Az a közvetlen egység, amelyben a termelés a fogyasztással és a fogyasztás a termeléssel egybeesik, meghagyja közvetlen kettősségüket.

A termelés tehát közvetlenül fogyasztás, a fogyasztás közvetlenül termelés. Mindegyik közvetlenül a maga ellenkezője. Egyúttal azonban közvetítő mozgás megy végbe kettejük között. A termelés közvetíti a fogyasztást, amelynek anyagát megalkotja, nélküle a fogyasztásnak nem volna tárgya. De a fogyasztás is közvetíti a termelést, amennyiben a termékeknek csak a fogyasztás alkotja meg a szubjektumot, amelynek számára termékek. A termék csak a fogyasztásban kapja meg a végső finisht*. Az a vasút, amelyen nem utaznak, amelyet tehát nem használnak el, nem fogyasztanak el, az csak *δυνάμει*** vasút, nem pedig valóság szerint. Termelés nélkül nincs fogyasztás; de fogyasztás nélkül sincs termelés, mivel a termelés így céltalan volna. A fogyasztás kettősen termeli a termelést: 1. azáltal, hogy a termék csak a fogyasztásban válik valóságos termékké. Pl. egy ruha csak a viselés aktusával válik valóban ruhává; egy ház, amely lakatlan, in fact nem valóságos ház; a termék tehát, a puszta természeti tárgytól eltérően, csak a fogyasztásban igazolódik, *jön létre* termékként. A fogyasztás adja csak meg a terméknek, azzal, hogy feloldja, a finishing stroke-ot***; mert a termék° nem°° mint tárgyiasult tevékenység termék, hanem csak mint a tevékeny szubjektum számára való tárgy; 2. azáltal, hogy a fogyasztás alkotja meg az *új* termelés szükségletét, tehát a termelésnek azt az eszmei, belsőleg hajtó okát, mely annak előfeltétele. A fogyasztás alkotja meg a termelés törekvését; megalkotja a tárgyat is, amely célt-meghatározóan tevékenykedik a termelésben. Ha világos, hogy a termelés szolgáltatja külsőlegesen a fogyasztás tárgyát, akkor ezért éppolyan világos, hogy a fogyasztás *tételezi eszmeileg* a termelés tárgyát, mint belsőleges képet, mint szükségletet, mint törek-

* – befejezést; kikészítést – *Szerk.*

** – lehetőség szerint; potenciálisan – *Szerk.*

*** – az utolsó simítást – *Szerk.*

° *A kéziratban*: termelés – *Szerk.*

°° *A kéziratban*: nemcsak – *Szerk.*

vést és mint célt. A termelés tárgyait még szubjektív formában alkotja meg. Szükséglet nélkül nincs termelés. De a fogyasztás újratermelia szükségletet.

Ennek felel meg a termelés részéről, hogy 1. a fogyasztásnak* az anyagot, a tárgyat szolgáltatja. Fogyasztás tárgy nélkül nem fogyasztás; tehát a termelés megalkotja ilyen szempontból, termeli a fogyasztást. 2. A termelés azonban nemcsak a tárgyat alkotja meg a fogyasztás számára. Megadja a fogyasztásnak meghatározottságát, jellegét, finishét is. Ahogy a fogyasztás adta meg a terméknek mint terméknek a finishét, ugyanúgy adja meg a termelés a fogyasztásnak a finishét. *Először is* a tárgy nem egyáltalában tárgy, hanem egy meghatározott tárgy, amelyet egy meghatározott módon kell elfogyasztani, s ezt a módot megint magának a termelésnek kell közvetítenie. Az éhség éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel. Nemcsak a fogyasztás tárgyát, hanem a fogyasztás módját is termeli ezért a termelés, nemcsak objektíven, hanem szubjektíven is. A termelés megalkotja tehát a fogyasztót. 3. A termelés nemcsak anyagot szolgáltat a szükségletnek, hanem szükségletet is szolgáltat az anyagnak. Amikor a fogyasztás első természeti nyerseségéből és közvetlenségéből kilép – és az ezen a fokon való veszteglés maga is még a természeti nyerseségben megrekedő termelés eredménye volna –, őt magát is mint törekvést a tárgy közvetíti. A tárgy iránt érzett szükségletet a tárgy észlelése alkotta meg. A műtárgy – ugyanígy minden más termék – műértő és a szépség élvezésére képes közönséget alkot. A termelés tehát nemcsak tárgyat termel a szubjektum számára, hanem szubjektumot is a tárgy számára. A termelés ennélfogva termeli a fogyasztást, 1. azáltal, hogy megalkotja számára az anyagot; 2. azáltal, hogy meghatározza a fogyasztás módját; 3. azáltal, hogy az általa először tárgyként tételezett termékeket létrehozza mint szükségletet a fogyasztóban. Megtermeli ennélfogva a fogyasztás tárgyát, a fogyasztás módját, a fogyasztás törekvését. Ugyanígy a fogyasztás megtermeli a termelő *hajlamát*, azáltal, hogy mint célt-meghatározó szükséglet ösztökéli őt.

A fogyasztás és termelés közötti azonosságok tehát háromszorosan jelennek meg:

1. *Közvetlen azonosság*: a termelés fogyasztás; a fogyasztás termelés. Fogyasztó termelés. Termelő fogyasztás. A nemzetgazdászok mindkettőt termelő fogyasztásnak nevezik. Tesznek azonban még egy különbséget. Az első mint újratermelés, a második mint termelő fogyasztás szerepel. Az elsőt

* *A kéziratban*: termelésnek – *Szerk.*

illetően minden vizsgálatuk a termelő vagy nem-termelő munkára vonatkozik, a másodikat illetően a termelő vagy nem-termelő fogyasztásra.

2. Hogy mindegyikük a másik eszközeként jelenik meg; közvetítik egymást; amit úgy fejeznek ki, hogy kölcsönösen függenek egymástól; mozgás ez, miáltal egymásra vonatkoznak és egymás számára kölcsönösen nélkülözhetetleneknek jelennek meg, de mégis még külsőlegesek maradnak egymás számára. A termelés megalkotja az anyagot mint külsőleges tárgyat a fogyasztás számára; a fogyasztás megalkotja a szükségletet mint belsőleges tárgyat, mint célt a termelés számára. Termelés nélkül nincs fogyasztás; fogyasztás nélkül nincs termelés. A gazdaságtanban ez sok formában szerepel.

3. A termelés nemcsak közvetlenül fogyasztás és a fogyasztás nemcsak közvetlenül termelés; a termelés nem is csak eszköz a fogyasztás számára és a fogyasztás nem is csak cél a termelés számára, vagyis hogy egyik a másiknak tárgyát szolgáltatja, a termelés külsőleges tárgyat a fogyasztásnak, a fogyasztás elképzelt tárgyat a termelésnek; hanem mindegyikük nemcsak közvetlenül a másik, sem a másiknak csak közvetítője, hanem mindegyikük, azáltal, hogy végbemegy, megalkotja a másikat; önmagát mint a másikat. A fogyasztás viszi csak végbe a termelés aktusát, azáltal, hogy a terméket mint terméket bevégzi, azáltal, hogy feloldja, önálló dologi formáját felemészti; azáltal, hogy a termelés első aktusában kifejlődött hajlamot az ismétlés szükségletével a készségig fokozza; a fogyasztás tehát nemcsak az a lezáró aktus, amely által a termék termékké, hanem az is, amely által a termelő termelővé válik. Másrészt a termelés termeli a fogyasztást, azáltal, hogy megalkotja a fogyasztás meghatározott módját, azután pedig azáltal, hogy megalkotja a fogyasztás ingerét, magát a fogyasztóképességet mint szükségletet. Ezt az utolsó, 3. alatt meghatározott azonosságot a gazdaságtanban sokszor taglalják a kereslet és kínálat, a tárgyak és szükségletek, a társadalom által megalkotott és természetes szükségletek viszonyában.

Ezekután egy hegeliánus számára mi sem egyszerűbb, mint termelést és fogyasztást azonosítani. És ezt megtették nemcsak szocialista szépirodalmárok[78], hanem még prózai közgazdászok is, pl. Say[79], abban a formában, hogy ha egy népet veszünk szemügyre, annak termelése egyben annak fogyasztása. Vagy akár az emberiséget in abstracto. Storch kimutatta[80], hogy mi a hamis Saynél, amennyiben egy nép pl. nem tisztán elfogyasztja a termékét, hanem termelési eszközöket is megalkot stb., állótőkét stb. A társadalmat egyetlen szubjektumnak tekinteni azonfelül annyi, mint helytelenül tekinteni; spekulatív módon. Egy szubjektumnál termelés és fogyasztás egy aktus mozzanataiként jelennek meg. Itt csak a legfontosabb van kiemelve, az, hogy ha a termelést és fogyasztást egy szubjektum vagy egyes

egyének tevékenységeinek tekintjük, akkor mindenesetre mint egy folyamat mozzanatai jelennek meg, melyben a termelés a valóságos kiindulópont és ezért egyben az átfogó mozzanat. A fogyasztás mint szükség, mint szükséglet, maga is a termelő tevékenység belső mozzanata. De a termelő tevékenység a realizálás kiindulópontja és ezért egyben átfogó mozzanata, az az aktus, amelybe az egész folyamat megint kifut. Az egyén termel egy tárgyat és annak elfogyasztásával megint visszaérkezik önmagába, de mint termelő és önmagát újratermelő egyén. A fogyasztás így a termelés mozzanataként jelenik meg.

A társadalomban azonban a termelő vonatkozása a termékre, mihelyt az kész, külsőleges, és a termék visszatérése a szubjektumhoz a szubjektumnak más egyénekhez való vonatkozásaitól függ. A szubjektum nem veszi közvetlenül birtokába a terméket. De nem is célja, hogy azt közvetlenül elsajátítsa, ha a társadalomban termel. A termelő és a termékek közé lép az *elosztás*, amely társadalmi törvények révén meghatározza a termelő részesedését a termékek világából, tehát a termelés és a fogyasztás közé lép.

Vajon mármost az elosztás mint önálló terület áll-e a termelés mellett és azon kívül?

b_1) [Termelés és elosztás]

Ha a szokásos gazdaságtanokat szemügyre vesszük –, először is fel kell tűnnie annak, hogy azokban mindent kettősen vesznek fel. Pl. az elosztásban földjáradék, munkabér, kamat és profit szerepel, a termelésben pedig föld, munka, tőke szerepel mint a termelés hatóerői. Ami a tőkét illeti, eleve világos, hogy kettősen veszik fel, 1. mint termelési hatóerőt; 2. mint jövedelmi forrást, mint meghatározóan meghatározott elosztási formát. Kamat és profit ezért szintén szerepelnek mint ilyenek a termelésben, amennyiben olyan formák, amelyekben a tőke gyarapszik, növekszik, tehát magának a tőke termelésének mozzanatai. Kamat és profit mint elosztási formák feltételezik a tőkét mint a termelés hatóerejét. Ezek olyan elosztási módok, melyeknek előfeltétele a tőke mint termelési hatóerő. Egyúttal a tőke újratermelési módjai is.

Ugyanígy a munkabér egy más rovat alatt tekintett bérmunka: az a meghatározottság, amellyel a munka itt mint termelési hatóerő bír, elosztási meghatározásként jelenik meg. Ha a munka nem bérmunkaként volna meghatározva, akkor az a mód, ahogyan a termékekben részesedik, nem munkabérként jelennék meg, mint pl. a rabszolgaságban. Végül a földjáradék, hogy

mindjárt a legfejlettebb elosztási formát vegyük, amelyben a földtulajdon a termékekben részesedik, a nagy földtulajdont (tulajdonképpen a nagybani mezőgazdaságot) feltételezi mint termelési hatóerőt, nem a földet mint földet, éppoly kevéssé, mint a bér a munkát mint munkát. Az elosztási viszonyok és módok ezért csak a termelési hatóerők visszájaként jelennek meg. Az az egyén, aki a bérmunka formájában vesz részt a termelésben, a munkabér formájában részesedik a termékekben, a termelés eredményeiben. Az elosztás tagozódását teljesen meghatározza a termelés tagozódása. Az elosztás maga is a termelés terméke, nemcsak tárgya szerint, merthogy csak a termelés eredményei oszthatók el, hanem formája szerint is, merthogy a termelésben való részvétel meghatározott módja határozza meg az elosztás különös formáit, azt a formát, amelyben az elosztásban való részesedés történik. Teljességgel illúzió, amikor a termelésben a földet, az elosztásban a földjáradékot veszik fel stb.

Az olyan közgazdászok, mint Ricardo, akiknek leginkább vetik szemükre azt, hogy csak a termelést tartják szem előtt, ezért kizárólag az elosztást határozták meg a gazdaságtan tárgyaként, mert ösztönösen az elosztási formákat fogták fel a leghatározottabb kifejezésnek, amelyben egy adott társadalomban a termelési hatóerők rögződnek.

Az egyes egyénnel szemben az elosztás természetesen úgy jelenik meg, mint társadalmi törvény, amely megszabja az egyén helyzetét a termelésben, amelyen belül termel, tehát mint ami megelőzi a termelést. Az egyénnek nincs eleve tőkéje, földtulajdona. Születésétől kezdve a bérmunkára utalja őt a társadalmi elosztás. De maga ez a ráutaltság annak eredménye, hogy tőke, földtulajdon mint önálló termelési hatóerők léteznek.

Ha egész társadalmakat veszünk szemügyre, még egy szempontból tűnik úgy, hogy az elosztás megelőzi és meghatározza a termelést; mintegy gazdaság-előtti tényként. Egy hódító nép elosztja a földet a hódítók között és így kiszabja a földtulajdon egy meghatározott elosztását és formáját: ennélfogva meghatározza a termelést. Vagy rabszolgákká teszi a meghódítottakat és így a rabszolgamunkát teszi a termelés alapzatává. Vagy egy nép forradalom útján parcellákra töri a nagy földtulajdont; ezzel az új elosztással tehát új jelleget ad a termelésnek. Vagy a törvényhozás örökössé teszi bizonyos családok földtulajdonát, vagy mint örökletes kiváltságot osztja el a munkát és így kasztszerűen rögzíti. Mindezekben az esetekben — és ezek mind történelmiek — úgy tűnik, hogy nem a termelés tagolja és határozza meg az elosztást, hanem fordítva, az elosztás a termelést.

Az elosztás a leglaposabb felfogásban a termékek elosztásaként jelenik meg és így a termeléstől távolabb esőként és mintegy önállóként vele szem-

ben. De az elosztás, mielőtt a termékek elosztása volna, előbb: 1. a termelési szerszámok elosztása; és 2., ami ugyane viszonynak további meghatározása, a társadalom tagjainak elosztása a termelés különböző fajtái között. (Az egyének besorolása meghatározott termelési viszonyok alá.) A termékek elosztása nyilvánvalóan csak eredménye ennek az elosztásnak, amely magában a termelési folyamatban benne foglaltatik, és amely meghatározza a termelés tagozódását. A termelést ettől a benne foglalt elosztástól eltekintve szemügyre venni nyilván üres elvonatkoztatás, míg fordítva, a termékek elosztása magától adva van ezzel az eredetileg a termelés egyik mozzanatát alkotó elosztással. Ricardo, aki arra törekedett, hogy a modern termelést meghatározott társadalmi tagozódásában fogja fel, és aki par excellence* a termelés közgazdásza, éppen ezért *nem* a termelést, hanem az elosztást jelenti ki a modern gazdaságtan tulajdonképpeni témájának. S itt megint azoknak a közgazdászoknak az idétlensége következik, akik a termelést mint örök igazságot fejtik ki, a történelmet ellenben az elosztás területére száműzik.

Hogy milyen viszonyban áll ez a termelést magát meghatározó elosztás a termeléshez, nyilvánvalóan magán a termelésen belüli kérdés. Ha azt mondanák, hogy mivel a termelésnek a termelési szerszámok bizonyos elosztásából kell kiindulnia, akkor az elosztás legalábbis ebben a jelentésben megelőzi a termelést, előfeltétele annak, erre azt kell válaszolni, hogy a termelésnek tényleg megvannak a feltételei és előfeltételei, amelyek a termelés mozzanatait alkotják. Ezek a kezdet kezdetén természetadta feltételekként jelenhetnek meg. Maga a termelés folyamata természetadtából történelmivé változtatja őket, és ha az egyik periódus számára a termelés természeti előfeltételeként jelennek meg, egy másik periódus számára annak történelmi eredménye voltak. Magán a termelésen belül is állandóan változnak. Pl. a gépi berendezés alkalmazása megváltoztatta mind a termelési szerszámok, mind a termékek elosztását. A modern nagy földtulajdon maga a modern kereskedelemnek és a modern iparnak, valamint ez utóbbi mezőgazdasági alkalmazásának az eredménye.

A fentebb felvetett kérdések mind végső fokon abban oldódnak fel, hogy általános-történelmi viszonyok hogyan játszanak bele a termelésbe, és hogy mi a termelés viszonya egyáltalában a történelem mozgásához. A kérdés nyilvánvalóan magának a termelésnek tárgyalásához és kifejtéséhez tartozik.

De abban a triviális formában, amelyben fentebb felvetődtek, ugyan-

* – sajátképpen; kiváltképpen; mindenekelőtt – *Szerk.*

olyan röviden el is intézhetők. Minden hódításnál három dolog lehetséges. A hódító nép a meghódítottat aláveti saját termelési módjának (pl. az angolok Írországban századunkban, részben Indiában); vagy meghagyja a régi termelési módot és megelégszik sarccal (pl. törökök és rómaiak); vagy kölcsönhatás áll be, miáltal valami új jön létre, egy szintézis (részben a germán hódításoknál). Valamennyi esetben a termelési mód, akár a hódító népé, akár a meghódítotté, akár a kettő egybeolvadásából származó, meghatározza a kialakuló új elosztást. Noha ez az új elosztás az új termelési periódus előfeltételeként jelenik meg, maga is ilyenképpen megint a termelés terméke, nemcsak általában a történelmi, hanem a meghatározott történelmi termelésé.

A mongolok pl. oroszországi pusztításaikkal termelésükhöz, az állattenyésztéshez mérten cselekedtek, melynek nagy, lakatlan térségek az egyik fő feltétele. A germán barbárok, akiknél a hagyományos termelés a jobbágyokkal űzött földművelés volt, és elszigetelt falusi életet folytattak, annál könnyebben tudták a római tartományokat ezeknek a feltételeknek alávetni, mert a földtulajdonnak ott végbement koncentrációja már teljesen felborította a régebbi mezőgazdasági viszonyokat.

Hagyományos elképzelés, hogy bizonyos periódusokban csakis rablásból éltek. De hogy rabolni lehessen, kell legyen valami rabolnivaló, tehát termelés. És a rablás módját magát is a termelés módja határozza meg. Egy stock-jobbing nation-t* pl. nem lehet olymódon megrabolni, mint egy tehénpásztor nemzetet.

A rabszolga esetében a termelési szerszámot közvetlenül rabolják. De akkor az kell, hogy annak az országnak a termelése, amelynek számára rabolják, olyan tagoltságú legyen, hogy rabszolgamunkára módot adjon, vagy (mint a déli Amerikában stb.) a rabszolgának megfelelő termelési módot kell megalkotni.

Törvények egy termelési szerszámot, pl. a földet örökössé tehetnek bizonyos családokban. Ezek a törvények csak akkor tesznek szert gazdasági jelentőségre, ha a nagy földtulajdon összhangban van a társadalmi termeléssel, mint pl. Angliában. Franciaországban a nagy földtulajdon ellenére kicsinybeni mezőgazdaságot folytattak, ezért is törte szét a forradalom a nagy földtulajdont. De a parcellázás örökössé tétele, pl. törvények útján? E törvények ellenére a tulajdon ismét koncentrálódik. A törvények befolyását az elosztási viszonyok megrögzítésére és ezáltal behatásukat a termelésre külön kell meghatározni.

---

* – tőzsdespekuláns nemzetet – *Szerk.*

c_1) Végül a csere és a forgalom

A forgalom maga csak meghatározott mozzanata a cserének, vagy pedig a maga totalitásában tekintett csere.

Amennyiben a *csere* csak közvetítő mozzanat a termelés és az általa meghatározott elosztás, valamint a fogyasztás között, amennyiben viszont a fogyasztás maga is a termelés mozzanataként jelenik meg, a termelés a cserét nyilvánvalóan szintén magában foglalja mint mozzanatát.

Először is világos, hogy a tevékenységeknek és képességeknek az a cseréje, amely magában a termelésben megy végbe, közvetlenül a termeléshez tartozik és annak lényegét alkotja. Ugyanez áll másodszor a termékek cseréjére, amennyiben a csere a közvetlen fogyasztásra szánt kész termék előállításának eszköze. Ennyiben a csere maga is a termelésben benne foglalt aktus. Harmadszor, az úgynevezett dealerek* és dealerek közötti exchange-et**[81] szervezetében is teljesen a termelés határozza meg, s az maga is termelő tevékenység. A csere a termelés mellett függetlenül és azzal szemben közömbösen csak abban az utolsó stádiumban jelenik meg, amikor a terméket közvetlenül a fogyasztás számára cserélik. De 1. nincs csere a munka megosztása nélkül, akár természetadta ez, akár maga is már történelmi eredmény; 2. magáncsere magántermelést előfeltételez; 3. a csere intenzitását éppúgy mint extenzióját, mint módját, a termelés fejlődése és tagolódása határozza meg. Pl. város és falu közötti csere; csere a falun, csere a városban stb. A csere ilyenformán minden mozzanatában úgy jelenik meg, mint amit a termelés vagy közvetlenül magában foglal, vagy meghatároz.

Az eredmény, amelyre jutunk, nem az, hogy termelés, elosztás, csere, fogyasztás azonosak, hanem hogy valamennyien egy totalitás tagjai, különbségek egy egységen belül. A termelés az átfogó, átfogja mind önmagát a termelés ellentétes meghatározásában, mind a többi mozzanatot. Belőle kezdődik mindig újból a folyamat. Hogy a csere és a fogyasztás nem lehet átfogó, az magától kiviláglik. Ugyanez áll az elosztásra mint a termékek elosztására. Mint a termelési hatóerők elosztása azonban az elosztás maga is a termelés mozzanata. Meghatározott termelés tehát meghatározott fogyasztást, elosztást, cserét határoz meg s *e különböző mozzanatok egymáshoz való meghatározott viszonyát*. Persze a termelést, *egyoldalú formájában*,

* – üzletemberek – *Szerk.*

** – cserét – *Szerk.*

magát is meghatározzák a többi mozzanatok. Pl. amikor a piac, azaz a cserének a területe kitágul, akkor a termelés terjedelemben nő és mélyebben tagozódik. Az elosztás megváltozásával változik a termelés; pl. a tőke koncentrációjával, a népességnek a város és falu közötti különböző eloszlásával stb. Végül meghatározzák a termelést a fogyasztási szükségletek. A különböző mozzanatok között kölcsönhatás történik. Minden szerves egésznél ez az eset.

3. A politikai gazdaságtan módszere

Ha egy adott országot politikai-gazdaságtanilag tekintünk, akkor a népességével kezdjük, annak eloszlásával osztályok, város, falu, tengerpart szerint, a különböző termelési ágakkal, a kivitellel és behozatallal, az évi termeléssel és fogyasztással, az áruárakkal stb.

Úgy tűnik, helyénvaló a reálissal és konkréttal, a valóságos előfeltételekkel kezdeni, tehát pl. a gazdaságtanban a népességgel, amely az alapzata és szubjektuma az egész társadalmi termelési aktusnak. Tüzetesebb szemügyrevételnél azonban ez hamisnak mutatkozik. A népesség – elvonatkoztatás, ha elhagyom pl. az osztályokat, amelyekből áll. Ezek az osztályok – megintcsak üres szó, ha nem ismerem azokat az elemeket, amelyeken nyugszanak, pl. bérmunka, tőke stb. Ezek feltételezik a cserét, a munka megosztását, az árakat stb. A tőke pl. semmi bérmunka nélkül, érték, pénz, ár stb. nélkül. Ha tehát a népességgel kezdeném, ez az egésznek egy kaotikus elképzelése volna, és közelebbi meghatározás révén, elemzés útján, egyre egyszerűbb fogalmakra jutnék, az elképzelt konkréttól egyre soványabb elvontságokra, mígnem elérkeznék a legegyszerűbb meghatározásokhoz. Innen azután ismét meg kellene tennem az utazást visszafelé, míg végül ismét a népességhez érkeznék, ezúttal azonban nem mint egy egésznek kaotikus elképzeléséhez, hanem mint sok meghatározás és vonatkozás gazdag totalitásához. Az első út az, amelyre a gazdaságtan a keletkezése során történelmileg lépett. A XVII. század közgazdászai pl. mindig az eleven egésszel, a népességgel, a nemzettel, állammal, több állammal stb. kezdik; de mindig azzal végzik, hogy elemzés útján fellelnek néhány meghatározó elvont, általános vonatkozást, mint a munka megosztása, pénz, érték stb. Mihelyt ezeket az egyes mozzanatokat már többé-kevésbé rögzítették és elvonatkoztatták, megkezdődtek azok a gazdaságtani rendszerek, amelyek az egyszerűtől – mint munka, a munka megosztása, szükséglet, csereérték – emelkednek fel az államhoz, a nemzetek közti cseréhez és a világpiachoz. Nyilván ez utóbbi

a tudományosan helyes módszer. A konkrét azért konkrét, mert sok meghatározás összefoglalása, tehát a sokféleségnek egysége. A gondolkodásban ezért mint az összefoglalás folyamata, mint eredmény jelenik meg, nem pedig mint kiindulópont, noha ő maga a valóságos kiindulópont és ezért egyben a szemlélet és az elképzelés kiindulópontja is. Az első úton a teljes elképzelést elvont meghatározássá párologtatták; a másodikon az elvont meghatározások a gondolkodás útján a konkrétnak az újraalkotására vezetnek. Ezért támadt Hegelnek az az illúziója, hogy a reálist mint a magát magában összefoglaló, magában elmélyülő és önmagából mozgó gondolkodás eredményét fogja fel, holott az elvonttól a konkréthoz felemelkedő módszer csak az a módja a gondolkodásnak, amellyel a konkrétot elsajátítja, mint szellemileg konkrétat újraalkotja. De semmi esetre sem magának a konkrétnak a keletkezési folyamata. Pl. a legegyszerűbb gazdasági kategória, mondjuk pl. a csereérték, feltételezi a népességet, a meghatározott viszonyok között termelő népességet; bizonyos fajta családiságot vagy községet vagy államiságot stb. is. Soha másként nem létezhetik, mint egy már adott konkrét, eleven egésznek elvont, *egyoldalú* vonatkozása. Mint kategóriának ellenben a csereértéknek özönvíz előtti létezése van. Ezért annak a tudatnak a számára – és a filozófiai tudat így van meghatározva –, amely a fogalmilag megragadó gondolkodást tekinti a valóságos embernek és ennélfogva a fogalmilag megragadott világot mint olyant tekinti csak a valóságosnak, a kategóriák mozgása jelenik meg mint az a valóságos termelési aktus – bár az sajnos lökést kap kívülről –, melynek eredménye a világ; ez pedig – de ez megint tautológia – annyiban helyes, hogy a konkrét totalitás mint gondolati totalitás, mint gondolati konkrétum, in fact a gondolkodás, a fogalmi megragadás terméke; de semmiképpen a szemléleten és elképzelésen kívül vagy túl gondolkodó és önmagát szülő fogalom terméke, hanem a szemlélet és elképzelés fogalmakká való feldolgozásáé. Az egész, ahogyan a fejben mint gondolati egész megjelenik, a gondolkodó fej terméke, amely a világot a számára egyedül lehetséges módon sajátítja el, olyan módon, amely különbözik ennek a világnak művészi, vallási gyakorlati-szellemi elsajátításától. A reális szubjektum továbbra is a fejen kívül marad a maga önállóságában fennállva; ameddig ugyanis a fej csak spekulatív, csak elméleti viszonyt tanúsít. Ezért az elméleti módszer mellett is a szubjektumnak, a társadalomnak, mint előfeltételnek mindig ott kell lebegnie az elképzelés előtt.

De nincs-e ezeknek az egyszerű kategóriáknak is a konkrétabb kategóriákat megelőző független történelmi vagy természeti létezésük? Ça dépend.*

* – Attól függ. – *Szerk.*

Pl. Hegel helyesen kezdi a jogfilozófiát a birtoklással mint a szubjektum legegyszerűbb jogi vonatkozásával. De nem létezik birtoklás a család vagy az úr- és szolgaviszonyok előtt, amelyek sokkal konkrétabb viszonyok. Ellenben helyes volna azt mondani, hogy léteznek családok, törzsi egészek, amelyek még csak *birtokolnak*, de *tulajdonuk* nincsen. Az egyszerűbb kategória tehát az egyszerű család- vagy törzstársulások viszonyaként jelenik meg a tulajdonhoz való viszonyban. A magasabbrendű társadalomban egy fejlettebb szervezet egyszerűbb viszonyaként jelenik meg. A konkrét szubsztrátum azonban, amelynek vonatkozása a birtoklás, mindig előfeltétel. Elképzelhetünk egy egyes vadembert is mint birtokost. Ekkor azonban a birtoklás nem jogviszony. Nem helytálló, hogy a birtoklás történelmileg családdá fejlődik. Sőt, a birtoklás mindig feltételezi ezt a „konkrétabb jogi kategóriát". Annyi azonban mégis megmaradna, hogy az egyszerű kategóriák olyan viszonyok kifejezői, amelyekben a kifejletlenebb konkrét realizálódhatott, anélkül, hogy már tételezte volna azt a sokoldalúbb vonatkozást vagy viszonyt, amely a konkrétabb kategóriában szellemileg kifejeződik; míg a kifejlettebb konkrét ugyanezt a kategóriát mint alárendelt viszonyt megtartja. Pénz létezhetik és történelmileg létezett is, mielőtt tőke létezett, mielőtt bankok léteztek, mielőtt bérmunka létezett stb. Ilyen szempontból mondhatjuk tehát, hogy az egyszerűbb kategória kifejezheti egy fejletlenebb egésznek uralkodó viszonyait vagy egy fejlettebb egésznek alárendelt viszonyait, amelyeknek történelmileg létezésük volt már, mielőtt az egész abban az irányban kifejlődött, amely egy konkrétabb kategóriában kifejeződik. Ennyiben felelne meg az elvont gondolkodás menete, amely a legegyszerűbbtől emelkedik fel az összetettig, a valóságos történelmi folyamatnak.

Másrészt azt lehet mondani, hogy vannak igen fejlett, de történelmileg mégis éretlenebb társadalmi formák, amelyekben a gazdaság legmagasabb formái, pl. kooperáció, a munka fejlett megosztása stb., megvannak anélkül, hogy bármilyen pénz léteznék bennük, pl. Peruban. A szláv közösségekben is a pénz és az azt megszabó csere nem vagy csak kevéssé lép fel az egyes közösségeken belül, hanem a határaikon, másokkal való érintkezésükben, aminthogy egyáltalában helytelen a cserét az eredeti alkotó elemként a közösségeken belül elhelyezni. Kezdetben a csere éppenséggel inkább a különböző közösségek egymásra való vonatkozásában lép fel, semmint egy és ugyanazon közösség tagjai között. Továbbá: Noha a pénz nagyon korán és mindenoldalúan szerepet játszik, mégis mint uralkodó elem az ókorban csak egyoldalúan meghatározott nemzeteknél, kereskedő nemzeteknél szerepel. És teljes kifejlődése, amely a modern polgári társadalomban előfeltétel, még

a legműveltebb ókorban, a görögöknél és rómaiaknál is csak a felbomlás periódusában jelenik meg. Tehát ez az egészen egyszerű kategória a maga intenzitásában történelmileg csakis a társadalom legfejlettebb állapotaiban jelenik meg. Korántsem járja át az összes gazdasági viszonyokat. Pl. a római birodalomban, legnagyobb fejlődése idején is, a természetbeni adó és természetbeni szolgáltatás maradt az alapzat. A pénzügy ott tulajdonképpen csak a hadseregben fejlődött ki teljesen. Sohasem is ragadta meg a munka egészét. Ilyenképpen, bár az egyszerűbb kategória történelmileg a konkrétabb előtt is létezhetett, teljes intenzív és extenzív fejlettségében éppen egy összetett társadalmi formához tartozhatik, míg a konkrétabb kategória egy kevésbé fejlett* társadalmi formában teljesebben kifejlődött.

A munka egészen egyszerű kategóriának látszik. Ősrégi a képzete is ebben az általánosságban – mint munka egyáltalában. Mégis, gazdaságilag ebben az egyszerűségben felfogva, a „munka" éppoly modern kategória, mint azok a viszonyok, amelyek ezt az egyszerű elvonatkoztatást létrehozzák. A monetárrendszer pl. a gazdagságot még egészen objektíve, mint önmagán-kívülvaló dolgot a pénzben tételezi. Ezzel az álláspontal szemben nagy haladás volt, amikor a manufaktúra- vagy kereskedelmi rendszer a tárgyból a szubjektív tevékenységbe – a kereskedelmi és manufaktúra-munkába – tételezi a gazdagság forrását, de magát ezt a tevékenységet még mindig csupán lehatároltan mint pénzcsináló tevékenységet fogja fel. Ezzel a rendszerrel szemben pedig a fiziokrata rendszer, amely a munka egy meghatározott formáját – a mezőgazdaságot – tételezi mint gazdagságot megalkotó munkát, magát az objektumot pedig már nem a pénz álruhájában, hanem mint terméket egyáltalában, mint a munka általános eredményét. Ez a termék a tevékenység lehatároltságához mérten még mindig természet meghatározta termék – mezőgazdasági termék, par excellence földtermék.

Óriási haladás volt Adam Smith részéről, amikor a gazdagságot létrehozó tevékenység minden meghatározottságát elvetette – munka egyáltalában, sem manufaktúra-, sem kereskedelmi, sem mezőgazdasági munka, de egyik is, másik is egyaránt. A gazdagságot megalkotó tevékenység elvont általánosságával mármost megvan a gazdagságként meghatározott tárgy általánossága is, termék egyáltalában, illetve megintcsak munka egyáltalában, de mint múltbeli, tárgyiasult munka. Hogy milyen nehéz és nagy volt ez az átmenet, kitűnik abból, hogy időnként maga Adam Smith is visszaesik még a fiziokrata rendszerbe. Úgy tűnhetnék mármost, mintha ezzel csak az elvont kifejezést találták volna meg arra a legegyszerűbb és legősibb vonatkozásra,

* *A kéziratban*: kevéssé fejlettebb – *Szerk.*

amelyben az emberek – akármilyen társadalmi formában – mint termelők fellépnek. Ez egyfelől igaz. Másfelől nem. A munka egy meghatározott fajtája iránti közömbösség valóságos munkafajták igen fejlett totalitását előfeltételezi, melyeknek már egyike sem uralkodó mindenekfelett. Így a legáltalánosabb elvonatkoztatások egyáltalában csak a leggazdagabb konkrét fejlődés mellett jönnek létre, ahol egyvalami úgy jelenik meg, mint ami sok dologban közös, mindenben közös. Ekkor már nem úgy van többé, hogy csak különös formában lehet elgondolni. Másrészt az egyáltalában-való munkának ez az elvonatkoztatása nemcsak szellemi eredménye munkák konkrét totalitásának. A meghatározott munka iránti közömbösség olyan társadalmi formának felel meg, amelyben az egyének könnyűszerrel térnek át egyik munkáról a másikra és a munka meghatározott fajtája számukra véletlenszerű, ennélfogva közömbös. A munka itt nemcsak a kategóriában, hanem a valóságban is létrejött az egyáltalában-való gazdagság megalkotásának eszközeként és nincs többé mint meghatározás az egyénekkel egy különösségben összenőve. Az ilyen állapot legfejlettebb a polgári társadalmak legmodernebb létezési formájában – az Egyesült Államokban. A „munka", az „egyáltalában-való munka", a sans phrase* munka kategóriájának elvonatkoztatása – a modern gazdaságtan kiindulópontja – tehát itt válik csak gyakorlatilag igazzá. Az a legegyszerűbb elvonatkoztatás tehát, amelyet a modern gazdaságtan az élre állít, és amely egy ősrégi és minden társadalmi formára érvényes vonatkozást fejez ki, ebben az elvontságban mégis csupán a legmodernebb társadalom kategóriájaként jelenik meg gyakorlatilag igaznak. Azt mondhatnók, hogy ami az Egyesült Államokban mint történelmi termék – ez a meghatározott munka iránti közömbösség –, az pl. az oroszoknál mint természetadta hajlam jelenik meg. Ámde először is pokoli különbség van aközött, amikor barbároknak hajlamuk van arra, hogy mindenre felhasználják őket, és aközött, amikor civilizáltak önmagukat mindenre felhasználják. Azután pedig az oroszoknál ennek a munka meghatározottsága iránti közömbösségnek gyakorlatilag megfelel egy egészen meghatározott munkába való hagyományos belerögzöttség, amiből csak kívülről jövő befolyások lódítják ki őket.

A munka e példája csattanósan mutatja, hogy még a legelvontabb kategóriák is, annak ellenére, hogy – éppen elvontságuk folytán – minden korszakra érvényesek, mindamellett ennek az elvontságnak a meghatározottságában maguk is ugyanúgy történelmi viszonyok termékei és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek.

* – szószaporítás nélküli; minden további nélküli – *Szerk.*

A polgári társadalom a termelés legfejlettebb és legsokrétűbb történelmi szervezete. A kategóriák, amelyek viszonyait kifejezik, tagozódásának megértése egyúttal betekintést nyújtanak mindazoknak a letűnt társadalmi formáknak a tagolódásába és termelési viszonyaiba, melyeknek romjaiból és elemeiből felépült, s részint azoknak még le nem küzdött maradványai továbbtengődnek benne, az, ami azokban pusztán jelzésszerűen volt meg, kialakult jelentésekké fejlődött stb. Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához. A magasabbrendűre utaló jelzéseket az alacsonyabbrendű állatfajoknál ellenben csak akkor érthetjük meg, ha magát a magasabbrendűt már ismerjük. A polgári gazdaság ilymódon az antik stb. gazdaság kulcsát nyújtja. De semmi esetre sem a közgazdászok módja szerint, akik minden történelmi különbséget elmosnak és az összes társadalmi formában a polgáriakat látják. A sarcot, a tizedet stb. megérthetjük, ha a földjáradékot ismerjük. De nem szabad őket azonosítanunk. Minthogy továbbá maga a polgári társadalom is a fejlődésnek ellentétes formája csak, ezért korábbi formák viszonyai gyakran csak teljesen elsatnyulva lelhetők fel benne, vagy éppen travesztálva. Pl. a községi tulajdon. Ha ezért igaz az, hogy a polgári gazdaság kategóriáinak igazságuk van az összes többi társadalmi formákra nézve, ez csak cum grano salis* értendő. Tartalmazhatják azokat kifejletten, elsatnyulva, eltorzítva stb., de mindig lényeges különbséggel. Az úgynevezett történelmi fejlődés egyáltalában azon nyugszik, hogy az utolsó forma a múltbelieket önmagához vezető fokoknak tekinti, és minthogy ritkán és csak egészen meghatározott feltételek között képes önmagát bírálni – itt természetesen nem olyan történelmi periódusokról van szó, amelyek önmagukat a hanyatlás korának tekintik –, ezeket mindig egyoldalúan fogja fel. A keresztény vallás csak akkor volt képes hozzásegíteni a korábbi mitológiák objektív megértéséhez, amikor önbírálata bizonyos fokig úgyszólván δυνάμει már készen volt. Így a polgári gazdaság csak akkor jutott el a feudális, antik, keleti gazdaság megértéséhez, amikor a polgári társadalom önbírálata megkezdődött. Amíg a polgári gazdaság mitologizáló módon nem azonosította magát tisztán az elmúlttal, bírálata a korábbi, nevezetesen a feudális társadalomról – amellyel még közvetlenül kellett küzdenie – ahhoz a bírálathoz hasonlított, amelyet a kereszténység a pogányságon, vagy akár a protestantizmus a katolicizmuson gyakorolt.

Mint egyáltalában minden történelmi, társadalmi tudománynál, a gazdaságtani kategóriák meneténél is mindig szem előtt kell tartanunk, hogy – miként a valóságban, úgy a fejben is – a szubjektum, ez esetben a modern

* – egy csipetnyi sóval (némi fenntartással, megszorítással) – *Szerk.*

polgári társadalom, adva van, és hogy ezért a kategóriák ennek a meghatározott társadalomnak, ennek a szubjektumnak létezési formáit, exisztencia-meghatározásait, gyakran csak egyes oldalait fejezik ki, s hogy ezért ez a társadalom *tudományosan is* semmi esetre sem csak ott kezdődik, ahol róla *mint olyanról* már szó esik. Ezt szem előtt kell tartanunk, mert mindjárt a felosztást illetően is döntő szempontot ad. Pl. mi sem látszik természetszerűbbnek, mint hogy a földjáradékkal kezdjük, a földtulajdonnal, minthogy ez a földhöz, minden termelés és minden létezés forrásához fűződik s minden valamennyire megszilárdult társadalom első termelési formájához – a mezőgazdasághoz. De mi sem lenne tévesebb. Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kiutalja valamennyi többi termelésnek – és amelynek viszonyai ennélfogva kiutalják valamennyi többi viszonynak – a rangját és befolyását. Általános megvilágítás ez, melyben az összes egyéb színek megmártóznak, és amely különösségükben módosítja őket. Különös éter ez, amely meghatározza minden benne fellépő létezés fajsúlyát. Pl. a pásztornépeknél. (A pusztán vadász- és halásznépek kívül esnek azon a ponton, ahol a valóságos fejlődés kezdődik.) Ezeknél előfordul a földművelés bizonyos – szórványos – formája. A földtulajdont ez határozza meg. A földtulajdon közös és ezt a formát többé-kevésbé megtartja, aszerint, hogy ezek a népek többé-kevésbé ragaszkodnak-e még hagyományukhoz, pl. a szlávok községi tulajdona. Helyhezkötött földművelést folytató népeknél – ez a helyhezkötöttség már magas fok –, ahol ez az uralkodó termelés, mint az ókoriaknál és a feudálisaknál, még az iparnak és szervezetének és a tulajdon ennek megfelelő formáinak is többé-kevésbé földtulajdoni jellegük van; az ipar vagy teljesen a földtulajdontól függ, mint a régebbi rómaiaknál, vagy mint a középkorban, a falu szervezetét utánozza a városban és viszonyaiban. A középkorban maga a tőke is – amennyiben nem tisztán pénztőke – mint hagyományos kézműves-szerszám stb. stb. ilyen földtulajdoni jellegű. A polgári társadalomban fordítva van. A mezőgazdaság mindinkább puszta iparággá válik és teljesen a tőke uralma alatt áll. Ugyanígy a földjáradék. Mindazokban a formákban, amelyekben a földtulajdon uralkodik, a természeti vonatkozás még uralkodó. Azokban, amelyekben a tőke uralkodik, a társadalmilag, történelmileg megalkotott elem az uralkodó. A földjáradék nem érthető meg a tőke nélkül. A tőke viszont a földjáradék nélkül igen. A tőke a polgári társadalom mindeneken uralkodó gazdasági hatalma. A tőkének kell a kiindulópontot és végpontot alkotnia és a földtulajdon előtt kell kifejteni. Miután mindkettőt külön-külön szemügyre vettük, szemügyre kell vennünk kölcsönvonatkozásukat.

Képtelen és hibás dolog volna tehát a gazdasági kategóriákat abban a sor-

rendben felsorakoztatni, amelyben történelmileg a meghatározóak voltak. Sorrendjüket éppenséggel az a vonatkozás határozza meg, amelyben a modern polgári társadalomban egymással állnak, és amely pontosan fordítottja annak, amely természetszerű sorrendjükként jelenik meg, illetve a történelmi fejlődés sorrendjének megfelel. Nem arról a helyről* van szó, amelyet a gazdasági viszonyok a különböző társadalmi formák egymásutánjában történelmileg elfoglalnak. Még kevésbé „az eszmében" (*Proudhon*) (a történelmi mozgás vizenyősen elmosódott elképzelésében) való sorrendjükről. Hanem a modern polgári társadalmon belüli tagolódásukról.

Az a tisztaság (elvont meghatározottság), amelyben a kereskedő népek – föníciaiak, karthágóiak – az ókorban megjelennek, éppen maga a mezőgazdálkodó népek túlsúlya folytán van adva. A tőke mint kereskedelmi vagy pénztőke éppen ott jelenik meg ebben az elvonatkoztatásban, ahol a tőke még nem a társadalmak uralkodó eleme. A lombardok, zsidók ugyanilyen helyzetet foglalnak el a mezőgazdálkodó középkori társadalmakkal szemben.

További példaképpen, hogy milyen különböző helyzetet foglalnak el ugyanazok a kategóriák különböző társadalmi fokokon: a polgári társadalom egyik legutolsó formája: a *joint stock company-k***. Ezek azonban már a polgári társadalom kezdetén is megjelennek a nagy, kiváltságolt és monopóliumban részesített kereskedelmi társaságokban.

Maga a nemzeti gazdagság fogalma úgy lopódzik be a XVII. század közgazdászainál – s ez az elképzelés részben még a XVIII. századbelieknél is folytatódik –, hogy a gazdagságot pusztán az állam számára alkotják meg, annak hatalma pedig arányban áll ezzel a gazdagsággal. Ez még tudattalanul képmutató forma volt, melyben a gazdagság önmagát és a gazdagság termelését hirdeti meg a modern államok céljának és az államokat már csak a gazdagság termelése eszközének tekinti.

A felosztást nyilvánvalóan így kell csinálni: 1. Az általános elvont meghatározások, amelyek ezért többé-kevésbé minden társadalmi formára vonatkoznak, de a fent fejtegetett értelemben. 2. Azok a kategóriák, amelyek a polgári társadalom belső tagolódását képezik, és amelyeken az alapvető osztályok nyugszanak. Tőke, bérmunka, földtulajdon. Egymáshoz való vonatkozásuk. Város és falu. A három nagy társadalmi osztály. Az ezek közti csere. Forgalom. Hitelügy (magán). 3. A polgári társadalom összefoglalása az állam formájában. Önmagához való vonatkozásában tekintve. A „nem-termelő" osztályok. Adók. Államadósság. Közhitel. A népesség. A gyarmatok. Kiván-

* *A kéziratban*: viszonyról – *Szerk.*

** – *részvénytársaságok* – *Szerk.*

dorlás. 4. A termelés nemzetközi viszonya. A munka nemzetközi megosztása. Nemzetközi csere. Kivitel és behozatal. Váltóárfolyam. 5. A világpiac és a válságok.

4. Termelés.
Termelési eszközök és termelési viszonyok.
Termelési viszonyok és érintkezési viszonyok.
Állam- és tudatformák
a termelési és érintkezési viszonyokhoz való viszonyukban.
Jogviszonyok. Családi viszonyok

Notabene azokra a pontokra vonatkozólag, amelyeket itt meg kell említeni és nem szabad elfelejteni:

1. *A háború* korábban kialakult, mint a béke; hogyan fejlődtek ki a háború révén és a hadseregekben stb. bizonyos gazdasági viszonyok, mint a bérmunka, gépi berendezés stb. korábban, mint a polgári társadalom belsejében. Termelőerő és érintkezési viszonyok viszonya ugyancsak különösen szemléletes a hadseregnél.

2. *Az eddigi idealista történetírás viszonya a reálishoz. Nevezetesen az úgynevezett művelődéstörténet*, a régi vallás- és államtörténet. (Ez alkalommal elmondható egy s más az eddigi történetírás különböző fajtáiról is. Az úgynevezett objektív. A szubjektív (morális stb.). A filozófiai.)

3. *Másodlagos és harmadlagos*, egyáltalában *levezetett*, nem eredeti termelési viszonyok. Nemzetközi viszonyok közrejátszása ebben.

4. *Szemrehányások, hogy e felfogás materialista. A naturalisztikus materializmushoz való viszony.*

5. *A termelőerő (termelési eszköz) és termelési viszony fogalmainak dialektikája*; olyan dialektika, melynek határai megállapítandók, és amely nem szünteti meg a reális különbséget.

6. *Az anyagi termelés fejlődésének egyenlőtlen viszonya pl. a művészihez.* Egyáltalában a haladás fogalmát nem szabad a szokásos elvonatkoztatásban felfogni. Modern művészet stb. Ennek az aránytalanságnak még nincs olyan súlya és nincs olyan nehézsége a felfogás szempontjából, mint magukon a gyakorlati-társadalmi viszonyokon belül. Pl. a művelődés esetében. A United States* viszonya Európához. A tulajdonképpeni nehéz pont azonban, amelyet itt tárgyalni kell, az, hogy a termelési viszonyok mint jogviszonyok hogyan indulnak egyenlőtlen fejlődésnek. Tehát pl. a római magánjog

* – Az Egyesült Államok – *Szerk.*

(a büntető- és közjogban kevésbé ez a helyzet) viszonya a modern termeléshez.

7. *Ez a felfogás szükségszerű fejlődésként jelenik meg.* De jogosultsága van a véletlennek. Hogyan. (A szabadság egyebek között szintén.) (A közlekedési eszközök behatása. Világtörténelem nem mindig létezett; a történelem mint világtörténelem – eredmény.)

8. *A kiindulópont természetesen a természeti meghatározottság*; szubjektíve és objektíve. Törzsek, fajok stb.

1. A művészet esetében ismeretes, hogy annak meghatározott virágzási korszakai korántsem állnak arányban a társadalom általános fejlődésével, tehát a társadalom szervezetének anyagi alapzatával, mintegy csontvázával sem. Pl. a görögök a modernekkel összehasonlítva, vagy akár Shakespeare. Sőt, a művészet bizonyos formáiról, pl. az eposzról elismerik, hogy világkorszakot alkotó, klasszikus alakjukban soha nem hozhatók létre, mihelyt a művészeti termelés mint olyan megkezdődik; tehát hogy a művészet területén belül még bizonyos jelentős megformálások is a művészeti fejlődésnek csak fejletlen fokán lehetségesek. Ha ez a helyzet magának a művészetnek a területén belül a különböző műfajok viszonyában, akkor már kevésbé feltűnő, hogy ez a helyzet a művészet egész területének a társadalom általános fejlődéséhez való viszonyában is. A nehézség csak ezeknek az ellentmondásoknak az általános felfogásában áll. Mihelyt sajátosítjuk őket, már magyarázatot is nyertek.

Vegyük pl. a görög művészet és azután Shakespeare viszonyát a jelenkorhoz. Ismeretes, hogy a görög mitológia nemcsak arzenálja a görög művészetnek, hanem talaja. A természetnek és a társadalmi viszonyoknak az a szemlélete, amely a görög fantáziának és ennélfogva a görög [mitológiának] is alapjául szolgál, lehetséges-e ez szelfaktorokkal és vasutakkal és mozdonyokkal és elektromos távírókkal? Hol marad Vulcanus[82] a Roberts et Co.-hoz, Juppiter[83] a villámhárítóhoz és Hermes[84] a Crédit mobilier-hoz képest? Minden mitológia a képzeletben és a képzelettel küzdi le, tartja uralma alatt és alakítja a természeti erőket; eltűnik tehát a felettük szerzett valóságos uralommal. Mi lesz Famából[85] a Printinghouse Square[86] mellett? A görög művészet előfeltételezi a görög mitológiát, vagyis azt, hogy magát a természetet és a társadalmi formákat tudattalan művészi módon már feldolgozta a népi fantázia. Ez a görög művészet anyaga. Nem bármely tetszőleges mitológia, azaz a természetnek (itt mindent, ami tárgyi, tehát a társadalmat is beleértve) nem bármely tetszőleges tudattalan művészi feldolgozása. Az egyiptomi mitológia sohasem lehetett [volna] a görög művé-

szet talaja vagy anyaöle. De mindenesetre *valamilyen* mitológia. Tehát semmiképpen sem olyan társadalmi fejlődés, amely kizár minden mitologikus viszonyt a természethez, minden mitologizáló viszonyt hozzá; amely tehát a mitológiától független fantáziát követel a művésztől.

Más oldalról: Lehetséges-e Akhilleusz[87] puskaporral és ólommal? Vagy egyáltalában az Iliasz a nyomdapréssel vagy éppen a nyomógéppel? Nem hallgat-e el a rege, a monda és a múzsa szükségképpen a sajtóprés zajában, nem tűnnek-e el tehát az epikus költészet szükséges feltételei?

De a nehézség nem annak megértésében rejlik, hogy a görög művészet és eposz bizonyos társadalmi fejlődési formákhoz van kötve. A nehézség az, hogy számunkra még ma is műélvezetet nyújtanak és bizonyos vonatkozásban mércéül és elérhetetlen példaképül számítanak.

A férfi nem válhatik újra gyermekké, csak gyerekessé. De nem gyönyörködik-e a gyermek naivitásában, és nem kell-e magának is egy magasabb fokon arra törekednie, hogy a gyermek igazságát reprodukálja? Nem a gyermeki természetben éled-e fel minden korszakban a korszak saját jellege a maga természetes igazságában? Miért ne volna az emberiség történelmi gyermekkorának, ott, ahol legszebben kibontakozott, mint soha vissza nem térő foknak örök varázsa? Vannak neveletlen gyermekek és koravén gyermekek. Az ókori népek közül sokan tartoznak ebbe a kategóriába. Normális gyermekek a görögök voltak. Művészetüknek reánk gyakorolt varázsa nem áll ellentmondásban azzal a fejletlen társadalmi fokkal, amelyen kisarjadt. Sőt, annak eredménye, és elválaszthatatlanul összefügg azzal, hogy az éretlen társadalmi feltételek, amelyek között keletkezett – és csakis ezek között keletkezhetett – soha vissza nem térhetnek.

[Karl Marx]

[Itália egyesítésének kérdése[88]]

Akárcsak a farkast kiáltozó fiú,[89] az olaszok annyiszor állították, hogy „Itália fel van bolygatva és a forradalom küszöbén áll", Európa koronás fői oly gyakran fecsegtek az „itáliai kérdés rendezéséről", hogy nem lenne meglepő, ha a farkas tényleges megjelenésére ügyet sem vetnének, és ha valóságos forradalom és általános európai háború törne ki, bennünket meg készületlenül érne. Európa 1859-ben határozottan háborús képet mutat, és ha Franciaország és Piemont ellenséges magatartása és Ausztria elleni szemmelláthatóan háborús készülődése görögtűznek bizonyulna is, nem valószínűtlen, hogy az itáliaiak izzó gyűlölete elnyomóik iránt, melyhez hozzájárulnak folyton növekvő szenvedéseik, általános forradalomban fog kirobbanni. Csak annyit mondunk, hogy *nem valószínűtlen* – mert ha a halogatott reménység beteggé teszi a szívet,[90] a halogatott jövendölés szkeptikussá teszi az elmét. Mindamellett, ha az angol, olasz és francia újságok tudósításainak hitelt adunk, Nápoly közhangulata valóságos fac similé-je* fizikai struktúrájának és a forradalmi lávaömlés nem keltene nagyobb meglepetést, mint a vén Vezúv újabb kitörése. Pápai állambeli tudósítók részletesen foglalkoznak a papi kormányzat fokozódó túlkapásaival és a római lakosságnak azzal a mélyen gyökerező hitével, hogy reform vagy javulás lehetetlen – hogy az egyetlen orvoslás az említett kormány teljes megdöntése – hogy ezt az orvoslást már régen alkalmazták volna, ha svájci, francia és osztrák csapatok nem volnának jelen[91] – és hogy e jelentős akadályok ellenére ilyen kísérletre minden nap és minden órában sor kerülhet.

A Velencéből és Lombardiából érkező hírek határozottabbak – és óhatatlanul emlékezetünkbe idézik azokat a tüneteket, amelyek e tartományokban 1847 végét és 1848 elejét jellemezték.[92] Az osztrák dohány és osztrák iparcikkek vásárlásától való általános tartózkodás, továbbá a lakossághoz intézett felhívások a nyilvános szórakozóhelyek kerülésére – megannyi ala-

* – hasonmása – *Szerk.*

pos bizonyítéka a főherceg* és minden osztrák hivatalnok ellen tanúsított gyűlöletnek –, s mindez oda vezetett, hogy Alfonso Parcia herceg, a Habsburg-házhoz hű olasz nemes, nyílt utcán nem mert kalapot emelni, amikor a főhercegasszony** elvonult, s ebbeli helytelen viselkedésének büntetése – mely abban a formában sújtotta, hogy a főherceg parancsot adott a hercegnek Milánóból való azonnali távozására – felhívásként hatott osztályára, hogy csatlakozzék a fuori i Tedeschi*** népi jelszóhoz. Ha a nép érzelmeinek e néma megnyilvánulásaihoz hozzávesszük a nép és a katonaság közötti mindennapos összetűzéseket, amelyeket mindenkor a nép provokál, valamint a paviai diákok zendülését és az egyetemeknek erre következő bezárását, akkor azt látjuk, hogy szemünk előtt újból színre kerül az 1848-as milánói öt nap[93] előjátéka.

De bár azt hisszük, hogy Itália nem maradhat örökké jelenlegi állapotában, mert a leghosszabb út is egyszer fordulóhoz ér, – bár tudjuk, hogy az egész félszigeten tevékeny szervezkedés folyik, nincs módunk megmondani, vajon ezek a megnyilatkozások kizárólag a népakarat spontán fellobbanásai-e, vagy pedig Louis Napoléonnak és szövetségesének, Cavour grófnak az ügynökei szítják őket. A jelekből ítélve Piemont Franciaország és talán Oroszország támogatásával, támadást fontolgat tavaszra Ausztria ellen. A fogadás, amelyben a császár a párizsi osztrák nagykövetet részesítette, azt mutatja, hogy a Hübner úr által képviselt kormány iránt nem táplál barátságos szándékokat;[94] abból, hogy Algériában ilyen hatalmas haderőt vontak össze, elég természetesen adódik az a feltevés, hogy az Ausztriával szembeni ellenségeskedések esetleg Ausztria itáliai tartományainak megtámadásával fognak kezdődni; Piemont háborús készülődései, a piemonti sajtó hivatalos és félhivatalos része által nap mint nap kibocsátott, már-már az Ausztriának szóló hadüzenettel felérő nyilatkozatok tápot adnak annak a vélekedésnek, hogy a király a legelső ürügyet meg fogja ragadni a Ticinón való átkelésre. Ezenfelül bizalmas és megbízható forrásból megerősítik azt a hírt, hogy Garibaldit, Montevideo és Róma hősét[95] Torinóba hívták. Cavour megbeszélést folytatott Garibaldival; tudomására hozta, hogy rövidesen háborúval kell számolni, és értésére adta, hogy bölcs dolog volna önkénteseket toborozni és szervezni. Ausztria, az egyik legfőképpen érintett fél, nyilvánvaló bizonyítékát adja annak, hogy hitelt ad a híresztelésnek. Azonkívül, hogy 120 000 embert vont össze itáliai tartományaiban, minden el-

* Ferdinánd Miksa József – *Szerk.*

** Sarolta – *Szerk.*

*** – ki a németekkel – *Szerk.*

képzelhető eszközzel növeli erőit és éppen most indított el 30 000 főnyi erősítést. Velence, Trieszt stb. védelmi berendezéseit kibővítik és megerősítik; és Ausztria összes többi tartományaiban felszólítják a földtulajdonosokat és a lótenyésztőket, hogy bocsássák rendelkezésre méneseiket, mert a lovasságnak és az utászoknak hátaslovakra van szükségük. S miközben Ausztria egyfelől el nem hanyagol semmi előkészületet az ellenállásra, ugyanakkor „eszélyes osztrák módra" a vereség lehetőségével is számol. Poroszország – a németországi Piemont – részéről, melynek érdekei az övéivel homlokegyenest ellenkeznek, a legjobb esetben is csak semlegességet remélhet. Seebach báró, osztrák nagykövet szentpétervári küldetése – hogy Ausztria segítséget kapjon támadás esetén – úgy látszik végképp elvesztette kilátását a sikerre. A cár tervezgetései ugyanis nem egy ponton, s nem utolsó sorban a Földközi-tenger kérdésében, ahol ő is horgonyt vetett,[96] túlontúl egybevágnak párizsi egykori ellenfele és mai szoros szövetségese terveivel, semhogy módot adnának neki a „hálás" Ausztria[97] megvédelmezésére. Mivel az angol *nép* közismerten együtt érez az itáliaiakkal a giogo tedesco* iránti gyűlöletükben, igen kétséges, hogy akad-e olyan brit kormány, amely támogatni merné Ausztriát, noha ezt egytől egyig örömest megtennék. Azonfelül Ausztria, sokakkal együtt, él a gyanúperrel, hogy „Waterloo" (állítólagos) „megtorlója" korántsem tett le arról a szándékáról, hogy megalázza az „álnok Albiont"[98], s – ha nem akarja is saját barlangjában ingerelni az oroszlánt, nem fog visszariadni attól, hogy Keleten ujjat húzzon vele és Oroszországgal együtt megtámadja a török birodalmat (jóllehet esküdözött, hogy e birodalom sértetlenségét megóvja); s ilymódon a keleti csatatéren akcióra készteti a brit erők egyik felét, míg másik felét Cherbourg felől kényszerű tétlenségre kárhoztatja, mivel ennek a brit partokat kell védelmeznie. Ennélfogva Ausztriát az az érzés nyugtalanítja, hogy tényleges háború esetén egyedül önmagára kell hagyatkoznia; s egyik kibúvója, melyet sok hasonlóval együtt arra tartogat, hogy vereség esetén minél kisebb veszteség érje, arcátlan agyafúrtsága miatt figyelmet érdemel. A kaszárnyák, paloták, fegyvertárak és egyéb hivatalos épületek a velencei Lombardia egész területén, melyeknek felépítése és fenntartása az olaszokra elképesztő terheket rótt, mindazonáltal a Birodalom tulajdonának számítanak. Ez idő szerint a kormány rákényszeríti a különböző városi hatóságokat, hogy mesébeillő áron megvásárolják mindezeket az épületeket, s ezt azzal indokolja, hogy a jövőben nem tulajdonában tartani, hanem *bérelni* kívánja őket. Hogy a városi hatóságok valaha látnak-e majd egy fityinget

* – német járom – *Szerk.*

is ebből a *bérleti díjból*, az a legjobb esetben is kétes, még akkor is, ha Ausztria megtartja uralmát; ha azonban Ausztriát előzik itáliai területéről vagy annak bármely részéről, gratulálhat majd magának, hogy ezt a ravasz tervet kieszelte és eljátszott kincse nagy részét könnyen elvihető készpénzre váltotta. Azt állítják azonfelül, hogy Ausztria erőnek erejével el akarja fogadtatni a pápával, a nápolyi királlyal, a toszkánai, parmai és modenai hercegekkel azt az elhatározását, hogy a végsőkig küzd a nép vagy a koronás fők bárminő kísérlete ellen, amely meg akarja változtatni a dolgok fennálló rendjét Itáliában. Ám Ausztria maga tudja legjobban, hogy e szánalmas bábfigurák legnagyobb erőfeszítései milyen hiába szegülnének szembe a népfelkelés áradatával vagy külföldi beavatkozással. És bár minden igazi itáliai szívből és forrón óhajtja az Ausztria-ellenes háborút, nem kételkedhetünk benne, hogy az itáliaiak nagy többsége egy Franciaország és Piemont által kezdeményezett háború kilátásait legalábbis eredményeiben kétségesnek tartja. Igaz lelkiismerettel senki sem hiszi ugyan, hogy Róma gyilkosát[99] bármiféle emberi eljárással Lombardia megmentőjévé lehet változtatni, egy kis csoport mégis pártolja Louis-Napoléonnak azt a tervét, hogy Murat-t ülteti Nápoly trónjára, megvallja, hogy hisz abban a szándékában, hogy a pápát eltávolítja Itáliából vagy Róma városára és vidékére korlátozza őt, s támogatni akarja Piemontot egész Észak-Itália bekebelezésében. Van azután egy párt, kicsiny de becsületes, amely azt képzeli, hogy Viktor Emánuelt éppannyira megszédíti az itáliai korona eszméje, mint amennyire feltették, hogy apját* megszédítette; ez a párt úgy véli, hogy Viktor Emánuel türelmetlenül lesi az első alkalmat arra, hogy e korona megszerzése végett kardot rántson, és hogy a királynak csakis e cél lebeg szeme előtt, mikor majd igénybe veszi Franciaország segítségét vagy bármely más segítséget, amely az áhított kincs birtokába juttatja. Egy sokkal nagyobb csoport, amelynek minden elnyomott itáliai tartományban, különösképp Lombardiában és a lombardiai emigráció körében számos híve van, nem bízik ugyan különösebben a piemonti királyban vagy a piemonti monarchiában, de mégis ezt mondja: „Piemontnak, akármiféle célokat követ, 100 000 főnyi hadserege van, flottája, fegyverraktárai és kincse; hadd dobja oda a kesztyűt Ausztriának; mi követni fogjuk őt a harc mezejére; ha hűséges, elnyeri majd jutalmát; ha nem teljesíti küldetését, a nemzetnek lesz elég ereje ahhoz, hogy a megkezdett csatát folytassa és győzelemre vigye."

Az itáliai nemzeti párt ezzel szemben nemzeti szerencsétlenségnek bé-

* Károly Albert – *Szerk.*

lyegzi, ha Franciaország és Piemont védnöksége alatt indítanak itáliai függetlenségi háborút. Az ő szemükben nem az a dolog veleje – mint gyakran tévesen feltételezik –, hogy Itália, ha már megszabadult az idegenektől, köztársasági vagy monarchikus kormányforma alatt egyesül-e, hanem az, hogy a tervbe vett eszköz alkalmatlan arra, hogy Itáliát az itáliaiak kezére juttassa, és legjobb esetben is csak arra jó, hogy az egyik jármot az éppoly nyomasztó másik járomra felcserélje. Azt hiszik, hogy december 2-a[100] hőse sohasem fog háborút indítani, hacsak hadseregének fokozódó türelmetlensége vagy a francia nép fenyegető arculata rá nem kényszeríti; azt hiszik, hogy ha ekként háborúra kényszerül, színteréül azért fogja Itáliát választani, hogy valóra váltsa nagybátyja* tervét – „francia tóvá" tegye a Földközi-tengert –, amit úgy érhet el, hogy Murat-t ülteti a nápolyi trónra; hogy az 1815-ös szerződések megtorlására a Krímben megkezdett bosszúhadjáratát azzal igyekszik majd betetőzni, hogy feltételeket diktál Ausztriának, mivel akkoriban Ausztria egyike volt ama feleknek, amelyek a Bonaparte családra végsőkig megalázó feltételeket diktáltak Franciaországnak. Piemontot csupán Franciaország gesztenye-kikaparójának tekintik – meggyőződésük, hogy III. Napóleon, ha saját céljait már elérte, nem meri majd támogatni Itáliát annak a szabadságnak megszerzésében, melyet Franciaországtól megtagad, békét fog kötni Ausztriával és meg fogja hiúsítani az itáliaiak minden erőfeszítését a háború folytatására. Ha Ausztria egyáltalán helytáll, Piemontnak be kell majd érnie azzal, hogy jelenlegi területét Parma és Modena hercegségekkel gyarapítja; ha viszont Ausztria a harcban vereséget szenved, a békét az Adigénál kötik majd meg, s így egész Velence és Lombardia egy része a gyűlölt osztrákok kezén marad. Ebben az *adigei békében*, mint állítják, Piemont és Franciaország már hallgatólag megegyezett. A párt bízik a nemzet diadalában egy Ausztria-ellenes nemzeti háború esetén, ugyanakkor azt állítja, hogy ha ez a háború úgy indul meg, hogy Napóleon a sugalmazója, a szardíniai király pedig a diktátora, akkor az itáliaiaknak már nem lesz semmi hatalmuk arra, hogy akár egy lépést is tegyenek a maguk fölé helyezett vezetők ellenére, hogy bármiképpen is megakadályozzák a diplomáciai cselszövéseket, kapitulációkat, szerződéseket és azt, hogy újra bilincsekbe verjék őket, ami ennek következménye lesz; s rámutatnak Piemontnak Velencével és Milánóval szemben 1848-ban és Novaránál 1849-ben[101] tanúsított magatartására és arra buzdítják honfitársaikat, hogy okuljanak ebből a keserű tapasztalatból, melyet a fejedelmekbe vetett végzetes bizalmuknak köszönhetnek. Minden erőfeszítésük arra irányul, hogy befejezzék a fél-

* I. Napóleon – *Szerk.*

sziget megszervezését, rávegyék a népet arra, hogy egyetlen végső erőfeszítésben egyesüljön és ne kezdje el a harcot mindaddig, amíg nem képes elindítani azt a nagy nemzeti felkelést, amely – trónfosztva a pápát*, meg Bombát** és társait – megszerzi számára e tartományok hadseregeit, hajóhadait és hadianyagát az idegen ellenség elpusztításához. A piemonti hadsereget és a népet az itáliai szabadság tüzes bajnokának tekintik, s úgy érzik, hogy a piemonti királynak ilymódon bőséges alkalma nyílik Itália szabadságának és függetlenségének előmozdítására, ha valóban ez a szándéka; ha meg reakciósnak bizonyulna, ők tudják, hogy a hadsereg és a nép a nemzet oldalára áll. Amennyiben a király igazolja hívei belé helyezett bizalmát, az itáliaiak nem fogják elmulasztani, hogy hálájuknak kézzelfogható tanúbizonyságát adják. A nemzet mindenképpen olyan helyzetben lesz, hogy maga dönthet sorsa felől, és mivelhogy úgy tartják, hogy egy sikeres itáliai forradalom jeladás lesz minden elnyomott nemzetiségnek olyan általános harc megindítására, mely megszabadítja őket elnyomóiktól, nem félnek Franciaország beavatkozásától, hiszen III. Napóleonnak annyira tele lesz a keze tennivalóval odahaza, hogy még saját becsvágyó céljai kedvéért sem árthatja bele magát más nemzetek dolgaiba. A chi tocca – tocca***, – mint az olaszok mondják. Nem próbáljuk megjósolni, melyik jelenik meg előbb a harcmezőn, a forradalmárok-e vagy a reguláris hadseregek. Meglehetős bizonyosnak látszik azonban, hogy az Európa bármely részén meginduló háború nem ott fog végződni, ahol elkezdődött: ha pedig ez a háború valóban elkerülhetetlen, őszintén és szívből csak azt kívánhatjuk, hozza meg az itáliai kérdés és különféle egyéb kérdések valódi és igazságos rendezését, mert míg rendezésükre sor nem kerül, továbbra is időről időre megzavarják majd Európa békéjét és következésképpen akadályozzák az egész civilizált világ haladását és virágzását.

A megírás ideje: 1859 január 5. körül
A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 január 24. (5541.) sz.
Eredeti nyelve: angol
Aláírás nélkül

* IX. Pius – *Szerk.*
** II. Ferdinánd – *Szerk.*
*** – Akire jön a sor, az kezdi – *Szerk.*

[Karl Marx]

A háborús kilátások Európában

Párizs, 1859 január 11.[102]

Az osztrák császár válasza arra a furcsa újévi üdvözletre, amelyet „az austerlitzi csata hollandus unokaöccse"[103] Párizsból küldött neki,[94] valamint az a megnyitó beszéd, amelyet az erényes Emánuel a szardíniai kamarákhoz intézett,[104] semmiképpen nem járultak hozzá az Európát eltöltő háborús riadalom enyhítéséhez. A barométer a pénzpiac minden központjában „vihart" jelez. A nápolyi király egyszerre csak nagylelkű és oroszellenes lett, egy csomó politikai foglyot szabadon bocsát, Poeriót és társait száműzi és megtagadja az oroszoktól, hogy szénraktárt tarthassanak fenn az Adriánál; veszekszik a tedescókkal*; és folytatódik a keresztes hadjárat a jövedéki szivarok füstölői ellen Milánóban, Lodiban, Cremonában, Bresciában, Bergamóban, Parmában és Modenában, miközben Paviában a kormány rendeletére felfüggesztették az egyetemi előadásokat; Garibaldit Torinóba hívták és megbízták a Nemzeti Gárda újjászervezésével; Torinóban egy kb. 15 000 vadászból álló új hadtest alakul, és a casalei erődítményeken lázas sietséggel folytatják a munkálatokat. Közben egy kb. 30 000 főnyi osztrák hadsereg, egy teljes corps d'armée** (a 3.) bizonyára már bevonult a lombard-velencei királyságba, és Gyulay gróf, egy Radetzky iskolájában nevelkedett, haynaui ösztönökkel megáldott tábornok, már megérkezett Milánóba, hogy a nyájas, jóakaratú, de gyenge Ferdinánd Miksa főherceg kezéből kivegye a hatalom gyeplőjét. Franciaországban napirenden vannak a katonai csapatmozdulatok és ellenmozdulatok, közben a császár Vincennesben mérhetetlen buzgalmat tanúsít az új ágyúval folyó kísérletekben. Végül pedig a porosz kormány azzal vezette be a szabadság új rendszerét, hogy

* – németekkel – *Szerk.*
** – hadtest – *Szerk.*

pénzt kért a kamaráktól az állandó hadsereg növelésére és a Landwehrnek[105] a sorkatonaság függelékévé változtatására.[106] Amikor ilyen fellegek tornyosulnak Európa láthatárán, csak csodálkozhatunk azon, hogy viszonylag jelentéktelen mértékben süllyedtek az árfolyamok a londoni tőzsdén, mely általában pontosabban jelzi az európai társadalom érverését, mint a pénzügyi obszervatóriumok Párizsban és a kontinens többi részén.

A londoni tőzsde csavaros eszű megfigyelői eleinte némileg hajlottak arra, hogy Napóleon újévi csínyjét csupán magasztos szövetségesük tőzsdespekulációs mesterkedésének tekintsék. Valóban, alighogy a francia értékpapírok esni kezdtek, az emberek hanyatt-homlok rohantak Baal templomába, hogy bármely áron elsüssék az államkölcsönkötvényeket, a Crédit mobilier[36] meg a vasúttársaságok részvényeit. Minekutána a spekulánsoknak az a része, amely az emelkedésre számított, tönkrement, január 6-án a párizsi tőzsdén hirtelenében egy kis emelkedés következett be, mert híre terjedt, hogy egy „Moniteur"-beli[107] kormányjegyzék élét veszi annak a megnyilatkozásnak, amelyet „Őfelsége" az osztrák követnek címzett. Egy ilyen nyilatkozat január 7-én, pénteken valóban meg is jelent; erre az állampapírok felszöktek, és egy sereg a Tuileriákkal közismerten bizalmas lábon álló fickó ezen a pénteken roppant profitokat szerzett. Ilyenformán ezek az úriemberek a lehető legolcsóbban kárpótolhatták magukat újévi ajándékaik költségeiért. Egy Londonban szőtt hasonló összeesküvést mármost úgy látszik nem az angol pénzemberek nem-közönségesen csavaros elméje, hanem az hiúsította meg, hogy titkon kezükben tartják az Elysée-beli[108] menu plaisir-ek* néhány pénzügyi irányítóját. Az angol értékpapírok viszonylagos szilárdsága azonban főképp egy másik körülménynek tulajdonítható, amely Louis-Napoléonra nézve kevésbé hízelgő ugyan, de az európai helyzetre annál jellemzőbb. Nincs az a gyóntató, aki annyira ismerné a vezeklő szépasszony szívének sebezhető pontjait, amennyire a Chapel Street, a Lombard Street[109] és a Threadneedle Street[67] keménypénzű emberei ismerik azokat a helyeket, ahol az európai hatalmasságokat szorítja a cipő. Ezek az emberek tudják, hogy Oroszországnak mintegy 10 millió £ kölcsönre van szüksége; hogy Franciaország, az előirányzott költségvetési többlet ellenére, mely mindig csak jövőidőben szerepel, súlyos pénzhiányban szenved; hogy Ausztria legalább 6 vagy 8 millió £ hozzájárulásra les; hogy a kis Szardínia kölcsön után sóvárog, nemcsak hogy új itáliai keresztes-hadjáratot indíthasson, hanem hogy a krími háborúból származó régi adós-

* – apró kedvtelések; kisded szórakozások – *Szerk.*

ságait kifizethesse; és hogy a koronák és a kardok viselőinek összesen 30 millió £ összegű utalványt kell az angol pénzeszsákból kiemelniök, mielőtt a hadseregek megindulhatnak, a vér ömölhet és szilaj ágyúdörej düböröghet. Mindezen pénzügyletek lebonyolítására pedig legalább kéthavi haladékra van szükség; úgyhogy — katonai megfontolásoktól teljesen eltekintve — a háborút, ha sor kerül rá, tavaszig el kell halasztani.

Nagy hiba lenne azonban, ha ebből azt az elhamarkodott következtetést vonnók le, hogy mivel a háborús vérebek a békeszerető tőkések jó tetszésétől függenek, ez bizonyosan kordában fogja tartani őket és nem kezdhetnek garázdálkodni. Most, amikor a kamatráta alig $2^1/_2\%$, amikor az angol és a francia bankok pincéiben több mint 40 millió hever aranyban, és amikor általános a bizalmatlanság a kereskedelmi spekuláció iránt, maga a Sátán is sikerrel indíthatna kölcsönjegyzést egy új hadjáratra, és némi szemérmetes vonakodás és néhány szenteskedő konferencia után minden bizonnyal felárral helyezhetné el kötvényeit.

Ugyanazok a körülmények, amelyek elodázhatják az európai háborút, ugyanazok egyben siettetik is kitörését. Ázsiában elért ragyogó diplomáciai sikerei[110] után Oroszország mindenáron európai túlsúlyának helyreállítására törekszik. Ahogy valójában a kis Szardínia trónbeszédét Párizsban hagyták jóvá, ugyanúgy a (kis[111]) Bonaparte újévi csínyje is csak egy Szentpétervárott kiadott jelszó visszhangja volt. Ha Franciaország és Szardínia Szentpétervár járószalagjára kerülne, Ausztria fenyegetett helyzetben lenne, Anglia elszigetelődnék, Poroszország pedig tétováznék, akkor háború esetén az oroszok, legalábbis egy időre, lehengerlő befolyásra tennének szert. Oroszország távol tarthatná magát az ügytől, Franciaországot és Ausztriát meggyengíthetné azzal, hogy öldöklő viszályba sodorja őket, s végül „javára fordíthatná" ennek az Ausztriának a nehézségeit, mely most elzárja előle az utat dél felé és szembeszáll pánszláv propagandájával. Előbb vagy utóbb, az orosz kormánynak be kellene avatkoznia; külső háborúval elháríthatná belső bajait, és a császári hatalomnak a külföldi siker módot adna arra, hogy otthon letörje a nemesi ellenállást. Másrészt viszont a krími hadjárat okozta pénzügyi nyomás megháromszorozódnék; a nemesség, amelyhez ilyen súlyos helyzetben fordulni kellene, új támadó és védekező fegyverekhez jutna; ugyanakkor a parasztság, jól emlékezvén még a be nem váltott ígéretekre,[112] az újabb halogatások, az újabb sorozások és újabb adók miatti elkeseredésében erőszakos megmozdulásokba sodródhatnék. Ami Ausztriát illeti, ez az ország fél ugyan a háborútól, de természetesen belekényszerülhet. Bonaparte viszont minden valószínűség szerint arra a helyes következtetésre jutott, hogy most itt az alkalom és kijátszhatja ütőkártyáját.

Aut Caesar aut nihil.* A második császárság kétes dicsősége hamarosan szertefoszlik, és ezt a roppant svindlit csak vérrel lehet újra összetoldozni. Sikere érdekében remélhetett-e Bonaparte valaha is előnyösebb szerepet Itália felszabadítójánál és kedvezőbb körülményeket a mostaniaknál, amelyek Angliát semlegességre kényszerítik, Oroszországot titkos támogatójává és Piemontot bevallott csatlósává teszik? Másrészt viszont a franciaországi egyházi párt erélyesen ellenzi a szentségtelen kereszteshadjáratot, a burzsoázia pedig emlékezteti arra, hogy „L'Empire c'est la paix"**; maga az a körülmény, hogy Anglia és Poroszország jelenleg semleges magatartásra kényszerül, a háború folyamán döntőbíróvá változtatná őket, és a lombard síkságokon elszenvedett egyetlen vereség megkondítaná a talmi császárság lélekharangját.

The War Prospect in Europe

A megírás ideje: 1859 január 11.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune" 1859 január 31. (5547.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: Alkalmi tudósítónktól

* Vagy Caesar, vagy semmi.[113] – *Szerk.*

** – „A császárság a béke"[114] – *Szerk.*

[Karl Marx és Friedrich Engels]

Az európai pénzpánik[115]

Párizs, 1859 január 13.[102]

Az európai tőzsdéken még nem ült el a pánik, és az állami értékpapírok igen óvatos becslés szerint mintegy 300 000 000 $-ral estek. Míg a francia, a szardíniai és az osztrák állampapírok 5 %-kal süllyedtek, ugyanezen országok vasúti részvényei 15–35 %-ot, a lombard-velencei vasúti részvények pedig közel 50 %-ot zuhantak. London kivételével most minden európai tőzsde háborúra számít. Nincs okom megváltoztatni e tárgyról korábban kifejtett nézeteimet.* Meggyőződésem szerint Louis-Napoléon voltaképpen nem akar háborút, nem törekszik többre, mint diplomáciai győzelemre Ausztria felett, s ezzel kapcsolatosan arra, hogy jómaga és kalandorokból álló uszálya jócskán megszedhesse magát a párizsi tőzsdén. A bonapartista sajtó, meg az „Indépendance Belge"[116] nevű korrupt pletykalerakat lármás hangja, az a hetvenkedés, mellyel a katonai előkészületeket világgá kürtölik, elég világosan mutatja, hogy a kitűzött cél nem a harc, hanem a megfélemlítés. Most már a londoni „Times"[117] tudósítója is elismeri: a fülig eladósodott udvari talpnyalóknak ismét módot adtak rá, mégpedig minden eddiginél szörnyűségesebb mértékben, hogy példátlan arányú bessz-spekulációval országszerte megkopasszák a „tiszteletreméltó" üzéreket és az értékpapír-birtokos kisembereket. Állítólag de Morny gróf egymaga január 5-ig nem kevesebb, mint 2 000 000 frankot nyert ezen a játékon, a burzsoázia zsebéből a bonapartista kalandorok zsebébe vándorolt pénz teljes összege pedig ennek bizonyára sokszorosát teszi.

Három hatóerő arra kényszeríti Louis-Napoléont, hogy az olaszok rokonszenvére pályázzon és Ausztriával szemben fenyegető magatartást tanúsítson. Itt van először is Oroszország, amely Napóleont a párizsi béke[34] óta mindig bábnak használta. A második hatóerő kevéssé ismert, minthogy Napó-

* *V. ö. 183–186. old. – Szerk.*

leon és udvara minden tőle telhetőt elkövet, hogy azt a nyilvánosság szeme elől elrejtse, bár létezése megállapított tény. Orsini merénylete óta,[118] a merénylő kivégzése előtt éppúgy, mint utána, a francia császár folytonosan üzeneteket kap az itáliai carbonarók legfőbb ventájától[119]; e titkos társaságnak 1831-ben tagja volt. Emlékeztetik őt e társulásba való belépésekor tett esküire, arra, hogy hogyan szegte meg ezeket, és hogy a társaság törvényei miképpen büntetik a hozzá hasonló árulókat. Mialatt Orsini börtönben ült, Louis-Napoléont figyelmeztették, hogy ha kivégezteti őt, az életére törő merényletek mindaddig ismétlődni fognak, amíg sikerrel nem járnak; Orsini kivégzése után Louis-Napoléonnak átadták a Venta ellene hozott szabályszerű halálos ítéletét. A sikerekhez szokott kalandor babonás lelkét a titkos törvényszék ítélete szörnyen megrendítette. Idegei, amelyeket húsz évi éjszakai tréning a játékasztalnál nem edzett vassá, hanem oly szívóssá és nyűhetetlenné tett, mint a bőr, nem bírták ki ezt a látomást, hogy Damoklész kardja[120] állandóan a feje felett lóg. Ama hatalom titokzatos közbelépése, mely valóban láthatatlan, melyet azonban korábbi évek tapasztalataiból, majd később Pianori pisztolyából és Orsini bombáiból jól ismert, a legjobb szer lehetett arra, hogy megzavarja egy olyan ember agyát, aki a közönséges napi célszerűségi politikán kívül nem ismert okságot a történelemben, csak valamely végzetszerű befolyás titokzatos működését, amely dacol minden racionális vizsgálódással és gyakran tökéletes humbugot juttat a legfőbb hatalomra. Ez az állandó félelem a meggyilkoltatástól végtelen nagyon hozzájárult azoknak a kézzelfogható baklövéseknek a sorozatához, amelyek uralkodásának legutóbbi tizenkét hónapját jellemzik. Hogy sorsa elől meneküljön – mert az itáliaiak merénylői mindenhatóságában éppannyira hisz, mint a cigányasszony szavában az epsomi futtatáson –, tény, hogy a láthatatlan hatalomnak valami zálogot kellett adnia; így hát azon hamisan kinyomatták Orsini leveleit,[121] úgy tüntetve fel a dolgot, hogy azok megszentelt küldetésként Louis-Napoléonra örökítik az itáliaiak reményeinek megvalósítását. De a carbonarókat nem lehetett ilyen könnyen kielégíteni; újra meg újra emlékeztették rá a terheltet, hogy halálos ítélete még érvényben van, s ha kegyelemben akar részesülni, cselekednie kell. Mármost Louis-Napoléon helyzetének nehézségei Franciaországban az utóbbi idő során igencsak megnövekedtek. A nagy kérdés, hogy honnan kerítsen pénzt, napról napra fenyegetőbben vetődik fel előtte. Kölcsönre nincs kilátás, és a nemzeti adósság olyan rohamosan megnövekedett, hogy ilyesmiről szó sem lehet. A Crédit mobilier[36] és a Crédit foncier[122], milliós összegek előteremtése lecsapolás és öntözés, erdősítés és gátépítés ürügyén – mindez már a múlté és nem lehet újra elővenni. De a helyzet kényszerűsége több

pénzt követel; saját pazarlásai és mindenekfelett a katonák, hivatalnokok és kalandorok mohó seregének naponta növekvő igényei, kiknek hűségét napról napra meg kell vásárolnia, élet-halál kérdéssé teszik számára a pénzkérdést, és merőben pénzügyi szempontból úgy látszik, hogy végszükségben egyetlen kiútja marad: a kényszerkölcsönökkel, hadizsákmánnyal és a meghódított tartományok hadisarcaival kecsegtető háború. Ám nem csupán a pénzügyi kérdésről van szó, hanem franciaországi helyzetének általános bizonytalanságáról is; annak tudatáról, hogy ő, habár a hadsereg kegyelméből való császár, a közvélemény elleni küzdelmében – akár a burzsoázia, akár a munkásosztály véleményéről van szó – nem léphet át bizonyos határokat; hogy neki, mivel a hadsereg kegyelméből való császár, a hadsereg akaratának engedelmeskednie kell. Mindezek folytán előtte és a világ többi része előtt már régóta nyilvánvaló, hogy végső veszélyben utolsó ütőkártyája a háború, éspedig a Rajna balpartjának visszahódításáért vívott háború. Nem okvetlenül szükséges, hogy az ilyen háború éppen a Rajnánál kezdődjék el. Ellenkezőleg, a szóbanforgó terület meghódítható, illetve meghódítása elkezdhető Itáliában is, ahogyan e tartományok első meghódítását is Bonaparte tábornok lombardiai győzelmei vitték dűlőre.

Az ilyen háború szükségképpen az utolsó kártyája Louis-Napoléonnak. Mindenét erre teszi fel, és mint tapasztalt játékos nagyon jól tudja, milyen ijesztően rosszak az esélyei. Tudja, hogy bármily csöndesnek és titokzatosnak igyekszik is feltűnni, az egész világ tudja és hatalomra jutásának első napjától fogva tudta, mi ez az utolsó kártyája. Tudja, hogy hiába ölt szfinxszerű képet, senkit e tekintetben nem téveszthet meg. Tudja, hogy Franciaország területének ilyen gyarapítását egyetlen európai hatalom sem tűrné, és hogy Oroszország barátsága majdhogynem ugyanolyan megbízható, mint saját esküje. Az olyan ember számára, aki XV.* Lajos „après moi le déluge"** jelszavát ennyire kifejlesztette, és aki tudja azt is, milyen lesz ez az özönvíz, minden óra pozitív és felbecsülhetetlen nyereséget jelent, mellyel haladékot szerezhet, időt nyerhet, rászedheti az őt körülvevő játékosokat.

Ugyanakkor azonban a játék nem az ő kezében van; a játék kényszerűsége arra szoríthatja, hogy nagy ütőkártyáját jóval előbb kijátssza, mintsem szeretné. Franciaországban már legalább három hónap óta kolosszális mértékű fegyverkezés folyik. Miután jelentős számú öreg katonát szabadságra küldtek, az 1858-as év minden újoncát behívták, számszerint százezer főt, a más békeévekben szokásos hatvanezer helyett. Minden hadszertárban és

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: XIV. – *Szerk.*

** – „utánam az özönvíz" – *Szerk.*

katonai műhelyben olyan tevékenységet fejtenek ki, hogy már három hónap óta minden főtiszt meg van győződve arról, hogy komoly hadjárat van készülőben. Most vesszük hírét, hogy az állami öntödékben megrendeltek 75 üteget, vagyis 450 darabot Louis-Napoléon új konstrukciójú (könnyű 12 fontos) ágyújából; hogy új, tökéletesített puskalövedékeket vezettek be (Nessler úrnak, Minié hivatalos utódának találmányai); hogy a vadászzászlóaljak létszámát 400-ról 700 főre, a sorezredekét pedig 900 vagy 1000-ről 1300 főre emelték, olyképpen, hogy a pótalakulatokból (ahol az újoncokat kiképezték) mintegy 60 000 embert osztottak be ezekbe; hogy egy hadjárathoz szükséges anyagokat halmoztak fel Toulonban és két tábort jelöltek ki, melyeknek helye még nem ismeretes. E két tábor helyét könnyű kitalálni: az egyik Lyon tájékán lehet, vagy délen, Toulon közelében, a másik pedig Metznél, megfigyelő hadseregnek Poroszországgal és a Német Szövetséggel[123] szemben. Mindez szükségképpen a végsőkig felszította a hadsereg háborús szellemét; a háborút olyan bizonyosra veszik, hogy a tisztek már nem rendelnek polgári ruhát, mivel meggyőződésük szerint ezután egy ideig csakis egyenruhát viselnek majd.

Miközben Franciaországban ez folyik, Piemontban olyan királlyal van dolgunk, aki karácsony előtt tudtára adta tábornokainak, hogy legyenek készenlétben, mert meglehet, még a tavasz beállta előtt puskaport kell szagolniok; és ez a király most olyan beszéddel nyitja meg kamaráit,[104] amely csak úgy hemzseg a közkeletű itáliai hazafias szólamoktól és a célzásoktól Ausztria igazságtalan uralmára, olyannyira, hogy vagy el kell szánnia magát a háborúra, vagy bele kell nyugodnia, hogy az egész világ sültbolondnak nyilvánítja őt. Lombardiában, Rómában, a hercegségekben akkora a felindulás, hogy ahhoz csak az 1848 kitörését megelőző hangulat fogható; a lakosság láthatólag tengelyt akaszt az idegen csapatokkal és csakis azzal törődik, hogy kimutassa a fennálló uralom iránti mélységes megvetését és azt a szilárd meggyőződését, hogy az osztrákoknak néhány hónapon belül el kell hagyniok Itáliát. Minderre Ausztria azzal válaszol, hogy szép nyugodtan megerősíti lombardiai hadseregét. Ez három hadtestből állt – az 5., 7. és 8. hadtestből, összesen mintegy 100 000 főből. Most, mint legutóbbi cikkemben megírtam,* a 3. hadtest úton van, hogy csatlakozzék hozzá. Hat gyalogezred (30** zászlóalj), négy zászlóalj tiroli vadász, két lovasezred, hat üteg, továbbá a 3. hadtest egész törzse és műszaki trénje hír szerint útban van vagy már meg is érkezett Lombardiába. Ezzel az

---

* *V. ö. 183. old. – Szerk.*

** *A „New York Daily Tribune"-ban*: 85 – *Szerk.*

ottani haderő 130 000 főről 140 000-re növekszik, s ez az Adige és a Mincio közti hadállásban legalább kétszeres létszámmal lesz képes szembeszállni.

Ilyenformán tehát mindenfelé gyülemlenek a viszályok elemei. Vajon Louis-Napoléon az az ember-e, aki mindezeket ellenőrzése alatt tudja tartani? Semmiképpen sem; legtöbbjük felett egyáltalán nincs hatalma. Ha felkelés tör ki Lombardiában, Rómában vagy valamelyik hercegségben – ha Garibaldi tábornok betör a szomszédos terület legközelebb eső részébe és fellázítja a lakosságot – vajon Piemont, vajon Louis-Napoléon tud-e majd ellenállni? Miután a francia hadseregnek úgyszólván megígérték Itália meghódítását és azt, hogy ott felszabadítókként fogadják őket, lehet-e rájuk parancsolni, hogy lábhoz tett fegyverrel álldogáljanak, miközben az osztrák csapatok eltaposssák az itáliai felkelés parazsát? Ez a dolog veleje. Az itáliai események alakulása már kicsúszott Louis-Napoléon ellenőrzése alól, a franciaországiaké is bármelyik napon kicsúszhatik alóla.

The Money Panic in Europe

A megírás ideje: 1859 január 13.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune" 1859 február 1. (5548.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: Alkalmi tudósítónktól

[Karl Marx]

Louis-Napoléon helyzete

Párizs, 1859 január 26.[102]

Önök bizonyára már értesültek arról a titkos kapcsolatról, amely Louis Bonaparte legújabb itáliai politikája és az olasz orgyilkosoktól való megrögzött rettegése között fennáll. Néhány nappal ezelőtt a „France Centrale"-ban, egy vidéki lapban, mely sajnos sohasem jut át az Atlanti-óceánon, a következő történetet olvashatták volna: „A Tuileriákban múlt hétfőn lezajlott bált már említettük. Párizsból érkező levelek hírt adnak egy incidensről, amely nem csekély zavart keltett ezen az ünnepélyen. Nagy tolongás volt; úgy hisszük, egy hölgy elájult, vagy valami hasonló természetű okból kifolyólag, fejetlenség támadt és a jelenlevő három-négyezer vendég azt képzelte, szerencsétlenség történt. Tumultus keletkezett, többen a trón felé siettek, és a császár az izgalom lecsillapítása végett átsétált a szalonokon." Nos, az említett alkalommal két-háromszáz személy tartózkodott a Salle du Trône-ban*, és olyan jelenetnek volt tanúja, mely nagyon is különbözött attól, amelyet a „France Centrale"-nak szabad volt leírnia. Valamiféle incidens következtében a vendégek tényleg hirtelen tódulni kezdtek a különböző szalonokon át, és a sokadalom a Salle du Trône felé nyomult, mire Louis Bonaparte és Eugénie egyszeriben menekülésszerűen elhagyták a trónt és a lehető leggyorsabban utat törtek maguknak a szalonon keresztül; a császárnő, amennyire tudta, kezével összefogta szoknyáit és olyan sápadt volt, hogy legjobb barátai azt mondták: „Olyan volt, mint a halál."

Azok a kegyetlen gyötrődések, melyek között a bitorló és barátai Orsini merénylete[118] óta vergődtek, szinte Platón Államának eme nevezetes részletére emlékeztetnek:

* – Trónteremben – *Szerk.*

„A türannosz még azt a célját sem éri el, hogy uralkodó legyen. Bárminek látszik is, a türannosz rabszolga. Szívét mindig eltölti a félelem, mindig kínozza a rettegés és a gyötrelem. Napról napra mindinkább az lesz belőle, ami kezdettől kezdve is volt: irigyelt és megvetett, gyanakvó, baráttalan, igaztalan ember, ellensége minden isteni dolgoknak, védelmezője és előmozdítója mindannak, ami gyalázatos. Ilyenképpen ő maga a legszerencsétlenebb az emberek között."[124]

Bonaparte ellenséges magatartása Ausztriával szemben, bár bizonyára abból a szándékból is fakad, hogy a zúgolódó hadsereget jelenlegi rendőri szolgálata helyett az aktív foglalkoztatásnak némi reménységével kecsegtesse, főképpen mégis azt a célt szolgálja, hogy az olasz tőrt ártalmatlanná tegye és az itáliai hazafiaknak zálogot adjon arra nézve, hogy a császár betartja régi carbonaro-esküjét[119]. Napóleon hercegnek – vagy ahogy a párizsiak nevezik, Plon-Plon tábornoknak – Clotilde szardíniai hercegnővel kötendő házassága a világ szemében visszavonhatatlanul azonosítaná Franciaországot Itáliával, s ezzel, mint azt a Tuileriák urai beállításuk szerint gondolják, kifizetnék első részletét annak az adósságnak, amely a Bonaparte-okat az olaszokkal szemben terheli. De önök ismerik Satory hősét[125]. Ha már kitűzte célját, azt mindig is konokul követte, útjai mégis tekervényesek, miközben előrenyomul, folyton vissza is vonul, és leküzdhetetlen rőkönyödések láthatólag mindannyiszor megbénítják, amikor a kritikus pontig már felkapaszkodott. Ilyen pillanatokban, akárcsak Boulogne-ban, Strasbourg-ban[126] és 1851 december 1. éjszakáján[100], mindig áll mögötte néhány vakmerő, vérmes, rámenős desperado, úgyhogy régről melengetett terveinek végrehajtását nem halogathatja tovább, és erőszakosan beledobják a Rubikónba[127]. Mihelyst szerencsésen átkerült rajta, megintcsak rátér tekervényes útjára a maga cselszövő, fondorlatos, ármánykodó, határozatlan és petyhüdt módján. Teljes lelki hamissága kísértésbe viszi őt, hogy kettős játékot űzzön saját terveivel. A szardíniai esküvőt például nyolc hónappal ezelőtt azzal az ürüggyel követelte, hogy Franciaország egy itáliai kereszteshadjárat élére akar állni. A királyi családokba való befurakodás annyi meghiúsult kísérlete után nem lenne-e finom politikus fogás, ha a legrégibb európai dinasztia leányát csalárd ürügyekkel becsalogathatná a bonaparte-i hálóba?

De Louis Bonaparte-nak sürgetőbb okai is voltak arra, hogy reculadehoz* folyamodjék, és hogy miután megfújta a harci trombitát, csillapítósdi-

* – visszavonuláshoz – *Szerk.*

val próbálkozzék. Uralkodásának egész ideje alatt a burzsoázia még sohasem adta ilyen félreérthetetlen jeleit elkedvetlenedésének, riadalma pedig, amely a háború puszta hírére támadt, rettenetes nyugtalanságot robbantott ki a tőzsdén, a termékpiacokon és az ipari központokban. A pénzmágnások óvást emeltek. De Germiny gróf, a Francia Bank kormányzója személyesen tájékoztatta a császárt arról, hogy ha ragaszkodnak a most követett veszedelmes politikai vonalhoz, minden bizonnyal messzireható kereskedelmi katasztrófák származnak belőle. Mikor Marseille, Bordeaux és más nagy kereskedelmi városok prefektusai beszámoltak arról a példátlan pánikról, amely a kereskedő osztályokon elhatalmasodott, fura célzásokat tettek a „tulajdon és rend barátai" körében tapasztalható elégedetlenség jeleire. Thiers úr elérkezettnek gondolta az alkalmat arra, hogy hosszú hallgatását megtörje és kormánykémektől hemzsegő szalonokban nyíltan megtámadja a Tuileriák „esztelen politikáját". A háború esélyeit mérlegelő beható politikai és stratégiai elemzésbe bocsátkozva kimutatta, hogy Franciaország semmiképpen sem kerülhetné el a vereséget, hacsak nem indítaná el a küzdelmet 400 000 katonával, azokon kívül, akiket Algériában, meg azokon, akiket otthon kell tartania. Még a kormánylap „Constitutionnel"[128] is – bár méltatlankodást színlelő hangon – kénytelen volt bevallani, hogy Franciaországnak inába szállt a bátorsága és a komoly háború puszta elképzelése gyáva rémületbe ejti.

Másrészt az alacsonyabb rangú besúgók egyhangúlag beszámolnak azokról a csúfondáros megjegyzésekről, amelyek a népség körében elhangzanak még csak a gondolatára is annak, hogy Franciaország zsarnoka Itália felszabadítójaként szerepelhetne, valamint azokról a roppant tiszteletlen kuplékról, amelyeket a szardíniai házasság dicsőségére énekelnek. Az egyik kuplé ezekkel a szavakkal kezdődik: „Ezúttal hát a Plon-Plon lesz Mária Lujza férje."[129]

A valamennyi prefektusnak megküldött nyugtatgató utasítások, valamint a status quó-t fenyegető veszély szigorúan hivatalos cáfolatai ellenére az általános pánik még távolról sem ült el. Először is itt köztudomású, hogy a Tuileriák félistene kényszerűségből messzebbre ment, mint szándékozott. Az a hír járja, hogy Clotilde főhercegnő, aki fiatal kora ellenére igen határozott gondolkodású, e szavakkal fogadta el Plon-Plon ajánlatát: „Én férjhez megyek önhöz, hogy a papa számára biztosítsam Franciaország támogatását. Ha nem volna egészen bizonyos, hogy ezt megszerzem, nem mennék önhöz feleségül." Nem volt hajlandó beleegyezni az eljegyzésbe, míg apja „pozitív biztosítékokat" nem kap Franciaország aktív támogatására. Így Bonaparte kénytelen volt védelmi és támadó szövetséget kötni Viktor Emá-

nuellal,[130] és Plon-Plon ügynökeinek gondjuk volt rá, hogy e tényt az „Indépendance Belge" hasábjain keresztül nyomban egész Európa tudomására hozzák. Ez a Plon-Plon és kísérete valóban úgy tesznek, mintha e pillanatban ők játszanák azt a szerepet, amely a boulogne-i, expedíció során Persignynek, december 1-e éjszakáján Mornynak, Fleurynek és Saint-Arnaud-nak jutott, tudniillik hogy Louis Bonaparte-ot bedobják a Rubikónba. Plon-Plon, mint tudják, éppen nem tűnik ki katonai vitézségével. A krími hadjáratban igen szánalmasan szerepelt, és mivel még annyi mersze sincs, amennyi nélkül egy közönséges lovas sem lehet el, ezért azt sem tudja, hogyan őrizze meg egyensúlyát a ló hátán. A Bonaparte dinasztiában most mégis ő az igazi Mars. A Franciaország trónjához vezető úton a lombardiai alkirályságot tekinti a soronkövetkező lépésnek. Barátai annyira óvatlanokká lettek, hogy főnökük, Emile de Girardin úr, mintegy húsz személy előtt, akik a császár szándékairól beszélgettek, ezt merte mondani: „Melyik császárra gondolnak? Az egyetlen igazi császár a Palais Royal-beli[131]." Míg a kormánylapok látszatra békét prédikálnak, Plon-Plon „Moniteur"-je, a „Presse"[132], nap nap után a legnagyobb hidegvérrel ad hírt a háborús előkészületekről. Míg Louis Bonaparte látszólag a mazziniánusok híveinek mérséklésére inti Viktor Emánuelt, Plon-Plon arra unszolja a királyt, hogy „ingerelje őket". Míg Bonaparte Niel tábornokhoz hasonló legkonzervatívabb emberekből állította össze a kíséretet, mely unokafivérét Torinóba követi, Plon-Plon kijelentette, hogy csak azzal a feltétellel hajlandó útnak indulni, ha Bixio úr, az 1848-as francia köztársaság ex-minisztere kíséri őt el, avégett, hogy entourage-ának* forradalmi illatot kölcsönözzön. Az emberek meg ezt mondják: „Hacsak Louis-Napoléon nem hajlandó a végsőkig elmenni, semmi sem veszedelmesebb, mint Plon-Plon felvett attitűdje és a barátai által megjelentetett cikkek." Emiatt továbbra is tart a nyugtalanság. Másrészt általánosan tisztában vannak vele, hogy Louis-Napoléon öngyilkosságot követne el, ha a francia burzsoáz a lármájától és az európai dinasztiák rosszallásától megfélemlítve most v sszavonulna, azok után, hogy Viktor Emánuelt már kompromittálták, a francia hadsereg várakozásait pedig a végsőkig felcsigázták. Hogy az utóbbit egy quid pro quó-val** kárpótolja, ezért hír szerint tengerentúli hadjáratra szándékozik küldeni Marokkó, Madagaszkár, vagy valamelyik másik, a bécsi szerződésben nem szereplő[133], félreeső ország ellen. Valamilyen előre nem látott

* – kornyezetének – *Szerk.*

** – valami helyett vala ni más; cserebeével; felcseréléssel – *Szerk.*

esemény azonban, a császári svihák ellenére is kirobbanthatja a háborút Ausztriával.

Louis Napoleon's Position

A megírás ideje: 1859 január 26.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 február 18. (5563.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: Alkalmi tudósítónktól

[Friedrich Engels]

A francia hadsereg

A párizsi „Constitutionnel" a minap megjelentetett egy közleményt,[134] melyet annak bizonyítására szántak, hogy háború esetén Franciaország 500 000 főnyi haderőt tudna határain túlra küldeni. Gaillardet úr azt állítja párizsi levelében, amelyet a „Courrier des Etats-Unis"[135] tegnapi számában tettek közzé, hogy ezt a közleményt az állításait alátámasztó számadatokkal együtt közvetlenül maga a császár juttatta el párizsi laptársunkhoz, anélkül, hogy erről bármelyik minisztere tudott volna. A közlemény első pontja megállapítja, hogy ha minden szabadságolt katonát visszahívnak és további szabadságolásokat nem engedélyeznek, a francia hadsereg a következő április 1-én 568 000 főből fog állni; ha valamennyi 1858-as újoncot behívják, ez az erő 64 000 fővel gyarapszik; ha pedig megüzenik a háborút, a kormány teljes bizonyossággal számíthat legalább 50 000 önkéntes jelentkezőre, részint kiszolgált öreg katonák, részint fiatal önkéntesek sorából. Ez 682 000 főnyi összlétszámot adna, ami a császári statisztikus szerint a következőképpen oszlanék meg:

Gyalogság	390 978
Lovasság	83 000
Tüzérség	46 450
Műszakiak	12 110
Trén	10 120
Gárda	29 942
Vegyes alakulatok	49 000
Összesen:	621 600

Ebbe az összegezésbe némi nyilvánvaló hiba csúszott. Hiányzik 60 000 fő, akiket a császári toll a pillanat hevében elfelejtett besorolni. No de sebaj. Tegyük fel, hogy a 682 000 fő rendben van. Háború esetén 100 000 fő maradna a pótalakulatokban, amelyek egyszersmind a belországi helyőrségeket alkotják. Támogatná őket 25 000 zsandár; Algéria számára pedig

50 000 fő elegendő lenne. A fenti összlétszámból ezt a 175 000 főt levonva marad 507 000 fő. Őfelségének azonban megint sikerült 10 000 embert elvesztenie, 682 000 helyett ugyanis 672 000-ből von le és így a rendelkezésére álló nettó harctéri erőt 497 000 főre csökkenti. Szaktekintélyünk szerint tehát 1859 június 1-én 500 000 főnyi hadsereg állhat rendelkezésére külországi háború céljából, anélkül, hogy Franciaország fennálló katonai szervezetét bármiképpen megváltoztatnák.

Lássuk mármost, miből tevődik össze a francia hadsereg a valóságban. Valamely hadsereg fennálló szervezete bizonyos mértékben határt szab kiterjedésének; zászlóaljak, lovasszázadok, ütegek semmilyen fegyvernemben nem foglalhatnak magukban bizonyos számú embernél, lónál és ágyúnál többet anélkül, hogy szét ne zilálnák az illető fegyvernem rendszerét és taktikai sajátosságait. A francia zászlóaljak például, amelyek egyenként nyolc századból állnak, a normálisan 118 harcosból álló századaik létszámát nem növelhetik mintegy kétszeresénél nagyobbra anélkül, hogy szükségszerűen teljes fordulat ne válnék szükségessé az alap- és zászlóaljkiképzésben; ugyanígy a francia ütegek sem növelhetik ágyúik számát hatról nyolcra vagy tizenkettőre hasonló következmény nélkül; emellett mindkét esetben a századok és az ütegek – hacsak további alosztályokra nem bontják őket – rendkívül nehézkesekké válnának. Ilymódon minden hadsereg szervezete bizonyos határokat szab annak a létszámnak, amelyet befogadhat; ha ezeket a határokat túllépik, szükségessé válik új alakulatok felállítása. Mivel azonban ezek – mihelyt szervezésük egy bizonyos fokig eljutott – a közfigyelmet nem kerülhetik el, s mivel a „Constitutionnel" szerint eleddig új alakulatok létrehozására nem volt szükség, a hadseregnek az orosz háború[136] befejezésekor fennállott keretét vehetjük a jelenleg befogadható létszám határának.

A francia sorkatonaság gyalogos zászlóalja, melynek összetett szervezete hat sor- és két elitszázadból áll, bajosan lépheti túl az 1000 főnyi erőt. Száz, egyenként három zászlóaljból álló sorezredre így 300 000 ember adódnék. Szándékosan idesoroljuk a harmadik zászlóaljat, mert jóllehet az orosz háborúig ez csupán pótalakulati zászlóaljként szerepelt, akkor mozgósították, s ezredenként három külön pótalakulati századot alakítottak, melyek kétségtelenül még most is léteznek. Ez a 300 pótalakulati század összesen mintegy 36 000 főt számlál. A 20 chasseur à pied* zászlóalj, mely inkább századokra osztva, mint zárt zászlóaljként folytatott harcra való, nagyobb létszámot enged meg; ezek egyenként közel 1300 főt számlálnak s ennélfogva összes erejük 26 000 fő, úgyszólván pótalakulatok nélkül, mivel sok

* – gyalogos vadász – *Szerk.*

emberrel egészülnek ki más ezredekből. A gárda két gyalogsági hadosztályból áll, és ezredei az Oroszországgal kötött békéig egyenként csak két zászlóaljat foglaltak magukban, ami egyezik a „Constitutionnel" állításaival, mely szerint a gárdagyalogság 18 zászlóaljból, vagyis 18 000 emberből állna. Ennyi az egész francia gyalogság, nem számítva az afrikai szolgálatra szánt csapatokat. Ezek: 9 zuáv-zászlóalj[137], egyenlő 9000 emberrel, ehhez mintegy 500 fő pótalakulatban; 3 büntető zászlóalj (zefirek[138]), vagyis 3000 fő meg 9 zászlóalj algériai (bennszülött) lövész, amely teljes állományra feltöltve, 9000 főt számlál. Ilyenformán a francia gyalogság teljes erejét a következőképpen összegezhetjük:

Sorkatonaság, pótalakulatokkal együtt – 336 000* fő 300 zászlóaljban és 300 pótalakulati században.

Vadászok	– 26 000 fő	20 zászlóaljban.
Gárda	– 18 000 fő	18 zászlóaljban.
Zuávok	– 9 500 fő	9 zászlóaljban.
Zefirek	– 3 000 fő	3 zászlóaljban.
Bennszülött algériaiak	– 9 000 fő	9 zászlóaljban.

Összesen: 401 500 fő 359** zászlóaljban és 300 pótalakulati században.

Ebből 36 500 fő tartozik a pótalakulatokhoz, s így 365 000 fő marad honi és külföldi tényleges szolgálatra.

A francia lovasság 1856-ban feltevés szerint a következőkből állt:

12 nehéz ezred – 72 lovasszázad és 12 pótalakulat – 14 400 fő tényleges és 1800 fő pótalakulati katona.

20 sorezred – 120 lovasszázad és 20 pótalakulat – 24 600 fő tényleges és 3820 fő pótalakulati katona.

21 könnyű ezred – 126 lovasszázad és 21 pótalakulat – 27 100 fő tényleges és 4230*** fő pótalakulati katona.

4 afrikai ezred – 16 lovasszázad és 4 pótalakulati század – 3000 fő tényleges és 450 fő pótalakulati katona.

3 bennszülött ezred – 12 lovasszázad – 3600 fő tényleges katona.

Összesen: 346 tényleges és 57 pótalakulati lovasszázad – 72 700 fő tényleges és 10 300 fő pótalakulati katona.

Ehhez járul a gárda – 30 tényleges lovasszázad – 6000 fő tényleges katona.

Összlétszám: 376 tényleges, 57 pótalakulati lovasszázad – 78 700 fő tényleges és 10 300 fő pótalakulati katona.

---

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 366 000 – *Szerk.*

** *A „New York Daily Tribune"-ban*: 351 – *Szerk.*

*** *A „New York Daily Tribune"-ban*: 4250 – *Szerk.*

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy jóllehet 1840 óta a franciaországi lótenyésztés megjavítása terén nagy haladást értek el, a francia lovak lovassági szolgálatra mégis rendkívül alkalmatlanok. Csak a legnagyobb nehézségek és ráfordítások árán tudták a lovasságot az utóbbi években lovakkal ellátni, ráadásul nem valami jó fajtájúakkal, főleg francia lovakkal. Ez azonban csak a békeállományra vonatkozik, amely alig több 50 000 lónál; és az Algéria nyújtotta beszerzési források ellenére sok külföldi lovat kellett vásárolni, melyek közül nem keveset előbb más országok lovasságai adtak el, mint szolgálatra alkalmatlanokat. Ez idő szerint a francia lovasság részére Németországban vásárolják a lovakat, s az osztrák kormány éppen most tiltotta meg a lókivitelt a délnyugati határon. Mindeme nehézségek miatt nem kell attól tartanunk, hogy a francia lovasság a fentebb megállapított létszámot valaha is meghaladja, vagy hogy ama csekély része kivételével, amely algériai lovakkal rendelkezik, valamikor is kitűnik a harcmezőn, hacsak hódítás útján nem jut a mainál nagyobb arányban jó lovakhoz.

A tüzérség, a gárdával együtt, mintegy 50 000 főt számlálhat, 207 tábori üteggel, vagyis 1242 ágyúval. Ebből a létszámból legalább 5000 fő tartozik a pótalakulatokhoz. A műszakiak létszáma nem haladja meg a 9000 vagy 10 000 főt, de mondjunk a „Constitutionnel" nyomán 12 000-et. A trén, a munkásszázadok, az egészségügyiek stb., az összes nem-harcolók hadilétszáma kb. 11 000 fő. Ilyenképpen a lehető legnagyobb létszám, amelynek befogadására a francia hadsereg a jelenlegi szervezetében alkalmas, a következő volna:

	Ténylegesek	Pótalakulatiak	Összesen
Gyalogság	365 000	36 500	401 500
Lovasság	78 700	10 300	89 000
Tüzérség	45 000	5 000	50 000
Műszakiak	12 000	–	12 000
Nem-harcolók	–	11 000	11 000
Összesen	500 700	62 800	563 500*

Ez az eredmény igen jól egyezik a francia hadsereg általános újonc-kiegészítési rendszabályaival. Minden évben 100 000 fiatal embert hívnak be a katonasághoz, de azelőtt békeidőben csak 60 000-et irányítottak ténylegesen az ezredéhez, s mivel hét évig kellett szolgálniok, a hadsereg létszáma nem haladhatta meg a 400 000–420 000 főt. Lajos Fülöp alatt azonban a tényleges szolgálati idő ritkán volt több négy-öt évnél, úgyhogy ebben az időszakban

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 363 500 – *Szerk.*

a tényleges létszám nem haladhatta meg a 300 000 főt, a többi katonát szabadságolták. Azóta viszont minden gyalogezredhez egy külön zászlóaljat, minden lovasezredhez egy külön lovasszázadot csatoltak és létrehozták az egész gárdahadtestet[139], ekként a hadsereg kereteit annyira kiterjesztették, hogy mintegy 600 000 embert fogadhat be; és nem valószínű, hogy Franciaországnak – hacsak nem vív nemzeti önvédelmi háborút – bármely időben is egyszerre ennél több kiképzett katonája lesz.

Ha tehát elfogadjuk a fentebb megadott számokat, és hozzá azt a 49 000 zsandárt, városi gárdistát és még ki tudja miféle más „vegyes alakulatokat", amelyeket a „Constitutionnel" beleszámít, hogy az összeg kilegyen, az összlétszám majdnem egyezik azzal az erővel, amelyet a lap 1859 április 1-re előirányoz. De most kezdődik a különbség. A mi összlétszámunkban szerepelnek a 300 században és 57 lovasszázadban szervezett pótalakulatok, amelyek a jelenleg hozzájuk beosztott 46 800 gyalogos és lovas katona előzetes kiképzésére és megszervezésére alig elegendők. Tegyük fel, hogy ezeket hirtelen kivonják, hogy helyet adjanak újonnan behívottaknak, és hogy az ezredekben feltöltsék velük azon katonák helyét, akiknek letelt az idejük, hány újoncot kell akkor ezeknek a pótalakulatoknak kiképezniök? Az 1859-ben besorozott 100 000 embert és legalább 20 000 kiképzetlen önkéntest, összesen 120 000 főt, vagyis 70 000-rel többet, mint amennyit a pótalakulatok be tudnak fogadni. Nem fér hozzá kétség, hogy ez esetben április 1. és június 1. között mindegyik gyalogezred három pótalakulati századát teljes zászlóaljjá kell növelni, s ugyanígy minden lovasezredben egy pótalakulati lovasszázad helyett kettőt kell felállítani. Mert most, amikor az egész hadsereg pusztán helyőrségi szolgálatot teljesít, a pótalakulatok az újonc átmenő állomásai csupán, ahonnan a lehető leghamarabb, kiképzetlenül vagy félig kiképezve, ezredéhez irányítják, hogy ott kapja meg nevelését; ne feledjük azonban, hogy háború idején, amikor a hadsereg aktív szolgálatot teljesít, a pótalakulatnak teljes-tökéletesen fel kell szerelnie és ki kell képeznie a katonát, úgyhogy ezredéhez kerülve hadiszolgálatra alkalmas legyen. Ilyenformán a „Constitutionnel"-nek az az állítása, hogy a franciák új alakulatok létesítése nélkül erejüket 700 000 főre növelhetik, igen tetemesen eltér az igazságtól. És 100 pótalakulati zászlóalj alakítása 300 századból, valamint 57 külön pótalakulati lovasszázad felállítása szükségessé fogja tenni, hogy az aktív hadseregből legalább 2000 tisztet és 10 000 altisztet elvonjanak éppen akkor, amikor szolgálataikra a legnagyobb szükség van.

De tegyük fel, hogy a 700 000 embert összeszedték – s mi korántsem állítjuk, hogy Franciaország háború kitörésekor ne tudna ennyi fiatal embert összeszedni –, a 700 000-ből hány katona lesz alkalmas szolgálatra? Nem

több 580 000-nél, s ezek közül a „Constitutionnel" szerint 50 000-nek Algériát kell megvédelmeznie. A zsandárokat és a belső szolgálatra szánt vegyes alakulatokat nem számíthatjuk 25 000 fővel, hanem a „Constitutionnel" eredeti becsléséhez híven, vagyis 49 000-rel kell számolnunk. Így 481 000 fő marad. Császári laptársunknak azonban valóban igen szilárd lehet a hite uralkodóháza stabilitásában, ha úgy gondolja, hogy annak kizárólagos védelmezői tisztét 120 000 kiképzetlen újoncra és 49 000 zsandárra meg egyéb katonai rendőrre bízhatja. A pótalakulatok aligha lesznek elegendők arra, hogy – Párizson és Lyonon kívül – a fontosabb erősségek helyőrségi szolgálatát ellássák. E két várost Louis-Napoléon sohasem fogja a képzetlen újoncok kezére bízni; és jóllehet a „Constitutionnel" úgy véli, hogy 40 000 katona teljesen elegendő a sakkban tartásukra, bizonyos, hogy 100 000 ember sem lesz túl sok erre a célra. De feltéve, hogy levonunk 100 000 főt, akikre a belföldi nagyvárosokban és Franciaország királypárti délvidékén van szükség, akkor a külföldön felhasználható haderő létszáma 381 000 főre csökken. Közülük legalább 181 000 főből megfigyelő hadsereget kellene alakítani a belga, német és svájci határon, és mindössze 200 000 ember maradna Itália megtámadására. Nos, mi azt tartjuk, hogy a Mincionál és az Adigénál erős állásaikban elhelyezkedő 150 000 osztrák legalább 300 000 franciával és szardíniaival egyenértékű, és ha háborúra kerülne sor, ezt hamarosan be is bizonyíthatják.

The French Army

A megírás ideje: 1859 január 31.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 február 24. (5568.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A németek háborús erőforrásai

Louis-Napoléon legutóbbi kérkedése, hogy mekkora haderőt tudna Ausztria ellen felvonultatni, arra indította a németországi lapokat, hogy hasonló kimutatásokat közöljenek azokról a katonai erőforrásokról, amelyeket háború esetén feltehetőleg egyesíthetnének ellene. Azonban ezek a kimutatások általában nemigen törekszenek pontosságra vagy részletekbe menő alaposságra, és ennélfogva eredeti és hivatalos okmányokhoz voltunk kénytelenek folyamodni azokat a tényeket és számokat illetően, amelyeket a továbbiakban olvasóink elé tárunk.

Az ilyen háborúban Franciaország ellen bevetendő hadseregek közül persze Ausztriáé messze a legerősebb. Gyalogsága 62 sorezredből áll (mindegyik 1 gránátos, 4 sor- és 1 pótalakulati zászlóaljból tevődik összse), ez 310 aktív és 62 pótalakulati zászlóalj; továbbá 14 határezredből[140], 2 tábori és egy tartalékos zászlóaljjal, összesen 28 aktív és 14 tartalékos zászlóalj (ezenkívül egy rendelkezési állományban levő zászlóalj); valamint 32 lövészzászlóaljból. Az osztrák zászlóaljak ereje nem egyforma, 4 és 6 század között váltakozik. Ha állománya teljes, a gyalogság ereje így alakulna:

Sorkatonaság	370 000 fő
Határezredek	55 000 „
Lövészek	32 000 „
A pótalakulatokkal együtt összesen:	457 000 fő

A sor- és határezredeket simacsövű csappantyús muskétákkal fegyverezték fel, különleges, nem valami csodálatos szerkezetű záraik vannak, de azért igen használható muskéták. A határezredekben minden századnak 20 vontcsövű puskája van. A 32 lövészzászlóalj csupa vontcsövű puskával van felszerelve, de ezek lőtávolsága sokkal kisebb, mint a francia Miniévagy az angol Enfield-fegyveré. A gyalogság teljes egészében elsőrendű

és katonái bármelyik európai katonával egyenrangúak, habár az angol vagy a porosz gyalogsághoz képest, melyekben minden katona nagy lőtávolságú vontcsövű fegyvert visel, a rosszabb fegyverzet mindenképpen hátrányukra szolgál. Francia vagy orosz csapatokkal szemben ez a hátrány nem állna fenn, ha a 20 francia vadászzászlóaljat nem tekintjük, és hacsak a francia sorgyalogság fegyverzetét nem változtatják meg.

Az osztrák lovasság 10 nehéz és 24 könnyű ezredet számlál – az előbbi 6, az utóbbi 8 lovasszázadból, ezenkívül ezredenként egy pótalakulati lovasszázadból áll. A nehéz lovasszázad 194, a könnyű lovasszázad 227 főből áll. Ilyen erővel egy osztrák lovasezred erősebb egy francia lovasdandárnál. Az összlétszám 67 000 főre rúg, mind kitűnő lovas, és a könnyű lovasság nagyobb része két lovas nemzet: a magyarok és a lengyelek sorából toborzódik. Nem kétséges, hogy ez a 67 000 katona nagyon is felérne azzal a 81 000 főnyi francia lovassággal, amelyet Louis-Napoléon fel akar vonultatni. Az osztrák lovasságnak jelenleg kétségtelenül nincsen versenytársa.

A tüzérség 12 tábori ezredből áll, mindegyik 13 nyolcágyús üteggel, 1 parti ezredből és 1 húszüteges rakétaezredből – összesen 1248 ágyú, 240 rakétakocsi és 50 000 fő. Az utászok, az egészségügyi csapatok stb. létszáma további mintegy 20 000 fő.

Az egész haderő békelétszáma, trénnel stb. együtt, 580 000–600 000 fő lenne. Ebből közel 200 000 általában – és mindmostanáig is – szabadságon van, marad fegyverben 400 000. Háború esetén azonban nemcsak a szabadságoltakat lehet behívni, hanem 120 000 főnyi tartalékost is (akiket nyolcévi szolgálat után leszereltek és további két évre behívhatók), és ha hihetünk az osztrák szakírók állításainak, az egész hadsereg 14 napon belül fegyverben állhat. Ezzel azonban a császárság erőforrásai még nem merültek ki. A határvidéket a tartalékos szolgálat alól felmentették, de ott hatvanadik életévéig minden férfi katona és mindenkor készenlétben áll arra, hogy behívják ezredéhez. 1848-ban ez a vidék szolgáltatta azokat a csapatokat, amelyek Itáliában megmentették Radetzkyt és vele az osztrák monarchiát. Még emlékezetes, hogy ezekből a szívós szlavóniaiakból hogyan alakítottak meg és irányítottak Itáliába zászlóaljat zászlóalj után, ugyanakkor azt a hadsereget, amely elhódította Bécset a felkelőktől, ugyancsak ebből az emberanyagból toborozták.[141] Ez a vidék, melynek állománya szokásos célokra 55 000 főre korlátozódik, szükség esetén 200 000 katonát küldhet a harcmezőre. Így az osztrák hadsereg, a tartalékokkal együtt és a határvidékről pótlólag csak 80 000 főt számítva, kereken 800 000 emberből állna, akikhez további több mint 100 000 határvidéki katona járulhatna, olyan ütemben, ahogy a zászlóaljak

megszervezhetők. Ilymódon Ausztria, feltéve, hogy a szükséges pénze megvan hozzá, egymagában is teljesen elegendő lenne ahhoz, hogy itáliai birtokait az egyesült Franciaországgal és Piemonttal szemben megvédelmezze.

Következik Poroszország. E királyság gyalogsága 36 sor- és gárdaezredből áll, 108 zászlóaljjal; 9 tartalékezredből, 18 zászlóaljjal; 8 tartalékzászlóaljból és 10 lövészzászlóaljból; összesen 144 zászlóaljból; melyeknek hadilétszáma mintegy 150 000 fő. Ehhez járul a Landwehr[105] első korosztálya: 116 zászlóalj, mintegy 120 000 fővel, összesen 270 000 fő. Háború idején a 8 tartalékzászlóaljból 36 gyülekezőalakulati zászlóaljat alakítanak a 36 sorezred számára és a 9 tartalékezredet a hozzájuk tartozó 9 Landwehr-zászlóaljjal együtt helyőrségi szolgálatra osztják be; úgyhogy marad egy 228 zászlóaljból álló aktív harctéri sereg mintegy 230 000 fővel.

A lovasság áll 38 sorezredből, egyenként 4, vagyis 152 lovasszázaddal, és 34 ezredből a Landwehr első korosztályának 136 lovasszázadával, összesen mintegy 49 000 fő.

Tüzérség: 9 ezred, mindegyik 11 nyolcágyús üteggel, és 4 várszolgálatos század, összesen 792 tábori löveg és 20 000 fő.

A műszaki csapatok, a trén stb. összlétszáma 40 000 fő.

Mindent egybevéve Poroszország 380 000 főnyi sorkatonából és első korosztálybeli Landwehr-katonából álló hadsereggel rendelkezik, amiből legalább 340 000 alkalmas harctéri szolgálatra. A Landwehr második korosztálya nincs megszervezve és csakis várszolgálatra van szánva. Háború esetén azonban a második korosztályt, ami a gyalogságot és a tüzérséget illeti, mintegy négy hónap alatt tűrhető teljesítőképességűvé lehetne tenni; a lovasság aligha lesz valaha is alkalmas aktív szolgálatra. E forrásból 100 000–120 000 emberrel mindenesetre biztosan lehet számolni, ezek pedig ugyanannyi sorkatonát szabadítanak fel a helyőrségi szolgálat alól. A porosz hadsereg tehát 500 000 embert tud csatasorba állítani, ezekhez járul még igen sok kiképzett személy, akiknek számára a Landwehr első korosztályában nem jutott hely, és akikből új alakulatokat lehetne képezni.

A rövid (három éves) szolgálati idő és ama tény következtében, hogy a Landwehr első korosztálya (ritka és rövid megszakításoktól eltekintve) négy-öt éve már nem állt hadseregszolgálatban, a porosz hadsereg ami katonáit illeti, háború kitörése esetén nem egyenértékű az osztrákkal. A poroszok azonban különösen rátermettek a katonáskodásra és néhány hetes aktív tábori szolgálat mindig jó katonákat farag belőlük. Poroszországnak csak a háború első egy-két hónapjában van félnivalója. Hadseregének több mint a felét nemzetőrség alkotja, s így nemigen alkalmas támadó

háborúra, de annál jobban helytállna védekező háborúban, mert a hadsereg Svájcot kivéve[142] sehol sem annyira valóságosan nemzeti intézmény, mint Poroszországban. Ami a fegyverzetet illeti, az egész gárdát és minden sorezred egy-egy zászlóalját az új gyújtószeges fegyverekkel szerelték fel, amelyeknek 1000 yard a lőtávolságuk és messzebbre hordanak – az angol Enfield-puskákkal egyetemben – bármely más jelenleg használatos muskétánál. A többi sorkatona fegyvere a közönséges muskéta, amelyet azonban igen egyszerű eljárással, Minié elve szerint, vontcsövűvé tettek és lőtávolság vagy pontosság dolgában alig marad el a valódi Minié-puska mögött. A Landwehr első korosztálya szintén gyújtószeges fegyvereket kap majd behívásakor. Ilyenképpen a brit kivételével a porosz gyalogságnak van a legjobb fegyverzete minden európai gyalogság közül.

A német szövetségi hadseregnek Ausztria alkotja az első, második és harmadik, Poroszország pedig a negyedik, ötödik és hatodik hadtestét. A hetediket Bajorország állítja fel. Ez utóbbi 36 500 főnyi egyszerű állományt és 17 800 fő tartalékost, összesen 54 300* főt köteles felsorakoztatni. De a bajor hadsereg létszáma ennél jóval nagyobb, tudniillik: 54 zászlóalj – 54 000 fő gyalogság; 56 lovasszázad – 9000 fő lovasság; 224 ágyú és 5600 fő tüzérség; ezenkívül műszakiak stb., összesen több mint 72 000 fő; ezenkívül még a tartalék, mely magában foglalja valamennyi leszerelt katonát 27-től 40 éves korig, s ezekből új alakulatok képezhetők.

A nyolcadik hadtest állományának és tartalékának létszáma:

	fő		fő
Württemberg	21 000	tényleges hadsereg	19 000
Baden	15 000	tényleges hadsereg	15 000
Hessen-Darmstadt	9 300	tényleges hadsereg	10 500
Megkívánt létszám	45 300	tényleges létszám	44 500

A kilencedik hadtest állománya és tartaléka 36 000 fő lenne; az e hadtestet alkotó hadseregek ténylegesen 44 000 főt számlálnak.

A tizedik hadtest 42 000 főt ölelne fel, és feltesszük, hogy az ezt alkotó hadseregek körülbelül elérik ezt a létszámot.

A tartalékhadosztály (a kis államok állománya) mintegy 17 000 főből áll. Az általános összegezés eszerint így alakul:

---

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 53 400 – *Szerk.*

	fő
Ausztria	800 000
Poroszország	400 000
Bajorország	70 000
Nyolcadik hadtest	45 000
Kilencedik hadtest	44 000
Tizedik hadtest	42 000
Tartalékhadosztály	17 000
Összesen	1 418 000

Ebből a roppant haderőből az utolsó öt tételben felsorolt összesen 218 000 fő mindenkor készenlétben áll és – a szabadságoltak behívása után – csupán az illető államok *rendes békeállományát* alkotja. Ezek az államok tehát könnyen 100 000–150 000 fővel többet is szolgáltathatnának, de mivel szervezetet nem alakítottak számukra, sem őket, sem a porosz Landwehr második korosztályát egyáltalán nem vettük számításba. Ausztria 14 napon belül 700 000 embert bizonyosan fegyverbe tud állítani. Poroszországban a háborús tartalék (a szabadságoltak) behívása még kevesebb időbe telnék, és ezzel a sorkatonaságot feltölthetné 225 000 főnyi teljes létszámára. Németország ilyenképpen 14 napon belül vagy 1 150 000 embert tud csatasorba állítani, egy hónappal utóbb további mintegy 270 000 embert, és akkor még rendelkezésére áll az egész porosz második korosztály, az egész bajor tartalék és körülbelül 100 000 osztrák határvidéki katona. És ha mindez kimerült, akkor, és csakis akkor, lesz rendkívüli erőfeszítésekre szükség.

Németország tehát olyan mérhetetlen erők felett rendelkezik, hogy ha egységes és szilárd irányítás alatt állnak, nincs mitől félnie akkor sem, ha Franciaország, Itália és Oroszország egyszerre támadnak rá. Hogy erőit ilymódon használják-e fel, az persze kétséges; de ha általános háború esetén kicsinyes féltékenykedés, határozatlanság és rutin hátráltatná e hadseregek akcióit és vereségre vezetne, akkor a mostani németországi kormányok csomagolhatnának s hamarosan szedhetnék a sátorfájukat. Az 1859-es Németország éppannyira különbözik a bázeli béke[143], Jéna[144], Austerlitz[145] és Wagram[146] Németországától, mint a mai Franciaország az 1793-as forradalmi Franciaországtól; és ha 1848 egyebet nem is ért volna el, mindenesetre felkeltette a német nemzeti érzést az ország minden részében, még az olyanok körében is, akiket azelőtt francia szimpátiákkal vádoltak. Louis-Napoléon megpróbálhatja eljátszani a felszabadító szerepét Itáliában, de nem meri megkísérelni ezt a játékot a Rajnánál; és még ha elérne

is részleges sikereket a háborúban, csak forradalmat provokálna ki Németországban, s ez megpecsételné végső vereségét és példájával veszélybe sodorná amúgyis ingadozó trónját.

German Resources for War

A megírás ideje: 1859 február 10.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 március 12. (5582.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Itália osztrák marokban

Amikor Bonaparte tábornok 1796-ban leereszkedett a Tengeri-Alpokból, Dego, Millesimo, Montenotte és Mondovi[147] nagy hete elegendő volt egész Piemont és Lombardia meghódításához. Hadoszlopai ellenállás nélkül nyomultak előre, míg el nem érték a Minciót. De ott fordult a kocka. Mantova falai feltartóztatták,[148] és kora legnagyobb tábornokának kilenc hónapjába telt, hogy ezt az akadályt lebírja. Az első itáliai hadjárat egész második része Mantova meghódítása körül forog. Rivoli, Castiglione, Arcole és az átvonulás a Brenta völgyén[149] mind ezt a nagy célt szolgálta. Két ízben történt meg, hogy Napóleont egy erődítmény feltartóztatta; először Mantovában, másodszor Danzigban[150]. Napóleon nagyon jól tudta, hogy Mantova Itália kulcsa. Azután, hogy rátette a kezét, már meg nem vált tőle mindaddig, mígcsak koronájától is meg nem vált, és Itália feletti uralmát mindaddig semmi sem veszélyeztette komolyan.

Itália földrajzi kialakulásából világos, hogy az a hatalom, amely az északi részt, a rómaiak Gallia Cisalpináját kezében tartja, ura egész Itáliának. A Pó-medence volt mindig is az a csatatér, ahol a félsziget sorsa eldőlt. Marignanótól és Paviától kezdve Torinón, Arcolén, Rivolin, Novin és Marengón át le egészen Custozzáig és Novaráig[151] az itáliai uralomért minden döntő harcot itt vívtak meg. Ez egészen természetes is. Francia vagy német, bárki, ha ellenfelét kiűzi a Pó völgyéből, egyben elszigeteli azt a hosszan elnyúló félszigettől és a félszigetet is elszigeteli szövetségeseitől. Ha a félsziget, Itália legkevésbé népesült és legkevésbé civilizált része, csak saját erőforrásaira van utalva, hamarosan leigázzák. Nos, ebben a Pó-medencében a legközpontibb pozíció Mantováé. Egyenlő távolságra van az Adriai- és a Földközi-tengertől, mindkettőtől mintegy 70 mérföldnyire; így ha a harcmezőn hadsereg védi, hathatósan elzárhat minden utat a félsziget felé. Ehhez járulnak helyzetének mérhetetlen taktikai előnyei: tó közepén fekszik, három hídfője van, amelyeken át ki lehet törni, folyókkal átszelt terep veszi körül minden oldalról és elszigetelheti egymástól az

ostromló hadsereg különféle részeit, – nem csoda hát, hogy egy hagyományos mondás azt tartja: akié Mantova, azé Itália.

E néhány megfontolás elegendő lehet annak kimutatására, hogy az osztrákokat nem egykönnyen lehetne kiűzni Itáliából, még ha csupáncsak Mantova van is a kezükben. Ami kora első hadvezérének kilenc hónapi dolgot adott, azt a svájci tüzérség egykori kapitánya[152] sem fogja rövidebb idő alatt elérni. Lombardia katonai helyzete azonban 1796 óta, sőt 1848 óta is mérhetetlenül megváltozott. Az 1848-as hadjárat bizonyos értelemben fordítottja az 1796-osnak. Ha 1796 megmutatta, mire képes Mantova a védelemben, 1848 azt mutatta meg, hogy Mantova, Peschiera, Legnago és Verona együttesen mire képes támadó hadviselésben; és azóta ezt a ragyogó pozíciót, amely úgyszólván a legkitűnőbb egész Európában, minden lehető módon kiépítették és felkészítették, mégpedig olyan gondoskodással, hozzáértéssel és olyan ensemble-lal*, amely az osztrák vezérkarnak és műszakiaknak a legnagyobb becsületére válik.

Nézzük csak a térképet. A Lago di Gardától a Póig folyik a Mincio, amely ugyan nem nagyon jelentős folyó és nyáron sok helyütt gázolható, de védelmi állásnak egészben véve nem alkalmatlan. A vonal hossza – melyet Peschierától Borgofortéig kell mérni, bár ez túl van a folyón – mintegy harminc mérföld, úgyhogy egy középen elhelyezkedő hadsereg egy napi menettel elérheti e vonal bármelyik végpontját. Ez a harminc mérföldes rövid vonal, amelyet jobbról (északról) a tó és a Tiroli-Alpok, balról pedig a Pó fedez, az első védelmi vonal, melyet az osztrák hadsereg nyugat felől érkező ellenséggel szemben találhat. De ez nem az egyedüli érdeme. A tóval, a Mincióval és a Póval csaknem párhuzamosan, tízharminc mérföldnyire mögöttük, folyik az Adige, amely második és jóval erősebb védelmi vonalat alkot és minden időben olyan akadályt képez, melyet csak hídveréssel lehet leküzdeni. Egy pillantás a térképre, megmutatja, hogy ez a kettős vonal természetes módon egy kompakt egésszé kerekíti ki Tirolt és a szomszédos osztrák tartományokat; katonai nyelven szólva: szükségszerű kiegészítőjük; s ezen alapszik az az osztrák politikai maxima, hogy a Mincio-vonal szükséges Németország védelméhez, és hogy a Rajnát a Pónál kell megvédeni.

Ezt a természettől fogva erős állást mesterségesen még erősebbé tették. A Mincio-vonalat Mantova kettévágja. Ez az erődítmény oly közel van a folyó torkolatához, hogy az alatta levő részt teljesen kihagyhatjuk a számításból. Így a vonal mintegy további hét-nyolc mérfölddel rövidül, déli

* – együttessel; együttműködéssel; összehangoltsággal – *Szerk.*

végpontját pedig megerősítették egy elsőrangú erődítménnyel, amely hídfőt alkot a folyó mindkét oldalán. A másik végpontot, ahol a folyó a tavat elhagyja, egy kis erődítmény, Peschiera védi. Ez a hely bizonnyal nem nagyon erős, a piemontiak 1848-ban el is foglalták; ahhoz azonban elég, hogy irreguláris támadásnak ellenálljon, ennélfogva mindaddig tartható, amíg az osztrákok a helyzet urai; ugyanakkor módot ad nekik arra, hogy a Mincio nyugati oldalán kitörjenek.

Az Adige vonalát 1815-ig elhanyagolták. 1797-től 1809-ig ez volt a határvonal Ausztria és Itália között; de 1815 óta Ausztria a folyó mindkét partjának birtokában van. Mantova mögött mintegy 25 mérföldnyi távolságra az Adige mellett fekszik Legnago kis erődítménye; de Verona, a legközelebbi város Peschiera mögött, nem volt megerősítve. Az osztrákok azonban csakhamar rájöttek arra, hogy Veronát meg kell erősíteniök avégett, hogy a pozíciót valóban olyanná tegyék, amilyennek lennie kell. Így is történt. Csakhogy az özönvíz előtti Ausztria szokásos tunyasága folytán a kivitelezést annyira félvállról vették, hogy 1848-ban, amikor kitört a forradalom, a folyó bal, vagyis keleti partján levő rész, amelyet Ausztria ellen lehet fordítani, tűrhetően meg volt erősítve, míg az ellenség felőli oldala viszonylag védtelen maradt.

Radetzky és vezérkari főnökei, Hess és Schönhals, mikor a forradalom kiűzte őket Milánóból, nyomban munkához láttak, hogy jóvá tegyék ezt a hibát. A Veronát nyugatról szegélyező magaslatokat sáncokkal övezték és ezekkel fedezték a város védőfalait a pásztázó tűzzel szemben. És ez volt Ausztria szerencséje. A Mincio-vonalat fel kellett adni. Peschierát a piemontiak ostrom alá vették és egészen a zárt sáncerődök védőfalaiig nyomultak előre. Itt azonban megállították őket. Santa Lucia napja (1848 május 6.) megmutatta nekik, hogy Verona védőművei ellen minden további támadás teljesen hiábavaló.

Egész Felső-Itália azonban még a forradalmi hadsereg kezén volt. Radetzky csak a négy erődjét tartotta, Veronát pedig elsáncolt tábornak használta hadserege számára. Arcvonala, szárnyai és csaknem az egész hátvédje az ellenség hatalmában volt, mert még Tirollal való összeköttetését is fenyegették és időnként meg is szakították. De egy Nugent tábornok parancsnoksága alatt álló hadosztálynak mégis sikerült utat törnie a felkelt velencei országon át és május vége felé csatlakozott Radetzkyhoz. Radetzky ekkor megmutatta, mire jó az a ragyogó állás, melyet éppen akkor szervezett meg magának. Mivel Verona letarolt környékén semmiképpen sem élhetett tovább és túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy döntő csatába bocsátkozzék, hadseregét merész és ügyes oldalmenettel Legnagón keresztül visszavonta

Mantovába, és még mielőtt az ellenség biztos tudomást szerezhetett volna afelől, hogy mi megy végbe, Mantovából Radetzky előrenyomult, hogy megtámadja őket a Mincio nyugati partján; behatolt a bekerítővonalukba és visszavonulásra kényszerítette a piemontiak főseregét Verona alól. Ám Peschiera elestét nem tudta megakadályozni, és miután mantovai menetelésének összes remélhető eredményeit betakarította, újra összegyűjtötte csapatait, Legnagón át Vicenzába vonult és elragadta a várost az itáliaiaktól; így Velence egész szárazföldi területét uralma alá hajtotta, helyreállította összeköttetéseit és biztosította a nagy és gazdag mögöttes terület erőforrásait; ezután ismét visszavonult veronai erősségébe, a piemontiaknak meg annyira sejtelmük sem volt, hogyan kergethetnék ki onnan, hogy egy álló hónapot semmittevéssel elvesztegettek. Időközben azonban megérkezett három erős osztrák dandár, és most már a kocka megfordult. Radetzky három nap leforgása alatt kisöpörte a piemontiakat az Adige és a Mincio közötti magaslatokról, ugyanakkor megkerülte jobbszárnyukat Mantovánál és úgy megleckéztette őket, hogy amíg nem értek a Ticino mögé, nem is bocsátkoztak többé harcba.

Radetzkynak ez a hadjárata megmutatja, mit érhet el egy tábornok gyengébb hadsereggel is, ha ezt folyóvonalak jól védett rendszere támogatja. Akárhol álltak a piemontiak, akárhogy próbáltak arcvonalat kialakítani, nem tudták az osztrákokat megtámadni; az a sötétben-tapogatódzás, amelyre a végleges vereségüket megelőző öt hétben valamennyi hadműveletük leszűkült, világosan mutatja, milyen gyámoltalanul megrekedtek. Miben állt hát Radetzky pozíciójának az erőssége? Csupán abban, hogy az erődítmények nemcsak támadástól oltalmazták őt, hanem az ellenséget erőinek megosztására kényszerítették, míg Radetzky oltalmuk alatt bármely adott ponton összes erőivel folytathatott hadműveleteket az ellenség azon része ellen, amely történetesen szembenállt vele. Peschiera jó sok csapatot semlegesített; mialatt Radetzky Veronában volt, Mantova további csapatokat semlegesített, és alighogy Mantovába ment, Verona kényszerítette a piemontiakat, hogy megfigyelő csapattestet hagyjanak ott. Sőt, mi több: az itáliaiaknak a folyók két partján külön csapattestekkel kellett hadműveleteket folytatniok, melyek közül egyik sem tudott a másiknak gyors támogatást adni, míg Radetzky, erődei és hídfői segítségével, kedve szerint dobhatta át összes erőit az egyik partról a másikra. Vicenza, a velencei szárazföld sohasem esett volna el, ha a piemontiaknak hatalmukban állt volna támogatni őket. De a dolog úgy alakult, hogy Radetzky mind a kettőt elfoglalta, miközben a piemontiakat a veronai és a mantovai helyőrségek sakkban tartották.

Mikor a franciáknak Algériában egy hadoszlopot ellenséges körzeten kell

átvonultatniok,[153] négy gyalogsági négyszöget alkotnak és egy romboid négy csúcsán állítják fel őket, a lovasságot és a tüzérséget középen helyezik el. Ha az arabok támadnak, a gyalogság szakadatlan tüze visszaveri őket; s mihelyt a támadás megtörik, a lovasság közéjük ront, a tüzérség pedig lemozdonyoz és rájuk ontja golyóit. A lovasság, ha visszaverik, a gyalogság négyszögei mögött biztos oltalmat talál. Ami a tömör gyalogság az ilyen irreguláris hordákkal szemben, az az erődök rendszere egy gyengébb hadsereg számára a harcmezőn, kivált ha ezek az erődök folyóhálózat mentén terülnek el. Verona, Mantova, Peschiera, Legnago egy négyszög négy csúcsát alkotják, és amíg legalább hármat közülük el nem foglaltak, még gyengébb hadsereget sem lehet állásainak feladására kényszeríteni. De hogyan lehet őket elfoglalni? Peschiera kétségtelenül mindig könnyen fog elesni, ha az osztrákok nem urai a helyzetnek; de Mantova minden oldalról való körülzárását 1848-ban meg sem kísérelték, ostromát még kevésbé. Mantova körülzárásához három hadseregre van szükség: egyre a Mincio nyugati és egyre a keleti partján az ostromhoz, egyre pedig az osztrákok elleni ostrom fedezéséhez Veronánál. A folyók és az erődök közti ügyes manőverezéssel az osztrák erők *egésze* ad libitum* megtámadhatja e három hadsereg *bármelyikét*. Ilyen körülmények között hogyan lehet az ostromot fenntartani? Ha Mantovát egymagában kilenc hónapjába került Bonaparte tábornoknak kiheztetni, milyen erős lesz ez a város, ha olyan hadsereg támogatja, amely Veronára, Legnagóra és Peschierára támaszkodik, amely képes arra, hogy egyesített erőivel a Mincio vagy az Adige mindkét partján hadmozdulatokat hajtson végre, és amelynek visszavonulását soha nem vághatják el, minthogy két összeköttetési vonala van, az egyik Tirolon, a másik a velencei szárazföldön keresztül? Habozás nélkül állíthatjuk, hogy ez Európa egyik legerősebb hadállása, és mivel ezt az osztrákok nemcsak tökéletesen előkészítették, hanem tökéletesen meg is értették, úgy véljük, hogy 150 000 osztráknak itt kétszeres számú ellenféltől sem kell félnie.

De tegyük fel, hogy kiverik őket innen. Tegyük fel, hogy elveszítik Mantovát és Peschierát és Legnagót. Mindaddig, amíg Veronát tartják, és amíg teljesen el nem űzik őket a terepről, nagyon kockázatossá tehetik bármilyen francia hadseregnek a Trieszt és Bécs felé vonulást. Ha Veronát mint előretolt állást megtartják, visszavonulhatnak Tirolba, felfrissíthetik erejüket és ismét erői megosztására kényszeríthetik az ellenséget. Egy részének Veronát kell ostromolnia, a másiknak az Adige völgyét védelmeznie;

* – tetszés szerint – *Szerk.*

maradnak-e majd elegen, akik Bécs felé vonuljanak? Ha igen, akkor a tiroli hadsereg rájuk támadhat a Brenta völgyén át, melynek stratégiai fontosságára 1796-ban oly szigorú lecke árán Bonaparte tábornok tanította meg az osztrákokat. Az ilyen kísérlet azonban határozottan hiba lenne, hacsak nincs egy másik hadsereg a Németországba vezető egyenes út védelmére; mert ha az osztrákok zömét a Tiroli-Alpokba vetnék, az ellenség még elvonulhatna mellettük és Bécsbe érhetne, mielőtt az osztrákok kikászálódhatnának a hegyek közül. Feltéve azonban, hogy Bécset megerősítették (úgy hisszük, ez éppen most történik meg), akkor ez a megfontolás elesik. A hadsereg idejében érkeznék a város felmentésére, a karintiai határ védelmét pedig arra korlátozhatná, hogy az Alpokban állandóan a betolakodó balszárnya körül portyáz, azzal fenyegetve, hogy Bassanónál vagy Corneglianónál rátámad és kézbe keríti összeköttetéseit, mihelyt továbbvonult.

A délnémet határnak ez a közvetett védelme mellesleg a legjobb válasz arra az osztrák mentségre, amellyel Itália megszállását védelmezik – hogy a Mincio-vonal Németország természetes déli határa. Ha ez így volna, Franciaország természetes határa a Rajna lenne. Minden érv, amely az egyik esetben helytálló, a másikra is teljes mértékben alkalmazható. Szerencsére azonban sem Franciaországnak nem kell a Rajna, sem Németországnak a Pó és a Mincio. Aki bekerít, azt bekerítik. Ha a velencei szárazföld bekeríti Tirolt, Tirol bekeríti egész Itáliát. A bormioi hágó egyenest Milánónak vezet és alkalmas eszközzé tehető arra, hogy egy Triesztet és Gradiscát támadó ellenségre Marengót zúdítson, ugyanúgy, mint a Nagy Szent Bernát hágó annak idején eszköz volt Melas ellen, amikor az a Var-vonalat megtámadta.[154] Háborúban végtére annak a győzelme biztos, aki legtovább és legjobban tartja a terepet. Németország tartsa Tirolt szilárdan a kezében, s akkor nagyon is eltűrheti, hogy az itáliaiak a síkságon kedvükre cselekedjenek. Ameddig hadseregei a terepet tartani tudják, nem sokat számít, hogy a velencei szárazföld politikailag hozzá tartozik-e. Katonai nyelven szólva, alpesi határa *uralkodik* e terület felett, és ez elég lehetne.

Ez persze olyan kérdés, amely csupán Itáliát és Németországot illeti. Amint Franciaország közbelép, már másképp állnak a dolgok; és ha Franciaország teljes súlyát latba veti, csak természetes, hogy mindegyik küzdő fél, amennyire lehetséges, biztosítani fogja pozícióját. Németország megteheti, hogy feladja a Mincio, sőt az Adige vonalát, de csakis Itália, nem pedig valamely más nemzet javára.

Eddig csak azt mérlegeltük, hogy mik a védekező háború esélyei az

osztrákok szempontjából. Ha viszont háborúra kerülne a sor, helyzetük parancsolóan rájuk kényszerítené a támadó haditervet – ám erről később többet.

Austrian Hold on Italy

A megírás ideje: 1859 február közepe

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 március 4. (5575.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

A brit gyárak helyzete [I]

London, 1859 február 25.

Mivel Anglia, Skócia és Írország gyárfelügyelői közzétették saját kerületükre vonatkozó, 1858 október 31-én záruló rendes félévi jelentéseiket,[155] megküldöm önöknek a szokásos rövid összefoglalásomat e rendkívül fontos ipari közleményekről. Az egyesített beszámolót ezúttal néhány sorba sűrítették, és csak azt állapítja meg, hogy, az egyetlen Skócia kivételével, rohamosan szaporodnak a gyárosoknak a fiatal személyek és a nők törvényes munkaidejét és különösen az étkezéseikre fenntartott időt csorbító kihágásai. A gyárfelügyelők ezért úgy érzik, sürgetni tartoznak azt, hogy a törvénynek ilyen kijátszásai egy kiegészítő törvénnyel megakadályoztassanak. „A gyári törvények tökéletlenségei" – mondják –, „amelyek rendkívül megnehezítik, hogy a felügyelők és a helyettes felügyelők a törvényszegőket felderítsék és a törvényszegést rájuk bizonyítsák, és hogy betöltsék a törvényhozás nyilvánvaló szándékait a munkaidő korlátozásának és a munkások kellő napközbeni pihenési és felfrissülési lehetőségei biztosításának nagy fontosságú tárgyában, szükségessé teszik a törvény némi módosítását. Ha a parlamentnek elképzelése lett volna arról, hogy a törvény ilyen kijátszásaira sor kerülhet, kétségtelenül megfelelő óvintézkedéseket tett volna ellene." Nos, mivel lelkiismeretesen tanulmányoztam azokat a viharos parlamenti vitákat, amelyekből a jelen gyári törvények keletkeztek, engedjék meg nekem a gyárfelügyelők, hogy zárókövetkeztetésükkel ne értsek egyet és ragaszkodjam ahhoz a véleményemhez, miszerint a gyári törvényeket azzal a kifejezett céllal alkották meg, hogy kijátszásukat és megkerülésüket minden lehető módon megkönnyítsék. A földesurak és gyárurak közti elkeseredett antagonizmust, amelyből ezek a törvények születtek, enyhítette a két uralkodó osztály közös gyűlölete aziránt, amit „vulgar interestsnek" neveznek. Ugyanakkor szívesen megragadom az alkalmat, hogy kifejezzem nagyrabecsülésemet a brit gyárfelügyelők iránt, akik a mindenható osztályérdekekkel szembeszállva,

olyan erkölcsi bátorsággal, állhatatos energiával és intellektuális fölénnyel tették magukévá az eltiport tömeg védelmét, aminőre nem sok példa akad a Mammon-kultusz[156] eme korszakában.

Az első jelentés Leonard Horner úrtól származik, kinek kerülete felöleli Anglia ipari központját, egész Lancashire-t, részlegesen Cheshire-t, valamint Derbyshire-t, a yorkshire-i West Ridingot, a North Ridingot és Anglia négy északi grófságát. Mivel a gyárosok még mindig tántoríthatatlan ellenzői a gyári törvényeknek és eltörlésük érdekében csaknem minden évben parlamenti hadjárat folyik, Horner úr azzal kezdi, hogy védelmébe veszi azt a törvényhozást, amely a gyermekeket és a nőket mentesítette a szabadkereskedelem könyörtelen törvényeinek abszolút uralma alól. A hivatalos közgazdászok kijelentették, hogy a gyári törvényhozás minden józan „elvvel" ellenkezik és következményeiben kétségtelenül igen károsnak bizonyul az iparra. Az első ellenvetésre válaszolva, Horner úr megállapítja:

„Mivel minden gyárban igen nagy összegű állótőke fekszik épületekben és gépi berendezésben, a megtérülés annál nagyobb lesz, minél több óráig lehet ezt a gépi berendezést üzemben tartani; egészen bizonyos, hogy ha ezt az üzemeltetést emberi lények károsodása nélkül fenn lehetett volna tartani, nem akadt volna törvényhozás, amely ebbe beleavatkozik. De amikor kiderült, hogy mert a tőkéből nagyobb megtérülést akarnak elérni, gyermekeket, mindkét nembeli fiatal személyeket, valamint nőket nappal és gyakran éjszaka is olyan hosszú ideig foglalkoztattak, hogy ez teljesen összeférhetetlen egészségükkel, erkölcseikkel, az ifjúság nevelésével, az otthoni kényelemmel és az élet bármiféle ésszerű élvezetével, akkor az *erkölcsi* elvek legvilágosabb követelményei megkívánták a törvényhozástól, hogy e roppant rossznak véget vessen."

Más szavakkal, Horner úr azt állítja, hogy a társadalom mai állapotában a közgazdászoknak és azon osztályoknak a szemében, melyeknek ők az elméleti szócsövei, „józannak" tűnhetik fel egy elv, amely mindamellett nemcsak hogy ellenkezőnek bizonyulhat az emberi lelkiismeret minden törvényével, hanem mint a rák, aláásható egy egész nemzedék életét. Ami azt a gátló hatást illeti, amelyet a gyári törvények az ipar haladására állítólag gyakorolnak, Horner úr a szónoklatokkal tényeket szegez szembe. Az Alsóház rendeletére készült 1835 március 19-i számadás szerint az ő jelenlegi kerületében a gyárak és az azokban foglalkoztatott személyek száma a következő:

	Gyárak	Foglalkoztatott személyek
Pamut	775	132 898
Gyapjú- és fésűsfonal	220	8 738
Len	60	5 546
Selyem	23	5 445
Összesen	1078	152 627

Az Alsóháznak 1857 februárjában tett számadásban az adatok a következők:

	Gyárak	Foglalkoztatott személyek
Pamut	1535	271 423
Gyapjú- és fésűsfonal	181	18 909
Len	49	6 738
Selyem	46	10 583
Összesen	1811	307 653

Ebből a táblázatos kimutatásból kitűnik, hogy 22 év alatt a pamutgyárak száma közel kétszeresére, a bennük foglalkoztatott személyek száma pedig több mint kétszeresére emelkedett. Az, hogy a gyapjú- és fésűsfonógyárak számának jelentékeny csökkenésével egyidejűleg a bennük foglalkoztatott személyek száma több mint kétszeresére növekedett, a tőke koncentrációját, valamint azt mutatja, hogy a kisebb gyárakat a nagyobbak nagymértékben tönkretették. Ugyanez a folyamat figyelhető meg, ha kisebb szinten is, a lengyáraknál. Ami a selyemgyárakat illeti, számuk megkétszereződött, és a bennük foglalkoztatott személyek száma is közel kétszeresére emelkedett. „De" – jegyzi meg Horner úr – „a gyárak tényleges számának növekedése nem egyedüli mértéke a haladásnak; mert a tökéletesítések, melyeket a mindenféle gépi berendezésen végeztek, roppantul fokozták termelőerőiket." A fontos itt az, hogy e tökéletesítésekhez, kivált ami a gépek adott időn belüli nagyobb sebességét illeti, nyilvánvalóan a munkaidő törvényi megszorításai adtak ösztönzést. „E tökéletesítéseknek" – mondja Horner úr – „és annak, hogy a munkások így szorgosabb igyekezetet tanúsíthattak, az volt a hatása, hogy – amint erről újra meg újra biztosítottak – a megrövidített idő alatt a munkások ugyanannyi munkát teljesítettek, mint régebben a hosszabb idő alatt szoktak."

Az üzleti viszonyok nemrég bekövetkezett javulása óta főleg Horner úr kerületében szaporodnak az olyan esetek, amikor szándékosan és megfontol-

tan megszegik a munkaidőt korlátozó rendelkezéseket, valamint azokat, amelyek a munkások életkorára és a 8–13 éves gyermekek iskolalátogatására vonatkoznak, akik törvény szerint csak fél-időt dolgoztathatók. A jelentésből idézem:

„A magasabb profit kísértésének engednek azok a gyártulajdonosok, kiknek erkölcsi kódexében egy parlamenti törvény be nem tartása nem bűntett, és akik kiszámítják, hogy a kitudódás esetén fizetendő bármiféle bírság csekély töredéke annak a profitnak, amelyre a törvényi korlátozások semmibevevésével szert tesznek."

Hogy megértsük azt az elcsépelt panaszt, amellyel valamennyi következő jelentésben is találkozunk, tekintetbe kell vennünk először, hogy a békebírák többnyire gyárosok vagy azok rokonai, másodszor, hogy a törvényileg kiszabott bírságok igen csekélyek, és végül, hogy a fiatal személyeket és a nőket csak akkor tekintik foglalkoztatottnak, *„ha az ellenkezője nincs bizonyítva"*. Mármost, mint Horner úr megállapítja:

„A csaló gyártulajdonos számára mi sem könnyebb, mint az *ellenkezőjét* bebizonyítani. Csak meg kell állítania a gőzgépét, mihelyt a felügyelő megjelenik, s akkor minden munka megáll, és minden feljelentésben a felügyelőnek igazolnia kell, hogy a panaszban megnevezett személyt ténylegesen munkában találta. Amint a törvénytelen dolgozás megkezdődik – és erre a nap hat különböző időszakában kerül sor, minthogy a napi munka egésze kisebb részteljesítményekből tevődik össze – őrt állítanak fel, hogy jelezze a felügyelő közeledtét, s mihelyt feltűnik, nyomban jelt adnak a gép megállítására és az embereknek a gyárból való eltávolítására."

Bizonyítékokat valójában csak azok a helyettes felügyelők szerezhetnek, akik – legyőzve úriemberek ilyesmi iránti természetes ellenszenvét – a rendőrnyomozó módszereihez folyamodnak. Mivel a felügyelőnek és helyettes felügyelőinek személye kerületeikben hamarosan ismertté válik, nem áll többé módjukban kinyomozni azokat, akik legügyesebbek a törvényszegésben; és az az egyetlen kiút marad számukra, hogy szomszédos kerületekből elhívják kollégáikat, akik – minthogy vásárolni készülő idegen kereskedőknek nézik őket – elkerülhetik a gyártulajdonosok által a különböző vasútállomásokon felállított őrszemek figyelmét.

A következő közlemény, amely a Horner úr kerületében lefolyt féléves ipari hadjárat sebesültjeiről és halottairól számol be, bizonyára figyelemreméltó témát nyújt a hadtudomány tanulmányozóinak, akik megláthatják belőle, hogy a modern iparnak emberi végtagokban, kezekben, karokban,

csontokban, lábakban, fejekben és arcokban lerótt rendszeres adók méreteikben túlszárnyalnak sok szerfelett gyilkosnak vélt csatát.

Gépi berendezés okozta balesetek

A sérules természete	Felnőttek		Fiatal személyek		Gyermekek		Összesen	
	férfi	nő	fiú	leany	fiú	leány	férfi	nő
halált okozó	4	—	3	1	2	—	9	1
jobb kéz vagy kar amputációja	2	—	1	—	—	—	3	—
bal kéz vagy kar amputációja	2	—	1	1	1	—	4	1
jobb kéz egy részének amputációja	8	19	14	14	6	4	28	37
bal kéz egy részének amputációja	14	14	8	12	5	3	27	29
végtagok és a törzs csontjainak törése ...	18	4	10	4	3	3	31	11
kéz- vagy lábtörés	26	27	23	19	8	9	57	55
fej- és arcsérülések	11	16	12	13	7	1	30	30
repedések, zúzódások és egyéb fent fel nem sorolt sérülések	146	97	122	138	33	35	301	270
Összesen	231	177	194	202	65	55	490	434

Nem gépi berendezés okozta balesetek

A sérules természete	Felnőttek		Fiatal személyek		Gyermekek		Összesen	
	férfi	no	fiú	leany	fiú	leány	ferfi	no
halált okozó	3	1	—	—	—	—	3	1
fej- és arcsérülések	2	—	1	—	—	—	3	—
repedések, zúzódások és egyéb fent fel nem sorolt sérülések	3	2	4	2	—	1	7	5
Összesen	8	3	5	2	—	1	13	6

A második jelentés, amelyet Sir John Kincaid készített, egész Skóciára kiterjed, ahol, amint állítja, a nők, fiatal személyek és gyermekek gyári foglalkoztatását szabályozó törvényeket továbbra is szigorúan betartják. Ez azonban nem áll a nevelési rendelkezésekre, mert a skót gyárosoknak úgy látszik kedvenc fogásuk, hogy fiatalkorú munkásaik részére iskolai bizonyítványokat állíttatnak ki e célra felállított létesítményekkel, amelyeket azonban a gyerekek vagy egyáltalán nem látogatnak, vagy ha igen, nem tanulhatnak ott semmit. Talán elég, ha két esetet említünk. 1858-ban Sir John Kincaid, Campbell úr, a helyettes felügyelő kíséretében, meglátoga-

tott két iskolát, ahonnan egyes glasgow-i nyomóüzemekben foglalkoztatott gyermekek bizonyítványai származnak. A jelentésből idézem:

„Az első iskola Ann Killin asszony Smith's Court-i iskolája volt Bridgetonban; mikor megérkeztünk, a tanteremben nem voltak gyermekek; felkérésünkre, hogy betűzze nevét, Killin asszony bakot lőtt, mert C betűvel kezdte, de azonnal kijavítva magát, azt mondta, hogy neve K-val kezdődik. Amikor azonban megnéztem aláírását a gyermekek iskolai bizonyítvány-könyvében, észrevettem, hogy nevét nem mindig írja egyformán, emellett írásának jellege elárulta, hogy teljesen alkalmatlan a tanításra, és maga is bevallotta, hogy a névsort nem tudja vezetni. A második iskola, amelyet meglátogattunk, William Logue Landressey Street-i iskolája volt Caltonban; ennek bizonyítványait ugyancsak kötelességemnek tartottam érvényteleníteni. Az iskolaterem mintegy 15 láb hosszú és 10 láb széles volt; és ebben a helyiségben hetvenöt gyermeket számoltunk össze, akik torkuk szakadtából rikácsoltak valami érthetetlent. Megkértem az iskolamestert, mutasson meg nekem néhányat a gyermekek közül, de abból, ahogyan a tömeg felett szemlét tartott, láttam, sejtelme sincs arról, hogy közülük valaki jelen van-e vagy sem."

Valóban, a gyári törvények nevelési záradékai megkövetelik ugyan, hogy a gyermekeknek bizonyítványuk legyen az iskola látogatásáról, de azt már nem követelik meg, hogy ott bármit is tanuljanak.

Skóciában a gépi berendezés okozta balesetek száma 237 volt, ebből 58 férfiakkal, 179 nőkkel történt; ugyanakkor csak 10 olyan baleset fordult elő, amelyet nem gépi berendezés okozott. Az amputációkat szenvedettek száma növekedett, éppúgy, mint azoké, akiket kisebb baleset ért; de a különbség annak számlájára íródik, hogy 1858 második felében nagyobb számú kezet foglalkoztattak. Halálos baleset csak egy volt. A helyettes felügyelőknek Skócia nyugati kerületeire vonatkozó jelentései szerint egyes pamutgyárak, amelyek 1857-ben leálltak, még nem kezdték meg újra a munkát; a divatáru-nyomó ipar pedig egész éven át lanyha volt. A legutóbbi jelentések, amelyeket Sir John Kincaid a keleti körzetből kapott, megállapítják, hogy Dundeeban és Arbroathban újabb csődök és más okok miatt több gyár leállt, néhány más gyárban pedig, amelyek állítólag teljes időt dolgoznak, a gépi berendezés jó része használaton kívül van; hogy e helyzet nagymértékben a túltermelésnek, a Baltikumból érkező szokásos lenszállítmányok kimaradásának és a nyersanyag ebből következő magas árának tulajdonítható. A gyárakban rendszeresen foglalkoztatott személyek száma csökkent, és a lenfonók körében mozgalom indult avégből, hogy

amíg a depresszió tart, heti negyvenkét órára csökkentsék a munkaidőt. A gyapjú-kerületekben viszont, különösen a tweedgyártásban – amely iparág napról napra növekszik –, nagy az aktivitás, Hawickben, Galashielsben, Selkirkben stb. – Minden szakma teljes üzemben van, kivéve a kéziszövést, amely a mechanikai szövőszékek számának növekedése folytán fokozatosan hanyatlik és hamarosan teljesen meg fog szűnni.

Sir John Kincaid a Skócia fő iparágaiban 20 év alatt, 1835 és 1857 között végbement változásokra vonatkozóan a következő táblázatos kimutatást közli:

	Gyárak	*Kezek száma*		
		Nők	Férfiak	Összesen
Pamut (valamennyi ág)				
1835	159	10 529	22 051	32 580
1857	152	7 609	27 089	34 698
Gyapjú				
1835	90	1 712	1 793	3 505
1857	196	4 942	4 338	9 280
Len				
1835	170	3 392	10 017	13 409
1857	168	8 331	23 391	31 722

A két másik jelentésre később egy külön levélben fogok kitérni, különösen mert Robert Baker úr jelentése olyan anyagokat tartalmaz, amelyek mindenütt számot tarthatnak az iparűzők érdeklődésére.

The State of British Manufactures

A megírás ideje: 1859 február 25.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 március 15. (5584.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: A N. Y. Tribune tudósítása

[Friedrich Engels]

A küszöbönálló háború esélyei

Európában a béke legbuzgóbb barátai is kezdik elveszteni a béke fennmaradásába vetett utolsó halvány reménységüket, és ahelyett, hogy a békés rendezés lehetőségét taglalnák, a jövendő hadviselő felek győzelmi esélyeit latolgatják. Legyen hát szabad folytatnunk észrevételeinket a Pó völgyének katonai jellegéről és azokról az eshetőségekről, melyeket az egymással szembenálló francia–szardíniai és osztrák hadsereg hadmozdulatainak nyújthat.

Az osztrákok erős állását a Mincion és az Adigén már leírtuk.* Nézzük most a másik oldalt. A Pó, mely általában nyugatról keletre folyik, egyetlen tetemes kanyarulatot tesz, mintegy tizenhat mérföldön át északnyugatról délkelet felé tart, majd megint keleti irányt vesz. Ez a kanyarulat szardíniai területen van, mintegy huszonöt mérföldnyire az osztrák határtól. Északi hajlatában a Sesia torkollik a Póba, amely az Alpokból dél felé fut, a déliben pedig a Tanaro**, amely az Appenninekből északra halad. E két folyóba ama hely közelében, ahol a főfolyóval egyesülnek, számos kisebb folyó torkollik, úgyhogy a tőlük nyugatra fekvő vidék a térképen folyómedrek hatalmas rendszerének látványát nyújtja, melyek mind a Piemontot három oldalról övező hegyek amfiteátrumától egy közös centrum felé tartanak, akárcsak a kör kerületétől a középpontjába húzott sugarak. Ez Piemont erős védelmi állása, és Napóleon ezt helyesen fel is ismerte; de ő is elhanyagolta, éppúgy, mint a francia uralmat követő szardíniai kormányzat, s csak az 1849-es csapások után szervezték meg védelmi célra. Ám a védelmi műveket még ekkor is annyira lassan és fukarul építették, hogy jelen pillanatban is befejezetlenek, és olyan erődítőművek, amelyek belső és külső árokrézsűje kőművesmunkát igényelne, ez idő szerint egyszerű tábori sáncművek módjára épülnek, hogy tavasszal készen álljanak a védelemre.

---

* *V. ö. 209–215. old. – Szerk.*

** *A „New York Daily Tribune"-ban*: Bormida – *Szerk.*

A Pó mentén, mintegy négy mérföldnyire a Sesia torkolata felett, fekszik Casale, amelyet megerődítettek és most is erődítenek, hogy az állás északi, vagyis bal szárnyának támaszául szolgáljon. A Tanaro és a Bormida egyesülésénél, nyolc mérföldnyire az előbbinek* a Póba torkollása felett, ott van Alessandria, Piemont legszilárdabb erődje, s most egy nagy körülsáncolt tábor középpontjává teszik, mely az állás déli, vagyis jobbszárnyát fedezi. A távolság a két város között tizenhat mérföld, és a Pó az őket összekötő út előtt mintegy öt-hat mérföld távolságban folyik. Az ebben az állásban táborozó sereg balszárnyát először a Sesia, másodszor Casale és a Pó fedezi; jobbszárnyát fedezi Alessandria, és az Orba, Bormida, Belbo és Tanaro folyó, amelyek Alessandria közelében mind egymásba torkollanak. Az arcvonalat a Pó kanyarulata fedezi.

Ha Szardínia ebben az állásban összevonja 80 000–90 000 főnyi hadseregét, akkor aktív hadműveletekhez rendelkezésére áll majd vagy 50 000 embere, akik készen állnak arra, hogy oldalba támadjanak bármilyen hadsereget, amely megkísérelné az állást délen Novinál és Acquinál vagy északon Vercellinél megkerülni. Úgy tekinthetjük tehát, hogy Torinót ez az állás jól fedezi, különösen mert e fővárosnak van egy fellegvára, amely szabályszerű ostrom nélkül nem vehető be, és nincs olyan hadsereg, amely ilyen állást megkerülve ostromot tudna folytatni anélkül, hogy a piemonti hadsereget előzetesen ki ne verte volna elsáncolt táborából. De a casalei és alessandriai állásnak van egy gyenge pontja; nincs mélysége és a háta teljesen fedezetlen. Az osztrákoknak a Mincio és az Adige között van egy négyszögük, amelyet négy erőd fedez, mindegyik csúcsában egy; a piemontiaknak a Pónál és a Bormidánál van egy vonaluk mindkét szárnyán egy-egy erőddel és van jól védett arcvonaluk, de a hátuk teljesen nyitott. Mármost Alessandriát délről megkerülni kockázatos és viszonylag haszontalan dolog volna; de Casalét meg lehet kerülni északról, ha nem Vercellin, legalábbis Sesto Calendén, Novarán, Biellán, Santhián és Crescentinón át; ha pedig egy fölényben levő hadsereg Casale felett átkel a Pón és a piemontiakat hátulról megtámadja, ezek nyomban kénytelenek lesznek az erősen elsáncolt állás előnyeiről lemondani és a nyílt mezőn harcolni. Ez Marengo[154] fordított megismétlése lenne, csakhogy a Bormida másik oldalán.

Miután így leírtuk a Pó-medence két hadműveleti bázisát, egy előző cikkben az osztrákokét, a fenti észrevételekben pedig a franciákét és piemontiakét, most nézzük, hogyan lehet azokat hasznosítani. Ha rápillantunk a térképre, azt látjuk, hogy először is az Alpok láncának Svájchoz tartozó egész

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: az utóbbinak – *Szerk.*

északkeleti része Genftől kezdve egy mérföld híján a Stelvio-hágóig semleges terület, amíg az egyik vagy a másik hadviselő fél nem tartja célszerűnek a megsértését. Minthogy a svájciaknak mostanában meglehetősen erős haderejük van védelmi célokra, nem valószínű, hogy ilyesmi a háború legelején bekövetkeznék. Egyelőre tehát Svájcot valóban semlegesnek és mindkét fél számára hozzáférhetetlennek fogjuk tekinteni. Ebben az esetben a franciák csak négy úton juthatnak Piemontba. A lyoni hadseregnek Szavoján és a Mont Cenis-n kell áthaladnia. Egy kisebb hadtest Briançonon és a Mont Genèvre-en át haladhat; a hegyekből jövet Torinónál egyesül a kettő. A Provence-ban összpontosított hadsereg részben Toulonból Nizzán és a Col di Tendán át menetelhet, részben Toulonban gőzhajóra szállhat és jóval rövidebb idő alatt érhet Genovába. Mindkét egység összevonási pontja Alessandriánál van. Ugyanezekhez az összevonási pontokhoz még néhány út vezet, de ezek vagy nem alkalmasak arra, hogy nagyobb csapategységek átvonuljanak rajtuk, vagy alárendeltek az említettekhez képest.

Az itáliai francia hadsereget – mert most már merhetjük így nevezni – már e helyzetnek megfelelően állították fel. A két fő összevonási pont Lyon és Toulon; a kettő között a Rhône* völgyében egy kisebb csapattest készen áll arra, hogy Briançonon át előnyomuljon. Ahhoz, hogy egy erős francia hadsereget a Pó völgyében, Alessandria és Casale mögött, gyorsan összpontosíthassanak, valóban szükséges valamennyi fenti utat igénybe venni; a legerősebb csapattestek Lyonon és a Mont Cenis-n át, a leggyengébbek Briançonon és a Mont Genèvre-en át érkeznek, és a provence-i hadsereg lehető legnagyobb részét vízi úton szállítják Genovába; ugyanis míg egy csapattestnek, amely a Vartól a Col di Tendán át menetel, Alessandriáig több mint tíz napra van szüksége, addig vízi úton Toulonból huszonnégy óra alatt eljuthat Genovába, onnan pedig három erőltetett vagy négy könnyű menetben elérheti Alessandriát.

Mármost feltesszük, aminthogy fel is kell tennünk, hogy Ausztria hadat üzen, mihelyt egy francia zászlóalj Piemontba érkezik; milyen módon járhat el majd itáliai hadserege? Lábhoz tett fegyverrel Lombardiában maradhat, bevárhatja, míg ott 200 000 franciát és 50 000 piemontit összevonnak, majd egész Lombardiát feladva visszavonulhat előlük hadműveleti bázisára a Mincióhoz. Ez az eljárás elcsüggesztené az osztrák csapatokat, ellenfeleiket pedig a váratlanul olcsón szerzett siker megmámorosítaná. Vagy a nyílt lombardiai síkságokon bevárhatja a franciák és a piemontiak támadását; ez esetben vereséget szenvedne a számbeli túlerőtől, minthogy csak

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: Rajna (Rhine) – *Szerk.*

120 000 embert állíthatna szembe kétszer akkora erővel, és ezenfelül az országszerte kirobbanó itáliai felkelés is akadályozná. Erődeit bizonyára elérhetné, de ez a ragyogó hadműveleti bázis csak meddő védekezésre szorítkozhatnék, mivel a harctéri sereg támadóereje veszendőbe ment. Az a nagy cél, amelyért ezt az erődrendszert megalkották – hogy egy gyengébb hadsereg számára egy erősebbel szemben sikeres és fedezett támadás bázisául szolgáljon –, teljes kudarcba fulladna, mire Ausztria belsejéből segítség érkezhetnék; s időközben, megleheť, elesnék Peschiera, elesnék Legnago, és a velencei területen keresztül az összeköttetések bizonyosan megszakadnának. A szemügyre vett eljárások bármelyike előnytelen és valóban megengedhetetlen volna, hacsak parancsoló szükség nem diktálja. De marad még egy másik eljárás is.

Az osztrákok legalább 120 000 embert tudnak a harcmezőre vetni. Ha jól megválasztják a pillanatot, csak a 90 000 piemontival kerülnek szembe, akik közül mindössze 50 000 vehet részt a harcban. A franciák négy útvonalon érkeznek, amelyek mind Alessandria felé vezetnek. A négy útvonal alkotta szög, a Mont Cenis-től Alessandriába és a Genovából Alessandriába vezető vonal között mérve, összesen mintegy 140°; ennélfogva a különböző francia hadtestek kölcsönös együttműködése összevonásuk előtt egyáltalán szóba sem kerülhet. Ha az osztrákok jól megválasztják az időt – és 1848-ban meg 49-ben láttuk, hogy képesek erre – és a piemonti hadműveleti bázis felé menetelnek, azt vagy elölről megtámadják, vagy északról megkerülik, akkor a piemonti hadsereg vitézsége iránti minden tiszteletünk ellenére azt mondhatjuk, hogy a szárdoknak csak csekély esélyük lenne az osztrákok számbeli túlerejével szemben; s mihelyt a piemontiakat megfutamították a harcmezőről és erődeik passzív védelmére korlátozták, az osztrákok fölényes erővel rátámadhatnának külön-külön mindegyik francia hadtestre, mikor az Alpokból vagy az Appenninekből kibukkan; s még ha visszavonulásra kényszerülnek is, visszavonulásuk biztosítva volna mindaddig, amíg Svájc semlegessége északi szárnyukat fedezi, és Mantovába érkezve a hadsereg még mindig alkalmas volna arra, hogy hadműveleti bázisát aktívan, támadóan védelmezze.

Egy másik eshetőség az volna az osztrákok számára, hogy Tortonánál állásba helyezkednek és bevárják a Genovából Alessandriába menetelő francia hadoszlopot, mikor is ez kénytelen odatárni szárnyát az osztrákoknak. De az csak afféle suta támadás lenne, mert a franciák nyugton megmaradhatnának Genovában, mígcsak a többi hadoszlopot össze nem vonták Alessandriába, mely esetben nemcsak kifognak az osztrákokon, hanem kiteszik őket annak is, hogy a Minciótól és az Adigétól elvágják őket.

Tegyük fel, hogy az osztrákokra vereséget mérnek és vissza kell vonulniok hadműveleti bázisuk felé; akkor a franciák, mihelyt Milánón túl előrenyomulnak, abban a veszélyben forognak, hogy megkerülik őket. A Stelvio-út Tirolból az Adda völgyén át egyenesen Milánóba vezet; a Tonale-út az Oglio völgyén át, a Judikária-út pedig a Chiese völgyén át – mindkettő Lombardia szívébe visz és minden olyan hadsereg hátába, mely nyugat felől támadja a Minciót. Tirollal Ausztria egész Lombard–Velencét bekeríti, és ha a szükséges előkészületeket megtették, ellenségeire a lombard síkságokon bármikor Marengót zúdíthat. Ameddig Svájc semleges marad, Ausztria ellen, ha Piemontot megtámadja, nem lehet ilyen hadicselt alkalmazni.

A jelenlegi itáliai helyzetben tehát Ausztria számára a támadás lenne legcélszerűbb. Egyenest belemenetelni egy hadsereg kellős közepébe, mialatt az még összevonás közben van, egyike a modern hadviselés legragyogóbb nagy hadmozdulatainak, amelyek végrehajtásához Napóleon oly kitűnően értett. Egyetlen ellenfelén sem hajtotta végre nagyobb sikerrel, mint éppen az osztrákokon; Montenotte, Millesimo, Mondovi és Dego,[147] Abensberg és Eggmühl[157] mind erről tanúskodnak. Hogy az osztrákok ezt megtanulták tőle, fényesen bebizonyították Sommacampagnánál és Custozzánál s mindenekelőtt Novaránál.[158] Éppen ezért most is ez a hadmozdulat látszanék legmegfelelőbbnek az osztrák hadviselés szempontjából; s bár nagy éberséget és pontos időzítést követel, az osztrákok mérhetetlen sikeresélyeket engednének kicsúszni kezükből, ha pusztán területeik védelmére szorítkoznának.

Chances of the Impending War

A megírás ideje: 1859 február vége

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 március 17. (5586.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

Az új brit Reform Bill[159]

London, 1859 március 1.

Február 28-án este Disraeli úr beavatta az Alsóházat a kormány Reform Billjének rejtelmeibe. E törvényjavaslatot röviden Locke King úr Billjének[160] nevezhetjük, mert a grófsági választói cenzust 50 £-ről 10 £-re csökkenti, amit ellensúlyoz azzal, hogy a városokban lakó 40 shillinges freeholderokat[161] megfosztja választójoguktól grófsági szavazataikat illetően, és amit kiagyalt választói jogcímek bonyolult zagyvaléka ékesít, melyek egyrészt teljesen jelentéktelenek, másrészt csak megszilárdítják a fennálló osztálymonopóliumokat. Az átfogó kérdéseket: a nép többségének a választójegyzékekbe való felvételét, a választókerületek kiegyenlítését és a szavazatnak titkossággal való védelmét a javaslat még csak nem is érinti. Hogy a törvényjavaslatot pontosan jellemeztem, afelől meg lehet bizonyosodni legfőbb részleteinek alábbi összefoglalásából: A birtoklási cenzust mind a grófságokra, mind a városokra nézve egységes színvonalra kell hozni; vagyis másszóval hatálytalanítani kell az 1832-es Reform Act[162] Chandos-záradékát, amely a grófságokban a bérlői cenzust 50 £-ben állapította meg. A birtoklási cenzust kiterjesztik mindenfajta ingatlan tulajdonra, akár tartozik épület a birtokhoz, akár nem. A 10 £-es grófsági cenzus bevezetése Newmarch úr számítása szerint 103 000-rel növelné a grófsági szavazók számát, míg Disraeli úr becslése szerint a grófsági választókerületek 200 000 szavazattal gyarapodnak. Másrészt a 40 shillinges freehold névlegesen megmaradna a régi alapon, de a városokban lakó 40 shillinges freeholderok, akik freeholdjukra tekintettel szavazati jogukat eleddig a grófságokban gyakorolták, e kiváltságukat elvesztenék és városi lakóhelyükön kellene szavazniok. Ennek folytán mintegy 100 000 szavazat a grófságokból átkerülne a városokba, körülbelül 40 000, ha ugyan nem még több, nem-helybenlakó szavazó pedig teljesen elvesztené választójogát. Ez az új terv veleje. Egyik kezével annyit vonna el a grófsági választójogból, mint amennyit a másikkal

hozzáad, gondosan ügyelve arra, hogy letörje a városok bármiféle befolyását a grófsági választásokra, amit az 1832-es Reform Act óta 40 shillinges freehold vásárlásával szereztek. Disraeli úr a javaslat beterjesztésekor tartott hosszú beszédében fáradságot nem kímélve kimutatni iparkodott, hogy a legutóbbi tizenöt év folyamán a városok olyan arányban gyártottak 40 shillinges freeholdokat, hogy „a nem a grófságban lakó grófsági szavazók száma ma már meghaladja azokét, akik a birtoklási záradék alapján szavaznak"[163], úgyhogy a választás napján „némely nagyvárosok seregestül ontják vasúton a hadaikat s bizonyos városi klub jóvoltából lehengerlik azokat a személyeket, akik a grófságban laknak". A grófsági úriemberek e szócsövének Bright úr a következő csattanós választ adta:

„Önnek az a célja, hogy a grófságokat exkluzívabbá tegye. Úgy látszik, semmitől sem fél jobban, mint a jó választóközönségtől, különösen a grófságokban. Igen figyelemreméltó tény, hogy Anglia nagy részében a grófsági választóközönség jó ideje nem növekedett, hanem sok helyütt csökkent. Newmarch úr kimutatta, hogy tizenegy olyan grófság van, ahol tizenöt év leforgása alatt, 1837-től 1852-ig, az egész választóközönség nem kevesebb mint 2000 szavazóval csökkent; eközben Anglia és Wales grófsági választójogosultsága e tizenöt év folyamán összesen csak 36 000-rel növekedett — e növekedésből több mint 17 000 jutott Lancashire-re, Cheshire-re, és a yorkshire-i West Ridingra. Anglia többi részén olyan nehezen lehet freeholdokat vásárolni és a bérletek méretei annyira megnőttek, hogy a választóközönség egésze szinte minden grófságban változatlan maradt vagy abszolúte csökkent."

Áttérve mármost a grófságokról a városokra, elérkezünk az új kiagyalt választói jogcímekhez, amelyeket részben Lord John Russell 1852. és 1854. évi elvetélt tervezeteiből[164] vettek át, részben pedig annak a géniusznak köszönhetők, amely Lord Ellenborough szerencsétlen India-Billjének[165] tekervényes zavarosságait kiötölte. Először is van néhány úgynevezett neveltetési minősítés; ezek — mint Disraeli úr ironikusan megjegyezte — függetlenek ugyan a megszerzett tudományos ismeretektől, de arra mutatnak, hogy az érintett osztályok neveltetésébe „tetemes befektetést eszközöltek", miért is a tulajdoni minősítések általános kategóriájába tartozóknak tekinthetők. A szavazati jogot következésképpen megadják a diplomásoknak, az anglikán egyház papságának, a mindenféle más felekezetbeli lelkészeknek, az ügyvédeknek, jogtanácsosoknak és közjegyzőknek, ügyészeknek és ügygondnokoknak, orvosoknak, képesített iskolamestereknek, egyszóval a különböző szabad foglalkozásokat űző személyeknek, vagy — ahogyan a franciák mond-

ták Guizot úr idejében – a „kapacitásoknak". Mivel e „kapacitások" nagyobb része mint 10 £-es leaseholder[166] amúgyis választójogosult, nem valószínű, hogy ez a szavazók számát észrevehetően növelné, a klerikális befolyás megnövekedéséhez ellenben hozzájárulhat. A többi új választói jogcímeket a következők javára alkották meg: 1. bármely ház lakói vagy bérlői, amelynek bérösszege, bútorozva vagy bútorozatlanul, heti 8 shilling vagy évi 20 £; 2. azon személyek, akik állampapírokba vagy járadékokba, a Kelet-Indiai Társaság[167] részvényeibe vagy bankrészvényekbe fektetett személyes tulajdonból évi 20* £ jövedelmet húznak, vagy akik a hadsereg, a hajóhad vagy a polgári szolgálat bármely területén teljesített szolgálataikért évi 20 £ nyugdíjat vagy kegydíjat élveznek, s nincsenek tényleges állományban; 3. mindazok, akiknek 60 £ takarékbetétjük van.

Az első pillantásra átlátható, hogy mindezeket az új választói jogcímeket, melyek bebocsátják ugyan a középosztály néhány új csoportját, azzal a kifejezett célzattal eszkábálták össze, hogy a munkásosztályokat kirekesszék és jelenlegi helyzetükbe béklyózzák őket mint politikai „páriákat", ahogyan Disraeli úr a nem szavazókat tapintatlanul nevezte. Az Alsóház sáncai között kialakult ellenzék új vonásának tekinthető mármost, hogy John Bright úrtól le egészen John Russell lordig a kormány valamennyi ellenlábasa az új Reform Bill legkifogásolhatóbb vonásaként ezt a pontot firtatta. Disraeli úr maga megállapította, hogy „1831-ben a Reform Bill beterjesztésének általánosan bevallott célja az volt, hogy az angol középosztályoknak törvényes ellenzéket [opposition]** biztosítson a törvényhozásban". „Nos, uram" – mondta Lord John Russell –, „amióta letértem a végérvényesség álláspontjáról, azon az alapon jártam el így, amely, úgy láttam, az egyetlen alap egy ilyen nagyszabású és bonyolult rendezés megbolygatására, amilyen ez volt, tudniillik, hogy ki volt rekesztve személyeknek egy széles köre – s ezek a személyek, akik ez ország munkásosztályaihoz tartoznak –, akik nagyon is illetékesek a választójog gyakorlására." „Az 1832-es Bill" – mondta Roebuck úr – „arra szolgált, hogy a középosztályt hatalomhoz juttassa. A munkásosztályok nélkül annak idején nem lett volna Reform Bill. Ezek akkor olyan magatartást tanúsítottak, amelyet én sohasem fogok elfelejteni, és amelyet az angol középosztályoknak sem volna szabad elfelejteniök. S én most ez ország munkásosztályainak nevében fordulok a középosztályokhoz."

„Jómagam" – mondta Bright úr – „a legteljesebb megvetést táplálnám, sőt nem is megvetést mondanék, hanem tökéletesen reményvesztett lennék

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 10 – *Szerk.*
** *Más kiadásokban*: helyzetet [position] – *Szerk.*

az ország munkásosztályait illetően, ha azt gondolnám, hogy belenyugszanak az ilyesféle kirekesztésbe." A munkásosztályok kirekesztése, párosultan a városi freeholderok választói jogfosztásával, – ez az a csatakiáltás, amellyel a mostani Reform Billt a szerzőivel egyetemben támadni fogják, ugyanakkor, amikor a kormánytáborban kitört nézeteltérések – melyeknek már jelét adta Walpole úr és Henley úr kiválása a kabinetből, és melyeknek eredete a Chandos-záradék hatálytalanítása – semmiképpen sem járulnak majd hozzá a kormány védelmi képességének fokozásához.

Ami a törvényjavaslat egyéb záradékait illeti, ezek viszonylag jelentéktelenek. Egyetlen városi jelölőkerület sem veszítené el jelölési jogát, sőt 15 új mandátumot hoznának létre, ezek közül négyet kapna a yorkshire-i West Riding, kettőt Dél-Lancashire és kettőt Middlesex, hét új képviselőt pedig az újabban megnövekedett városok küldhetnének, nevezetesen Hartlepool, Birkenhead, West Bromwich és Wednesbury együttesen, Burnley, Stalybridge, Croydon és Gravesend. Ezeknek az új parlamenti tagoknak úgy teremtenének helyet, hogy tizenöt 6000-nél kisebb lakosságú város képviselőinek számát kettőről egyre csökkentik. A választókerületek „kiegyenlítését" ilyen arányokban akarják végrehajtani.

Szavazóhelyiséget kell biztosítani minden község vagy községcsoport számára, ahol legalább 200 választó van; az új szavazóhelyiségeket a grófság költségén kell létesíteni. A titkos szavazás híveinek tett valamiféle engedményként az a választó, aki szavazatát semmiképpen sem akarja nyilvánosan leadni, igénybe veheti a neki megküldött szavazólapot, amelyet azután ajánlott levélben visszaküld a választási biztosnak; ezt két tanú jelenlétében – egyiküknek házbirtokosnak kell lennie – írja alá; a levelet a szavazás napján különmegbízott bontja fel. Végül a grófsági választók névjegyzékbe vételével kapcsolatosan némi javításokat akarnak bevezetni. A „Times" és a kormánylap[168] kivételével egyetlen londoni újság sincs, amely a siker bármi reményét fűzné ehhez a törvényjavaslathoz.[169]

The New British Reform Bill

A megírás ideje: 1859 március 1.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 március 17. (5586.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: A N. Y. Tribune tudósítása

[Karl Marx]

A brit gyárak helyzete [II.]

London, 1859 március 4.

Ma arról a két gyári jelentésről[155] kívánok beszámolni, amelyekre egyik korábbi levelemben* utaltam. Az első jelentést A. Redgrave úr írta, akinek gyári kerülete felöleli Middlesexet (London és környéke), Surreyt, Essexet, Cheshire, Derbyshire és Lancashire egyes részeit és az East Ridingot (Yorkshire). Ott az 1858 október 31-én végződő félévben 331 gépi berendezés okozta baleset történt, amelyek közül 12 volt halálos kimenetelű. Redgrave úr jelentése csaknem kizárólag egy pont körül forog, ti. a gyárakra és nyomóüzemekre vonatkozó nevelési rendelkezések körül. Mielőtt a gyáros egy gyermeket vagy fiatal személyt valamely gyárban vagy nyomóüzemben állandó foglalkoztatásra alkalmaz, tartozik tanúsítványt szerezni az illetékes seborvostól, aki a 7 Vict. c. 15, sch. A értelmében[170] köteles a tanúsítványt megtagadni, ha a neki bemutatott személy „nem rendelkezik egy legalább nyolc éves korú gyermek vagy legalább tizenhárom éves korú fiatal személy szokásos erejével és megjelenésével, vagy pedig ha betegség és testi fogyatkozás következtében nem képes a gyárban naponta a törvényileg engedélyezett ideig dolgozni". 8–13 éves korú gyermekek törvényileg alkalmatlannak minősülnek teljes idejű foglalkoztatásra és tartoznak idejük egy részét iskola látogatásával tölteni; a seborvos tehát csak arra jogosult, hogy félmunkaidős tanúsítványokat állítson ki részükre. Mármost Redgrave úr jelentéséből kitűnik, hogy egyfelől a szülők, ha gyermekeikért teljes-munkaidős bért kaphatnak, igyekeznek visszatartani őket az iskolától és a fél bértől, ugyanakkor a gyártulajdonos egyetlenegyet vár el a fiatalkorú kezektől, azt, hogy bírják erővel mindenkori munkájuk végzését. A szülők teljes-idejű bért akarnak, a gyáros meg teljes-idejű munkást akar. A következő hirdetés, amely Redgrave úr kerületében az egyik jelentős ipari város helyi lapjában jelent

* *V. ö. 216–222. old. – Szerk.*

meg, és amely különösképp rabszolgakereskedelem-ízű, megmutatja, hogy a gyártulajdonosok mennyire betű szerint tartják be a törvény rendelkezéseit:

„KERESÜNK – 12–20 fiút, akik legalább 13 éves *számba vehetők* . . .
Bér heti 4 sh."

A munkáltató törvény szerint valóban nem köteles a gyermek életkoráról hiteles forrásból tanúsítványt szerezni, hanem csak *véleményezést* arra alapozva, hogy a gyermek milyennek látszik. A félmunkaidős rendszert, mely azon az elven alapszik, hogy gyermekmunka nem engedhető meg, ha a gyermek az ilyen foglalkoztatással párhuzamosan nem látogat naponta valamely iskolát, a gyárosok két okból ellenzik. Ellenzik, hogy ők viseljék a felelősséget a félmunkaidős gyermekek (13 éves korúnál fiatalabbak) kötelező iskolalátogatásáért, és olcsóbbnak és kevésbé kényelmetlennek tartják egy csoport gyermek foglalkoztatását, felváltva 6 órán át dolgozó két csoport helyett. A félmunkaidős rendszer bevezetésének első eredménye ennélfogva az volt, hogy a gyárakban foglalkoztatott 13 éven aluli gyermekek száma névlegesen majdnem felére csökkent. Számuk 1835-ben 56 455 volt; ez 1838-ban 29 283-ra süllyedt. De e csökkenés nagyrészt csak névleges volt, minthogy a tanúsítvány-kiállító seborvosok szíves jóvoltából hirtelen forradalmasodás ment végbe az Egyesült Királyság fiatalkorú kezeinek életkorában. Ezért ahogy a gyárfelügyelők és helyettes felügyelők szigorúbban ellenőrizték a tanúsítvány-kiállító seborvosokat, és ahogy könnyebbé vált a gyermekek valóságos életkorának megállapítása a születési anyakönyvekből, ennek arányában az 1838-assal ellenkező mozgás indult meg. A gyárakban foglalkoztatott 13 éves koron aluli gyermekek száma, amely 1838-ban 29 283-ra csökkent, 1850-ben megint 35 122-re, 1856-ban pedig 46 071-re emelkedett, de az utóbbi hivatalos adat is távolról sem mutatja az ilyen foglalkoztatás valóságos mérvét. Egyfelől sok tanúsítvány-kiállító seborvos még mindig módot talál rá, hogy a felügyelők ellenőrzésén kifogjon, másfelől meg a törvénynek a selyemgyárakra vonatkozó módosítása[171] következtében sok ezer gyermeket 11 éves korukban kivontak az iskolából és a félmunkaidős rendszerből, s „ez az áldozat" – mint az egyik gyárfelügyelő mondja –, „meglehet, kedvező volt a gyárosoknak, de a selyemkerületek szociális érdekei szempontjából károsnak bizonyult". Habár ebből arra következtethetünk, hogy az Egyesült Királyság gyáraiban és nyomóüzemeiben most foglalkoztatott 8 és 13 év közötti gyermekek száma meghaladja az 1835-ben foglalkoztatott hasonló korúakét, nem fér hozzá kétség, hogy a félmunkaidős rendszernek

nagy része van abban, hogy ösztönzést kaptak a gyermekmunka kiküszöbölését szolgáló találmányok bevezetéséhez. Így Redgrave úr megállapítja:

„A gyárosok egyik osztálya – a gyapjúfonók – most valóban ritkán foglalkoztat 13 éves koron aluli gyermekeket (ti. félmunkaidősöket). Különféle tökéletesített és új gépi berendezést vezettek be, mely teljesen kiküszöböli a gyermekek alkalmazásának szükségességét. Így például, a gyermekek számának e csökkenését illusztrálandó, megemlítek egy ilyen folyamatot, amelyben a meglevő gépeket egy csomózógépnek nevezett készülékkel egészítették ki, és ezáltal – az egyes gép sajátosságának megfelelően – hat vagy négy félmunkaidős gyermek munkáját egy fiatal személy el tudja végezni."

Hogy a modern iparnak, legalábbis régen benépesült országokban, menynyire az a tendenciája, hogy gyermekeket pénzcsináló foglalkoztatásba kényszerítsen, azt ismét megmutatták új keletű poroszországi példák. Az 1853-as porosz gyári törvény kimondta, hogy 1855 július 1-ét követően egyetlen gyermek sem foglalkoztatható gyárban 12. életévének betöltése előtt, és hogy 12–14 éves korú gyermekek legfeljebb napi 6 órán át foglalkoztathatók és legalább napi 3 órát iskolában kell tölteniök. Ez a törvény a gyárosok részéről olyan ellenzéssel találkozott, hogy a kormány kénytelen volt engedni és a törvényt nem egész Poroszországban, hanem kísérletképpen csak Elberfeldben és Barmenban vezette be, két egybefüggő ipari városban, ahol szövéssel, kalikónyomással stb. foglalkozó nagyszámú ipari népesség él. Az elberfeldi és barmeni Kereskedelmi Kamara az 1856. évi jelentésében a következőket közli e tárgyban a porosz kormánnyal:

„Különösen hátrányosan hatott az itteni üzemre a munkabérek emelkedése, valamint a kőszén és az üzemeléshez szükséges valamennyi anyag, úgymint bőr, olaj, fémek és egyéb hozzávalók, megnövekedett ára. E viszszásságok mellett a fiatalkorú munkások gyári foglalkoztatására vonatkozó 1853 május 16-i törvény szigorú végrehajtása is folytonosan a leghátrányosabb befolyást nyilvánítja. Ez nem csupán elvonja a szükséges számú gyermekeket [a szövödékből], hanem lehetetlenné teszi tanult szakmunkásokká való korai kiképeztetésüket is. Az ilyen fiatalkorú munkások hiánya folytán különféle vállalatokban gépek is leálltak, minthogy kiszolgálásukat felnőttek nem végezhették. E törvénynek olyan módosítása, amely a gyermekek iskolakötelezettségét szerzett ismereteikhez mérten megrövidítené és ezután a gyárakba való belépésüket megengedné, ennélfogva mind a számos munkáscsalád jobb létfenntartása, mind pedig a gyártulajdonosok szempontjából egyaránt kívánatosnak jelenik meg."

Az utolsó gyári jelentés, amely Baker úrtól, az írországi felügyelőtől származik, azzal tűnik ki, hogy elemzi a balesetekre vezető okokat és összefoglalja az ipar állapotát Az első ponttal kapcsolatosan Baker úr megállapítja, hogy minden 340 személyre jutott egy baleset, ami az április végével zárult előző félévhez képest 21%-os emelkedést jelent, és hogy a gépi berendezés okozta baleseteknek — s csak az összes balesetek 10%-a nem függött össze gépi berendezéssel — mintegy 40%-a elkerülhető és megelőzhető lett volna, ha egy jelentéktelen összeget rászánnak, amit azonban „a törvény legutóbbi módosításánál fogva most nagyon nehéz elérni, mivelhogy a kérlelés hiábavaló".

Az ipar állapotáról Baker úr azt állítja, hogy javult, de véleménye szerint „sok esetben már elérték azt a maximumot, amelyen túl a gyártás fokozatosan egyre kevésbé hasznothajtó lesz, mígcsak egyáltalán nem hajt többé hasznot". A nyersanyag és az iparcikkek árarányának változásait joggal említi mint a gépi berendezés szaporodásával együtt egyik fő okát annak, hogy a jó és rossz időszakok ciklusa váltakozik. Példaként Baker úr a fésűsfonó iparban bekövetkezett változásokat említi:

„A fésűsfonó iparban nyereséges 1849-es és 1850-es év folyamán az angol fésűsgyapjú ára fontonként 1 sh. 1 d., az ausztráliaié 1 sh. 2 d.—1 sh. 5 d. volt; az 1841-től 1850-ig eltelt tíz év átlagában az angol gyapjú átlagára sohasem emelkedett fontonként 1 sh. 2 d., az ausztráliaié pedig 1 sh. 5 d. fölé. Az 1857-es szerencsétlen év kezdetén az ausztráliai gyapjú 1 sh. 11 d.-n állt; decemberben, a pánik legrosszabb idején 18 d.-re esett, 1858 folyamán azonban fokozatosan megint 21 d.-re emelkedett; ugyanakkor az angol gyapjú 1 sh. 8. d.-vel kezdte, 1857 áprilisában és szeptemberében 1 sh. 9 d.-re emelkedett, 1858 januárjában 1 sh. 2 d.-re esett, azóta pedig 1 sh. 5 d.-re emelkedett, ami fontonként 3 d.-vel magasabb a szóbanforgó 10 év átlagánál. Ez azt mutatja, hogy vagy elfelejtették az 1857-ben hasonló árak miatt bekövetkezett csődöket, vagy pedig éppen csak annyi gyapjút termesztenek, amennyit a meglevő orsók elfogyasztani képesek."

Baker úrnak úgy látszik egészben véve az a véleménye, hogy az orsóknak és szövőszékeknek mind a száma, mind a sebessége a gyapjútermelés által nem garantált arányban sokasodik. Angliában e tekintetben megbízható statisztikák nem léteznek, de az írországi mezőgazdasági statisztikák, amelyeket a rendőrség, és a skóciaiak, amelyeket Hall Maxwell úr állított össze, minden gyakorlati célra elégségesek. Ezek azt mutatják, hogy míg 1857-ben egyes gabonafélék és általánosságban az állati szaporulat mindkét országban tetemesen növekedett, a juhok kivételt képeztek, számuk Írországban 1858-

ban 114 557-tel volt kisebb, mint 1855-ben; és habár ez 1858-ban 35 533-mal növekedett 1857-hez képest, a teljes szám a három előző év átlagánál is 95 177-tel kevesebb volt, főként anyajuhokban. Ugyanígy volt Skóciában is:

	Mindenféle korú tenyészjuh	Mindenféle korú vágójuh	Bárány
1856-ban	2 714 301	1 146 427	1 955 832
1857-ben	2 632 283	1 181 782	1 869 103
	Csökkenés 82 018	Gyarapodás 35 355	Csökkenés 86 729

Ez nemcsak azt mutatja, hogy a juhok számában 133 392 darabnyi általános csökkenés következett be, hanem azt is, hogy több juhot tartottak táplálkozási célokra, mint azelőtt. Ebből azt is tudjuk, hogy – ha egy juh gyapjának a súlyát 7 fontra becsüljük – míg Írország 1855-ben, bárányokat nem számítva, 16 810 934 font gyapjút tudott szolgáltatni, 1858-ban ez az ország már csak 16 276 330 fontot szolgáltathatott, és hogy a skóciai gyapjú csökkenése, ugyancsak bárányokat nem számítva, 1857-ben 326 641 fontot tett ki; a teljes termékkiesés tehát a két országban 861 245 font, vagyis lehető pontosan egy kilencvenötöd része annak az egész hazai termesztésű gyapjúnak, amelyre becslés szerint a fésűsfonó ipar fogyasztásához évente szükség van.

The State of British Manufactures

A megírás ideje: 1859 március 4.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 március 24. (5592.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: A N. Y. Tribune tudósítása

[Friedrich Engels]

A Pó és a Rajna[172]

Po und Rhein

A megírás ideje: 1859 február vége–március eleje

A megjelenés helye: Külön brosúrában, Berlin 1859

Eredeti nyelve: német

Aláírás nélkül

I

Ez év elejétől a német sajtó nagy részének jelszavává lett, hogy *a Rajnát a Pónál kell megvédeni.*

Ennek a jelszónak megvolt a teljes jogosultsága a bonapartista fegyverkezésekkel és fenyegetőzésekkel szemben. Helyes ösztönnel érezték meg Németországban, hogy ha a Pó volt az ürügye Louis-Napoléonnak, akkor végcélja mindenképpen a Rajna. Csak a Rajna-határért folyó háború szolgálhat esetleg villámhárítóul a bonapartizmust Franciaországon belül fenyegető mindkét elemmel: a forradalmi tömegek „túltengő honfierejével"[173] és a „burzsoázia" erjedő kelletlenségével szemben. Az előbbieknek nemzeti foglalatosságot adna, az utóbbiaknak kilátást új piacra. Ezért Itália felszabadításának hangoztatását Németországban nem lehetett félreérteni. Úgy volt az, mint a régi német közmondásban: a zsákot ütik, és a szamarat értik. Ha Itália indíttatva érezte magát a zsák szerepére, Németországnak ezúttal mégsem volt semmi kedve, hogy a szamarat alakítsa.

A Pót tartani adott esetben tehát egyszerűen azt jelentette, hogy Németország, olyan támadás veszélye láttán, melyben végső fokon néhány legjobb tartományának birtoklásáról volt szó, semmiképpen sem gondolhatott arra, hogy egyik legerősebb, sőt, éppenséggel a legerősebb katonai állását kardcsapás nélkül feladja. Ebben az értelemben csakugyan egész Németország érdekelve volt a Pó megvédésében. Háború előestéjén, éppúgy, mint magában a háborúban, az ember megszáll minden használható állást, amelyből az ellenséget fenyegetheti és árthat neki, anélkül, hogy morális reflexiókba bocsátkoznék afelől, vajon összeegyeztethető-e ez az örök igazságossággal és a nemzetiségi elvvel. Hiszen a saját bőrét menti.

De a Rajnának a Pónál való effajta megvédését nagyon is meg kell különböztetni igen sok német katonának és politikusnak attól a törekvésétől, hogy a Pót, azaz Lombardiát és Velencét, Németország nélkülözhetetlen stratégiai kiegészítésének és úgyszólván integráns részének nyilvánítsa. Ezt a nézetet különösen az 1848-as és 49-es itáliai hadjáratok óta alakították ki és védelmezték elméletileg; így pl. *von Radowitz* tábornok a Pál-templomban,[174] *von Willisen* tábornok az „Italienischer Feldzug des Jahres

1848"-ében. Az Ausztrián kívüli Dél-Németországban különösen *von Hailbronner* bajor tábornok tárgyalta ezt a témát bizonyos már-már lelkesült előszeretettel. A főérv mindig politikai természetű: Itália teljesen képtelen arra, hogy független maradjon; vagy Németországnak, vagy Franciaországnak kell Itáliában uralkodnia; ha az osztrákok ma visszavonulnának Itáliából, holnap a franciák az Adige-völgyben és Trieszt kapuinál állnának, és Németország egész déli határa védtelenül ki lenne szolgáltatva az „ősellenségnek". Ezért tartja Ausztria Lombardiát Németország nevében és érdekében.

Látjuk tehát, hogy Németország legnagyobb katonai tekintélyei képviselik ezt a nézetet. Mégis határozottan szembe kell szállnunk vele.

De igazi fanatizmussal védelmezett hittétellé ez a nézet az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ban lesz, amely az itáliai német érdekek „Moniteur"-jévé tolta fel magát. Ez a keresztény-germán lap, a zsidók és a törökök iránti gyűlölete ellenére, inkább saját magát engedné körülmetélni, semmint az itáliai „német" területet. Amit a politizáló tábornokok elvégre mégis csak mint egy Németország kezében levő kitűnő hadállást védelmeznek, az az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ban egy politikai elmélet lényeges alkotórésze. Ama „közép-európai nagyhatalom-elméletre" gondolunk, amely szerint Ausztriából, Poroszországból és Németország többi részéből Ausztria döntő befolyása alatt szövetségi államot létesítenének, Magyarországot és a szláv–román dunai államokat telepítéssel, iskolákkal és gyengéd erőszakkal germanizálnák, ezáltal ennek az országkomplexusnak a súlypontját mindinkább délkeletre, Bécsbe helyeznék át és mellesleg Elzászt és Lotaringiát[175] is visszahódítanák. Ez a „közép-európai nagyhatalom" a Szent Német-Római Birodalom[176] valamiféle újjászületése lenne, és úgy látszik, a többi között az is célja, hogy a hajdan osztrák Németalföldet[177], valamint Hollandiát vazallus-államként bekebelezze. A németek hazája körülbelülkétszer olyan messzire terjed majd, mint most a németek ajka szól[178]; és ha mindez beteljesedett, akkor Németország Európa döntőbírája és ura. S hogy mindez beteljesedjék, arról is gondoskodtak már. A latin népek akut romlásnak indultak, a spanyolok és olaszok máris tökéletesen tönkrementek, s e pillanatban a franciák is felbomlóban vannak. Másfelől a szlávok képtelenek igazi modern államalakításra és az a világtörténeti rendeltetésük, hogy germanizálják őket, s ebben aztán a gondviselés legfőbb eszköze megintcsak a megfiatalított Ausztria. Az egyetlen törzs tehát, amely még megőrzött magában erkölcsi erőt és történelmi képességet, a germánok, és ezek közül is az angolok olyan mélyre süllyedtek szigeti egoizmusukban és materializmusukban, hogy befolyásukat, kereskedelmüket és iparukat erőteljes

védővámokkal, egyfajta racionális kontinentális rendszerrel távol kell tartani az európai szárazföldtől. Ilymódon a német erkölcsi komolyságnak és az ifjonti közép-európai nagyhatalomnak mi sem hiányozhatik már ahhoz, hogy ez utóbbi hamarosan magához ragadja a világuralmat szárazon és vízen, s felavasson egy új történelmi érát, melyben Németország hosszú idő után végre megint egyszer az első hegedűt játssza, a többi nemzet pedig erre táncol.

„A föld oroszt és franciát
a víz angolt ural ma,
de kétségkívül a mienk
az álmok birodalma."[179]

Eszünk ágában sincs itt, hogy ezeknek a patrióta fantáziáknak[180] a politikai oldalára is kitérjünk. Éppen csak felvázoltuk őket összefüggésükben, nehogy mindezeket a gyönyörűségeket esetleg később újabb érvként hozzák fel nekünk az itáliai „német" uralom szükségességére. Bennünket itt kizárólag ez a katonai kérdés érdekel: Szüksége van-e Németországnak a maga védelméhez az Itália fölötti permanens uralomra és speciálisan Lombardia és Velence teljes katonai birtoklására?

Legtisztább katonai kifejezésére redukálva a kérdés így hangzik: Szüksége van-e Németországnak déli határa védelméhez az Adige, a Mincio és az Alsó-Pó birtoklására, a peschierai és a mantovai hídfővel együtt?

Mielőtt megpróbálnánk erre a kérdésre válaszolni, előre nyomatékosan megjegyezzük: Amikor itt Németországról szólunk, ezen egy egységes hatalmat értünk, melynek katonai erőit és akcióját* egyetlen központból irányítják – olyan Németországot, amely nem eszményi, hanem valóságos politikai test. Máskülönben egyáltalán nem is beszélhetünk Németország politikai és katonai szükségleteiről.

II

Évszázadok óta még Belgiumnál is inkább Észak-Itália az a csatamező, amelyen a németek és a franciák egymással háborúikat megvívták.[151] Belgium és a Pó-völgy birtoklása szükséges feltétel a támadó számára akár a németek franciaországi inváziójához, akár a franciák németországi inváziójához; csakis ez a birtok biztosítja teljesen az invázió szárnyait és hátát. Az egyet-

* *Az 1859-es kiadásban*: nemzetét [Nation] – *Szerk.*

len kivétel ezeknek az országoknak a teljesen biztos semlegessége lehetne, de erre eddig még sohasem volt példa.

Ha a Pó-völgy csatamezőin Pavia napja óta indirekt és közvetett módon dőlt el Franciaország és Németország sorsa, Itália sorsa ugyanakkor direkt és közvetlen módon dőlt el ott. Az újabb kor nagy állandó hadseregeivel, Franciaország és Németország növekvő hatalmával, Itália politikai szétesésével, a Rubikóntól délre eső tulajdonképpeni régi Itália elvesztette minden katonai jelentőségét, s a régi Gallia Cisalpina birtoklása elkerülhetetlenül maga után vonta a keskeny, hosszúra nyúlt félsziget feletti uralmat. A Pó és az Adige medencéiben, a genovai, romagnai és velencei parton volt a legnagyobb a népsűrűség, itt összpontosult a legvirágzóbb földművelés, a legtevékenyebb ipar, a legélénkebb kereskedelem Itáliában. A félszigeten, Nápolyban és az Egyházi Államban, viszonylag pangott a társadalmi fejlődés; haderejük évszázadok óta nem számított többé. Aki a Pó-völgyet birtokolta, az elvágta a félszigetnek a többi szárazfölddel való összeköttetését és így a félszigetet alkalomadtán könnyűszerrel leigázhatta. Ezt tették a franciák két ízben a forradalmi háborúban, ezt tették az osztrákok kétszer ebben az évszázadban. Ezért csak a Pó és az Adige medencéjének van hadi jelentősége.

Három oldalról az Alpok és az Appenninek megszakítatlan hegyláncával, s a negyediken, Aquileiától Riminiig, az Adriai-tengerrel szegélyezetten, ez a medence a természet által nagyon élesen megjelölt földszelvényt alkot, amelyen nyugatról keletre átfolyik a Pó. A déli, vagyis appennini határvonal itt nem érdekel bennünket; az északi, vagyis alpesi annál inkább. Hófedte gerincén csak kevés helyen lehet kiépített úton átkelni; még a kocsi- és öszvérutak és a gyalogösvények száma is szűkös; hosszúra nyúlt völgyszorosok vezetnek a magas hegyek hágóihoz.

Észak-Itáliát a német határ az Isonzo torkolatától a Stilfs-hágóig fogja át; innen Genfig terjed Svájc határa; Genftől a Var torkolatáig Itália Franciaországgal határos. Az Adriai-tengertől a Stilfs-hágóig, nyugat felé haladva, minden következő hágó egyre mélyebben nyúlik be a Pó-medence szívébe, s így átkarolja egy itáliai vagy francia hadsereg keletebbre fekvő összes állásait. Az Isonzo határvonalát mindjárt az első, Karfreitből (Caporettóból) Cividalèba vezető hágó átkarolja. A Pontafel-hágó átkarolja a Tagliamentón levő állást, amelyet még a Karintiából és Cadoréból átvezető két kiépítetlen hágó is oldalba kap. A Brenner-hágó átkarolja a Piave-vonalat a Bruneckenből Cortina d'Ampezzóba és Bellunóba vezető Peutelstein-hágón át, a Brenta-vonalat a Bassanóba vezető Val Suganán át, az Adige-vonalat az Adige-völgyön át, a Chiesét Judikárián át, az Ogliót kiépítetlen

utakon a Tonalén át és végül az Addától keletre minden területet a Stilfs-hágón és a Valtellinán át.

Azt kellene mondanunk, hogy ilyen kedvező hadászati helyzet mellett a Póig terjedő síkságok valóságos birtoklása nekünk németeknek meglehetősen közömbös lehetne. Hol akar, egyenlő erők esetén, az ellenséges hadsereg az Addától keletre vagy a Pótól északra felállni? Minden állását megkerülhetik; ahol csak átlépi a Pót vagy az Addát, szárnyát fenyegetik, ha délre húzódik a Pótól, veszélyeztetik Milánóval és Piemonttal való összeköttetését; ha a Ticino mögé megy, kockáztatja az egész félszigettel való kapcsolatát. Ha olyan vakmerő volna, hogy támadóan Bécs irányában nyomul előre, bármelyik nap elvághatnák és arra kényszeríthetnék, hogy háttal az ellenséges ország felé, arccal Itália felé fordulva csatába bocsátkozzék. Ha ekkor megverik, ez egy második Marengo[154] volna fordított szereposztással; ha ő veri meg a németeket, úgy ezeknek nagyon ostobán kell viselkedniök, hogy a Tirolba való visszavonulás lehetőségét elveszítsék.

A Stilfs-hágón átvezető út kiépítése a bizonyíték arra, hogy az osztrákok marengoi vereségükből levonták a helyes tanulságot. Napóleon megépítette a Simplon-utat, hogy fedezett feljárata legyen Itália szívéhez; az osztrákok Lombardiában a támadó védelemre szolgáló rendszerüket kiegészítették a Stilfsből Bormióba vezető úttal. Azt mondhatják erre, hogy ez a hágó túl magas, semhogy télen is használható legyen; hogy az egész útvonal túlságosan is fárasztó, mert legalább ötven német mérföldön át (a bajorországi Füssentől a Comoi-tónál levő Leccóig) folyvást zord magas hegységeken keresztül halad és erre a szakaszra három hágó esik; s végül, hogy a hosszú völgyszorosban a Comoi-tónál és magukban a hegyekben könnyen elzárható. Nézzük csak meg ezt közelebbről.

A hágó csakugyan az egész alpesi hegylánc legmagasabb járható hágója, 8600 láb, és télen bizonyára erősen ellepi a hó. Ám ha visszagondolunk Macdonald 1800–1801-es* téli hadjáratára, Splügenre és Tonaléra, nem sokat adunk az ilyen akadályokra. Minden alpesi hágót ellep télen a hó, és azért mégis átkelnek rajtuk. Amióta Armstrong előállított egy használható hátultöltő, huzagolt csövű ágyút, már nemigen halogatható tovább valamennyi tüzérség átalakítása, ez pedig a tábori tüzérségben is könnyebb löveget vezet majd be és ezáltal megkönnyíti mozgékonyságát. Komolyabb akadály a hosszú menetelés a magas hegyekben és a hegygerinceken való ismételt átkelés. A Stilfs-hágó nem az észak- és dél-alpesi folyók vízválasztóján vezet át, hanem két adriai folyam, az Adige és az Adda vízválasztóján,

* *Az 1859-es kiadásban*: 1799–1800-as – *Szerk.*

ezért előfeltételezi, hogy az Alpok fő láncán előzőleg a Brenner- vagy a Finstermünz-hágónál már átkeltek, hogy az Inn-völgyből az Adige-völgybe jussanak. Mivel pedig az Inn Tirolban meglehetősen nyugat–keleti irányban két hegylánc között folyik, így a Bodeni-tótól és Bajorországból induló csapatoknak át kell még kelniök az északabbra fekvő hegyláncon is, úgyhogy ezen az egy útvonalon összesen két vagy három hágónk van. Bármily nehézségeket jelent is ez, mégsem döntő akadálya annak, hogy egy hadsereget ezen az úton vezessenek Itáliába. Az Inn-völgy vasútja, amely már részben kész, és az Adige-völgyben tervezett vasútvonal hamarosan a minimumra csökkenti a bajt. Igaz, hogy Napóleon útja a Bernát-hágón át Lausanneból Ivreába csak mintegy 30 mérföldnyi szakaszon vezetett a magas hegységeken át; de az út Udinéból Bécsbe, amelyen Napóleon 1797-ben nyomult előre, és amelyen 1809-ben Eugène* és Macdonald egyesült Napóleonnal Bécsnél, 60 mérföld hosszan vonul a magas hegységeken át és ugyancsak három alpesi hágón keresztül vezet. Az út Pont-de-Beauvoisinból a Kis Bernát-hágón át Ivreába, az az útvonal, amely Svájc érintése nélkül, közvetlenül Franciaországból a legtávolabbra vezet be Itáliába, tehát a megkerüléshez a legalkalmasabb, szintén több mint 40 mérföldnyi szakaszon húzódik magas hegységen keresztül, s éppígy a Simplon-út Lausanneból Sesto Calendéba. – Ami végül az útnak magában a hágóban vagy a Comoi-tónál való elzárását illeti, a franciák alpesi hadjáratai óta az ember kevésbé hajlik már arra, hogy a zárópontok hatékonyságában higgyen. Uralkodó magaslatok és a megkerülés lehetősége eléggé haszontalanokká teszik őket; a franciák sokat rohammal vettek be, és a hágókban létesített erődítmények sohasem tartóztatták fel őket komolyan. A hágónak itáliai oldalon való esetleges megerődítései a Cevedalén, a Monte Cornón és Gavián, valamint a Tonalén és Apricán át kerülhetők meg. A Valtellinából sok öszvérút vezet a Bergamascára, és a Comoi-tónál levő hosszú völgyszoros elzárását egyrészt ezáltal, másrészt Dervióból vagy Bellanóból a Val Sassinán át lehet megkerülni. Hegyi háborúban a több oszloppal való előnyomulás amúgyis ajánlatos, s ha egyik keresztülvergődik, rendszerint célt érnek.

Hogy mennyire használhatók a legnehezebben járható hágók is úgyszólván minden évszakban, hacsak jó csapatokat és elszánt tábornokokat küldenek oda, hogy tehát mennyire felhasználhatók még jelentéktelen mellékhágók – még kocsival járhatatlanok is – jó hadműveleti vonalakként különösen a megkerülésekhez, s hogy milyen keveset érnek a zárópontok, – ezt legjobban az 1796-tól 1801-ig folytatott alpesi hadjáratok bizonyítják. Akkor

* Eugène Beauharnais herceg — *Szerk.*

még egyetlenegy alpesi hágón sem vezetett át kiépített út, és ennek ellenére a hadseregek minden irányban átmentek a hegyeken. 1799-ben Loison egy francia dandárral már március elején gyalogösvényen átment a Reuss és a Rajna közötti vízválasztón, míg Lecourbe a Bernardino-hágón és a Viamalán ment át, onnan átkelt az Albula–Julier-hágón (7100 láb magas), és már március 24-én megkerüléssel bevette a martinsbrucki völgyszorost, miközben Dessolle-t a Münster-völgyön át a Pisocon és a Worms-hágón keresztül (7850 láb magas gyalogút) a felső Adige-völgybe és onnan a Reschen-Scheideckre küldte. Május elején Lecourbe az Albulán át ismét visszavonult.

Ugyanez év szeptemberében következett be Szuvorov hadjárata, amelyben, mint az öreg katona erőteljes képes beszédében kifejezte magát, az orosz szurony keresztülhatolt az Alpokon (russzkij stik prognal csrez Alpov[181]). Szuvorov a tüzérségét nagyrészt a Splügenen keresztül küldte, elrendelte, hogy egy megkerülő hadoszlop a Val Blegnón keresztül a Lukmanieron át (gyalogösvény, 5948 láb) és onnan a Sixmadunon át (mintegy 6500 láb) a felső Reuss-völgybe hatoljon be, míg ő maga a Gotthard-hágó akkoriban alig kocsizható útján vonult át (6594 láb). A Teufelsbrücke zárópontját szeptember 24–26-án rohammal bevette; de Altdorfba megérkezvén, előtte a tó és az összes többi oldalon a franciák, nem maradt más választása, mint hogy a Schächen-völgyben föl, a Kinzig-Kulmon keresztül a Muota-völgybe vonuljon. Oda megérkezvén, miután az egész tüzérséget és málhát a Reuss-völgyben hagyta, megint a túlerőben levő franciákkal találta szembe magát, miközben Lecourbe a sarkában volt. Szuvorov a Pragelon keresztül a Klön-völgybe vonult, hogy ezen az úton elérje a Rajna-síkságot. A Näfels-völgyszorosban leküzdhetetlen ellenállásba ütközött, és most már nem tehetett egyebet, mint hogy a Panix-hágó 8000 láb magas gyalogösvényén át a felső Rajna-völgyet és a Splügennel való összeköttetést elérje. Október 6-án kezdődött az átkelés, 10-én a főhadiszállás Ilanz-ban volt. Ez az átkelés volt az összes eddigi modern alpesi átkelés közül a legnagyszerűbb.

Napóleon átkeléséről a Nagy Bernáton nem sok mondanivalónk van. Elmarad annak az időnek egyéb hasonló hadműveletei mögött. Az évszak kedvező volt, és az egyetlen figyelemreméltó benne a Fort Bard-i zárópont ügyes megkerülése volt.

Ezzel szemben különösen dicséretes említést érdemelnek Macdonald 1800–1801 telén végrehajtott hadműveletei. Azzal a feladattal, hogy 15 000 fővel az itáliai francia hadsereg balszárnyaként megkerülje az osztrákok jobbszárnyát a Minciónál és az Adigénál, *a legzordabb télben az összes fegy-*

vernemekkel átkelt a Splügenen (6510 láb). A legnagyobb nehézségekkel birkózva, gyakran lavinák és hóviharok által megakasztva, december 1-től 7-ig átvezette hadseregét a hágón és végigvonult az Adda mentén a Valtellinán keresztül az Apricáig. Az osztrákok éppoly kevéssé féltek a magashegységbeli téltől. Megszállva tartották az Albulát, a Juliert és a Brauliót (Wormshágó) és az utóbbin még egy rajtaütést is végrehajtottak, amelynek során foglyul ejtették gyalogos francia huszároknak egy különítményét. Miután Macdonald az Aprica-hágón az Adda-völgyből átlépett az Oglio-völgybe, gyalogösvényeken megmászta a Tonale igen magas hágóját és december 22-én megtámadta az osztrákokat, akik a hágóban levő szorost jégtömbökkel elsáncolták. Miután mind ezen a napon, mind második támadásakor (december 31-én – tehát kilenc napig maradt a magashegységben!) visszavetették, leereszkedett a Val Camonicán a Lago d'Iseóig, lovasságát és tüzérségét* a síkságon át küldte, a gyalogsággal pedig átmászott azon a három hegygerincen, amelyek a Val Trompiába, a Val Sabbiába és Judikáriába vezettek, s január 6-án már meg is érkezett az utóbbiba, Storóba. Baraguay d'Hilliers ugyanakkor az Inn-völgyből a Reschen-Scheidecken át (Finstermünz-hágó) a felső Adige-völgybe vonult. – Ha ilyen manőverek hatvan évvel ezelőtt lehetségesek voltak, mit ne tehetnénk meg ma, amikor a legtöbb hágóban gyönyörű kiépített útjaink vannak!

Már ebből a rövid áttekintésből is látjuk, hogy az összes zárópontok közül csak azok voltak némiképp tarthatók, amelyeket ügyetlenségből vagy idő híján nem kerültek meg. A Tonale például tarthatatlan volt, mihelyt Baraguay d'Hilliers a felső Adige-völgyben megjelent. A többi hadjárat azt bizonyítja, hogy ezeket a pontokat vagy megkerüléssel, de gyakran rohammal is bevették. A Luziensteiget két- vagy háromszor rohamozták meg, éppúgy Malborgethot a Pontafel-hágóban 1797-ben és 1809-ben. A tiroli zárópontok nem tartották fel sem Joubert-t 1797-ben, sem pedig Neyt 1805-ben. Közismert Napóleonnak az a megállapítása, hogy a megkerülésre alkalmas minden olyan út, amelyen egy kecske átmehet. S amióta ilyen módon viselnek háborút, minden zárópont megkerülhető.

Ezért nem látható át, hogy egyenlő erők esetén egy ellenséges hadsereg hogyan tudná az Addától keletre eső Lombardiát nyílt terepen megvédeni az Alpokon át előrenyomuló német hadsereggel szemben. Már csak az az esélye maradna, hogy a meglevő vagy újonnan építendő erődítmények között álljon fel és ezek között manőverezzen. Ezt a lehetőséget lejjebb taglaljuk majd.

---

* *Az 1859-es kiadásban*: gyalogságát – *Szerk.*

Melyek mármost azok a hágók, amelyeket Franciaország felhasználhat az Itáliába való behatoláshoz? Németország egészen körülfogja Itália északi határának egyik felét, a francia határ viszont meglehetősen egyenes vonalban húzódik északról délnek, nem fog körül és nem karol át semmit. Csakis Szavojának és a genovai tengerpart egy részének elfoglalása után lehet a Kis Bernáton és a Tengeri-Alpok egyes hágóin át megkerüléseket előkészíteni, de ezeknek a hatása csupán a Sesiáig és a Bormidáig terjed, tehát nem éri el sem Lombardiát, sem a hercegségeket, s még kevésbé a félszigetet. Egész Piemont megkerülése csak egy genovai partraszállás útján volna lehetséges, ennek viszont egy nagy hadsereg számára alkalmasint mégiscsak megvannak a maga nehézségei; egy ettől keletebbre, például a Speziai-öbölben való partraszállás már nem támaszkodhatnék Piemontra és Franciaországra, hanem csak a félszigetre és ezért ugyanabban a mértékben megkerülhetnék, mint ahogy maga megkerülné az ellenséget.

Eddig előfeltételeztük, hogy Svájc semleges. Az esetben, ha belesodornák a háborúba, Franciaországnak egy hágóval több állna rendelkezésére: a Simplon (a Nagy Bernát, mely éppúgy Aostába vezet, mint a Kis Bernát, a rövidebb útvonalon kívül nem nyújtana újabb előnyöket). A Simplon a Ticinóhoz vezet és ezáltal fedezi a franciáknak Piemontot. A németek ugyanilyen módon megkapnák a másodrendű Splügent, amely a Comoi-tónál találkozik a stilfsi úttal, és a Bernardinót, amelynek határa a Ticinóig terjed. A Gotthard-hágó a körülményektől függően mindkét félnek szolgálhatna, de kevés újabb szárnyhelyzeti előnyt nyújtana. Látjuk tehát, hogy egyfelől a franciák, másfelől a németek által az Alpokon át végrehajtott megkerülésnek a hatása a mostani lombardiai–piemonti határig, a Ticinóig terjed. De ha a németek a Ticinónál állnak, sőt ha csak Piacenzánál és Cremonánál állnak is, eltorlaszolják a franciák elől az itáliai félszigetre vezető szárazföldi utat. Más szavakkal: ha Franciaország uralkodik Piemont felett, akkor Németország az egész többi Itália felett uralkodik.

A németeknek ezenkívül még egy taktikai előnyük van: az egész német határvonalon minden fontos hágónál – a Stilfs-hágót kivéve – a vízválasztó német területen van. A Pontafel-hágónál a Fella Karintiában ered, a Peutelstein-hágónál a Boite Tirolban. Ez utóbbi tartományban döntő az előny. A felső Brenta-völgy (Val Sugana), a felső Chiese-völgy (Judikária) és az Adige folyásának több mint fele Tirolhoz tartozik. Ha az egyes esetekben a helyszín pontos tanulmányozása nélkül nem lehet is eldönteni, vajon magashegységi hágóknál csakugyan származik-e taktikai előny a vízválasztó birtoklásából, annyi mégis bizonyos, hogy általában mind a felülemelkedés, mind a megkerülés esélyei annak oldalán vannak, aki megszállva tartja a

hegyhátat és az ellenséges területen levő lejtő egy részét; s hogy az továbbá így a mellékhágók legalkalmatlanabb helyeit is már a háború kitörése előtt minden fegyvernem számára járhatóvá teheti, ami Tirolban döntő fontosságúvá válhatik az összeköttetés szempontjából. Ha a mi területünknek ez az ellenséges oldalra való előrenyúlása csak akkora kiterjedést kap, amekkora a német szövetségi területnek Dél-Tirolban van; ha, mint itt, a két fő hágó, a Brenner- és a Finstermünz-hágó, az ellenséges határtól távol fekszik; ha azonkívül döntő mellékhágók, mint a Judikárián és a Val Suganán átvezető hágók, egészen a német területhez tartoznak, úgy ez egy felső-itáliai invázió taktikai feltételeit oly rendkívülien megkönnyíti, hogy ezeket háború esetén csak értelmesen ki kell használni, s a siker máris biztosítva van.

Tehát amíg Svájc semleges marad, addig Tirol, és mihelyt Svájc semlegessége megszűnik, Graubünden és Tirol (az Inn-völgy és a Rajna-völgy) a legegyenesebb út egy német hadsereg számára, amely Itália ellen folytat hadműveleteket. Ezen a vonalon hatoltak be a Hohenstaufenok Itáliába; semmilyen más vonalon nem tud a katonailag *egy* államként cselekvő Németország gyors csapásokkal döntő hatást elérni Itáliában. Ám ehhez a vonalhoz nem Belső-Ausztria a hadműveleti bázis, hanem Felső-Svábföld és Bajorország, a Bodeni-tótól Salzburgig. Így volt ez az egész középkorban. Csakis amikor Ausztria a Közép-Dunánál konszolidálódott, amikor Bécs lett a monarchia központja, amikor a Német Birodalom szétesett és Itáliában többé nem német, hanem már csak osztrák háborúkat viseltek, csakis akkor hagyták el a régi, rövid, Innsbruckból Veronába és Lindauból Milánóba vezető egyenes útvonalat, csakis akkor lépett helyébe a hosszú, kacskaringós, Bécsből Klagenfurton és Trevisón át Vicenzába vezető rossz útvonal, olyan útvonal, amelyhez korábban egy német hadsereg csak végső szükség esetén, fenyegetett visszavonulásnál folyamodott volna, de támadás esetén soha.

Ameddig a Német Birodalom valóságos katonai hatalomként fennállt, ameddig ennélfogva Itália elleni támadásainál Felső Svábföldre és Bajorországra támaszkodott, addig törekedhetett Felső-Itália leigázására politikai okokból, de tisztán katonaiakból soha. Az Itáliáért vívott hosszú harcokban Lombardia hol német volt, hol független, hol spanyol, hol osztrák; ám Lombardia — erről nem szabad megfeledkeznünk — külön állt Velencétől, és Velence független volt. És bár Lombardia birtokában tartotta Mantovát, nem tartozott hozzá éppen a Mincio-vonal és a Mincio és az Isonzo közti terület, amelynek birtoklása nélkül, amint ezt most bizonygatják nekünk, Németország nem alhatik nyugodtan. Németország (Ausztria révén) csak 1814 óta birtokolja teljesen a Mincio-vonalat. És ha Németország mint politikai test a XVII. és XVIII. században nem játszott éppen valami ragyogó

szerepet, ennek igazán nem az volt az oka, hogy nem tartotta birtokában a Mincio-vonalat.

Igaz, hogy az államok stratégiai kikerekítése és védelemre alkalmas vonalakkal való körülhatárolása jobban előtérbe lépett, amióta a francia forradalom és Napóleon mozgékonyabb hadseregeket teremtett és ezekkel a hadseregekkel keresztül-kasul vonult Európán. A hétéves háborúban[182] egy hadsereg hadműveleti területe még egyetlen tartományra korlátozódott, hónapokig tartó manőverek egyes erődítmények, állások vagy hadműveleti alapok körül forogtak, ma viszont minden háborúban egész országok terepalakzatát kell figyelembe venni, s azzal a fontossággal, amelyet régebben egyes taktikai pozícióknak tulajdonítottak, ma már csak nagy erődítménycsoportok, hosszú folyamvonalak vagy magas, erősen kiemelkedő hegyláncok bírnak. És ebben a tekintetben az olyan vonalak, mint a Mincio és az Adige vonala, csakugyan sokkal jelentősebbek, mint azelőtt.

Nézzük hát csak meg ezeket a vonalakat.

Az összes folyók, amelyek a Simplontól keletre az Alpokból a felső-itáliai síkságon a Póba vagy közvetlenül az Adriai-tengerbe ömlenek, a Póval együtt vagy önmagukban egy kelet felé homorú ívet alkotnak. Ezáltal egy keleten álló hadsereg védelmének jobban kedveznek, mint egy nyugaton álló hadseregének. Nézzük csak meg a Ticinót, az Addát, az Ogliót, a Chiesét, a Minciót, az Adigét, a Brentát, a Piavét, a Tagliamentót; mindegyik folyó önmagában vagy a Pó hozzá illeszkedő részével együtt körívet alkot, melynek középpontja keletnek fekszik. Ezáltal a bal (keleti) parton álló hadsereg képessé válik arra, hogy közép-állását hátrább alakítsa ki, ahonnan a folyammeder minden komolyan megtámadott pontját aránylag rövid idő alatt elérheti; kézben tartja a Jomini-féle „belső vonalat"[183], a körív sugarán vagy húrján menetel, míg az ellenségnek a hosszabb kerületén kell manővereznie. Ha a jobbparti hadsereg van védekezésben, ez a körülmény, megfordítva, kedvezőtlen lesz számára; az ellenséget színlelt támadásaiban a terep támogatja, és ugyanazok a körkerület egyes pontjaitól való rövidebb távolságok, amelyek a védelemnél javára válnak, most döntő túlsúlyt biztosítanak támadásának. Így tehát a lombardiai–velencei folyamvonalak éppen egy német hadsereg számára védelem és támadás esetén egyaránt kedvezők, egy itáliai vagy itáliai–francia hadsereg számára pedig kedvezőtlenek; és ha ehhez még hozzájárul az a már kifejtett körülmény, hogy a tiroli hágók mindezeket a vonalakat átkarolják, akkor igazán semmi ok sincs arra, hogy Németország biztonságában kételkedjünk, még ha egyetlen osztrák katona sem állna már itáliai földön; hiszen ez a lombardiai föld a miénk, valahányszor akarjuk.

Ezek a lombardiai folyamvonalak egyébként többnyire nagyon jelentéke-

telenek és komoly védelemre kevéssé alkalmasak. Eltekintve magától a Pótól, amelyről lejjebb még beszélünk, az egész medencében Franciaország vagy Németország szempontjából csak két valóban jelentékeny hadállás van; az illető vezérkarok helyesen mérték fel ezeknek az erejét, meg is erődítették őket, s így a következő háborúban feltétlenül döntő szerepet játszanak majd. Piemontban, egy mérföldnyire Casale alatt, a Pó addigi keleti folyását délnek kanyarítja, jó három mérföldnyi szakaszon dél-délkeletnek folyik és aztán megint keletnek fordul. Az északi kanyarnál északról a Sesia, a délinél délnyugatról a Tanaro* ömlik bele. Vele egyesülnek, közvetlenül betorkollásuk előtt, közel Alessandriához a Bormida**, az Orba és a Belbo, és együtt egy középpont felé sugáralakban egybeáramló folyamvonal-rendszert alkotnak, melynek legfontosabb csomópontját Alessandria elsáncolt tábora fedezi. Alessandriából egy hadsereg tetszés szerint váltogathatja a kisebb folyók partjait, védelmezheti a front előtt fekvő Pó-vonalat, az ugyancsak megerősített Casalénál átkelhet a Pón vagy hadműveleteket folytathat a Pó jobbpartja mentén lefelé. Ez az állás, kellő erődítményekkel megszilárdítva, az egyetlen, amely fedezi Piemontot, illetve Lombardia és a fejedelemségek elleni támadó hadműveletek báziásul szolgálhat. Mindamellett az a hibája, hogy nincsen mélysége, és minthogy egyrészt megkerülhető, másrészt frontálisan áttörhető, ez a körülmény nagyon kedvezőtlen; egy erőteljes és ügyes támadás az állást hamarosan a még befejezetlen alessandriai elsáncolt táborra redukálná, és hogy ez mennyire óvná meg a védőket attól, hogy kedvezőtlen körülmények között legyenek kénytelenek verekedni, erre vonatkozólag nincs semmi támpontunk, mivel nem ismeretesek sem a legújabb ottani erődítések, sem pedig befejezettségük eddig elért foka. Hogy mennyire fontos ez a hadállás Piemontnak keletről jövő támadások elleni védelme szempontjából, ezt már Napóleon felismerte és ezért Alessandriát újból megerődítette. 1814-ben a hely nem bizonyította be oltalmazó erejét; hogy manapság menynyire képes rá, talán hamarosan alkalmunk lesz meglátni.

A második hadállás, amely ugyanazt nyújtja, sőt még sokkal többet nyújt nyugatról jövő támadásokkal szemben a velencei területnek, mint Alessandria Piemontnak, a Mincio és az Adige. A Garda-tóból kilépve, a Mincio négymérföldes szakaszon, Mantováig, déli irányban folyik, Mantovánál tószerű, mocsarakkal körülvett kiöblösödést kap és innen délkeleti irányban folytatja útját a Pó felé. A mantovai mocsarak alatt a torkolatig terjedő folyamszakasz túl rövid ahhoz, hogy egy hadseregnek átkelőhelyül szolgál-

* *Az 1859-es kiadásban*: Bormida – *Szerk.*
** *Az 1859-es kiadásban*: Tanaro – *Szerk.*

jon, mert a Mantovából kiinduló ellenség hátba támadhatná és a legkedvezőtlenebb körülmények között kényszeríthetné csatára. Egy dél felőli megkerüléshez távolabbról kellene nekilendülni és Reverénél vagy Ferraránál a Pón átkelni. Észak felől a Garda-tó messzire oltalmazza a Minciónál levő állást a megkerüléstől, úgyhogy a valóban védelmezendő Mincio-vonal Peschierától Mantováig csak négy mérföld hosszú és mindegyik szárnyán egy erődre támaszkodik, amely kijáratot biztosít a jobbpartra. Maga a Mincio nem számottevő akadály, és partjai helyenként váltakozva magasodnak egymás fölé; ezáltal e vonal 1848 előtt bizonyos fokig rossz hírbe került, s ha egy különös körülmény nem erősítené meg jelentősen, nehezen tehetett volna valaha is szert nagy hírnévre. Ez a különös körülmény pedig az, hogy négy mérfölddel hátrább Felső-Itália második folyója, az Adige a Mincióval és az Alsó-Póval meglehetősen párhuzamos ívben halad, és így egy második, erősebb állást alkot, amelyet megszilárdít a két Adige-erőd, Verona és Legnago. S a két folyamvonal, négy erődjével, egy Itália vagy Franciaország által megtámadott német vagy osztrák hadsereg számára olyan erős védelmi állást alkot, hogy ehhez fogható nincs még egy Európában, és hogy a helyőrség kikülönítése után még harcmezőre vihető hadsereg ebben az állásban kétszerte nagyobb erő támadásával is nyugodtan szembenézhet. Hogy ez a hadállás mit nyújt, azt Radetzky 1848-ban bebizonyította. A milánói márciusi forradalom[93], az itáliai ezredeknek a leszakadása és a piemontiaknak a Ticinón való átkelése után csapatai maradványával, körülbelül 45 000 emberrel Veronába vonult. A 15 000 főnyi helyőrség levonása után valamivel több mint 30 000 fő állt még a rendelkezésére. Vele szemben körülbelül 60 000 piemonti, toszkánai, modenai és parmai állt a Mincio és az Adige között. Hátában megjelent Durando hadserege, körülbelül 45 000 főnyi pápai és nápolyi csapatok és önkéntesek.[184] Csak Tirolon át maradt meg az összeköttetése, s ezt is, bár nem súlyosan, fenyegették lombardiai szabadcsapatok a hegyekben. Radetzky ennek ellenére tartotta magát. Peschiera és Mantova megfigyelése annyi csapatot vont el a piemontiaktól, hogy május 6-án, a veronai állás megtámadásakor (Santa Lucia-i csata) csak négy hadosztállyal, 40–45 000 fővel állhattak ki; Radetzky a veronai helyőrséggel együtt 36 000 főt vethetett be. Az osztrákok taktikailag erős védelmi állását figyelembe véve, az egyensúly a csatatéren máris helyreállt tehát, és a piemontiak vereséget szenvedtek. A május 15-i nápolyi ellenforradalom megszabadította Radetzkyt a 15 000 nápolyi jelenlététől[185] és a velencei szárazföld hadseregét körülbelül 30 000 főre csökkentette, de ebből csak 5000 pápai svájcit és körülbelül ugyanennyi pápai olasz sorkatonát lehetett nyílt mezőn felhasználni; a többi szabadcsapat

volt. Nugent majdnem 20 000 főnyi tartalékhadserege, amelyet áprilisban az Isonzónál alakítottak, könnyen keresztülvágta magát ezeken a csapatokon és május 25-én Veronánál egyesült Radetzkyval. Most az öreg tábornagy végre kiléphetett a passzív védekezésből. Hogy felmentse Peschierát, amelyet a piemontiak ostromoltak, és hogy maga is több levegőhöz jusson, egész hadseregével megindította híres oldalmenetét Mantova felé (május 27.), innen 29-én átkelt a Mincio jobbpartjára, megrohamozta az ellenséges vonalat Curtatonénál és 30-án előnyomult Goito felé, hátba és oldalba támadva az itáliaiakat. De ugyanezen a napon elesett Peschiera; az időjárás kedvezőtlenre fordult, és a döntő csatára Radetzky még nem érezte magát elég erősnek. Ezért június 4-én Mantován át ismét visszavonult az Adigéhoz, a tartalékhadtestet Veronába küldte és csapatai maradékával Legnagón át Vicenza ellen ment, amelyet Durando elsáncolt és 17 000 fővel megszállva tartott. 10-én 30 000 fővel megtámadta Vicenzát, 11-én Durando hősies ellenállás után kapitulált. A második hadtest (d'Aspre) leigázta Padovát, a felső Brenta-völgyet és egyáltalában a velencei szárazföldet, majd pedig követte az első hadtestet Veronába; egy második tartalékhadtest Welden parancsnoksága alatt az Isonzo felől nyomult előre. Ezalatt és a hadjárat eldöntéig a piemontiak babonás csökönyösséggel egész figyelmüket a rivoli fennsíkra összpontosították, amelyet Napóleon győzelme óta, úgy látszik, Itália kulcsának tekintettek, de amelynek 1848-ban már semmiféle jelentősége nem volt, amióta az osztrákok ismét biztos összeköttetést nyitottak maguknak Tirollal a Vallarsán keresztül és főként közvetlen összeköttetést is Béccsel az Isonzón át. Ugyanakkor azonban Mantova ellen is tenniök kellett valamit; blokád alá vették tehát a Mincio jobbpartját – olyan hadművelet volt ez, amelynek nem is lehetett más célja, mint az, hogy a piemonti táborban uralkodó tanácstalanságot tanúsítsa, a hadsereget az egész, Rivolitól Borgofortéig terjedő nyolc mérföld hosszú vonalon felaprózza és ráadásul a Mincióval félbevágja két részre, melyek nem támogathatták egymást.

Amikor mármost megkísérelték, hogy Mantovát a balparton is blokád alá vegyék, Radetzky, aki közben Welden csapataiból 12 000 főt magához csatolt, úgy döntött, hogy áttöri a piemontiak meggyengült középjét és aztán a gyülekező csapatokat egyenként megveri. Július 22-én megtámadtatta Rivolit, s a piemontiak azt 23-án kiürítették; 23-án ő maga Veronából 40 000 fővel a csupán 14 000 piemonti által védett sonai és sommacampagnai állás ellen vonult, elfoglalta ezt és így széttörte az egész ellenséges vonalat. A piemonti balszárnyat 24-én teljes egészében visszavetették a Mincio mögé, az időközben összevont és az osztrákok ellen előnyomuló jobbszárnyat pedig 25-én Custozzánál megverték; 26-án az egész osztrák hadsereg

átkelt a Minción és Voltánál még egyszer megverte a piemontiakat. Ezzel a hadjárat be is fejeződött; a piemontiak szinte minden ellenállás nélkül visszavonultak a Ticino mögé.

Az 1848-as hadjáratnak ez a rövid elbeszélése minden elméleti érvnél csattanósabban bizonyítja a Minciónál és az Adigénál levő állás erejét. A négy erőd négyszögébe érkezve a piemontiaknak oly sok csapatot kellett kikülöníteniök, hogy támadó erejük, mint a Santa Lucia-i csata bizonyítja, ezáltal már megtört, míg Radetzkynak, mihelyt az első erősítések megérkeztek, megvolt a lehetősége arra, hogy az erődök között teljesen szabadon mozogjon, hol Mantovára, hol Veronára támaszkodjék, ma a Mincio jobbpartján az ellenség hátát fenyegesse, néhány napra rá elfoglalja Vicenzát, és folyvást kézben tartsa a hadjárat kezdeményezését. A piemontiak persze hibát hibára halmoztak; de éppen egy állásnak az ereje az, ami az ellenséget zavarba ejti és szinte rákényszeríti hibák elkövetésére. Az egyes erődök megfigyelése, s még inkább ostroma arra készteti, hogy megossza magát, rendelkezésére álló támadó erejét gyengítse; a folyók rákényszerítik arra, hogy ezt a megosztást megismételje, és többé-kevésbé lehetetlenné teszik különböző hadtesteinek, hogy kölcsönösen segítsék egymást. Mekkora erők kellenek Mantova megostromlásához, amíg Verona különálló erődjeiből bármely pillanatban előtörhet egy csatamezőn bevethető hadsereg?

Mantova egymaga 1797-ben fel tudta tartóztatni Bonaparte tábornok győzedelmes hadseregét.[148] Bonaparte-nak csak két ízben imponált valamely erőd: Mantova és tíz évvel később Danzig[150]. Az [1796–]1797-es hadjárat egész második része – Castiglione, Medole, Calliano, Bassano, Arcole, Rivoli[149] – Mantova körül forog, és csakis ennek az erődnek az eleste után mer a győztes kelet felé és az Isonzón át előrenyomulni. Akkor Verona nem volt megerődítve; 1848-ban Veronának csak az Adige jobbpartján levő körfala volt készen, és a Santa Lucia-i csatát azon a terepen vívták meg, ahol nyomban utána az osztrák redoute-okat* és azóta a különálló tartós erődöket létesítették, s csak ezáltal lett Verona elsáncolt tábora a magva, a reduit-je** az egész állásnak, amelynek ereje ezáltal rendkívül megnőtt.

Mint látható, eszünk ágában sincs lekicsinyelni a Mincio-vonal fontosságát. Ám ne felejtsük el: ez a vonal csakis azóta lett fontos, amióta Ausztria a saját szakállára folytat háborúkat Itáliában és amióta a Bozen–Innsbruck–München összeköttetést a másik, a Treviso–Klagenfurt–Bécs összeköttetés a háttérbe szorította. És Ausztriának, mai alakjában, csakugyan életkérdés

* – zárt kiserődöket; sáncerődöket – *Szerk.*

** – belső erődítése – *Szerk.*

a Mincio-vonal birtoklása. Ausztriának mint önálló államnak, mely mint európai nagyhatalom cselekedeteiben Németországtól is függetleníteni kívánja magát, vagy uralkodnia kell a Mincio és az Alsó-Pó fölött, vagy pedig le kell mondania Tirol védelméről; máskülönben Tirolt két oldalról megkerülnék és csak a Toblach-hágón át lenne összeköttetése a monarchia többi részével (a Salzburgból Innsbruckba vezető út Bajorországon megy át). Az öregebb katonák között él ugyan az a nézet, hogy Tirolnak nagy védelmi képessége van és mind a Duna-, mind a Pó-medencét uralja. Ám ez a nézet merő képzelgésen alapszik, és a tapasztalat sohasem igazolta, mert az olyan felkelő-háború, mint az 1809-es,[186] semmit sem bizonyít egy reguláris hadsereg hadműveleteit illetően.

Ennek a nézetnek az értelmi szerzője *Bülow*; többek között a hohenlindeni[187] és marengoi[154] hadjáratok történetével foglalkozó munkájában mondja ki ezt. A könyv francia fordításának egy példánya – egy Emmett nevű angol hadmérnöké, akit Napóleon idején Szent Ilonára vezényeltek – 1819-ben a fogoly hadvezér kezébe került. Napóleon számos széljegyzetet írt hozzá, és Emmett 1831-ben ezekkel a jegyzetekkel együtt újranyomatta a könyvet.

Napóleon nyilvánvalóan jó benyomásokkal látott hozzá az olvasmányhoz. Bülow-nak ama javaslatához, hogy az egész gyalogságot csatárláncokba kell felfejleszteni, jóindulatúan megjegyzi: „De l'ordre, toujours de l'ordre – les tirailleurs doivent toujours être soutenus par des lignes."* Aztán néhányszor ez következik: „Bien – c'est bien"** – és megint: „Bien". De a huszadik oldaltól Napóleon mégiscsak megsokallja szegény Bülow kínlódását, amellyel a háború minden fordulatát ritka szerencsétlenül és ügyetlenül az excentrikus visszavonulásokra és koncentrikus támadásokra vonatkozó elméletével próbálja megmagyarázni és iskolás interpretációjával megfosztani értelmüktől a legmesteribb sakkhúzásokat. Előbb néhányszor megjegyzi: „Mauvais – cela est mauvais – mauvais principe"*** – majd pedig: „Cela n'est pas vrai – absurde – mauvais plan bien dangereux – restez unis si vous voulez vaincre – il ne faut jamais séparer son armée par un fleuve – tout cet échafaudage est absurde"° stb. És amikor Napóleon egyre-másra csak azt látja, hogy Bülow mindig rossz hadműveleteket dicsér és jókat ócsá-

* – „Rendet, mindig rendet – a csatárokat mindig vonalaknak kell támogatni." – *Szerk.*

** – „Jó – ez jó" – *Szerk.*

*** – „Rossz – ez rossz – rossz elv" – *Szerk.*

° – „Ez nem igaz – képtelenség – rossz, nagyon veszélyes terv – maradjanak együtt, ha győzni akarnak – a hadsereget sohasem szabad folyóval szétválasztanunk – ez az egész tákolmány képtelen" – *Szerk.*

rol, hogy a tábornokoknak a legőrültebb indítékokat tulajdonítja és a legkomikusabb tanácsokat adja, hogy végül el akarja törölni a szuronyt és helyette a gyalogság második vonalát lándzsákkal akarja felfegyverezni, így kiált fel: „Bavardage inintelligible, quel absurde bavardage, quelle absurdité, quel misérable bavardage, quelle ignorance de la guerre."*

Bülow itt a Kray parancsnoksága alatt álló osztrák dunai hadseregnek szemére veti, hogy Tirol helyett Ulmba ment. Tirol, a hegyeknek és szikláknak ez a bevehetetlen bástyája, mondja, egyszerre uralkodik Bajorország és Lombardiának egy része fölött, mihelyt elegendő csapatokkal szállják meg (Napóleon: „On n'attaque pas les montagnes, pas plus le Tirol que la Suisse, on les observe et on les tourne par les plaines"**). Aztán Bülow szemére veti Moreaunak, hogy engedte magát Kray által Ulmnál lekötni, ahelyett, hogy otthagyja és meghódítja a gyengén megszállt Tirolt: Tirol meghódítása, szerinte, térdre kényszerítette volna az osztrák monarchiát (Napóleon: „Absurde, quand même le Tirol eût été ouvert, il ne fallait pas y entrer"***).

Miután Napóleon befejezte az egész könyv elolvasását, a következő szavakkal jellemezte az excentrikus visszavonulásokra és koncentrikus támadásokra és a hegyeknek a síkságok fölötti uralmára alapozott rendszert: „Si vous voulez apprendre la manière de faire battre une armée supérieure par une armée inférieure, étudiez les maximes de cet écrivain; vous aurez des idées sur la science de la guerre, il vous prescrit le contre-pied de ce qu'il faut enseigner."°

Három-négyszer megismételte Napóleon ezt az intelmet: „Il ne faut jamais attaquer les pays des montagnes."°° Ez a viszolygása a hegységtől nyilván a későbbi éveiből datálódik, amikor hadseregei olyan kolosszális létszámot értek el és mind az ellátás, mind a taktikai felfejlődés miatt a síkságokhoz voltak kötve. Spanyolországnak[188] és Tirolnak is meglehetett a maga része ebben. Hisz máskülönben nem félt annyira a hegyektől. Az

* – „Érthetetlen fecsegés, micsoda képtelen fecsegés, micsoda képtelenség, micsoda szánalmas fecsegés, micsoda nem-ismerése a háborúnak." – *Szerk.*

** – „Az ember nem rohamozza meg a hegységeket, Tirolt éppoly kevéssé, mint Svájcot, a hegységeket az ember szemmel tartja és megkerüli a síkságokon át" – *Szerk.*

*** – „Képtelenség, még ha Tirol nyitva állt volna is, akkor sem kellett volna oda behatolni" – *Szerk.*

° – „Ha meg akarják tanulni, hogy egy erősebb hadsereget hogyan kell egy gyengébb hadsereggel megveretni, tanulmányozzák ennek a szerzőnek az alapelveit; ebből fogalmat alkothatnak a háború tudományáról, hiszen éppen az ellenkezőjét írja elő annak, amit tanítani kell." – *Szerk.*

°° – „Sohasem szabad a hegyvidékeket megtámadni." – *Szerk.*

[1796–]1797-es hadjáratának első felét teljesen a hegyekben vívta meg, és a rákövetkező években Masséna és Macdonald eléggé bebizonyították, hogy a hegyi háborúban is – sőt, ott a leginkább – lehet csekély erőkkel nagy eredményt elérni. Egészében véve azonban nyilvánvaló, hogy a mi modern hadseregeink a síkságok és az alacsony dombvidék vegyes terepén tudják a legjobban érvényesíteni erejüket, és hogy helytelen az az elmélet, amely szerint egy nagy hadsereget a magas hegységbe kell vezényelni – nem átvonulás, hanem ottani tartós hadállás elfoglalása végett –, amíg jobbra és balra szabadon a rendelkezésére állnak olyan síkságok, mint a bajor és a lombardiai, melyeken el lehet dönteni a háborút. Mennyi ideig élelmezhető Tirolban egy 150 000 főnyi hadsereg? Milyen hamar lekergetné az éhség a síkságra, ahol közben az ellenfélnek időt hagyott arra, hogy megvesse a lábát, s ahol rákényszeríthetik, hogy a legkedvezőtlenebb körülmények között bocsátkozzék csatába? És hol találhatna a szűk völgyekben olyan hadállást, amelyben egész erejét felfejlesztheti?

Ausztria szempontjából, mihelyt nincs már birtokában a Mincio és az Adige, Tirol elveszett állás lenne, amelyet kénytelen volna feladni, mihelyt északról vagy délről megtámadják. Németország szempontjából Tirol a hágói révén átkarolja Lombardiát egészen az Addáig; egy külön cselekvő Ausztria szempontjából Lombardia és a velencei terület karolja át Tirolt egészen a Brentáig. Tirol csak addig tartható Ausztria számára, amíg azt Bajorország északon és a Mincio-vonal birtoklása délen fedezi. A Rajnai Szövetség[189] megalapítása lehetetlenné tette Ausztriának, hogy Tirolt és a velencei területet akár együttvéve is komolyan megvédje, s ezért egészen következetes dolog volt, hogy Napóleon a pozsonyi békekötéskor[190] mindkét tartományt leválasztotta Ausztriától.

Ausztria szempontjából tehát feltétlen szükségszerűség, hogy birtokában tartsa a Mincio-vonalat Peschierával és Mantovával. Németországnak mint egésznek semmi szüksége sincs ennek birtoklására, noha katonailag ez még mindig nagy előny. Hogy ez az előny miben áll, az kézenfekvő. Csakis abban, hogy már eleve erős hadállást biztosít nekünk a lombardiai síkságon, amelyet így nem kell előbb meghódítanunk, és hogy védelmi állásunkat kényelmesen kikerekíti, támadásunkat viszont jelentősen alátámasztja.

S ha a Mincio-vonal nincs Németország kezén?

Tegyük fel, hogy egész Itália független, egységes és Franciaország szövetségese egy Németország elleni támadó háborúban. Mindabból, amit eddig elmondtunk, kitűnik, hogy ebben az esetben a németek hadműveleti és visszavonulási vonala nem Bécs–Klagenfurt–Treviso, hanem München–Innsbruck–Bozen és München–Füssen–Finstermünz–Glurns lenne, és

hogy a lombardiai síkságra vezető kijáratait a Val Sugana és a svájci határ között fekszenek. Melyik hát a döntő támadási pont? Nyilván Felső-Itáliának az a része, amely a félszigetnek Piemonttal és Franciaországgal való összeköttetését biztosítja, a Pó középső része Alessandriától Cremonáig. De a Garda-tó és a Comoi-tó közötti hágók bőven elegendők ahhoz, hogy a németeknek az erre a vidékre való előnyomulást lehetővé tegyék és a visszavonulásukat ugyanezen az útvonalon, legrosszabb esetben a Stilfs-hágón át, nyitva tartsák. Ez esetben a Mincio- és Adige-erődök, amelyekről feltételezték, hogy az itáliaiak birtokában vannak, a döntő csatatértől messzire esnének. A veronai elsáncolt tábor megszállása megfelelő a támadáshoz elegendő erőkkel, csak hasztalanul szétforgácsolná az ellenséges csapatokat. Talán arra számítanak, hogy az itáliaiak Rivoli közkedvelt fennsíkján zömükkel elzárják majd a németek elől az Adige-völgyet? Amióta megépült a Stelvio-út (a Stilfs-hágón át), az Adige-völgy kijárata sokat vesztett fontosságából. De feltéve, hogy Rivoli megint Itália kulcsaként szerepelne, és hogy a németeket az ott álló itáliai hadsereg vonzereje elég erősen ösztökélné a támadásra – mire szolgálna akkor még Verona? Az Adige-völgyet nem zárja le, különben felesleges lenne az itáliaiaknak Rivoliba menetelniök. Ahhoz, hogy vereség esetén a visszavonulást fedezze, elegendő Peschiera, amely fedezett átkelést kínál a Minción és ezzel biztosítja a továbbmenetelést Mantovába vagy Cremonába. Az itáliai haderő egész tömegének a négy erőd között való felállítása pedig, hogy netán itt várják be a franciák megérkezését anélkül, hogy csatára lehessen őket provokálni, mindjárt a hadjárat kezdetétől két részre osztaná a velünk ellenséges erőket és lehetővé tenné, hogy egyesülési vonaluk irányában összevont erőkkel előbb a franciák ellen előnyomuljunk és, miután ezeket megvertük, arra a persze kissé hosszadalmas folyamatra vállalkozzunk, hogy az itáliaiakat erődeikből kifüstöljük. Egy olyan ország, mint Itália, amelynek nemzeti hadserege minden északról és keletről jövő sikeres támadásnál nyomban azon dilemma előtt áll, hogy Piemontot vagy a félszigetet válassza-e bázisául, egy ilyen országnak nyilván nagy védelmi berendezésekkel kell rendelkeznie azon a vidéken, ahol a hadsereg ebbe a dilemmába kerülhet. Itt a Ticinónak és Addának a Póba való betorkollása kínál támpontokat. Von Willisen tábornok („Italienischer Feldzug des Jahres 1848") azt óhajtotta, hogy az osztrákok mindkét pontot erődítsék meg. Eltekintve attól, hogy ez már azért sem lehetséges, mert a szükséges terep nem az övék (Cremonánál a Pó jobbpartja parmai, Piacenzában pedig csak helyőrségre van joguk), ez a két pont túlságosan előre is van tolva ahhoz, hogy nagy védelmi állás legyen olyan országban, ahol az osztrákokat minden háborúban népfelkelések fogják körülvenni; Willisen

– aki két folyó egyesülését látva mindig nyomban nagy elsáncolt tábort tervezget – emellett elfelejti, hogy sem a Ticino, sem az Adda nem védelemre alkalmas vonal, tehát saját nézete szerint sem fedezi a mögötte fekvő vidéket. De ami az osztrákok számára hasztalan pazarlás lenne, az az itáliaiak számára feltétlenül jó hadállás. Számukra a Pó a fő védelmi vonal; a Pizzighettone–Cremona–Piacenza-háromszög, balról Alessandriával és jobbról Mantovával, ennek a vonalnak hatékony védelmét biztosítaná és lehetővé tenné a hadseregnek, hogy fedezetten várja be a távoli szövetségesek megérkezését és egyúttal adott esetben támadóan előrenyomuljon a Sesia és az Adige közötti döntő síkságon.

Von Radowitz tábornok a frankfurti nemzetgyűlésben így nyilatkozott:[174] Németország a Mincio-vonal birtoklása nélkül olyan helyzetben volna, amilyenbe most csak egy balszerencsés egész hadjárat után kerülne. A háború akkor nyomban német területre tolódnék át; az Isonzónál és Olasz-Tirolban kezdődne, és minden délnémet terület, egészen Bajorország belsejéig, meg volna kerülve, úgyhogy a háborút Németországban is a Felső-Rajna helyett az Isarnál kellene megvívni.

Von Radowitz tábornok úgy látszik meglehetősen helyesen ítélte meg hallgatóságának katonai ismereteit. Helyes: ha Németország feladja a Mincio-vonalat, területben és hadállásokban annyit ad fel, amennyit a franciáknak és az itáliaiaknak egy egész szerencsés hadjárat hozhatna. Ezzel viszont Németország még korántsem kerül abba a helyzetbe, amelybe egy balszerencsés hadjárat hozná. Vagy talán egy erős, érintetlen német hadsereg, amely az Alpok bajorországi lábánál gyülekezik és a tiroli hágókon át menetel, hogy betörjön Lombardiába, ugyanabban a helyzetben van, mint egy balszerencsés hadjárat által tönkretett és demoralizált sereg, amely az ellenségtől üldözve a Brenner felé siet? Talán egy eredményes támadás esélye olyan hadállásból, amely sok vonatkozásban uralkodik a franciák és az itáliaiak egyesülési pontja felett, egyenlő egy megvert hadsereg esélyével arra, hogy tüzérségét átvigye az Alpokon? Mielőtt a mienk lett volna a Mincio-vonal, sokkal gyakrabban hódítottuk meg Itáliát, mint amióta a mienk; s ki kételkedik abban, hogy szükség esetén ezt a mutatványt még egyszer megcsináljuk?

Ami mármost azt az állítást illeti, hogy a Mincio-vonal nélkül a háború nyomban Bajorországba és Karintiába tolódna át, ez sem helytálló. Egész ábrázolásunkból az következik, hogy a Mincio-vonal nélkül a német déli határ védelme *csakis támadóan* mehet végbe. Erre késztet az, hogy a német határtartományok hegyes vidékek, amelyek nem alkalmasak döntő csaták megvívására; erre késztet az alpesi hágók kedvező fekvése. A csatatér az

előttük elterülő síkságon van. Oda kell leszállnunk, s ebben semmiféle földi hatalom nem gátolhat meg bennünket. Nemigen képzelhető el a támadás kedvezőbb bevezetése, mint az, amely itt számunkra egy francia–itáliai szövetség legkedvezőtlenebb esetére is kínálkozik. Még kedvezőbbé tehető a helyzet az alpesi utak megjavításával és a tiroli utak csomópontjainak megerődítésével, s ezeknek az erődítéseknek elég hatalmasaknak kell lenniök ahhoz, hogy visszavonulás esetén az ellenséget, ha nem tartóztatják is fel teljesen, legalább jelentős erők kikülönítésére kényszerítsék összeköttetéseinek védelme céljából. Ami az alpesi utakat illeti, valamennyi alpesi háború azt bizonyítja, hogy a legtöbb nem kiépített főútvonalon és sok öszvérúton is nagyobb fáradság nélkül minden fegyvernemmel át lehet kelni. Ilyen körülmények között pedig egy Lombardia ellen irányuló német támadást igazán el lehetne úgy rendezni, hogy minden remény meglegyen a sikerre. Persze, ennek ellenére is érhet bennünket vereség; és akkor következne be az az eset, amelyről Radowitz beszél. Mi a helyzet akkor Bécs fedezetlenül hagyásával és Bajorországnak Tirolon át való megkerülésével?

Először is világos, hogy egyetlen ellenséges zászlóaljnak sem szabad megkockáztatnia az Isonzón való átkelést, míg a Tirolban levő német hadsereget teljesen és véglegesen vissza nem szorították a Brenneren túlra. Attól a pillanattól, amikor Bajorország válik Itáliával szemben a németek hadműveleti alapjává, ettől a pillanattól semmi célja sincs már egy Bécs irányában folytatott itáliai–francia támadásnak; ez az erők hasztalan szétforgácsolása volna. Ha azonban Bécs még akkor is olyan fontos központ volna, hogy érdemes lenne az ellenséges hadsereg főerejét ennek meghódítására irányítani, ez csupán azt bizonyítja, hogy Bécset meg kell erődíteni. Napóleon 1797-es* hadjárata, az 1805-ös és 1809-es itáliai és németországi invázió a franciákra nézve nagyon rosszul végződhetett volna, ha Bécs meg lett volna erődítve. Az ilyen távolságokra előretolt támadást mindig az a veszély fenyegeti, hogy utolsó erőit felmorzsolja egy megerődített főváros. Feltéve egyébként, hogy az ellenség átdobta a német hadsereget a Brenneren, mekkora túlerőt kell még előfeltételezni ahhoz, hogy csapatokat különíthessen ki hatékony belső-ausztriai fellépéséhez!

S mi a helyzet egész Dél-Németországnak Itália által való átkarolásával? Csakugyan, ha Lombardia Németországot Münchenig átkarolja, milyen messzire karolja át akkor Németország Itáliát? Milánóig és Paviáig mindenképpen. Az esélyek tehát ennyiben egyenlők. De Németország sokkal nagyobb szélessége folytán egy felső-rajnai hadseregnek, amelyet Itálián át

* *Az 1859-es kiadásban*: 1798-as – *Szerk.*

München felé „átkarolnak", ezért nem kell mindjárt visszavonulnia. Egy elsáncolt tábor Felső-Bajorországban vagy München átmeneti megerődítése befogadná a megvert tiroli hadsereget és hamarosan megállítaná az utána nyomuló ellenség támadását, míg a felső-rajnai hadseregnek megmaradna a választása, hogy Ulmra és Ingolstadtra vagy a Majnára támaszkodjék-e, a legrosszabb esetben tehát megváltoztassa hadműveleti bázisát. Itáliában viszont mindez másként van. Ha egy itáliai hadsereget a tiroli hágókon át nyugaton átkarolnak, akkor azt már csak erődeikből kell kiűzni és egész Itália meg van hódítva. Németországnak egy Franciaország és Itália közös erői elleni háborúban mindig több hadserege van, legalább három, és a győzelem vagy a vereség mindhárom hadjárat összeredményétől függ. Itália csak egy hadseregnek nyújt teret; minden megosztás hiba lenne; és ha ez az egy hadsereg megsemmisül, ezzel Itália meg van hódítva. Egy Itáliában álló francia hadsereg számára minden körülmények között a Franciaországgal való összeköttetés a legfontosabb; és ameddig ez az összekötővonal nem korlátozódik a Col di Tendára és Genovára, addig szárnyát odakínálja a Tirolban álló németeknek – mégpedig annál inkább, minél messzebbre nyomulnak előre a franciák Itáliában. Azzal az eshetőséggel, hogy a franciák és az itáliaiak Tirolon át behatolnak Bajorországba, persze számolni kell attól a pillanattól fogva, amikor megint *német* háborúkat viselnek Itáliában és a hadműveleti bázist Ausztriából Bajorországba helyezik át. De alkalmas erődítési létesítményekkel – modern értelemben véve, amikor az erődök vannak a hadseregek kedvéért, nem pedig a hadseregek az erődök kedvéért – ennek az inváziónak sokkal könnyebben törhető le az éle, mint egy itáliai német inváziónak. Éppen ezért egész Dél-Németországnak ebből az úgynevezett „átkarolásából" nem kell mumust csinálnunk. Egy felső-rajnai német hadsereget Itálián és Tirolon át megkerülő ellenségnek egészen a Keleti-tengerig kell előrenyomulnia, hogy learathassa ezen átkarolás gyümölcseit. De Napóleonnak Jénából Stettinbe való menetelése[191] bajosan ismételhető meg München–Danzig irányban.

Hogy Németország az Adige- és Mincio-vonal feladásával nagyon erős védelmi állásokról mond le, azt semmiképp sem vitatjuk. De hogy ez az állás a német déli határ biztonságához *elengedhetetlen*, azt már teljességgel elvitatjuk. Persze, ha abból az előfeltevésből indulunk ki, amelyből az ellenkező nézet képviselői úgy látszik kiindulnak, hogy egy német hadsereg, bárhol mutatkozik is, mindenkor vereséget szenved, – csakugyan azt képzelhetjük, hogy az Adigéra, a Mincióra és a Póra feltétlenül szükségünk van. Ám akkor valójában végképp nem érnek semmit; akkor nem segítenek rajtunk sem erődök, sem hadseregek, s legjobb, ha mindjárt átmegyünk a cau-

diumi igán[192]. Nekünk más nézeteink vannak Németország védelmi erejét illetően, és ezért teljesen meg vagyunk elégedve, hogy déli határunkat biztosítva látjuk azon előnyök által, amelyeket az a lombardiai földön való támadáshoz nyújt.

Csakhogy itt politikai megfontolások is közrejátszanak, amelyeket nem mellőzhetünk. 1820 óta[193] az itáliai nemzeti mozgalom minden vereségből megfiatalodva és megerősödve került ki. Kevés ország van, amelynek úgynevezett természetes határai ennyire egybeesnek a nemzetiségi határokkal és egyúttal ennyire markánsak. Ha egy ilyen országban, amely ráadásul huszonöt millió lakost számlál, a nemzeti mozgalom egyszer már megerősödött, nem csillapodhatik le újra, amíg az ország egyik legjobb, politikailag és katonailag legfontosabb része és vele az összlakosság számának majdnem egynegyede nemzetellenes idegenuralomnak van alávetve. 1820 óta Ausztria már csak erőszakkal, az ismételt felkelések leverésével, az ostromállapot terrorjával uralkodik Itáliában. Itáliai uralmának fenntartása érdekében Ausztria kénytelen politikai ellenfeleit, azaz minden itáliait, aki itáliainak érzi magát, rosszabb elbánásban részesíteni, mint a közönséges bűnözőket. Ausztria úgy bánt és helyenként ma is úgy bánik az itáliai politikai foglyokkal, hogy erre civilizált országokban nemigen találunk példát. Az osztrákok Itáliában a politikai bűnösök ellen különös előszeretettel alkalmazták a megalázó botozást, akár vallomások kicsikarása végett, akár büntetés ürügyén. Mennyi erkölcsi megbotránkozást váltott már ki az itáliai tőr, a politikai orgyilkosság; de arról úgy látszik egészen megfeledkeztek, hogy ezt az osztrák bot provokálta. Azok az eszközök, amelyekhez Ausztriának folyamodnia kell, hogy fenntartsa uralmát Itáliában, bizonyítják a legjobban, hogy ez az uralom semmiképpen sem lehet tartós; és Németországnak, melynek ehhez az uralomhoz, bármit mond is Radowitz, Willisen és Hailbronner, nem fűződik ugyanolyan érdeke, mint Ausztriának. Most kétségtelenül el kell döntenie, vajon ez az érdeke felér-e a vele járó sok hátránnyal.

Felső-Itália olyan függelék, amely Németországnak minden körülmények között csak háborúban lehet hasznára, békében viszont csak árthat. A fékentartásához szükséges hadseregek 1820 óta egyre növekedtek és 1848 óta a legnagyobb békében meghaladják a 70 000 főt, s mindig mintha ellenséges országban lennének, minden pillanatban számítaniok kell támadásokra. Az 1848–49-es háború és Itáliának mind a mai napig tartó megszállása – a piemonti hadisarc ellenére, az ismételt lombardiai sarcok, kényszerkölcsönök és különadók ellenére – nyilván sokkal többe került Ausztriának, mint amennyit Itália 1848 óta jövedelmezett neki. Pedig 1848-tól 1854-ig az országot rendszeresen úgy kezelték, mint csupán ideiglenes birtokot, amely-

ből a lehető legtöbbet kipréselnek, mielőtt kiürítik. Csakis a keleti háború[136] óta került Lombardia néhány évre kevésbé abnormis helyzetbe; de vajon meddig tart ez a mai bonyodalmak közepette, amikor az itáliai nemzeti érzés megint oly hevesen lüktet?

S ami még sokkal fontosabb: vajon megéri-e Lombardia birtoklása mindazt a gyűlöletet, mindazt a fanatikus ellenségességet, amelyet ez Itália-szerte reánk vont? Megéri-e a felelősségvállalást azokért a rendszabályokért, amelyekkel Ausztria – Németország nevében és érdekében, amint ezt nekünk bizonygatják – ottani uralmát biztosítja? Megéri-e az Itália többi részének belügyeibe való szüntelen beavatkozásokat, amelyek nélkül, az eddigi gyakorlat és az osztrák bizonykodások szerint, Lombardiát nem lehet kézben tartani, és amelyek az itáliaiaknak velünk, németekkel szemben táplált gyűlöletét csak még jobban felszítják? Minden eddigi katonai megfontolásnál mindig feltételeztük a legrosszabb esetet, Franciaország és Itália szövetségét. Amíg Lombardiát megtartjuk, Itália feltétlenül szövetségese lesz Franciaországnak minden Németország elleni francia háborúban. Mihelyt Lombardiát feladjuk, ez véget ér. De vajon érdekünk-e, hogy négy erőd megtartásáért 25 millió itáliait fanatikus ellenségünkké és a franciák szövetségesévé tegyünk?

Kissé megütközik az ember, amikor németek szájából hallja, amint érdekelt számítással arról fecsegnek, hogy az itáliaiak politikailag tehetetlenek és az a rendeltetésük, hogy német vagy francia uralom alatt éljenek; amint különböző spekulációkba bocsátkoznak egy egységes Itália lehetséges vagy lehetetlen voltáról. Talán olyan régen volt, amikor mi, a nagy német nemzet, amely kétszer annyi lelket számlál, mint az itáliaiak, amikor *mi* megszabadultunk attól a „rendeltetéstől", hogy vagy francia, vagy orosz uralom alatt éljünk? És vajon a mai gyakorlat megoldotta-e Németország egységének vagy szétforgácsoltságának kérdését? Nem állunk-e ebben a pillanatban minden valószínűség szerint olyan események küszöbén, amelyek még csak most érlelik jövőnket, azt a kérdést, hogy az egyik vagy a másik irányba dől-e el? Talán teljesen elfelejtettük már Napóleon erfurti tartózkodását[194], vagy az osztrákok Oroszországra apellálását a varsói konferenciákon[195], vagy a bronzelli csatát[196]?

Tegyük fel egy pillanatra, hogy Itáliának csakugyan német vagy francia befolyás alatt kell állnia. Ebben az esetben a rokonszenven kívül éppen a befolyást gyakorló két ország katonai-földrajzi helyzetének is döntő szerepe van. Vegyük egyenlőnek Franciaország és Németország haderejét, bár Németország nyilvánvalóan jóval erősebb lehetne. Mármost azt hisszük, bebizonyítottuk, hogy a legeslegkedvezőbb esetben, nevezetesen ha a Wallis és a

Simplon nyitva áll a franciák előtt, a franciák közvetlen katonai befolyást csak Piemontra gyakorolhatnak, és előbb meg kell nyerniök egy csatát, hogy azt távolabb fekvő területekre is kiterjesszék, a mi befolyásunk viszont egész Lombardiára, valamint Piemont és a félsziget érintkezési pontjára terjed ki, s előbb meg kell verniök bennünket, hogy ezt a befolyásunkat elvegyék. Az uralom ilyen földrajzi adottságai mellett pedig igazán nem kell féltenünk Németország befolyását a francia konkurrenciától.

Hailbronner tábornok az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ban nemrég körülbelül a következőket mondta: Németországnak más a rendeltetése, mintsem hogy villámhárítóul szolgáljon a Bonaparte-dinasztia feje fölött tornyosuló viharokban. Ugyanezzel a joggal az itáliaiak is azt mondhatják: Itáliának más a rendeltetése, mintsem hogy a németeknek ütközőül szolgáljon a Franciaország által rájuk mért lökések ellen, és ezért hálából az osztrákoktól botozásokban részesüljön. Ha viszont Németországnak érdeke fűződik ahhoz, hogy itt ilyen ütközője legyen, ez mindenképpen sokkal inkább érhető el azzal, hogy jó kapcsolatokat teremt Itáliával, hogy tiszteletben tartja a nemzeti mozgalom jogait és az itáliaiakra bízza az itáliai ügyeket mindaddig, amíg ők nem avatkoznak be német ügyekbe. Radowitznak az az állítása, hogy Felső-Itáliában holnap szükségképpen Franciaország uralkodik majd, ha Ausztria ma kimegy onnan, a maga idejében éppoly alaptalan volt, mint még három hónappal ezelőtt is; a mai körülmények között úgy látszik, mintha igazsággá akarna válni, de Radowitz értelmezésével ellenkező értelemben. Ha a huszonöt millió itáliai nem tudja megvédeni függetlenségét, akkor még sokkal kevésbé teheti meg ezt a kétmillió dán, a négymillió belga, a hárommillió hollandi. Ennek ellenére nem halljuk, hogy az itáliai német uralom védelmezői azon jajveszékelnének, hogy ezekben az országokban francia, illetve svéd uralom van, és helyette német uralmat követelnének.

Ami az egység kérdését illeti, véleményünk a következő: vagy egységessé tud válni Itália, és akkor megvan a saját politikája, amely szükségképpen sem nem német, sem nem francia, és ezért ránk nem lehet károsabb, mint a franciákra; vagy pedig szétforgácsolt marad, és akkor a szétforgácsoltság biztosít nekünk szövetségeseket Itáliában minden Franciaország ellen folytatott háborúban.

Annyi mindenesetre bizonyos: akár a miénk Lombardia, akár nem, mindig jelentős befolyásunk lesz Itáliában, *amíg otthon erősek vagyunk*. Ha Itáliára bízzuk saját ügyei intézését, önmagától megszűnik az itáliaiak velünk szemben táplált gyűlölete, és rájuk gyakorolt természetes befolyásunk mindenképpen sokkal jelentősebb lesz és bizonyos körülmények között valódi

hegemóniává fokozódhatik. Ahelyett tehát, hogy erőnk forrását idegen föld birtoklásában és egy olyan idegen nemzetiség elnyomásában keresnénk, amelynek jövőrehivatottságát csak az előítélet vitathatja el, jobban tennők, ha arról gondoskodnánk, hogy *otthon egységesek és erősek legyünk.*

III

Ami az egyiket megilleti, a másiknak is jár. Ha mi a Pót és a Minciót követeljük, nem annyira az itáliaiak, mint inkább a franciák elleni védelemhez, nem szabad csodálkoznunk, ha a franciák is folyamvonalakat vesznek igénybe, hogy ellenünk védekezzenek.

Franciaország súlypontja nem a közepén, a Loire mentén, Orléans-nál van, hanem északon, a Szajna mentén, Párizsban; és kétszeres tapasztalat bizonyítja, hogy Párizs eleste egész Franciaország elestét jelenti.[197] Franciaország határalakzatának katonai jelentőségét tehát mindenekelőtt az szabja meg, hogy milyen védelmet nyújt Párizsnak.

Párizstól Lyon, Bázel, Strasbourg, Lauterbourg egyenes vonalban körülbelül egyenlő távol van, mintegy ötvenöt mérföldnyire. De minden olyan inváziónál, amelyet Itáliából indítanak Franciaország ellen, és amelynek objektuma Párizs, Lyon környékén, a Rhône és a Loire között vagy ettől északabbra kell előrenyomulni, ha nem akarják veszélyeztetni az összeköttetést. Franciaország alpesi határa tehát, Grenoble-tól délre, egy Párizs elleni előnyomulásnál nem jöhet számításba; Párizs erről az oldalról teljesen fedezve van.

Lauterbourg-nál a francia határ elhagyja a Rajnát és derékszögben elfordul tőle északnyugatnak; Lauterbourg-tól Dunkerque-ig úgyszólván egyenes vonalat alkot. A Párizs–Lyon sugárral Bázelon és Strasbourg-on át Lauterbourg-ig húzott körív tehát itt megszakad; a francia északi határ éppenséggel ennek az ívnek a húrját képezi és ezen a húron túli körszelet nem tartozik Franciaországhoz. A legrövidebb összekötővonal Párizstól az északi határig, a Párizs–Mons vonal, csak fele olyan hosszú, mint a Párizs–Lyon vagy a Párizs–Strasbourg sugár.

Ezekben az egyszerű mértani viszonyokban rejlik az oka annak, hogy miért Belgiumnak kell a csatatérnek lennie minden Németország és Franciaország között északon folyó háborúban. Belgium átkarolja egész Észak-Franciaországot Verduntől és a Felső-Marne-től egészen a Rajnáig. Vagyis: egy Belgiumból behatoló hadsereg hamarabb lehet Párizsnál, semmint egy Verdunön vagy Chaumont-on túl a Rajna felé álló francia hadsereg oda visz-

szatérhet; a Belgiumból előnyomuló hadsereg tehát sikeres támadás esetén mindig beékelődhetik Párizs és a francia moselle-i vagy rajnai hadsereg közé; annál is inkább, mivel a belga határtól a Marne-nál levő és az átkarolás szempontjából döntő pontokig (Meaux, Château-Thierry, Epernay) még rövidebb az út, *mint magába Párizsba.*

S ez még nem minden. Párizs irányában az ellenség az egész vonalon, a Meuse-től a tengerig, a legcsekélyebb terepakadályba sem ütközik, amíg el nem éri az Aisne-t és az Alsó-Oise-t, amelyeknek a folyása azonban meglehetősen kedvezőtlen Párizs északról való védelme szempontjából. Sem 1814-ben, sem 1815-ben nem gördítettek komoly akadályokat a támadás útjába. De ha megengedjük is, hogy e két folyót be lehet vonni – és 1814-ben részben be is vonták – a Szajna és mellékfolyói által alkotott védelmi rendszer körletébe, ezzel egyúttal leszögeztük azt a tényt is, hogy Észak-Franciaország tulajdonképpeni védelme csak Compiègne-nél és Soissons-nál kezdődik, és hogy az első védelmi állás, amely Párizst észak felől fedezi, csak tizenkét mérföldnyire van Párizstól.

A Belgium felőli francia határnál gyengébb államhatárt elképzelni is nehéz. Tudjuk, mennyit fáradozott Vauban, hogy a természetes védelmi eszközök hiányát mesterségesekkel pótolja; azt is tudjuk, hogy 1814-ben és 1815-ben hogyan hatolt át a támadás a hármas erődövön, szinte ügyet sem vetve rá. Tudjuk, hogy 1815-ben egyetlenegy porosz hadtest támadásai nyomán hogyan estek el sorban az erődök hallatlanul rövid ostrom és lövetés után. Avesnes 1815 június 22-én adta meg magát, miután fél napon át lőtték tíz tábori tarackból. Guise egyetlen lövés nélkül kapitulált tíz tábori löveg előtt. Maubeuge 14 napi ostrom után július 13-án adta meg magát. Landrecies június 21-én nyitotta meg kapuit 36 órás ostrom és kétórás lövetés után, miután az ostromlók mindössze 126 bombát és 52 ágyúgolyót lőttek ki. Mariembourg csak a forma kedvéért ragaszkodott annyi megbecsüléshez, hogy az ostromlók legalább egy futóárkot ássanak és legalább egy huszonnégyfontos golyót lőjenek ki rá, és július 28-án kapitulált. Philippeville kétnapi ostromot és néhány órai lövetést, Rocroi 26 órai ostromot és kétórai ágyúzást bírt ki. Csak Mézières tartotta magát 18 napig az ostrommunkálatok megkezdése után. A parancsnokok körében valóságos kapitulálási láz tört ki, csaknem akkora, mint Poroszországban a jénai csata után; és ha valaki azzal érvel, hogy ezek a helyek 1815-ben omladoztak, helyőrségük gyenge és rosszul felfegyverzett volt, akkor ne feledjük, hogy egyes kivételektől eltekintve ezek az erődök szükségképpen *mindig* elhanyagoltak. A Vauban-féle hármas erődöv manapság elvesztette minden értékét, határozottan káros Franciaországra nézve. A Meuse-től nyugatra levő erődök közül egyik

sem fedez önmagában véve semmiféle terepszakaszt sem és sehol sem található négy vagy öt olyan erőd, amelyek együttesen egy csoportot alkotnának, melyen belül egy hadsereg fedezetet találna és egyúttal manőverezési képességét is megőrizné. Ez azért van, mert egyik sem fekszik valamely nagyobb folyam mellett. A Lys, a Schelde, a Sambre csak belga területen tesz szert katonai jelentőségre; s így ezeknek a nyílt mezőn szétszórtan fekvő erődöknek a hatása nem terjed túl ágyúik lőtávolságán. Leszámítva a határon levő néhány nagy katonai tábort, amely egy Belgium felé indított támadás támaszpontjául szolgálhat, és a Meuse és Moselle néhány stratégiai jelentőségű pontját, minden egyéb megerősített hely és erőd a francia északi határon csak a haderő leghasztalanabb szétforgácsolását szolgálja. Bármely kormány, amely leromboltatná őket, szolgálatot tenne Franciaországnak; de mit szólna ehhez a babonás francia hagyománytisztelet?

A francia északi határ tehát a legnagyobb mértékben kedvezőtlen a védelemre, valójában egyáltalán nem is védhető, és a Vauban-féle erődöv ahelyett, hogy erősítené, ma már csak gyengeségének bevallása és emlékműve.

Mint ahogy a közép-európai nagyhatalom elméletének hirdetői Itáliában, úgy a franciák is északi határukon túl keresnek olyan folyamvonalat, amely jó védelmi állást nyújthatna nekik. Melyik lehetne ez?

Az első erre kínálkozó vonal az Alsó-Schelde és a Dyle vonala lenne, folytatva a Sambre-nak a Meuse-be való betorkollásáig. Ez a vonal Belgium nagyobbik felét hozzácsapná Franciaországhoz. Magában foglalná szinte valamennyi híres belga csatateret, amelyeken franciák és németek egymással küzdöttek: Oudenarde-ot, Jemappes-ot, Fleurust, Lignyt, Waterloot.[198] De ez még mindig nem képez védelmi vonalat, a Schelde és a Meuse között nagy rést hagyna, amelyen az ellenség akadálytalanul behatolhatna.

A második vonal maga a Meuse lenne. Még ha a Meuse balpartja Franciaországé, akkor sincs annyira kedvező helyzetben, mint Németország, ha Itáliában csak az Adige-vonal van birtokában. Az Adige-vonal meglehetősen teljes kikerekítést ad, a Meuse csak nagyon tökéletlent. Ha Namurtól Antwerpen felé folynék, sokkal jobb határvonalat képezne. Csakhogy Namurtól északkeletnek fordul és csak Venloon túl folyik nagy ívben az Északi-tenger felé.

A Namurtól északra a Meuse és a tenger között fekvő egész területet háborúban csak erődítményei fedeznék; mert a Meuse-ön való ellenséges átkelés a francia hadsereget mindig a délbrabanti síkságon találná, a Rajna német balpartja ellen irányuló francia támadás viszont nyomban az erős Rajna-vonalba ütköznék, mégpedig egészen közvetlenül a kölni elsáncolt táborba. A Meuse Sedan és Liège közötti beszögellése is gyengíti ezt a vona-

lat, habár az Ardennek töltik ki. A Meuse-vonal tehát a franciáknak egyik helyen túl sokat, más helyeken túl keveset ad a jó határvédelemhez. Menjünk hát tovább.

Helyezzük a térképen körzőnk egyik szárát megint Párizsra és írjunk le a Párizs–Lyon sugárral egy ívet Bázeltől az Északi-tengerig, akkor azt találjuk, hogy a Rajna folyása *Bázeltől egészen a torkolatáig* meglepő pontossággal *ezt az ívet* követi. Néhány mérföldnyi eltéréssel a Rajnánál levő összes fontos pontok egyenlő távolságban vannak Párizstól. *Ez a tulajdonképpeni, reális oka annak, hogy a franciák a Rajna-határt kívánják.*

Ha a Rajna Franciaországé, akkor Németországgal szemben Párizs valóban Franciaország középpontja. Az összes sugarak, amelyek Párizsból a megtámadható határ felé futnak, akár a Rajnához, akár a Jurához, egyforma hosszúak. Mindenütt a kör domború kerülete fordul az ellenség felé, s emögött kell kerülőutakon manővereznie, míg a francia hadseregek a rövidebb húron mozoghatnak és megelőzhetik az ellenséget. Az egyes hadseregek egyenlő hosszú hadműveleti és visszavonulási vonalai rendkívül megkönnyítik a koncentrikus visszavonulást és ezzel egy adott ponton azt a lehetőséget, hogy e hadseregek közül kettő a még megosztott ellenség ellen egy főcsapásra egyesüljön.

A Rajna-határ birtoklásával Franciaország védelmi rendszere, ami a *természeti* előfeltételeket illeti, egyike lenne azoknak, melyeket Willisen tábornok „eszményinek" nevez, amelyek minden kívánalomnak megfelelnek. A Szajna-medence erős belső védelmi rendszere, amelyet a legyezőformában a Szajnába áramló Yonne, Aube, Marne, Aisne és Oise folyók alkotnak, ez a folyamrendszer, ahol Napóleon 1814-ben a szövetségeseket stratégiából oly keményen megleckéztette,[199] csak ezáltal válik minden irányban egyenlően fedezetté; az ellenség valamennyi oldalról meglehetősen egyidejűleg ér oda és a folyóknál feltartóztatható, míg a francia hadseregek egyesült erővel az ellenség mindegyik elszigetelt oszlopát egyenként meg tudják támadni; a Rajna-vonal nélkül viszont a legdöntőbb pontnál, Compiègne-nél és Soissons-nál, a védelem csak 12 mérföldnyire Párizstól tud megállni. Európa egyetlen területén sem támogatnák a védelmet nagy erők gyors összpontosításában annyira a vasutak, mint a Szajna és a Rajna közötti vidéken. Párizsból mint központból sugárszerűen futnak a vasútvonalak Boulogne-ba, Brugge-be, Gentbe, Antwerpenbe, Maastrichtbe, Liège-be és Kölnbe, Metzen át Mannheimbe és Mainzba, Strasbourg-ba, Bázelba, Dijonba és Lyonba. Bármelyik ponton lépjen is fel az ellenség a legerősebben, mindenütt bedobható ellene Párizsból vasúton a tartalékhadsereg egész ereje. A Szajna-medence belső védelmének erejét külön fokozza még az, hogy e me-

dencén belül az összes sugárirányú vasútvonalak folyóvölgyekben futnak (Oise, Marne, Szajna, Aube, részben Yonne). De ez még nem minden. Három koncentrikus vasúti ív fut legalább negyedkörnyi hosszúságban Párizs körül, meglehetősen egyenlő távolságban egymástól: az első a Rajna-balparti vasutakon át, amelyek most már szinte megszakítás nélkül futnak Neusstől Bázelig; a második Ostende-tól és Antwerpentől Namuron, Arlonon, Thionville-en, Metzen és Nancyn át Epinalig visz és szintén úgyszólván be van fejezve; végül a harmadik Calais-tól Lille-en Douain, St.-Quentinen, Reimsen, Châlons-sur-Marne-on és St.-Dizier-n át Chaumont-ig visz. Így hát minden zegben-zugban adva vannak az eszközök ahhoz, hogy nagy tömegű csapatot a legrövidebb idő alatt tetszés szerinti ponton összevonjanak, s itt természet és művészet révén mindennemű erődítmények nélkül a manőverezési képesség a védelmet olyan erőssé tenné, hogy egy Franciaország elleni inváziónak egészen más ellenállással kellene számolnia, mint amilyenbe 1814-ben és 1815-ben ütközött.

A Rajna mint határfolyó csak egyvalaminek lenne hijával. Ameddig az egyik partja teljes egészében német, a másik teljes egészében francia, addig a két nép egyike sem uralkodik felette. Egy túlerőben levő hadsereget, bármelyik nemzethez tartozik is, sehol sem lehetne meggátolni az átkelésben; ezt százszor láttuk, és a stratégia meg is magyarázza, miért kell ennek így lennie. Túlerőben levő német támadás esetén a francia védelem csak jóval hátrább tudna megállni: az északi hadsereg a Meuse-nél Venloo és Namur között; a mosellei hadsereg a Moselle-nál, körülbelül a Saar betorkollásánál; a felső-rajnai hadsereg a Felső-Moselle-nál és a Felső-Meuse-nél. A Rajna fölötti teljes uralkodáshoz, az ellenséges folyamátkelés erőteljes elhárításához tehát a franciáknak hídfők kellenének a Rajna jobbpartján. Napóleon tehát egészen következetes volt, amikor Weselt, Kastelt és Kehlt minden további nélkül bekebelezte a francia császársághoz.[200] S a dolgok mai állása szerint unokaöccse azokon a szép erődökön kívül, amelyeket a németek a Rajna balpartjára építettek neki, kiegészítésül még Ehrenbreitsteint, Deutzöt és szükség esetén a germersheimi hídfőt is megkövetelné. Akkor Franciaország katonai-földrajzi rendszere mind a támadás, mind a védelem szempontjából tökéletes volna és minden újabb függelék csak árthatna. És hogy ez a rendszer mennyire a természet által indokoltnak és magától értetődőnek látszik, ennek a szövetségesek 1813-ban csattanós bizonyságát adták. Alig 17 éve volt, hogy Franciaország kialakította magának ezt a rendszert, és máris annyira magától értetődőnek számított, hogy a magas szövetségesek, túlerejük és Franciaország védtelensége ellenére, mint valami szentségtöréstől riadtak vissza megbolygatásának gondolatától; és ha a mozgalom

német nemzeti elemei nem ragadták volna magukkal őket, a Rajna még ma is francia folyó lenne.

Nekünk tehát nemcsak a Rajnát, hanem a jobbparti hídfőket is át kell engednünk a franciáknak, hogy önmagukkal szemben teljesíthessék azt a kötelességet, amelyet Radowitz, Willisen és Hailbronner véleménye szerint mi önmagunkkal szemben akkor teljesítünk, amikor megtartjuk az Adigét és a Minciót a peschierai és a mantovai hídfővel együtt. De akkor Németországot is olyan totálisan tehetetlenné tettük a franciákkal szemben, mint amilyen most Itália Németországgal szemben. És akkor, mint 1813-ban, Oroszország lenne Németország természetes „felszabadítója" (ahogy most Franciaország, illetve inkább a francia kormány Itália „felszabadítójaként" lép fel), és önzetlen erőfeszítései jutalmául csak néhány kisebb vidéket követelne Lengyelország kikerekítésére – netalán Galíciát és Poroszországot; hiszen ezeken keresztül Lengyelország is „megkerülhető"!

Ami nekünk az Adige és a Mincio, ugyanaz és még sokkal több Franciaországnak a Rajna. Ha a velencei terület Itáliának és esetleg Franciaországnak a kezében átkarolja Bajorországot és a Felső-Rajnát és szabaddá teszi az utat Bécs felé, akkor Belgium és Németország Belgiumon át átkarolja egész Kelet-Franciaországot és még sokkal hatékonyabban szabaddá teszi az utat Párizs felé. Az Isonzótól Bécs még mindig hatvan mérföldnyire van, olyan terepen, ahol a védelem még mindig valamennyire megállhat; a Sambre-tól Párizs harminc mérföldnyire van, és csak tizenkét mérföldnyire Párizstól. Soissons-nál vagy Compiègne-nél akad a védelem valamelyes fedezetet nyújtó folyamvonalra. Ha Németország, Radowitz szerint, a Mincio és az Adige feladásával eleve olyan helyzetbe hozza magát, amilyenbe különben egy egész hadjárat elvesztése után kerülne, akkor Franciaország a mostani határaival úgy áll, mintha övé lett volna a Rajna-határ és két hadjáratot vesztett volna el, egyet, amely a Rajnánál és a Meuse-nél fekvő erődökért folyt, és egy másodikat a belga síkság mezején. Még az észak-itáliai erődök erős hadállása is valamennyire megismétlődik az Alsó-Rajnánál és a Meuse-nél; vajon nem lehetne-e Maastrichtból, Kölnből, Jülichből, Weselből és Venlooból némi hozzásegítéssel és esetleg két közbenső ponttal egy éppolyan erős rendszert kialakítani, amely Belgiumot és Észak-Brabantot teljesen fedezné, amely egy, a mezőn túlságosan gyenge francia hadseregnek lehetővé tenné, hogy egy sokkal erősebb ellenséges hadsereget a folyóknál manőverezéssel lekössön és végül a vasutakon akadálytalanul visszavonuljon a belga síkságra vagy Douai felé?

Egész vizsgálódásunkban abból a feltevésből indultunk ki, hogy Belgium a németek előtt teljesen nyitva áll a Franciaország elleni támadáshoz és ve-

lük szövetségben van. Mivel francia álláspontról kellett érvelnünk, éppen olyan jogunk volt ehhez, mint ellenfeleinknek a Minciónál, amikor Itáliáról – egy szabad és egyesült Itáliáról is – mindig azt feltételezték, hogy ellenségesen szembenáll a németekkel. Az ilyen dolgoknál mindig teljesen helyénvaló, ha az ember először a legrosszabb esetet vizsgálja, mindenekelőtt erre készül fel; s így kell a franciáknak eljárniok, ha ma szemügyre veszik északi határuk védelmi képességét és stratégiai alakzatát. Hogy Belgium európai szerződések alapján semleges ország, éppúgy, mint Svájc, azt itt figyelmen kívül hagyhatjuk. Először is, a történelmi gyakorlatnak előbb be kell még bizonyítania, hogy ez a semlegesség európai háború esetén több puszta papírlapnál, és másodszor, Franciaország semmiképpen sem számíthat majd olyan szilárdan rá, hogy egész belga határát katonailag úgy kezelhetné, mintha Belgium fedezéket nyújtó tengeröböl volna Franciaország és Németország között. A határ gyengesége tehát végeredményben ugyanaz marad, akár valóban aktívan védelmezik, akár pedig csak csapatokat különítenek ki, amelyek lehetséges támadások ellen megszállják.

A Pó és a Rajna közötti párhuzamot így körülbelül megvontuk. Eltekintve attól, hogy a Rajnánál nagyobbak a méretek, ami azonban csak fokozhatja a francia igényeket, az analógia olyan tökéletes, hogy kívánni sem lehetne jobbat. Remélnünk kell, hogy háború esetén a német katonák gyakorlatilag jobb eredménnyel védelmezik majd a Rajnát a Pónál, mint ahogy ezt a közép-európai nagyhatalmi politikusok elméletileg teszik. Ők a Pónál csakugyan a Rajnát védik, de – *csak a franciák számára.*

Arra az esetre egyébként, ha egyszer a németeket is olyan balszerencse érné, hogy elveszítik „természetes határukat", a Pót és a Minciót, – erre az esetre mégis kissé továbbvisszük az analógiát. A franciák csak tizenhét évig birtokolhatták „természetes határukat" és most már majdnem negyvenöt éve nélküle kell boldogulniok. Ez alatt az idő alatt aztán legjobb katonai szaktekintélyeik még elméletileg is arra a belátásra jutottak, hogy a Vauban-féle erődövnek egy invázióval szembeni hasznavehetetlenségét a modern hadművészet törvényei indokolják, hogy tehát 1814-ben és 1815-ben nem a véletlen, s nem is az oly szívesen hangoztatott „trahison"* tette lehetővé a szövetségeseknek, hogy nyugodtan átvonuljanak az erődök között. Hogy az exponált északi határ biztosítására valaminek történnie kell, az ezek után vált csak igazán szemmelláthatóvá. Ennek ellenére kézenfekvő volt, hogy semmi kilátás sincs a Rajna-határ hamaros megszerzésére. Mi volt hát a teendő?

* – „árulás" – *Szerk.*

A franciák egy nagy népnek becsületére váló módon segítettek magukon: megerődítették Párizst, az újkori történelemben először tettek kísérletet arra, hogy fővárosukat kolosszális méretű elsáncolt táborrá változtassák. A régi iskola hadtudósai a fejüket csóválták ezen értelmetlen vállalkozás láttára. Pénzkidobás, pusztán a francia hencegés kedvéért! – fabatkát sem ér, merő szélhámosság, ki hallott valaha is kilenc mérföldnyi kerületű és egymillió lakosú erődítményről! – hogy lehet ezt megvédeni, ha csak nem helyezik el benne a fél hadsereget helyőrségnek? Hogy lehet mindezeket az embereket élelmezni? Őrület, francia felfuvalkodottság, istenkáromlás, a bábeli toronyépítés[201] megismétlése! Így ítélte meg az új vállalkozást a katonai vaskalaposság, ugyanaz a vaskalaposság, amely az ostromháborút egy Vauban-féle hatszögön tanulmányozza, és amely a maga passzív védekezési módszerében nem ismer nagyobb támadó visszacsapást, mint egy szakasz gyalogságnak a fedett úttól a vártér lábáig való kitörését! De a franciák nyugodtan tovább építkeztek, és megvolt az az elégtételük, hogy bár Párizs még nem állta ki a tűzpróbát, egész Európa nem-vaskalapos katonái nekik adtak igazat, hogy Wellington terveket készített London megerősítésére, hogy Bécs körül, ha nem tévedünk, már megkezdődött az előretolt erődök építése, és hogy Berlin megerődítéséről legalábbis vitatkoznak. Szevasztopol példáján maguknak kellett tapasztalniok, milyen roppant ereje van egy kolosszális elsáncolt tábornak, ha egy egész hadsereg tartja megszállva, s ha a védelmet a legnagyobb mértékben támadóan folytatják. És Szevasztopolnak csak körsánca volt, előretolt erődök nélkül, csak tábori erődművei voltak, falazott sáncárkok nélkül!

Párizs megerődítése óta Franciaország nélkülözheti a Rajna-határt. Északi határán akárcsak Németországnak Itáliában, elsősorban támadó védelmet kell folytatnia. Ennek megértését bizonyítja a vasúthálózat elrendezése. Ha ezt a támadást visszaverik, a hadsereg meg tud állni az Oise-nál és az Aisnenél, mégpedig véglegesen; az ellenség további előnyomulásának ugyanis nem volna többé célja, mert a Belgiumból érkező inváziós hadsereg egyedül mégiscsak túl gyenge volna ahhoz, hogy Párizs ellen fejtsen ki tevékenységet. Az Aisne mögött, biztos összeköttetésben Párizzsal, legrosszabb esetben a Marne mögött, balszárnyával Párizsra támaszkodva, támadó oldalállásban, a francia északi hadsereg bevárhatná a többi hadsereg megérkeztét. Az ellenségnek nem maradna más választása, mint hogy Château-Thierryig előrenyomuljon és a francia moselle-i és rajnai hadsereg összeköttetései ellen hadműveleteket folytasson. Ám ennek a tevékenységnek már korántsem lenne olyan döntő jelentősége, mint Párizs megerődítése előtt. A legrosszabb esetben is a többi francia hadseregnek a Loire mögé való visszavonulását

nem lehet elvágni; ott összevonva még mindig elég erősek lesznek ahhoz, hogy a Párizs körülzárása folytán meggyengült és megosztott inváziós hadsereg számára veszélyesekké váljanak, vagy hogy keresztülverekedjék magukat Párizsba. Egyszóval: Párizs megerődítésével elvették a Belgiumon át való megkerülés élét, ez már nem döntő jelentőségű, s egyszerűen kiszámíthatók a vele járó hátrányok és az ellene felhasználható eszközök.

Jó lesz utánoznunk a franciák példáját. Ne szédítsen meg bennünket az a kiáltozás, hogy elengedhetetlen szükségünk van egy Németországon kívüli birtokra, amely napról napra tarthatatlanabbá válik Németország számára; jobban tennők, ha felkészülnénk arra az elkerülhetetlen pillanatra, amikor fel fogjuk adni Itáliát. Minél hamarabb létesülnek már jóelőre a nekünk akkor szükségessé való erődítmények, annál jobb. Hogy hol és hogyan létesítendők ezek, arról az előbb odavetett célzásoknál többet mondani nem a mi dolgunk. Csak ne létesítsenek illuzórikus záróponiokat és ne hanyagolják el, ezekre hagyatkozva, azokat az egyedüli erődítéseket, amelyek lehetővé teszik egy visszavonuló hadsereg megállását: a folyók melletti elsáncolt táborokat és erődítménycsoportokat.

IV

Láttuk most, mire vezet a közép-európai nagyhatalmi politikusoknak a természetes határokról felállított elmélete. Franciaországnak ugyanolyan joga van a Rajnára, mint Németországnak a Póra. Ha Franciaországnak egy jó hadállás kedvéért nem szabad bekebeleznie kilencmillió vallont, németalföldit és németet, akkor nekünk sincs jogunk egy hadállás kedvéért hatmillió itáliait leigázni. Márpedig ez a természetes határ, a Pó, végül is csak hadállás, és Németországnak, mint mondják, csakis ezért kell a Pót megtartania.

A természetes határok elmélete véget vet a schleswig-holsteini kérdésnek ezzel az egy jelszóval: Danmark til Eideren! Dánia az Eiderig![202] Hiszen mi mást kívánnak a dánok, mint a maguk *Póját* és *Mincióját*, amelyet Eidernek hívnak, a maguk Mantováját, melyet Friedrichstadtnak neveznek?

A természetes határok elmélete ugyanazzal a joggal, amelyre Németország a Pónál támaszkodik, megköveteli Oroszország számára Galíciát és Bukovinát és egy olyan kikerekítést a Keleti-tenger felé, amely legalábbis a Visztula egész porosz jobbpartját magában foglalja. S ugyanezzel a joggal néhány évvel később azt az igényt támaszthatja, hogy Orosz-Lengyelország természetes határa az Odera.

A természetes határok elmélete, Portugáliára alkalmazva, kénytelen ezt az

országot a Pireneusokig kiterjeszteni és egész Spanyolországot Portugáliába beolvasztani.

Reuss-Greiz-Schleiz-Lobenstein[203] természetes határát szintén legalább a német szövetségi terület határáig és azon túl a Póig és esetleg a Visztuláig kell kiterjeszteni, ha már eleget akarunk tenni az örök igazságosság törvényeinek, és Reuss-Greiz-Schleiz-Lobenstein ugyanúgy igényli jogai érvényesítését, mint Ausztria.

Ha a természetes, azaz kizárólag katonai megfontolások alapján megállapított határok elmélete helyes, akkor milyen névvel illessük azokat a német diplomatákat, akik a bécsi kongresszuson[204] németek németek elleni háborújának szélére sodortak bennünket, hagyták, hogy elveszítsük a Meuse-vonalat, védtelenné tették a német keleti határt és a külföldre bízták Németország körülhatárolását és feldarabolását? Bizony, egyetlen országnak sincs annyi oka, hogy a bécsi kongresszusra panaszkodjék, mint Németországnak; hát még ha a természetes határok mércéjét alkalmazzuk, hogyan állunk akkor eme német államférfiak reputációjával? És éppen azok az emberek, akik a természetes határok elméletét védelmezik a Pónál, az 1815-ös diplomaták hagyatékából élnek és a bécsi kongresszus hagyományait folytatják.

Mondjunk egy példát erre?

Amikor Belgium 1830-ban leszakadt Hollandiáról,[205] ugyanazok az emberek csaptak nagy lármát, akik most a Minciót életkérdéssé teszik. Azon jajveszékeltek, hogy feldarabolódik az erős németalföldi határhatalom, amelynek bástyát kellene alkotnia Franciaország ellen, sőt, amelynek – húsz év minden tapasztalata után még ennyi babona! – azt kellett volna vállalnia, hogy a maga nemében legalább nagyszerű Vauban-féle erődövet erődöknek egy vékony szalagjával veszi körül. Mintha attól féltek volna a nagyhatalmak, hogy Arras és Lille és Douai és Valenciennes egy szép reggelen minden bástyájával, félhold- és holderődjével együtt bemasírozik Belgiumba és otthonosan letelepedik ott! Akkor azon siránkoztak ugyanannak a bornírt irányzatnak a képviselői, amely ellen itt harcolunk, hogy Németország veszélyben van, mert Belgium csak akaratnélküli függeléke Franciaországnak, szükségszerű ellensége Németországnak, és azok az értékes erődítmények, amelyeket német (azaz a franciáktól elvett) pénzből építettek mint védelmet Franciaországgal szemben, most a franciák rendelkezésére állnak ellenünk. A francia határ előrenyomult Meuse-ig és a Scheldéig, sőt azokon is túl, és meddig tarthat még, amíg előretolják a Rajnáig. A legtöbben közülünk még egészen tisztán emlékeznek ezekre a sopánkodásokra. És mi történt? Belgium 1848 óta és különösen a bonapartista restauráció óta mind határozottabban elfordult Franciaországtól és közeledett Németor-

szághoz. Ma már szinte a Német Szövetség[123] kültagjának tekinthető. És mit tettek a belgák, mihelyt Franciaországgal szemben valamiféle ellenzéki álláspontot foglaltak el? Mindazokat az erődítményeket, amelyeket a bécsi kongresszus bölcsessége oktrojált rá az országra, lerombolták mint *Franciaország ellen teljesen hasznavehetetleneket* és Antwerpen körül egy elsáncolt tábort létesítettek, elég nagyot ahhoz, hogy az egész hadsereget felvegye és ott francia invázió esetén az angol vagy német segítséget bevárhassa. És joggal.

Ugyanaz a bölcs politika, amely 1830-ban a katolikus, főként franciául beszélő Belgiumot erőszakkal a protestáns, hollandul beszélő Hollandiához láncolva akarta tartani, ugyanez a bölcs politika akarja 1848 óta Itáliát erőszakkal az osztrák nyomás alatt tartani és bennünket németeket felelőssé tenni Ausztria itáliai tetteiért. És mindezt a Franciaországtól való merő félelemből. Ezeknek az uraknak az egész hazafisága, úgy látszik, abban áll, hogy lázas izgalomba kerülnek, mihelyt Franciaországról esik szó. Úgy látszik, még mindig nem heverték ki azokat a csapásokat, amelyeket az öreg Napóleon ötven–hatvan évvel ezelőtt osztogatott. Igazán nem tartozunk azok közé, akik Franciaország katonai hatalmát lebecsülik. Nagyon jól tudjuk például, hogy a könnyű gyalogságot illetően, a kis háborúban való tapasztalatot és ügyességet illetően, valamint a tüzérségi tudomány bizonyos oldalait illetően Németország egyetlen hadserege sem veheti fel a versenyt a franciával. De amikor egyes emberek előbb úgy dobálódznak Németország egymillió-kétszázezer katonájával, mintha ezek teljes készenlétben itt állnának mint valami sakkfigurák, amelyekkel Dr. Kolb úr éppen játszik egy partit Franciaországgal Elzászért és Lotaringiáért,[206] – és amikor ugyanezek az emberek aztán minden alkalommal olyan csüggetegséget tanúsítanak, mintha magától értetődő volna, hogy ezt az egymillió-kétszázezer főt fele annyi francia mindenképpen ripityára veri, hacsak az említett egymillió-kétszázezer nem búvik meg csupa bevehetetlen állásban – akkor igazán legfőbb ideje, hogy az ember elveszítse a türelmét. Ideje a passzív védelem e politikájával szemben arra emlékeztetnünk, hogy ha Németország nagyban és egészben a támadó ellencsapásokkal folytatott védelemre van is utalva, ám a leghatékonyabb védelem az aktív, támadóan folytatott védelem. Ideje arra emlékeztetnünk, hogy mi a franciákkal és más nemzetekkel szemben elég gyakran mutattuk ki fölényünket a támadásban. „Egyébként a mi katonáink tehetsége a támadás; és ez így rendjén is van" – mondja Nagy Frigyes a maga gyalogságáról;[207] hogy lovassága mennyire értett a támadáshoz, azt Rossbach, Zorndorf, Hohenfriedberg tanúsíthatja.[208] Hogy a német gyalogság 1813-ban és 1814-ben mennyire a támadáshoz volt szokva, arra a legjobb bizonyíték Blücher ismert instrukciója, amelyet az 1815-ös hadjárat meg-

indításakor adott ki: „Mivel a tapasztalat arra tanított bennünket, hogy a francia hadsereg képtelen helytállni zászlóaljtömegeink szuronytámadásával szemben, ezért szabály, hogy ezt mindig alkalmazzuk, amikor arról van szó, hogy az ellenséget megszalasszuk vagy egy-egy állást elfoglaljunk." – Legszebb csatáink támadó csaták voltak, és ha a német katona híján van a francia katona valamilyen képességének, ez bebizonyítottan a falvakba és házakba védelemre való befészkelődés képessége, a támadásban már felveheti vele a versenyt és ezt elég gyakran meg is tette.

Ami egyébként, indítékaitól eltekintve, magát ezt a politikát illeti, ez abban áll, hogy előbb állítólagos vagy a képtelenségig eltúlzott német érdekek védelme ürügyén meggyűlöltetjük magunkat az összes kisebb szomszédainkkal és aztán felháborodunk azon, hogy ezek inkább Franciaországhoz húznak. Ötévi bonapartista restauráció kellett ahhoz, hogy Belgium kiváljék a franciákkal való szövetségből, amelybe az 1815-ös, 1830-ban továbbfolytatott politika, a Szent Szövetség[209] politikája belekergette; Itáliában pedig olyan helyzetet teremtettünk a franciáknak, amely igazán felér a Minciovonallal. Pedig a franciák Itáliával szemben mindig korlátolt, szűkkeblű, kizsákmányoló politikát folytattak, ezért az olaszok, hacsak némiképp lojálisan bánunk velük, feltétlenül inkább hozzánk húztak volna, mint Franciaországhoz. Hogy 1796-tól 1814-ig Napóleon, helytartóival és tábornokaival egyetemben, mennyi pénzt, terményt, műkincset és embert csikart ki belőlük, az eléggé ismeretes. 1814-ben az osztrákok mint „felszabadítók" jöttek és mint felszabadítókat fogadták őket. (Hogy Itáliát hogyan szabadították fel, arról tanúskodik az a gyűlölet, amelyet ma minden olasz a tedeschi* iránt táplál.) Ennyit a franciák itáliai politikájának gyakorlatáról; az elméletéről csupán annyit kell mondanunk, hogy az csak *egyetlen* alapelvet ismer: *Franciaország sohasem tűrhet meg egy egységes és független Itáliát.* Ez az alapelv egészen Louis-Napoléonig érvényben maradt, és minden félreértést elkerülendő, La Guéronnière-nak ezt most újfent proklamálnia kell mint örök igazságot.[210] És Franciaország ennyire korlátolt nyárspolgári politikájával szemben, olyan politikával szemben, amely szemrebbenés nélkül igényt tart az Itália belügyeibe való beavatkozás jogára, ilyen politikával szemben kellene nekünk németeknek attól tartanunk, hogy egy már nem közvetlen német uralom alatt álló Itália mindig Franciaország engedelmes szolgája lesz ellenünk? Ez igazán nevetséges. Ez a Belgium miatti 1830-as régi jajveszékelés. Belgium ennek ellenére mellénk állt, kéretlenül mellénk állt, s Itália szükségképpen éppúgy mellénk állna.

* – németek – *Szerk.*

Egyébként feltétlenül ki kell tartanunk amellett, hogy Lombardia birtoklásának kérdése Itália és Németország között, nem pedig Louis-Napoléon és Ausztria között elintézendő kérdés. Egy harmadikkal szemben, amilyen Louis-Napoléon, egy harmadikkal szemben, aki a saját, más vonatkozásban németellenes érdekei kedvéért avatkozik be, egyszerűen egy tartományról van szó, amilyet csak kényszerből szokás átengedni, egy hadállásról, amilyet csak akkor szokás kiüríteni, amikor azt már lehetetlen tovább tartani. A politikai kérdést ez esetben nyomban háttérbe szorítja a katonai kérdés; ha megtámadnak bennünket, védekezünk.

Ha Louis-Napoléon az itáliai függetlenség bajnokaként kíván fellépni, megkímélheti magát az Ausztria elleni háborútól. Charité bien ordonnée commence chez soi-même.* Korzika „département" olasz sziget, olasz annak ellenére, hogy a bonapartizmus szülőhazája. Engedje át előbb Louis-Napoléon a bácsikájának, Viktor Emánuelnak Korzikát, talán akkor velünk is lehet majd beszélni. Amíg ezt nem tette meg, jobb, ha Itáliáért való lelkesedését megtartja magának.

Nincsen Európában egyetlen nagyobb hatalom sem, amely ne csatolt volna területéhez részeket más nemzetektől. Franciaországnak vannak flamand, német, olasz tartományai. Anglia, az egyetlen ország, amelynek valóban természetes határai vannak, minden irányban túlment e határokon, az egész világon tett hódításokat és most is viszályban áll egyik függelékével, az Ión-szigetekkel,[211] miután hamisítatlan osztrák eszközökkel éppen levert egy roppant zendülést Indiában.[212] Németországnak vannak félszláv tartományai, szláv, magyar, román és olasz függelékei. És mennyi nyelv fölött uralkodik a pétervári fehér cár!

Hogy Európa térképe véglegesen rögzítve van, azt senki sem állítja. De minden változtatásnak, amennyiben tartós, nagyjában és egészében arra kell irányulnia, hogy a nagy és életképes európai nemzeteknek egyre inkább és inkább megadja *valóságos* természetes határaikat, amelyeket nyelv és rokonszenv szab meg, míg azok a néptörmelékek, amelyek itt-ott még fellelhetők, és amelyek nemzeti létezésre már nem képesek, a nagyobb nemzetek bekebelezett részei maradnak és vagy feloldódnak bennük, vagy pedig csak mint etnográfiai emlékek maradnak fenn, politikai jelentőség nélkül. Katonai megfontolások itt csak másodsorban jöhetnek számba.

De ha Európa térképe revideálásra kerül, nekünk, németeknek jogunk van azt követelni, hogy ez alaposan és pártatlanul történjék, s ne kívánják, ahogy elterjedt divat volt, hogy kizárólag Németország hozzon áldozatot,

* – A jól elrendezett felebaráti szeretet önmagunknál kezdődik. – *Szerk.*

míg valamennyi többi nemzet előnyöket szerez a legcsekélyebb lemondás nélkül. Mi nélkülözhetünk egyet-mást, ami itt-ott területünk határaihoz függeszkedik és olyan dolgokba kever bele bennünket, amelyekbe jobb lenne, ha nem avatkoznánk be annyira közvetlenül. De így vannak ezzel mások is; mutassanak hát példát nekünk önzetlenségükkel vagy hallgassanak. Ennek az egész vizsgálatnak a végeredménye pedig az, hogy mi németek igazán nagyszerű vásárt csinálnánk, ha a Pót, a Minciót, az Adigét és az egész itáliai limlomot felcserélhetnők *az egységre*, amely megóv minket Varsó és Bronzell megismétlődésétől, és amely, s csakis ez, befelé és kifelé erőssé tehet bennünket. Ha megvan ez az egységünk, megszűnhetik a védekezés. Akkor már nincs szükségünk semmiféle Mincióra; „tehetségünk" ismét a „támadás" lesz; és akad még egynéhány rohadt folt, ahol erre éppen elég szükség lesz.

[Karl Marx]

Béke vagy háború[213]

Más helyen közöljük azt a „Moniteur"-ben nemrég megjelent cikket,[214] amely orákulumi módon tagadja, hogy mestere és sugalmazója, Louis-Napoléon bármiféle célból háborúba akarná sodorni Európát, – ez a cikk úgy látszik felverte a tőzsdeárfolyamokat és félig-meddig eloszlatta az Óvilág aggodalmait. De aki e cikket figyelmesen elolvassa, kevés olyat fog találni benne, ami biztosítékot adna az általa keltett reményekre. Azon az egyetlen állításon kívül, hogy a császár kötelezettségei a szardíniai királlyal szemben nem terjednek túl az osztrák agresszió ellen nyújtandó védelem ígéretén – amely ígéretre Viktor Emánuelnak semmiképpen sem lehetett szüksége, hiszen az ő csapatait küldték a Szevasztopol előtt harcoló francia és angol seregek megerősítésére –, nem látunk e kiáltványban egyebet a közvélemény újabb arculcsapásánál. Voltaképpen arra szólítja fel a világot, hogy a francia bitorló érdekében felejtse el, hogy nem az újságok, hanem ő volt az, aki Európát ez év első napján az osztrák nagykövet útján Ausztriához intézett alaptalan és hetvenkedő fenyegetéssel[94] megriasztotta és felbolygatta, – hogy az ő sajtója, az ő röpirat-írói, az ő unokafivére*, az ő fegyverkezései és hadianyag-beszerzései szították és terjesztették azt a háborús pánikot, melyet előre megfontoltan, saját szavaival keltett, – és hogy ugyanebben a cikkben egyetlen sor, egyetlen mondat sincs, amely arra vallana, hogy alábbhagy itáliai vagy moldva-havasalföldi[215] igényeivel vagy fondorlataival. Louis-Napoléon *úgylehet* arra jutott, hogy meghátrál Európa közvéleményével szemben (Itáliát kivéve, Franciaországot *nem* véve ki); de az is meglehet, hogy arra jutott: a béke és a mérséklet hangját színleli, hogy gigantikus tőzsdespekulációkat álcázzon vele, vagy hogy csalóka és végzetes biztonságba ringassa azokat, akikre rá akar rontani. Új kiáltványa elejétől végig egyetlen szóval sem jelzi, hogy ezt az inkább hangnemben, mintsem magatartásban tapasztalható változást Ausztria taréjának bármiféle lekonyulása, a diplomá-

* J.-Ch.-P. Bonaparte – *Szerk.*

ciai égbolt bármiféle feltisztulása indokolná és igazolná. Ami pedig annak valószínűtlen voltát illeti, hogy valaki, aki éppen arra készül, hogy mennyköveket hajigáljon, ilyen békehitvallásokkal hivalkodjék, hadd emlékeztessünk arra, hogy ez ugyanaz a Louis-Napoléon, aki közvetlenül a francia köztársaságon elkövetett hitszegő orgyilkossága előtt egy republikánusnak arról a cinizmusról panaszkodott, amely felteszi róla, hogy képes ilyen alávalóságot forralni. Azt tartjuk tehát, hogy Napóleonnak ez a kiáltványa „olyan végzés, amely semminek sem vet véget". Csak afféle fehéres batyu ez, amely ártalmatlan liszteszsáknak vagy lisztes zsákbamacskának is bizonyulhat, – de hogy melyik a kettő közül, azt csak az idő döntheti el.

Amit a londoni „Times" kommentárjai kényszeredett tartózkodással sejtetnek, az jelentősebb, mint amit nyíltan állítanak. Louis-Napoléon nem lehet többé a tőzsde és a burzsoák félistene. Mostantól fogva csupáncsak kardjával uralkodik.

Peace or War

A megírás ideje: 1859 március 8. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 március 25. (5593.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

Sóhaj a Tuileriákból

Napóleon császár valóban roppant siralmas állapotban lehet, mert nemcsak hogy teljesen könnyben ázó levelet írt, hanem ezt Sir F. Headnek írta, aki nem a legvidámabb a kis államférfiak között, és aki a levelet megjelentette a londoni „Times"-ban, amely nem a legélcesebb a brit lapok között – mi is az egész ügyet jószerivel a legünnepélyesebbé avatja mindazok közül, melyek Gallia víg földéről valaha is támadtak, és meglehetős gyászossá még a ködös Angliában is. „Kedves Sir Francisom" – ilyen szívélyesen szólítja meg a császár a buborékbárót[216], és „Kedves Sir Francisom" áll az aláírásban is. Sir Francis, úgy látszik, előzőleg bizonyos leveleket írt a londoni „Times"-nak a császár védelmében – kétségtelenül kitűnő leveleket, amiként hogy a sajtónak saját kezdeményezésre adott közlemények gyakran ilyenek, de nem emlékszünk, hogy olvastuk volna őket, vagy csak futólag is szemünkbe ötlöttek volna, és bizonyosak vagyunk benne, hogy a Birodalmi Parlamentben keveset vagy semmit sem vitáztak róluk. Napóleon őfelsége ezeket az alkotásokat megkapta a szerzőtől, és mivelhogy nagyemberek gyakorta hálásak borotvaszíj- vagy nagyobb sajtadományokért, Napóleon őfelségét is rettentő hálával töltik el Sir Francis Head cikkei. A császár nagy örömmel állapítja meg, hogy Angliában nem felejtették el őt, és meghatottan utal azokra a napokra, mikoron ez ország kereskedői úgy bíztak benne, mint kóbor hercegben addig még soha. „Ma" – mondja – „világosan látom a hatalommal járó gondokat, és a körém tornyosuló gondok egyik legnagyobbika az, hogy félreértenek és rosszul ítélnek meg azok, akiket legtöbbre becsülök, és akikkel jó viszonyban óhajtok élni." Azután nyíltan kijelenti, hogy a szabadság humbug. „Mélyen sajnálom" – mondja –, „hogy a szabadságnak is, mint minden jó dolognak, vannak túlzásai. Miért van az, hogy ahelyett, hogy megismertetné az igazságot, erőnek erejével elhomályosítja azt? Miért van az, hogy ahelyett, hogy bátorítaná és fejlesztené a nemes érzelmeket, gyanakvást és gyűlöletet szít?" És szent személyében a Szabadságtól ekként megtámadtatván, a császár köszönettel adózik a kedves Sir

Francisnak, hogy lojális és pártatlan hangját hallatva habozás nélkül erélyesen szembeszállt az ilyen eltévelyedésekkel.

Nos, anélkül, hogy III. Napóleon őfelsége mostani bánatának politikai részleteibe bocsátkoznánk, nem értjük, hogyan remélhette, hogy rózsás és kiapadhatatlanul vidor lesz a kedve. Vajon olyan víg és napsugaras tapasztalatai voltak-e annak a családnak, amelynek állítólag tagja, hogy amikor Franciaország trónjára pályázott – amikor kis inváziókban[126] kockára tette életét, szabadságát és mindazt a pénzt, amit kölcsönkaphatott –, azt feltételezte, hogy a szibarita gyönyörök, az emberi jóakarat és a magánélvezet rózsakoszorúját, John Bull[217] áldását és Európa kicsikart hódolatát kergeti? Hát sohasem hallotta az „isteni William" idevágó megjegyzését,[218] hogy koronás fő fekhelye kemény? Talán bizony feltételezte, hogy a Sors és a Kötelesség minden ember közül éppen őt szemelte ki arra, hogy a Tuileriákban az emberfaj jólétéért fájjon a feje? Miért kellett a kitűnő Sir F. Head széles keblére borulva siránkoznia, amiért a hőn óhajtott korona szorítja homlokát? És ha szükségesnek véli, hogy a „Times"-nak írjon, miért nem maga ír neki, ahelyett, hogy ezt egy levitézlett baronet útján tenné? Már nemegyszer kitessékelte az ajtón szegény etikettet. Nem tehette volna ezt meg még egyszer?

A fancsali fájdalmasság – ha méltóságok viselőit szabad ily méltatlan kifejezéssel illetnünk – kedvelt póza volt nagybátyjának, és az unokaöcs úgy látszik egész tűrhetően utánozza. A családalapítónak az volt a szokása, hogy terjengősen, könnyek közepette és szinte csöpögő érzelgősséggel ömlengett szenvedéseiről, kínjairól, megpróbáltatásairól, az őt fenyegető veszélyekről és sajátlag arról a rossz elbánásról, amelyben őt az álnok Albion[98] részesítette. De angol emberhez intézett levelet, úgy hisszük, sohasem sikerült neki a londoni „Times"-ban elhelyeznie. Sikerült elérnie, hogy szívből nevessenek rajta Angliában és ugyancsak szívből vele gyászoljanak Franciaországban, és néha sikerült kuncogó szomszédainak torkukra forrasztania a nevetést. De ha soha különb dolgot nem művelt volna, mint hogy a korabeli Sir Francis Headeknek leveleket irkál, valószínűleg már jóval előbb mentesül a Tuileriákban reá háruló terhes kötelezettségek alól és a tényleges időpontnál hamarabb eljutott volna Szent Ilona békés berkeibe.

A Sigh from the Tuileries

A megírás ideje: 1859 március 8. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 március 26. (5594.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

A háborús kilátások Franciaországban

Párizs, 1859 márc. 9.[102]

Abban az időben, amikor a háborús riadalom minden európai tőzsdén eluralkodott, azt írtam,* hogy Bonaparte távolról sem határozta még el magát véglegesen háborúra; de bármik legyenek is valódi szándékai, a körülmények feletti ellenőrzés valószínűleg kicsúszik a kezéből. A jelen pillanatban, amikor az európai sajtó nagyobbik része láthatólag hajlik arra, hogy higgyen a békében, biztosra veszem, hogy háború lesz, hacsak valamilyen szerencsés kombináció a bitorló és dinasztiája hirtelen bukásához nem vezet. A legfelületesebb megfigyelőnek is el kell ismernie annyit, hogy a béke kilátásai megmaradnak a szóbeszéd határai között, a háború kilátásai ellenben anyagi tényeken alapulnak. Mind Franciaországban, mind Ausztriában példátlan arányú háborús készülődések folynak; és ha tekintetbe vesszük a két császári kincstár kétségbeejtő helyzetét, nincs szükség érvek hosszú láncolatára ahhoz, hogy arra a következtetésre jussunk: harcra kerül sor, méghozzá nemsokára. Hadd jegyezzem meg, hogy Ausztriát könyörtelen végzet üldözi, melynek szálai talán Szentpétervárra vezetnek, s mely Ausztriát, valahányszor pénzügyei rendeződni látszanak, ugyanolyan bizonyosan visszaveti megint a pénzügyi ínség szakadékába, ahogy azt az álnok márványtömböt, amelyet Sziszüphosz vesződségesen felgörgetett a hegyre, láthatatlan kezek minduntalan letaszították, valahányszor a kárhozott mártír a csúcsot megközelítette.[219] Így Ausztria sokéves szakadatlan erőfeszítések után 1845-ben már-már azon a ponton volt, hogy bevétele és kiadása fedi egymást; ekkor kitört a krakkói forradalom[220] és olyan különráfordításra kényszerítette Ausztriát, mely az 1848-as katasztrófához[221] vezetett. 1858-ban Ausztria megint hírül adta a világnak, hogy a Bécsi Bank újra felveszi a készfizetéseket; ekkor a Párizsból küldött újévi üdvözlet[94] egyszeriben minden gazdál-

* *V. ö. 187–191. old. – Szerk.*

kodási tervet durván felborított és arra kárhoztatta Ausztriát, hogy olyan kincspocsékolást folytasson és segélyforrásait annyira kimerítse, hogy ezért még a legjózanabb osztrák államférfiak szemében is a háború tűnik a megváltás utolsó esélyének.

Mindama lapok közül, amelyek több mint helyi befolyással dicsekedhetnek, talán a „TRIBUNE" az egyetlen, amely sohasem süllyedt odáig, hogy átvegye a közkeletű zsargont – nem azt mondom, hogy nem volt hajlandó magasztalni Louis Bonaparte jellemét, mert ez azért több lett volna a soknál, hanem hogy nem volt hajlandó lángelmét és felsőbbrendű akaraterőt megszavazni neki. Önök elemezték Louis Bonaparte politikai, katonai és pénzügyi hőstetteit és véleményem szerint cáfolhatatlanul bebizonyították, hogy a csőcselék szemében olyannyira lenyűgöző sikere a körülmények olyan láncolatának köszönhető, amelyet nem ő teremtett meg, és amelynek kihasználásában sohasem emelkedett a hivatásos szerencsejátékos középszerűsége fölé, akinek éles szeme van a kibúvókra, meglepetésekre és coup de main-ekre*, de mindig a véletlen alázatos szolgája marad és vas-álarca mögött aggodalmasan rejtegeti guttapercha-lelkét. Nos, pontosan ez volt legkezdettől kezdve a hallgatólagos közös nézete valamennyi európai nagyhatalomnak a grand saltimbanque-ról**, ahogy őt orosz diplomaták nevezték. Amikor rájöttek, hogy veszélyessé vált, mert veszélyes helyzetbe hozta önmagát, megegyeztek abban, hogy engedelmükkel eljátszhatja Napóleon utódának szerepét, azzal a kifejezett, bár hallgatólagos feltétellel, hogy mindenkor beéri a befolyás puszta látszatával és sohasem lépi át azt a határt, amely a színészt elválasztja a hőstől, akit megszemélyesít. Ez a játék sikeresen folyt egy ideig, de a diplomaták bölcs számításaikban szokásuk szerint figyelmen kívül hagytak egy fontos tényezőt, a népet. Amikor Orsini bombái[118] robbantak, Satory hőse[125] úgy viselkedett, mint aki diktálni akar Angliának, a brit kormány pedig készségesen hajlandónak bizonyult arra, hogy ezt megengedje neki; ám a népi felzúdulás olyan heves nyomást gyakorolt a parlamentre, hogy nemcsak menesztették Palmerstont[222], hanem az antibonapartista politika a Downing Street[223] kibérelésének életbevágó feltételévé lett. Bonaparte engedett, és ettől a pillanattól fogva egész külpolitikája baklövések, megaláztatások és kudarcok szakadatlan láncolatának bizonyult. Csak szabad négerbevándorlási tervére és portugáliai kalandjaira[224] kell utalnom. Időközben Orsini merényletének következményeképpen Franciaországon belül új erőre kapott a zsarnokság, ugyanakkor a kereskedelmi vál-

* – rajtaütésekre – *Szerk.*
** – nagy pojácáról – *Szerk.*

ság, melyet az empirikus kuruzslás heveny lázból idült betegséggé változtatott, kihúzta a parvenü trónja alól azt az egyetlen valóságos alapzatot, melyen nyugodott, – az anyagi prosperitást. A hadsereg soraiban elégedetlenség jelei mutatkoztak; a burzsoázia táborában zendülés hangjai hallatszottak; Orsini honfitársai személyes bosszúval fenyegetőztek, megmérgezve a bitorló álmát; erre hirtelenében új helyzetet próbált magának teremteni azzal, hogy mutatis mutandis* megismételte Napóleonnak a lunéville-i béke[225] után az angol nagykövethez intézett nyers felszólítását, és azzal, hogy Itália nevében Ausztria arcába vágta a kesztyűt. Nem az ő szabad akaratából, hanem a körülmények erejénél fogva történt, hogy ő, a tartózkodás megtestesülése, a kibúvók táborszernagya, az éjszakai rajtaütések hőse, ily kétségbeesett vakmerő lépést tett.

Nem kétséges, hogy hamis barátok sarkallták erre. Palmerston, aki Compiègne-ben körülhízelegte őt az angol liberálisok rokonszenvével, a parlament megnyitásakor tüntetően ellene fordult.[226] Oroszország, amely titkos jegyzékekkel és nyilvános újságcikkekkel ösztökélte őt, szemmelláthatólag diplomáciai purparlékba bocsátkozott osztrák szomszédjával. De a kocka el volt vetve – a harci trombita felharsant; és Európa úgyszólván rákényszerült arra, hogy újból szemügyre vegye annak a sikeres sviháknak a múltját, jelenét és jövőjét, aki végül elérkezett az itáliai hadjárathoz, amellyel nagybátyja elkezdte pályafutását. A decemberi napokban[100] restaurálta a napóleonizmust Franciaországban; de, úgy látszott, eltökélte, hogy egy itáliai hadjárattal egész Európa-szerte is restaurálja. Szándéka azonban nem az itáliai háború, hanem Ausztria háború nélküli megalázása volt. Azokat a sikereket, amelyeket névrokona ágyútorkon vásárolt, ő a forradalomtól való félelem révén akarta kicsikarni. Hogy nem háború, hanem csak succès d'estime** volt a szándéka, az nyilvánvaló. Különben diplomáciai tárgyalásokkal kezdte és háborúval végezte volna, ahelyett, hogy a fordított utat járja. Felkészült volna a háborúra, mielőtt beszél a háborúról. Egyszóval nem fogta volna a kocsit a lovak elé.

De szörnyű rosszul választotta meg azt a hatalmat, amellyel ujjat húzott. Anglia, Oroszország és az Egyesült Államok igen messzire elmehetnek a látszólagos engedmények útján, anélkül, hogy valódi befolyásuknak egyetlen atomját is elvesztenék; Ausztria azonban – mindenekfelett Itália tekintetében – nem térhet le útjáról anélkül, hogy magát a birodalmat ne veszélyeztetné. Ennek megfelelően az egyedüli válasz, amelyet Bonaparte Ausztriától kapott, háborús készülődések voltak, ami arra kényszerítette, hogy

* – megváltoztatva a megváltoztatandókat – *Szerk.*

** – erkölcsi siker – *Szerk.*

ő is ugyanezekre a vizekre evezzen. Akaratától teljesen függetlenül és várakozásával homlokegyenest ellenkezően, a látszatviszály lassanként halálos konfliktussá terebélyesedett. Ráadásul minden rosszul ment. Franciaországban passzív, de makacs ellenállásra talált, és a leginkább érdekelt barátainak aggódó igyekezete, hogy visszatartsák őt a bajkeveréstől, nem hagyott kétséget aziránt, hogy nem bíznak napóleoni képességeiben. Angliában a liberális párt félvállról bánt vele és csúfolódott a pretenzióin, hogy a szabadságot francia exportcikknek tekinti. Németországban egyhangú fitymálás bizonyította neki, hogy – bármit is képzelt az ostoba francia parasztság 1848-ban – a Rajnán túl arra a szilárd meggyőződésre jutottak, hogy *ő* csak afféle ál-Napóleon, és az ottani uralkodók iránta tanúsított tisztelete merő konvenció volt, egyszóval, hogy ő éppúgy Napóleon „by courtesy", ahogy az angol hercegek másodszülött fiai „lords by courtesy"*.

Vajon önök komolyan el tudják-e gondolni, hogy azon a szükségszerűségen, mely 1859 januárjában belekergette emberünket az ausztriai bonyodalomba, valami nevetséges és szégyenletes reculade-dal** felül lehet kerekedni, vagy hogy Satory hőse maga azt gondolja: a legnagyobb és a legfélreérthetetlenebb vereséggel, amely őt valaha érte, megjavította kétségbeesett helyzetét? Tudja ő, hogy a francia tisztek még csak leplezni sem próbálják elkeseredett dühüket a „Moniteur"-ben a jelenlegi háborús készületekről előadott nevetséges hazugságai felett; tudja ő, hogy a párizsi boltos már kezd párhuzamot vonni Lajos Fülöpnek az európai koalíció előtti 1840-es meghátrálása[228] és Louis Bonaparte 1859-es grande retirade-ja*** között; tudja, hogy a burzsoáziát nyilvánvaló, habár elfojtott harag tölti el, amiért egy gyávának bizonyult kalandornak van alávetve; tudja, hogy Németországban palástolatlan megvetés uralkodott el vele szemben, és hogy ha még néhány lépést tesz ebben az irányban, nevetség tárgyává válik az egész világon. „N'est pas monstre qui veut",° mondta Victor Hugo; de a holland kalandor nem tud ellenni a nélkül a reputáció nélkül, hogy ő nem egyszerűen Quasimodo[230], hanem rettenetes Quasimodo. Az eshetőségek, amelyekre most számít, ha komolyan megindítja a háborút – és jól tudja, hogy meg kell indítania – a következők: Ausztria a függő diplomáciai ügyletek tartamára a legcsekélyebb engedményt sem fogja tenni és így tisztes ürügyet ad majd neki arra, hogy kardot rántson. Poroszország a február 22-i osztrák jegyzékre[231] adott válaszában igen lagymatagnak mutatkozott, és az

* – „címzetes lordok"; „udvariasságból lordnak címzettek"[227] – *Szerk.*

** – meghátrálással – *Szerk.*

*** – nagy visszavonulása – *Szerk.*

° – „Nem szörnyeteg még, aki az akar lenni"[229] – *Szerk.*

antagonizmus e két német hatalom között kiszélesülhet. Anglia külpolitikája a Derby-kabinet bukása után Lord Palmerston kezébe fog kerülni. Oroszország bosszút áll majd Ausztrián, anélkül, hogy ő maga egyetlen embert vagy egyetlen rubelt is kockáztatna, és mindenekelőtt olyan európai bonyodalmakat fog teremteni, amelyek módot adnak neki arra, hogy előnyösen kihasználja a dunai fejedelemségekben, Szerbiában és Montenegróban a Magas Portának[232] állított csapdákat. Végül Itáliában felcsapnak majd a lángok, miközben a párizsi konferenciákat ellepi a diplomácia füstje, Európa népe pedig megadja majd a felkelő Itáliának, amit megtagadott önjelölt bajnokától. Ezek azok az eshetőségek, amelyektől Louis Bonaparte reméli, hogy szerencséje hajóját még egyszer kisodorják a nyílt tengerre. Hogy a szorongás miféle gyötrelmeit szenvedi mostanában, arra következtetni lehet abból az egy tényből is, hogy az egyik legutóbbi minisztertanácson súlyos hányási roham fogta el. Az itáliaiak bosszújától való rettegés nem a legkisebb erejű indíték, mely őt mindenáron háborúba hajszolja. Hogy a félszigeti Feme[233] bírái figyelik őt, arról három héttel ezelőtt ismét megbizonyosodott. A Tuileriák kertjében elfogtak egy férfit, megmotozták és egy revolvert és két vagy három kézigránátot találtak nála olyan gyutacsokkal, amilyeneket Orsini használt. Persze letartóztatták és börtönbe vetették. Olasz nevet mondott be és olasz kiejtéssel beszélt. Közölte, hogy bőséges információt adhat a rendőrségnek, mivel egy titkos társasággal áll kapcsolatban. Két vagy három napig azonban igen hallgatag volt s végül cellatársat kért, mondván, hogy nem tud és nem akar semmit sem beszélni, amíg magánzárkában van. Kapott is egy cellatársat, az egyik börtönfunkcionárius személyében, valami irattáros- vagy könyvtárosfélét. Az olasz ezután felfedett vagy látszólag felfedett sok mindent. Ám vallatói másnap vagy harmadnap visszatértek és közölték vele, hogy a vizsgálat szerint abból, amit vallott, a tények semmit sem támasztanak alá, és hogy el kell szánnia magát az őszinteségre. Azt válaszolta, hogy majd másnap úgy fog tenni. Éjszakára magára hagyták. Hajnali 4 órakor azonban felkelt, kölcsönkérte cellatársa borotvapengéjét és átvágta a torkát. Az odahívott orvos azt a véleményt adta, hogy a vágás olyan erővel történt, hogy okvetlenül azonnali halált okozott.

The War Prospect in France

A megírás ideje: 1859 március 11. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 március 31. (5598.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: Alkalmi tudósítónktól

[Karl Marx]

A háborús kilátások Poroszországban

Berlin, 1859 március 15.[102]

A háborút itt elkerülhetetlennek tekintik, de hogy milyen szerepe lenne Poroszországnak Franciaország és Ausztria küszöbönálló mérkőzésében, ez általános vita tárgya, erre nézve úgy látszik sem a kormány, sem a közönség nem jutott semmiféle határozott véleményre. Egy tény bizonyára Önöknek is feltűnt, ti. hogy a Berlinbe küldött háborús feliratok nem a tulajdonképpeni Poroszországból, hanem csakis Kölnből, Rajna-Poroszország fővárosából érkeztek. Túl nagy súlyt mindamellett nem kell tulajdonítani ezeknek a feliratoknak, mivel nyilvánvalóan a katolikus párt művei, amely Németországban, akárcsak Franciaországban és Belgiumban, természetesen azonosítja magát Ausztriával. Egy vonatkozásban azt mondhatjuk, kivételes érzésbeli egység hatja át egész Németországot. Senki sem emel szót Louis-Napoléon mellett – senki nem mutat semmiféle rokonszenvet a „felszabadító" iránt, ellenkezőleg, a gyűlölet és megvetés valóságos özöne árad naponta feléje. A katolikus párt pápaellenes lázadót lát benne, és természetesen átkozza a szentségtörő kardot, amiért olyan hatalom ellen fordul, mely Rómával kötött konkordátuma[234] révén Európa nagy részét újra alávetette a Szentszéknek; a feudális párt úgy tesz, mintha a francia bitorlót utálná, de valójában a francia nemzettől utálkozik és azzal áltatja magát, hogy egy ellene vívandó egészséges háború elsöpörhetné mindama szörnyű újításokat, amelyeket Voltaire és Jean-Jacques Rousseau országából importáltak; a kereskedelmi és ipari burzsoázia, amely Louis Bonaparte-ot „a rend, a tulajdon, a vallás és a család nagy megmentőjeként" szokta volt dicsőíteni, most ontja a vádakat a vakmerő békebontóra, aki ahelyett, hogy beérné Franciaország túláradó erejének fékentartásával és a szocialista desperadókat Lambessában és Cayenne-ben[235] üdvös gyakorlatozással csillapítaná le, fejébe vette azt a különc ötletet, hogy lenyomja az értékpapírokat, megzavarja az üzlet sima menetét és újból felszítja a forradalmi szenvedélyeket;

végül a nép nagy tömege módfelett örül, hogy évekig tartó kényszerű hallgatás után szabadjára engedheti gyűlöletét ama férfiú iránt, akit az 1848–49-es forradalmi kudarcok fő okának tekint. A napóleoni háborúk keserű emlékei és az a sanda gyanú, hogy az Ausztria elleni háború rejtett Németország-ellenes lépést jelent, teljesen elegendők arra, hogy az oly sok különböző indíték táplálta Bonaparte-ellenes filippikákat átitassák az egyetlen közös nemzeti érzés látszatával. A „Moniteur"-ben közölt bárgyú hazugságok, a császári irodalmi condottierék[236] tollából származó frivol röpiratok és az a tétovázás, szorultság, sőt félelem, melynek az oroszlán szerepére kényszerült róka nyilvánvaló tanújeleit adta, megtették a többit és az általános gyűlöletet általános megvetésre fordították.

Mindamellett a lehető legnagyobb tévedés lenne arra következtetnünk, hogy mivel egész Németország fel van zúdulva Bonaparte ellen, azért az egyesült Németország Ausztria oldalán áll. Először is nem kell Önöket emlékeztetnem az osztrák és a porosz kormány megrögzött és szükségszerű antagonizmusára – s ezt az antagonizmust valószínűleg nemigen enyhítik a varsói kongresszus[195], a bronzelli vértelen csata[196], a hamburgi és schleswig-holsteini osztrák fegyveres séta[237] vagy éppenséggel az orosz–török háború[238] emlékei. Önök tudják, hogy a porosz kormány legutóbbi nyilatkozatait mennyire áthatja az óvatos lagymatagság. Ezek szerint Poroszország, mint európai hatalom, ténylegesen nem lát okot arra, hogy miért kellene az egyik vagy a másik fél mellett döntenie, mint német hatalom meg fenntartja magának azt, hogy megvizsgálja, mennyire vannak összhangban Ausztria itáliai igényei a valódi német érdekekkel. Sőt, Poroszország még tovább ment. Kijelentette, hogy Ausztria különszerződéseit Parmával, Modenával, Toszkánával és Nápollyal és következésképpen e szerződések vitatott hatálytalanítását európai szemszögből kell tekinteni, ez hát egyáltalán nem marad a Német Szövetség[123] látókörén belül. Nyíltan Ausztria ellen foglalt állást a dunai kérdésben; a frankfurti német szövetségi gyűlésről visszahívta egy maghatalmazottját*, aki szemmelláthatólag túlontúl határozott párthíve volt az osztrák érdekeknek;[239] végezetül, a hazafiatlanság gyanúját eloszlatandó, a német kisállamok nyomába lépett és megtiltotta a lókivitelt; de hogy letörje e tilalom franciaellenes fullánkját, érvényét az egész Zollvereinre[240] kiterjesztette, úgyhogy a tilalom éppúgy irányul Ausztria, mint Franciaország ellen. Poroszország ma is ugyanaz a hatalom, amely a bázeli különszerződést[143] megkötötte és 1805-ben Haugwitzot kettős üzenettel küldte Napóleon táborába; az egyiket abban az esetben kellett volna átadni, ha az austerlitzi

* Bismarck – *Szerk.*

csata rosszul ütne ki, a másik az idegen betolakodóhoz intézett szolgai szerencsekívánatokat tartalmazott. Nem beszélve a Hohenzollern-ház állhatatosan követett hagyományos családi politikájáról, Poroszország meg van félemlítve Oroszországtól, mert tudja róla, hogy titkos egyetértésben jár el Bonaparte-tal, sőt ösztökélte őt a végzetes újévi nyilatkozatára[94]. Ha azt látjuk, hogy egy olyan lap, mint a „Neue Preussische Zeitung"[241], Ferenc Józseffel szemben a piemonti király mellett tör lándzsát, nagy látnoki képesség nélkül is rájöhetünk, honnan fúj a szél. Hogy kétség ne maradjon, von Manteuffel úr kiadott egy névtelen röpiratot[242], amelyben az osztrák–angol szövetséggel szemben orosz–francia szövetséget ajánl.

Ám az igazi kérdés nem is annyira az, hogy mi a kormány szándéka, hanem az, hogy kié a nép rokonszenve. Nos, meg kell mondanom, hogy a katolikus párton, a feudális párton és az 1813–15-ös teuton vagdalkozók néhány ostoba ittmaradottján kívül a német nép általában és Észak-Németország lakossága különösen úgy érzi, hogy dilemma ágai közé szorul. Ausztriával szemben határozottan Itália pártján áll, viszont Bonaparte-tal szemben csakis Ausztria pártjára kelhet. Persze, ha az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ra hallgatnánk, arra a meggyőződésre jutnánk, hogy minden német szív bálványa Ausztria. Hadd fejtsem ki néhány szóval azt az elméletet, amelyet ez a lap terjeszt. A német kivételével minden európai faj romlásnak indult. Franciaország hanyatlófélben van; Itália érezze különösséges áldásnak, hogy német kaszárnyává változtatták; a szláv fajok híjával vannak azoknak az etikai minőségeknek, amelyek szükségesek ahhoz, hogy kormányozzák magukat; Angliát pedig megrontotta a kereskedelem. Így hát nem marad egyéb, csak a szolid Németország, – és Ausztria Németország európai képviselője. Egyik kezével Itáliát, a másikkal a szlávokat és magyarokat fogja a német Sittlichkeit* (ezt a szót lehetetlen lefordítani) nemesítő hatása alá. Galícia, Magyarország, a dalmát partvidék, Morvaország megszállása és a dunai fejedelemségek várható elfoglalása révén Ausztria megóvja a hazát az orosz inváziótól, ugyanakkor Itália megszállása révén megvédi Németországot, az emberi civilizáció e szívét, a francia erkölcstelenség, léhaság és becsvágy szennyező mételyétől. Mármost mondanom sem kell, hogy ezt az elméletet Ausztria határain túl senki sem karolta fel néhány bajor Krautjunker** kivételével, kiknek igénye a német civilizáció képviseletére körülbelül olyan jólmegalapozott, mint a régi boiótiaiaké[243] a görög géniusz képviseletére. De volt és ez idő szerint is van egy másik, prózaibb nézet is az ügyről;

* – *kb.* erkölcsiség – *Szerk.*

** – kurtanemes – *Szerk.*

forráshelye ugyenezen a tájon található. Azt mondják, hogy a Rajnát a Pónál kell megvédeni, és hogy a Pó, az Adige és a Mincio menti osztrák állások Németország természetes katonai határait alkotják a francia invázióval szemben. Ez a tan, amelyet 1848-ban Radowitz tábornok hirdetett meg a frankfurti német nemzetgyűlésen,[174] keresztülment és a nemzetgyűlést arra indította, hogy Itáliával szemben Ausztria oldalára álljon,* de ennek az úgynevezett forradalmi parlamentnek az ítéletét, mely odáig mehetett, hogy egy osztrák főherceget felruházzon a végrehajtó hatalommal,[244] már régen elítélték. A németek kezdik megérteni, hogy quid pro quó-val** tévútra vezették őket, hogy az Ausztria védelmét szolgáló katonai állásokra Németország védelmében egyáltalán nincs szükség, és hogy a franciák ugyanannyi, sőt több joggal követelhetik természetes katonai határukként a Rajnát, mint a németek a Pót, a Minciót és az Adigét.

The War Prospect in Prussia

A megírás ideje: 1859 március 15. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 március 31. (5598.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: A N. Y. Tribune tudósítása

* *V. ö. 5. köt. 89–90. old. – Szerk.*

** – felcseréléssel – *Szerk.*

[Karl Marx]

Történelmi párhuzam

Amikor Louis-Napoléon, a kevésbé szerencsés velencei Marino Faliero babérjaira pályázva, esküszegéssel és árulással, éjféli összeesküvéssel és az ágyukból kirángatott megvesztegethetetlen nemzetgyűlési képviselők elfogatásával, Párizs utcáin fevonultatott elsöprő katonai erők támogatásával felkapaszkodott a trónra, ezt Európa uralkodó fejedelmei és arisztokráciái, a nagy földtulajdonosok, gyárosok, járadékosok és tőzsdespekulánsok majd egy szálig saját sikerükként, ujjongva üdvözölték. „A bűnök az övéi" – így kuncogtak általában –, „de gyümölcseik a mieink. Louis-Napoléon a Tuileriákban uralkodik, mi meg még biztosabban és zsarnokibban uralkodunk a magunk birtokain, gyáraiban, a tőzsdén, irodáinkban. Vesszen minden szocializmus! Vive l'Empereur!*"

A szerencsés bitorló minden tudományát arra használta, hogy a katonaságon kívül zászlaja alá tömörítse a gazdagokat és hatalmasokat, a kuporgatókat és spekulálókat. „A császárság – a béke"[114] – hirdette, és a milliomosok kis híján istenítették. „A mi nagyon kedvelt fiunk Jézus Krisztusban" – így nevezte őt a pápa** szeretetteljesen, s a római katolikus papság (pro tempore***) elhalmozta a bizalom és hódolat minden jelével. A részvények emelkedtek; a Crédit mobilier[36] bankjai elszaporodtak és virágoztak; egy tollvonás árán milliókat csináltak új vasútvonalakkal, új rabszolgakereskedelemmel és mindenfajta új spekulációval. A brit arisztokrácia hátat fordított a múltnak és kalapot emelve fejet hajtott az új Bonaparte előtt; Bonaparte családi látogatást tett Viktória királynőnél[245] és a londoni City ünnepelte őt; az angol tőzsde koccintott a francia tőzsdével; a tőzsdespekuláció apostolai egytől egyig gratuláltak egymásnak és egymás kezét szorongatták, s meg voltak győződve arról, hogy az aranyborjú végre teljesen megistenült, Áronja pedig nem más, mint az új francia önkényúr.

* – Éljen a császár! – *Szerk.*

** IX. Pius – *Szerk.*

*** – időlegesen; mulandóan; evilági szempontból – *Szerk.*

Hét év pergett le azóta, és minden megváltozott. III. Napóleon kimondta a szót[94], amelyet nem lehet többé visszaszívni, sem elfelejteni. Egyre megy, hogy olyan vakmerően rohan-e végzetébe, mint előfutára tette Spanyolországban és Oroszországban, vagy az európai fejedelmek és burzsoák egyetemes méltatlankodó morgása miatt kényszerül olyan helyzetbe, hogy időlegesen alá kell vetnie magát akaratuknak, – a varázs örökre megtört. Régről tudták róla, hogy gazfickó; de hasznavehető, simulékony, engedelmes, hálás gazfickónak tartották; s most látják és bánják hibájukat. Mindvégig *őket* használta ki, mikor azt hitték, hogy ők használják ki. Ugyanúgy szereti őket, ahogyan ételét és borát szereti. Eddig már tettek neki bizonyos szolgálatokat; most másféle szolgálatokat kell neki tenniök vagy dacolniok kell bosszújával. Ha ezután „a császárság – a béke", akkor béke a Minciónál és a Dunánál, – olyan béke, amelyben sasai diadalmasan szárnyalnak a Pó és az Adige, ha ugyan nem a Rajna és az Elba felett is, – béke ez: a vaskoronával[246] a fején; Itália francia helytartóság lesz, Nagy-Britannia, Poroszország, Ausztria pedig csupán bolygókként keringenek a központi égitest, Franciaország, Nagy Károly birodalma körül és tőle nyerik fényüket.

A királyi palotákban persze vagyon fogaknak csikorgatása, de a bankárok és kereskedőfejedelmek házaiban nemkülönben. Az 1859-es esztendő ugyanis kedvező előjelekkel kezdődött, amelyek 36 és 56 arany napjainak visszatértével kecsegtettek. A hosszan elhúzódó ipari pangás kimerítette a fém-, áru- és gyártmánykészleteket. A sok-sok csőd mérhetően megtisztította a kereskedelmi légkört. A hajóknak ismét volt piaci értékük; megint hozzáfogtak volt raktárházak építéséhez és feltöltéséhez. A részvények felszöktek és a milliomosok határozottan vidámak voltak; egyszóval a kereskedelmi távlatok sohasem voltak ragyogóbbak, az ég sohasem volt derűsebb, ígéretesebb.

De egyetlen szó mindezt megváltoztatja; s e szó kimondója a coup d'état* hőse – december kiválasztottja – a társadalom megmentője. Kihívóan, hidegen, nyilvánvaló előremegfontoltsággal veti azt oda Hübner úrnak, az osztrák követnek, s a szó világosan vall arról az eltökélt szándékáról, hogy tengelyt akasszon Ferenc Józseffel vagy olyan megalázkodásba kényszerítse, amely végzetesebb három vesztett csatánál. Habár nyilvánvaló célzata volt az, hogy azonnali tőzsdei hatást váltson ki az értékpapíreladást előmozdító manipulációk alátámasztására, mégis elárulta azt a határozott szándékát, hogy átrajzolja Európa térképét. Ausztriának ki kell vonulnia mindazokból a névleg független itáliai államokból, amelyeket most az engedelmes

* – az államcsíny – *Szerk.*

uralkodóikkal kötött szerződéseknél fogva gyakorlatilag megszállva tart, vagy pedig Franciaország és Szardínia megszállják Milánót, és Mantovát olyan hadsereggel fenyegetik, amilyent Bonaparte tábornok sohasem vezényelt Itáliában. A pápának ki kell küszöbölnie államaiban az egyházi uralom visszaéléseit – azokat a visszaéléseket, amelyeket oly hosszú ideig francia fegyverekkel támasztottak alá –, vagy pedig hanyatt-homlok együtt rohanhat Toszkána, Parma, Modena stb. apró zsarnokaival Bécsbe,[247] hogy mentsvárat találjon. A Rothschildek nyögnek a tizenegy millió dolláros veszteségük miatt, amelyet a Hübnerhez intézett fenyegetés következtében a részvények értékcsökkenése révén elszenvedtek, és valósággal vigasztalhatatlanok. A gyárosok és a kereskedők gyászba borultan állapítják meg, hogy remélt 1859-es aratásuk előreláthatólag „a *halál* aratása" lesz. Mindenütt aggodalom, elégedetlenség és méltatlankodás dúlja azoknak lelkét, akik még néhány hónappal ezelőtt december hőse trónjának oly biztos támaszai voltak.

És a ledöntött, szétzúzott bálványt talapzatára soha többé visszaállítani nem lehet. Louis-Napoléon meghátrálhat ugyan a vihar elől, amelyet felkavart, és ismét fogadhatja a pápa áldásait és a brit királynő kedveskedéseit; de ez is, az is csak ajakszolgálat lesz. Most már ők is tudják róla, amit a népek régóta tudnak, – hogy vakmerő hazárdjátékos, mindenre elszánt kalandor, aki éppúgy játszik kockajátékot királyok csontjaival, mint bármi mással, hacsak a játék azt ígéri, hogy nyertes lehet benne. Tudják róla, hogy olyan ember, aki miután – akárcsak Macbeth – embervérben gázolt a koronáért, könnyebbnek véli, hogy továbbhaladjon az úton, semmint hogy visszatérjen a béke és az ártatlanság ösvényére. Ausztria elleni demonstrációjának órájától kezdve Louis-Napoléon egyedül állt és áll a hatalmasok között. A fiatal orosz cár, a maga céljait követve, meglehet, látszatra még mindig barátja, de ez csak üres látszat. Az 1813-as I. Napóleon a prototípusa az 1859-es III. Napóleonnak. És az utóbbi valószínűleg éppoly feltartóztathatatlanul rohan végzetébe, mint az előbbi.[248]

A Historic Parallel

A megírás ideje: 1859 március 18. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 március 31. (5598.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A tervezett békekongresszus

Az a készség, amellyel Louis-Napoléon hozzájárult ahhoz a javaslathoz, hogy az itáliai kérdés megvitatására kongresszust hívjanak össze, inkább vészjósló, semmint reménykeltő volt Európa békéjére nézve. Ha egy uralkodó, akinek a legutóbbi hat hónap folyamán minden cselekedete félreérthetetlenül háborús célzatú volt, hirtelen pálfordulással kapva kap egy látszólag a béke megóvását célzó javaslaton, akkor első következtetésünk az, hogy a színfalak mögött olyan dolgok történnek, amelyek ismeretében eljárása elvesztené az összeegyeztethetetlenség látszatát. Így állt a dolog az európai kongresszussal kapcsolatban is. Ami első pillantásra a béke megóvását célzó kísérletnek tűnt, arról most kiderül, hogy csak újabb ürügy az időnyerésre, hogy a háborús előkészületeket befejezhessék. A kongresszus csak a minap került javaslatba, és – ugyanakkor, amikor a találkozás helye és feltételei felől nincsen semmi döntés, amikor a találkozót, ha ugyan sor kerül rá, legkorábban április végére halasztották – a francia hadsereg parancsot kapott, hogy mindegyik ezredhez egy negyedik zászlóaljat alakítson és hat francia hadosztályt helyezzen hadikészültségbe. Megfontolást érdemlő tények ezek.

A francia gyalogság vadászokon, zuávokon, idegenlégión, bennszülött algériai csapatokon és más különleges alakulatokon kívül nyolc gárdaezredből és száz sorezredből áll. E száz sorezred mindegyike békeidőben három zászlóaljból alakul, kettő aktív szolgálatot teljesít, egy pedig pótalakulat; az ezred ilyenképpen 1500–1800 fegyverest számlál. De keretébe tartozik ezenkívül ugyanannyi vagy még több főnyi szabadságolt, akiket azonnal zászló alá hívnak, mihelyt az ezredet hadikészültségbe helyezik. Ez esetben a három zászlóalj együttesen 3600–4000 főnyi lesz; és levonva ebből 500–600 főt a pótalakulati zászlóaljra, a két aktív zászlóalj mindegyike 1500–1700 főt számlálna, amely létszám igen nehézkessé tenné őket. Ahhoz, hogy ezt a kiképzett katonákból álló erőt valóban bevethetővé tegyék, ilyenformán szükségessé válik, hogy mindegyik ezredben azonnal felállítsanak egy új aktív zászlóaljat, s ezáltal a zászlóalj – a taktikai egység – létszáma mintegy 1000

főre csökken, ez az az átlagszám, amelyet most a legtöbb európai hadseregben bevezetnek. A negyedik zászlóaljak megalakítása ennélfogva szükségképpeni előzetes lépés a francia hadsereg hadikészültségbe helyezéséhez, és csakis ez alkalmas olyan szervezeti keretek létrehozására, amilyenek a kiképzett katonák rendelkezésre álló számban való befogadásához szükségesek. Ez a körülmény különös jelentőséget ad a negyedik zászlóaljak megalakításának; ezek a háborús készültséget jelentik. Létrehozásuk módja nagyon egyszerű: a három meglevő (egyenként hat századból álló) zászlóalj 5. és 6. századait negyedik zászlóaljjá egyesítik, ugyanakkor a fennmaradó négy századból kivonják a szükséges tiszteket és katonákat, hogy mindegyik zászlóaljban két új századot alakítsanak. Az új zászlóalj pótalakulat lesz, a harmadik zászlóaljat pedig aktív zászlóaljjá alakítják. A gárdával, a vadászokkal és más különleges alakulatokkal együtt a francia hadsereg zászlóaljainak száma ekkor mintegy 480 lesz; ez a szám mintegy 500 000 fő felvételéhez elegendő; ha meg ez sem elég, a negyedik zászlóaljakat aktív zászlóaljakká alakíthatják át és a pótalakulatokban újonnan alakított ötödik zászlóaljakkal helyettesíthetik őket. Ez az eljárás ténylegesen már folyamatban volt az orosz háború[136] végén, amikor a hadsereg 545 zászlóaljat számlált.

Hogy a francia kormánynak ez a lépése valóban semmi egyebet nem jelent, mint közvetlen háborús készültséget, azt bizonyítja egy másik intézkedés, amely e lépést nyomban követte. Hat hadosztály parancsot kapott, hogy helyezkedjék hadikészültségbe – tudniillik, hogy hívja be szabadságolt embereit. Egy francia gyalogos hadosztály négy ezredből áll, vagy két sorbrigádból és egy zászlóalj gyalogos vadászból, vagyis összesen tizenhárom zászlóaljból – mintegy 14 000 fővel. Habár a hat hadosztályt nem nevezték meg, nem nehéz kitalálni, melyeknek szól a parancs. Először is itt van a már a Rhône-nál levő négy hadosztály, köztük Renault tábornok hadosztálya, amely éppen most tért vissza Algériából; azután Bourbaki hadosztálya, amely most kapott parancsot algériai behajózásra; és végül a párizsi hadsereg egyik hadosztálya, amely hír szerint parancsot kapott, hogy álljon készen azonnali indulásra. Ez a hat hadosztály mintegy 85 000 főnyi gyalogságot ölel fel, amely a hozzá tartozó tüzérséggel, lovassággal és trénnel együtt valamivel több mint 100 000 főnyi hadsereget alkotna; úgy tekinthető, hogy ez a zöme annak, ami a közelgő hadjáratban az itáliai hadsereg lenne.

Mármost tekintettel az általános franciaországi békekövetelésre, a heves németországi nacionalista és franciaellenes agitációra és Anglia magatartására, Louis-Napoléon úgy látszik habozott megtenni egy olyan lépést, mint hadseregének mozgósítása, anélkül, hogy ugyanakkor valahogy el ne hitesse a néppel, hogy még nem szánta el magát visszavonhatatlanul háborúra, hanem

megelégednék az itáliai helyzet valamelyes javulásával, amit egy kongresszus révén el lehetne érni. Egyetlen pillantás a katonai készülődések történetére megerősíti ezt a nézetet és újabb indokolásokat tár fel arra vonatkozóan, hogy ez a megtévesztő mesterkedés miért szerepelt Louis-Napoléon terveiben.

Mihelyt a Tuileriákban újév napján tartott fogadás[94] megmutatta Louis-Napoléonnak azt a szándékát, hogy Ausztriával bonyodalmakat provokáljon, menten afféle fegyverkezési verseny indult meg egyfelől Franciaország és Szardínia, másfelől Ausztria között. De azonnal kiderült, hogy ez utóbbi fölényben van. Döbbenetes gyorsasággal, néhány nap alatt egy egész hadtestet dobtak Itáliába, s amikor a francia és a szardíniai csapatösszevonásokról érkező hírek még fenyegetőbb jelleget öltöttek, az itáliai osztrák hadsereg szabadságolt katonáit három hét alatt visszahívták és csatlakoztatták ezredeikhez, ugyanakkor az itáliai tartományok szabadságolt katonáit és újoncait is behívták és hadtesteik helyőrségeihez az ország belsejébe irányították őket. Az a nyugalom és gyorsaság, amellyel mindezt végrehajtották, a lehető legjobb bizonyítéka az osztrák katonai rendszer tökéletességének és az osztrák hadsereg hathatós teljesítőképességének. Az osztrákok régi hírére, hogy lassúak, aprólékosak és lomhák, alkalmasint már derekasan rácáfolt az a mód, ahogyan Radetzky 1848–49-ben bevetette csapatait, de a gépezet ilyen sima működésére és ilyen haladéktalan készenlétre aligha lehetett számítani. Új alakulatokra itt nem volt szükség; csak fel kellett tölteni teljes létszámra az itáliai aktív zászlóaljakat; közben pedig a pótalakulati zászlóaljak aktív zászlóaljakká való átalakítása és az új pótalakulatok szervezése mélyen a monarchia belsejében megy végbe és semmiképpen sem késlelteti az aktív hadsereg feltöltését.

Az is igaz, hogy Szardíniának sem volt szüksége új alakulatokra; hadseregének szervezete elégséges volt. De a franciákkal másként állt a dolog. A mozgósítás folyamata jókora időbe telt. A negyedik zászlóaljak létrehozásának meg kellett előznie a szabadságolt katonák behívását. Azután Louis-Napoléonnak számot kellett vetnie azzal, hogy Ausztria megtámadása esetén valószínűleg háborúba keveredik a Német Szövetséggel[123]. Míg tehát Ausztria, amely csak itáliai, vagyis déli határa felől támadható és nyugatról Németország fedezi, csapatainak igen nagy részét Itáliába vetheti és szükség esetén azonnal beléphet a háborúba, addig a francia kormánynak előbb minden erejét össze kell vonnia, mielőtt támadó hadműveleteket kockáztathatna; ezért előbb végre kell hajtania az 1859-es újabb újoncozást és be kell sorozznia azt az 50 000 önkéntest, akire Franciaország háború esetén általában számít. Mindez tetemes időt vesz igénybe; és ennélfogva egyáltalán nem állt Louis-Napoléon érdekében, hogy nagy sietve belevesse magát egy hadjá-

ratba. S valóban, ha a „Constitutionnel"-nek a francia hadseregről szóló nevezetes cikkét tekintjük, mely – mint erre bizonyára emlékeznek* – közvetlenül magától Louis-Napoléontól eredt, azt találjuk, hogy ő ott május végében jelöli meg azt az időpontot, amikor majd a francia erők létszáma mintegy 700 000 főre emelkedik. Addig tehát Ausztria viszonylagos fölényben volna Franciaországgal szemben; minthogy pedig a dolgok legjobb úton voltak afelé, hogy nyílt szakadáshoz vezessenek, azért ez a kongresszus kitűnő eszköz lett az időnyerésre.

De még egy pontot tekintetbe kell vennünk. Nem fér kétség ahhoz a tényhez, hogy Oroszország keze benne van a játékban. Hogy Ausztria megalázására törekszik, az bizonyos; hogy egy nyugat-európai bonyodalom cselekvési szabadságot ad neki a Dunánál mindannak visszaszerzésére, amit a párizsi békével[34] elveszített, az nyilvánvaló; hogy a román fejedelemségekre, Szerbiára és Törökország szláv lakosságára vonatkozóan megvannak a maga külön nézetei, azt bizonyítja az újabban ezekben az országokban folytatott politikája.[249] Oroszország nem találhat jobb eszközt az Ausztrián való boszszúállásra, mint hogy miközben Ausztria háborút visel, felélesztí a pánszláv agitációt az ausztriai szlávok milliói között. Hogy mindezt megtehesse, és – ha alkalma kínálkozik – még többet is, Oroszországnak is össze kell vonnia csapatait és elő kell készítenie a talajt; ehhez pedig időre van szüksége. És ezenfelül, hogy passzívan ellenséges magatartást tanúsíthasson Ausztriával szemben, ahhoz ürügy kell, és sehol sem találni olyan kedvező alkalmat egy kis összetűzésre, mint egy ilyen kongresszuson. Ez a kongresszus ennélfogva – ha ugyan sor kerül rá – csupán csak „félrevezetésnek, csúfos komédiának és csapdának"[250] fog bizonyulni, nem pedig komoly vagy legalábbis becsületes kísérletnek a béke fenntartására; és aligha kétséges, hogy ez idő szerint valamennyi nagyhatalom tökéletesen meggyőződött arról, hogy az egész ügy merő formalitás lesz, amelyet csak azért csinálnak végig, hogy a közönség szemét kiszúrják és elleplezzék távolabbi terveiket, melyek még nem kerülhetnek napvilágra.

The Proposed Peace Congress
A megírás ideje: 1859 április eleje
A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 április 23. (5618.) sz.
Eredeti nyelve: angol
Aláírás nélkül

* *V. ö. 197–202. old. – Szerk.*

[Karl Marx]

Súlyos pénzügyi zavarok Indiában[251]

[I]

London, 1859 április 8.

Az indiai pénzügyi válságot, amelynek a háborús hírekkel és a választási agitációval egyetemben e pillanatban az a kiváltság jutott osztályrészéül, hogy leköti Angliában a közérdeklődést, kettős nézőpontból kell tekintenünk. Időleges szükségállapotot is, állandó nehézséget is jelent.

Február 14-én* Lord Stanley törvényjavaslatot nyújtott be az Alsóházban, amely felhatalmazná a kormányt, hogy az indiai közigazgatás folyó évi különkiadásainak fedezésére 7 000 000 £ kölcsönt vegyen fel Angliában. Mintegy hat héttel utóbb John Bullnak[217] az olcsón megúszott indiai zendüléssel[212] kapcsolatos öngratulációit durván félbeszakította a szárazföldi posta megérkezése, mely a kalkuttai kormányzatnak a pénzügyi ínséget panaszló jajkiáltását hozta. Március 25-én Lord Derby felszólalt a Lordok Házában és megállapította, hogy Indiának ez évi szükségletei fedezésére a most a parlament elé terjesztett 7 000 000 £-es kölcsönön kívül további 5 000 000 £ kölcsönre van szüksége, és hogy még akkor is fennmaradnak bizonyos kártalanítási és jutalompénz-igények[252], legalább 2 000 000 £ összegben, amelyeket eddig ismeretlen forrásból kellene kifizetni. Kellemesebb tálalás céljából Lord Stanley az első megállapításában csak a londoni indiai kincstár szükségleteit vette számításba, az indiai brit kormányzatot pedig saját erőforrásaira utalta, habár a kapott értesülésekből tudnia kellett, hogy azok távolról sem elégségesek. Lord Canning a hazai kormányzat vagy a londoni indiai közigazgatás kiadásait nem tekintve a kalkuttai kormányzat deficitjét a folyó 1859–60-as évben 12 000 000 £-re becsülte, úgy számolva, hogy a szokásos jövedelem 800 000 £-gel emelkedik és a katonai terhek 2 000 000 £-gel csökkennek. A kalkuttai kormányzat annyira megszorult,

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 15-én – *Szerk.*

hogy leállította a polgári szolgálat egy részének fizetését; annyira hitelét vesztette, hogy az 5%-os állampapírokat 12%-os levonással jegyezték; és annyira ínségbe került, hogy a csődtől csak a néhány hónap leforgása alatt Angliából Indiába hajózott 3 000 000 £-nyi ezüst menthette meg. Így három dolog nyilvánvaló. Először: Lord Stanley eredeti megállapítása „cselfogás" volt, korántsem ölelte fel India minden kötelezettségét, sőt az indiabeli indiai kormányzat közvetlen szükségleteit tekintetbe sem vette. Másodszor: Ha leszámítjuk, hogy 1857-ben 1 000 000 £-nyi ezüstöt küldtek Londonból Indiába, a felkelés egész időszakában ráhagyták a kalkuttai kormányzatra, találjon módot saját erejéből ama rendkívüli háborús terhek zömének fedezésére, amelyeket mindenképpen elő kellett teremteni Indiában több mint 60 000 további európai katona fenntartására, az elrablott kincsek visszatérítésére és a helyi közigazgatások egész elveszett jövedelmének pótlására. Harmadszor: A hazai kormányzat szükségletein kívül ez évben még egy 12 000 000 £-es deficitet is fedezni kell. Olyan műveletekkel, melyeknek kétes természetével nem kívánunk foglalkozni, ezt az összeget 9 000 000 £-re csökkentették; ebből 5 000 000 £-et Indiában és 4 000 000 £-et Angliában vennének kölcsön. Az utóbbi összegből 1 000 000 £-et ezüstrúdban Londonból már Kalkuttába hajóztak, további 2 000 000 £ pedig a lehető legrövidebb időn belül követi majd.

E tömör kimutatásból látható, hogy angol gazdái igen méltánytalanul bántak az indiai kormányzattal; cserbenhagyták, hogy John Bullnak port hintsenek a szemébe; de másrészt el kell ismerni, hogy Lord Canning pénzügyi műveletei ügyetlenség tekintetében még katonai és politikai teljesítményeit is felülmúlják. 1859 január végéig sikerült a szükséges eszközöket előteremtenie indiai kölcsönökkel, melyeket részben államkötvényekben, részben kincstárjegyekben bocsátottak ki; de erőfeszítései, amelyek a forradalom időszakában eredményesek voltak, furcsamód teljes kudarcot vallottak attól a pillanattól fogva, hogy az angol uralmat fegyveres erővel helyreállították. Sőt nemcsak kudarcot vallottak, hanem az állampapírok ügyében pánik tört ki; példátlan árfolyamesés következett be valamennyi állampapírnál, a bombayi és a kalkuttai kereskedelmi kamara tiltakozott, és Kalkuttában angol és bennszülött pénzügynökök nyilvános gyűléseken kárhoztatták a kormányintézkedések ingatagságát, önkényes mivoltát és gyámoltalan ostobaságát. India kölcsönözhető tőkéje, amely a kormányt 1859 januárjáig ellátta pénzalapokkal, ettől kezdve fogytán volt, mert a kölcsönző-erő addigra úgy látszik kimerült. Valójában a kölcsönök, amelyek 1841-től 1857-ig összesen 21 000 000 £-re rúgtak, csupán 1857-ben és 1858-ban, két év alatt mintegy 9 000 000 £-et szívtak fel, majdnem felét a megelőző tizen-

hat év alatt kölcsönvett pénznek. Az erőforrások ilyen kimerülése számot ad ugyan róla, hogy miért kellett szükségképpen a kormánykölcsönök kamatrátáját fokozatosan felsrófolni 4%-ról 6%-ra, de persze semmiképpen sem magyarázza az indiai értékpapírpiacon bekövetkezett kereskedelmi pánikot, sem azt, hogy a főkormányzó végképp képtelen még a legsürgősebb követelményeknek is eleget tenni. A talány megfejtése az a tény, hogy Lord Canning rendszeresen ahhoz a mesterkedéshez folyamodik, hogy új kölcsönöket bocsát ki magasabb kamatrátával, mint a létező *le nem zárt kölcsönöké*, anélkül, hogy erről előzetesen tájékoztatná a közönséget, és a tervbe vett további pénzügyi műveleteket illetően a legteljesebb bizonytalanság uralkodik. Az állampapíroknak e mesterkedések következtében beállt árfolyamesését nem kevesebb mint 11 000 000 £-re teszik. Lord Canning, akit az államkincstár szegénysége szorongatott, az értékpapírpiaci pánik megfélemlített és a kereskedelmi kamarák meg a kalkuttai gyűlések tiltakozásai megriasztottak, leghelyesebbnek vélte, ha jófiú lesz és megpróbál a kívánalmaknak a pénzemberek feje szerint eleget tenni; de 1859 február 21-i bejelentése[253] megintcsak azt mutatja, hogy az emberi értelem nem függ az emberi akarattól. Mit kívántak tőle? Azt, hogy ne indítson egyszerre két kölcsönjegyzést különböző feltételekkel, és hogy azonnal közölje a pénzügyi körökkel a folyó évben szükséges összeget, ahelyett, hogy az egymást követő, egymásnak ellentmondó bejelentésekkel becsapja őket. És mit tesz a bejelentésében? Mindenekelőtt azt mondja, hogy 1859–60-ban $5^1/_2$%-os kölcsönnel 5 000 000 £-et kell előteremteni az indiai piacon, és hogy „mihelyt ezt az összeget realizálták, az 1859–60-as kölcsönt lezárják és ez évben Indiában további kölcsönjegyzést nem indítanak". S ugyanebben a proklamációban, az imént adott biztosítékok egész értékét lerontva, így folytatja: „*Semmiféle magasabb kamatrátájú kölcsön sem* kerül 1859–60 folyamán kibocsátásra Indiában, *hacsak a hazai kormányzat másképp nem rendelkezik.*" De ez még nem minden. Ténylegesen *kettős kölcsönt* ír ki, különböző feltételekkel. Bejelenti, hogy „az 1859 január 26-án meghirdetett feltételek szerinti kincstárjegy-kibocsátás április 30-án lezárul", de egyszersmind hírül adja, hogy „május 1-ével új kincstárjegy-kibocsátás kezdődik", s ezek közel $5^3/_4$%-os kamatot hoznak és a kibocsátás keltétől számított egy év lejárta után válthatók be. Mindkét kölcsönjegyzés egyszerre folyik, mivel ugyanakkor a januárban kiírt kölcsönt még nem zárták le. Az egyetlen pénzügyi természetű dolog, úgy látszik, amelyet Lord Canning megérteni képes, hogy az ő évi illetménye névlegesen 20 000 £, valóságosan pedig körülbelül 40 000 £. Ennélfogva a Derby-kabinet gúnyolódása és a saját közismert tehetetlensége ellenére, „kötelességérzetből" ragaszkodik posztjához.

Az indiai pénzügyi válság hatásai az angol belső piacra máris szembetűnővé váltak. Elsősorban is a kormányszámlára szállított ezüstküldemények – amelyek még tetézték a nagy kereskedelmi ezüstküldeményeket és olyan időpontra estek, amikor a szokásos mexikói ezüstszállításokat ezen ország zilált helyzete[254] miatt visszatartják – természetesen felverték a rúdezüst árát. Március 25-én az ezüst mesterségesen felhajtott ára standard unciánként $62^3/_4$ d.-re emelkedett; ez okból Európa minden részéből olyan mértékben áramlott be az ezüst, hogy ára Londonban megint $62^3/_8$ d.-re esett, s közben a leszámítolási ráta Hamburgban $2^1/_2$-ről $3^0/_0$-ra emelkedett. E nagyarányú ezüstbehozatalra következőleg a váltóárfolyamok Angliára kedvezőtlenül alakultak, s aranyrúd-kiáramlás állt be, ami ugyan jelenleg csak feleslegeitől szabadítja meg a londoni pénzpiacot, de hosszú távra komolyan kihathat rá, mivel bizonyára nagy kontinentális kölcsönökkel fog együttjárni. Mindamellett az indiai állampapírok és szavatolt vasúti részvények árfolyamcsökkenése a londoni pénzpiacon – ami okvetlenül károsnak bizonyul majd az évad folyamán még kibocsátandó kormány- és vasúti kölcsönökre – bizonnyal ez a legkomolyabb hatás, amely az indiai pénzügyi válságból a belső piacra háramlik. Számos indiai vasút részvényeit – jóllehet a kormány $5^0/_0$ kamatot szavatol rájuk – most 2 vagy $3^0/_0$ leszámítolással jegyzik.

Mindent egybevéve a pillanatnyi indiai pénzügyi pánikot mégiscsak másodrendű fontosságú ügynek tekintem, összehasonlítva az indiai államkincstár általános válságával, amelyre talán más alkalommal kitérhetek.

[II]

London, 1859 április 12.

A legutóbbi szárazföldi posta nem jelzi az indiai pénzügyi válság semmiféle enyhülését, sőt a ziláltságnak olyan állapotát tárja fel, aminőt aligha lehetett előre látni. Azok a fogások, amelyekre az indiai kormányzat a legsürgetőbb szükségleteinek kielégítése végett rákényszerül, legjobban Bombay kormányzójának* legutóbbi intézkedésével világíthatók meg. A bombayi piacon helyezik el az évi átlagban 30 000 ládányi Malva-ópiumot, havi 2000 vagy 3000 ládás részletekben, s ezek váltóit Bombayra intézvényezik. A kormány minden Bombayba importált ládára 400 rúpia illetéket vet ki és így a

* J. Elphinstone – *Szerk.*

Malva-ópiumból évi 1 200 000 £ jövedelmet húz. A bombayi kormányzó a kiürült államkincstár feltöltése és a küszöbönálló csőd elhárítása végett közleményt bocsátott ki, amely a Malva-ópium ládájának illetékét 400-ról 500 rúpiára emeli; ugyanakkor azonban azt is közli, hogy ezt a felemelt illetéket csak július 1 után vetik ki, úgyhogy a malvai ópiumbirtokosok abban a kedvezményben részesülnek, hogy a kábítószert további négy hónapon át a régi illetékkel vihetik be. Március közepétől – amikor a közleményt kibocsátották – július 1-ig ópiumot csak két és fél hónapig lehet importálni, mivel június 15-én beáll a monszun. A malvai ópiumbirtokosok persze fel fogják használni ezt az engedélyezett időközt, amelyben a régi illetékkel vihetnek be ópiumot; s következésképpen a két és fél hónap alatt kezükben levő egész készletüket az Elnökségbe[255] ömlesztik. Mivel a régi és az új termésből Malvában található ópiumkészlet 26 000 ládát tesz ki és a Malva-ópium ládánkénti ára eléri az 1250 rúpiát, a malvai kereskedőknek a bombayi kereskedőkre nem kevesebb mint 3 000 000 £ összegű váltót kell intézvényezniök, amiből több mint 1 000 000 £ kerül a bombayi kincstárba. E pénzügyi cselfogás célja átlátszó. Hogy hamarabb hozzájussanak az ópiumilletékből származó évi jövedelemhez és rábírják az ópiumüzletbeli kereskedőket arra, hogy ezt egyszerre megfizessék, in terrorem* illetékemelést helyeznek kilátásba. Teljesen felesleges sok szót vesztegetni arra, hogy menynyire empirikus jellegű ez a mesterfogás, mely pillanatnyilag megtölti a kincstárt, azon az áron, hogy néhány hónap múlva megfelelő hiányt teremt; nem idézhetünk ennél találóbb példát arra, hogy mennyire kimerültek a Nagymogul utódainak[256] módszerei és eszközei.

Nézzük mármost az indiai pénzügyek általános állapotát, amint az a legutóbbi felkelést követően kialakult. A legújabb hivatalos számítások szerint a britek nettó-jövedelme indiai birtokukból 23 208 000 £, mondjuk 24 000 000 £. Ez az évi jövedelem sohasem volt elegendő az évi kiadások fedezésére. 1836-tól 1850-ig a nettó-deficit 13 171 096 £-et, vagyis durva átlagban évi 1 000 000 £-et tett ki. A bevétel és kiadás még 1856-ban sem került teljes egyensúlyba, amikor pedig Lord Dalhousie nagyban űzött annektálásai, rablásai és zsarolásai kivételesen feltöltötték az államkincstárt, sőt ellenkezőleg, a szokásos deficit-állományhoz mintegy negyedmilliós további deficit járult. A hiány 1857-ben 9 000 000 £ volt, 1858-ban 13 000 000 £-re emelkedett, 1859-ben pedig az indiai kormányzat saját becslése szerint 12 000 000 £-re rúg. Első következtetésként tehát azt szűrhetjük le, hogy a deficitek még rendes körülmények között is felgyülem-

* – megfélemlítésképpen – *Szerk.*

lenek; rendkívüli körülmények között pedig szükségképp olyan méreteket öltenek, hogy elérik az évi bevétel felét vagy még többet.

A következő felvetődő kérdés az, hogy az indiai kormányzat kiadásai és bevétele között már amúgy is meglevő rést mennyire szélesítették ki a legutóbbi események? India új állandó adósságát, amely a zendülés elfojtásából fakad, a legvérmesebb angol pénzügyi szakértők is negyven- és ötvenmillió font sterling közöttire teszik, Wilson úr pedig az *állandó deficitet*, vagyis ennek az új adósságnak az évi jövedelemből fedezendő évi kamatát nem kevesebb mint hárommillióra becsüli. Mégis nagy tévedés volna azt hinnünk, hogy ez a hárommilliós állandó deficit az egyetlen örökség, amelyet a felkelők legyőzőikre hagytak. A felkelés költségei nemcsak múltidejűek, hanem nagymértékben jövőbeliek is. A katonai terhek még nyugodt időkben, a zendülés kitörése előtt is az összes rendszeres bevételnek legalább a hatvan százalékát emésztették fel, mivel meghaladták a 12 000 000 £-et; de a helyzet most megváltozott. A zendülés kezdetén az Indiában állomásozó európai haderő 38 000 tényleges katonából állt, a bennszülött hadsereg pedig 260 000 főt számlált. Jelenleg az Indiában szolgáló katonai erők 112 000 európaiból és 320 000 főnyi bennszülött csapatokból állnak, a bennszülött rendőrséget is beleértve. Jogosan lehet azt mondani, hogy ezek a rendkívüli létszámok mérsékeltebb szintre fognak csökkenni, mihelyt véget érnek azok a rendkívüli körülmények, amelyek mai méreteikre duzzasztották őket. A brit kormány által kinevezett katonai bizottság azonban arra a következtetésre jutott, hogy Indiában 80 000 főnyi állandó európai haderőre és 200 000 főnyi bennszülött haderőre lesz szükség – s így a katonai terhek az eredetinek majdnem kétszeresére növekednek. A Lordok Házában április 7-én az indiai pénzügyekről folytatott viták során két pontban minden tekintélyes felszólaló egyetértett: egyrészt hogy India jövedelméből csupán a hadseregre fordított kis híján húszmilliós évi kiadás összeférhetetlen a mindössze huszonnégymilliós nettó-jövedelemmel; másrészt hogy nehéz olyan helyzetet elképzelni, melyben az angolok évek meghatározatlan során át biztonságosan megtehetnék, hogy Indiában ne tartsanak olyan európai haderőt, amely kétszerese a zendülés kitörése előttinek. De tegyük fel, hogy az európai erőket az eredeti létszámnak mindössze egyharmadával kellene tartósan megnövelni, s máris legalább évi négymillió font sterlinges új állandó deficitet kapunk. Ilyenformán az új állandó deficit, amely egyfelől a zendülés idején keletkezett összesített adósságból és másfelől az Indiában állomásozó brit erők állandó növeléséből ered, a legmérsékeltebb számítás szerint sem maradhat hétmillió font sterling alatt.

Mindehhez két további tétel járul – az egyik a kötelezettségek növekedéséből, a másik a bevétel csökkenéséből fakad. A londoni Indian Office vasúti ügyosztályának legutóbbi közléséből kitűnik, hogy az India részére jóváhagyott vasútvonalak teljes hossza 4817 mérföld; ebből eddig csupán 559 mérföldnyit nyitottak meg. A különböző vasúti társaságok összes befektetett tőkéje 40 000 000 £-et tesz ki, amiből 19 000 000 £-et fizettek be, 21 000 000 £ pedig még hátralékos, – a teljes összeg 96 %-át Angliában jegyezték és csak 4 %-át Indiában. Erre a 40 000 000 £-es összegre a kormány 5 % kamatot szavatolt, úgyhogy az India jövedelmeinek terhére folyósítandó évi kamat eléri a 2 000 000 £-et; s ezt fizetni kell, már mielőtt a vasutakat üzembe helyezték és bármi hasznot hajtanának. Az e forrásból az elkövetkező három évben az indiai pénzügyekre háramló veszteséget Earl of Ellenborough 6 000 000 £-re, az e vasutak révén előálló végleges állandó deficitet pedig évi félmillióra becsüli. Végezetül India 24 000 000 £-nyi nettó-jövedelméből 3 619 000 £ az ópium külországi eladásából származik – s ez a jövedelmi forrás, mint most általánosan elismerik, a minap Kínával kötött szerződés[257] folytán bizonyára számottevően megcsappan. Így hát nyilvánvalóvá válik, hogy eltekintve attól a különkiadástól, amelyet a zendülés elfojtásának betetőzése tesz szükségessé, legalább évi 8 000 000 £-nyi állandó deficitet kell fedezni a 24 000 000 £-es nettó-jövedelemből, melyet a kormányzatnak, talán új adók kivetésével, sikerülhet 26 000 000 £-re növelnie. E helyzet szükségszerű eredménye az lesz, hogy a felelősséget az indiai adósságért az angol adófizető vállára rakják, és amint Sir G. C. Lewis az Alsóházban kijelentette, „évenként négyötmilliót megszavaznak annak felsegélyezésére, amit a brit korona értékes birtokának neveztek"[258]. Be kell vallani, hogy India „dicsőséges" visszahódításának e pénzügyi gyümölcsei külszínre nem valami elbájolóak, és hogy John Bull rendkívül magas védővámokat fizet azért, hogy a manchesteri szabadkereskedők[259] számára biztosítsa az indiai piac monopóliumát.

Great Trouble in Indian Finances

A megírás ideje: 1859 április 8., 12.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 április 30. (5624.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: Alkalmi tudósítónktól

[Friedrich Engels]

[A háború elkerülhetetlensége]

London, 1859 április 15., péntek

Habár a diplomácia még mindig teljes erővel kongresszus összehozásán és a kongresszus révén az itáliai kérdés békés rendezésén fáradozik, most már senki sem hisz a háború elkerülhetőségében. Az angol kabinet és Poroszország minden bizonnyal őszintén óhajtja a békét; de Oroszország és Franciaország kizárólag időnyerés végett bocsátkozott a jelenlegi tárgyalásokba. Még magas hó borítja a Mont Cenis-t, amelyen a francia hadseregnek Itáliába vezető útján át kell kelnie. Néhány francia és arab ezredet Franciaországban és Algériában még pótlólag fel kell állítani, és a Marseilleből és Toulonból Genovába irányuló csapatszállítások előkészületei még nem fejeződtek be, az oroszoknak pedig időre van szükségük a havasalföldi milícia és az irreguláris szerbiai hadsereg megszervezésére. Időközben Bécsben előretör a háborús párt, és Ferenc Józsefnek nincs forróbb vágya, mint hogy az ágyúk eldördüljenek. Miért támogatja hát a kongresszusra vonatkozó javaslatokat, holott tudja, hogy a diplomáciai halogatás kimeríti pénzügyi erőforrásait és megnöveli ellenségei erejét? A válasz a porosz herceg magatartásában rejlik, akit hidegen hagy a németek lelkesedése és tisztes ürügyet igyekszik találni a becsületes semlegesség megóvására és az előbbutóbb háborúhoz vezető fegyveres semlegesség tönkrejuttató költségeinek elkerülésére. Ha Ausztria, amely a piemonti hadsereg szétzúzására sóvárog, megkezdené a háborút, a berlini kormánynak ilyen politikája még Németország szemében is igazolva lenne; ha viszont a franciák Lombardiában megtámadnák Ausztriát, ez szükségképpen oda vezetne, hogy Ferenc József hivatalosan felszólítaná a Német Szövetséget[123]: helyezze hadikészültségbe a szövetséges hadseregeket. Ezek lévén Ausztria valódi szándékai, mulatságos látnunk, hogyan tesznek túl egymáson ravaszdi fortélyokkal a különböző pártok diplomatái, rákényszerítendő az ellenfelet, hogy ő üssön először. Franciaország kivetni valót talál az osztrák zsarnokságon; a férfiút, ki bené-

pesítette Lambessát és Cayenne-t[235] francia republikánusokkal, megbotránkoztatja, hogy Ferenc József megtölti börtöneit olasz republikánusokkal. Másfelől Ausztria, amely rátette a kezét Krakkóra[220] és eltörölte a magyar alkotmányt[260], komolyan hivatkozik a szerződések szentségére. Oroszországnak, amely most hirtelen ráeszmél, hogy a papírforgalom roppant rossz dolog, miért is óriási kölcsönt vesz fel, természetesen nincsenek háborús vágyai, ámde négy pontot javasol egy kongresszus bázisául. Ez a négy pont szakasztott ellenpárja annak a híres-nevezetes négy pontnak, amelyeket Ausztria a krími háború idején Oroszországnak javasolt.[261] Ezek tartalmazzák Ausztria lemondását az itáliai hercegségek feletti védnökségéről, kongresszus összehívását Itália igazgatásának szabályozására és az országban szükséges reformok eldöntésére, valamint a nagy szerződések kisebb pontjainak revízióját, mint amilyen a helyőrség-tartás joga Ferrarában, Comacchióban és Piacenzában,[262] ami egy itáliai semlegességi nyilatkozat esetén feleslegessé válnék. Anglia jóhiszeműen felkarolja ezeket a javaslatokat, formájukban szelídít rajtuk és Ausztria tudomására hozza őket. Gróf Buol persze sietve elfogadja őket, de olyan kétértelmű nyelvezettel, hogy semmi kétség nem marad abbeli óhaja felől, hogy majdan teljesen félredobja őket. Ám hozzáfűz egy új pontot, az előzetes általános leszerelést. Lord Malmesbury ezt a javaslatot igen ésszerűnek gondolja és felszólítja gróf Cavourt, bocsássa el a szardíniai hadsereg egy részét és mentesítse ezzel az országot egy nagy tehertől. Gróf Cavournak nincs kifogása e kitűnő indítvány ellen, de utal a Lombardiában folyó óriási osztrák fegyverkezésre és gróf Buolhoz fordulva így szól: „*Csak Ön után.*" Gróf Buol azt válaszolja, hogy ő nem kezdheti meg költséges zászlóaljainak feloszlatását, mígcsak Napóleon nem teszi ugyanezt. Napóleon hűvösen így felel: „Én nem fegyverkeztem fel, tehát nem is szerelhetek le. Sem Rothschildtől, sem Péreire-től nem kértem kölcsönt; nincs háborús költségvetésem. Hadseregemet az ország rendszeres erőforrásaiból tartom fenn; akkor hát hogyan is szerelhetnék le?" Lord Malmesbury, aki elképed e válasz arcátlanságán, de mindenképpen diplomáciai szerencsepróbát akar tenni, ezután azt javasolja, hogy a kongresszus a leszerelés kérdésével kezdődjék és mindenekelőtt erről döntsön; ám a tőzsde és Európa minden értelmes embere nevet a hiszékenységén és elkészül a legrosszabbra. A német nemzet meglehetősen fel van zaklatva; Hannoverban azonban az udvar bátorításával folyó franciaellenes agitáció hirtelen más irányba terelődött. A nép, amely felocsudott tespedéséből, elérkezettnek látja az időt a leszámolásra otthon is, külföldön is, és ha a mostani feszült állapot még egynéhány hónapig eltart, Németország bizonyára fegyvert fog Franciaország ellen, de az otthoni szabadságot és egységet szabja

majd cselekvése feltételéül. A porosz herceg e tekintetben jobban ismeri honfitársait, mint Ferenc József vagy a bajor király, éppen azért igyekszik elejét venni a nyugtalanság elharapódzásának, mely óhatatlanul veszélyeztetné félzsarnoki törekvéseit.

Oroszországnak most jó alkalma nyílik arra, hogy a török birodalmat szétrontsa boszniai, bulgáriai és albániai forradalmak révén, vagy hogy kitöltse bosszúját az osztrák császáron. Természetesen nem fog hadba vonulni Ferenc József ellen, de szíthatná és táplálhatná a moldva-havasalföldi betörést Erdélybe és a szerb betörést Magyarországra. A cár persze havasalföldi és szlavóniai elemek révén próbálkozik Magyarország nyugtalanításával, máskülönben egy független, szabad magyar állam hathatósabb korlátot emelhetne agresszív politikája elé, mint Ausztria kivénhedt centralizáló zsarnoksága.

Nápoly királya halálán van. A királyságban nagy felbolydulás uralkodik; némelyek alkotmányról, mások muratista felkelésről beszélnek. A legvalószínűbb az, hogy Filangieri, Satriano hercege fog az eredeti porosz szabású felvilágosult abszolutizmus képviseletében kormányt alakítani. Ilyen rendszer azonban nem tud helytállni egy itáliai válsággal szemben és hamarosan át kellene adnia helyét előbb egy alkotmánynak, majd egy szicíliai lázadásnak, ezenközben pedig Murat a zavarosban halászhat.

A megírás ideje: 1859 április 15.
A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 április 30. (5624.) sz.
Eredeti nyelve: angol
Jelzés: Saját tudósítónktól

[Karl Marx]

A tervezett békekongresszus

Párizs, 1859 április 14.[102]

A brit kormány végre helyénvalónak találta, hogy beavassa a közönséget annak az európai kongresszusnak a hivatalos történetébe, melyet az orosz és a francia ügymozgatók deus ex machinaként[263] felvonultattak a színre, amikor észrevették, hogy háborús készülődéseikben mennyire elmaradtak Ausztria mögött. Először is hadd jegyezzem meg, hogy gróf Buolnak Balabin úrhoz, az orosz nagykövethez intézett, Bécsben, 1859 március 23-án kelt jegyzékéről, valamint az osztrák miniszter másik jegyzékéről, amelyet Lord A. Loftushoz, a bécsi udvarnál akkreditált brit nagykövethez címzett, Bécs, március 31-i keltezéssel, az osztrák kormány április 8-án bizalmasan tájékoztatta a bécsi lapokat, míg John Bull[217] ezekről csak április 13-án értesült. De ez nem minden. Gróf Buol Balabin úrhoz intézett jegyzékének az a szövege, amelyet az angol kormány a londoni „Times"-szal közölt, az osztrák jegyzéknek csak egy részét tartalmazza, és kimaradt belőle néhány rendkívül fontos passzus; ezeket gondosan beiktatom e levélbe, hogy John Bull via New York értesüljön azokról a diplomáciai hírekről, amelyekről kormánya úgy gondolja, hogy kockázatos az ő éles elméjére bízni.

Buolnak Balabin úrhoz intézett jegyzékéből első pillantásra látható, hogy a kongresszusra vonatkozó javaslat Oroszországtól származott, vagyis más szavakkal, ez olyan húzás, amelyben a szövetséges szentpétervári és párizsi sakkjátékosok megegyeztek – e tény aligha alkalmas arra, hogy különös csodálattal töltsön el bennünket a Downing Street[223] bérlőinek éleselméjűsége és őszintesége iránt, akik még a parlamentben sem haboznak e találmányra szabadalmat igényelni. Magából a jegyzékből nyilvánvalóvá válik, hogy Ausztria (s e pontot a francia „Moniteur" gondosan elhallgatta jelentésében, mely szerint Ausztria csatlakozott az általános kongresszusra vonatkozó javaslathoz) csak feltételesen hajlandó a többi nagyhatalommal kongresszusra összeülni.

„Ha" – mondja gróf Buol – „a nagyhatalmaknak szándékukban lenne e kérdésen" (ti. a „szardíniai politikai rendszer" letörésének kérdésén) „kívül más kérdéseket is megvitatás tárgyává tenni, akkor ezeket okvetlenül előre pontosan meg kellene állapítani, és amennyiben más szuverén államok belső rendszere is szóba kerülne, alulírott kénytelen lenne mindenekfelett ragaszkodni ahhoz, hogy ez esetben az eljárás módja *megfeleljen az 1818 november 15-i keltű aacheni jegyzőkönyvben*[264] *rögzített szabályoknak.*"

Ausztria következésképpen ezzel a négy feltétellel fogadta el az általános kongresszusra vonatkozó orosz javaslatot: Először, a kongresszusnak az legyen a fő feladata, hogy letörje Szardíniát és Ausztria érdekében cselekedjék; másodszor, az aacheni jegyzőkönyvet ismerjék el a tanácskozások bázisául; harmadszor, „bármiféle tanácskozást megelőzően Szardíniának le kell szerelnie"; és végül, a megvitatásra kerülő pontokat „előre pontosan meg kell állapítani". Az első ponthoz nem kell kommentár. Hogy jelentőségét illetően semmiféle kétséget ne hagyjon, gróf Buol nyomatékosan hozzáteszi, hogy ezt tekinti „*Itália erkölcsi pacifikálása szempontjából az egyetlen lényegi fontosságú pontnak*".

A második pont, az aacheni jegyzőkönyv elismerése azt jelentené, hogy Franciaország egyenesen elismeri az 1815-ös szerződéseket és Ausztria különszerződéseit az itáliai államokkal. Bonaparte viszont éppen azt akarja, hogy eltöröljék az 1815-ös szerződéseket, amelyeken Ausztriának a lombard-velencei királyság feletti uralma nyugszik, és a különszerződéseket, amelyek Ausztriának döntő befolyást biztosítanak Nápoly, Toszkána, Parma, Modena és Róma felett. A harmadik feltétel, Szardínia előzetes leszerelése, olyan előny előzetes megszerzését jelentené, amelyet Ausztria csakis egy sikeres hadjárattal vívhatna ki; az utolsó feltétel pedig, az, hogy a megvitatandó kérdéseket előre meg kell állapítani, attól a fő eredménytől fosztaná meg Bonaparte-ot, amelynek elérését a háborús előkészületeihez szükséges időhaladékon kívül a kongresszustól reméli, ti. attól, hogy Ausztriát lerohanja, majd amikor az a diplomáciai tárgyalások hálójába már belebonyolódott, az európai közvélemény szemében kompromittálja azzal, hogy rákényszeríti: ő adja meg a jelet a béketárgyalások megszakítására, mivelhogy a Franciaország és Oroszország által hirtelen nekiszegezett követeléseket kereken elutasítja.

Azok a feltételek tehát, amelyeket Ausztria az orosz nagykövethez intézett jegyzékében az általános kongresszuson való részvételének előfeltételeként megjelölt, a következőkben foglalhatók össze: Ausztria az itáliai kérdés megoldását célzó európai konferencián akkor fog részt venni, ha az európai hatalmak e konferencia összeülése előtt megegyeznek abban, hogy Szardíniá-

val szemben Ausztria oldalára állnak, és Szardíniát leszerelésre, valamint a bécsi szerződés és az azon alapuló pótszerződések elismerésére kényszerítik; és végül, ha Bonaparte-ot minden békebontó ürügyétől megfosztják. Más szavakkal, Ausztria akkor hajlandó kongresszuson részt venni, ha ez a kongresszus már összeülése előtt kötelezettséget vállal, hogy mindent megad Ausztriának, amit az most karddal a kezében készül megszerezni. Ha meggondoljuk, hogy Ausztria teljesen tisztában volt azzal, hogy e kongresszus csupán csapda, melyet háborúra elszánt ellenségei állítottak neki, nem róhatjuk fel, hogy ilyen ironikus módon bánt az orosz–francia javaslattal.

Eddig az osztrák dokumentumnak azokhoz a részeihez fűztem kommentárt, amelyeket a brit kormány közlésre alkalmasnak talált. Buol üzenetének következő mondatait az osztrák jegyzék Malmesbury-féle kiadása elsikkasztja:

„*Ausztria le fog szerelni, mihelyt Piemont leszerelt.* Ausztria mindenképpen azon van, hogy megóvja a békét, mert békét kíván és meg tudja azt becsülni, de őszinte és tartós békét óhajt, amelyet – mint méltán hiszi – saját hatalmának és becsületének csorbulása nélkül is képes biztosítani. Már sok áldozatot hozott azért, hogy Itáliában fenntartsa a nyugalmat. Ameddig azonban le nem rögzítik és el nem fogadják a szóbanforgó előzetes feltételeket, Ausztria mérsékelheti ugyan háborús készületeit, de nem állíthatja le őket. *Csapatai folytatni fogják bevonulásukat Itáliába.*"

Miután az orosz–francia cselfogás ilymódon kudarcot vallott, csatornántúli fenséges szövetségesének ösztökélésére közbelépett Anglia, hogy rábírja Ausztriát, járuljon hozzá az itáliai bonyodalmak vizsgálatára nagyhatalmi kongresszust indítványozó javaslathoz, és kifejezte azt az óhaját, hogy a császári kormány egyezzék bele a Downing Streeten kiagyalt előzetes indítványokba. A diplomácia történetének évkönyveiben aligha akad sértőbb iróniával megírt dokumentum, mint gróf Buolnak a bécsi angol nagykövethez intézett válasza. Gróf Buol elsősorban is megismétli azt a követelését, hogy Szardínia tegye le a fegyvert, még mielőtt bármiféle kongresszusra sor kerül, s így kényre-kedvre adja meg magát Ausztriának. „Ausztria" – mondja gróf Buol – „addig nem jelenhet meg a kongresszuson, amíg Szardínia be nem fejezte a leszerelést és szabadcsapatait fel nem oszlatta. E feltételek teljesítése és betartása esetén a császári kormány késznek nyilatkozik a legformálisabb módon biztosítékot adni arra nézve, hogy Ausztria *a kongresszus tartama alatt nem fogja megtámadni Szardíniát* mindaddig, amíg az utóbbi a császári területet és szövetségesének területét tiszteletben tartja." Ha tehát Szardínia leszerel, Ausztria csak arra kötelezi magát, hogy *a lefegyverzett*

Szardíniát a kongresszus tartama alatt nem támadja meg. Buol válasza Anglia javaslataira valódi juvenalisi vénával íródott. Azt a brit javaslatot, hogy „a territoriális rendezésekhez és az 1815-ös szerződésekhez ne nyúljanak", Buol „Teljesen egyetértek!" felkiáltással fogadja, s csak azt fűzi hozzá, hogy „a szerződések végrehajtására vonatkozó szerződésekhez se nyúljanak". Azt az angol óhajt, hogy találjanak módot a béke fenntartásának biztosítására Ausztria és Szardínia között, Buol olyképpen értelmezi, hogy „a kongresszus vizsgálja meg, milyen módon szorítható rá Szardíniát, hogy ismét teljesítse nemzetközi kötelezettségeit". Azt a javaslatot illetően, hogy „ki kell üríteni a római államokat és fontolóra kell venni az itáliai államokbeli reformokat", Buol engedélyezi Európának e pontok „megtárgyalását" és „megvitatását", ám a tanácsolt „ajánlat végleges elfogadását" fenntartja „a közvetlenül érdekelt államok döntéseinek". Azt a brit indítványt illetően, hogy „Ausztria és az itáliai államok különszerződéseit egyeztető megállapodással pótolják", Buol ragaszkodik a „szerződések érvényességéhez", revíziójukhoz azonban hozzájárul, ha Szardínia és Franciaország hozzájárul ahhoz, hogy az ő birtokaikat, „Genovát", illetőleg „Korzikát" is vita tárgyává tegyék. Ausztria valójában ugyanazt válaszolta az angol javaslatokra, amit már korábban az orosz üzenetre. E második csalódás után Oroszország és Franciaország rávette szegény Lord Malmesburyt, hogy előzetes lépésként *általános leszerelést* javasoljon Ausztriának. A Tuileriákban persze feltételezték, hogy Ausztria, amely minden vetélytársát megelőzte a fegyverkezés dolgában, egy ilyen javaslatot kereken elutasít; de Bonaparte megintcsak gazda nélkül csinálta a számadást. Ausztria tudja, hogy Bonaparte nem szerelhet le anélkül, hogy egyben a császári korona nyomasztó terhét is le ne rázná. Ausztria következésképp hozzájárult ehhez a javaslathoz, melyet csak azért tettek, hogy elvessék. Nagy meghökkenés volt emiatt a Tuileriákban, ahol is huszonnégyórás fontolgatás után azzal a felfedezéssel gazdagították a világot, hogy „a nagyhatalmak egyidejű leszerelése nem jelenthet egyebet, mint Ausztria leszerelését". Olvassuk csak el a „Patrie"-nak[265], egy III. Napóleon által közvetlenül sugalmazott lapnak ezt az arcátlan elmefuttatását:

„A leszerelési javaslat mindenesetre csak két hatalmat érint, Ausztriát és Piemontot – Ausztriát, amely eddig példátlan méretekben összpontosította katonai erőit Itáliában, és Piemontot, amely a Lombardiában állomásozó osztrák hadsereg jelenlétében kénytelen a háborús fenyegetésekre védelmi készületekkel válaszolni. A leszerelés kérdése, amelyet Ausztria vetett fel, olyan kérdés, amelyet elsőnek kell rendezni; ha Ausztria visszavonta hadseregét Itáliából, Piemont ezt a neki szóló példamutatást nem hagyhatja figyelmen kívül.

Ami Franciaországot illeti, neki nem kell leszerelnie (elle n'a pas à désarmer), abból az egyszerű okból, mert fegyverzete nem rendkívüli, mert határaira nem vonultatott fel csapatokat, mert még azzal a jogával sem kívánt élni, hogy válaszoljon Ausztria fenyegetőzéseire – azokra a fenyegetőzésekre, amelyek Piemont ellen és Európa békéje ellen irányulnak. Franciaország részéről szóba sem kerülhet, hogy hadseregéből akár egyetlen tényleges katonát is elbocsásson vagy akár egyetlen további ágyút is fegyvertárba helyezzen. A leszerelés Franciaországot illetően csak arra a kötelezettségre terjedhet ki, hogy nem fegyverkezik.

Nem hihetjük, hogy Ausztria bármiféle ilyen mérvű igényt támasztana; ez semmissé tenné azt a zálogot, amellyel, kétségtelenül jobbik hangulatában (mieux inspirée*), Európa békéjét kívánta biztosítani, midőn leszerelést javasolt, melyben, mint jól tudja, hogy neki kell lennie a kezdeményezőnek."

The Proposed Peace Congress

A megírás ideje: 1859 április 14.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 április 30. (5624.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: Alkalmi tudósítónktól

* – jobb sugallatra hallgatva – *Szerk.*

[Karl Marx és Friedrich Engels]

A helyzet – Németország fegyverkezik[266]

London, 1859 április 22.

A német egyetemek hallgatóit akadémiai feletteseik éjjel 11 óra tájban elzavarják a különböző sörházakból, ezután pedig a diáktestület különféle egyesületei kedvező idő esetén rendszerint a piactéren gyülekeznek. Itt mindegyik szövetség vagy „egylet" tagjai megkezdik az „ugrató" játékot valamelyik másik egylet tagjaival – a célja ennek az, hogy kiprovokálják ama gyakori és nem nagyon veszélyes párbajok egyikét, amelyek a diákélet fő jellegzetességei közé tartoznak. E piactéri bevezető szócsatákban az a nagy művészet, hogy odamondogatásainkat úgy fogalmazzuk meg, hogy tényleges vagy formális sértést ne tartalmazzanak, az ellenfelet azonban minél jobban felbosszantsuk, míg végre kijön a sodrából és kiböki azt a konvencionális, formális sértést, amely kényszerít bennünket a kihívásra.

Néhány hónapon át most ezt a bevezető játékot űzte Ausztria és Franciaország. Franciaország ez év január 1-én kezdte el[94] és Ausztria nem maradt adós a válasszal. Az ellenfelek minden szavukkal, minden gesztusukkal egyre közelebb kerültek a kihíváshoz; ám a diplomáciai etikett megkívánja, hogy az ilyen játékot végigjátsszák. Így aztán a javaslatoknak, ellenjavaslatoknak, engedményeknek, feltételeknek, megszorításoknak és köntörfalazásoknak nem volt se vége, se hossza.

A diplomáciai ugratás végül is a következő formát öltötte: Április 18-án Lord Derby a Lordok Házában kijelentette, hogy Anglia még egy utolsó kísérletet tesz, ha pedig az kudarcot vall, abbahagyja közvetítő fáradozásait. A „Moniteur" már három nappal utóbb, április 21-én, közölte, hogy Anglia a négy másik nagyhatalomnak a következő javaslatokat tette: 1. A kongresszust megelőzően hajtsanak végre általános és egyidejű leszerelést. 2. A leszerelést a kongresszustól függetlenül, egy katonai vagy polgári bizottság szabályozza. (A bizottság hat tagból álljon, egyikük Szardínia képviselője legyen.) 3. Mihelyt a bizottság megkezdte tevékenységét, a kongresszus üljön

össze és kezdje el a politikai kérdések megvitatását. 4. Összeülése után a kongresszus nyomban hívja meg az itáliai államok képviselőit, hogy foglalják el helyüket a nagyhatalmak képviselői mellett, éppúgy, mint az 1821. évi kongresszuson[267]. A „Moniteur" ugyanakkor bejelentette, hogy Franciaország, Oroszország és Poroszország hozzájárultak Anglia javaslataihoz, egy Torinóból érkezett sürgöny pedig azzal a szívesen hallott hírrel örvendeztette meg Európa különböző tőzsdéit, hogy Piemont Louis-Napoléon rábeszélésére állítólag ugyanezt teszi. Idáig a dolgok szokatlanul békésen festettek, és úgy látszott, van remény arra, hogy a kongresszus elől elhárul minden akadály. Valójában a terv átlátszó volt. Franciaország még nem volt „abban a helyzetben", hogy felvegye a harcot. Ausztria igen. Louis-Napoléon, hogy valódi szándékait illetően semmi kétség se maradjon, félhivatalos sajtója útján tudatta, hogy ez a leszerelés csak Ausztriára és Piemontra vonatkozik, Franciaország ugyanis nem fegyverkezett fel, tehát *nem szerelhet le*; ugyanakkor hivatalos lapjában, a „Moniteur"-ben cikkeit úgy szövegezte meg, hogy semmiféle biztosítékot ne adjon arra nézve, hogy a „leszerelés elve" Franciaországra is vonatkozik. A következő lépése nyilvánvalóan az lett volna, hogy a Franciaország fel nem fegyverkezettségéről szóló félhivatalos állítást hivatalossá teszi; a kérdés így sikeresen áttevődött volna a katonai részletkérdések határozatlan talajára, ahol az ilyen vitát állításokkal, ellenvetésekkel, bizonyítási felhívásokkal, cáfolatokkal, hivatalos megállapításokkal és más hasonló fogásokkal könnyűszerrel szinte a végtelenségig el lehet húzni. Louis-Napoléon közben nyugodtan befejezhetné előkészületeit, amelyekről új elve szerint azt mondhatná, hogy nem jelentenek fegyverkezést, mivel nincs szüksége katonákra (ezeket bármikor behívhatja), csak hadianyagokra és új alakulatokra. Ő maga kijelentette, hogy június elseje előtt nem lesz felkészülve a háborúra. Valójában, hogyha előkészületeit május 15-re befejezné, szabadságolt katonáit ugyanaznap behívhatná, és ezek a vasutak igénybevételével június elsején zászlaik alatt állnának. Azonban nem egy okunk van azt hinni, hogy a roppant pocsékolások, szabálytalanságok, üzérkedések és sikkasztások folytán, amelyek az udvar jó példája nyomán a francia katonai igazgatásban eluralkodtak, a szükséges anyagi felszereléssel az eredetileg kitűzött időpontra sem fognak teljesen elkészülni. De bárhogy áll is a dolog, annyi biztos, hogy minden hét haladék megannyi nyereség Louis-Napoléonnak és megannyi veszteség Ausztriának, amely e diplomáciai közjáték következtében nemcsak feladná katonai előnyeit, melyeket a háborús készülődésben elért elsőbbségével szerzett, hanem összeroppanna annak az óriási költségnek a terhe alatt, amelybe jelenlegi készületeinek fenntartása kerül.

Teljesen átértve ezt a helyzetet, Ausztria nemcsak elutasította azt az angol javaslatot, hogy kongresszust hívjanak össze a laibachival egyező feltételekkel, hanem elsőnek hallatott háborús hangot. Ausztria nevében Gyulay tábornok a torinói udvarnak *ultimátumot* adatott át, amely ragaszkodik a leszereléshez és az önkéntesek elbocsátásához, ugyanakkor csak három nap döntési időt ad Piemontnak, amely haladék elteltével hadüzenet következik. Egyidejűleg az osztrák hadsereg két további hadosztályát, ami 30 000 fő, a Ticinóhoz rendelték. Diplomáciai tekintetben tehát Napóleon sarokba szorította Ausztriát, rákényszerítvén, hogy elsőnek mondja ki a szakramentális szót, a hadüzenetet. De ha Ausztriát Londonból és Szentpétervárból érkező fenyegető jegyzékek meghátrálásra nem késztetik, diplomáciai győzelme, meglehet, a trónjába kerül Bonaparte-nak.

Időközben más államokon is kitört a háborús láz. A kisebb német hatalmak, amelyek joggal vélik, hogy Louis-Napoléon készülődései őket is fenyegetik, olyan módon adtak kifejezést a nemzeti érzésnek, aminőt 1813–14 óta Németországban nem lehetett tapasztalni. Ez az érzés vezérli cselekedeteiket. Bajorország és a szomszédos államok új alakulatokat szerveznek, behívják a tartalékosokat és a Landwehrt[105]. A német szövetségi hadsereg 7. és 8. hadteste (amelyeket ezek az államok alakítanak), a hivatalos státus szerint 66 000 harctéri szolgálatos katonából és 33 000 tartalékosból áll, de a háborúban jószerivel 100 000 harctéri és 40 000 tartalékos katonával vethet számot. Hannover és a többi északnémet állam, amely a 10. hadtestet alakítja, hasonló arányban fegyverkezik és ugyanakkor megerősíti partjait tengeri támadások ellen. Poroszország, amelynek hadifelszerelését az 1850-es* mozgósítást[268] kísérő és követő előkészületek magasabb hatásfokra emelték, mint valaha azelőtt, már egy idő óta csendben felkészült hadseregének mozgósítására, gyalogságát mindinkább felfegyverzi a gyújtótűs puskával, és éppen most látta el egész gyalogos tüzérségét tizenkétfontos ágyúkkal, ugyanakkor Rajna-menti erődítményeit is hadikészültségbe helyezte. Három hadtest parancsot kapott, hogy álljon készen az ellenségeskedésekre. Poroszország működése a frankfurti szövetségi katonai bizottságban ugyanakkor világos bizonyítéka annak, hogy nagyon is tudatában van azoknak a veszélyeknek, amelyekkel Louis-Napoléon politikája fenyegeti. S ha kormánya még tétovázik is, a közvélemény teljes mértékben résen áll. Louis-Napoléon kétségtelenül azt látja majd, hogy Németország egységesebben és lelkesebben áll szemben Franciaországgal, mint valaha azelőtt, méghozzá

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 1851-es – *Szerk.*

olyan időben, amikor a németek és a franciák között kevesebb az ellenségeskedés, mint valaha.

The State of the Question – Germany Arming

A megírás ideje: 1859 április 22.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 május 9. (5631.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: Alkalmi tudósítónktól

[Friedrich Engels]

A háborús kilátások[269]

Szükségtelennek véltük a válaszadást azokra a különféle henye bírálatokra, amelyek az elmúlt két hónapban mindannyiszor elhangzottak, amikor arra vállalkoztunk, hogy taglaljuk ama nagy és véres háború megindításának anyagi forrásait és stratégiai feltételeit, amelybe most Európa belebonyolódott. Ám azok a bőséges részletek, amelyek ma hasábjainkat betöltik – ezek hatásos képet nyújtanak e rettenetes és lenyűgöző dráma első jeleneteiről – olyan teljesen és annyira aprólékosan igazolják nézeteinket és ugyanakkor egészen bizonyosan érdeklik a közönséget, hogy joggal hívhatjuk fel e tárgyra a figyelmet. Teljes két hónappal ezelőtt jeleztük, hogy Ausztria számára a támadás az igazi módszere önmaga megvédésének.* Megállapítottuk, hogy az osztrákok, akik itáliai hadseregüket a piemontiak védelmi állása közelében és teljes akciókészültségben és felszereltséggel igen jól összevonták, nagy hibát követnének el, ha a még szétszórt ellenségeik feletti pillanatnyi fölényüket nem használnák ki arra, hogy azonnal behatoljanak a szardíniai területre, s előbb megverjék a szardíniai hadsereget, majd a franciák ellen vonuljanak, akiknek több oszlopban kell átkelniök az Alpokon, és így abban a veszélyben forognak, hogy részletekben leverik őket. Ez a következtetésünk tömérdek ellenvéleményt váltott ki különféle többé vagy kevésbé jeles és a stratégiában többé vagy kevésbé járatos kritikusok részéről; de azt láttuk, hogy minden katonai szakember, aki erről a tárgyról írt, megerősítette ítéletünket; végül pedig kiderül, hogy nézetünk azonos az osztrák tábornokokéval. Ennyit ehhez a ponthoz.

Most, hogy a háború megkezdődött, mit mondhatunk a felek viszonylagos erejéről és siker-esélyeikről? Az osztrákoknak Itáliában öt hadtestük van – a 2., 3., 5., 7. és 8. –, amelyek legalább 26 gyalogezredből, ezek mindegyike öt zászlóaljat (köztük egy gránátos zászlóaljat) foglal magában, és 26 könnyű zászlóaljból állnak – összesen 156 zászlóalj, vagyis 192 000 fő.

* *V. ö. 223–227. old. – Szerk.*

A lovassággal, tüzérséggel, műszakiakkal és helyőrségi csapatokkal együtt haderejük, a legalacsonyabb számítás szerint, 216 000 főre rúg. Nem tudjuk, hogy ezt a számot mennyivel lépték túl azzal, hogy újabb határezredeket és tartalékosokat vontak Itáliába. Hogy túllépték, az aligha kétséges, – de vegyünk csak a legalacsonyabb becslés szerint 216 000 főt. Ebből 56 000 fő teljesen elegendő mindazon erődítmények, várak és elsáncolt táborok tartására, amelyeket az osztrákok Lombardiában tartani kívánnak; de vegyük a lehető legmagasabb számot és mondjunk 66 000 főt. Ebből 150 000* fő marad a piemonti invázióra. A táviratok az osztrák inváziós sereg létszámát 120 000-ben adják meg; persze ezek a jelentések nem teljesen megbízhatók. De a biztonság kedvéért tegyük fel, hogy az osztrákok a harctéren mindössze 120 000 katonával rendelkezhetnek. Vajon hogyan állítják majd fel a francia és piemonti erőket, hogy ezzel a tömör hadsereggel szembe tudjon szállni?

A piemonti hadsereget összevonták Alessandria és Casale között, abban az állásban, amelyet néhány héttel ezelőtt leírtunk.** Öt gyalogsági hadosztályt és egy lovashadosztályt számlál – vagyis 45 000 főnyi sorgyalogságot, tartalékosokat beleértve, 6000 lövészt és mintegy 9000 főnyi lovasságot és tüzérséget –, összesen 60 000 főt; ez a legtöbb, amit Piemont harctérre tud küldeni. A fennmaradó 15 000 fő helyőrségi szolgálatra szükséges. Az itáliai önkéntesek még nem képesek a nyílt harcmezőn szembeszállni az ellenséggel. Mint már megállapítottuk, a piemontiak állását stratégiailag nemigen lehet dél felől megkerülni, – észak felől azonban megkerülhető; itt meg támogatja a Sesia vonala, amely mintegy négy mérföldnyire Casalétól keletre a Póba torkollik, és amelyet a szardíniaiak, ha a távirati jelentéseknek hitelt adunk, tartani szándékoznak.

Tökéletesen nevetséges lenne, ha ebben a pozícióban 60 000 katona elfogadna egy döntő ütközetet, amikor kétszeres erő támadja meg. Minden valószínűség szerint e folyó mentén afféle látszatellenállást fognak tanúsítani – elegendőt ahhoz, hogy az osztrákokat teljes erejük megmutatására kényszerítse –, azután a szardíniaiak visszavonulnak Casale és a Pó mögé, s nyitva hagyják a Torinóba vezető közvetlen utat. Ez megtörténhetett volna április 29-én vagy 30-án, feltéve hogy az angol diplomácia újfent nem késleltette volna a katonai műveleteket. Az ezt követő napon az osztrákok megkísérelnék az átkelést a Pón, és ha ez sikerül, a szardíniaiakat a síkságon át Alessandriába űznék. Ott egy ideig nyugton hagyhatnák őket; ha szükséges,

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 140 000 – *Szerk.*

** *V. ö. 223–224. old.* – *Szerk.*

az osztrák hadoszlop, amely a Pótól délre Piacenza felől előnyomul, szétrombolhatná a Genova és Alessandria közötti vasútvonalat és megtámadhatna minden francia hadtestet, amely az előbbi helyről az utóbbi felé vonul.

De feltehetően mit tesznek majd a franciák, miközben mindez lezajlik? Nos, ők nagy sietve levonulnak majd a jövendő hadszíntér, a felső Pó völgye felé. Amikor az osztrák ultimátum híre Párizsba ért, az alpesi hadseregbe szánt erők alig álltak többől négy Lyon körül állomásozó gyalogos hadosztálynál és három további hadosztálynál, amelyek Dél-Franciaországban és Korzikában álltak, illetve összevonás alatt voltak. Egy további hadosztály útban volt Afrikából. Ennek a nyolc hadosztálynak négy hadtestet kellett alakítania; első tartaléknak a párizsi sorcsapatok hadosztálya, másodiknak pedig a gárda állt rendelkezésre. Ez összesen tizenkét sor- és két gárdahadosztály volna, ami hét hadtestet képez. A tizenkét sorhadosztály, szabadságolt katonáik megérkezése előtt, egyenként mintegy 10 000 főt számlálna, összesen 120 000-et, vagy a lovassággal és a tüzérséggel együtt 135 000-et, a gárda pedig 30 000-et tesz ki; ez összesen 165 000 fő. A szabadságoltak behívása után ez a hadsereg egészben elérné a 200 000 főt. Eddig rendben is van; kitűnő hadsereg ez, elég nagy ahhoz, hogy kétszer akkora országot is meghódítson, mint Itália. De vajon hol lesz ez a hadsereg május 1-én vagy május 1 táján, abban az időben, amikor a piemonti síkságon szükség van rá? Nos, Mac-Mahon hadtestét 23-a vagy 24-e körül elküldték Genovába; mivel előzetesen nem vonták össze, Genovát 30-a előtt nem hagyhatja el; Baraguay d'Hilliers hadteste a Provence-ban van és egyesek szerint Nizzán és a Col di Tendán át kell előnyomulnia; mások szerint behajózzák és partra száll a Földközi-tengerről. Canrobert hadtestének a Mont Cenis-n és a Mont Genèvre-en kell átkelnie Piemontba, és az összes többi csapatnak, mihelyt megérkezik, követnie kell őket ugyanezeken az utakon. Mármost annyi bizonyos, hogy 26-a előtt egyetlen francia csapat sem lépett szardíniai területre; az is bizonyos, hogy a párizsi hadsereg három hadosztálya 24-én még Párizsban volt, egyikük pedig csak ezen a napon indult el vasúton Lyonba, és hogy a gárda elvonulásának megkezdése nem várható 27-e előtt. Így hát, feltéve, hogy az összes többi fentebb felsorolt csapatot a határon összevonták és menetkészen állanak, nyolc gyalogos hadosztályunk, azaz 80 000 katonánk van. Ebből 20 000 Genovába megy; 20 000, Baraguay vezénylete alatt, ha egyáltalán Piemontba megy, a Col di Tendán kel át. Marad 40 000, Canrobert és Niel vezénylete alatt, a Mont Cenis-n és a Mont Genèvre-en való átkelésre. Mindössze annyit tud majd Louis-Napoléon bevetni abban az időben, amikor segítségére leginkább szükség lesz – abban az időben, amikorra

az osztrákok Torinónál lehetnek. S mindez, mellesleg megjegyezve, tökéletes egyezésben van azokkal a jelzésekkel, amelyeket hetekkel ezelőtt adtunk e tárgyra vonatkozóan. A világ minden vasútjával sem tudja Louis-Napoléon a párizsi hadsereg maradék négy hadosztályát időben odajuttatni, hogy részt vehessenek az első ütközetekben, hacsak bele nem törődik abba, hogy az osztrákok teljes két héten át kedvük szerint elbánjanak a piemontiakkal; és még akkor is, mivel nyolc hadosztálya van két hegyszorosban és egyesülési pontjukban az ellenség legalábbis ugyanakkora számú, nagyon kevés az esélye. De az ő helyzetében levő ember politikai okokból nem engedheti meg, hogy az ellenség két teljes héten át összegázolja Piemontot, és ezért el kell fogadnia a csatát, mihelyt azt az osztrákok felajánlják; ebben a csatában pedig kedvezőtlen körülmények között kell harcolnia. Minél gyorsabban átjutnak a franciák az Alpokon, annál jobb az osztrákoknak.

Prospects of the War

A megírás ideje: 1859 április 28.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 május 12. (5634.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

A pénzügyi pánik

London, 1859 április 29.

Tegnap, a külföldi államkötvények és részvények elszámolási napján, a 23-án kezdődött tőzsdei pánik afféle tetőfokra hágott. Múlt hétfő óta nem kevesebb mint huszonnyolc tőzsdetag jelentett csődöt, közülük tizennyolc e hó 28-án. A szóbanforgó összegek, amelyek egyik esetben elérik a 100 000 £-et, messze meghaladják az ilyen „egzekúciók" során megszokott átlagot. Az, hogy a bankigazgatók az 1858 december 9-én $2\frac{1}{2}\%$-ban rögzített leszámítolási rátát ugyanakkor $3\frac{1}{2}\%$-ra emelték, ami is az Indiába hajóztatandó ezüst felvásárlása által kikényszerített aranyrúd-kiáramlás következménye volt, kis mértékben szintén hozzájárult a zavar fokozásához. A 3%-os consolok[270], amelyeket április 2-án $96\frac{1}{4}$-del jegyeztek, április 28-án 89-re, sőt néhány óráig $88\frac{1}{4}$-re süllyedtek. Az orosz $4\frac{1}{2}\%$-os állampapírok, amelyeket április 2-án 100-zal jegyeztek, 28-án 87-re estek. Ugyanebben az időközben a szardíniai állampapírok 81-ről 65-re hanyatlottak, a török 6%-os kölcsön pedig $93\frac{1}{2}$-ről 57-re zuhant, de néhány órával utóbb e pontról 61-re emelkedett. Az osztrák 5%-os állampapírokat mindössze 49-cel jegyezték. A hazai és külföldi állampapíroknak ezt az óriási árfolyamcsökkenését, amely a vasúti, különösen az olasz vasúti részvények hasonló áresésével járt együtt, főképp az a körülmény okozta, hogy hírek érkeztek Szardínia osztrák elözönléséről, egy francia hadsereg előnyomulásáról Piemontban és a Franciaország, Oroszország és Dánia megkötötte támadó és védelmi szerződésekről[271]. Igaz, hogy a nap folyamán a távíró meghozta a „Constitutionnel" cáfolatát a Franciaország és Oroszország közötti támadó és védelmi szerződésről. De bármennyire hiszékeny és vérmes is minden bizonnyal a tőzsdei lelkület, ez egyszer mégis kétségbe merte vonni a francia félhivatalos nyilatkozatok szavahihetőségét. Még nem tudta elfelejteni, hogy alig egy héttel ezelőtt a „Moniteur" képes volt tagadni azt, hogy Franciaország fegyverkezik vagy fegyverkezni akar. Azonfelül a francia orákulum, miközben cáfolta a szer-

ződést, bevallotta, hogy „egyezség" jött létre a keleti és a nyugati önkényúr között, úgyhogy a cáfolat legjobb esetben köntörfalazás számba ment. A brit tőzsdespekulánsok bukása magával rántotta a 12 000 000 £-es orosz kölcsönt is, amelyet, ha Ausztria hirtelen meg nem teszi döntő lépését, a Lombard Street[109] kaparintott volna meg. Ahhoz, hogy ez a kölcsön szétpattant, mint a buborék, Simpson úr, a londoni „Times" pénzügyi cikkírója a következő sajátszerű észrevételeket fűzi:

„Az egyik pont, amely a jelen helyzetben különösen említésre méltó, az, hogy a közönség megmenekült a terv szerint Oroszországnak nyújtandó kölcsöntől. Habár e hatalom szándékai a krími háború idő előtti befejezése óta mindig is átlátszók voltak, »szövetségesünk« befolyásánál és a császárok rákövetkező stuttgarti találkozójánál[272] fogva bizonyos volt, hogy abszolút bizonyíték híján semmiféle intelem sem tudná megakadályozni, hogy Oroszország bármilyen kívánt összeget megszerezzen, ha akad olyan tekintélyes bankház, amely hajlandó az ügyletet lebonyolítani. Ehhez képest amikor egy-két hónappal ezelőtt a 12 000 000 £ felvételére irányuló terv kipattant, minden érdekelt fél a legnagyobb lelkesedést és bizakodást tanúsította. »Szíveskedjenek hát az angol tőkések! Csak igen mérsékelt adag jut nekik! Berlinben és másutt az emberek kapnak rajta és a londoni piaci árjegyzésnél egy vagy két százalékkal többet is megfizetnek érte.« Ilyen körülmények között kevés remény volt arra, hogy az intő szó meghallgatásra talál. Igaz, hogy sem Baring úr, sem Rothschild úr, akik pedig ilyen ügyekben rendszerint elég buzgón versengenek, semmi hajlandóságot nem mutattak a beszállásra. Jelentések érkeztek arról is, hogy 100 000 főnyi titokzatos orosz csapatösszevonások folynak Grúziában. Szintúgy azt is beszélték, hogy a bécsi orosz nagykövet* nyíltan kijelentette: Napóleon császár joggal követeli az 1815-ös szerződések revízióját; és végül a párizsi szerződés Dunai Fejedelemségekre vonatkozó rendelkezéseinek[34] érvénytelenítését célzó legutóbbi mesterkedések, Konstantin nagyherceg földközi-tengeri körutazása és a Lord Cowley békeküldetésének[273] ellensúlyozására szánt ügyes lépés feltehetőleg elegendő okot adhatna a habozásra. Ám semmi sem hat arra a vérmes angol beruházóra, aki pénzét valamilyen 5%-kal kecsegtető értékpapírba akarja fektetni, és a vészmadarak iránt táplált megvetésének nincs határa. Így a szerződő felek reménységei nem csökkentek, és ténylegesen alig egy-két nappal az osztrák ultimátum bejelentése előtt megtartották utolsó tanácskozásaikat,

* Balabin – *Szerk.*

hogy minden készen álljon és a javaslattal bármely percben előállhassanak. Mihelyt megérkeznek a legközelebbi »Moniteur« megnyugtató bizonykodásai, megtámogatandó a korábbi bizonykodásokat arról, hogy Franciaország nem fegyverkezik és nem szándékozik fegyverkezni, úgy vélték, az egész ügy menten nagy sikert arat. Ámde Ausztria »bűnös« lépése, hogy ti. nem várt, amíg ellenfelei mindent meg nem kapnak, amit csak kívántak, halomra döntötte az elrendezést és így most a 12 000 000 £ odahaza maradhat."[274]

Párizsban persze a pénzpiaci pánik és az ebből következő csődök messze maguk mögött hagyják a versenyfutásban a londoni zavarokat; de Louis-Napoléon, aki Corps législatif-beli* lakájaival éppen most szavaztatott meg magának egy 500 000 000 frankos újabb kölcsönt, szigorúan megtiltotta a sajtónak, hogy e kelletlen eseményekről tudomást vegyen. A jelenlegi helyzetnek mégis helyes értékelésére juthatunk, ha áttekintjük az alábbi táblázatos összeállítást, amelyet a hivatalos jegyzésekből kivonatoltam:

	márc. 24. fr. c.	ápr. 7. fr. c.	ápr. 28. fr. c.
3%-osok	69 20	67 95	62 00
A Francia Bank részvényei	2865 00	2840 00	2500 00
Crédit mobilier	805 00	707 50	530—542 00
Orléans	1368 00	1257 50	1150 00
Északi	940 00	915 00	835 00
Keleti	682 00	627 50	550 00
Földközi-tengeri	850 00	830 00	752 00
Déli	523 00	503 75	412 50
Nyugati	600 00	537 50	485 00
Genfi	540 00	520 00	445 00
Osztrák	560 00	536 25	406 25
Viktor Emánuel	400 00	390 00	315 00
Lombard-Velencei	527 50	512 50	420 00

Az angol pénzemberek hangulatát e pillanatban szertelen harag hevít a brit kormány iránt, melyet azzal vádolnak, hogy Európa diplomáciai köreiben nevetség tárgyává tette magát, sőt mi több, hogy csökönyös vakságával és értetlenségével félrevezette a kereskedő-közönséget. Lord Derby a látszat-tárgyalások egész folyamán valóban eltűrte, hogy Franciaország és Oroszország a futball-labdájukká tegyék. Nem elégelte meg korábbi szakadatlan baklövéseit és megintcsak beleesett ugyanabba a csapdába, mikor híre jött az osztrák ultimátumnak, mit is a Mansion House-i[275] banketton

* – Törvényhozó Testület-beli – *Szerk.*

„bűnösnek" bélyegezte, az orosz–francia szerződésről még ekkor sem szerezvén tudomást. Legutóbbi közvetítési ajánlata, amelyet Ausztria kénytelen volt elfogadni, merő választási fogás volt, és eredménye csakis az lehetett, hogy Bonaparte további negyvennyolc órát kapott csapatainak összevonására és Ausztria elkerülhetetlen hadműveleteinek bénítására. Így áll hát diplomáciai éleslátás dolgában az a gőgös arisztokrácia, amely szembe merészel szállni a népszerű reform-törvényjavaslattal, mert az a külügyek irányítását netán kiragadná az örökletes politikusok avatott kezei közül. Végezetül hadd jegyezzem meg, hogy a Toszkánában és a hercegségekben kitört felkelések[276] éppen azzal szolgáltak, amire Ausztriának szüksége volt: ürüggyel e területek megszállására.

The Financial Panic

A megírás ideje: 1859 április 29.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 május 12. (5634.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: Alkalmi tudósítónktól

[Karl Marx]

Nyájas fogadkozások

Louis-Napoléon április 27-i körlevele, amelyet diplomáciai képviselői útján az európai kormányokhoz intézett,[277] valamint a Corps législatif-jának* küldött május 3-i üzenete[278] azt mutatja, hogy a császár teljes tudatában van annak, milyen általános gyanakvást táplálnak Itália ügyeibe való beavatkozásának indítékait és végső céljait illetően, és módfelett szeretné ezt eloszlatni. A körlevélben igyekszik kimutatni, hogy e beavatkozás ügyében mindvégig csak Angliával, Poroszországgal és Oroszországgal karöltve járt el, és azt állítja, hogy ezek mind ugyanolyan elégedetlenek az itáliai helyzettel, mint ő, ugyanúgy meg vannak győződve az ott uralkodó elégedetlenségből és titkos agitációból eredő veszélyekről, és bölcs elővigyázattal ugyanúgy igyekeznek az elkerülhetetlen válságnak elejét venni. De amikor bizonyíték gyanánt Lord Cowley bécsi küldetésére[273], az orosz kongresszusjavaslatra és az e lépésekhez nyújtott porosz támogatásra hivatkozik, úgy látszik, elfelejti, hogy ezeknek az akcióknak nem Itália volt az elsődleges tárgya, hanem Ausztria és Franciaország fenyegető szakítását tartották szem előtt és abból keletkeztek, s ehhez képest az itáliai elégedetlenség és agitáció jelentősége eltörpült.

Csak amikor Napóleonban hirtelen különös érdeklődés támadt az itáliai ügyek iránt, ez adott a többi európai hatalom szemében sürgetőbb fontosságot az itáliai kérdésnek. Jóllehet Ausztria elsőként indította meg az ellenségeskedéseket, mégis tény az, hogy ha Napóleon nem bátorította volna Szardíniát – amiben sem Poroszországnak, sem Angliának nem volt része –, és ha Szardínia ennek következtében nem tett volna lépéseket, semmiféle ok sem lenne arra a feltevésre, hogy az ellenségeskedések megindultak volna. Korántsem úgy áll a dolog, hogy Franciaország csupán felajánlotta közreműködését az Ausztria és Szardínia között felmerült vitás kérdéseknek a többi hatalommal karöltve történő baráti rendezésében, hanem

* – Törvényhozó Testület-ének – *Szerk.*

elvitathatatlan tény, hogy a többi hatalom csak akkor érezte magát indíttatva arra, hogy mélyebb érdeklődést tanúsítson a viszály iránt és már ne itáliai, hanem európai kérdésnek tekintse, amikor Franciaország már kiadósan beleártotta magát. Már maga az a körülmény, hogy egyedül Franciaország érzi magát hivatottnak arra, hogy Szardíniát az osztrák támadással szemben megvédelmezze, ellentmond annak, amit Franciaország állítani próbál, hogy ti. ebben az Itáliát érintő kérdésben csak a többi hatalommal együttműködésben cselekedett. A francia császár mind e körlevélben, mind a Törvényhozó Testületnek küldött üzenetében nagy komolyan tagadja, hogy őt bármiféle személyes becsvágy, bármiféle hódítási vágy, az itáliai francia befolyás megszilárdítására irányuló bármiféle kívánság sarkallná. Szeretné elhitetni, hogy kizárólag az itáliai függetlenség helyreállításának és ama hatalmi egyensúly visszaállításának szenteli magát, amelyet Ausztria túlsúlya felborított. Akik emlékeznek a fogadkozásokra, melyek a császár szájából elhangzottak, és az eskükre, melyeket a Francia Köztársaság elnökeként tett, aligha lesznek hajlamosak arra, hogy puszta kijelentéseit eleve bizalommal fogadják; és még ezek az Európa félelmének csillapítását és gyanakvásának eloszlatását célzó kísérletek is tartalmaznak egyet-mást, ami arra van szánva, hogy ellenkező hatást sugalljon.

Hogy Louis-Napoléon e pillanatban őszintén meg óhajtja akadályozni Anglia és Németország bármiféle beavatkozását az ő Ausztria elleni háborújába, abban senki sem kételkedhetik; de ez távolról sem bizonyítja, hogy az itáliai ügyek puszta rendezésén túl egyéb nem lebeg szeme előtt. Feltéve, hogy célja az Európa feletti uralom: persze szívesebben mérkőznék meg a különböző hatalmakkal egyenként. Louis-Napoléon el van képedve a Németország egyes államaiban eluralkodó nyugtalanságon, holott ez a nyugtalanság ugyanazokból az okokból ered, amelyekkel ő indokolja, hogy hanyatt-homlok Szardínia segítségére siet.

Aminthogy Franciaország határos Szardíniával, összefűzik vele régi emlékek, közös származás és újabban kötött szövetségek, úgy Németország kapcsolatai Ausztriával ugyanilyenek és még szorosabbak; és aminthogy Napóleon nem hajlandó bevárni, mígnem befejezett tény, ti. Ausztria Szardínia feletti diadalának ténye elé állítják, úgy a németek sem hajlamosak bevárni Franciaország Ausztria feletti diadalának befejezett tényét. Azt Louis-Napoléon nem is tagadja, hogy Ausztria megalázására tör, legalábbis addig a fokig, hogy kiűzi Itáliából. Igaz, azt nem ismeri el, hogy itáliai terület vagy befolyás megszerzésére törekszik, és azt állítja, hogy a háború célja Itáliát visszaadni önmagának, nem pedig az, hogy gazdacserét kényszerítsen rá. De tegyük fel, hogy az itáliai kormányokkal, melyeknek független-

sége ilyképpen megvédelmezendő Ausztria ellen, megtörténnék, aminthogy minden valószínűség szerint meg fog történni, hogy háborítást szenvednek azoktól, akiket Louis-Napoléon „a zavargás bujtogatóinak és a régi pártocskák javíthatatlan tagjainak" nevez. Mi van akkor? „Franciaország" – mondja Louis-Napoléon – „bebizonyította, mennyire gyűlöli az anarchiát." Jelenlegi hatalmát, mint hangoztatja, éppen az anarchia eme gyűlöletének köszönheti. Az anarchia gyűlöletéből merített jogcímet arra, hogy szétkergesse a köztársasági kamarát, megszegje esküit, katonai erővel megdöntse a köztársasági kormányt, eltiporjon minden sajtószabadságot és számkivetésbe űzzön vagy Cayenne-be[235] hajózzon mindenkit, aki diktátori egyeduralmát ellenzi. Nem tehetne-e neki az anarchia elnyomása ugyanilyen jó szolgálatot Itáliában is? Ha „a zavargás bujtogatóinak és a régi pártocskák javíthatatlan tagjainak elnyomása" igazolta a francia szabadság szétzúzását, vajon nem szolgálhatna-e ugyanilyen jó ürüggyel az itáliai függetlenség megbuktatására?

Fair Professions

A megírás ideje: 1859 május 6. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune"
1859 május 18. (5639.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

Ausztria, Poroszország és Németország a háborúban

Bécs, 1859 május 10.[102]

A bécsi közönség türelmetlensége és csalódottsága amiatt, hogy a látszólag olyannyira merészen megkezdett háború csigaléptekkel vánszorog, arra indította a kormányt, hogy a főváros minden falára kiragassza az alábbi plakátot:

„Az a lehetőség, hogy az ellenfél minden hírről, amelyet a belföldi lapok a cs. kir. hadsereg mozdulatairól közölnek, néhány órán belül értesülhet és hasznot húzhat belőlük, azt a kötelességet rója ránk, hogy az ilyenirányú közlemények tekintetében a legnagyobb óvatossággal járjunk el. A legutóbbi hírek akként szólnak, hogy a hadrakelt cs. kir. hadsereg a Pó és a Sesia között foglalt állást, ahonnan minden támadó mozdulatra módja nyílik. Birtokában van a Sesia valamennyi átkelőhelyének, és jóllehet a Pó tartós áradása még mindig megakadályozza a döntő hadmozdulatokat a folyó jobbpartján, mindamellett jelentős hadseregrészek továbbra is tartják a Pontecurone és Voghera közötti terepszakaszt; ugyanakkor a Valenza melletti vasúti hidat felrobbantottuk."[279]

A kormány természetesen némi ijedelemmel szemléli a kisebb itáliai államokban folyó hadmozdulatokat. Katonai erejükről a hadügyminisztérium az alábbi kimutatást tette közzé:

Toszkána: Négy sorgyalogezred – minden ezred két zászlóaljból, minden zászlóalj hat századból áll, 6833 fő; egy lövészzászlóalj, hat század, 780 fő; egy zászlóalj szigeti lövész, 780 fő; önkéntes vadászzászlóaljak, 2115 fő; egy veteránzászlóalj, 320 fő; egy büntetőosztag, 150 fő; két dragonyosszázad, 360 ló; egy tüzérezred, 8 üteg egyenként 6 löveggel; egy zászlóalj parti tüzérség, 2218 fő; egy zsandárezred, 1800 fő. Ez a megfelelő törzskarokkal, műszakiakkal, tengerészekkel stb. együtt összesen 15 769 fő.

Parma: Testőrgárda, alabárdosok, lovashírvivők, 179 fő; két sorzászlóalj, egy vadászzászlóalj, 3254 fő; egy tüzérszázad, 84 fő; műszakiak, 14 fő; zsandárok, négy század, 417 fő; törzskarokkal, parancsnokokkal, iskolákkal, munkásszázadokkal együtt 4294 fő.

Modena: Négy sorezred, egyenként csak egy zászlóalj, 4880 fő; egy vadászszázad, 120 fő; három dragonyosszázad, 300 fő; egy tábori üteg, 6 löveggel, 150 fő; egy parti üteg, 12 löveggel, 250 fő; egy munkásszázad, 130 fő; egy utászszázad, 200 fő; ezenkívül néhány veterán, alabárdos stb., összesen 7594 fő.

San Marino: A kis köztársaság hadereje 800 fő.

Róma: Két svájci gyalogezred (a harmadik ezredet most alakítják), 1862 fő; két ugyanilyen létszámú olasz ezred; két helyhezkötött zászlóalj (fura fajtája ez a harcosoknak), 1200 fő; egy dragonyosezred, 670 ember és ló; egy tüzérezred, 7 üteggel és 4 löveggel, 802 fő; zsandárok, 4323 fő; törzskarokkal, műszakiakkal stb. együtt 15 255 fő.

Nápoly és Szicília: Négy svájci ezred, két nápolyi gárda-gránátosezred, hat gránátosezred, tizenhárom gyalogezred, egy karabélyosezred, a pótalakulati századokkal együtt 57 096 fő; tizenkét vadászzászlóalj 14 976, és a pótalakulati századokkal 16 740 fő; kilenc lovasezred, két nehéz dragonyosezred, három dragonyosezred, egy karabélyosezred, két dzsidásezred, egy lovas vadászezred, 8415 ember és ló; két tüzérezred, mindegyik 2 tábori és 1 ostromtüzér-zászlóaljból áll, vagyis 16 üteg 128 löveggel és tizenkét ostromtüzér-század, – összesen, trént beleértve, 52 000 fő. Hozzávéve az alabárdosokat, műszakiakat, lovashírvivőket, testőrgárdistákat, az együttes erő összesen 130 307 fő.

A nápolyi flottának két csatasorhajója van 80 és 84 ágyúval; ötven vitorlás fregattja, tizenkét gőzfregattja, egyenként 10 ágyúval; két vitorlás korvettje, négy gőzkorvettje, két vitorlás goelettje, tizenegy kisebb gőzhajója, tíz mozsárnaszádja és tizennyolc ágyúnaszádja.

Az osztrák kormány a toszkánai eseményeket[276] valóban többé-kevésbé előrelátta, és mondhatni, hogy bizonyos fokig számításba is vette őket; de ami valóban aggasztja, az a porosz kormány hűvös, ingadozó és barátságosnak egyáltalán nem nevezhető magatartása. A porosz kormány fegyverkezik, mert a közkívánat rákényszeríti, de fegyverkezését diplomáciai lépéseivel ugyanakkor úgyszólván hatástalanítja. Önök tudják, hogy a jelenlegi porosz* kormány és különösen von Schleinitz, a külügyminiszter ahhoz a csoporthoz tartozik, amelyet Németországban gothai pártnak[280] neveznek; ez

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: orosz – *Szerk.*

a párt abban a tévhitben él, hogy Ausztria összeomlása módot adna Poroszországnak egy új Németország létrehozására Hohenzollern-védnökség alatt. Ez a párt színlelt hiszékenységgel a bonapartista diplomáciára hallgat, amely azt bizonygatja, hogy Itáliában a háborút majd „lokalizálják", azt, hogy a Pélissier parancsnoksága alatt Nancyban megalakított francia megfigyelőhadtest éppen csak egy kis hízelgést jelent ennek a „kiváló harcosnak". En passant* megjegyezhetem, hogy a „Moniteur"-nek ugyanaz a száma, amely ezt a vigaszos tant tartalmazza, egy császári rendeletet is közöl, hogy Humboldtnak állítsanak szobrot Párizsban; ez a manőver mindenesetre azt mutatja, hogy Bonaparte elgondolása szerint a gothai pártot szobrokkal megvásárolni nem nehezebb, mint a francia zuávokat kolbásszal[125]. Annyi biztos, hogy az osztrák meghatalmazott** a frankfurti Német Szövetségi Gyűlésen indítványt terjesztett elő, amely felszólítja a Szövetséget, nyilatkozzék, vajon nem veszélyezteti-e biztonságát Bonaparte részvétele az itáliai harcban; porosz intrikák következtében azonban a Szövetségi Gyűlés mindmáig tartózkodott e kérdés megválaszolásától. Poroszországnak, meglehet, igaza van, amikor tiltakozik azellen, hogy az apró német Landesvaterokból*** összeálló többség diktáljon neki; akkor viszont az ő kötelessége lenne, hogy vállalja a kezdeményezést és maga javasolja azokat az intézkedéseket, amelyek Németország védelméhez elengedhetetlenek. Eddig éppen az ellenkező utat járta. Április 29-én körlevelet intézett a Szövetség különböző tagjaihoz, amelyben meglehetősen parancsoló hangon tartózkodást és óvatosságot prédikál nekik. Válaszként erre az üzenetre a délnémet kormányok igen hatásos szavakkal emlékeztették a berlini kormányt e római mondásra: „Consules caveant ne res publica detrimenti capiat."° Kijelentették, hogy meggyőződésük szerint máris elérkezett az a pillanat, mikor Németország biztonsága komoly veszélyben forog, és hogy a semmittevés ideje határozottan lejárt. A porosz kormány a saját tartományaiban igen változatos tollazatú szövetségesekre lel. Magán a gothai párton kívül először is itt van az orosz párt, amely semlegességet prédikál. Aztán itt van az a nagyon befolyásos párt, amelyet a „Kölnische Zeitung"[282] képvisel, bankárok, tőzsdespekulánsok és Crédit mobilier-emberek[36], akik anyagi érdekeiknél fogva behódoltak a párizsi Crédit mobilier-nak és következésképpen a bonapartizmusnak. Végül itt van az ál-demokrata párt, amely úgy tesz, mintha annyira elkeserítené az osztrák brutalitás, hogy liberalizmust vél felfedezni december hősé-

* – Mellesleg – *Szerk.*

** Rechberg – *Szerk.*

*** – országló atyákból; fejedelmekből – *Szerk.*

° – „Legyen gondjuk a consuloknak, hogy a köztársaságot baj ne érje."[281] – *Szerk.*

nek részén. Merem állítani, hogy az utóbb említett párt némely tagját a szó szoros értelmében arany Napóleonokkal vásárolták meg, és hogy e lelkiismeret-vásár fő ügyvezetője Svájcban lakik, és nemcsak hogy német, hanem az 1848-as Német Nemzetgyűlés ex-tagja és szélsőséges radikális*. Megérthetik, hogy ilyen körülmények között itt minden poroszországi semlegességellenes megnyilatkozásra éberen figyelnek és hogy Herr Friedrich von Raumernak, a kereszteshadjáratok porosz történészének „Poroszország álláspontja" című rövid kiáltványa[284], mely nyíltan támadja a gothai párt elméletét, nagy feltűnést kelt. Raumer ömlengésének hangneme megítélhető a következő idézetekből:

„Egy bizonyos párt azt állította, hogy Poroszországnak meg kell őriznie legteljesebb önállóságát, nem szabad elsodortatnia magát sem az eseményektől, sem azoknak az embereknek a türelmetlen hajszájától, akik szeretnék Németország politikáját hamis vágányokra terelni és elhamarkodott intézkedésekre késztetni. A kormánynak mindezzel szemben rendíthetetlen szilárdsággal ki kell tartania álláspontja mellett, és remélhető, hogy mivel a másik német nagyhatalom erőit igénybe veszi az itáliai háború, Németország államai Poroszország mint a német politika természetes központja köré fognak csoportosulni. Nem tudjuk rászánni magunkat, hogy vizsgálat nélkül csatlakozzunk e kijelentésekhez, alávessük magunkat ezen útmutatásoknak. Mindenekelőtt is túlzás a Poroszország legteljesebb önállóságáról szóló megállapítás. Sőt, Poroszország helyesen tette, hogy körülnézett, kérdezett, kért, figyelmeztetett, javasolt, éppen mert négy hatalmas állam közé beékelve nem lehet meg a teljes önállósága és függetlensége, hanem figyelembe kell vennie, amit azok tesznek és nem tesznek, anélkül azonban, hogy önmagát és igazi hivatását feladná. Poroszország a nagyhatalmak sorába lépett, de nem tömege, hanem szellemének mozgékonysága, elszántsága és tevékenysége révén. Mihelyt ennek híjával van (a történelem bebizonyította), alacsonyabb régiókba süllyed, és más hatalmak mellőzik vagy éppen uralkodnak felette. A diplomácia négy hónapon át vesződött egy olyan ellenféllel, mint III. Napóleon, de semmit sem ért el, hanem teljesen csődöt mondott. Vajon nem természetes-e, nem dicséretes-e, ha a németek (okulva keserű tapasztalataikon és helyesen érezve, hogy mit követel a becsület, a kötelesség és az önfenntartás) türelmüket vesztik és nem akarnak többé felhőábrándokat szikla-szilárd bizonyosságnak tartani? Hogyan lehet rendületlenül kitartani egy álláspontón, amikor körös-körül minden lényeges körülmény megválto-

* K. Vogt[283] – *Szerk.*

zott és döntő események álltak be? Mivel a közvetítés álláspontjáról semmit sem értek el, alighanem kételkedhetünk abban, hogy kezdettől fogva a helyes álláspont volt-e, hogy nem volt-e nagy tévedés Franciaország és Ausztria közé úgy odaállni, mintha Franciaországról és Törökországról lenne szó. Ez az állítólagos pártatlanság, amelyből hiányzik a német oldal határozott túlsúlya, a franciákat nem nyerte meg, Németország többi részében viszont elfordította a lelkeket Poroszországtól és csökkentette a bizalmat iránta. Ismételjük: Németország nélkül Poroszország tartósan nem lehet nagyhatalom. Az a javaslat és tanács, hogy Ausztriát igazában hagyják sorsára és csoportosuljanak Poroszország köré, Németország tönkretételét jelenti. A magát hálisten végre oszthatatlan egésznek érző Németországot Médeia-mód szerint[285] feldarabolva beledobálnák a boszorkánykatlanba és elhitetnék vele, hogy a diplomáciai szakácsok majd megújhodva és megifjodva húzzák ki onnan! Nem ismerünk dőrébb, hazafiatlanabb és vészthozóbb dolgot az osztrák és a porosz Németországról szóló nyíltan hirdetett vagy titkon becsempészett tannál: ez a német hazánkat keresztbeszabdaló, siralmasan szétszeldeső demarkációs vonal kárhozatos tana, ez az az 1805-ben fogant fennhéjázó, rövidlátó tan, melynek 1806 volt az elkerülhetetlen következménye. Ami egész Németország érdeke, az Poroszország érdeke is, és Ausztria évszázadok óta (minden hiba, tévedés és szerencsétlenség ellenére) Németország védelmezője volt szlávok, törökök és franciák ellen. Néhány héten belül az itáliai háborúban döntő fordulatnak kell bekövetkeznie; felfegyverkezik-e Németország néhány hét alatt Napóleon ellen, ha az a franciákat a Rajna balparti természetes határral léprecsalja és a bázeli békére[143] hivatkozva Poroszország hozzájárulását követeli? Az *elővigyázat* eddig sem hiányzott, de hiányzott az *előrelátás*; az események minden kivárást túlszárnyaltak és feledtették a régi bevált közmondást: Aki időt veszít, mindent veszít!"

Hogy a postát el ne szalasszam, máskorra halasztok néhány közlendőt a kereskedelmi pánikról és a népi megmozdulásokról e vidám és naiv városban.*

Austria, Prussia and Germany in the War

A megírás ideje: 1859 május 10.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune" 1859 május 27. (5647.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: A N. Y. Tribune tudósítása

* *V. ö. 338–343. old. – Szerk.*

[Friedrich Engels]

A háború

III. Napóleon e hó 11-én Marseille-ből Genovába hajózott, hogy ott átvegye a parancsnokságot a francia haderők felett, és előkészületeket tettek arra, hogy rendkívüli pompával fogadják. Hogy katonai hőstettei felérnek-e majd elvitathatatlan diplomáciai diadalaival, erre a kérdésre valószínűleg nemsokára pozitív bizonyítékot kapunk; stratégiai képességéről ez idáig egyedül a krími hadműveletekre vonatkozó tervével adott bizonyságot, amely fő vonásaiban elavult és annak a Bülow-nak a katonai iskolájából való, akiről a nagy Napóleon azt mondta, hogy tudománya a vereség tudománya, nem pedig a győzelemé.[286]

Hogy a francia császár *mérhetetlen* erkölcsi siker presztízsével lép Itália földjére, az nem kérdéses. Minekutána fölényes agyafúrtsággal és ravaszsággal belevitte az osztrákokat abba, hogy a hadüzenet súlyos felelősségét magukra vállalják, jószerencséjében szemtanúja lehetett, miként vesztegetik el az osztrákok tizennégy napos tényleges tétlenségükben azt az egyetlen előnyt, amelyet e nyomatékos lépéstől remélhettek. Az osztrákok, ahelyett, hogy számbeli fölényükkel és gyors hadmozdulataikkal szétzúzták volna a piemonti hadsereget, mielőtt a francia erősítések megérkezhetnének, elszalasztották ezt a nekik nyíló alkalmat és most olyan szövetséges hadsereggel állnak szemben, amely teljesen egyenértékű az övékkel és napról napra inkább fölébük kerekedik; és ahelyett, hogy támadó hadműveleteket és hódító előnyomulást folytatnának, minden valószínűség szerint nemsokára Milánót is kénytelenek lehetnek feladni és visszavonulni a Mincio-vonalra, ahol is nagy erődjeik oltalma alatt pusztán védekező magatartást vesznek majd fel. Így Louis-Napoléon azzal az előnnyel kezdi meg hadvezéri pályafutását, hogy ellenfele nagy és szinte megmagyarázhatatlan hibákat követett el. Szerencsecsillaga még emelkedőben van.

Az osztrák oldalon a háború első tizennégy napjának története furcsa, habár egyhangú történet, olyasféle, amilyet a francia királyra írt híres kuplé elbeszél. Április 29-én az osztrák elővéd átkelt a Ticinón anélkül, hogy na-

gyobb ellenállásba ütközött volna, és másnap a zöm követte. Az első hadmozdulatok után, amelyeket Aronánál (a Lago Maggiore mellett), Novaránál és Vigevanónál tettek, úgy látszott, hogy a támadás Vercelli és a torinoi út felé irányul. Vercelli elfoglalása május 1-én vagy május 2-án reggel, valamint Svájcból érkező táviratok, amelyek szerint a benyomuló hadsereg erőit a Sesiánál vonták össze, megerősítették ezt a nézetet. De ez a demonstráció úgy látszik csupán hadicsel volt, amelynek az volt a célja, hogy a Ticino és a Sesia közötti egész vidéket megsarcolja és szétrombolja a Piemont és Svájc közötti távíróösszeköttetést. Hogy hol volt az igazi támadási pont, kiderül Gyulay tábornok hadijelentéséből, amely szerint Cozzo és Cambio voltak a fő összevonási pontok és a főhadiszállása május 2-án este Lomellóban volt. Az elsőnek említett pont ott van, ahol a Sesia a Póba torkollik (attól kissé keletre), a második a Pó mentén, kissé keletre a Bormida* beletorkollásától, a harmadik meg valamivel hátrább, de kettőjüktől egyenlő távolságra; egyetlen pillantás a térképre, megmutatja, hogy az osztrákok a Pó mögötti piemonti állás frontja felé nyomulnak, amely Casalétól Alessandriáig terjed és középpontja Valenza táján van. További Torinón át érkezett hírek arról tudósítanak, hogy 3-án az osztrákok Cambio közelében hidakat vertek a Pón és felderítőket küldtek Tortona felé, a folyó déli partjára és hogy úgyszintén felderítették a piemonti állásnak majdnem az egész arcvonalát, különösen Valenza környékén, több ponton harcra késztetve az ellenséget, hogy az kénytelen legyen erőit megmutatni. Voltak olyan híresztelések is, hogy egy osztrák hadtest elindult Piacenzából és a Pó déli partja mentén Alessandria felé menetel, de ezt a tudósítást nem erősítették meg; ám ha kapcsolatba hozzuk azzal, hogy Cambiónál hidakat építettek a Pón, ez a hadmozdulat nem valószínűtlen.

Így festett a hadjárat május 5-éig: addig és az azóta eltelt egész idő folyamán az osztrák hadműveleteket, enyhén szólva, rendkívüli lassúság és óvatosság jellemezte. A Ticino és a Pó közötti távolság Valenzánál bizonyosan nem több 25 mérföldnél, vagyis két könnyű menetnél, és mivel az ellenségeskedések április 29-én kezdődtek, május 1-én délre az egész benyomuló haderőt összevonhatták volna Valenzával szemközt; az elővéd ugyanaznap befejezhette volna a felderítést és éjszaka elfogadhatták volna a másnapi döntő hadműveletekre vonatkozó határozatot. Bár a „Vanderbilt"-tel érkezett posta a birtokunkban van, a felmerült késedelmet mégsem tudjuk sehogysem megmagyarázni. De tekintve, hogy a gyors cselekvést a körülmények parancsolóan előírták az osztrákoknak, és mivelhogy Gyulay tábornok el-

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: Tanaro – *Szerk.*

szánt és merész tiszt hírében áll, természetes az a feltevés, hogy az osztrákokat előre nem látott körülmények kényszeríthették ilyen óvatos eljárásra. Hogy kezdetben valóban az volt-e az elgondolás, hogy Vercellin át Torinóba vonulnak, és e tervet csak azért adták fel, mert hírét vették, hogy a franciák olyan nagy számban érkeztek Genovába, ami a megkerülő hadmozdulatot veszedelmessé teheti; hogy az utak állapotának volt-e szerepe ebben, amelyeket a piemontiak mindenütt felszaggattak és eltorlaszoltak; vagy pedig Gyulay tábornokot, akinek főparancsnoki képességeiről mit sem tud a világ, zavarba ejtette ama tömegek nehézkessége, amelyeket irányítania kellett, — mindezt nehéz megállapítani. A másik fél állására vetett egyetlen pillantás azonban némileg megvilágíthatja a helyzetet.

Mielőtt egyetlen osztrák is átlépte volna a határt, a franciák már megkezdték beözönlésüket Piemontba. Április 26-án az első csapatok megérkeztek Genovába; ugyanaznap Bouat tábornok hadosztálya eljutott Szavojába, átkelt a Mont Cenis-n és 30-án elérte Torinót. Ezen a napon 24 000 francia volt Alessandriában és mintegy 16 000 Torinóban és Susában. Azóta szakadatlanul folyt a beözönlés, de Genovába sokkal nagyobb gyorsasággal, mint Torinóba; és mindkét pontról előreküldtek csapatokat Alessandriába. Az ilyen módon a frontra küldött franciák számát természetesen nem lehet megállapítani, de bizonyos körülményekből, amelyekre tüstént utalni fogunk, kétségtelenül kiderül, hogy számukat május 5-én elegendőnek tekintették ahhoz, hogy a szövetséges hadseregek képesek legyenek helytállni és megakadályozhassák az osztrákok bármilyen megkerülő hadmozdulatát Vercellinél. Az eredeti terv az volt, hogy a Pó vonalát Alessandriától Casaléig tartani fogja a piemontiak zöme és ami francia csapatot Genovából oda tudnak juttatni, a fennmaradó piemontiak (a szavojai gárdabrigádok) pedig az Alpokon át érkező franciákkal együtt a Dora–Baltea-vonalat tartják Ivreától Chivassóig és ilymódon fedezik Torinót. Így a Casaléból előtörő piemontiak a Dora-vonalra irányuló minden osztrák támadást oldalba kaphatnának és a behatolókat erőik megosztására kényszeríthetik. Ám a szövetségesek hadállása mégiscsak szükségmegoldás és velejében rossz volt. Ez az állás Alessandriától Ivreáig majdnem ötven mérföldnyi hosszúságban nyúlt el, egy kiszögelléssel és egy beszögelléssel; s noha az oldaltámadásra nyíló alkalom jelentékenyen megerősítette, egy ilyen hosszú vonal megszállása nagyon megkönnyítette a színlelt támadásokat és elszánt offenzívával szemben nem tanúsíthatott komoly ellenállást. Mihelyt a Dora-vonalat elfoglalták, egy kisebb osztrák hadtest pedig pillanatnyilag megbénította volna az oldaltámadást, a győztes osztrákok tetszésük szerint visszatérhettek volna a Pó egyik vagy másik partjára és az alessandriai hadsereget az erőd ágyútűzében

számbeli fölényüknél fogva visszaszoríthatták volna. Ha az osztrákok a háború első két-három napján erélyesen cselekszenek, ezt könnyen véghezvihették volna. Ekkor Alessandria és Casale között még nem vontak össze olyan erőket, amelyek veszélyeztethették volna lépéseiket; május 3-án, 4-én és 5-én azonban a helyzet megváltozott, és a hadállásra érkezett és Genovából továbbra is érkező franciák száma úgy látszik elég nagy volt ahhoz, hogy a véderőt mintegy 100 000 főre növelje, amiből 60 000-et Casalén át támadásra használhattak volna fel. Hogy ezt a létszámot elegendőnek vélték Torino fedezésére, azt közvetve bizonyítja az a tény, hogy már 3-án francia és szardíniai csapatokat indítottak a Dora-vonalról Alessandriába; s így az osztrákok késlekedése módot adott arra, hogy a szövetségesek biztonságban befejezzék veszélyes hadműveletüket: erőik összevonását az alessandriai hadállásban. Ezzel az osztrák offenzíva elvesztette minden célját és értelmét, és beteljesedett az, amit a szövetségesek erkölcsi győzelmének neveztünk.

Eleddig, úgy látszik, az osztrák tábornok egymás után legalább három különböző haditerv szerint cselekedett. Először úgy tűnt, hogy a Ticinón átkelve egyenesen Vercellibe és a Dorához szándékozott vonulni; majd hallván, hogy nagyszámú francia csapat érkezett Genovába, a Casale melletti oldalmenetet pedig túlságosan veszélyesnek tartotta, megváltoztatta támadását és Lomello meg a Pó felé kanyarodott; végül pedig megint mást gondol, teljesen feladja a támadást, és megerősítve állásait a Sesiánál, megvárja a szövetségesek előnyomulását, hogy csatát vívjon velük. Igaz, hogy hadmozdulatairól kapott tudósításaink igen hiányosak, mivel csaknem kizárólag francia és szardíniai táviratokból származnak, de úgy látszik ez az egyedüli következtetés, amelyet levonhatunk az osztrákok zömének huzamos tétlenségéből és előretolt különítményeinek május 5-e és 11-e között végrehajtott különféle jelentéktelen és látszólag határozatlan mozdulataiból.

Amennyiben a szövetséges előnyomulás valamilyen véletlen folytán még néhány napig késik, nem lehetetlen, hogy az osztrák stratégia újabb változását is megérjük, olyan formában, hogy visszavonulnak a Ticinóhoz, még csata nélkül is, — Gyulay hadserege ugyanis nem vesztegelhet hosszabb ideig a dögvészes rizsmocsarakban, ahol legutóbbi értesüléseink idején tartózkodott; s vagy igen kétes kimenetelű támadást kell kockáztatnia, vagy kevésbé egészségtelen területen új hadállást kell elfoglalnia. Azzal számolhatunk azonban, hogy a szövetségesek azonnali előnyomulására és csatára kerül sor; és valószínű, hogy a következő postával erről hírt kapunk. Ilyen körülmények között persze nem meglepő, ha Bécsből azt halljuk, hogy Hess, Gyulay természetes utóda a parancsnoki poszton, nem helyesli a tábornok hadműveleteit; és az is szinte bizonyos, hogy az osztrákoknak, hacsak a

küszöbönálló csatát meg nem nyerik, új főparancsnokuk lesz, még mielőtt a háború első hónapja letelt. Ez azonban háborúik történetében nem szokatlan esemény.

The War

A megírás ideje: 1859 május 12.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 május 23. (5643.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx és Friedrich Engels]

Nagy fontosságú bécsi hírek

Bécs, 1859 május 14.[102]

Willisen porosz tábornok (fivére a hasonnevű másik porosz tábornoknak, aki hadtudományi munkáival[287] némi hírnevet szerzett és azt mint a schleswig-holsteini háború irányítója ismét elvesztette) ide érkezett; látszat szerint azért küldték Berlinből, hogy a Poroszországba hazatérő gyengeelméjű porosz királyt és a királynét* fogadja. Valódi megbízatása állítólag két pontra szorítkozik – először, hogy figyelmeztesse Ausztriát, hagyjon fel intrikáival a frankfurti Szövetségi Gyűlésen, mivel Poroszország nem hajlandó eltűrni, hogy a bécsi kormány a csak papíron létező Német Szövetség[123] leple alatt diktáljon neki; másodszor, hogy az így beadott pilulát azzal a pozitív ígérettel édesítse, hogy Poroszország most végleg elszánta magát a „fegyveres közvetítésre". Az utóbbi kétértelmű kifejezést a következőképpen értelmezik: Poroszország, miután rendbe szedte szénáját és állig felfegyverkezett, néhány újabb békejavaslatot tesz majd Bonaparte-nak, s ezek elutasítása esetén kardját veti majd a serpenyőbe. Az osztrák kormány e fontos közléssel egyidőben via Bern azt a hírt kapta, hogy az orosz–francia szerződés[271] – még ismeretlen titkos kikötésein kívül – arra kötelezi Franciaországot, hogy a háborút olyan határok közé szorítsa, amelyek megfelelnek bevallott céljának: Itália felszabadításának, Oroszország viszont kötelezettséget vállal arra, hogy mihelyt a Német Szövetség első ízben ténylegesen beavatkozik a küzdelembe, legalább 300 000 főnyi sereget küld át határain.

Itt nagy a zúgolódás Gyulay tábornok régimódi stratégiája miatt és hírek keringenek elbocsátásáról; utódaként Hess tábornokot emlegetik. De egyelőre úgy látszik nem terveznek ilyen lépést, mert Kuhn ezredest, az osztrák vezérkar legkiválóbb tisztjét útnak indították, hogy Gyulay ingadozó tanács-

* IV. Frigyes Vilmos és Erzsébet – *Szerk.*

adóinak segítséget nyújtson. Gyulay magyar ember. Pesten született, 1798 szeptember 1-én. 16 éves korában mint alhadnagy belépett az apja parancsnoksága alatt álló gyalogezredbe; azután áthelyezték a huszárokhoz, majd 1827 szeptemberében a császár-ulánusok őrnagyává nevezték ki, nem sokkal utóbb a 19. gyalogezred ezredesévé, 1837-ben pedig előléptették vezérőrnaggyá és a st.-pölteni dandár parancsnokává. 1845-ben a bécsi 33. gyalogezred parancsnoka volt, 1846-ban, miután elnyerte az altábornagyi méltóságot, hadosztálytábornoki és katonai főparancsnoki minőségben Triesztbe küldték. 1848-ban itt alkalma nyílt arra, hogy jó szolgálatokat tegyen. Saját felelősségére átvette a haditengerészet parancsnokságát és elbocsátotta a gyanús olasz tiszteket és matrózokat, a dalmát part különböző kikötőiben biztonságba helyezte a hadihajókat és megmentett néhány hadihajót, amely már útban volt Velence felé[288]. Megtette a szükséges védelmi intézkedéseket Triesztben, Polában, Piranóban és a tengerpart más fontos pontjain, biztosította a felkelés miatt veszélybe került határokat és előkészítette azt a támadást, amelyet a belföldi tartományokból küldött erősítések megérkezése után gróf Nugent táborszernagy 1848 április 17-én indított meg. Egy evezős flottilla, amelyet Gyulay szervezett, támogatta a hadsereg tengerparti hadműveleteit. Május 23-án Trieszt előtt megjelent a piemonti flotta, Gyulay előkészületei folytán azonban sakkban tudták tartani; e flotta rajtaütési kísérlete a távoli St. Barcola-i üteg ellen szintén meghiúsult. A piemonti flotta utoljára június 8-án riasztotta Triesztet, de mivel Gyulayt jól felkészülve találta, július 4-én elvonult a város látóhatáráról, a custozzai csata[158] után pedig az Adriai-tengerről. E szolgálatai jutalmaképpen Gyulay különböző rendjeleket kapott a császártól, és polgárjogot a trieszti városi tanácstól. 1849 június elején megbízták az osztrák hadügyminisztérium vezetésével, ahol is, mint mondják, nagy erélyről és aktivitásról tett tanúságot. Győr megszállásakor[289] tagja volt a császár kíséretének. Bécsből — ahová visszatért hivatalába — az ácsi vereség[290] hírére egyenesen Komáromba sietett, hogy megtegye ott a szükséges intézkedéseket. Ezt követően az egész császárságra kiterjedő szemleútra küldték, és erről jelentést tett Ferenc Józsefnek. Miután 1850 júliusában felcserélte a hadügyminiszterséget a milánói 5. hadtest parancsnoki tisztségével, táborszernaggyá nevezték ki és megkapta az aranygyapjas rendet[291]. Radetzky visszalépése után a 2. hadsereg parancsnoka lett, amelyet most Piemont ellen vezetett. Egyike azoknak a többnyire szlavóniai vagy magyar születésű osztrák tábornokoknak, akik asszonyok megkorbácsoltatásával és más gyalázatos durvaságokkal szégyent hoztak a fejükre.

Két bécsi önkéntes-zászlóalj már elindult a hadszíntérre, és egy harmadik

ma indul utánuk. Ezek az önkéntesek, akik az 1848-as legionáriusok[292] egyenruháit viselték és az elővárosi őslakos nemességből kerülnek ki, eleinte a nap hősei voltak. Garmadával rendeztek számukra bálokat, hangversenyeket és színielőadásokat, sőt az osztrák valcer-Orpheusz, Strauss úr még új indulót is komponált tiszteletükre, mielőtt – elég hazafiatlanul – elutazott Pétervárra. Tagadhatatlan azonban, hogy ezeknek az újsütetű hadfiaknak a népszerűsége újabban ijesztően csökkent. Ezek a durva elővárosi fajankók kissé túl szabadon bántak a sörrel, a szivarral és a szépnemmel és olykor még a bécsi „humor" határait is meglehetősen túllépték. Hogy miféle emberek ők, maguk elmondják kedvenc dalukban:

Ich bin ein ächter Wiener,
Führ ein lustiges Leben,
Und da hat mich mein Vater
Zu den Deutschmeistern geben;
Deutschmeister ist ein
Gar lustiges Regiment
Hält in der einen Hand den Säbel,
Im der anderen das Ziment.

(„Igazi bécsi vagyok, víg életet élek, és apám a Deutschmeisterekhez adott; a Deutschmeisterek víg ezred, egyik kezében a kard, a másikban a Ziment." Megjegyzem, a Ziment olyan söröskancsó, amelybe rettenetes mennyiségű folyadék fér.)

E „szabad és könnyed" népség egyik hőstette némiképp komoly fordulatot vett, és a sajtó jogosan megrótta. Barátaink kaszárnyái a Salzgriesen vannak, olyan helyen, ahol, akárcsak az odavezető utcákban, főleg izraeliták laknak. A galíciai zsidók, akiknek Bécsben elintézni való üzleti ügyeik vannak, szintén ezekbe a meglehetősen piszkos régiókba szoktak ellátogatni. Egyik este, amikor hős legényeink visszatértek kaszárnyáikba a Sperlből[293], ahol nyilvánosan ünnepelték őket és gratuláltak nekik jövendő vitézségükhöz, erősen felajzott kedélyállapotukban némi ízelítőt adtak abból, amit a jövőben művelni fognak, és hirtelen rátámadtak a szerencsétlen izraelitákra. Néhányuknak beverték az ablakait, másokat összetapostak, sokaknak levágták a szakállát, az egyik szerencsétlen áldozatot meg kátrányos hordóba dobták. Békés járókelőket sorra megkérdeztek: „Zsidó vagy?", és ha a válasz igenlő volt, hangos „Macht nichts, der Jud wird geprügelt" („Sebaj, a zsidónak bot jár") kiáltások közepette kegyetlenül összeverték őket. E bécsi legények túlérzékenysége megítélhető egyetlen tényből: egy 15 éves szuszter-

inas, akit a sorozó őrmester nem vett fel az önkéntes hadtestbe, kétségbeesésében felakasztotta magát.

A pénzbajok és pénzügyi zavarok a legmagasabb régióktól a legalacsonyabbakig mindenütt láthatók. Először is, mint az európai sajtóból már bizonyára értesültek, a császár maga elzálogosította a koronaékszereket. Másodszor, ha bármelyik bécsi sajtóorgánumot kezünkbe vesszük, feltétlenül a szemünkbe ötlik egy „Hazafias adakozások" című feltűnő rovat. Ezek a hazafias adományok, amelyeket vagy általában háborús célokra, vagy különösen önkéntes csapatok alakítására ajánlanak fel, rendkívül különböző összegűek; olyik mindössze 2 forint 12 krajcár, olyik 10 000–12 000 forintnyi tekintélyes összeget is elér. A pénzadományok közé itt-ott szinte középkori jellegű adományok vegyülnek, így egy fegyverkereskedő egy pár forgópisztolyt, egy papírgyáros töltényhüvelyekhez való papírt, egy posztóárus egyenruhaszövetet ajánl fel és így tovább. Az egyéni adományok között ott szerepelnek azok a többé-kevésbé gyanús gyűjtések is, amelyeket tartományi községek hoztak össze kis elöljáróik és Bürgermeister-eik (polgármestereik) hivatalos nyomása alatt. Valamennyi értékesebb hozzájárulásnak van azonban egy megkülönböztető vonása, az, hogy nem valamiféle pénznemben rójják le őket, hanem államkötelezvényekben és állampapírok szelvényeiben, úgyhogy az államot a szó szoros értelmében a „saját pénzével" fizetik ki. A pénzügyi zűrzavar legfélreismerhetetlenebb, lépten-nyomon előtolakodó jele az, hogy teljesen eltűnt a mindennapi élet készpénzügyleteihez szükséges aprópénz. Abban a pillanatban, amikor hivatalosan bejelentették a készfizetések felfüggesztését az ezzel kapcsolatos pénzügyi intézkedésekkel egyetemben, mintegy varázsütésre eltűnt az aprópénz, mind a réz, mind az ezüst. Erre a nagyobb bankjegyek hányadrészekre szabdalásának ugyanahhoz a kezdetleges módszeréhez folyamodtak, amely 1848-ban annyira meghökkentette Bécs külföldi látogatóit: minden egyforintos bankjegyet egyéni birtokosa annyi részre vagdos, amennyi a kicsinybeni bevásárlásainak lebonyolításához szükséges. A kormány ezt a feldarabolási folyamatot Bécsben és a vidéken kiáltvánnyal igyekezett feltartóztatni, amelyben figyelmeztette a közönséget, hogy sem az adószedő, sem a bank nem fogad el többé fizetésképpen bankjegytöredékeket. Ami a bankot illeti, ez a figyelmeztetés törvénytelennek látszik, mivelhogy még mindig fennáll egy 1848. évi törvény, amely ilyen bankjegytöredékek elfogadására kötelezi a bankot, sőt a banknak egész rendszere van elszámolásukra. Félhivatalosan kijelentették, hogy 28 000 000 forint aprópénz van forgalomban, amely összeg, mint hozzátették, kétszeresen meghaladja a tényleges keresletet. A hatóságok ezért „elhatározták, hogy komolyan szembeszállnak azzal az ostoba

spekulációval, amely miatt jelenleg szűkében van az aprópénz". De ez az aprópénz fölös bőségéről szóló feltételezés természetesen korántsem fedezi a szükséges dologban mutatkozó szemmellátható hiányt.

A hatóságoknak tudomással kellett volna bírniok arról, hogy az ezüst felára rendkívüli módon emelkedett, hogy még a réz felára is 10%, és hogy a parasztság mindenütt felhalmoz mindent, ami fémesen cseng. Csehország és Alsó-Ausztria kormányzói a közönség emlékezetébe idézték azt a törvényt, amely minden ezüsttel és rézzel folytatott nyerészkedést ötven forintos bírsággal vagy még súlyosabb büntetéssel sújt, — de teljesen hiába. Az ilyen megtorló rendszabályok annál biztosabban hatásukat tévesztik, ha olyan hivatalos bejelentésekkel járnak karöltve, amilyen a „Wiener Zeitung"[294] hivatalos részében megjelent, miszerint a lombardiai-velencei királyságban a hatkrajcáros ezüstérmeket június 1-től kezdve kivonják a törvényes forgalomból. A kormány végül is kénytelen lesz az alsó-ausztriai kereskedelmi kamara petíciója szerint eljárni és — szégyenszemre — 5, 10, ill. 25 krajcáros címletű papírpénzt kibocsátani a kicsinybeni ügyletek lebonyolítására.

Ha most a kicsinybeni ügyletek alacsony régióiból a szó szoros értelmében vett pénzpiac és kereskedelem régióiba emelkedünk, elsősorban a tekintélyes Arnstein & Eskeles cég május 5-én bejelentett csődjét kell említenünk, melyről önöknek már tudomásuk van. Ők voltak a főváros legjelentősebb váltóügynökei; főleg a nem közvetlenül a bank kezelésében levő váltók leszámítolását és a vidéki ipari és kereskedelmi váltók viszontleszámítolását intézték. A fővárosi pénzügyleteken kívül a magyarországi, csehországi és sziléziai gyárosok pénzügyletei is az ő kezükben összpontosultak. A cég 80 éves fennállással dicsekedhetett, és főnöke, von Eskeles báró, egyben a Nemzeti Bank igazgatójának, Dánia főkonzuljának, az Alsó-Ausztriai Leszámítoló Társaság elnökének, az Államvasutak Társasága elnökének, a Déli Vasút ügyvezetőjének stb. funkcióit is betöltötte. Egyszóval Rothschild után ő volt a császárság legfőbb pénzügyi tekintélye. Arnstein & Eskeles a bécsi kongresszus idején kiemelkedő szerepet játszott; akkoriban Arnsteinné asszony szalonja a nap politikai és irodalmi híresség einek találkozóhelye volt. A csődnek, amely mintegy 30 000 000 $-os összeget érint, egyik közvetlen oka az volt, hogy a párizsi Crédit mobilier[36] vonakodott a bécsi cég intézvényeit kifizetni. A cég összeomlását követően nem múlt el nap, hogy a csődök egész sorát ne jegyezték volna be a bécsi tőzsdén; a csődbe ment cégek közül a legszámottevőbbek: Solomon Cammando, Eidam & Co., G. Blanc, Plecher & Co., Diem & English, I. F. Gaartner, F. C. Schmidt, M. Greger & Co., a Pokorny Testvérek, Moritz Kollinsky, Karl Zohler, A. Kirschmann stb. Az osztrák tartományokban közvetlenül ezzel az össze-

omlással kapcsolatosan csődök következtek be Brünnben, Prágában, Reichenbergben, Lembergben stb.; a legjelentősebb ezek közül a trieszti Lutteroth & Co. cégé, amelynek főnöke porosz konzul és az Österreichischer Lloyd[295] igazgatója. Az ausztriai államok határain túl néhány elsőrangú ház bukott meg Boroszlóban, Magdeburgban, Münchenben, Frankfurtban és a Kölcsön- és Kereskedelmi Bank Kasselban. A mostani pánik általában szólva emlékeztet az 1857 őszén Hamburgban kitört pánikra[296], és a pánik csillapítására Hamburgban követett eljárásokat is lemásolja a kormány. Némileg enyhítik majd a váltótörvényeket, a Nemzeti Bank bizottságot fog alakítani ama cégek támogatására, amelyek csak pillanatnyilag kényszerültek a fizetések felfüggesztésére a hitel általános megrendülése miatt, a prágai és a brünni bankok pedig kétmillió papírpénzt fognak kapni.

Highly Important from Vienna

A megírás ideje: 1859 május 14.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 június 6. (5655.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: Saját tudósítónktól

[Friedrich Engels]

A háború egyhelyben topog

Legutóbbi hadszíntéri táviratainк, amelyeket tegnap az „Asia" útján kaptunk, e hó 13-áig terjednek, pontosan három nappal későbbig, mint a „Vanderbilt"-tel érkezett értesülések. Ezek a táviratok a szardíniai kormány által kiadott rövid és meglehetősen zavaros közleményeket tartalmazzák; az osztrákok nem számolnak be hadmozdulataikról. E három nap alatt semmi nagy fontosságú esemény nem történt. A hadjárat továbbra is lassúságával tűnik ki a modern hadviselés évkönyveiben. Szinte úgy látszik, hogy visszatértünk ama pompázatos és semmittevő hadviselés özönvíz előtti korszakába, melynek Napóleon oly hirtelenül és határozottan véget vetett. Két roppant hadsereg áll itt egymással szemben negyven mérföldre elnyúló vonalon, s mindegyikük 100 000–140 000 katonával folytathat akciót a harcmezőn; az egyik közeleg, a másik felderít, az ellenséges állást hol az egyik, hol a másik ponton tapogatja, majd visszahúzódik, miközben a másik hadsereg ki nem mozdul elfoglalt helyéből; úgyhogy nyolctól húsz mérföldig terjedő távolság választja most el őket egymástól.

Van egynéhány tény, amely racionális magyarázatot ad e rendellenességre; ám ez mégiscsak rendellenesség, mégpedig annak a hibának a következményeképpen, amelyet a támadó fél a hadjárat elején elkövetett. Mint már rámutattunk,* Piemont osztrák elözönlésének egész célját és értelmét meghiúsította az osztrák hadmozdulatok tunyasága és határozatlansága, ami aligha tulajdonítható egyébnek, mint Gyulay tábornok ingadozásának. Az azóta kapott tudósítások teljességgel megerősítik ezt a nézetet. Az osztrákok semmi magyarázatát sem adják hadseregük furcsa viselkedésének – világos bizonyítéka ez annak, hogy a felelősséget osztatlanul a főparancsnok fejére hárítják. Valóban, az osztrák közlemények alig egyheti hadjárat után kezdték a rossz időjárást és az áradásos vidéket emlegetni mint olyan okot, amely arra kényszerítette tábornokukat, hogy visszavonja csapatait a Pó lázzal

* *V. ö. 333–337. old. – Szerk.*

fertőzött rizsmocsaraiból. Most pedig jól tájékozott londoni tudósítónk azt írja, hogy a császár, Louis-Napoléon példájára, Hess tábornokkal együtt maga akarja Gyulay helyett átvenni a parancsnokságot.

Amennyire jelenleg meg tudjuk ítélni, a hadjárat, úgy látszik, a következőképpen zajlott le: Először Novara és Vercelli felé előretolták az osztrák jobbszárnyat, ugyanakkor katonai tüntetést folytattak a Lago Maggiorénál. A közép, és talán a balszárny, amely Vigevanón és Pavián át párhuzamos vonalakban menetelt, meglehetősen hátramaradt. Paviából az oszlop zöme Lomellót csak május 2-án érte el. A jobbszárny előretolásának úgy látszik először is az volt a célja, hogy támadási fenyegetéssel a szövetségesek figyelmét a Dorára és Torinóra terelje; másodszor pedig, hogy a Felső-Lomellina erőforrásait az osztrák hadsereg javára igénybe vegye. Az osztrák hadsereg zömének támadása a Casale és Valenza vonala ellen csak május 3-án bontakozott ki; 4-én Frassineto (a Sesiának a Póba ömlésével szemközt) és Valenza ellen folytattak katonai tüntetéseket, s közben a jobbszárnyat a középhez közelebb vonták; ugyanakkor Cambio és Sale között hidat vertek a Pón és a folyó déli partján hídfőt építettek ki. Egyes jelentések szerint a 8. osztrák hadtest, amely, úgy mondják, Piacenzából a Pó déli partján menetelt, itt csatlakozott a zömhöz, és miután rövid kitérőt tett Tortona és Voghera felé és a Scriviát átszelő vasúti hidat lerombolta, átkelt a folyón. Más jelentések, mégpedig néhány legutóbbi táviratunk szerint azonban egy osztrák erő Piacenza és Stradella között még úton van. Hogy a jelentett vogherai kitérő célja színlelt támadás volt-e Novi és a Genova és Alessandria közötti összeköttetések ellen, azt nehéz eldönteni; mindenesetre félrevezette Torinóban, Párizsban és Londonban a legtöbb szakavatott szerkesztőt, akik döntő csatát jósoltak Novi régi harcmezején vagy valahol Marengo körül; ennek a jóslatnak az osztrákok menten valóra váltották az ellenkezőjét, mikor visszavonultak a Pó északi oldalára és hídjukat lerombolták. Május első néhány napja után valóban igen erős esőzések kezdődtek. A Pó Pavia közelében 10—12 lábbal emelkedett, és ennek arányában a mellékfolyók is. Az elöntött rizsföldekkel a Pó völgyében — amelyek menetelő hadsereg számára rendszerint nem jelentenek akadályt, mivel az utakat az árterület szintje fölé emelt töltések alkotják — most komolyra fordult a dolog; az egész vidék és számos út víz alá került. Ráadásul az osztrákok nem meneteltek; ott maradtak a mocsárban és vagy az utakon, vagy az ázó mezőkön voltak kénytelenek táborozni. Ennélfogva, miután néhány napig kitartottak az ár kellős közepén, parancsoló szükséggé vált, hogy visszahúzódjanak magasabban fekvő és szárazabb területre; alkalmasint súlyos veszteséget szenvedhettek betegség, különösen kolera és mocsárláz miatt. Ennek következményeképpen

összevonó hadmozdulatot hajtottak végre Mortara és Novara környéke felé, visszavonultak, de nem az ellenség (mert az eléggé nyugton maradt vonalaiban), hanem az elemek elől. Azóta az osztrákok erősítéseket építettek a Sesia vonalán, valamint felderítő és rekviráló osztagokat küldtek a Dora-vonal közvetlen közelébe, amely a szövetséges hadállás szélső balszárnyát alkotja.

Mindezen hadműveletek során jó hadvezetésnek semmi nyomát sem láthatjuk. Valójában, miután már elszalasztották az első, kedvező pillanatot a szövetséges hadállás elleni támadásra, a Lomellinába irányuló egész előnyomulás elvesztette minden határozott és nyomós célját. Az osztrák jobbszárny előretolása határozott hiba volt. Nem volt vesztegetni való idő megtévesztő hadműveletekre; egyenesen az ellenség ellen vonulni, megtámadni és megverni, mielőtt erőit teljesen összevonhatná – ez volt az egyetlen helyes hadműveleti terv. Ha igaz, hogy Benedek 8. hadteste a Pó déli partján menetelt, ez újabb hiba volt; e hadtestet a zömtől széles folyó vágta el, és ha az esőzés egy-két nappal előbb indul meg, lehetetlenné vált volna a hídverés Cambiónál, és az osztrákok maguk kerültek volna olyan szétszakított pozícióba, amilyenben az ellenséget remélték találhatni. Úgy látszik, hogy az egész átkelést a Pón csak a szükség kényszerítette rájuk, hogy Benedeket át kellett hozniok; miért nem volt Benedek kezdettől fogva az északi parton? A Pón való hídverés és az ezzel összefüggő hadműveletek miatt néhány nappal tovább voltak kénytelenek a dögvészes mocsarakban tartózkodni, mint egyébként kellett volna. Végül is úgy látszik, hogy az egész hadjáratot rosszul vezették. Mindezekből az osztrák hadmozdulatokból hiányzik a határozottság; katonai tüntetéseket folytatnak mindenfelé, de igazi támadásra irányuló lépést nem látunk sehol; így tapogatják véges-végig az utat az ellenség vonala mentén, míg végül is az áradás néhány mérföldnyi szélességű áthághatatlan sorompót emel a harcoló seregek közé. Ekkor, jobb tennivaló híján és azért, hogy legalább látszatra tegyenek valamit, felderítést folytatnak a Dora irányában; de mindezeket a felderítéseket kis repülő hadoszlopok végzik, amelyek nem képesek semmiféle erőteljes cselekvésre és szinte nyomban vissza kell fordulniok, mihelyt valamilyen előretolt ponthoz érnek.

Az osztrákok tehát valójában semmittevést űznek, ellenfeleik pedig, úgy látszik, hasonló játékban buzgólkodnak. Most annyira összevonták őket, amennyire csak lehet azon a hosszú vonalon, amelyet megszálltak. Állásaik a következők: a Dora és a Pó alkotta, Casaléig terjedő szélső balvonalat* Niel tábornok két hadosztályból álló francia hadteste szállja meg; a bal-

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: jobbvonalat – *Szerk.*

szárny* Casalénál van, két piemonti hadosztályból és Garibaldi vezetése alatt álló 3000 önkéntesből áll. A középet, Valenzánál, Mac-Mahon tábornok francia hadteste és egy piemonti hadosztály alkotja – összesen három hadosztály. A jobbszárny**, Alessandriánál, Canrobert francia hadtestéből és egy piemonti hadosztályból áll – összesen három hadosztályból. A szélső jobbszárny*** Novinál és Arquatánál Baraguay d'Hilliers francia hadteste és egy piemonti hadosztály – összesen három hadosztály. A tartalékot a francia gárda két hadosztálya alkotja Genovában. Ha egy hadosztályt 10 000 főre becsülünk – ami elég magas szám, minthogy a franciáknak nem volt idejük a szabadságolt katonák visszahívására, és így kevesebben vannak, míg a szardíniai hadosztályok erősebbek –, ez összesen 150 000 főt tenne ki, ami körülbelül megfelel a szövetségesek oldalán most felsorakoztatott csapatok létszámának. Ebből 110 000–120 000 főt lehetne harcba vetni. Rendkívüli passzivitásukat részben, meglehet, a franciák hiányos felkészültsége okozza, akik nagyon kevés tüzérséget és lőszert hoztak magukkal, részben pedig Louis-Napoléon parancsai, aki kétségtelenül maga óhajtja a hadjárat első babérjait learatni. Ez az új tábornok 12-én érkezett Genovába, ahol a nép éljenzése fogadta. 13-án találkozott a királlyal°, aki a táborból jött el a megbeszélésre; ugyanaznap kibocsátott egy napóleoni kiáltványt, melynek szövegét másutt közöljük; 14-én pedig a hadsereghez készült.

Úgy látszik, hogy most elültek az esőzések, és a következő vagy az azutáni posta már döntőbb jellegű híreket hozhat. A tétovázásnak és a tétlenségnek ez az állapota már nem tarthat sokáig. Az osztrákoknak vagy ismét át kell kelniök a Pón, vagy csatát kell vívniok a Lomellinában. Meglehet, hogy az osztrákok erős védelmi állást kerestek és készítettek elő; onnan fogadják a szövetséges csapatok rohamát. Ha találtak ilyet, ez lenne a legjobb politikájuk; harc nélkül nemigen hátrálhatnak meg, és az ilyen állásban egyszersmind módjuk nyílnék arra, hogy az egész most rendelkezésükre álló harci erőt bevessék, a szövetségeseket pedig gyengítené az, hogy Casaléban, Alessandriában és Valenzában helyőrségeket kellett hagyniok.

Közben mindkét fél erősítések után néz. Ausztria Wimpffen tábornok vezénylete alatt egy 50 000 főnyi hadtestet küldött Triesztbe és környékére, hogy tartalékul szolgáljon az itáliai hadseregnek; Louis-Napoléon ugyanakkor két további hadtestet szervezett Itália számára; s hírek keringenek

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: jobbszárny – *Szerk.*
** *A „New York Daily Tribune"-ban*: balszárny – *Szerk.*
*** *A „New York Daily Tribune"-ban*: balszárny – *Szerk.*
° II. Viktor Emánuel – *Szerk.*

arról, hogy Napóleon herceg valamilyen tarka expedíció élére fog állni, amellyel partra száll majd valahol a félszigeten, hogy királyságot hódítson magának.

The War–No Progress

A megírás ideje: 1859 május 16.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 május 27. (5647.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Végre harc

A „City of Washington", amely múlt hónap 25-én indult el Liverpoolból és múlt csütörtök este áthaladt a Cape Race-en, nem mindennaposan érdekes értesülést hoz a hadszíntérről. Az osztrákok visszavonuló mozgása és a szövetségeseknek a Lomellina visszafoglalását célzó előnyomulása kétségtelenül megkezdődött, habár, úgy látszik, nem nagy gyorsasággal halad előre, mivel az osztrák főhadiszállás, amelyet 19-én visszavontak Garlascóba, egy majorságba a Ticino közelében, a Vigevanóból Groppellóba vezető úton, 24-én még mindig ott volt. A Pótól délre azonban Montebellónál, a Stradellából Vogherába vezető út mentén fekvő városkánál Stadion hadtestének egyik egysége és Baraguay d'Hilliers elővédje között összetűzésre került sor, amelyben a szövetségesek saját közlésük szerint határozottan előnyben voltak. Az erről az összecsapásról szóló jelentések egyelőre szükségképpen igen rövidek. A franciák azt mondják, hogy Forey hadosztálya, 6000–7000 főnyi létszámban (teljes létszáma 10 000 fő), egy piemonti lovasezreddel együtt megtámadott egy 15 000 főnyi, vagyis Stadion egész hadtestének felét kitevő osztrák erőt, és négyórás kemény küzdelem után visszaverte; az osztrákok vesztesége 1500–2000 halott és sebesült, továbbá 200 fogoly volt, akik közül néhányan már meg is érkeztek Marseille-be, a szövetségesek vesztesége pedig csak 600–700 fő volt. Az osztrákok veresége azonban mégsem volt annyira döntő, hogy a szövetségeseknek módjuk lett volna a visszavonuló ellenséget üldözőbe venni. Az osztrák verzió szerint Stadion egy csapategységet felderítés végett átküldött a Pón. Voghera irányában Montebellóig nyomultak előre, s ott francia túlerőbe ütköztek és heves küzdelem után teljes rendben visszavonultak a Pó mögé. A jelentéseknek ez az eltérése nem természetellenes, tekintve hogy ilyen dolgokban, pozitív hivatalos adatok híján, mindig előfordulnak túlzások.

Meg kell várnunk a pontosabb értesülést, mielőtt a csata jelentőségét és tényleges vonásait megítélhetnők. Ez azonban mindenesetre csupán elő-

őrsök összecsapása volt, nem pedig nagy hadgyakorlat, amely a szembenálló seregek erejét és a tábornokok képességét valóban próbára teszi.

Miközben a dráma második felvonása így szépszerivel megkezdődött, az első felvonás hadműveleteinek kritikai vizsgálatához szükséges anyagok igen értékesen kiegészültek azokkal a levelekkel, amelyeket a londoni „Times" és az augsburgi „[Allgemeine] Zeitung" tudósítói az osztrák főhadiszállásról küldtek. Ezek híján kénytelenek lennénk az osztrák hadműveleteket a piemonti közleményekből megítélni, amelyeknek természetesen nem az volt a szándékuk, hogy e tekintetben a teljes igazságról tudósítsanak, és az osztrák közleményekből, amelyek alig tudósítottak valamiről is. A sok hézagot eleinte nem tudtuk egyébbel kitölteni, mint a jelenleg Piemontban időző tisztek és laptudósítók körében keringő ellentmondó hírekkel és feltevésekkel – s e hírek hitelessége valóban igen kétes volt. S mivel a hadjáratban az osztrákok voltak a kezdeményezők, és amíg Vercelliből vissza nem vonultak, azok is maradtak, a szövetségesek viszont megőrizték viszonylag passzív magatartásukat, az a hadsereg került az érdeklődés középpontjába, amelyről nem volt semmiféle értesülésünk, vagy legjobb esetben csak negatív értesülésünk volt. Nincs hát mit csodálkoznunk azon, hogy részletkérdésekben olyan következtetésekre jutottunk, amelyeket most nem igazolnak a tények. Ellenkezőleg, inkább az a csodálatos, hogy jó szerencsével helyesen ki tudtuk venni a hadjárat fő vonásait. Csak egyetlen fontos pontban tértünk el attól, ami mostani megállapítás szerint az osztrákok eredeti terve volt; hogy azonban e tervet már kezdettől fogva határozottan szem előtt tartották, amint azt most állítják, vagy pedig a mostani „eredeti terv" csak utólagos elgondolás, az még kérdés.

Amikor először hírét vettük, hogy az osztrákok elözönlik Piemontot, azt gondoltuk, hogy szándékuk továbbra is az, ami addig nyilvánvalóan mindvégig szándékuk volt, hogy gyors meneteléssel rajtaütnek a piemonti hadseregen és a francia élcsapaton, még mielőtt a franciák zömének ideje volna odaérkezni. Most úgy értesülünk, hogy ezt az elgondolást már előzetesen feladták. Az osztrákoknak, úgy látszik, az volt a benyomásuk, hogy a franciák 24-én megkezdték a bevonulást a piemonti területre; és habár 26-a előtt egyetlen francia ezred sem tette a lábát Piemont földjére, valójában ez az álhír indíthatta az osztrákokat arra, hogy letegyenek mindenféle rajtaütési kísérletről, bármilyen csapatokkal találják is magukat szemközt. Következésképpen az invázió elvesztette azt a gyors jellegét, amelyet a nagyobb cél szem előtt tartása kölcsönzött volna neki. Így ez csupán az ellenségeskedések megkezdése volt, császári parancsra, és nem volt távolabbi célja, mint az ellenséges terület egy részének megszállása, hogy annak erőforrásait a be-

hatolók részére hozzáférhetővé tegyék, a védekező hadsereget pedig elüssék ezeknek az erőforrásoknak a használatától. Ha ez volt a cél, akkor eléggé nyilvánvaló, hogy az inváziónak a Sesiánál és a Pónál, Vercellinél és Valenzánál meg kellett torpannia. Ebben az esetben nem volt szükség sietségre. Az osztrák hadsereg módszeresen, lassan és biztosan vonult be a piemonti területre. Volt még egy pont, amely nagy befolyással volt arra, hogy ilyen módon cselekedtek. Az osztrákok azon a két fő útvonalon mozogtak, amelyek a Lomellinán át keletről nyugatra vezetnek; az egyik Paviából Valenzába, a másik Abbiategrassóból Vigevanóba és Casaléba. A Boffalorából Vercellibe vezető északi utat egyáltalán nem használták. Mindkét utat számos folyó keresztezi, amelyek északnyugatról délkeletre tartanak; közülük kettőnek, a Terdoppiónak és az Agognának van némi jelentősége. Az előrenyomulást erősen hátráltatta, hogy a hidakat lerombolták, az utakat sok helyütt felszaggatták, ugyanakkor az utaktól jobbra és balra a lapályokat elöntötte vagy feláztatta a víz; és az egész 150 000–180 000 főnyi hadseregnek ezen a két úton kellett menetelnie. Ennélfogva most nem meglepetés megtudnunk, hogy az osztrák hadsereg utolsó hadteste csak május 1-én kelt át a Ticinón; egy málhájával és trénjével egyetlen úton felvonuló 30 000–35 000 főnyi hadtest menetoszlopának hossza ugyanis legalább 12–15 mérföld, vagyis egy napi menet; s mivel a Paviától Casaléba vivő úton három hadtest menetelt, ebből az következik, hogy a harmadik hadtest két nappal az első után kelt át a Ticinón Paviánál.

Az elővéd 29-én kelt át Paviánál; ez a Festetics tábornok vezénylete alatt álló 5. hadtest egyik dandárja volt. Ezt követte a Groppello felé előnyomuló egész 3. hadtest (Schwarzenberg), ugyanaznap egy másik hadtest, a 7. (Zobel tábornok), északabbra Bereguardónál kelt át és Gambolóba tartott. 30-án a 8. hadtest (Benedek) követte a 3.-at Paviánál és az 5. (Stadion) követte a 7.-et Bereguardónál. Május 1-én a 2. hadtest (Liechtenstein) kelt át Paviánál. A hadsereg ilyen alakulatban, melynek szélső jobb szárnyát a 7. hadtest, a középet az 5., 3., és 2. hadtest, szélső balszárnyát pedig a 8. alkotta, először átkelt a Terdoppión, majd az Agognán, és végül 2-án estefelé elérte a Pót és a Sesiát. Ebből láthatjuk, hogy azok a piemonti jelentések, amelyek szerint Boffaloránál és Aronánál nagy csapattestek vonultak át, tökéletesen tévesek voltak (ezt a tényt teljesen megerősíti az, hogy Garibaldi ellenállás nélkül nyomult előre a Lago Maggiore-parti Gravellonáig), és az a feltevésük is hibás volt, hogy Benedek tábornok a 8. hadtesttel Piacenzából kiindulva egy különálló hadoszlopban végigvonult a Pó déli partján. Az osztrákok éppen ellenkezőleg olyan keskeny (tizenkét mérföldes) frontvonalon vonultak, amilyenen 150 000 főnyi hadsereg egyáltalán menetelhet.

Olyan szorosan és módszeresen együtt-tartottak, amennyire csak lehetséges; csak oldalszárnyaikon, Novaránál, Aronánál és a Pó déli partján volt néhány repülő hadoszlopuk. Éppen ez a nagyon is módszeres menetelés bizonyítja szerintünk, hogy az osztrákok nem adták fel teljesen azt az elgondolásukat, hogy a piemontiakat megtámadják. Minthogy védelmi vonalának elérése előtt az ellenség közismerten nem képes komoly ellenállást kifejteni, ezért ha nincs ilyen elgondolás, ez azt jelentette volna, hogy szükségtelen fáradságnak és nehézségeknek teszik ki a csapatokat, amikor ilyen szűk térre korlátozzák őket. A Novarába vivő utat minden hátrány nélkül, óriási előnnyel használhatták volna, mert ha csak a Lomellina és Novarese megszállásáról van szó, ennek minden körülmények között Vercelli lett volna az egyik szükségszerű célpontja. Az, hogy ezt az előnyt nem használták ki, szerintünk kétségtelenül bizonyítja, hogy az osztrák főhadiszálláson még pislákolt a remény: módot találnak majd arra, hogy erőfölénnyel és kedvező körülmények között megtámadják az ellenséges erőket Casale vagy Alessandria környékén. Hogy Novin (a Genova, Alessandria és Stradella közötti vasút-összeköttetés csomópontján) rajtaütnek, azt, mint látszik, minden bizonnyal fontolóra vették. Évégett 3-án éjszaka Cornalénál hidat vertek a Pón, és Benedek tábornok a 8. hadtestével átkelt rajta. A tábornok nagy aktivitást tanúsított; alig tizenkét óra alatt elfoglalta Vogherát, Castelnuovo della Scriviát és Tortonát, lerombolta a vasúti hidakat, és nagyon valószínű, hogy elmerészkedett volna Novi felé, ha az esőzések és a Pó hirtelen áradása miatt, ami a hídját részben tönkretette, nem kénytelen visszavonulni, hogy a fősereggel fenntarthassa a kapcsolatot. A hidat helyrehozták és az egész osztrák haderőt megint összevonták a Pó északi partján. Az időjárás miatt lehetetlen volt a Pó elöntött lapályain megmaradni; következésképp a hadsereg északabbra foglalt el hadállást, Garlasco, Mortara és Vercelli között, a főerőknek a Sesiához való közelségét felhasználva arra, hogy felderítést végezzen és rekviráljon a folyótól nyugatra fekvő körzetben. Ezt végre is hajtották anélkül, hogy említésre méltó ellenállásba ütköztek volna; és 9-én Vercelli kivételével feladták a Sesia nyugati partját, főhadiszállásukat pedig visszavonták Mortarába, ahol, mint említettük, 19-éig maradtak. Míg Mortarában tartózkodtak, a Ticino torkolata közelében hidat vertek a Pón, és egy hadtest – létszáma és összetétele nem ismeretes – elfoglalta a stradellai hadállást és Piemontnak a parmai fejedelemséggel határos déli körzeteiben rekvirált. Azt gyanítjuk, hogy ez volt az a hadtest, amellyel Forey Montebellónál csatát vívott. De erre nézve meg kell várnunk a pozitívabb tájékoztatást. A szardíniaiak szemmelláthatólag éppen most tapasztalják ki a franciákkal kötött szövetség minden gyönyörűségét. Hadseregüket szét fogják

szabdalni; ahelyett, hogy külön hadtestet alkotnának, amely maga arat dicsőséget, mind az öt hadosztályukból az öt francia hadtest egy-egy függeléke lesz, és persze teljesen felolvadnak majd bennük, úgyhogy az egész parancsnokság és minden dicsőség kizárólag a franciáké lesz. Genova erődítményestül és mindenestül máris teljesen a franciák birtokába került; és most megszűnik létezni a szardíniai hadsereg, s csak a franciák valamiféle függeléke lesz belőle. Itália napóleoni felszabadítása igazában kezd kibontakozni. Bár semmi meglepő vagy valószínűtlen nincs azokban a vádakban, amelyeket a szardíniaiak az osztrákok ellen felhoznak a Lomellinában elkövetett durva atrocitások és fosztogatások miatt, az igazság kedvéért meg kell mondanunk, hogy a londoni „Times" és az augsburgi „[Allgemeine] Zeitung" tudósítása az osztrák főhadiszállásról fényt vet a dologra. E források szerint a Lomellinában éppúgy, mint Lombardiában a parasztság gyűlölete a földesurak iránt messze túlszárnyalja az idegen elnyomó iránti ellenszenvüket. A Lomellina (egykori osztrák tartomány) földesurai többnyire sudditi misti, vegyes alattvalók, akik Ausztriához is, Piemonthoz is tartoznak. Minden milánói főnemesnek nagy birtokai vannak a Lomellinában. Ezek a főnemesek piemontiak és szívükben osztrákellenesek; kontrasztképpen a tartomány parasztsága inkább Ausztriához húz. Ezt bizonyítja az a szívélyes fogadtatás, amelyben az osztrákok a Lomellinában részesültek; és úgy tűnik, hogy az osztrákok rekvirálásaikat és foglalásaikat lehetőleg a nemesek tulajdonára és a városokra, az itáliai hazafiasság letéteményeseire korlátozták, a parasztságot pedig lehetőleg megkímélték. Ez a politika jellegzetesen osztrák, már 1846-ban is így tettek[220]; s ez egyszersmind megmagyarázza, hogy a piemonti sajtó miért csap akkora lármát a rekvirálások miatt, amelyek végtére nem lépik túl a modern hadviselésben szokásos mértéket és nem foghatók ahhoz, amit francia csapatok szoktak volt kikényszeríteni.

Fighting at last

A megírás ideje: 1859 május 24. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 június 6. (5655.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A montebelloi csata

Az „Africá"-val érkezett posta nem sokkal gyarapítja eddigi értesüléseinket erről a híres csatáról, amely körül a bonapartista sajtó az Atlanti-óceán mindkét partján olyan nagy hűhót csapott. Gyulay jelentéséből eddig csak rövid távirati kivonatot kaptunk; a francia és szardíniai beszámolók tömege pedig nem egyéb, mint torinoi és párizsi pletyka, s oly kevéssé tart igényt pontosságra, hogy még a bevetett ezredek számait sem közli helyesen. Ezt a hiányt bizonyos mértékig pótolja ugyan Forey tábornok jelentése, amelyet hétfő este kaptunk a „City of Washington" útján, de Forey az osztrákoknak sem a létszámáról, sem a veszteségeiről nem bocsátkozik megállapításokba. Baraguay d'Hilliers-ről sajnos semmi hírünk sincs; mivel Forey hadosztályán felül az ő hadtestéhez tartozó csapatokat is bevetettek, jelentése bizonyára tisztázna néhány kétes pontot. De miközben bővebb és hitelesebb értesülésre várunk, a kezünkben levő valamennyi dokumentum gondos egybevetése alapján néhány további észrevételt teszünk, melyek talán nem lesznek értéktelenek. Amikor az osztrákok tudomást szereztek arról, hogy a franciák a Pó vonala irányában, Pavia és Piacenza között, hadmozdulatra készülnek, hidat vertek a folyón Vaccarizzánál, Paviától nem messze. Átküldték Stadion tábornok hadtestét, hogy az ellenség állását és szándékait felderítse. Stadion elfoglalta a stradellai állást – a folyó közelében levő szorosnál, ahol az Appenninek egyik nyúlványa, amelyen nem vezetnek át kocsiutak, megközelíti a Pót – és három dandárt (15 zászlóaljat mintegy 18 ágyúval és talán némi lovassággal) elindított Voghera felé. Az osztrákok, akik visszavonulásukat biztosítandó, kétségtelenül erős osztagokat hagytak hátra menetvonalukon, Casteggióval szemközt beleütköztek az ellenség előőrseibe és átkergették őket a városon és Montebello falun. Előnyomultak a következő faluig, Genestrellóig, de ott Forey tábornok hadosztályának egyik dandárjába ütköztek (Beuret-dandár; 74. és 84. sorezred, 17. vadászzászlóalj), és a csata állóütközetté vált. Ebben az időpontban az osztrákok nyilván csak kevés csapatot vetettek be – talán egy dandárt. A franciákat sietve meg-

erősítette Forey másik dandárjának négy zászlóalja (Blanchard; a 98., valamint egy zászlóalj a 91. sorezredből). Így számbeli fölényre tettek szert. Beuret dandárja támadásra rendeződött, bevette Genestrellót, majd makacs küzdelem után Montebellót, de Casteggiónál, a mögött a kis folyó mögött, melynek partján elterül, az osztrákok megvetették a lábukat. Itt valószínűleg friss utánpótlást kaptak, mert a franciákat megbomlott rendben visszaűzték Montebellóba, és már éppen újra be akartak hatolni ebbe a faluba, amikor beleütköztek Vinoy tábornok hadosztályának egyik részébe, amely a 6. vadászzászlóaljból és az 52. sorezredből állt. Ez megint a franciák javára billentette a mérleget, az osztrákok pedig rendezetten visszavonultak Casteggióba, s ott utóvédet hagytak, míg oszlopaikat kellőképp menetkész rendbe nem sorakoztatták. Miután ilymódon elérték céljukat és kipuhatolták, hogy Baraguay d'Hilliers hadteste (amely a franciák szélső jobbszárnyát alkotta) merre állomásozik, a Pón átkelve háborítatlanul visszavonultak, abban a bizonyosságban, hogy a szövetségeseknek egyelőre nincs szándékukban Piacenza felé nyomulni.

Az osztrákoknak nem lehetett több mint körülbelül két dandárjuk a csatamezőn, mert legalább három zászlóaljat hátra kellett hagyniok az úton, és további kettő arra kellett, hogy Oriolónál csatát vívjon a 91. francia ezred két zászlóaljával; ez okból ennek az ezrednek csak egy zászlóalja harcolt Montebellónál. Ennek a két dandárnak, vagyis tíz zászlóaljnak csak egy részét vethették be; az az osztrák tábornok, aki felderítéshez bevetné az utolsó tartalékait, bizonyára igen szigorú feddésben részesülne.

A francia oldalon három ezred állt (a 74., 84. és 98.), továbbá egy sorzászlóalj (a 91. ezredből), ezenfelül egy vadászzászlóalj; összesen tizenegy zászlóalj; ezeket a csata vége felé az 52. ezred két zászlóalja és a 6-os vadászok egy zászlóalja támogatta. Így, mindent egybevéve, tizenöt francia zászlóalj állt mintegy tíz osztrák zászlóaljjal szemben; és habár az utóbbiak bizonnyal nagyobb létszámúak, mégis a franciák voltak számbeli fölényben, amikor a harcban fordulat következett be. Ettől függetlenül azt is figyelembe kell vennünk, hogy az osztrákok nem annyira a győzelemért harcoltak, mint inkább azért, hogy ellenfeleiket egy adott ponton erejük megmutatására kényszerítsék; s ezt a célt teljesen elérték. Éppen ezért képtelenség ezt a jelentéktelen ütközetet fontos győzelemnek tekinteni. Olyan óriási hadseregeknél, amilyenek most az itáliai síkságokon egymással szembenállanak, a montebelloihoz hasonló csetepaténak nincs nagyobb jelentősége, mint kisebb nagyságrendű háborúkban előőrsök puszta összecsapásának; ha pedig ez már győzelem, hol vannak hát e győzelem gyümölcsei? A franciák azt mondják, hogy 140 sebesült és 60 sebesületlen katonát ejtettek foglyul;

egy faluért folytatott párórás küzdelem során többre joggal nem is számíthattak. Zsákmányoltak egy lőszerkocsit is, egyet pedig elvesztettek. De üldözés nem volt; a győzelem gyümölcseit nem próbálták learatni, noha a franciáknak bőven volt piemonti lovasságuk. Az osztrákok nyilván utoljára is visszaverték ellenfeleiket, majd tökéletes rendben és háborítatlanul elvonultak.

The Battle of Montebello

A megírás ideje: 1859 május 24. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 június 10. (5659.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

Porosz nézet a háborúról

Berlin, 1859 május 24.[102]

A háborút, amelyet a francia önkényúr kirobbantott, kétségtelenül nemcsak hogy nem lehet majd „lokalizálni", amely kifejezésen a politikai zsargonban azt kell érteni, hogy a háborús műveletek nem terjednek majd túl az itáliai félsziget határain, hanem ellenkezőleg, a háborút még az olyan egyszerű háború korlátai közé sem lehet majd szorítani, amelyet önkényuralmi kormányok vívnak és kiképzett hadseregek akciója dönt el. További folyamán a kontinentális Európában olyan általános forradalmi tűzvészbe fog átcsapni, amelyből a mostani uralkodók közül valószínűleg nem sokan mentik ki koronájukat és dinasztiájukat. Meglehet, Németország lesz az átcsapás középpontja, mert szükségképp Németország lesz a katonai műveletek középpontja abban a pillanatban, amikor Oroszország kész lesz kardját a serpenyőbe dobni. Sok okoskodás nélkül is arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a harcmezőn elszenvedett komoly vereség forradalmi megrázkódtatásokra fog vezetni Franciaországban vagy Ausztriában, de talán Berlin az egyetlen hely, amely megadja a nélkülözhetetlen adatokat ama kemény megpróbáltatások felméréséhez, melyeket Németországnak a közeljövőben el kell viselnie. Napról napra szinte puszta szemmel kivehető, hogyan bontakoznak ki azok a feltételek, melyek az érettség bizonyos fokáig fejlődve olyan rettenetes válságot fognak kiváltani, amilyenről a minden rendű és rangú csőcseléknek még aligha is van sejtelme. A közelgő vihar tüneteit néhány szóban összegezhetem: A német fejedelmek féltékeny versengése, amely a háború első szakaszában tétlenségre kárhoztatja őket; a társadalmi nyomorúság és elégedetlenség, amely a Visztulától a Rajnáig futótűzként terjed s a háború második szakaszában állampolgári nyugtalansággal súlyosbítja a külföldi agressziót; és végül a Németországba bekebelezett szláv népességek zendülése, amely a fajok belső harcával tetézi a külső háborút és a forradalmi földcsuszamlást.

Vizsgáljuk meg először, hogy milyen társadalmi bázison állnak majd a német fejedelmek, amikor a körülmények kényszerítő ereje végre rászorítja őket, hogy közös cselekvésre szánják el magukat. Önök tudják, hogy az 1848-tól 1859-ig terjedő időszak Németország gazdasági fejlődésében példátlan korszakot jelöl. Ebben az időben, mondhatni, mezőgazdasági országból ipari országgá alakult át. Vegyünk példaképpen egyetlen várost, Berlint: 1848-ban alig 50 000 gyári munkást és munkásnőt számlált, mostanra pedig együttes számuk elérte a 180 000-et. Vegyünk egyetlen iparágat: 1848 előtt a gyapjúkivitel Angliába, Franciaországba és más országokba Németország egyik fő erőforrása volt, most pedig a hazai termésű német gyapjú alig elegendő a hazai gyárak fogyasztására. A gyárak, a vasutak, a gőzhajózás fejlődésével és a bányák feltárásával egyidejűleg hirtelen olyan hitelrendszer sarjadt ki, amely nemcsak hogy arányos az ipar és a kereskedelem általános haladásával, hanem a Crédit mobilier[36] Franciaországból importált melegházi mesterkedéseinek következtében túlburjánzott a legitim korlátain. A parasztság és a kispolgárság, amely még röviddel ezelőtt a nemzet óriási többségét alkotta, az 1848-as forradalom előtt rendületlenül kitartott az ércpénzhalmozás régi ázsiai módszere mellett, de ehelyett most mindenféle fajtájú, színű és címletű értékpapírokat gyűjt. Az 1857-es hamburgi válság[296] némileg megrengette, de nem rongálta meg komolyan az újsütetű prosperitásnak ezt a szerkezetét, mely most a Pó és a Ticino partjain felhangzó legelső ágyúdörrenésre meginog. Kétségtelenül értesültek már az osztrák kereskedelmi válság visszahatásáról Németország többi részére és azokról a csődökről, amelyek Lipcsében, Berlinben, Münchenben, Augsburgban, Magdeburgban, Kasselban, Frankfurtban és Németország más kereskedelmi központjaiban gyorsan egymásután követték egymást. Ezek az összeomlások azonban csak átmeneti katasztrófákat jeleznek a magasabb kereskedelmi körökben. Hogy a valóságos helyzetről képet adjak, leghelyesebbnek tartom felhívni figyelmüket a porosz kormány éppen most közzétett nyilatkozatára, amelyben, utalva arra, mennyire veszélyes, hogy Sziléziában, Berlinben, Szászországban és Rajna-Poroszországban egész ipari hadseregeket bocsátanak el, a kormány megállapítja: *nem* adhat helyt a berlini, boroszlói, stettini, danzigi és magdeburgi kereskedelmi kamarák petícióinak, amelyek azt a kétes kísérletet ajánlják, hogy bocsásson ki több átválthatatlan papírpénzt, és még határozottabban elutasítja azt, hogy közmunkákon foglalkoztassa a munkásokat csupáncsak azért, hogy munkához és munkabérhez juttassa őket. Az utóbbi kívánság minden bizonnyal furcsán hangzik egy olyan pillanatban, amikor a kormány anyagi eszközök híján a már folyamatban levő közmunkákat is kénytelen volt hirtelen leállítani. Az az egyetlen tény, hogy

a porosz kormány már a háború legkezdetén ilyen nyilatkozatot kénytelen közzétenni, kötetekre valót mond. Vegyük hozzá az ipari élet e hirtelen fennakadásához azt, hogy általánosan egész Németország-szerte új adókat vetettek ki, hogy általánosan emelkedett az elsőrendű szükségleti cikkek ára, és hogy általánosan beáll a bomlás minden üzleti vállalkozásban a tartalékosok és a Landwehr behívása miatt, és némi halvány fogalmat alkothatunk arról, hogy a társadalmi nyomorúság néhány hónapon belül milyen arányokat fog ölteni. Ámde elmúltak azok az idők, mikor a német nép zöme az evilági balsorsot az égtől rámért elháríthatatlan csapásnak tekintette. A nép – halkan, de hallhatóan – máris ilyen szavakat mormol: „Felelősség! Ha az 1848-as forradalmat fondorlattal és erőszakkal le nem tiporták volna, Franciaország és Németország most nem nézne megint fegyveresen farkasszemet. Ha a német forradalom kegyetlen elfojtói koronás fejüket nem hajtották volna meg egy Bonaparte és egy Sándor előtt, ma nem lehetne háború." Halkan így zúgolódik a nép, és hangja maholnap mennydörgésként fog felharsanni.

Most rátérek arra a színjátékra, amelyet a német fejedelmek meglehetősen türelmetlen közönség előtt mutatnak be. Január eleje óta az osztrák kormány a diplomáciai intrika minden rugóját megmozgatta, hogy rávegye a német államokat: osztrák csapatok nagymérvű bevonásával összpontosítsanak nagy szövetségi hadsereget Dél-Németország valamely pontján; ez az összpontosítás támadással fenyegetné Franciaország keleti határait. Ilyen módon a Német Szövetség[123] támadó háborúba sodródnék, ugyanakkor pedig Ausztria magának tartja fenn e háború irányítását. Az ilyen értelmű határozattal, amelyet május 13-án Hannover terjesztett a frankfurti Német Szövetségi Gyűlés elé, Herr von Usedom, a porosz meghatalmazott, kormánya formális tiltakozását szegezte szembe. Erre a délnémet fejedelmek hazafias felháborodásának általános kitörése következett. Mármost Poroszország ellenakciót rendezett. A Landtag elnapolásakor a porosz kormány múló népszerűséget szerzett magának, kijelentvén, hogy eltökélte magát a „fegyveres közvetítés" irányvonalának követésére. De alighogy a kamarák feloszlottak, a „fegyveres közvetítés" igen szerény méretekre zsugorodott, arra, hogy Poroszország nem volt hajlandó semlegesnek nyilvánítani magát, amint arra Franciaország és Oroszország felszólította. Ez a negatív hősiesség elegendő volt ugyan ahhoz, hogy felkeltse a szentpétervári udvar haragját, de a porosz nép várakozásait korántsem elégítette ki. A nyugati és a keleti erődítmények felfegyverzése és a tartalékosok meg a Landwehr ezzel kapcsolatos behívása arra volt szánva, hogy csillapítsa a nép ilyképpen feltámadt zúgolódását. Május 19-én pedig Herr von Usedom felszólította kormánya nevében a Német Szövetségi Gyűlést, hogy a szövetségi megfigyelő hadsereget helyezze

Poroszország közvetlen parancsnoksága alá és a foganatosítandó katonai intézkedéseket illetően teljesen neki engedje át a kezdeményezést. Most a kisebb német fejedelmeken volt a sor, akiknek titkon Ausztria állt a hátuk mögött, hogy hazafias igényeiket szóhoz juttassák. Bajorország kijelentette, még nem jött el az ideje annak, hogy a Wittelsbachok hadseregét a Hohenzollernok parancsnoksága alá helyezzék. Hannover egy gonoszul odavetett „Tu quoqué"-vel* emlékeztette Poroszországot, hogyan tiltakozott azellen, hogy megfigyelő hadsereget összpontosítsanak Dél-Németország valamely pontján. Szászország a maga részéről nem látott okot arra, hogy miért ne saját felséges uralkodójára bízzák a főparancsnokságot, ha másért nem, azért, hogy félretegyék a Habsburgok és a Hohenzollernok ütköző igényeit. Württemberg kishíján szívesebben látta volna a francia inváziót a porosz főhatalomnál; és ilyenképpen a Szent Német Birodalom[176] minden legrosszabb emléke szégyenletes feltámadását ünnepelte. Apró uralkodóinak e torzsalkodásai végösszegben azt eredményezik, hogy Németország e pillanatban nullává törpül. Az a követelés, hogy állítsák vissza a Német Nemzetgyűlést, csupán az első gyenge tiltakozás – nem a forradalmi tömegek, hanem az aggódó, közvetítő burzsoázia részéről – az ilyes dinasztikus obstrukciók ellen.

Más alkalommal szólni fogok a Németországban érlelődő szláv zavarokról.

A Prussian View of the War
A megírás ideje: 1859 május 24.
A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 június 10. (5659.) sz.
Eredeti nyelve: angol
Jelzés: Saját tudósítónktól

* – „Te is"-sel[297] – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Az itáliai hadjárat[298]

Az itáliai hadjárat, amely immár csaknem egy hónapja tart, sajátságosan és váratlanul alakult. Két nagy sereg, egyenként nem sokkal kevesebb mint 200 000 fővel, május első napjaiban egymással szemtől szembe összevonta erőit. Míg az előőrsök ágyúlövésnyire megközelítették egymást, két tömeg kölcsönösen megfigyeléseket folytat, hol itt, hol ott kinyújtják csápjaikat, egyes pontokon könnyebb összetűzésbe bocsátkoznak, arcvonalváltoztatásokat hajtanak végre, meghosszabbítják egyik vagy másik szárnyukat, de zömükkel nem csapnak össze. Ez a fajta hadviselés úgy tűnik, nem illik a gyors döntő csapások modern rendszeréhez; hanyatlásnak látszik a villámgyors menetelésekhez, Napóleon rövid hadjárataihoz képest.

Napóleon óta két új elem jelentősen megváltoztatta a hadviselést. Az első az államok jobb fedezete a terep alkalmas pontjain létesített elsáncolt táborok és erődcsoportok révén. A napóleoni idők erődjei vagy túlságosan jelentéktelenek, egymástól túlságosan elszigeteltek voltak, vagy pedig stratégiailag annyira közömbös terepen feküdtek, hogy nem gördíthettek nagyobb akadályokat hadviselése útjába. Egy győzelem a nyílt mezőn vagy egy megkerülő menetelés visszavonulásra kényszerítette az ellenséges sereget erődjeitől.

Hogy erődítmények mit tudnak nyújtani, azt bebizonyította Danzig 1813-ban, a lombardiai erődnégyszög 1848-ban, Komárom 1849-ben, Szevasztopol 1855-ben. Márpedig most a francia–piemonti hadállás a Pó és a Tanaro mögött, Casale, Alessandria s Valenza között, az erődök olyan csoportrendszerét alkotja, amely egy hadseregnek még jelentékeny túlerővel szemben is oltalmat nyújt. Mármost a franciáknak az osztrákok odaérkezte előtt sikerült e mögé a hadállás mögé annyi csapatot felvonultatni, hogy az osztrákoknak támadás esetén már semmi esélyük sincs döntő sikerre, és ezáltal a franciák időt nyertek többi csapatuk felzárkóztatásához és hadfelszerelésük kiegészítéséhez. Az osztrákok támadása így Casalénál és Valenzánál megtorpant, és mivel sem frontális támadásra, sem az állás komoly meg-

kerülésére nem volt lehetőség, nem maradt más választásuk, mint hogy katonai tüntetéseket folytassanak a szárnyakon, a Sesiától nyugatra és a Pótól délre, egybekapcsolva ezt az ezekben a kerületekben a hadsereg számára felhasználható készletek felhajtásával.

A második elem, amely a hadviselést Napóleon óta jelentősen megváltoztatta, a gőz. Csak vasutak és gőzhajók segítségével tudtak a franciák az osztrák ultimátum átadása és az osztrákok bevonulása között eltelt 5 nap alatt olyan tömegű csapatot Piemontba átdobni, hogy a piemonti állás elleni minden osztrák támadásnak eredménytelennek kellett maradnia, és a következő héten ezeket a tömegeket annyira megerősíteni, hogy május 20-án legalább 130 000 francia állt csatasorban Asti és Novi között.

De az igazgatásban egy Louis Bonaparte iparlovagi uralma alatt elkerülhetetlen korrupció és rendetlenség folytán csak lassan és hiányosan érkezik a francia had ellátása. Előnyére elüt ettől az a rend és gyorsaság, amellyel az osztrák hadtesteket teljes harci készenlétben tették át Itáliába. A háború további menetét ez szükségképpen befolyásolja majd.

Az osztrákok azért nem tudnak előnyomulni, mert a piemonti erődök közötti hadállásba ütköztek; a franciák pedig azért nem, mert hadfelszerelésük még nem teljes. Ezért rekedtek meg a hadmozdulatok és ezért keltett érdemtelenül olyan nagy érdeklődést a montebelloi kis ütközet. Az egész ügy a következőre korlátozódik: Az osztrákok hírét vették, hogy a franciák jobbszárnyukat eltolják Piacenza irányában, e hadmozdulat pedig olyan szándékot sejtetett, hogy Pavia és Piacenza között át akarnak kelni a Pón és így Milánó irányában meg akarják kerülni az osztrák állást a Lomellinában. Az osztrák 5. hadtest (Stadion) tehát a Vaccarizzánál (Pavia alatt) vert hídon átküldött három dandárt a Pón, hogy foglalják el a Stradella előtt levő állást és végezzenek felderítést Voghera irányában. Ez a három dandár Casteggiónál beleütközött a szövetségesek előőrseibe, Montebellónál pedig Forey francia hadosztályának első dandárjába, s ezt vissza is vetették Montebellóból. Hamarosan odaérkezett a második francia dandár, és elkeseredett harcok után most az osztrákokat kiűzték a faluból; a Casteggio elleni támadást az osztrákok elhárították és a franciákat rendezetlen sorokban visszaűzték Montebello felé, amelyet kétségtelenül bevettek volna (csapataik legnagyobb része még nem is volt ütközetben), ha közben meg nem érkezik Vinoy francia hadosztályának egyik dandárja. Ennek az erősítésnek a láttán az osztrákok megállították előnyomulásukat. Elérték céljukat, most már tudták, hogy a francia jobbszárny legközelebbi csapattömegei hol állnak, és háborítatlanul visszavonultak Casteggióból a Pó felé, majd azon át a fősereghez, megbizonyosodván arról, hogy a franciák eleddig még nem tettek

komolyabb hadmozdulatot Piacenza felé. Az osztrákoknak tökéletesen igazuk van, ha összevontan a Pó balpartján maradnak, amíg nincsen nyomós okuk arra, hogy *egész* hadseregüket átdobják a jobbpartra; a hadsereg minden megosztása, à cheval* a folyón, hiba volna, a vaccarizzai híd pedig, hídfőjével együtt, elegendő ahhoz, hogy bármely pillanatban módot adjon az átkelésre és a Stradella felé való francia előnyomulás oldalba támadására.

Garibaldi 5000 önkéntes élén megkerülte az osztrák jobbszárnyat és most lombardiai földön áll. Az osztrákok a legújabb hírek szerint már a hátában vannak és erősen fenyegeti az a veszély, hogy elvágják, ami bizonyára igen kellemes lenne a felszabadító Bonaparte-nak.

Napoléon Plon-Plon herceg azt a megbízatást kapta, hogy Livornóban (Toszkána) egy hadtestet szervezzen, hogy az osztrákokat oldalba támadja vele. A francia katonák bosszankodnak, az osztrákok meg nevetnek.

Szombaton és vasárnap a szardíniaiak megpróbálták megvetni a lábukat a Sesia balpartján, de az osztrákok megakadályozták őket ebben.

Der Feldzug in Italien
A megírás ideje: 1859 május 27. körül
A megjelenés helye: „Das Volk",
1859 május 28. (4.) sz.
Eredeti nyelve: német
Jelzés: ♀

* – lovagolva; mindkét parton felállítva – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

A háború stratégiája

A montebelloi ütközettel kapcsolatos legutóbbi észrevételeinkhez* csak igen kevés hozzátennivalónk van. A hivatalos osztrák jelentésből, amely végre is napvilágra került és tegnap hasábjainkat ékesítette, nyilvánvalóvá válik, hogy annak a három dandárnak, amellyel Stadion tábornok Montebello ellen vonult, egyes részeit hátrahagyták a menetvonal oldalszárnyainak védelmére. A többi rész Casteggio elé érkezett, s azt a hesseni herceg dandárja elfoglalta; ez a dandár megszállva tartotta a várost, a másik két (nemteljes) dandár pedig előnyomult és bevette Montebellót és Genestrellót. Ezek viselték a nehezét annak a csatának, amelyet Forey egész hadosztálya és de Sonnaz tábornok két lovasezrede (a királyi-piemonti és a monferratoi ezred) ellen vívtak, – és amikor legvégül visszaszorították őket Casteggio felé, a hesseni herceg dandárja úgy látszik olyan jól támogatta őket, hogy nem kockáztattak ellenük támadást, és az osztrákok teljes rendben, kedvük szerint visszavonulhattak. A kezünkbe került osztrák jelentésekből pedig nagyon valószínűnek látszik, hogy az ütközet vége felé legalábbis Baraguay d'Hilliers tábornagy egész hadteste a harctéren volt. Ez a hadtest három gyalogos hadosztályból és egy lovashadosztályból áll – összesen tizenkét gyalogezredből, három vadászzászlóaljból, négy lovasezredből, vagyis húsz lovasszázadból és megfelelő tüzérségi erőből. Ez megegyezik azzal, amit az osztrákok francia foglyok közléseiről jelentenek, hogy ti. tizenkét francia gyalogezred volt jelen, és megegyezik két torinoi jelentéssel – egyikük szerint Vinoy, másikuk szerint Bazaine hadosztálya támogatta Forey hadosztályát. Mármost ez a három hadosztály alkotja együttesen Baraguay egész gyalogságát.[299] Beszélnek arról is, hogy francia lovasság és piemonti gyalogság is jelen volt; ez azonban kevésbé látszik hitelesnek. Az eredmény tehát a következő: Az osztrákok, akiknek a felderítésen kívül nem lehetett más céljuk (különben esztelenség lett volna három gyenge dandárral tá-

* *V. ö. 354–356. old. – Szerk.*

madni), ezt a célt teljes egészében el is érték, mivel Baraguayt rákényszerítették egész erejének megmutatására. A csatában ugyanolyan jól harcoltak, mint ellenfeleik; amikor Montebellóból kiűzték őket, számbeli fölény elől kellett meghátrálniok; az üldözés pedig Casteggio előtt véget ért, ahol is az osztrákok meg is fordultak és olyan erőteljesen visszaverték az üldözőket, hogy azok többé nem is zaklatták őket, noha a franciáknak ekkor már közel négyszer annyi katonájuk volt a harctéren, mint az osztrákoknak. Ha tehát a franciák maguknak igénylik a győzelmet, mert Montebellót végül is megtartották, az osztrákok pedig visszavonultak az ütközet után, az osztrákok viszont azon az alapon igényelhetik, merthogy Casteggióból kiűzték a franciákat és a nap utolsó sikerét ők aratták, és különösen mert kitűzött céljukat teljesen elérték, hiszen azzal a szándékkal kezdték az ütközetet, hogy végül túlerőre bukkanjanak és természetesen visszavonuljanak előle.

Montebello óta az osztrák hadsereg középje és jobbszárnya már látott néhány csatát. A „Fulton"-nal érkezett, tegnap közzétett jelentések szerint a szardíniaiak múlt hó 30-án Vercelli közelében átkeltek a Sesián, majd megtámadtak és bevettek néhány osztrák fedezéket Palestrónál, Casalinónál és Vinzagliónál. Viktor Emánuel maga parancsnokolt; és a tusát a szurony döntötte el. A szardíniaiak szerint az osztrákok vesztesége igen súlyos volt. A Halifaxben horgonyzó „Europa" útján most arról értesülünk, hogy az osztrákok kétszer is megkísérelték Palestro visszafoglalását, és egyszer mármár sikerült is nekik, de akkor megérkezett egy felmentő zuáv egység és visszavetette őket. A szardíniaiak azt mondják, hogy vagy ezer foglyot ejtettek itt; de lehetetlen az ügyről ítéletet alkotni, a pontos részletek teljes hiánya miatt. A Sesiánál levő előretolt állásoknál ilyen makacs küzdelemre nem is számítottunk volna az osztrákok részéről, akik állítólag teljes visszavonulásban vannak a Ticinón át. A szélső jobbszárnyukon azonban nem mutattak ennyi elszántságot és kitartást. Garibaldi, aki alpesi vadászaival és néhány más csapattal, összesen talán 5000 katonával, megkerülte az osztrákok szélső jobbszárnyát, május 25-én átkelt a Ticinón, majd a Maggiore-tó és a Comoi-tó között Varese ellen vonult és birtokba vette a várost. 26-án megvert egy osztrák támadó különítményt, nagy lendülettel kihasználta a győzelmét, 27-én újra megverte ezt a különítményt (amelyet a comoi helyőrséggel megerősítettek) és ugyanezen az éjszakán benyomult a városba. Urban tábornok repülő csapatteste felvonult ellene és tényleg a hegyek közé szorította; de legújabb jelentéseink, amelyeket tegnap este az „Europa" útján kaptunk, arról adnak hírt, hogy Garibaldi visszatért, meglepte az osztrákokat és visszafoglalta Varesét. Sikere felkelést lobbantott fel a Comoi-tó melletti városokban és a Valtellinában, vagyis az Adda felső völgyében;

ez a hegyi körzet 1848-ban több felkelő-energiát tanúsított, mint a lombard síkság városai. A Comoi-tó gőzhajói a felkelők kezén vannak és a Valtellinából nyolcszázan Garibaldihoz csatlakoztak. Úgy mondják, hogy a felkelés, Garibaldi időleges balsikere ellenére, Lombardia e részén terjedőben van.

Garibaldi e hadmozdulatával a szövetségesek nagy előnyhöz jutottak, az osztrákok pedig nagy hibát követtek el. Abból káruk nem lehetett, hogy hagyták elfoglalni Varesét; de Comót olyan erős hadoszlopnak kellett volna tartania, melybe Garibaldi nem mert volna belekötni. Egy másik különítmény, amelyet Sesto Calende irányába küldenek, elvágta volna Garibaldi visszavonulását, és így, a tavak közti kis területre beszorítva, egy lendületes támadás arra kényszeríthette volna, hogy vagy letegye a fegyvert, vagy átmenjen a semleges svájci területre, ahol lefegyverezték volna. De az osztrákok alábecsülték ezt az embert, rablóvezérnek nevezik, pedig ha nem sajnálták volna a fáradságot és tanulmányozzák Róma elleni ostromát és onnan San Marinóba vonulását[300], felismerhették volna rendkívüli katonai tehetségét, nagy merészségét és leleményességét, – betörését tehát éppolyan könnyen vették, mint 1848-ban Allemandi lombardiai önkénteseinek portyázásait[301]. Teljesen figyelmen *kívül hagyták* azt a tényt, hogy Garibaldi szigorú fegyelmező, és hogy legtöbb embere négy hónap óta van a keze alatt – ami épp elég ahhoz, hogy betörje őket a kis hadviselés műveleteibe és mozdulataiba. Meglehet, hogy Louis-Napoléon és Viktor Emánuel azért küldte Garibaldit Lombardiába, hogy pusztulásba vigyék őt és önkénteseit – e dinasztikus háború szempontjából túlontúl forradalmi elemeket –; ezt a feltevést szembetűnően megerősíti az a tény, hogy hadmozdulatát az elengedhetetlen támogatás nélkül hajtotta végre; de ne feledjük, hogy 1849-ben ugyanezt az utat járta és sikeresen megmenekült. A leccoi hidat és a tavi gőzösöket mindenesetre birtokába vette, és ez biztosította számára a mozgási szabadságot a Comoi-tótól keletre. Itt nagy hegyláncolat vonul, mely északon a Splügen- és a Stelvio-hágóig, keleten a Garda-tóig, délen Bergamóig és Bresciáig terjed – olyan terület ez, amely különösen alkalmas partizánhadviselésre, és ahol igen nehéz lesz őt kézre keríteni, amint erre Urban éppen most jött rá. Ha 6000–8000 ember elegendő lett volna ahhoz, hogy őt a varesei vidéken tönkreverje, most több mint 16 000-re lehet szükség ehhez, úgyhogy Garibaldi egyetlen dandárja ezt tán három osztrák dandárt fog teljesen lekötni. Legutóbbi varesei sikere ellenére sem tudjuk azonban, hogy a Tirolban gyülekező erőkkel (Csehországból vasúton egy teljes hadtestet szállítottak Szászországon és Bajorországon át Tirolba) és a Lombardiát tartó csapatokkal szemben hogyan lesz képes helytállni, hacsak a szövetségesek igen gyors és igen döntő győzelmet nem aratnak az

osztrákok felett. Ez nehéz dolog lesz. Egy újabb osztrák hadtest, a 9., csatlakozott az aktív hadsereghez, amely most már hat hadtestből, vagyis legalább 200 000 főből áll; és további hadtestek is útban vannak. De Louis-Napoléon nem teheti meg, hogy hosszasabban veszteg maradjon, ebből a tényből arra számíthat, hogy hamarosan csatára kerül sor; az a jelentés pedig, hogy főhadiszállásával és gárdájával Vogherába, a szövetséges hadállás szélső jobbszárnyára* ment, arra mutat, hogy a csata Stradella környékén lesz. Ha így áll a helyzet, nagyon valószínűen azt fogjuk látni, hogy az osztrákok frontálisan védelmezik a stradellai hegyszorost és a vaccarizzai hídon át a franciák oldalszárnya és hátvédje ellen kísérelnek meg hadműveleteket.

Strategy of the War
A megírás ideje: 1859 május 30.
A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 június 15. (5663.) sz.
Eredeti nyelve: angol
Aláírás nélkül

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: balszárnyára – *Szerk.*

[Karl Marx]

Mazzini kiáltványa

A mostani körülmények között Mazzini bármely nyilatkozata nagyobb figyelmet érdemlő esemény, mint a harcban álló kormányok diplomáciai felhívásai, vagy akár a hadszíntérről hírt adó kiszínezett jelentések. Bármennyire különbözők legyenek is az emberek véleményei a római triumvir[302] jelleméről, senki sem tagadhatja, hogy az itáliai forradalom majdnem 30 éven át összekapcsolódott az ő nevével, és hogy ugyanezen idő folyamán ő volt honfitársai nemzeti törekvéseinek Európa-szerte elismert legtehetségesebb képviselője. Most az erkölcsi bátorság és a hazafias odaadás csodálatraméltó tettét vitte véghez, midőn – kockáztatva, hogy népszerűségét csorbítja vele – egymagában felemelte szavát az önámítás, a vak lelkesedés és az érdekét néző álnokság Bábele ellen. Leleplezéseit, melyeket Bonaparte-nak, Sándornak, valamint Cavournak, e két önkényúr ügynökének közösen megállapodott valódi terveiről közöl, már csak azért is a leggondosabban mérlegelni kellene, mivel minden európai magánszemély közül közismerten Mazzini rendelkezik a legbőségesebb eszközökkel arra, hogy az uralkodó hatalmak sötét titkaiba belelásson. A nemzeti önkénteseknek adott tanácsát, hogy húzzanak világos választóvonalat saját ügyük és a koronás szédelgők ügye közé, és nyilatkozataikat sohase becstelenítsék meg Louis-Napoléon becstelen nevével, Garibaldi szószerint megfogadta. Hogy Garibaldi a nyilatkozatában[303] mellőzte Franciaország nevének említését, ezt a londoni „Times" párizsi tudósítójának jelentése szerint Louis-Napoléon halálos sértésnek tekinti; és az, hogy Garibaldi, mint tudták, titkos kapcsolatot tart a római triumvirrel, akkora félelmet keltett, hogy alpesi vadászhadtestét az eredetileg megígért 10 000 főről 4000-re csökkentették, egy neki szánt lovashadtestet visszavezényeltek, egy kérésére már útnak indított üteget feltartóztattak és néhány önkéntesnek álcázott tapasztalt rendőrt becsempésztek a kíséretébe, azzal az utasítással, hogy minden szaváról és mozdulatáról jelentsenek.

Alább szószerinti fordításában közöljük Mazzini kiáltványát, amely Londonban, a „Pensiero ed Azione" (Gondolat és cselekvés)[304] legutóbbi számában jelent meg, „La Guerra" (A háború) címmel.[305]

Mazzini's Manifesto

A megírás ideje: 1859 május vége

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 június 17. (5665.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A háború fejleményei

A háború dicsőségét eddig Garibaldi aratta le, aki láthatólag nem riad meg attól a szilajságtól, amelytől III. Napóleon óva inti katonáit. Ez az önkéntes-vezér egyszeriben Itália hőse lett, habár az Atlanti-óceán innenső partján a bonapartista sajtó megpróbálja vitéz tetteinek dicsőségét a saját nagy bajnoka részére monopolizálni. Ám a partizántábornok babérjai úgy látszik felkeltették Viktor Emánuel lelkében a vetélkedés szellemét; így került sor a palestroi csatára, amelyről, sajnos eddig csak távirati jelentéseket kaptunk, és ezeket is csupán a szardíniai táborból.

Ezek szerint úgy látszik, hogy a Cialdini vezénylete alatt álló piemonti 4. hadosztály, amely néhány nappal előbb Vercelli közelében átkelt a Sesián és az ezt követő időt az osztrák előőrsökkel folytatott apróbb csatározásokkal töltötte, május 30-án Palestrónál, Vinzagliónál és Confienzánál megtámadta az ellenség elsáncolt állását. Megverték az állást megszállva tartó dandárt (minden valószínűség szerint Gablenz tábornok dandárját), de mint jelentik, másnap reggel (31-én) egy 25 000 főnyi osztrák egység megkísérelte az állás visszafoglalását. Meg akarták kerülni a piemontiak jobbszárnyát, közben kitették saját szárnyukat Canrobert tábornok hadtestének (Trochu hadosztálya), amely hidat vert a Sesián és éppen közeledett. A császár a 3. zuávezredet azonnal a piemontiak segítségére vezényelte. A zuávok, „habár nem kaptak támogatást", megtámadtak egy osztrák üteget, zsákmányul ejtették a hat ágyút és a fedező osztagot belekergették egy csatornába; állítólag 400-an közülük belefulladtak. Szardínia királya ott volt a csata sűrűjében és olyan hévvel mészárolta az ellenséget, hogy „a zuávok hiába próbálták buzgalmát fékezni". A zuávokat, azt mondják, Cialdini tábornok személyesen vezette. Végül visszaverték az osztrákokat, s azok ezer foglyot és nyolc ágyút hagytak a szövetségesek kezén. „Az osztrákok vesztesége" – mondják a piemontiak – „igen nagy volt; saját csapatainké még nem ismeretes." Ugyanakkor egy másik harc folyt Confienzánál, amelyben Fanti tábornok hadosztálya megverte az ellenséget. Este 6 óra tájban az osztrákok mindamellett ismét

támadást kíséreltek meg Palestro ellen, de nem több sikerrel. Június 1-én Niel tábornok a francia 4. hadtesttel bevonult Novarába, úgy látszik anélkül, hogy bármiféle ellenállásba ütközött volna.

Ennél zavarosabb és ellentmondásosabb csatajelentést nem volt balszerencsénk olvashatni, amióta a Spada d'Italia* az 1849-es béke folytán visszakerült hüvelyébe;[306] pedig összefoglalónkból kihagytunk egynémely teljességgel megmagyarázhatatlan dolgot. Az osztrákok 25 000 emberrel támadnak; vajon ezeket mind Palestro ellen küldték, vagy hozzájuk számítanak azok a csapatok is, amelyeket Fanti Confienzánál megvert? Minthogy létszámukat külön-külön nem közölték, bizonyára jó úton járunk, ha – tekintettel a piemonti jelentések rendkívüli szavahihetőségére – arra a következtetésre jutunk, hogy a 31-én bevetett osztrákok összlétszáma volt mintegy 25 000 fő. Hogy mekkorák voltak azok az erők, amelyek megverték őket, azt majd apránként meglátjuk. Amikor a piemontiak veszélybe kerülnek, a császár előrevezényli a 3. zuáv-ezredet. Cialdini vezeti őket, a király velük együtt előrenyomul, oda, ahol leghevesebben tombol a harc, s a zuávok hiába igyekeznek őt fékezni.

Csodálatos kép! Milyen gyönyörűen oszlanak el a szerepek! Louis-Napoléon, „a Császár", előrevezényli a zuávokat. Cialdini, a Tábornok, aki amellett piemonti, vezeti őket – tehát piemonti vezeti a francia zuávokat! „A Király" odarohan közéjük és saját tábornokának parancsnoksága alatt ott harcol a csata legsűrűjében. De azt is mondják, hogy a 4. piemonti hadosztályt, azaz Cialdini hadosztályát, a király vezényelte személyesen. Hogy mi történhetett a 4. hadosztállyal, miközben Cialdini a zuávokat vezette, a király pedig belevetette magát a csata legsűrűjébe, talán sohasem fogjuk megtudni. De Viktor Emánuelról lévén szó, ez nem lep meg bennünket. A végzetes novarai csatában[158] hasonló gyermeteg csínyeket művelt, hadosztályát elhanyagolta és nem kevéssel járult hozzá ahhoz, hogy a csata elveszett és Radetzky diadalt ült.

E zavaros csatabeszámolóból, noha a csata valódi természetére csak a franciák és az osztrákok hivatalos jelentéseinek beérkezése után derül majd fény, mégis kiböngészhetünk néhány hasznos tényt. A szövetségesek szélső balszárnyát eddig Niel tábornok francia hadteste tartotta; ő a Dora Balteánál, Vercellitől nyugatra állt. Sorrendben hozzá legközelebb következett Cialdini és Durando két piemonti hadosztálya (a 4. és a 3.) Casalénál. Alessandriánál és Valenzánál ott volt Castelborgo hadosztálya (az 1.) és Fanti hadosztálya (a 2.), Mac-Mahon és Canrobert francia hadtestei meg a gárda; ez alkotta a

* – Itália Kardja (Károly Albert) – *Szerk.*

középet. Alessandriától keletre, Tortonánál, Novinál, Vogheránál Cucchiari 5. piemonti hadosztálya és Baraguay d'Hilliers francia hadteste állt.

Palestrónál és Confienzánál (e helységek alig három mérföldre vannak egymástól), mint látjuk, nemcsak Cialdini, hanem Fanti is harcolt; és habár Nielt nem említik, Canrobert-t mégis ott találjuk. Ott van a 3. zuáv-ezred is, amely nem tartozik sem Canrobert hadtestéhez, sem a másik három francia hadtest valamelyikéhez. Végül azt halljuk, hogy Louis-Napoléon áthelyezte főhadiszállását Vercellibe, és hogy Niel tábornok a csata utáni napon elfoglalta Novarát. Ez azt mutatja, hogy határozott változtatást hajtottak végre a szövetséges hadsereg felállításában. A balszárnyat eddig Niel hadteste, 26 zászlóalj, és Cialdini hadosztálya, 14 zászlóalj, összesen 40 zászlóalj alkotta; ezt most megerősítették Canrobert hadtestének 39 zászlóaljával és Fanti hadosztályának 14 zászlóaljával, ami együttesen 53* zászlóalj, s így a szövetséges hadsereg e része összesen 93** zászlóaljra gyarapodott. Ezek közül a két piemonti hadosztály, 28 zászlóalj, és Trochu hadosztálya Canrobert hadtestéből, 13 zászlóalj, összesen 25 000 piemonti és legalább 11 000 francia bevallottan többé-kevésbé részt vett a palestroi csatában. A 25 000 osztrák visszaverése így már magyarázatot nyer.

De a balszárnynak ezt a megerősítését nyilvánvalóan valamilyen távolabbi céllal hajtották végre; ezt bizonyítja Niel előnyomulása Novarába, valamint Louis-Napoléon főhadiszállásának áthelyezése Vercellibe. Ehhez járul az a valószínűség, hogy a gárda követte őt oda, és ez kevés kétséget hagy a szövetségesek szándékai felől. A gárda a Sesiánál álló erőt összesen 127 zászlóaljra növeli; és vasúton, akárcsak Montebellónál, hamar át lehet szállítani csapatokat a szélső jobbszárnyról, s ezek idejében részt vehetnek egy általános akcióban. Eszerint két eshetőség marad. Louis-Napoléon vagy folytatja most megkezdett hadmozdulatát, teljesen megkerüli az osztrák jobbszárnyat és seregének zömét a Vercelliből Milánóba vezető egyenes úton, Vercelli és Novara vonalában helyezi el, ugyanakkor katonai tüntetésekkel leköti az osztrákokat a Pó vonalán. Vagy pedig, miközben erőteljes tüntetést folytat az osztrák jobbszárnyon, főerőit Valenza körül vonja össze, ahol Baraguaynak, Mac-Mahonnak és a gárdának 99 zászlóalja és Cucchiarinak, Durandónak és Castelborgónak 42 zászlóalja áll, ezeket megerősítenék Canrobert hadtestének és néhány piemontinak gyors átdobásával, miáltal 170 zászlóaljat lehetne egyetlen ponton egyesíteni, és rátámadnának az osztrák középre, azzal a szándékkal, hogy szétzúzzák.

---

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 54 – *Szerk.*

** *A „New York Daily Tribune"-ban*: 94 – *Szerk.*

Az a parádé, amellyel Canrobert hadtestét (melyből végtére csak Trochu hadosztálya lehet ott) és Fanti piemontijait Sesiánál felvonultatták, miközben Louis-Napoléon a főhadiszállását hasonló parádéval áthelyezi Vercellibe, látszatra a második vagylagos eshetőség mellett szól; de itt csupáncsak találgathatunk.

Időközben az osztrákok szemmelláthatólag még mindig az Agognánál vannak, habár a londoni „Daily News"[307] jelentése szerint a Ticinón át visszavonulnak. Csapataikat mindinkább a Garlasco körüli kis térségben vonják össze. Olykor-olykor kinyújtják csápjaikat, mint egyszer Montebellónál, másszor Palestrónál, de ügyelnek rá, hogy szét ne forgácsolódjanak. Legalább hat hadtestük van, 160–200 zászlóaljnyi erővel (aszerint, hogy hányat vontak el helyőrségi célra). Az erők eléggé kiegyenlítetteknek látszanak. Még néhány nap, és a felhőkben rejtező villámok okvetlenül kipattannak.

Progress of the War

A megírás ideje: 1859 június 2.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune"
1859 június 17. (5665.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A háborús események

A hadszíntérről kapott táviratok töredékes és ellentmondásos jellege miatt csak néhány széljegyzetet adhatunk az osztrákok visszavonulásáról a Ticinón át és vereségükről Magentánál. Megfélemlítette őket – úgy látszik – az, hogy Niel tábornok megszállta Novarát, s az osztrákok június 3-án és 4-én visszavonultak a Ticinón át. Június 4-én reggel 4 órakor franciák és piemontiak, akik Turbigónál és Boffaloránál az osztrákok jobbszárnyán átkeltek a Ticinón, tömeges túlerővel rátámadtak a közvetlenül szembenálló ellenségre és rendkívül véres és makacs ellenállás után kivetették állásából. A részletek, melyeket a szövetséges hadsereg távirásza, Louis Bonaparte, az akcióról nyilvánosságra hozott, arról tanúskodnak, hogy micsoda képzelőereje van ennek a „titkos tábornoknak", aki még mindig nem tudja leküzdeni az „arme de précision"-ok* iránti ellenszenvét, és ezért trénnel és málhával, aggodalmas távolságban a csatatértől, a hadsereg mögött utazik, ámde „teljes testi egészségben".

Hogy ezt az egészségügyi bulletint ilyen tolakodó módon a világ orra alá dörgölik, annak megvannak a jó okai. Abban az időben ugyanis, amikor a francia pairek-kamarája Louis Bonaparte boulogne-i expedíciójáról[126] tárgyalt, esküvel megerősített tanúvallomás hangzott el arról, hogy e hős a veszély pillanatában olymódon könnyített szorongatott szívén, ami minden, csak nem a „teljes testi egészség" tünete volt.

Az osztrákok az Agognánál olyan állásban összpontosultak, mint az ugrásra kész tigris. Vereségüket Gyulay okozta ennek az állásnak a feladásával. Azután, hogy megszállták a Lomellinát és körülbelül 30 mérfölddel Milánó előtt foglaltak el hadállást, magától értetődött, hogy nem lehetett az e fővároshoz vezető összes bejáratokat fedezni. Három út állt nyitva a szövetségesek előtt: az egyik az osztrákok középjén keresztül Valenzán, Garlascón és Bereguardón át; egy másik az osztrák balszárnynál Vogherán, Stradellán és a Pón át Pavia és Piacenza között; végül az osztrák jobbszárny felé vivő út Vercellin, Novarán és Boffalorán át. Ha az osztrákok Milánót közvetlenül

* – „[illegible]iós fegyverek" (vontcsövű fegyverek) – *Szerk.*

akarták védelmezni, akkor csak ezen utak egyikét zárhatták el hadseregükkel. Ha mindegyik úton egy-egy hadtestet állítanak fel, az szétforgácsolja erőiket és biztossá teszi vereségüket. De szabály a modern hadviselésben, hogy egy út oldalállásból éppolyan jól, ha ugyan nem még jobban védhető, mint frontális állásból. Egy 150 000–200 000 főnyi, kis terepszakaszon összevont, minden irányban cselekvésre kész hadsereget az ellenség csak akkor hanyagolhat el büntetlenül, ha rendkívüli számbeli fölényben levő harci erővel rendelkezik. Amikor Napóleon 1813-ban az Elba felé vonult, a szövetségeseknek, noha számbelileg sokkal gyengébbek voltak, megvoltak az okaik, hogy őt csatára kényszerítsék. Ezért Lützennél álltak fel, néhány mérfölddel délre az Erfurtból Lipcsébe vezető úttól. Napóleon hadserege részben már elvonult mellettük, mikor a szövetségesek tudtul adták közellétüket a franciáknak. Ennek következtében az egész francia hadsereg megtorpant, előretolt oszlopait visszahívta, és olyan csatára került sor, amely a franciáknak, noha mintegy 60 000 főnyi számbeli fölényben voltak, alig hagyta meg a csatatér birtokát.[308] A következő napon mindkét hadsereg párhuzamos útvonalakon az Elba felé menetelt; a szövetségesek visszavonulása semmiféle háborítást nem szenvedett. Ha a harci erők nem annyira aránytalanok, a szövetségesek oldalállása legalább olyan eredményesen feltartóztatta volna Napóleon vonulását, mint egy közvetlen frontális állás a lipcsei út irányában.

Hasonló volt Gyulay állása. Körülbelül 150 000 főnyi harci erővel Mortara és Pavia között állt, elzárva ilymódon a közvetlen utat Valenzából Milánóba. Mindkét szárnyát meg lehetett kerülni, de hadállása ellenszerekkel szolgált az efféle megkerüléssel szemben. Május 30-án, 31-én és június 1-én összevonták Vercellinél a szövetséges hadsereg zömét. Ez négy piemonti hadosztályból állt (56 zászlóalj), Niel hadtestéből (26 zászlóalj), Canrobert hadtestéből (39 zászlóalj), a gárdából (26 zászlóalj) és Mac-Mahon hadtestéből (26 zászlóalj), összesen 173 zászlóalj gyalogság, a lovasságon és a tüzérségen kívül. Gyulaynak viszont öt hadteste volt, melyeket meggyengítettek a Garibaldi ellen, Voghera, különböző helyek megszállására stb. irányított különítmények, de még mindig 150 zászlóaljat számláltak. Hadserege úgy állt, hogy jobbfelől csak hadműveleti körén belüli oldalmenettel volt megkerülhető. Mármost tudvalevő, hogy egy hadseregnek mindig idő kell ahhoz, hogy menetrendről csatarendre térjen át, még frontális támadásnál is, noha a menetrend ez esetben még a lehető legalkalmasabb a harcra. Hasonlíthatatlanul veszélyesebbé lesz a zavarkeltés, ha menetrendben álló hadoszlopokat oldalba támadnak. Állandó szabály ezért, hogy az ellenség hatókörén belüli oldalmenet kerülendő. A szövetséges hadsereg megsértette a szabályt. Novara és a Ticino felé menetelt, látszólag figyelmen kívül

hagyva, hogy oldalában vannak az osztrákok. Ez volt Gyulay számára a cselekvés pillanata. Június 3-ának éjszakáján össze kellett volna vonnia csapatait Vigevano és Mortara irányában, hátrahagyva egy hadtestet az Alsó-Agognánál Valenza szemmeltartására, – és június 4-én minden rendelkezésre álló emberrel oldalba kapnia az előnyomuló szövetségeseket. Az ilyen támadásnak, melyet körülbelül 120 zászlóaljjal indítanak a szövetségesek hosszúra nyúlt és sokszorosan megszakított menetoszlopa ellen, aligha volt kétséges az eredménye. Ha a szövetségesek egy része már átkelt a Ticinón, annál jobb Gyulaynak; támadása visszahívta volna őket, de döntő közreműködésre bajosan lett volna idejük. Még a legrosszabb esetben is, ha sikertelen a támadás, ugyanolyan biztos visszavonulásuk marad az osztrákoknak Pavia és Piacenza felé, mint pl. a magentai csata után. Gyulay egész csapatfelállítása megmutatja, hogy ténylegesen ez volt az osztrákok eredeti terve. Haditanácsa érett megfontolás után úgy határozott, hogy nyitva hagyják a franciáknak a közvetlen utat Milánóba és Milánót csak azzal fedezik, hogy az ellenség oldalszárnyának vonulnak. De mikor elérkezett a döntő pillanat és Gyulay meglátta, hogy jobboldalán a francia tömegek Milánó felé hömpölyögnek, ez a telivér magyar elvesztette a fejét, megingott és végül visszavonult a Ticino mögé. És ezzel megcsinálta a vereségét. Mialatt a franciák egyenes vonalon Magenta felé (Novara és Milánó között) vonultak, ő nagy kerülőt tett, előbb a Ticino mentén lefelé vonult és átkelt rajta Bereguardónál és Paviánál, majd megint felfelé vonult a folyó mentén Boffalora és Magenta felé, hogy elzárja a Milánóba vezető közvetlen utat. A következmény az volt, hogy csapatai gyenge különítményekben érkeztek meg, és nem lehetett őket olyan tömegekben összehalmozni, hogy megtörjék a szövetséges hadsereg magvát.

Előfeltételezve, hogy a szövetséges hadsereg a csatatér, azaz a Milánóba vezető közvetlen út birtokában maradt, az osztrákoknak vissza kell vonulniok a Pó mögé, az Adda, illetve a nagy erődítményeik mögé, hogy újjászerveződjenek. A Magenta melletti csata akkor eldöntené ugyan Milánó sorsát, de a hadjáratot még korántsem. Az osztrákoknak három teljes hadtestük van, amelyeket e pillanatban vonnak össze az Adigénál, és amelyek végül is okvetlenül biztosítanák számukra az erőegyensúlyt, ha a „titkos tábornok" durva baklövéseit nem korrigálja, mint ezúttal is, Gyulay határozatlansága.

Die Kriegsereignisse
A megírás ideje: 1859 június 9. körül
A megjelenés helye: „Das Volk",
1859 június 11. (6.) sz.
Eredeti nyelve: német
Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Az osztrák vereség

A „Persia" tegnap esti megérkezése révén a magentai csatára vonatkozólag mindenféle módfelett érdekes dokumentum birtokába jutottunk, ezeket illetően lapunk megfelelő helyére utaljuk olvasóinkat. Lényegük igen röviden így foglalható össze: A magentai csata döntő vereség volt az osztrákok és átütő győzelem a franciák számára; a szövetségesek a nép örömujjongása közepette bevonultak Milánóba; az osztrákok teljes visszavonulásban vannak, Benedek hadtestét Baraguay d'Hilliers (akinek kegyvesztéséről nem hallani többé) Marignanónál alaposan megverte és 1200 foglyot ejtett; a szövetségesek csordultig vannak bizakodással, az osztrákok pedig csüggedtek és levertek.

Londoni laptársaink általában úgy tárgyalják a csatát, hogy az osztrákokat rajtaütés érte; ez volt a mi ítéletünk is, amíg a mostani tanúbizonyság a kezünkbe nem került. Most úgy látjuk, hogy nem is annyira rajtaütöttek Gyulayn, mint inkább rajtakapták egy végzetes baklövésen; ezt a véleményünket a továbbiakban meg fogjuk indokolni. Amikor az osztrákok körülbelül harminc mérfölddel Milánó előtt foglalták el hadállásukat, nem várhatták, hogy fedezni tudnak minden lehető utat, amely a fővárosba vezet. A szövetségesek előtt három út állt nyitva: felvonulhattak egyenesen az osztrák középen keresztül, Valenzán, Garlascón és Bereguardón át; vagy az osztrák balszárnynál Vogherán, Stradellán át és átkelve a Pón Pavia és Piacenza között; végül pedig az osztrák jobbszárnynál Vercellin, Novarán és Boffalorán át. Ám ha az osztrákok védeni kívánták Milánót, e három út közül csak az egyiket védhették olymódon, hogy hadseregükkel elzárják; ha mindegyiket egy-egy hadtest odahelyezésével védik, szétforgácsolják erejüket és biztos vereségnek néznek elébe. A modern hadviselésben pedig elismert szabály, hogy egy utat ugyanolyan jól, ha ugyan nem jobban véd az oldalállás, mint a puszta front-védelem. Egy 150 000–200 000 főnyi, kis területre összevont, minden irányban akcióképes hadsereg mellett ellenséges hadsereg nem tud büntetlenül elsiklani, hacsak nincs óriási erőfölénye.

Amikor például Napóleon 1813-ban az Elba felé vonult, a szövetségesek – akiknek, habár számszerűleg jóval gyöngébbek* voltak, megvoltak rá az okaik, hogy keressék a csatát, – Lützennél, az Erfurtból Lipcsébe vezető úttól néhány mérföldnyire dél felé, foglaltak állást. Napóleon hadserege részben már elvonult mellettük, mikor a szövetségesek tudtul adták a franciáknak közelségüket. A következmény az volt, hogy az egész francia hadsereg felvonulását megállították, az elölhaladó hadoszlopot visszahívták és olyan csatát vívtak, melynek eredményeképpen a franciák, noha 60 000-rel több emberük volt, éppen csak a csatatér birtokában maradtak.[308] Másnap mindkét ellenséges hadsereg párhuzamos vonalakon az Elba felé vonult, a szövetségesek visszavonulását pedig még csak nem is háborították. Ha az erők kiegyenlítettebbek lettek volna, a szövetségesek oldalállása legalább olyan sikeresen feltartóztatta volna Napóleon felvonulását, mint a Lipcsébe vezető egyenes út frontális megszállása. Gyulay tábornok pontosan ugyanilyen pozícióban volt. Olyan haderővel, melyet bizonnyal egyedül rajta állt volna több mint 150 000 főre növelni, ott állt Mortara és Pavia között, elzárva a Valenzából Milánóba vezető egyenes utat. Mindkét szárnyon meg lehetett kerülni, de ez állásának természetéből fakadt, és ha ez az állás egyáltalán ért valamit, tudnia kellett volna erre az eshetőségre hatékony ellenszert találni azokban az előnyös lehetőségekben, amelyeket az állás ilyen hadmozdulatok meghiúsítására nyújtott. De az osztrák balszárnyat most teljesen figyelmen kívül hagyva, arra a szárnyra fogunk szorítkozni, amelyet csakugyan megkerültek. Május 30-án és 31-én és június 1-én Louis-Napoléon Vercellinél összevonta csapatainak zömét. 31-én ott volt vele négy piemonti hadosztály (56 zászlóalj), Niel hadteste (26 zászlóalj). Canrobert hadteste (39 zászlóalj) és a gárda (26 zászlóalj). Ezenfelül odavonta Mac-Mahon hadosztályát is (26 zászlóalj), összesen 173** gyalogzászlóaljnyi roppant erőt, a lovasságon és a tüzérségen kívül. Gyulaynak hat osztrák hadteste volt; ezeket gyengítették azok a különítmények, melyeket helyőrségnek hagytak, Garibaldi ellen, Vogherába küldtek stb., de így is mindegyik átlagosan öt dandárból állt, ez 30 dandár, vagyis 150 zászlóalj.

Nos, ekkora hadsereget, ha az bízik önmagában, egyetlen tábornok sem merne az oldalában vagy a háta mögött hagyni. Azonfelül ez a hadsereg úgy helyezkedett el, hogy jobbszárnyát csakis a hatókörén belüli oldalmenettel lehetett megkerülni, márpedig az ilyen oldalmenet igen veszélyes művelet. Menetrendben felállított hadseregnek mindig jókora időre van szüksége

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: erősebbek – *Szerk.*
** *A „New York Daily Tribune"-ban*: 175 – *Szerk.*

ahhoz, hogy megfelelő csatarendbe álljon. Soha sincsen teljesen felkészülve csatára. De ha így áll a dolog még frontális megtámadtatás esetén is, mikor pedig a menetrend a lehető legteljesebben alá van rendelve az ellenállás eshetőségeinek, még sokkal inkább így áll ez, ha a menetoszlopokat oldalba támadják.

Éppen ezért állandó stratégiai szabály, hogy az ellenség hatókörén belüli oldalmenet kerülendő. Louis-Napoléon, tömegeire hagyatkozva, szántszándékkal megsértette ezt a szabályt. Novara és a Ticino felé vonult, láthatólag nem is hederítve az oldalában levő osztrákokra. Ekkor érkezett el Gyulay számára a cselekvés pillanata. Az lett volna a dolga, hogy csapatait június 3-án éjszaka összevonja Vigevano és Mortara körül, egy hadtestet hagyva az Agogna alsó folyásánál Valenza megfigyelésére, és 4-én minden rendelkezésre álló emberrel oldalba támadja az előrenyomuló szövetségeseket. Mintegy 120 zászlóalj bevetésével, a szövetségesek hosszú, szakadozott hadoszlopai ellen, egy ilyen támadás eredménye alig lehetett volna kétséges. Ha a szövetségesek egy része addigra már átkelt a Ticinón, annál jobb. Ez a támadás visszaszólította volna őket, de aligha érkezhettek volna idejében ahhoz, hogy helyrebillentsék a küzdelmet. És feltéve, hogy a támadás sikertelen, az osztrákok visszavonulása Paviába és Piacenzába még akkor is éppolyan biztonságos lett volna, mint amilyennek most, a magentai csata után bizonyult. Okunk van annak feltételezésére, hogy ez volt Gyulay eredeti terve. Amikor azonban június 2-án azt látta, hogy a franciák a Milánóba vezető egyenes úton, tőle jobbra gyűjtik össze tömegeiket, úgy látszik, cserben hagyta a határozottsága. A franciák ugyanolyan hamar Milánóban lehetnek, mint ő, ha engedi őket – bajosan akad valaki, aki az egyenes utat elzárja; ám ha akár csak egy kis francia egység is bevonul Milánóba, ez lángba boríthatná egész Lombardiát; s habár nagyon valószínű, hogy mindezeket a megfontolásokat meghányták-vetették már haditanácsában és kitartottak amellett, hogy Milánó fedezésére teljesen elegendő, ha a franciák szárnya ellen vonulnak, amikor azonban az eseményre valóban sor került és a franciák éppolyan közel voltak Milánóhoz, mint az osztrákok, Gyulai megtántorodott és végül visszavonult a Ticino mögé. Ez megpecsételte sorsát. Míg a franciák egyenes vonalban Magenta felé vonultak, ő nagy körutat tett, lefelé vonult a Ticino mentén, átkelt rajta Bereguardónál és Paviánál, majd a folyó mentén ismét felfelé vonult Boffalorába és Magentába – és ilyenképpen megkísérelte, túlontúl későn, a Milánóba vezető egyenes út elvágását. A következmény az volt, hogy csapatai kis osztagokban érkeztek és nem lehetett őket olyan tömegekben felvonultatni, mint kellett volna, hogy a szövetséges erők zömével sikeresen szembeszállhassanak. Hogy jól harcol-

tak, ahhoz nem fér kétség; ami pedig a csata taktikájának és stratégiájának kérdését illeti, erre más alkalommal szándékozunk visszatérni. De jelentéseikben hasztalanul próbálják szépíteni azt a tényt, hogy vereséget szenvedtek, és hogy a csata eldöntötte Milánó sorsát és okvetlenül befolyása lesz a hadjárat sorsának eldöntésére. Időközben az osztrákok további három hadtestet vonnak össze az Adigénál, ami tetemes számbeli fölényt biztosít majd nekik. Azonkívül a parancsnokságot elvették Gyulaytól és átadták Hess tábornoknak, aki Európa legelső stratégájának hírében áll; de azt mondják, annyira rokkant, hogy nem képes huzamosabban ellátni feladatát.

— Olvasóinknak bizonyára feltűnik, hogy mértékadó francia és angol források cáfolják a lomellinai osztrák gaztettekről szóló jelentéseket. Erre a tényre szintén felhívjuk a figyelmet, nemcsak azért, hogy mindegyik félnek igazságot szolgáltassunk, hanem azért is, mert azt, hogy nem adtunk hitelt ezeknek a jelentéseknek, Ferenc József ügye iránti rokonszenvünk kifejezéseként értelmezték — holott ennek a hatalmasságnak a bukását egyetlen nappal sem óhajtanók késleltetni. Ha ő és Napóleon együtt és egymás kezétől pusztulna, a történelmi igazságszolgáltatás tökélyre emelkednék.

The Austrian Defeat

A megírás ideje: 1859 június 9. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 június 22. (5669.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A magentai csata[309]

A hivatalos jelentések a magentai csatáról — franciák és osztrákok — igazolták a sejtéseket, amelyeket a távirati közlések alapján megkockáztattunk.

Június 4-e reggelén az osztrákok végrehajtották visszavonulásukat a Ticinón át és Magenta és Abbiategrasso felé vonultak, hogy oldalba kapják a Milánónak menetelő francia hadsereget. Clam-Gallas tábornoknak, aki hadteste (az 1.) egyik hadosztályával éppen odaérkezett Milánóból, ugyanakkor frontálisan kellett megtámadnia az ellenséget a maga hadosztályával és a 2. hadtesttel (Liechtenstein), amely Magentánál csatlakozott hozzá. Tartaléka, a 7. hadtest (Zobel) Reischach-féle hadosztálya Corbettánál, néhány mérföldre Magenta mögött volt. Miután a Ticino vonalát mint tarthatatlant feladták, ennek a hét vagy nyolc osztrák dandárnak a *Naviglio Grande* vonalát kellett tartania, egy széles csatornáét, amely majdnem párhuzamosan fut a Ticinóval és csak hidakon lehet átkelni rajta. Védelmezni kellett a két hidat — a boffalorait és a magentait — két úton, mindkettő Magentából a San Martino-i Ticino-hídhoz vezet. Az 1. hadtest hadosztálya (Cordon tábornok vezénylete alatt) a Turbigoi úton nyomult előre; a 2. hadtest két dandárja a hidakon volt, egy hadosztály Magenta előtt, Reischach hadosztálya (7. hadtest), mint mondottuk, Corbettánál.

A franciák két oszlopban nyomultak előre. Az első oszlop, Satory hősének[125] névleges vezénylete alatt, a gárdagránátosok hadosztályából és Canrobert, Niel és Baraguay d'Hilliers hadtestéből állt, összesen kilenc hadosztály vagy tizennyolc dandár (117 zászlóalj). Ez a Novarából Milánóba vezető egyenes úton nyomult előre a San Martino-i hídon át, és a boffalorai és a magentai hidat kellett elfoglalnia. A második oszlop, Mac-Mahon vezénylete alatt, a könnyű gárdagyalogosok hadosztályából, Mac-Mahon hadtestéből és az egész piemonti hadseregből állt, összesen nyolc hadosztály vagy tizenhat dandár (109 zászlóalj, a piemonti hadosztályokban eggyel több

zászlóalj van mint a franciákban). Éle komolyabb ellenállás nélkül Turbigónál átkelt a Ticinón és a Naviglión, az volt a feladata, hogy segítse az első oszlop frontális támadását az osztrák oldalszárny elleni hadmozdulattal, tudniillik egy északról Magenta ellen irányuló egyenes menettel.

Délben Mac-Mahon megkezdte a támadást. Erőfölénnyel Magenta felé kergette a Cordon-féle hadosztályt, és körülbelül 2 órakor a gárdagránátosok, akik az osztrák előőrsöket a csatornáig űzték, megtámadták a boffalorai és a magentai hidat. E pillanatban nyolc francia dandár volt a csatamezőn öt osztrák dandárral szemben (kettő az 1. és három a 2. hadtestből), vagyis kevesebb mint 30 000 fővel szemben, merthogy Reischach két dandárja is még Corbettánál időzött. A francia „titkos tábornok", Falstaff útmutatása szerint,[310] kevesebb mint 30 000 osztrákot több mint 125 000-ré változtat. A franciáknak sikerült rohammal bevenniök a csatorna hídjait. Gyulay, aki Magentánál tartózkodott, megparancsolta Reischachnak, hogy nyomuljon előre és foglalja vissza a magentai hidat. Ez megtörtént. Boffalora azonban, úgy látszik, a franciák kezén maradt. A csata megtorpant. Mac-Mahon hadtestét, valamint gárdagránátosait is sikeresen visszaverték, de az osztrákok is minden rendelkezésre álló katonát bevetettek. *Hol leledzett a többi hadtest?*

Mindenütt, csak ott nem, ahol kellett volna. Az 1. hadtest második hadosztálya még menetúton volt Németországból. Megérkeztét tehát érthető módon nem lehetett várni. A 2. hadtest egy másik dandárjáról semmi hír. Gyulay saját jelentései viszont azt bizonyítják, hogy a 2. hadtestnek csak három dandárát vetették be. A 7. hadtest második hadosztálya, Lilia tábornok parancsnoksága alatt, Castellettónál volt, hat vagy hét mérföldnyire Magentától. A 3. hadtest Abbiategrassóban tartózkodott, öt mérföldnyire Magentától. Az 5. hadtest Abbiategrasso felé menetelt, valószínűleg Bereguardóból. A csata kezdetén legalább kilenc mérföldnyire tartózkodott Magentától, a 8. hadtest menetúton volt Binascóból Bestazzóba, tíz vagy tizenkét mérföldnyi távolságban, a 9. hadtest pedig, incredibile dictu*, a Pó mentén csatangolt, Pavia mögött, húsz vagy huszonöt mérföldnyire a hadszíntértől. Csapatainak ezzel a mesébeillő szétforgácsolásával Gyulay abba a kellemetlen helyzetbe hozta magát, hogy déltől körülbelül este 5 óráig mindössze hét dandárral volt kénytelen kitartani a két rázúduló francia hadoszloppal szemben. Csakis azért volt ez lehetséges, mert a hatalmas francia tömegek csak két úton vonultak és ezért csak nehézkesen hömpölyögtek előre.

---

* – mondani is hihetetlen – *Szerk.*

Mialatt Reischach a magentai hidat tartotta és zsákmányolt egy új vontcsövű francia ágyút, Gyulay úr Robeccóba, egy csatorna menti faluba nyargalt, körülbelül három mérföldnyire Boffalora alatt, hogy a 3. és 5. hadtest vonulását meggyorsítsa és támadásuk irányát kijelölje. A 3. hadtest négy dandárját most előrevetették, Hartungot és Rammingot az első vonalban, Dürfeldet tartalékként, mindhármat a csatorna mentén, Wetzlart viszont a Ticino mentén. A franciák jobbszárnyának kellett nekimenniök. De időközben az utóbbiak is erősítést kaptak. Picard dandárja (Renault hadosztálya, Canrobert hadteste) a gránátosok támogatására jött és Reischachot visszaűzte a hídon át. Őt követte Vinoy hadosztálya (Niel hadteste), Jannin dandárja (Renault hadosztálya) és Trochu hadosztálya (Canrobert hadteste). Ilymódon a franciák ezen a ponton hat dandárt, azonfelül két gránátosdandárt vontak össze. A másik oldalon a 3. osztrák hadtest négy dandárjából valójában csak kettőt vagy hármat vetettek be. Ennek az aránytalanságnak ellenére az osztrákok újra meg újra birtokba vették a magentai hidat, s az csak a legelkeseredettebb erőfeszítések után maradt meg az ellenséges túlerő kezén.

Mialatt így a hidakért küzdöttek, Mac-Mahon egy második támadást készített elő a maga frontján levő osztrákok ellen, körülbelül négy vagy öt dandár ellen az 1. és a 2. hadtestből. Két hadosztálya újból két oszlopban nyomult előre Magentának, mögöttük második vonalban Camou gárdavoltizsőrhadosztálya. Mivel Espinasse és La Motterouge hadosztályait (Mac-Mahon hadteste) az osztrákok sikeresen visszaszorították, támogatásukra nyomultak a könnyű gárdagyalogosok. A harc most a válságos fordulóponthoz érkezett. Az első francia hadoszlop átkelt a magentai hídon és rávetette magát a helységre, melyet már keményen szorongatott Mac-Mahon hadoszlopa. Végül naplementekor megjelent a csatatéren az 5. hadtest, a hesseni herceg* dandárja[311]. Újabb kísérletet tett arra, hogy a franciákat visszaűzze a hídon át. De hiába. Valóban túlzott várakozás volt, hogy egy gyenge dandár, amely már megtizedelődött a montebelloi csatában, feltartsa és visszavesse a francia csapatok lávafolyamát, mely elárasztotta a magentai hidat. Elölről, oldalról és hátulról támadottan, az akció kezdete óta pihenő nélkül tűzben állván, az osztrákok végül is visszahúzódtak, és ismételt heves viaskodás után estefelé a franciák szállták meg Magentát.

Gyulay visszavonta csapatait Corbettán át, amelyet időközben a Lilia hadosztály szállt meg, és Robeccón át, amelyet a 3. hadtest tartott, mialatt az 5. hadtest e két hely között táborozott. Szándéka, hogy a harcot június

* Sándor Lajos György – *Szerk.*

5-én folytatja; de a kiosztott parancsokat olyan bámulatosan összezavarják, hogy ez meghiúsítja a tervet; az éjszaka közepén hirtelen megtudja ugyanis, hogy az 1. és 2. hadosztály, *félreértett* parancsok következtében, több mérföldnyire visszavonult a csatatértől és visszavonulását még reggel 3 órakor is folytatja. Ez a hír arra késztette Gyulayt, hogy lemondjon a következő napra tervezett csatáról. A 3. hadtest egyik dandárja újra rohamot intézett Magenta ellen, hogy fedezze az osztrákok visszavonulását, amely a legnagyobb rendben ment végbe.

Az osztrák jelentés[312] szerint az ő oldalukon bevetésre került:

	dandár
az 1. hadtestből Cordon hadosztálya	2
a 2. hadtestből	3
a 7. hadtestből Reischach hadosztálya	2
a 3. hadtestből	3
az 5. hadtestből késő este	1
összesen	11

A francia jelentés[313] szerint a szövetségesek részéről bevetésre került:

	dandár
a gárdahadtestből 2 hadosztály	4
Mac-Mahon hadtestéből	4
Canrobert hadtestéből 2 hadosztály (Renault és Trochu)	4
Niel hadtestéből 1 hadosztály (Vinoy)	2
összesen	14

A tizennégy francia dandár – 91 zászlóalj – ereje legalább 80 000 fő volt. De a francia csatajelentés Vinoy hadosztályának előnyomulására vonatkozóan ezt mondja: „A 85. sorezred szenvedett a legtöbbet... Martimprey tábornokot dandárja élén sebesülés érte." Mármost sem a 85. ezred, sem Martimprey dandárja nem tartozik Niel hadtestének Vinoy-féle hadosztályába. A 85. ezred a Ladmirault hadosztály Ladreitt de la Charrière parancsnoksága alatt álló 2. dandárjához tartozik, és Martimprey tábornok az 1. dandárját vezényli ugyanennek a hadosztálynak, amely Baraguay d'Hilliers tábornagy hadtestéhez tartozik. Így cáfolhatatlan bizonyítékot találunk arra, hogy *több francia csapatot vetettek be, mint amennyit a hivata-*

los jelentés felsorol. Ha Ladmirault hadosztályát, amely a dandárok számát tizenhatra, a zászlóaljakét 104-re és a harcosokét 90 000-re duzzasztja, így elsinkófálják, akkor feltolul a gyanú, hogy a csatatéren tevékeny franciák egyáltalában sokkal számosabbak voltak, mint a csatabulletinben szereplők. Ráadásul az osztrákok jelentéséből látható, hogy foglyaik szinte *valamennyi* ezredhez tartoznak, amelyekből az itáliai szövetséges hadműveleti sereg összetevődik. A franciák tehát olyan számbeli fölényben voltak, ami az osztrák csapatoknak legnagyobb becsületére válik. Csupán csatatér-területet lehetett tőlük kicsikarni; elfoglaltak egy ágyút és elvesztettek négyet; azzal a bizakodással hagyták el a küzdőteret, hogy egyenlő harci erőkkel biztos lenne a győzelmük. Mit mondjunk azonban a tábornokukról, a cs. és k. táborszernagyról? Június 4-én *várja* a támadást. Tizenhárom dandárja (a hét először bevetett, a Lilia-féle kettő, a 3. hadtestből négy) nyolc mérföldnyire van a csatatértől; négy másik dandár az 5. hadtestből kilenc mérföldnyire van; végül a 8. hadtest négy dandárja tíz vagy tizenkét mérföldnyi távolságra. Így álltak a csapatai reggel 8 óra 30 perckor. Túl nagy kívánalom-e egy csatanapon, hogy mindezek a hadtestek este 4 vagy legkésőbb 5 órára eléggé megközelítsék Magentát ahhoz, hogy a csatában részt vehessenek? Nem kellett volna délután 2 órakor, amikor a csata komolyan megkezdődött, hét dandár helyett legalább tizenháromnak bevetve lennie? Ez esetben elkerülik a Cordon hadosztály és a 2. hadtest nagy veszteségeit. Az 5. hadtest megérkeztével az osztrákok támadásba lendülhettek volna és visszavethették volna a franciákat a Ticinón túlra. De a régről hírhedt mozgásképtelenség úgy látszik megint felülkerekedett az osztrákoknál. Haszontalan pompázással és üres formalitásokkal elvesztegetik a legértékesebb pillanatokat, mondta a valódi Napóleon. Gyulay megint felfrissítette e hagyományt, s így eljátszotta saját győzelmét és olyan győzelmet szerzett a „titkos tábornoknak", mely könnyű és döntő győzelem lett volna, ha meg nem bénítja az osztrák katonák szívós bravúrja és a December 10-i Társaság[314] főnökének tehetségtelen senkiházisága.

Június 5-én reggel Gyulaynak a következő csapatok álltak parancsnoksága alatt, amelyek még nem kerültek bevetésre Magentánál:

	dandár
egy hadosztály a 3. hadtestből	2
az 5. hadtestből	3
egy hadosztály (Lilia) a 7. hadtestből	2
a 8. hadtestből	4
összesen	11

Ez a harci erő egyenlő volt azzal az erővel, amellyel előző nap rendelkezett. A megelőző napon bevetett csapatok közül csak három hadosztály (1. és 2. hadtest) volt egyelőre harcképtelen. Maradt nyolc rendelkezésre álló dandár, összesen tizenkilenc dandár, több mint 100 000 fő. Szembenállt vele a már 4-én bevetett tizenhat dandár; négy új francia hadosztály, melyeknek 5-én kellett harcra készen lenniök, és a piemontiak egy vagy két hadosztálya, ám ez utóbbiak még messze az utóvédben voltak. Ilyenképpen Gyulay 5-én tizenkilenc dandárral rendelkezhetett, melyeknek – méghozzá a 9. hadtest támogatásával, amelyet érthetetlen módon messze távol tartott, – meg kellett volna fordítaniok az előző nap sorsát. Gyulay baklövéseit röviden így lehet összefoglalni:

Először: Amikor Louis-Napoléon az osztrákok hadműveleti körében oldalmenetet végzett Vercelliből Turbigóba, Gyulay nem használja ki ellenségeinek kedvezőtlen pozícióját és nem ront neki összes harci erőivel azok támadható menetvonalának, amelyet pedig kettévághatott és részben az Alpokhoz kergethetett volna – megismételve Radetzky 1849-es manőverét.

Másodszor: Ehelyett a Ticino mögé hátrál és így kerülőúton megy Milánó fedezésére s közben átengedi az egyenes utat az ellenségnek.

Harmadszor: Szétszórja csapatait a visszavonulás közben s olyan kényelmes restséggel eszközli a visszavonulást, ami a gyakorlótéren is alig volna megbocsátható.

Negyedszer: A 9. hadtestét teljesen kívül hagyja az összevonási körzeten.

Ötödször: Magában a csatában olyan léhán viszik véghez az összevonást, hogy a csapatok hiábavalóan szenvedtek és az ellenség ajándékba kapta a győzelmet.

Ha Gyulay ezeknek a halmozott és durva baklövéseknek ellenére mégsem szenvedett teljes vereséget, noha a francia hadsereg elitje állt vele szemben, ez kizárólag csapatai bátorságának és „titkos tábornoki" ellenfele ravaszságának köszönhető. Gyulay csapatai a népek legyőzhetetlen életerejét képviselték, ő maga a monarchia aggkori elmegyöngeségét. A másik oldalon a titkos tábornok észreveszi, hogy az osztrákok visszavonulásával a Mincióhoz véget ér a harc melodrámai része és kezdetét veszi a valódi háború. Meggyőződött róla, mennyire helyes a bölcs mondás, melyet a valódi Napóleon a lelkére kötött József bátyjának, az tudniillik, hogy a háborúban a személyes veszélyt semmiféle bujócskával nem lehet elkerülni. Végül pedig Canrobert, aki megsértődött, amiért Mac-Mahont előnyben részesítették vele szemben, bizonyos leleplezésekkel fenyegetődzött Satory hősének hőstetteiről e hadjáratban. A hős ezért visszavágyódik kedves feleségéhez a Faubourg Poissonnière-

ba és peace at any price* után áhítozik. Ha ez elérhetetlen, akkor legalább béketárgyalások után, szépségflastromul „Párizsba való testi visszavonulására".

Die Schlacht von Magenta
A megírás ideje: 1859 június 16. körül
A megjelenés helye: „Das Volk",
1859 június 18. (7.) sz.
Eredeti nyelve: német
Jelzés: ♀

* – mindenáron való béke – *Szerk.*

[Karl Marx]

A Spree és a Mincio

Voltaire tudvalevőleg négy majmot tartott magának Ferneyben és a négy irodalmi ellenlábasa – Fréron, Beaumelle, Nonnotte és Franc de Pompignan – nevét adta nekik. Nem múlt el nap anélkül, hogy a költő ne etesse őket sajátkezűleg, ne traktálja őket rúgásokkal, fülüket ne csípkedje, orrukat tűkkel ne szurkálja, farkukra rá ne lépjen, hogy papi csuklyába ne bújtassa és minden kigondolható módon ne bántalmazza őket. A kritikának ezekre a majmaira a ferneyi öregnek epéje levezetéséhez, gyűlölete kielégítéséhez és a polémia fegyvereitől való félelme lecsillapításához éppolyan szüksége volt, mint Louis Bonaparte-nak Itáliában a forradalom majmaira. A Kossuthot, Klapkát, Vogtot, Garibaldit is etetik, arany nyakörvekkel járatják, zár és lakat alatt tartják, hol dédelgetik, hol rúgásokkal traktálják őket, aszerint, hogy a forradalom iránti gyűlölet vagy a forradalomtól való félelem uralkodik-e el parancsolójuk szeszélyén. A forradalom szegény majmainak a forradalom túszainak is kell lenniök, ők kell hogy szavatolják december 2-a[100] hősének a forradalmi párt fegyvernyugvását, hogy közben akadályozatlanul szétrombolhassa az Orsini-féle bombák[118] arzenáljait, és saját táborában lerohanhassa és megfojthassa az ellenséget, melytől oly sokáig reszketett a Tuileriákban.

A császárságnak *megint a békét kell jelentenie*,[114] különben nem érte meg a fáradságot, hogy oly sok gaztettet elkövettek, oly sok hamis esküt esküdtek, oly sok megaláztatást elviseltek megalapíthatása kedvéért. Egy császárság, melyet forradalmi bombák, titkos társaságok, fennhéjázó burzsoák és zabolátlan katonák bizonytalanná tesznek, elviselhetetlen. Marchons!* Itt van a dicsőség, itt vannak a napóleoni eszmék[315], Szabadság, Nemzetiség, Függetlenség, minden, amit akartok; ámde marchons, marchons!

Az az eszme, hogy Itáliát a forradalom egérfogójává tegyék, rafináltnak elég rafinált; csakhogy nem kivihető, merthogy mindenki, aki besétál a

* – Előre!; Indulj! – *Szerk.*

csapdába, abban a pillanatban, mihelyst ráharap, elveszti minden jelentőségét a forradalmi párt szempontjából. Ha a forradalom kráterját azzal akarják elzárni, hogy fejest beledobálják Kossuth, Klapka, Vogt és Garibaldi urakat, az igazán gyermeteg dolog és csak sietteti a kitörést.

Még ha sikerülne is segítségükkel kioltani egy Orsini-féle bombát Itáliában, felrobban egy másik Franciaországban, Németországban, Oroszországban, vagy akárhol is; mert a forradalom szükséglete és természeti szükségszerűsége olyan általános, mint az eltiport népek kétségbeesése, kikre ti trónotokat építitek, mint a kifosztott proletárok gyűlölete, kiknek a nyomorúságával ti oly gyönyörűséges játékot űztetek. És csak amikor a forradalom elemi erővé lett – kiszámíthatatlanná és kikerülhetetlenné, mint a villám, melynek dörgését akkor halljátok csak, midőn halálos lövedéke már visszavonhatatlanul kirepült – csak akkor bizonyos a kitörése.

Hogy hol és hogyan következhetik be ez a kitörés, annak csekély a jelentősége. A fődolog az, hogy bekövetkezik. Ezúttal úgy látszik, Poroszország rendeltetése, hogy az általános forradalmi szükségletnek akarata ellenére kifejezést adjon. A régensherceg*, aki *önállóan* „sohasem mondott semmi ostobát és sohasem tett semmi okosat", a konzervativizmus iránti merő szeretetből kénytelen komolyan magára ölteni azt a forradalmi szerepet, amellyel L. Bonaparte félelemből, szenvelgésből és szeszélyből csak kacér játékot űz.

Poroszország *fegyveres közvetítése*, azaz Ausztriával való szövetsége, *a forradalmat jelenti*.

A berlini sajtó általános hangulata azt bizonyítja, hogy a hadsereg mozgósításával a semlegességet feladták mint tarthatatlan pozíciót. Igen helyesen jegyzi meg a „Nationalzeitung"[316], a liberális kabinetszeszélyek orgánuma: „Semlegesség a jelen körülmények között megfelelő szerep lehet Belgiumnak, Hollandiának vagy Svájcnak; Poroszországnak a semlegesség – halál." Ha Bonaparte-nak sikerül Itáliát illetően realizálnia nemes szándékait, akkor ugyanezen lap szerint – még ha lokalizált marad is a háború és Franciaországra nem származik is belőle semmiféle közvetlen területnyerés – a következmény csak az egész félsziget feletti francia katonai protektorátus lenne. Ezáltal az európai kontinens feletti orosz–francia hegemónia, mely az utóbbi három évben máris nagyon érezhető volt, olyannyira megerősödnék, hogy minden pillanatban rátérhetne a Szent Ilonán proklamált uralommegosztásra[317]. Az új empire** teljességgel az elsőnek a tendenciáit mutatja és, úgymond, még kedvezőbb helyzetben is van, mivel kívülről nem szorongatják,

* I. Vilmos – *Szerk.*
** – császárság – *Szerk.*

és ezért tetszése szerint választhatja meg az időt, helyet és alkalmat ellenfelei elszigetelésére, majd pedig en détail* megsemmisítésére. Hogy ennek az eddig oly nagy ügyességgel folytatott csatatervnek a sikerét elgáncsolja, Poroszország rákényszerül, hogy Ausztriával tartson, korántsem azzal a szándékkal, hogy a Habsburg-politika pártjára álljon, hanem azért, hogy a saját létezéséért harcoljon.

Ez körülbelül a tartalma a hivatkozott cikknek, amelyet a régensségi politika programjának tekintenek. Hogy a legutóbbi közvetítési kísérlet, amellyel von Werther urat bízták meg, sikerülni fog, azt senki sem hiszi. Ha viszont Napóleon beleegyezik egy olyan békébe, amely a legjobb esetben új tápot adna tisztjei és katonái elégedetlenségének, akkor már nem kell ellene harcolni. Akkor róla is áll, amit Horace Walpole mondott Marquis de Very szárd diplomatáról: Meghalt, de néhány napig még titokban kívánja tartatni. Hosszú időre ez nem sikerülne neki.

Ha ez a közvetítés, amelyre aligha vállalkoztak komolyan, kudarcot vall, akkor a napóleoni tirannia és a habsburgi despotizmus közötti csatákat a Mincióná, a szabadság csatáit pedig az Oderánál és a Visztulánál vívják majd. Máris irdatlan csapattömegeket vontak össze Kalischban, két mérföldnyire a porosz határtól. Hannoverban jelezték egy porosz hadtest átvonulását a Rajnához, egy másik délnek mozog, s a különböző szövetségi hadtestek parancsnokait katonai konferenciára Berlinbe rendelték. Mindezek az intézkedések csak az élcsapat mozgósítására vonatkoznak. A *hadsereg*, amelynek a harcot Franciaország és Oroszország ellen meg kell vívnia, még nem létezik és csak a népből toborozható, nem abból a népből, amely a németh Lajos németh verseit[318] szavalja, hanem abból a népből, amely a forradalmi lelkesedés teljes, megsemmisítő energiájával felkel. Ha nem sikerül ezt a lelkesedést felébreszteni, akkor a hohenzollerni mozgósítás, a fegyveres közvetítés, a hadüzenet, a hadviselés stb. az aranyparti néger gyermeteg számításán nyugszik, aki halálos csapást vél mérni ellenfelére, ha valahogy sikerül magamagát felakasztania ellensége ajtófélfájára.

Spree und Mincio

A megírás ideje: 1859 június 23. körül

A megjelenés helye: „Das Volk", 1859 június 25. (8.) sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás nélkül

---

* – kicsinybeni; részletekben való; apránkénti – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Az osztrákok visszavonulása a Mincióhoz

A győzelem *gyümölcseit* az ellenség üldözése során szedik le. Minél aktívabb az üldözés, annál döntőbb a győzelem. Foglyokat, tüzérséget, málhát, zászlókat nem annyira magában a csatában, mint inkább a csata utáni üldözés során zsákmányolnak. Másfelől a győzelem *intenzitása* az üldözés energiáján mérhető. Erről az álláspontról mit mondjunk a Magentánál aratott „grande victoire-ról"*? A rákövetkező napon „pihenés és újjászerveződés" közben találjuk a francia felszabadítókat. Leghalványabb kísérletet sem tesznek az üldözésre. A Magentába való meneteléssel a szövetséges hadsereg ténylegesen összevonta összes harci erőit. Az osztrákoknak, éppen fordítva, csapataik egy része Abbiategrassónál, egy része a Milánóba vezető úton, egy másik része Binascónál, végül egy része Belgiojosónál volt – egy csomó hadoszlop, annyira szétszórva, annyira összefüggés nélkül vonszolva magát, hogy szinte csábították az ellenséget, hogy megrohanja, *egyetlen* erőfeszítéssel szétugrassza őket minden irányba, majd teljes nyugalommal foglyul ejtsen egész dandárokat és ezredeket, melyeknek a visszavonulási útja el lenne vágva. Napóleon, a valódi Napóleon, ilyen esetben tudta volna, hogyan használja fel azt a tizenöt vagy tizenhat dandárt, amelyek a hivatalos francia jelentés szerint előző nap nem vettek részt a csatában. Mit tett a talmi Napóleon, Vogt úrnak, a Cirque olympique-nak[319], a St. James Streetnek[320] és az Astley-amfiteátrumnak[321] a Napóleonja? Estebédet fogyasztott a csatatéren.

Az egyenes út Milánóba nyitva állt előtte. A színpadi hatás biztosítva volt. Ezzel természetesen beérte. Három teljes napot, június 5-ét, 6-át és 7-ét odaajándékozzák az osztrákoknak, hogy kikecmeregjenek veszedelmes pozícióikból. Az osztrákok lemasíroztak a Póhoz és annak északi partján Cremona felé vonultak, három párhuzamos úton nyomulva elő. Ezeknek az utaknak legészakibb pontján Benedek tábornok fedezte három hadosztállyal

* – „nagy győzelemről" – *Szerk.*

a visszavonulást, mivel ő mozgott legközelebb az ellenség menetvonalához. Abbiategrassótól, ahol 6-án állt, Binascón át Melegnano felé vonult. Ez utóbbi városban hátrahagyott két dandárt, hogy tartsák az állást, amíg a központi hadoszlop málhája és trénje kellő előnyt nem szerez. Június 8-án Baraguay d'Hilliers tábornagy parancsot kapott arra, hogy ezt a két dandárt kiverje, s hogy egészen biztosra menjenek, Mac-Mahon hadtestét is az ő parancsnoksága alá helyezik. Tíz dandár kettő ellen! A Lambro közelében Mac-Mahon hadtestét kikülönítették, hogy elvágja az osztrákok visszavonulását, Baraguay három hadosztálya pedig megtámadta Melegnanót; két dandár frontálisan támadta meg a várost, kettő jobbról, kettő balról megkerülte. Csak *egy* osztrák dandár, Rodené, állt Melegnanóban, Boér tábornok dandárja pedig a Lambro-folyó másik, keleti oldalán állt. A franciák nagy hévvel támadtak és hatszoros számbeli túlerejük arra kényszerítette Roden tábornokot, hogy makacs ellenállás után kiürítse a várost és Boér dandárjának oltalma alatt visszavonuljon. Az utóbbi ugyanis éppen ebből a célból foglalt el hátul hadállást. Miután célját elérte, ez is teljes rendben visszavonult. Boér eközben elesett. Az egyik, leginkább harcba vetett osztrák dandárnak a vesztesége vitathatatlanul jelentékeny volt, de a decembrista crapaud-k* által megadott szám (körülbelül 2400) merő fantázia, mivel a dandár összereje az akció előtt nem haladta meg az 5000 főt. A francia győzelem megint nem termett gyümölcsöt. Semmiféle zsákmány – egyetlen egy ágyú sem!

6-án az osztrákok közben kiürítették Paviát, majd, ismeretlen okokból, 8-án ismét megszállták, hogy 9-én újra kiürítsék, Piacenzát viszont 10-én, csak hat nappal a magentai csata után hagyták el. Az osztrákok kényelmes menetekben hátráltak, a Pót követve, míg el nem érték a Chiesét. Itt északnak fordultak és Lonatóba, Castiglionéba és Castelgoffredóba vonultak s ott védelmi állást foglaltak el, melyben úgy látszik ki akarják várni a „felszabadítók" újabb támadását.

Míg az osztrákok így vonultak, előbb Magentától délnek Belgiojosóba, aztán keletnek Piadenába, majd megint északnak Castiglionéba – teljes félkört leírva –, a felszabadítók ennek a félkörnek az átmérőjén egyenes vonalban meneteltek, következésképp e távolságnak csak kétharmadát** kellett megtenniök. Mégsem érték utol soha az osztrákokat, kivéve Melegnanónál és egyszer Castenedolo közelében, ahol Garibaldi vívott jelentéktelen csatározást. Ekkora nemtörődömséggel folytatott üldözés hallatlan a hadtörté-

* – varangyok – *Szerk.*

** *A „Volk"-ban*: egyharmadát – *Szerk.*

netben. Jellemző a Quasimodóra[230], aki nagybátyját (nagybátyját a Code Napoléon[322] elve szerint: „La recherche de la paternité est interdite"*) travesztálja, még sikereiben is travesztálja.

Ugyanabban az időben, amikor az osztrákok zöme elfoglalta a Chiese mögötti állásait, június 18-a és 20-a között, a szövetségesek élcsapata elérte a Chiese arcvonalát. Egy vagy több napra van szükségük, hogy haderejük zömét felvonultassák. Ha tehát az osztrákok valóban elfogadják a csatát, június 24-ére vagy 26-ára várható egy második általános ütközet. Az osztrákokkal szemtől szembe állva a felszabadítók sokáig nem habozhatnak, ha csapataik között ébren akarják tartani a győzelem lendületét és az ellenségnek nem akarnak alkalmat adni arra, hogy kisebb összetűzésekben megverje őket. Az osztrákok állása nagyon kedvező. Lonatónál, a Garda-tó déli csücskétől a Mincióig fennsík húzódik, amelynek szélét a lombardiai síkság felé a Lonato–Castiglione–San Cassiano–Cavriana–Volta-vonal képezi – kitűnő állás az ellenség bevárására. A fennsík fokozatosan emelkedik a tó felé és különböző jó állásokat kínál olyan sorrendben, hogy minden következő állás felülmúlja az előbbit erőben és összevontságban, úgyhogy a fennsík szélének elfoglalása nem jelent győzelmet, hanem csak egy csata első felvonását zárja le. A jobbszárnyat fedezi a tó, a balszárny erősen visszafelé hajlik, majdnem tíz mérföldnyit védtelenül hagyva a Mincio-vonalból. De ez nem hátránya, hanem éppen a legkedvezőbb oldala ennek az állásnak, mert a Minciónál kezdődik az a lápos terep, amelyet a négy erőd, Verona, Peschiera, Mantova és Legnago zár körül, és amelybe az ellenség rendkívül nagy számbeli fölény nélkül nem merészkedhetik be. Mivel a Mincio-vonal felett annak déli végében Mantova uralkodik és a Minción túli terep Mantova és Verona hatókörébe tartozik, minden olyan kísérlet, hogy a fennsíkon levő osztrákokat figyelmen kívül hagyják és mellettük elvonuljanak a Mincio felé, hamar megállásra kényszerülne. Az előnyomuló hadseregnek megsemmisülnének az összeköttetési vonalai, anélkül, hogy ő az osztrákokéit veszélyeztethetné. Ráadásul a Mincio túlsó oldalán (mivel ostromról ilyen körülmények között szó sem lehetne) semmi megrohamozni valót nem találna és támadási objektum híján megint vissza kellene fordulnia. De az ilyen hadmozdulat voltaképpeni veszélye az volna, hogy azt a fennsíkon álló osztrákok szeme előtt kellene végrehajtani. Az osztrákoknak csak meg kellene indítaniok egész vonalukat és rávetniök magukat az ellenség hadoszlopára Voltától Goito felé, Cavrianától Guidizzolo és Ceresara felé, Castiglionétól Castelgoffredo és Montechiaro felé. Egy ilyen csatát a felszabadítók rettenetesen

* – „Az apaság kutatása tilos"[323] – *Szerk.*

kedvezőtlen viszonyok között vívnának meg, és egy második Austerlitzcel[145] végződhetnék, csak fordított szereposztásban.

Magentai Gyulayt leváltották. Helyette Schlick lesz a 2. hadsereg parancsnoka, míg Wimpffen megmarad az 1. hadsereg élén. E két hadsereg – Lonatónál és Castiglionénál összevonva – alkotja együttesen az itáliai osztrák hadsereget, melynek Ferenc József a névleges parancsnoka és Hess a vezérkari főnöke. Schlick, amennyire előélete a magyar háborúból ismeretes, ügyes átlagtábornok. Hess elvitathatatlanul a legnagyobb élő stratéga. A veszély a hírhedt Ferenc József személyes közbelépésében rejlik. Akárcsak I. Sándor Napóleon oroszországi betörése idején, körülvette magát öreg, filiszteri, tudálékos bajuszosoknak valamiféle vegyes bandájával, akik közül egyeseket talán közvetlenül Oroszország pénzel. A fennsíkról letekintve a francia hadsereg – ha nem törődik az osztrákokkal és egyenest a Mincio felé vonul – egész impozáns mivoltában, ezredről ezredre világosan kivehetően végigszemlélhető. Az az érzéki benyomás, amelyet az ellenségnek a visszavonulási vonalhoz közelebb fekvő úton való megpillantása kelt, könnyen megzavarhatná a Ferenc Józseféhez hasonló koponyát. A morgolódó vállrojtos tudálékosok belekotyogása szépségflastromot ragaszthatna az ideggyengeségére és rábírhatná a pompásan megválasztott állás feladására és az erődök közé való visszavonulásra.[324] Ha buta ifjoncok állnak egy birodalom élén, idegállapotuktól függ minden. A legjobban átgondolt tervek szubjektív benyomásoknak, véletleneknek, rigolyáknak a játékává lesznek. Ha Ferenc József ott van az osztrákok főhadiszállásán, aligha van más biztosítéka a győzelemnek, mint a Quasimodo az ellenséges táborban. De *az* legalább megedzette idegeit a St. James Streeten a hivatásos játékosok között, s ha nem is vasember, mint bámulói szeretnék, de guttaperchából való.

Der Rückzug der Österreicher an den Mincio

A megírás ideje: 1859 június 23.

A megjelenés helye: „Das Volk", 1859 június 25. (8.) sz.

Eredeti nyelve: német

Jelzés: ♀

[Friedrich Engels]

A háborús hírek[325]

Az „Asia" megérkezése semmivel sem egészíti ki a mincioi nagy győzelemről szóló rövid távirati jelentést, amelyet Újfundlandon át kaptunk és tegnap reggel közöltünk hasábjainkon. A csata pénteken, június 24-én zajlott le, hajnali 4 órától este 8 óráig tartott; másnap pedig a gőzhajók elindultak, még mielőtt bármilyen részlet ismeretessé vált volna. Meg kell tehát várnunk, amíg befut ide az „Arago" vagy Quebecbe a „Hungarian", hogy megtudjuk a részleteket, amelyeket a közönség olyan kíváncsian vár. Addig is, mivel a harcolók száma a két félen nagyjából egyenlő volt, az eredmény legalábbis egy dolgot eldönteni látszik, tudniillik azt, hogy az osztrák katona nem vetekedhetik a franciával.

A katonai szakemberek általános benyomása úgy látszik Angliában is, itt is az volt, hogy a szövetségesek nem akarnak nagy csatát vívni, amíg Napóleon herceg hadteste Toszkánából jövet meg nem érkezik, hogy az osztrákokat hátba támadja; ugyanakkor feltételezték, hogy a Garda-tón flottillát mozgósítanak, amely módot ad arra, hogy ezen a területen a szövetségesek szintén oldaltámadást indíthassanak. III. Napóleon azonban nem várt egyikre sem, hanem harcolt és megnyerte a harcot. A szövetséges táborból érkezett tudósításokból – ezekből más helyen közöljük mindazt, ami fontos – az is nyilvánvaló, hogy a harc volt az egyetlen járható út. A késlekedés fékezte volna a szövetséges csapatok győzelmi lendületét, az osztrákoknak pedig alkalmat adott volna arra, hogy számbeli fölényükkel kisebb ütközetekben megverjék őket.

Az osztrák hadsereg hadmozdulataiban Schlick alatt is ugyanaz a tétova bizonytalanság mutatkozik, amely korábban Gyulay vereségéhez és kegyvesztéséhez vezetett. Először a Lonato–Castiglione–San Cassiano–Cavriana–Volta-vonalon készültek csatára. Itt egy fennsík emelkedik fokozatosan a tó és a Mincio felé és kitűnő hadállások egész sorát kínálja, mindegyik erősebb és koncentráltabb az előzőnél, úgyhogy a fennsík peremének meghódítása nem a győzelmet, hanem csupán a csata első felvonását jelentené.

Az osztrákok jobbszárnyát a tó fedezte; balszárnyuk jelentősen hátravonódott, és így a Mincio vonalából közel tíz mérföld őrizetlen maradt. De ez nem volt hátrány, sőt ez volt valójában a hadállásban a legkedvezőbb, annál a körülménynél fogva, hogy a Minción túl fekszik az a négy erőd közé zárt veszélyes terület, ahová ellenség nem merészkedhetik, hacsak nem rendelkezik nagy számbeli fölénnyel. Mivel a Mincio vonalának déli végpontján Mantova uralkodik és a Minción túli terület Mantova és Verona hatóköréhez egyaránt tartozik, minden arra irányuló kísérletnek, hogy az osztrákokat a fennsíki elfoglalt hadállásban semmibe véve elvonuljanak mellettük a Mincio felé, hamarosan útját állnák; az előnyomuló hadsereg ez esetben azt látná, hogy összeköttetéseit megsemmisítik, maga viszont az osztrákok összeköttetéseit nem veszélyeztetheti. De az ilyen lépésben az lett volna a legveszélyesebb, hogy a fennsíkon tartózkodó osztrákok szemeláttára kellett volna végrehajtani, akiknek egyebet sem kellett volna tenniök, mint hogy egész vonalukat mozgásba hozzák és megrohanják az ellenség szétszéledt oszlopait, Voltából Goitót, Cavrianából Guidizzolót és Ceresarát, Castiglionéból Castelgoffredót és Montechiarót. Az ilyen csatában a szövetségesek rettenetes hátránnyal harcoltak volna, és a vége egy második Austerlitz[145] lehetett volna, felcserélt szerepekkel.

Ilyen volt az az állás, amelyet az osztrákok elfoglaltak; ezenkívül megvolt itt az a további előnyük, hogy az egész terepet tökéletesen ismerték, mert évek óta ez volt a színtere évi hadgyakorlataiknak, melyeket a legnagyobb arányokban hajtottak végre. A terepet, mint mondottuk, gondosan előkészítették a várt összecsapásra; a városokat és falukat megerősítették; és akkor az utolsó pillanatban, valamilyen katonai szempontból teljesen megmagyarázhatatlan okból, feladják a területet, cakumpak visszavonulnak a Mincio túlpartjára, ahol is 24-én megtámadják és végül megverik őket. Hogy a hadjárati terv e hirtelen és jelentős megváltoztatásának van-e valami köze Poroszország akciójához, amely hatalom állítólag a Mincio és az Adige négyszögét valamiképpen Németország védelmi rendszere részének tekinti, ez olyan kérdés, amelyre remélhetőleg alább több fény derül. Mindamellett egy dolog eléggé bizonyos Poroszországgal kapcsolatosan, éspedig az, hogy magatartása szükségképp meg fogja akadályozni Louis-Napoléont abban, hogy sokkal több csapatot irányítson Franciaországból Itáliába. Mint olvasóink már tudják, Poroszország a kilenc hadtestéből hatot mozgósított; vagyis behívta szolgálatra a Landwehrt[105]; ez olyan katonákból áll, akik a háromévi reguláris szolgálat letöltése után bizonytalan időre szabadságolt csapattestekhez tartoznak. E hat hadtestből ötnek az Alsó- és a Középső-Rajnánál kell hadállást elfoglalnia. Így a mostani időpont táján mintegy 170 000

poroszoknak kell Koblenz és Metz között hadvonalban lennie, és kétségtelenül még két másik szövetségi hadtestnek is, a bajorországinak és a badeninak. Württemberg és Hessen-Darmstadt szintén elfoglalják majd hadállásukat Badenban és a Pfalzban, ami további 100 000–120 000 főt tesz ki. Ilyen erőkkel szemben III. Napóleonnak csaknem minden emberre szüksége lesz, aki most Franciaországban rendelkezésére áll. Ebben az esetben tanácsosnak tarthatja, hogy egy magyar felkeléshez és Kossuth szolgálataihoz folyamodjék; abban persze eléggé biztosak lehetünk, hogy míg rá nem kényszerül, nem fog ilyen erőket igénybe venni.

Hogy Poroszország mármost valóban részt kíván-e venni a háborúban, az nagyon is kétséges; de nem lesz olyan könnyű ezt elkerülnie. Katonai rendszere, amely az egész felnőtt szolgálatképes népesség többségéből katonát farag, olyan terhet ró a nemzetre attól a pillanattól fogva, hogy a Landwehrt behívják – még ha csak az első korosztályt is –, hogy az ország semmiképpen sem állhat hosszabb ideig lábhoz tett fegyverrel. A jelen pillanatban nyolc tartomány közül hatban minden 20–32 éves szolgálatképes férfi fegyverben áll. Ez Poroszország egész kereskedelmi és ipari szervezetében óriási zűrzavart okoz; s az ország ezt csak azzal a feltétellel tudja elviselni, ha a katonákat haladéktalanul az ellenség ellen vezetik; maguk a katonák sem tudnák elviselni – néhány hónapon belül az egész hadseregben felütné fejét a zendülés. Amellett a nemzeti érzés oly magasra csap Németországban, hogy Poroszország, ha már idáig elment, nem léphet vissza. A bázeli békének[143], az 1805-ös és 1806-os határozatlanságoknak[326] és a Rajnai Szövetségnek[189] az emlékei még olyan elevenek, hogy a németek eltökélték: nem tűrik, hogy ravasz ellenfelük egyenként megverje őket. A porosz kormány nem tud ezen az érzésen úrrá lenni; megkísérelheti irányítani, de ha így tesz, kezét-lábát e mozgalomhoz köti, és a tétovázás minden nyoma árulás számba fog menni és vissza fog ütni a tétovázóra. Kétségkívül lesznek majd tárgyalási kísérletek, de most mindegyik fél annyira elkötelezte magát, hogy úgy látszik, semerre sincs kiút a labirintusból.

Ha viszont Németország részt vesz e háborúban, nem kétséges, hogy rövidesen egy újabb szereplő lép majd a színre. Oroszország tájékoztatta a kisebb német államokat, hogy beavatkozik, ha a németek nem ülnek ölbe tett kézzel, mialatt Ausztriát szétdarabolják. Oroszország két hadtestet von össze a porosz, kettőt az osztrák, egyet a török határon. Valamikor ez év folyamán megkezdhetné a hadjáratot; de bizonyára csak igen későn. Oroszországban a párizsi béke[34] óta nem soroztak újoncokat; a szabadságoltak száma a nagy háborús veszteségek következtében nem lehet nagy; és ha egy-egy hadtest, már a szabadságolt katonák visszahívása után is, eléri a 40 000 főt, az már

soknak mondható. 1860 előtt Oroszország nem indíthat támadó hadjáratot, és akkor sem több mint 200 000 vagy 250 000 emberrel. Mármost Németországban jelenleg északi bevetésre rendelkezésre áll négy porosz hadtest, 136 000 fő; a 9. és 10. szövetségi hadtest a tartalékhadosztállyal, mondjuk 80 000 fő; és legalább három osztrák hadtest, vagyis 140 000 fő; úgyhogy jelenleg védelmi háborúban, vagy akár Orosz-Lengyelország megtámadása esetén, Németországnak most sincs félnivalója Oroszországtól. De mihelyt Oroszország belép ebbe a háborúba, nemzeti szenvedélyekre és ellentétes osztályérdekekre történik majd hivatkozás, és a küzdelem olyan méreteket fog ölteni, hogy amellett az első francia forradalom háborúja is eltörpül.

The News from the War

A megírás ideje: 1859 június 24. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 július 8. (5682.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A Solferino melletti csata

A lovagi Ferenc József, akit a hamis Napóleon babérjai nem hagytak aludni, megmutatta nekünk, mit jelent az, ha „egy törzsökös hadúr" ragadja meg a kommandó gyeplőit. Már a múlt héten láttuk, hogy a hadseregnek előbb el kellett foglalnia a Castiglione magaslatain levő állást, abban a pillanatban pedig, amikor mindenki joggal várhatott csatát, kardcsapás nélkül és ok nélkül kiürítette az állást, hogy a Mincio mögé vonuljon. De Ferenc József ezt még nem tartotta elégnek ahhoz, hogy siralmas gyengeségét és következetlenségét tettekre váltsa. Alig ért a hadsereg a Mincio mögé, mikor a „hős ifjú" jobbat gondolt: nem volt az méltó egy Habsburghoz, így, minden ellenállás nélkül meghátrálni a csatatérről; a hadseregnek hátraarcot kell csinálnia, a Mincion megint átkelnie és az ellenséget megtámadnia.

Miután Ferenc József ezzel a gyerekes keresztül-kasul masírozással kellőképp megerősítette csapatainak legfelsőbb hadúrukba vetett bizalmát, az ellenség ellen vezette őket. Legfeljebb 150 000-en voltak, többre még az igazságbarát Bonaparte sem becsüli őket. Az osztrákok legalább tizenkét angol mérföld hosszú vonalon indítottak támadást. Tehát legfeljebb 12 500 fő jutott minden mérföldnyi (2100 lépés) frontterjedelemre, ami rövidebb vonalnál a körülményekhez képest bizonyára kielégítő erőviszony, de ilyen hosszú fronton feltétlenül túl gyenge, offenzívára pedig teljességgel alkalmatlan, mivel az egyes főlökéseket így semmiképpen sem lehetett elegendő nyomatékkal végrehajtani. Mármost ehhez még hozzájárult, hogy feltétlen fölényben volt az ellenség, az osztrák offenzíva tehát már eleve hibás volt; egy fölényben levő ellenség meglehetősen biztosra vehette, hogy az ilyen gyér vonalat valamelyik adott ponton áttörheti. Csütörtökön, június 23-án megkezdődött az osztrákok általános előnyomulása; mindenütt könnyűszerrel visszaűzték az ellenséges előcsapatokat, megszállták Pozzolengót, Voltát, Guidizzolót és este Solferinóig és Castelgoffredóig hatoltak előre. Másnap reggel az ellenséges élcsapatot még tovább visszavetették, közben a balszárny a Chiese közelébe jutott; de most nekiütköztek az ellenséges fő-

erőnek, s a csata általánossá lett. Az osztrákok mindkét szárnya előnyben maradt, kivált a jobbszárny, amely a piemontiakkal állt szemben és csúfosan helybenhagyta őket, úgyhogy itt az osztrákok nyilvánvalóan győztesek voltak. De a középen megmutatkozott a hibás diszpozíció. Solferino, a közép kulcsa, makacs harc után végül a franciák kezén maradt, s a franciák egyúttal erős túlerőt fejlesztettek fel az osztrák balszárny ellen. Ez a két körülmény arra indította Ferenc Józsefet, aki valószínűleg még utolsó emberét is bevetette, hogy parancsot adjon a visszavonulásra. Az osztrákok – nyilvánvalóan a legnagyobb rendben és üldözetlenül – visszavonultak és tökéletesen háborítatlanul átkeltek a Mincion.

A csata részletei már nem jutottak el hozzánk idejében, hogy még ebben a számban megtárgyalhassuk őket. De annyi bizonyos, hogy az osztrák csapatok megint kiemelkedő vitézséggel harcoltak. Ezt bizonyítja az állhatatos kitartásuk, 16 óra hosszat, fölényben levő ellenséggel szemben, és kiváltképp a rendezett és zavartalan visszavonulásuk. Úgy látszik, nem respektálják különösebben a francia urakat; Montebello, Magenta, Solferino láthatólag csak annyi benyomást tett rájuk, hogy bizonyosak benne: számszerű egyenlőség esetén nemcsak a franciákkal, hanem saját tábornokaik butaságával is megbirkóznak. Hogy 30 ágyút és állítólag 6000 foglyot vesztettek, ez igen szánalmas eredmény a győztes számára egy ilyen főcsatában; a sok falusi ütközet nem hozhatott neki kevesebbet. De amilyen ragyogóan viselkednek a csapatok a túlerővel szemben, olyan szánalmas megint a vezetésük. Határozatlanság, ingatagság, ellentmondó parancsok, mintha a csapatokat éppenséggel szándékosan akarnák demoralizálni – ez az, amivel Ferenc József három nap alatt jóvátehetetlenül tönkretette magát hadserege szemében. Siralmasabbat el sem lehet gondolni, mint ezt az arrogáns ifjoncot, aki nekiáll hadsereget vezényelni, és aki, mint szélben a nád, a legellentmondóbb befolyásoknak enged, ma az öreg Hessnek fogad szót, hogy holnap megint Grünne úr ellenkező tanácsára hallgasson, ma visszavonul és holnap hirtelen támad, és egyáltalában maga sem tudja soha, mit akar. Azonban most elege van, és megszégyenülve és leforrázva visszavonul Bécsbe, ahol szép fogadtatásban lesz része.

De a háború *csak most kezdődik*. Az osztrák erődök csak most válnak hatékonnyá; a franciáknak meg kell oszlaniok, mihelyt átkelnek a Mincion, és ezzel megkezdődik az egyes posztokért és állásokért vívott harc, az alárendelt részletütközetek sorozata, melyekben az osztrákoknak, *akiknek élén végre az öreg Hess áll*, még egészében csekélyebb erőkkel is nagyobb esélyeik vannak a győzelemre. Ha ezzel és erősítésekkel a harcolók közötti egyensúly aztán megint helyreáll, az osztrákok összpontosított túlerővel rá-

ronthatnak a megosztott ellenségre és tízszeresen felnagyított méretben megismételhetik a sommacampagnai és custozzai ütközeteket[158]. Ez a következő hat hét feladata. Egyébként csak most hívják be a tartalékokat, melyek az itáliai hadseregnek legalább 120 000 főnyi erősítést fognak hozni, míg Louis-Napoléon a porosz mozgósítás óta zavarban van, hogy honnan vegyen erősítést.

A háború esélyeit tehát a solferinoi ügy csak kevéssé változtatta meg. De van egy nagy eredmény: egyik fő-fő országló atyánk a legalaposabban felsült és egész ó-osztrák rendszere inog. Egész Ausztriában kitör az elégedetlenség a konkordátumvircsafttal[234], a centralizációval, a hivatalnokuralommal, és a nép azt kívánja, hogy bukjék az a rendszer, amely befelé elnyomással és kifelé vereségekkel tűnik ki. A hangulat Bécsben olyan, hogy Ferenc József sürgősen odasiet engedményeket tenni. Ugyanakkor egyéb országló atyáink úgyszintén a legörvendetesebben felsülnek; miután a – lovagi – régensherceg politikusként ugyanarról az ingatagságról és jellemtelenségről tett bizonyságot, mint Ferenc József tábornokként, a kis préda-államok[327] megint marakodni kezdenek Poroszországgal a csapatátvonulások miatt, a szövetségi katonai bizottság pedig kijelenti, hogy a felső-rajnai szövetségi szabadhadtestek ügyében tett porosz javaslatról csak teljes tizennégy napi gondolkodási idő után tud jelentést beterjeszteni. Az ügyek kitűnően bonyolódnak. De ezúttal a fejedelem urak anélkül sülhetnek fel, hogy nemzetiségünket veszély fenyegetné; ellenkezőleg, a német nép, mely egészen más nép az 1848-as forradalmasodás óta, elég erős lett ahhoz, hogy ne csak a franciákkal és oroszokkal, hanem a 33 országló atyával is megbirkózzék.

Die Schlacht bei Solferino
A megírás ideje: 1859 június 30.
A megjelenés helye: „Das Volk", 1859 július 2. (9.) sz.
Eredeti nyelve: német
Jelzés: ♌

[Friedrich Engels]

Történelmi igazságszolgáltatás

A solferinoi csatára vonatkozólag most már közöltünk minden hozzánk eljutott hivatalos beszámolót, valamint sok levelet mindkét táborból, beleértve a londoni „Times" kitűnő különtudósítását; s miután e dokumentumokat olvasóink elé tártuk, talán nem túl korai megvilágítanunk azokat a valóságos okokat, amelyeknél fogva Ferenc József elvesztette, III. Napóleon pedig megnyerte a csatát.

Amikor az osztrák császár újra átkelt a Minción, hogy támadjon, kilenc hadtest állt rendelkezésére, amelyek, az erődítmények helyőrségeit leszámítva, átlagosan négy-négy gyalogdandárnyi, vagyis összesen harminchat dandárnyi létszámmal jelenhettek meg a harctéren – egy-egy dandár átlagban 5000–6000 főt számlál. Támadó ereje ilymódon mintegy 200 000 főnyi gyalogságra rúgott. Ez a létszám, habár teljesen elegendő volt a hadmozdulat biztosításához, mégis kisebb vagy alig akkora volt, mint az ellenségé, mert az ellenség viszont tíz piemonti és huszonhat francia gyalogdandárt számlált. Mármost a franciák Magenta óta nagy erősítéseket kaptak szabadságolt katonákban és kiképzett újoncokban, akiket besoroltak ezredeikbe, és dandárjaik bizonyosan erősebbek voltak, mint az osztrákokéi, akiknek erősítései két friss hadtestből (a 10.-ből és 11.-ből) álltak, ami növelte ugyan a dandárok számát, de létszámukat nem. A szövetséges hadsereg teljes gyalogsági állománya (170 000 francia, 75 000 szardíniai) ennélfogva nyugodtan úgy becsülhető, hogy leszámítva a hadjárat kezdete óta elszenvedett veszteségeket, mondjuk 30 000-et, mintegy 215 000 főnyi gyalogos marad. Az osztrákok arra építettek, hogy hadmozdulataik gyorsaságára és a rajtaütésre hagyatkozhatnak, arra, hogy csapataik égnek a vágytól, hogy megtorolják a magentai vereséget és bebizonyítsák: nem alábbvalók ellenfeleiknél, valamint arra, hogy a gyors előnyomulás a Castiglione mögötti magaslatokra megint megszerezheti nekik az ottani erős állásokat; s bizonyára jogosult volt részükről a támadás, de csak azzal a feltétellel, hogy csapataikat a lehető legszorosabbra zárva összevonják, és hogy sebesen és erélyesen nyomulnak előre. Egyik feltétel sem teljesült.

Ahelyett, hogy Peschiera és Volta között egész haderejükkel előrenyomultak volna, biztosítandó Lonatóig és Castiglionéig az egész hegyvonulatot, a guidizzoloi síkot pedig rábízták volna a lovasságra és talán egy gyaloghadtestre, Mantovában hagytak egy hadtestet, a 2.-at, hogy védelmet nyújtson, ha esetleg rajtuk üt Napóleon herceg hadteste, melyet a közelben sejtettek. Nos, ha a mantovai helyőrség nem volt elegendő ahhoz, hogy külön hadtest segítsége nélkül is megvédje Európa legerősebb várát irreguláris támadással szemben, akkor az csakugyan igen furcsa fajta helyőrség lehetett. De láthatólag nem ez az indíték marasztalta a második hadtestet Mantovában. A tény az, hogy kiküldtek két másik hadtestet, a 11.-et és 10.-et, avégett, hogy megkerüljék a szövetségesek jobbszárnyát Asolánál, egy Chiese-parti városnál, Castelgoffredótól vagy hat mérfölddel délnyugatra, s oly távol a csatatértől, hogy mindenképpen csak késve érhettek oda. Szinte úgy látszik, hogy a második hadtestet arra szánták, hogy fedezze e megkerülő hadoszlop szárnyait és hátát Napóleon herceg esetleges odaérkezése ellen és ilymódon megakadályozza, hogy ezt a hadoszlopot magát megkerüljék. Ez az egész terv oly tökéletesen rávall a régi osztrák iskolára, annyira bonyolult, annyira nevetséges mindenki szemében, aki csatatervek tanulmányozásához szokott, hogy az osztrák vezérkart minden bizonnyal fel kell menteni a feltalálót terhelő minden felelősség alól. Egyedül csak Ferenc József és szárnysegéde, Grünne gróf fejében foganhatott meg ilyen anakronizmus. Így három hadtestet sikeresen ártalmatlanná tettek. A fennmaradó hatot* a következőképpen helyezték el: egyet, a 8.-at (Benedek) Pozzolengo és a Garda-tó között, hogy a dombokon tartsa azt az állást, amelynek középpontja és kulcsa San Martino. Az 5. (Stadion) Solferinót szállta meg; a 7. (Zobel) San Cassianót; az 1. (Clam-Gallas) Cavrianát. Délre, a síkságon a 3. (Schwarzenberg) előnyomult a Goitóból Castiglionéba vívő főúton Guidizzolónál, a 9. (Schaffgotsch) pedig délebbre Medole felé. Ezt a szárnyat előredobták, hogy a szövetségesek jobbszárnyát visszaszorítsa és támogatást nyújtson a 10. és 11. hadtestnek, amennyiben azok bármikor, ha ugyan valamikor is, történetesen odaérkeznének.

Ilymódon a ténylegesen bevetett hat hadtestet, amely voltaképpen és valójában az osztrák harcoló sereget alkotta, elnyújtották egy tizenkét mérföld hosszúságú vonalon, ami minden hadtestnek átlagban két mérföldnyi, vagyis 3520** yardnyi arcvonalat jelent. Ilyen hosszú vonalnak nem lehetett mélysége. De nem ez volt az egyetlen komoly hiba. A 3. és 9. hadtest

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: hetet – *Szerk.*

** *A „New York Daily Tribune"-ban*: 3540 – *Szerk.*

Goitóból nyomult előre, onnan, ahova visszavonulási vonaluk is vezetett; a szomszédos hadtesteknek, az 1.-nek és a 7.-nek a visszavonulási vonala Valeggióba irányult. Egyetlen pillantás a térképre, megmutatja, hogy ez excentrikus visszavonulást nyújt; kétségtelenül főleg ennek a körülménynek tulajdonítható, hogy a két hadtest oly csekély hatást ért el a síkságon.

Ez a huszonnégy, vagy ha feltesszük, hogy Benedeket megerősítették néhány csapattal a peschierai helyőrségből, huszonöt vagy huszonhat osztrák dandár számára megállapított hibás felállítás az előnyomulás vontatottsága miatt még hibásabbá vált. Az összevont osztrák hadsereg 23-án, amikor újra átkeltek a Mincion, egy gyorsított menettel délig eljutott volna a szövetségesek előretolt állásaihoz Desenzano, Lonato és Castiglione környékére, és ez módot adott volna arra, hogy a szövetségeseket az éjszaka beállta előtt visszaűzzék a Chieséig, úgyhogy a csata mindjárt előzetes osztrák sikerrel kezdődött volna. De a dombokon elért legtávolabbi pont Solferino volt, csupán hat mérföldnyire a Minciótól. A síkságon az elölhaladó csapatok egészen Castelgoffredóig jutottak el, tíz mérföldnyire a Minciótól, és ha ilyen parancsot kapnak, eljuthattak volna a Chieséig. Azután, 24-én, ahelyett, hogy virradatkor indultak volna, 9 órára volt kitűzve az előnyomulás megkezdése! Így történt, hogy a szövetségesek, akik hajnali 2 órakor indultak, 5 és 6 óra között megrohanták az osztrákokat. A következmények elkerülhetetlenek voltak. Harminchárom erős dandár huszonöt vagy huszonhat gyönge ellen (ezek mind már előzőleg be voltak vetve és súlyos veszteségeket szenvedtek), ez csak az osztrákok vereségét eredményezhette. Egyedül Benedek tartott ki öt vagy hat dandárjával egész napon át a piemonti hadsereggel szemben, amelynek tíz dandárja, a gárda kivételével, egytől egyig harcban állt; és meg is tartotta volna állását, ha a közép és a balszárny általános visszavonulása nem kényszeríti őt is meghátrálásra. A középen az 5. és 1. hadtest (8 dandár) 2 óra utánig tartotta Solferinót Baraguay d'Hilliers hadteste (6 dandár) és a gárda (5 dandár) ellen, a 7. hadtestet pedig (4 dandár) Mac-Mahon négy dandárja tartotta sakkban. Miután Solferinót végre bevették, a gárda előrenyomult San Cassiano ellen és ezzel az osztrák 7. hadtestet állása feladására kényszerítette. Végül Cavriana eleste délután 5 óra tájban eldöntötte a csata sorsát a középen és visszavonulásra szorította az osztrákokat. Az osztrák balszárnyon a 3. és 9. hadtest kialakulatlan küzdelmet folytatott Niel hadteste és Canrobert egyik hadosztálya (Renault) ellen, mígcsak később délután az utóbbi hadtest egy másik hadosztálya (Trochu) harcvonalba nem szállt és vissza nem űzte az osztrákokat Goito felé. Habár ez a nyolc osztrák dandár kezdettől fogva csaknem egyenlő erővel állt szemben, sokkal többet is tehettek volna, mint amennyit tettek.

Ha határozottan előnyomulnak Guidizzolóból Castiglione felé, felmenthették volna San Cassianónál a 7. hadtestet és ezzel közvetve támogathatták volna Solferino védőit; de mivel visszavonulási vonaluk Goitóba irányult, minden előre tett lépésük veszélyeztette volna azt, miért is olyan óvatossággal cselekedtek, amely ilyen csatában egyáltalán nem helyénvaló; de a gáncs persze azokat illeti, akik parancsot adtak a Goitóba való visszavonulásra.

A szövetségesek minden emberüket bevetették három dandár kivételével, kettőt Canrobert hadtestéből és egyet a piemonti gárdából. Ha mármost e három dandáron kívül valamennyi tartalékuk felhasználására szükségük volt, hogy nagynehezen kiharcolják a győzelmet, amelyet nem követett üldözés, hogyan alakult volna a csata, ha Ferenc József hasznát vehette volna annak a három hadtestének is, amely akkor valahol messze délen bolyongott? Tegyük fel, hogy az egyiket Benedeknek juttatja, egyet tartalékként Solferino és San Cassiano mögött helyez el, egyet meg általános tartalék gyanánt Cavriana mögött állomásoztat, milyen eredménnyel zárult volna akkor a csata? Egy pillanatig sem lehet kétséges. San Martino és Solferino bevételére tett ismételt és hiábavaló erőfeszítések után a piemontiakat és a francia középet megtörte volna az egész osztrák vonal végső és erőteljes előnyomulása, és az osztrákok, ahelyett, hogy visszavonultak a Mincio felé, a Chiese partjain fejezték volna be a napot. Nem a franciák verték meg őket, hanem saját császáruk arrogáns gyengeelméjűsége. A külső szárnyeli fölény és a belső gyatra vezetés miatt legyűrték őket, mégis töretlenül vonultak vissza, nem adtak fel semmit, csak a csatateret, és annyira sem fogott rajtuk a pánik, mint bármely csapaton, amelyet valaha látott a világ.

Historical Justice

A megírás ideje: 1859 július 6. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune". 1859 július 21. (5692.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A solferinoi csata

A solferinoi véres vereség és Ferenc József tolakodó butasága közötti összefüggést már a „Volk" előző számában fejtegettük.* Hogy ennek ellenére még túl is becsültük a „hős ifjú" éleselméjűségét, azt a csata részleteiről később nyilvánosságra hozott jelentések bizonyítják. Az 1859-es év olyan államvizsga elé állítja az 1849-es győzőket, amelyen sorra megbuknak.

Az osztrák hadseregnek június 23-án nem kevesebb mint kilenc hadtest állt rendelkezésére, ezek közül az 1., 2., 3., 5., 7., 8. egészben vagy részben már korábban bevetésre került, a 9., 10. és 11. azonban még egészen érintetlen volt, még nem került az ellenség elé. Az előbbi hat mintegy 130 000 főt, az utóbbi három mintegy 75 000 főt számlált összesen. Az ellenséget tehát legalább 200 000 fővel lehetett megtámadni. Mit tett mármost Ferenc József? A 10. és a 11. hadtestet Mantovából a Chiese melletti Asolának küldte, hogy a franciákat hátba támadják, és e hadmozdulatnak a közelben sejtett 5. francia hadtest (Napóleon herceg) esetleges támadása elleni fedezésére a 2. hadtestet otthagyta Mantovánál. Ezekután csak hat hadteste maradt, azaz huszonnégy dandárja, amelyekkel a francia–piemonti arcvonalat akarta megtámadni. De e hadmozdulatot olyan lassan végezték, hogy a hadsereg június 23-án este csak mintegy hat angol mérföldnyire táborozott a Minciótól és a 24-i előnyomulás csupán reggel 9 órára volt kitűzve. A 23-án az egész vonalon visszaűzött szövetséges előcsapatok, valamint hírszerzőik természetesen riadóztatták a francia tábort, és így történt, hogy nem az osztrákok támadtak 9 órakor, hanem őket támadták meg 5 órakor. A szövetségesek a 24 osztrák dandár ellen, amelyek összesen mintegy 136 000 főt számlálhattak, nem kevesebb, mint 33 dandár (9 piemonti dandárt = 45 000 fő, és 24 franciát** = 150 000 fő) fejlesztet-

* *V. ö. 399–401. old. – Szerk.*

** Piemontiak: Mollard hadosztály, Fanti hadosztály, Durando hadosztály – mindegyik à 2 dandár és a szavojai dandárok, valamennyi bevetve. Franciák: gárda – 4 dandár; 1. hadtest,

tek fel egymás után, vagyis legalább 195 000 főt, és ezenkívül még tartalékban hagytak egy piemonti (gárda-)dandárt és két francia dandárt (Bourbaki hadosztály). Tehát legalább 210 000 emberük volt a csatatéren. Ilyen túlerővel biztos volt a szövetségesek győzelme. Ennek ellenére Benedek tábornok a 8. osztrák hadtesttel győzelmesen visszaverte az egész piemonti hadsereg támadásait és a jobbszárnyon teljes győzelmet aratott, noha saját hadtestének csak négy dandárnyi ereje volt és a peschierai helyőrségtől legfeljebb talán még egy ötödik dandárnyi erősítést kapott. A középet, ahol tizenkét gyenge osztrák dandár helyezkedett el, tizennégy erős francia dandár megtámadta és leverte, a balszárnyat pedig, nyolc dandárt, hosszú harc után szintén visszaszorította tíz erősebb francia dandár, melyekhez azonfelül a nagy létszámú francia lovasság és tüzérség csatlakozott. Ezen a szárnyon, valamint a középen helyénvaló lett volna tömegesen felállítani az osztrák tüzérséget, de Ferenc József jobbnak látta a tartaléktüzérség tizenhárom ütegét (104 ágyú) nyugodtan otthagyni Valeggióban, anélkül, hogy egyetlen lövést is tegyen! A francia tüzérségi tűz fölénye tehát egész egyszerűen megmagyarázható, nem a vontcsövű ágyúk kiválóságából, hanem a tehetetlen és tanácstalan zűrzavarból, amely az osztrák császár fejében honol, aki lövegtartalékait be sem vetette a tűzbe.

De hol marad a 10. és a 11. hadtest? Mialatt a Garda-tótól Guidizzolóig folyt a tusa, ők messze délen a síkságon bolyongtak; a 11. hadtest állítólag messziről látott néhány ellenséges csapatot, a 10. ennyire sem jutott; és mire a csata eldőlt, a két hadtest még nem is lőhetett, sőt annyira távol voltak még, hogy Canrobert, akinek ez ellen a franciák előtt ismeretes megkerülés ellen frontot kellett alkotnia, egy hadosztály kivételével az összes csapatait felhasználhatta az osztrák főserea ellen és eldönthette a harcot az osztrák balszárnyon.

A 2. hadtest közben frontot alkotott Mantovánál Plon-Plon herceg képzeletbeli támadása ellen, aki is aznap hadseregével együtt Parmában ünnepeltette magát, nyolc napi menetre a harctértől!

Csattanós bizonyítékunk van itt arra, hogy mit jelent az, ha egy német törzsökös „hadúr" kommandíroz. Két hadtestet (50 000 fő) hiábavalóan sétáltatnak jó távol a csatatértől, egy harmadik (20 000 fő) Mantovában frontot alkot a kék levegőég ellen és 104 ágyú haszontalanul parkol Valeggió-

---

Baraguay – 6 dandár; 2. hadtest, Mac-Mahon – 4 dandár; 3. hadtest, Canrobert – 4 dandár bevetve, 2 tartalékban; 4. hadtest, Niel – 6 dandár bevetve. Összesen 33 dandár bevetve, 3 tartalékban. Mindezek az adatok Kis Napóleon hivatalos jelentéséből valók. Egyébként csakis a *gyalogságot* soroljuk fel. – *Engels jegyzete.*

nál, tehát az összes harci erők teljes egyharmadát és az egész tartalékot és tüzérséget szándékosan eltávolítják a csatatérről, csakhogy a többi kétharmadot nagy fölényben levő erők céltalanul agyonnyomhassák, – ilyen napnál világosabb hülyeséget csak egy német országló atya követhet el!

Az osztrák csapatok olyan kiváló bátorsággal verekedtek, hogy a másfélszeres fölényben levő szövetségeseknek csak a legnagyobb erőfeszítések árán sikerült őket három pont közül kettőn visszaűzni, és még ez a túlerő sem volt képes rendetlenséget okozni köztük vagy üldözési kísérletet lehetővé tenni. Milyen is lehetett volna a csata kimenetele, ha az a Ferenc József által szétaprózott 70 000 ember és 104 ágyú Volta és Pozzolengo között tartalékállást foglal el? A franciák kétségtelenül vereséget szenvednek, és ezzel a hadjárat a Minciótól és a Chiesétől megint a Ticinóhoz tevődött volna át. Az osztrák csapatokat nem a szövetségesek győzték le, hanem saját császáruk butasága és akarnoksága. Ha egy osztrák katona előőrs-szolgálatban a legcsekélyebb tévedést véti, ötven botot vernek rá. A legkevesebb, amit Ferenc József megtehet, hogy durva baklövéseit és fejetlenségeit némiképp levezekelje, az, hogy jelentkezik Hess tábornoknál a maga jól megérdemelt ötvenjéért.

A háborút most átjátszották az erődnégyszögre, és kezd megmutatkozni az erődök első hatása a szövetségesek manővereire: *meg kell oszlaniok*. Egy különítmény visszamaradt Bresciánál, hogy szemmel tartsa a tiroli hágókat. Az 5. francia hadtest (Plon-Plon) Goitónál van felállítva Mantova ellen és megerősítették egy hadosztállyal. Peschiera ostromára felhasználták a piemonti hadsereg nagy részét. Peschierát, amely korábban egy kis erődítmény volt, állítólag 1849 óta egy előretolt erődfélkörrel elsáncolt táborrá változtatták (lásd „Revue des deux Mondes"[328], 1859 április 1.); ha ez így van, a piemontiaknak bőven akad majd dolguk, és a Verona elleni „operációkhoz", amelyeket Louis Bonaparte oly pompázatosan beharangoz, már csak az egy hadosztállyal és a solferinoi veszteségekkel meggyengült francia hadsereg (25 dandár, aligha sokkal több 130 000 főnél) marad meg. Ha Hess most valóban átvette a parancsnokságot, mégpedig korlátlan teljhatalommal, bizonyára hamarosan alkalmat talál majd arra, hogy egyes győztes ütközeteket megvívjon és ezzel előkészítsen egy nagyobb győzelmet. A franciákhoz erősítésként úton van a lyoni hadsereg három hadosztálya és, mint hírlik, még a párizsi hadsereg egy hadosztálya is, összesen vagy 50–60 000 fő. Az osztrákokhoz a 6. hadtest Dél-Tirolból, a 4. Trieszẗből és ezenkívül még az Itáliában állomásozó ezredek negyedik, tábori zászlóaljai, azaz legalább 54 zászlóalj öreg katona, úgyhogy az összes osztrák erősítések majdnem 100 000 főre fognak rúgni. De az osztrákok szempontjá-

ból végtére is az a fődolog, hogy az egyensúly a csatatéren nem is annyira friss utánpótlások, mint inkább egy egységes és értelmes parancsnoklás révén álljon helyre, és ez csak úgy történhetik meg, hogy félreállítják a hivatatlan Ferenc Józsefet és Hess átveszi a teljes parancsnokságot.

Die Schlacht von Solferino

A megírás ideje: 1859 július 7.

A megjelenés helye: „Das Volk",
1859 július 9. (9.) sz.

Eredeti nyelve: német

Jelzés: ♀

[Karl Marx]

Erfurtoskodás 1859-ben[329]

A reakció végrehajtja a forradalom programját. Ebben a látszólagos ellentmondásban gyökerezik a napóleonizmus ereje, amely még ma is az 1789-es forradalom letéteményesének tekinti magát, ebben gyökerezik Ausztriában a Schwarzenberg-féle politikának a sikere, amely 1849 ködös egységmámorát világos, pozitív koncentrációban összefoglalta, úgyszintén a parlamentáris szövetségi reform kísértete, amely most a porosz kezdeményezéssel bejárja Kis-Németországot[33]$_0$ és Jacobus Venedey és Zais polgártársak részvételével a 48-as forradalom sírjain burleszk szellemtáncot lejt. Persze a forradalomnak ez a programja a reakció kezében az illető forradalmi törekvések szatírájává lesz, s ilyenképpen halálhozó fegyverré a kibékíthetetlen ellenség kezében. Hiszen a reakció úgy tölti be a forradalom követeléseit, ahogy Louis Bonaparte betölti az itáliai nemzeti pártéit. A tragikomikus ebben a folyamatban az, hogy a szegény bűnösök, akiket itt saját frázisaikra és butaságaikra akarnak felakasztani, torkukszakadtából kiabálják, hogy brávó!, miközben az ítéletvégrehajtó nyakukra hurkolja a kötelet, és saját kivégzésüket őrjöngve megtapsolják.

Ahogy 1848-ban az ismert márciusi követelések[331], melyeket az akkor „forradalminak" nevezett párt fogalmazott és igen ügyes szervezéssel terjesztett, körbe jártak Landtagról Landtagra, zavargásról zavargásra, úgy ünnepli most diadalmenetét Közép- és Dél-Németországban egy *„Nyilatkozat"*[332]; úgy látszik, ez a nyilatkozat a régensségi mot d'ordre* a fegyveres közvetítés érdekében óhajtott „népi mozgalom" részére. Ez a régensségi program, amely a nagyon jellemző *„Nassaui nyilatkozat"* nevet viseli, mivel először a haza nassaui** honatyái fogadtak el – régi barátunknak, Zais úrnak elöljártával –, a következőket proklamálja: „Ausztriát nem szabad a mostani háborúban magára hagyni, mert ez a háború esetleg német

* – jelszó – *Szerk.*

** Nassauisch: potyázót, élősdit *is jelent – Szerk.*

érdekeket fenyeget. Ellenben Németországnak kötelessége" (hivatása – mondaná von Schleinitz úr), „hogy Ausztriától reformokat kívánjon, nevezetesen a kor megalapozott követeléseinek megfelelő állapot szavatolását is Itáliában. A katonai és *politikai* vezetést a küszöbönálló harcban át kell ruházni Poroszországra. De az ilyen vezetéssel az erőteljes szövetségi kormányzat *tartós* szükségletének *még nem*" (!) „tettünk eleget; egyfelől a *német központi hatalom újjáalakításától*, valamint másfelől az alkotmány *helyreállításától*, mely lezárását" (csúcsát – szokta volt von Gagern úr mondani) „egy német *népképviseletben* nyeri el, a német népet nem lehet többé megfosztani."

Ezt a nassaui nyilatkozatot, mely „kinyilatkoztatásnak" is neveztetik, máris elfogadták a konstitucionalista és demokrata notabilitások Darmstadtban, Frankfurtban, Württembergben – itt Reyscher, Schott, Vischer, Duvernoy, Ziegler stb. írták alá összhangzatos összevisszaságban –, Délnyugat-Németország, Frankföld és Türingia „liberális" sajtója pedig azt prédikálja róla, hogy ez az a csodatévő evangélium, mely megmentendi Németországot, szőröstül-bőröstül kiírtja a welsch császárságot, visszaadja Venedey úrnak napidíjait és megalapozza Zais polgártársnak politikai jelentőségét.

Ez tehát a kutya magva:[333] Egy ilyen kicsinyes trükkel, amely a gyerekessé lett birodalmi nyárspolgárok tökéletes együgyűvé válására spekulál, a porosz hivatás elsinkófálná a szövetségi gyűléstől az oly lovagi módon kiharcolt és drágán megfizetett bronzelli babérokat[196]! Meg kell vallanunk, hogy előttünk nagyon kevés respektusa van az olyan hivatásnak, amely ahelyett, hogy nyíltan felképelné az Eschenheimer Gasse[334] urait, amit szívesen megtennének, de nem mernek megtenni, azzal inzultálja őket, hogy biztos távolságból a Schott, Zais és Reyscher urakat vágja a fejükhöz. Ha a berlini állambölcsesség más eszközt nem ismer „Németország megmentésére", mint a boldogult von Radowitz úr hagyatékának és boldogtalan gothai embereinek[280] second-hand* megvásárlását, ám teremtsen akkor békét bármily feltétellel és vesse alá magát ellenállás nélkül a francia–orosz diktatúrának, merthogy fogalma sincs ama harc komolyságáról, melyet az itáliai szabadsághadjárat vezetett be.

De hogy még mindig akadnak hazafias notabilitások, akik egy „nassaui nyilatkozatban" megtalálják szegényes lelkületük elégséges kifejezését és annak a kényelmes meggyőződésnek élnek, hogy a 48-as birodalmi parlamenteskedés gyenge utánzatával olyan népi mozgalmat hívhatnak létre,

* – másodkézből való – *Szerk.*

mely elég erős felvenni a harcot Oroszország és Franciaország egyesült zsarnokságával, ez csak azt bizonyítja, mennyire igaza van H. Heinének, amikor azt mondja, hogy „az igazi bolondság éppoly ritka, mint az igazi bölcsesség". Mert a nassaui nyilatkozók bolondsága ízig-vérig nem-igazi, hazug és gyáva, egy bohócálarc, amelyet ezek az urak felraknak azért, hogy beszámíthatatlan bolondháziak látszatába kerüljenek, mert maguk is szégyellik siralmas tanácstalanságukat és tétlenségüket és azt hiszik, mentesülhetnek a felelősségtől, ha senkiháziak gyanánt a közszánalomra apellálnak.

„Újjáalakított központi hatalom", „népképviselettel" – nagyszerű fegyver ez a megtébolyult bonapartizmus és a kétségbeesésbe kergetett cárizmus ellen, melynek német földön kell harcolnia belülről fenyegetett létezéséért! Úgy vélném, 1848-ban és 1849-ben mindkettőből elegünk volt ahhoz, hogy eljussunk arra a belátásra: minden népi mozgalom halott, amely forradalmi erejét egy alkotmányozó népképviseletre vesztegeti.

Die Erfurterei im J. 1859

A megírás ideje: 1859 július 9. körül

A megjelenés helye: „Das Volk",
1859 július 9. (10.) sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

Mit nyert Itália?

Az itáliai háború véget ért. Napóleon ugyanolyan hirtelen és váratlanul fejezte be,[335] mint ahogy az osztrákok elkezdték. Bár rövid volt, sokba került. Néhány hétre sűrítette sok jóval hosszabb háborúnak nemcsak a hőstetteit, az inváziói és elleninváziói, a meneteléseit, a csatáit, a hódításait és a veszteségeit, hanem emberéletben és pénzben való ráfordításait is. Némelyik eredménye eléggé kézzelfogható. Ausztria területet vesztett; katonai vitézségének hírén komoly csorba esett; és büszkeségét mélyen megsebezték. De félő, hogy a tanulságok, amelyeket levont, ha ugyan levont, inkább katonai, semmint politikai jellegűek, és ha e háború következtében bármi változtatásokra szánná rá magát, ezek inkább kiképzésbeli, fegyelembeli és fegyverzetbeli változtatások lesznek, semmint politikai rendszerére vagy kormányzati módszereire vonatkozók. Talán megtért és hitet tesz a vontcsövű ágyú hatékonysága mellett. Talán bevezeti hadiszolgálatába a francia zuávok valamiféle utánzatát. Ez sokkal valószínűbb, mint az, hogy lényegesen módosítaná kormányzatát maradék itáliai tartományaiban.

Ausztria, legalábbis egyelőre, elveszítette Itália feletti gyámságát is, amelyhez Szardínia óvásai és panaszai ellenére ragaszkodott, s e gyámsághoz való ragaszkodása adott okot a lezajlott háborúra. De jóllehet Ausztria egyelőre kénytelen volt erről a tisztségéről lemondani, a tisztség maga úgy látszik nem betöltetlen. Igen jellemző tény, hogy Itália ügyeinek új rendezéséről egy rövid megbeszélésen döntöttek, amely Franciaország és Ausztria császára között zajlott le — mindkettő külföldi, mindketten külföldi hadsereg élén állnak —, és hogy ebben a rendezésben nemcsak annak a formalitásnak a mellőzésében állapodtak meg, hogy akár csak a látszat kedvéért tanácskoztak volna a megbeszélés tárgyait képező felekkel, hanem anélkül, hogy ezeknek tudomásuk lett volna arról, hogy ilyképpen alkudoznak és rendelkeznek felőlük. Az Alpokon túlról érkező két hadsereg találkozik és csatázik a lombardiai síkokon. Hatheti harc után ezen idegen hadseregek idegen hadurai nekilátnak az itáliai ügyek eligazításának és elrendezésének anélkül, hogy

egyetlen itáliait is bevonnának tanácskozásukba. Szardínia királyának, akit katonai tekintetben francia tábornoki szintre helyeztek, úgy látszik nem volt több része vagy szava a végső rendezésben, mint ha valóban csupán francia tábornok lett volna.

Szardínia Ausztria ellen hangoztatott heves panaszainak nem csupán az volt az alapjuk, hogy Ausztria igényt tartott az itáliai ügyek feletti általános főfelügyeletre, hanem az is, hogy minden létező visszaélésnek ő volt a védőügyvédje; hogy az volt a politikája: fenntartani a dolgokat úgy, ahogy voltak, beavatkozott itáliai szomszédai belső igazgatásába és jogot formált arra, hogy fegyveres erővel elnyomja ez országok lakosságának minden kísérletét, amely politikai helyzetük megváltoztatására vagy megjavítására irányult. És vajon az itáliai érzésnek és óhajoknak vagy a forradalomra való ama jognak, melynek Szardínia volt a patrónusa, több tisztelettel adóznak-e az új elrendezés során, mint a régiben? A Pótól délre fekvő itáliai hercegségeket, habár felajánlott segítségüket a háborúban elfogadták, a békeszerződés értelmében, úgy látszik, visszaszolgáltatják elűzött hercegeiknek. Itália egyetlen részében sem merült fel annyi panasz a rossz kormányzatra, mint az egyházi államokban. Ezeknek az államoknak a rossz igazgatását és azt a pártfogást és segítséget, amelyet Ausztria ennek a rossz igazgatásnak adott, kiváltképpen az eddigi itáliai állapotok egyik legrosszabb, ha ugyan nem a legrosszabb vonásaként emlegették. De habár Ausztria kénytelen volt lemondani az egyházi államok feletti fegyveres védnökségéről, e területek szerencsétlen lakossága semmit sem nyert a változással. Franciaország ugyanolyan mértékben támogatja a Szentszék világi hatalmát, ahogy Ausztria mindig is támogatta; s mivel az itáliai hazafiak szerint a római kormány visszaélései elválaszthatatlanok papi jellegétől, javulásra úgy látszik nincs remény. Franciaország a mostani helyzetében, mint a pápa egyedüli védnöke, ténylegesen nagyobb felelősséget vesz magára a római kormány visszaéléseiért, mint Ausztria valaha is.

Az itáliai szövetségre vonatkozólag, amely részét képezi az új rendezésnek, a következőket kell megjegyezni: Ez a szövetség vagy politikai realitássá lesz, melynek bizonyos fokú hatalma és befolyása van, vagy merő ámítás. Az utóbbi esetben Itália egyesítése, szabadsága és fejlődése mit sem nyerhet vele. Ha pedig realitás, vajon mit várhatunk tőle, ha tekintetbe vesszük, hogy milyen elemekből tevődik össze? Ausztria (amely e szövetségben a velencei tartományt vagy királyságot képviseli), a pápa és a nápolyi király, akiket a zsarnokság érdekei fűznek össze, könnyen diadalmaskodhatnak Szardínia felett, még akkor is, ha a többi kisebb államok Szardínia mellé állnak. Sőt, Ausztria ezt az új alapot, melyen lábát megvetheti, fel tudja

használni arra, hogy ellenőrzést szerezzen a többi itáliai állam felett, ez pedig enyhén szólva ugyanannyira kifogásolható, mint az az ellenőrzés, amelyet azelőtt a velük kötött különszerződésekre hivatkozva kívánt gyakorolni.

What has Italy gained?

A megírás ideje: 1859 július 12. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 július 27. (5697.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

A béke

Az „Europa" útján kapott értesüléseinkből úgy tűnik, hogy az itáliai szövetség, melyet III. Napóleon úgy jelentett be, mint Ferenc Józseffel kötött békéjének egyik bázisát, arányaiban igen bizonytalan és ingatag dolog. Egyelőre ez egyszerűen csak egy elképzelés, amelyhez Ausztria hozzájárult, de melyet még az itáliai kormányok elé kell terjeszteni. Úgy látszik, hogy a csatlakozásba nem egyezett bele még Szardínia sem, melynek királyával mellesleg a béke megkötésekor láthatólag nem tanácskoztak, noha természetesen azt kell tennie, amit mondanak neki; közben az a hír járja, hogy a pápa*, akit a szövetség tiszteletbeli fejének javasolnak, megírta Louis-Napoléonnak, hogy a katolikus hatalmakhoz fog fordulni védelemért – eléggé kétes menedék e pillanatban, amikor éppen Franciaországgal szemben kíván védelmet kapni. Ami Toszkána, Parma és Modena nemrég száműzött uralkodóit** illeti, úgy látszik visszahelyezik őket trónjukra; s ilyen körülmények között kétségtelenül hajlandók lesznek bármiféle szövetséghez csatlakozni, amelyet diktálnak nekik. A nápolyi királyról azonban, aki ma Itália egyetlen független uralkodója, egyáltalán semmit sem hallunk; nem lehetetlen, hogy ő kereken elutasítja a csatlakozást. Még kérdés tehát, lesz-e egyáltalán szövetség, és még nagyobb kérdés, hogy milyen természetű lesz, ha sikerül megalakulnia.

Fontos tény, amely most először vált bizonyossá, hogy Ausztria megtartja mind a négy nagy erődítményét, és területeinek a Mincio lesz a nyugati határa. Így még mindig kezében tartja Észak-Itália kulcsát, és előnyt húzhat bármely váratlanul felmerülő helyzetből, hogy visszaszerezze azt, amit most kénytelenségből feladott. Ez a tény egymagában is mutatja, milyen tökéletesen megalapozatlan Napóleonnak az a nagyhangú állítása, hogy tulajdonképpen elérte a célját, Ausztria kiűzését Itáliából. Valóban nem túlzás azt mondanunk, hogy ha a háborúban ő mért vereséget Ausztriára, a békekötésnél viszont Ausztria mért döntő vereséget őrá. Ausztria csak arról mondott

* IX. Pius – *Szerk.*

** II. Lipót, V. Ferenc és (Bourbon) Lujza – *Szerk.*

le, amit elhódítottak tőle, semmi egyébről. Franciaország mintegy százmillió dollár és mintegy ötvenezer fiának élete árán megkapta az ellenőrzést Szardínia felett, katonáinak sok dicsőséget szerzett, császárának pedig a nagyon szerencsés és mérsékelten sikeres tábornok hírnevét. A császárnak ez sok; Franciaországnak, amely minden költséget viselt és minden veszteséget elszenvedett, kevés; nem meglepő, ha Párizsban elégedetlenség uralkodik.

A háború ilyetén hirtelen befejezését Napóleon azzal indokolta, hogy az Franciaország érdekeivel összeegyeztethetetlen arányokat öltött. Más szavakkal: kezdett forradalmi háborúvá válni, olyan vonásokkal, mint egy római lázadás és egy magyarországi felkelés. Figyelemreméltó tény, hogy a solferinoi csata küszöbén ugyanez a Napóleon valósággal unszolta Kossuthot, aki meghívására meglátogatta őt táborában: vállalkozzék forradalmi felforgatásra a szövetségesek érdekében. E csata előtt tehát nem félt azoktól a veszedelmektől, amelyektől rögtön utána megrettent. Hogy a körülmények megváltoztatják a dolgokat, ez nem új észrevétel; ám a jelen esetben alkalmazható erre. Szükségtelen azonban szaporítani a bizonyítékokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy ez az ember ugyanolyan színtisztán önző, mint amilyen lelkiismeretlen, s hogy miután ötvenezer ember vérét ontotta személyes becsvágyának kielégítésére, most kész esküvel megtagadni és sutba dobni még a képmutató színlelését is mindazon elveknek, amelyek nevében mészárszékre vitte őket.

A mostani rendezés egyik első eredménye a Cavour-kormány bukása; a szardíniai kormánynak távoznia kellett. Gróf Cavour ugyan Itália egyik legokosabb embere és egyáltalán semmi része nem volt a békekötésben, de a közfelháborodással és csalódottsággal szemben nem tudott megállni. Valószínűleg sok időbe telik, mire megint hatalomra jut. És sok időbe telik, mire Louis-Napoléon megint rá tudja szedni akár csak az érzelgősöket és a lelkesedősöket is arra, hogy a szabadság bajnokát lássák benne. Az itáliaiak most ádázabban fogják őt gyűlölni, mint a zsarnokság és az árulás bármely más képviselőjét; és nincs miért meglepődnünk, ha az itáliai gyilkosok tőrei ismét az életére törnek annak az embernek, aki ígérte és állította, hogy kivívója lesz Itália függetlenségének, s aztán hagyta, hogy Ausztria Itália nyakába telepedjék, csaknem olyan szilárdan, mint bármikor azelőtt.

The Peace

A megírás ideje: 1859 július 15.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 július 28. (5698.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

A villafrancai szerződés

Ha a háború, amelyet Louis-Napoléon Itália felszabadításának ürügyén felszított, általános eszmei zűrzavarra, a pozíciók eltolódására s az emberek és a dolgok olyan prostitúciójára vezetett, amely példa nélkül áll Európa történetében, a villafrancai béke[335] viszont megtörte a végzetes varázst. Bármiket beszéltek is Louis-Napoléon ravaszságáról, ez a béke lerombolta presztízsét és elidegenítette tőle még a francia népet és a francia hadsereget is, holott legfőbb célja éppen az volt, hogy dinasztiájához láncolja őket. Ha azt mondja ennek a hadseregnek, hogy félelmében kötött békét, mert tartott Poroszországtól és az osztrák erődnégyszögtől, akkor olyasmit mond, ami csak utálkozást kelthet szívükben. És ha azt mondja e népnek, amelynek minden fia született forradalmár, hogy diadalmenetében csak az a tény tartóztatta fel, hogy a következő előre tett lépésnél már óhatatlanul a forradalom lett volna a szövetségese, biztos lehet benne, hogy sokkal nagyobb bizalmatlansággal és viszolygással tekintenek rá, mint arra a mumusra, amellyel ijesztgeti őket. Az egész mai Európában páratlan az a kudarc, amelyet Louis Bonaparte az itáliai háborújával vallott. A humbug szétpukkant Villafrancában. A tőzsdespekulánsok ujjongnak, a leforrázott demagógoknak leesett az álluk, a becsapott olaszok remegnek a dühtől, a „közvetítő hatalmak" siralmasan leszerepeltek, a Louis Bonaparte demokratikus küldetésében hívő britek és amerikaiak szégyenüket semmitmondó tiltakozások és leleményes magyarázatok mögé rejtik; azokról viszont, akik szembe mertek szállni az önámítás özönével – kockáztatva még azt is, hogy az osztrák szimpátiákkal vádolják őket –, most bebizonyosodott, hogy csakis nekik volt igazuk.

Nézzük először, mi módon is kötötték meg ezt a szerződést. A két császár találkozik; Ferenc József átengedi Lombardiát Bonaparte-nak, ez Viktor Emánuelnak ajándékozza, akit, noha láthatólag ő a főszemély ebben a háborúban, be sem engedtek a békét rendező értekezletre. A két szerződő fél gúnyosan mosolyog azon az elképzelésen, hogy akár csak a látszat kedvéért meghallgassák annak az emberi jószágnak a hangját, amellyel így kufárkod-

nak. Ferenc József rendelkezik a tulajdona felett; III. Napóleon szintúgy. Ha földbirtok-átruházásról lett volna szó, egy jogügyi tisztviselő jelenléte és bizonyos törvényes formalitások betartása elengedhetetlen lett volna. Hárommillió ember átruházásakor ilyesmi nincs. Még Viktor Emánuelnak, annak az egyénnek, akire a tulajdont végül ráruházzák, sem kérik beleegyezését. Ekkora megaláztatás túl sok volt egy miniszternek, és Cavour lemondott. Egy király persze mondhatja egy annektált országról, amit a római császár mondott a behajtott pénzről: Non olet.* Talán nem érzi rajta a sértés szagát.

Feltesszük, hogy ezt nevezik az „Idées Napoléoniennes"[315] szótárában „a nemzetiségek visszaállításának". A bécsi kongresszus[204], ha ügyleteit a villafrancai üzlettel vetjük egybe, maga is forradalmi elvekkel és népi szimpátiákkal gyanúsítható. Az olasz nemzetiséget szándékos sértésként egy olyan egyezménnyel akarják beiktatni, amely nagy betűkkel hirdeti, hogy Itáliának nem volt része az Ausztria elleni háborúban és ezért nincs beleszólása az Ausztriával való béke megkötésébe. Garibaldi és bátor hegylakói, a toszkánai, parmai, modenai és romagnai felkelések[276], maga Viktor Emánuel és elözönlött országa, szétzilált pénzügyei, megtizedelt hadserege – mindez mit sem számít. Háború volt egy Habsburg és egy Bonaparte között. Itáliai háború nem volt. Viktor Emánuel még az alárendelt szövetségesnek kijáró tiszteletre sem támaszthat igényt. Nem volt küzdőfél; csak szerszám volt, s ennélfogva kirekesztik azokból a jogokból, amelyek a nemzetek törvénye szerint minden társ-hadviselőt megilletnek, akármilyen parányi. Azt a megbecsülést sem kapja meg, amely kijutott a német mediatizált fejedelmeknek[336] az 1815-ös békében. Ő csak szerény és szegény rokon, hadd kebelezze be csendben a gazdag és hatalmas unokabátyja asztaláról lehullott morzsákat.

Ha most rátérünk a tartalomra – úgy értjük, a hivatalos tartalomra – a villafrancai szerződésben, azt fogjuk látni, hogy az teljes összhangban van elrendezésének módszerével. Lombardiát átadják Piemontnak, de ugyanezt az ajánlatot, kedvezőbb feltételekkel és hátrányos megkötések nélkül, Ausztria 1848-ban megtette Károly Albertnek és Lord Palmerstonnak.[337] Abban az időben semmiféle idegen hatalom nem sajátította ki az itáliai mozgalmat. Az átengedés Szardíniának, nem Franciaországnak történt volna; úgy volt, hogy Velencét is leválasztják az osztrák területekről és független itáliai állammá alakítják, nem az osztrák császárral, hanem egy osztrák főherceggel az élén. Ezeket a feltételeket akkor a nemeslelkű Palmerston fity-

* – Nincs szaga.[38] – *Szerk.*

málólag elutasította, nagyon is gyatránák bélyegezvén ahhoz, hogy ez lehessen az itáliai függetlenségi háború befejezése. Ugyanezt a Lombardiát most francia ajándékként adják a szavojai dinasztiának, Velence pedig az erődnégyszöggel, beleértve a Mincio mentén lévőket, Ausztria karmai között maradna.

Itália függetlensége ilymódon átváltozott Lombardia függésévé Piemonttól és Piemont függésévé Franciaországtól. Ausztria büszkeségét, meglehet, megalázta, hogy át kellett adnia Lombardiát, de valóságos hatalmát inkább megerősítette egy olyan területnek a kiürítése, mely katonai erőinek egy részét lekötötte anélkül, hogy védhető lett volna idegen invázióval szemben, és anélkül, hogy fenntartásuk költségeit megfizette volna. A Lombardiában hiábavalóan elköltött erőforrásokat most másutt jobb célra lehet fordítani. Amit megtart Ausztria: uralkodó katonai helyzete, melyből bármely kedvező alkalommal rátörhet gyenge szomszédjára; annak pedig valójában csak a gyengesége növekedett – védtelen határával, zavargó, elégedetlen és gyanakvó alattvalóival –, ugyanakkor még az ürügyét is elvesztette arra, hogy Itália jogait képviselje. A dinasztikus alkut megkötötte, de nemzeti küldetéséről lemondott. Szardínia független államból megtűrt állammá süllyedt, melynek térden kell csúsznia nyugati védelmezője előtt, hogy helytállhasson keleti ellenfelével szemben.

De ez nem minden. A szerződés feltételei szerint Itáliát a Német Szövetség[123] mintájára itáliai konföderációvá akarják alakítani, a pápa tiszteletbeli elnöklete alatt. Úgy látszik azonban, hogy e Napóleoni Eszme megvalósítása némi nehézségbe ütközik, és majd csak ezután derül ki, hogyan birkózik meg III. Napóleon azokkal az akadályokkal, amelyek hóbortjának útjában állnak. Akárhogyan alakulnak ugyanis a dolgok, nem kétséges, hogy az ilyen konföderáció, a pápával az élén, csak az ő hóbortja. Ám a római pápai hatalom megdöntését mindig is az itáliai emancipáció conditio sine quá-jának* tekintették. Machiavelli a „Firenze történeté"-ben már régesrégen a pápai uralomban látta Itália lealacsonyodásának a forrását. Most pedig Louis-Napoléon szándéka szerint a Romagna felszabadítása helyett egész Itáliát alá kell vetni a pápa névleges uralmának. Ha a szövetség valaha megszerveződik, a pápai tiara csak az osztrák uralom jelképe lesz. Mit akart Ausztria Nápollyal, Rómával, Toszkánával, Parmával és Modenával kötött különszerződéseivel elérni? Itáliai hercegek szövetségét osztrák vezetés alatt. A villafrancai szerződés, s benne az itáliai szövetség – amelyben a pápa, Ausztria és a restaurált hercegek, ha valóban sikerül a restaurációjuk,

* – elengedhetetlen feltételének (feltételének, amely nélkül . . .) – *Szerk.*

alkotják majd az egyik pártot, Piemont pedig a másikat – Ausztria legmerészebb reménységeit is túlszárnyalja. 1815 óta arra vágyik, hogy megalakítsa itáliai hercegek szövetségét Piemont ellen. Most legyűrheti magát Piemontot is. Kiolthatja e kis állam életelvét egy olyan szövetségben, amelynek névleges feje a pápa lesz, aki Szardíniát kiközösítette,[338] és amelynek a valóságos vezetője Szardínia engesztelhetetlen ellensége. Nem az történt tehát, hogy Itáliát emancipálták, hanem hogy Piemontot elnyomták. Ausztriával szemközt Piemontnak Poroszország szerepét kellene vállalnia, de híjával azoknak az erőforrásoknak, amelyek ez utóbbi államnak módot adtak arra, hogy vetélytársát a német Szövetségi Gyűlésen megbénítsa. Ami Franciaországot illeti, tetszeleghet abban, hogy Itáliával szemben olyan pozíciót szerzett, mint Oroszország a Német Szövetséggel szemben, a németországi orosz befolyás azonban a Habsburgok és a Hohenzollernok közti erő-egyensúlyon alapszik. Az egyetlen módra, amellyel Piemont visszaszerezheti tekintélyét, védelmezője világosan rámutat. Katonáihoz intézett kiáltványában Louis-Napoléon ezt mondja: „Lombardiának Piemonttal való egyesítése hatalmas szövetségest szerez nekünk" (a Bonaparte-családnak), „amely nekünk köszönheti majd függetlenségét"[339]; ilymódon kijelentve, hogy a független Piemont helyébe napóleoni helytartóság lépett. Viktor Emánuel erőforrások híján nem tud kivergődni lealacsonyító helyzetéből. Csak Itáliához fordulhat, melynek bizalmát megcsalta, vagy Ausztriához, melynek koncával jóllakatták. Nagyon lehetséges azonban, hogy közbelép az itáliai forradalom, mely megváltoztatja majd az egész félsziget arculatát és Mazzinit meg a republikánusokat megintcsak színre lépteti.

The Treaty of Villafranca

A megírás ideje: 1859 július 19.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 augusztus 4. (5704.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Az itáliai háború
Visszapillantás

[I]

A titkos tábornok sürgősen Párizsba rendelte gárdáját, hogy annak élén tartsa meg diadalmas bevonulását és aztán a Carrousel-téren felvonultassa maga előtt győztes csapatait. Mi tartsunk közben még egyszer szemlét a háború fő eseményei felett, hogy megvilágítsuk Napóleon majmának[340] valóságos érdemét.

Április 19-én Buol gróf elkövette azt a gyermekded elővigyázatlanságot, hogy közölte az angol követtel*: 23-án háromnapos határidőt ad a piemontiaknak, annak lejárta után azonban megindítja a háborút és parancsot ad a bevonulásra. Buol tudta ugyan, hogy Malmesbury nem Palmerston, de arról megfeledkezett, hogy éppen általános választások álltak küszöbön, s hogy a korlátolt toryk attól való félelmükben, hogy „osztrákoknak" kiáltják ki őket, akaratuk ellenére ténylegesen bonapartisták lettek. 20-án az angol kormány sietve tudomására hozta Bonaparte úrnak ezt a közlést és *nyomban megkezdődött a francia csapatok összevonása* és elrendelték a szabadságoltak negyedik zászlóaljainak felállítását. 23-án az osztrákok valóban átadják az ultimátumot – az angol választások legtöbbjének előestéjén Derby és Malmesbury ezt a lépést sürgősen „bűntettnek" nyilvánítja, s a legerélyesebben tiltakozik ellene. Bonaparte még az ultimátum lejárta előtt átlépeti csapataival a piemonti határt; április 26-án a franciák Szavoja és Genova földjére lépnek. Az osztrákok viszont, akiket a tory-kormány tiltakozásai és fenyegetései feltartóztattak, még két napot ráadnak és 27-e helyett csak 29-én vonulnak be Piemontba.

Így a titkos tábornoknak teljes kilenc nappal az osztrákok bevonulása előtt tudomása volt szándékukról és az angol kormány árulása révén sike-

* Lord Augustus Loftus – *Szerk.*

rült elérnie, hogy három nappal az osztrákok előtt legyen a helyszínen. De nemcsak az angol kormányban, hanem az osztrák hadvezetésben is voltak szövetségesei a titkos tábornoknak. Mindenki azt várta, és joggal, hogy az itáliai hadsereg főparancsnokságát Hess veszi át. Ehelyett a vezénylet Gyulay kezében maradt, aki 1848-ban és 1849-ben sehol sem találkozott az ellenséggel — ez a Gyulay tökéletesen tehetségtelen koponya, sem esze, sem akaratereje. Hess polgári származású és nem szíveli azt a reakciós és jezsuitabarát nemesi klikket, amely Ferenc József kamarilláját alkotja. A Grünne—Thun—Bach-triumvirátus a gyenge Ferenc Józsefet, aki Grünnével együtt egy fura és Hess által keserűen megbírált hadműveleti tervet dolgozott ki, az öreg stratéga ellen uszította; így a hígvelejű főnemes Gyulay megmaradt főparancsnoknak és az ő hadműveleti tervét — a Piemontba való betörést — fogadták el. Hess azt tanácsolta, hogy szigorúan védelmet folytassanak és kerüljenek minden ütközetet egészen a Mincióig. Az osztrák hadsereg, amelyet még felhőszakadások is feltartóztattak, csak június 3-a vagy 4-e táján jelent meg a Pónál és a Sesiánál, és most már természetesen túl késő volt ahhoz, hogy rajtaütést kockáztassanak meg Torino vagy valamelyik piemonti erőd ellen. A franciák nagy erőket vontak össze a Pó felső folyásánál; ez a tehetségtelen Gyulaynak pompás ürügy volt a tétlenségre. Hogy kellőképpen bizonyítsa tanácstalanságát, parancsot adott Montebello harci felderítésére. Az ezzel előidézett harcot tizenhárom osztrák zászlóalj becsülettel folytatta tizenhat francia zászlóalj ellen, míg Baraguay d'Hilliers hadtestének 2. és 3. hadosztálya meg nem jelent a csatatéren, ekkor pedig az osztrákok, céljukat elérve, visszavonultak. De mivel az osztrákok részéről erre a felderítésre a továbbiakban semmi nem következett, kiderül, hogy az egész expedíció éppúgy el is maradhatott volna.

A titkos tábornoknak közben várakoznia kellett hadianyagára és lovasságára, és valószínűleg kedvelt Bülow-jának tanulmányozásával töltötte idejét. Tökéletesen értesültek lévén az osztrákok felállításáról és erejéről, a franciák könnyen felvázolhatták támadási tervüket. A támadásnak egyáltalában csak három módja van; vagy egyenesen arcvonalban a közép áttörésére, vagy pedig a jobb-, illetve a balszárny megkerülésével. A titkos tábornok az ellenséges jobbszárny megkerülésére határozta el magát. Az osztrákok a Biellától Paviáig terjedő hosszú vonalon álltak, miután a Sesia és a Dora Baltea közötti egész vidék takarmányát háborítatlanul elrekvirálták. Május 21-én a piemontiak megtámadják a Sesia-vonalat és több napon át kisebb ütközeteket vívnak Casale és Vercelli között, míg Garibaldi hegyi vadászaival, szorosan a Lago Maggiore mellett ellopa-

kodva, fellázítja a Varesottót és a Comascóba és Brianzába nyomul előre. Gyulay megmarad a maga szétforgácsoltságában, sőt, hat hadtestének egyikét (a 9.-et) a Pó déli partjára küldi. Május 29-én végre ott tartanak az előkészületekkel, hogy a támadás megkezdődhet. A palestroi és vinzaglioi ütközetek, amelyekben a piemonti hadsereg legnagyobb részét vetették be a 7. hadtest (Zobel) egy része ellen, megnyitották a szövetségeseknek az utat Novara felé, amelyet Gyulay ellenállás nélkül kiüríttetett. Azonnal odavezényelték a piemontiakat, a 2., 3., 4. francia hadtestet és a gárdát; az 1. hadtest követte őket. Az osztrák jobbszárny megkerülése befejeződött, az egyenes út Milánóba nyitva állt.

De ezzel a hadseregek egyúttal éppen arra az állásra tettek szert, amelyben Radetzky 1849-ben a novarai győzelmet kivívta. Hosszú oszlopokban, kevés párhuzamos úton hömpölyögtek a szövetségesek a Ticino felé. A menet csak lassan haladhatott. Gyulaynak, még a szétforgácsolt 9. hadtestet leszámítva is, öt hadtest volt a keze alatt. Mihelyt a piemontiak támadása komolyra fordult, és ez május 29-én és 30-án következett be, Gyulaynak össze kellett vonnia csapatait. Hogy ez melyik ponton történik, meglehetősen közömbös volt; egy összpontosított állásban levő 140–150 000 ember mellett nem lehet elvonulni; ezenfelül az kellett volna, hogy ne passzívan védekezzenek, hanem a tempo* csapást mérjenek az ellenségre. Ha Gyulay vonja össze erőit május 31-én és június 1-én Mortara, Garlasco és Vigevano között, akkor egyrészt ő maga támadhatja oldalba Novaránál a jobbszárnyát megkerülő erőket, kettévághatja az ellenséges menetoszlopokat, egy részüket háttal az Alpok felé szoríthatja és kezébe kaparinthatja a Torinóba vezető utat. Másrészt, ha az ellenség Pavia alatt átkel a Pón, még mindig idejekorán odaérkezhetett volna, hogy a Milánóba vezető utat elzárja előle.

Az összevonáshoz valóban hozzá is kezdtek. De mielőtt teljesen véghezvitték volna, Gyulayt megzavarta Novara elfoglalása. Az ellenség közelebb állt Milánóhoz, mint ő! Csakugyan, de éppen ez volt a kívánatos; most érkezett el az a tempo csapás pillanata; az ellenségnek a legkedvezőtlenebb körülmények között kellett volna küzdenie. De Gyulay, bármily bátor lehet is személy szerint, morálisan gyáva volt. Gyors előrenyomulás helyett visszavonult, hogy hadseregével erőltetett menetben megkerülje az ellenséget és Magentánál megint elzárja előle az egyenes utat Milánóba. A csapatokat június 2-án indították el, és a főhadiszállást a lombardiai Rosatéba helyezték át. Június 3-án reggel fél hat órakor odaérkezett Hess táborszernagy.

* - kellő időben történő – *Szerk.*

Számon kérte Gyulaytól a megbocsáthatatlan hibát és azonnal megállíttatta az összes csapatokat, mivel még lehetségesnek tartotta a novarai irányú csapást. Két egész hadtest, a 2. és a 7., már lombardiai földre ért, Vigevanóból Abbiategrasso felé menetelt. A 3. hadtest éppen a Vigevano melletti hídon kapta meg a parancsot a megállásra, visszafordult és a piemonti parton foglalt állást. A 8. hadtest Bereguardón, az 5. Pavián át menetelt. A 9. még mindig igen távol volt, egészen hatókörön kívül.

Miután Hess pontosan tájékozódott a csapatok elhelyezkedéséről, úgy látta, túlságosan késő már ahhoz, hogy Novara irányában sikerre számíthassanak; már csak a magentai irány maradt hátra. Reggel 10-kor az oszlopoknak megküldték a parancsot, hogy folytassák menetelésüket Magenta felé.

Hessnek erre a beavatkozására és a menetoszlopok megállításából adódott négy és fél órás időveszteségre hárítja Gyulay a felelősséget a magentai csata elvesztéséért. Hogy ez az ürügy milyen megalapozatlan, az kiderül a következőből: A Vigevano melletti híd tíz angol mérföld távolságra van Magentától – rövid egynapi menet. A 2. és a 7. hadtest már *ott volt Lombardiában*, amikor a megállási parancs megérkezett. Tehát átlagosan legfeljebb hét–nyolc mérföldet kellett menetelniök. Ennek ellenére csak a 7. hadtest egy hadosztálya jutott el Corbettáig és a 2. hadtest három dandára Magentáig. A 7. hadtest második hadosztálya 3-án nem jutott túl az Abbiategrasso melletti Castellettón; és a 3. hadtest, amely legkésőbb délelőtt 11 órakor kapta meg a parancsot a Vigevano melletti hídtól való elindulásra, tehát a nap jó nagy része még előtte volt, úgy látszik, még azt az öt–hat angol mérföldnyit sem tette meg Abbiategrassóig, mivel a következő napon csak délután 4 óra tájban kerülhetett csatába Robeccónál (három mérföldre Abbiategrassótól). Itt tehát nyilván arról van szó, hogy az oszlopok az utakon dugót képeztek, ami a megfelelő rendelkezések híján meglassította a menetet. Ha egy hadtestnek 24 órára, sőt többre van szüksége ahhoz, hogy nyolc–tíz mérföldet megtegyen, akkor már 4–5 óra igazán nem sokat nyom a latban. A 8. hadtestnek, amelyet Bereguardón és Binascón át irányítottak, olyan kerülőutat kellett megtennie, hogy még az elvesztegetett $4^1/_2$ óra felhasználásával sem jelenhetett volna meg idejében a csatatéren. Az 5. hadtest, amely Paviából két *valóban erőltetett menetben* közeledett, június 4-én este egy dandárral még beavatkozott a csatába.[341] Amit időben elvesztett, azt megnyerte a haladás intenzitásában. Az a kísérlet tehát, hogy a hadsereg szétforgácsoltságáért Hesst okolják, teljesen tarthatatlan.

A magentai győzelem stratégiai bevezetése tehát először is egy pozitív hiba, amelyet maga Louis Bonaparte követett el, amennyiben oldalmenetet hajtott végre az ellenség hatókörében, másodszor pedig Gyulay hibája, aki

– ahelyett, hogy összevont erőkkel rajtaütött volna a hosszú menetoszlopokon – hadseregét egy, ráadásul siralmasan szervezett, ellenmenettel és visszavonulással teljesen szétforgácsolta és csapatait kifáradva és kiéhezetten vetette be az ütközetbe. Ez volt a háború első fázisa. A másodikról a következő számban.[342]

[II]

Valóságos titkos Napóleonunkat a magentai csatatéren hagytuk el. Gyulay megtette neki a legnagyobb szívességet, melyet hadvezér megtehet ellenfelének; erőit annyira szétforgácsoltan vonultatta fel, hogy a csata minden pillanatában a leghatározottabb számbeli kisebbségben volt és még este sem tartotta kézben a csapatokat. Az 1. és a 2. hadtest visszavonult Milánó felé, a 8. Binascóból jött, az 5. Abbiategrassóból, a 9.-et messze lent a Pónál sétafikáltatták. Hadvezérnek való helyzet volt ez; az éjszaka folyamán érkezett sok friss csapattal itt bele kellett vágni az elszigetelt osztrák oszlopok közé, hogy *valóságos* győzelmet vívjanak ki és egész osztagokat zászlókkal és tüzérséggel együtt fegyverletételre kényszerítsenek! Ezt tette a parlagi Napóleon Montenottenál és Millesimónál[147], Abensbergnél és Regensburgnál[157]. De nem ezt tette a „magasabb" Napóleon. Ő messze fölötte áll az ilyen nyers empirizmusnak. Ő tudja a maga Bülow-jából, hogy az excentrikus visszavonulás a legelőnyösebb. Ő tehát tökéletesen méltányolta Gyulay mesteri visszavonulási utasításait, és ahelyett, hogy nekiesett volna, ezt táviratozta Párizsba: A hadsereg pihen és újjászerveződik. Hiszen bizonyos volt benne, hogy a világ nem lesz olyan udvariatlan, hogy a magentai kontár gyakorlatozgatását valaha is másképp emlegesse, mint „nagy győzelemként"!

Gyulay barátunk, aki egyszer már oly sok sikerrel kipróbálta azt a manővert, hogy ívben megkerülje az ellenséget, – Gyulay barátunk ezt a kísérletet még egyszer megtette, mégpedig ezúttal nagy méretben. Előbb délkeletnek masíroztatta hadseregét a Póhoz, majd három oszlopban három párhuzamos úton a Pó mentén körülbelül az Oglión fekvő Piadenáig, majd megint északnak Castiglione felé. Amellett korántsem sietett. Az út, amelyet Castiglionéig meg kellett tennie, mintegy 120 angol mérföld volt, tehát tíznapi nagyon kényelmes vagy nyolcnapi jó menetelés. 14-én, legfeljebb 15-én, tehát már állásban lehetett volna Castiglionénál, de csak 19-én volt a hadsereg tekintélyes része a Garda-tótól délre levő magaslatokon. Ámde bizalom bizalmat kelt. Ha az osztrákok lassan meneteltek, a magasabb Napóleon bebizonyította nekik, hogy ő ebben is felülmúlja őket. A parlagi Napóleon-

nak nem lett volna sürgősebb dolga, mint csapataival a rövidebb, közvetlenül Castiglionéba vezető, alig 100 angol mérföldnyi útszakaszon erőltetett menetben előnyomulni, hogy az osztrákok *előtt* érkezzék a Garda-tótól délre és a Minciónál levő álláshoz és lehetőleg megint oldalba támadja az osztrák menetoszlopokat. Nem ezt tette a javított Napóleon. „Mindig csak lassan előre"[343] – ez az ő jelmondata. 5-től 22-ig tartott, amíg csapatait a Chiesénél összevonta. Tizenhét nap 100 mérföldre, vagyis naponta két-két órácska!

Ezek azok a roppant megerőltetések, amelyeket a francia hadoszlopoknak ki kellett állniok, és amelyek miatt az angol laptudósítók annyira megcsodálták a pioupiouk* kitartását és törhetetlen vidámságát. Csak egyszer történt kísérlet hátvédütközetre. Egy osztrák hadosztályt (Berger) ki kellett űzni Melegnanóból. Egy dandár tartotta a várost, a másik már a Lambro mögött volt, hogy az elsőnek a visszavonulását fedezze, és szinte nem is került bele az ütközetbe. Itt aztán bebizonyította titkos tábornokunk, hogy ha éppen arról van szó, ismeri a napóleoni stratégiát is: tömegeket a döntő pontra! Ennek folytán ez ellen az egy dandár ellen két egész hadtestet, vagyis tíz dandárt küldött; a hat dandártól megtámadott osztrák dandár (Roden) három-négy óra hosszat tartotta magát, és csak legénysége több mint egyharmadának elvesztése után vonult vissza – üldözetlenül – a Lambro mögé; a második dandár (Boér) jelenléte elég volt ahhoz, hogy feltartóztassa a roppant francia túlerőt. Ebből látható, hogy a háborút francia részről a legnagyobb udvariassággal vívták.

Castiglionéban egy másik hérosz lép a színre: Ausztriai Ferenc József. Két méltó ellenfél! Az egyik mindenütt elhíreszteltette, hogy minden idők legravaszabb rókája; a másik a lovag szerepében tetszeleg. Az egyik mindenképpen kénytelen évszázada legnagyobb hadvezére lenni, mert hivatása az, hogy az eredeti Napóleont travesztálja – hiszen magával vitte a harctérre annak valódi ivóserlegét és más ereklyéit; a másiknak azért kell győzelemre vinnie zászlaját, mert hadseregének született „legfelsőbb hadura". Jobban már nem is képviseltethetné magát a csatatéren az az epigonvircsaft, amely a XIX. századi forradalmak felvonásközeiben elterpeszkedik.

Ferenc József azzal kezdi főparancsnoki pályafutását, hogy csapataival előbb elfoglalja a Garda-tótól délre fekvő állást, majd nyomban a Mincio mögé vonja őket; de alighogy a Mincio mögé érnek, megint előreküldi őket támadásba. Az ilyen manőver nyilván még a javított Napóleont is meglepte, és hadijelentésében elég illedelmes is ahhoz, hogy ezt nyíltan bevallja. Mivel ugyanazon a napon hadseregével éppen a Mincio felé menetelt, a két had-

* – bakák – *Szerk.*

sereg között összetűzésre került sor – ez a solferinoi csata. Tartózkodunk attól, hogy itt még egyszer e csata részleteibe bocsátkozzunk, mivel ezt e lap egyik korábbi számában* már megtettük; annál is inkább, mert az osztrák hivatalos jelentés szándékosan felette zavaros, hogy takargassa a törzsökös hadúr fura baklövéseit. Annyi azonban teljes bizonysággal kitűnik belőle, hogy a csata elvesztésében főként Ferenc József és kamarillája a bűnös. Először, Hesst szándékosan és tervszerűen a háttérben tartották. Másodszor, Ferenc József tolakodott Hess helyére. Harmadszor, a kamarilla befolyása révén egy csomó tehetségtelen, sőt néhány kétes vitézségű ember is fontos parancsnoki poszton maradt. Mindezekből a körülményekből, még az eredeti tervtől eltekintve is, olyan zűrzavar keletkezett a csata napján, hogy parancsnoklásról, a hadmozdulatok egymásbakapcsolódásáról, a manőverek rendezettségéről és következetességéről szó sem lehetett. Úgy látszik, különösen a középen uralkodott feneketlen zűrzavar. Az itt álló három hadtest (1., 5. és 7.) annyira ellentmondó és összefüggéstelen hadmozdulatokat végez, a döntő pillanatban mindig annyira elszakadnak egymástól, holott egyébként minduntalan egymás útjában vannak, hogy az osztrák jelentésből csak a következő derül ki, de ez bizonyossággal: itt nem annyira a létszámbeli gyengeség miatt, mint inkább a gyalázatosan rossz vezetés miatt vesztették el a csatát. Az egyik hadtest sohasem támogatta kellő időben a másikat; tartalékok mindenütt voltak, csak éppen ott nem, ahol kellettek; és így elesett Solferino, San Cassiano, Cavriana, egyik a másik után, holott ha mindhármat együtt kitartóan és ügyesen védelmezik, bevehetetlen állást alkottak volna. Így azonban Solferinót, a döntő pontot, már 2 órakor, és Solferinóval a csatát is elveszítették; Solferino koncentrikus támadás folytán esett el, amelyet csak támadó csapásokkal lehetett volna meghiúsítani, de éppen ezek hiányoztak; és Solferino után elesett a többi falu ugyancsak koncentrikus támadások folytán, amelyekkel nem-kielégítő passzív védekezést szegeztek szembe. Mindamellett voltak ott még friss csapatok, hiszen az osztrák veszteséglisták azt bizonyítják, hogy 25 bevetett sorezredből nyolc (Rossbach, József főherceg, Hartmann, Mecklenburg, Hess, Grüber, Wernhardt, Wimpffen), tehát egyharmad, ezredenként 200 főnél kevesebbet vesztett, tehát *csak jelentéktelen mértékben* volt bevetve! Három ezek közül, valamint a gradiskai határezred még 100 főt sem vesztett ezredenként, és a vadászokból a zászlóaljak többsége (öt) 70 főnél kevesebbet vesztett zászlóaljanként. Mivel mármost a jobbszárnynak (Benedek, 8. hadtest) a nagy túlerővel szemben összes csapatait igen komolyan kellett bevetnie, mindezek a csak

* *V. ö. 406–409. old. – Szerk.*

alig-alig bevetett ezredek és zászlóaljak a középre és a balszárnyra jutnak, s jó részük bizonyára a középen állt. Ez bizonyítja, milyen szánalmas volt itt a vezetés. A dolognak egyébként igen egyszerű a magyarázata: itt volt Ferenc József személyesen, államkamarillájával együtt, itt tehát mindennek tervszerűtlenül össze kellett kuszálódnia. A tartaléktüzérség 13 ütege egyetlen lövést sem adott le! A balszárnyon úgy látszik hasonlóképpen hiányzott mindennemű vezetés. Itt különösen a lovasság volt az, amely, vénasszonyok vezénylete alatt, nem jutott cselekvéshez. Ahol egy osztrák lovasezred megjelent, a francia lovasság visszafordult, de nyolc ezredből csupán egyetlenegy huszárezred jutott el odáig, hogy rendesen, két dragonyosezred és egy ulánusezred pedig, hogy némiképpen rohamozzon. A porosz huszárok 110, a két dragonyosezred együtt 96 főt vesztettek; a szicíliai ulánusok vesztesége nem ismeretes, a többi négy ezred együtt mindössze 23 főt vesztett! A tüzérség vesztesége egészében csak 180 fő volt.

Ezek a számok minden egyébnél jobban igazolják, mekkora bizonytalansággal és határozatlansággal vonultatták fel csapataikat az ellenség ellen az osztrák tábornokok, a császártól egészen a hadtestparancsnokokig. Ha hozzászámítjuk ehhez a számbeli fölényt és azt a morális lendületet, amelyet a franciák az addigi sikereknek köszönhettek, akkor megértjük, hogy az osztrákok nem győzhettek. Egyetlenegy hadtestparancsnok volt, aki nem vesztette el a fejét, Benedek; a jobbszárnyat egészen egyedül vezényelte és Ferenc Józsefnek nem jutott ideje a beavatkozásra. Ennek következtében Benedek a piemontiakat, kétszeres számbeli túlerejük ellenére, derekasan megverte.

A magasabb Napóleon már nem volt olyan újonc a hadvezetésben, mint Ferenc József. Már Magentánál kivágta a rezet és tapasztalatból tudta, hogyan kell viselkednie a csatatéren. Átengedte az öreg Vaillant-nak a megszállandó fronthossz kiszámítását, ebből pedig magától adódott az egyes hadtestek elosztása; ezután a hadtestparancsnokokra bízta, hogy tovább boldoguljanak, mert afelől meglehetősen nyugodt lehetett, hogy hadtestük vezetéséhez értenek. Ő maga azokat a pontokat kereste fel, amelyeken a párizsi „Illustration"[344] következő szombati számában a legjobban fog festeni, és onnan igen melodrámai, de egyben igen jelentéktelen részletparancsokat osztogatott.

[III]

Düsseldorfban az Akadémián sok évvel ezelőtt volt egy orosz festő, akit később tehetségtelensége és lustasága miatt Szibériába irányítottak. Ez a szegény ördög nagyon rajongott az ő Miklós császárjáért és lelkendezve szokta

mesélgetni: „Császár nagyon nagy! Császár mindent tud! Császár festeni is tud. De császárnak nem lenni ideje festeni; császár megvenni tájképeket és aztán festeni bele katonákat. Császár nagyon nagy! Isten nagy, de császár még fiatal!"

A magasabb Napóleonban Miklóssal közös az, hogy szerinte is a tájkép csak arra való, hogy katonákat fessen bele. De mivel még a katonák belefestésére sincs ideje, megelégszik azzal, hogy a festmény számára *üljön*. Il pose*. Magenta, Solferino és egész Itália csak díszlet, csak ürügy arra, hogy érdekes alakját ez alkalommal melodrámai tartásban megint betétesse az „Illustration"-ba és az „Illustrated London News"-ba[345]. Mivel ez némi pénzzel elérhető, ez sikerült is neki. Azt mondta a milánóiaknak: „Ha vannak emberek, akik nem értik meg századukat" (a reklám és a blöff századát), „én nem tartozom közéjük."[346] Az öreg Napóleon nagy volt, a javított Napóleon pedig már nem fiatal!

Ez utóbbi belátás, mármint hogy már nem fiatal, sugallta azt a gondolatát is, hogy talán ideje volna békét kötni. Most már vitte annyira, amennyire pusztán succès d'estime** révén vinni lehetett. „Négy ütközetben és két csatában", több mint 50 000 főnyi veszteséggel csupán a harcban, a betegeket nem számítva, meghódította az osztrák erődökig terjedő elővidéket — azt a területet, amelyről maga Ausztria az erőd létesítményeivel országvilág előtt kinyilvánította, hogy sohasem akarja túlerővel szemben komolyan védelmezni, és amelyet ezúttal, csak Hess tábornagy bosszantására, mégis védelmeztek. A via sacra***, amelyen a magasabb Napóleon eddig oly klasszikus döcögéssel és oly kétes sikerekkel vezette hadseregét,[347] egyszerre csak el volt deszkázva. Túlnan terült el az ígéret földje, amelyet a mostani „itáliai hadsereg" nem pillanthatott meg, hanem talán csak unokáik — s talán még azok sem. Rivoli és Arcole nem volt a programban. Verona és Mantova éppen azon volt, hogy beleszóljon a dologba, az egyetlen erőd pedig, amelynek belsejébe a magasabb Napóleon eddig katonai kísérettel bevonult, Ham vára volt[348] — és ő nagyon is örült, mikor onnan hadi dicsőség nélkül megint elvonulhatott. A csattanók amúgy is eléggé pauvre° módra sikerültek; grande bataille-jai°° voltak ugyan, de a grande victoire-okat°°° még a távíródrót sem hitte el neki. Egy háború, amely elsáncolt

* Pózol; modellt ül – *Szerk.*
** – erkölcsi siker; tekintély-siker – *Szerk.*
*** – szent út – *Szerk.*
° – szegényes – *Szerk.*
°° – nagy csatái – *Szerk.*
°°° – nagy győzelmeket – *Szerk.*

táborokért, az öreg Hess ellen folyik, egy háború, amelyben váltakoznak a sikerek és csökkennek az esélyek, egy háború, amely komoly munkát igényel, egy *valóságos háború* – az ilyen háború nem volt a Porte Saint-Martin[349] és az Astley-amfiteátrum[321] Napóleonjának való. Ehhez járult még, hogy ha egy lépéssel tovább megy, háborút idézett volna elő a Rajnánál is, és hogy ezzel olyan bonyodalmak következnek be, amelyek a hősies grimaszoknak és a melodrámai pose plastique-oknak* azonnal véget vetnek. Ilyen dolgokkal azonban nem vesződik a magasabb Napóleon – békét kötött és keresztbe lenyelte a programját.

Amikor megindult a háború, magasabb Napóleonunk nyomban felidézte a parlagi Napóleon itáliai hadjáratait, Montenotte, Dego, Millesimo, Montebello, Marengo, Lodi, Castiglione, Rivoli és Arcole via sacráját. Hasonlítsuk csak össze a másolatot az eredetivel.

A parlagi Napóleon olyan időben vette át a parancsnokságot 30 000 kiéhezett, mezítlábas és rongyos katona felett, amikor Franciaországnak, zilált pénzügyekkel és a kölcsönszerzés minden lehetősége nélkül, nemcsak az Alpokban kellett két hadsereget fenntartania, hanem még két hadsereget Németországban is. Szardínia és a többi itáliai tartomány nem mellette, hanem ellene volt. A szembenálló hadsereg számban és szervezettségben felülmúlta az övét. Ennek ellenére támadott, megverte az osztrákokat és a piemontiakat hat gyorsan egymásra következő csapásban, amelyek mindegyikében biztosítani tudta magának a számbeli fölényt, Piemontot békére kényszerítette, átkelt a Pón, Lodinál kikényszerítette az Addán való átkelést és ostrom alá vette Mantovát. Az osztrákok első felmentő seregét megverte Lonatónál és Castiglionénál, második előnyomulásakor pedig vakmerő manőverrel arra kényszerítette, hogy bevegye magát Mantovába. A második felmentő sereget feltartóztatta Arcolénál és két hónapig sakkban tartotta, amíg az, erősítést kapva, ismét előre nem nyomult, hogy Rivolinál megveresse magát. Ezután Mantovát megadásra és a dél-itáliai fejedelmeket békére kényszerítette és a Juliai-Alpokon át a Semmering lábáig nyomult előre, ahol kivívta a békét.

Ezt tette a parlagi Napóleon. Hát a magasabb? Jobb és erősebb hadsereget talál készen, mint amilyen Franciaországnak valaha is volt, és olyan pénzügyi helyzetet, amely legalábbis megengedi, hogy kölcsönökkel könnyen előteremtse a háborús költségeket. Hat hónapnyi idő áll a rendelkezésére, hogy a legteljesebb békében felkészüljön hadjáratára. Szardínia erős váraival és nagy létszámú, kitűnő hadseregével mellette áll, Rómát megszállva tartja;

* – kifejező pózoknak; plasztikus testtartásoknak – *Szerk.*

Közép-Itália csak egy jelt vár tőle, hogy nekivágjon és csatlakozzék hozzá. Hadműveleti bázisa nem a Tengeri-Alpoknál fekszik, hanem a Pó középső folyásánál, Alessandriánál és Casalénál. Ahol elődjének öszvérútjai voltak, neki vasutak állnak a rendelkezésére. S mit tesz? Öt erős hadtestet dob át Itáliába, olyan erőseket, hogy a szardíniaiakkal együtt mindig jelentős számbeli fölényben van az osztrákokkal szemben, olyan fölényben, hogy a hatodik hadtestet át is engedhette unokafivére* turistahadseregének katonai kóborlásra. A sok vasút ellenére egy teljes hónapra van szüksége ahhoz, hogy csapatait összevonja. Végre előnyomul. Gyulay tehetségtelensége megajándékozza az eldöntetlen magentai csatával, amely a két hadseregnek a csata utáni véletlen stratégiai viszonyai folytán győzelemmé válik – olyan viszonyok folytán, amelyekben a magasabb Napóleon egészen ártatlan és csakis Gyulay a bűnös. Hálából hagyja, hogy az osztrákok kereket oldjanak, ahelyett, hogy üldözné őket. Solferinónál Ferenc József szinte *rákényszeríti* arra, hogy győzzön; ennek ellenére az eredmény alig jobb, mint Magentánál. Most kialakulóban van egy olyan helyzet, amilyenben a parlagi Napóleon aztán latba vetett volna mindent; a háború olyan területen játszódik, ahol valami valódi hathatós dolgot lehet tenni, és olyan méreteket ölt, amelyeknél a nagyszabású becsvágy megtalálhatja számítását. Ahhoz a ponthoz érve, amelynél a parlagi Napóleon via sacrája még csak kezdődik, még csak feltárul egy nagyszerű távlat, ezen ponton – *a magasabb Napóleon békét kér*!

Der italienische Krieg. Rückschau

A megírás ideje: 1859 július 20–augusztus eleje

A megjelenés helye: „Das Volk",
1859 július 23., 30., augusztus 6. (12., 13., 14.) sz.

Eredeti nyelve: német

Jelzés: ♀

* Napóleon herceg (Plon-Plon) – *Szerk.*

[Karl Marx]

Bizonyított igazság

Clausewitz az 1796–97-es itáliai hadjáratról szóló művében valahol megjegyzi,[350] hogy a háború végtére nem is olyan teátrális ügy, mint azt az emberek jószerint képzelik, és hogy ha a győzelmeket és vereségeket a tudomány szemszögéből nézzük, inkább a fordítottját látjuk annak a képnek, ami a politikai hírharangok agyában róluk tükröződik. Ennek az igazságnak az ismerete képessé tett bennünket arra, hogy valamelyes egykedvűséggel viseljük azt a bosszús kötekedést, amelyet a legutóbbi háború katonai eseményeiről adott értékelésünk időnként kiváltott az ez országban akár francia, akár angol nyelven nyomatott különféle buzgó, ha nem is éppen értelmes bonapartista lapokból. Most megvan az az elégtételünk, hogy ezekről az eseményekről alkotott ítéletünk megerősítést nyert, sokkal hamarabb, mintsem várhattuk volna, mégpedig maguk a fő hadviselők, Ferenc József és Louis-Napoléon részéről.

A puszta részletkérdéseket mellőzve, mi volt bírálatunk veleje? Egyfelől az osztrákok vereségeit nem vezettük vissza valamiféle a szövetségesek részéről megmutatkozó géniuszra – sem a vontcsövű ágyú mesébeillő hatásaira – sem a magyar ezredek képzeletbeli pártütéseire – sem a francia katonák felmagasztalt szilajságára, hanem egyszerűen azoknak az osztrák tábornokoknak a stratégiai hibáira, akiket Ferenc József és személyes tanácsadói olyan emberek helyére állítottak, mint Hess tábornok. Ennek a hibás stratégiának nemcsak hogy sikerült mindenütt számbeli kisebbséget állítani szembe az ellenféllel, hanem magán a csatatéren is a legképtelenebb módon tudta elrendezni a rendelkezésére álló erőket. Másfelől az a makacs ellenállás, amelyet az osztrák hadsereg még ilyen körülmények között is tanúsított; csaták, melyekben az erők aránytalansága ellenére a felek szinte egyenlőnek bizonyultak; a franciák stratégiai baklövései és megbocsáthatatlan tunyaságuk, amely bénította a győzelmet és csaknem elherdálta gyümölcseit, mert az üldözésre kínálkozó alkalmakat elmulasztották – mindez igazolta azt az állításunkat, hogy a hadviselő felek helyzete valószínűleg éppen fordí-

tott lett volna, ha az osztrák hadsereg főparancsnokságát hozzá nem értők kezéből rátermett emberek kezébe adják át. A második és legfontosabb pont, amelyet már a háború kitörése előtt is hangsúlyoztunk, az volt, hogy attól a pillanattól fogva, amikor az osztrákok a támadásról áttérnek a védekezésre, a háború két részre oszlik: egy melodrámai részre, amelyet Lombardiában vívnak, és egy komoly részre, amely a Mincio-vonal mögött kezdődik, a négy erőd félelmetes hálójában. A franciák összes győzelmei, mondtuk, mit sem nyomnak a latban azokhoz a megpróbáltatásokhoz képest, amelyekkel még meg kell birkózniuk egy olyan hadállásnál, melynek leküzdése még a valódi Napóleonnak is kilenc hónapjába került, habár az ő idejében Verona, Legnago és Peschiera katonai értelemben nullák voltak és Mantovának egymagában kellett viselnie a támadás súlyát. Hess tábornok, aki persze nálunknál jobban ismerte az osztrák hadvezérség status quó-ját*, a háború kezdetén, mint most a bécsi lapokból megtudjuk, azt javasolta, hogy ne törjenek be Piemontba, ürítsék ki inkább Lombardiát és csak a Mincio mögött bocsátkozzanak csatába. Hadd halljuk most, mit hoznak fel védelmükre Ferenc József és Louis Bonaparte – az egyik, amiért egy tartományrészt elvesztett, a másik, amiért a háború kezdetén leszögezett programot meghamisította.

Ferenc József a háborúra vonatkozólag két tényt állapít meg, s ezekben a „Moniteur" nem cáfolja őt. Hadseregéhez intézett felhívásában azt mondja, hogy az osztrák erők mindig számbeli fölénnyel álltak szemben. A „Moniteur" nem meri ezt az állítást vitatni, mely ha jól meggondoljuk, éppen az osztrák császár vállaira hárítja a legnagyobb hibát. Bárhogy áll is a dolog, érdemünkül tudhatjuk be, hogy a „saját tudósítók" legellentmondóbb jelentéseiből, francia hazugságokból és osztrák túlzásokból kihámoztuk a valóságos tényállást és a rendelkezésünkre álló szűkös és bizonytalan eszközökkel kiderítettük a harcoló felek erőviszonyait az egyes csatákról adott kritikai áttekintéseinkben, Montebellótól Solferinóig.[1] Ferenc József nagy nyomatékot vet egy másik pontra, amely bizonyos fajta újságírók fülében alkalmasint elég furcsán csenghet. Saját szavait idézzük:

„Hasonlóképpen kétségbe nem vont tény, hogy ellenfeleink, annak ellenére, hogy végletes erőfeszítéseket tettek és bevetették bőséges, a tervbe vett csapáshoz már jóelőre előkészített erőforrásaikat, *még óriási áldozatok árán* is csak *előnyöket tudtak kivívni*, nem pedig *döntő győzelmet*; ugyanakkor Ausztria hadserege rendületlen erővel és bátorsággal tartott egy olyan hadállást, melynek birtoka nyitva hagyta számára azt a lehetőséget,

* – fennálló állapotát – *Szerk.*

hogy a kivívott előnyöket* talán megint visszacsikarhatja az ellenségtől."[351]

Amit Ferenc József nem mer közhírré tenni a kiáltványaiban, tudniillik, hogy ő és kamarillája összevisszaságot csináltak az egész háborúból, mert kedvenceiket és rigolyáikat ráerőszakolták a vezetésre és ostoba akadályokat gördítettek a plebejus származású, de rátermett tábornokok útjába, – most már ezt a bűnüket is nyíltan bevallják, ha szavakkal nem is, legalább tetteikkel. Hess tábornokot, akinek a tanácsát az egész hadjárat során figyelmen kívül hagyták, és akit elütöttek attól a pozíciótól, mely őt múltjánál, koránál, sőt az osztrák ranglistán elfoglalt helyénél fogva megillette volna, most tábornaggyá nevezték ki; ráruházták az itáliai erők főparancsnokságát, Ferenc Józsefnek pedig, mihelyt megérkezett Bécsbe, első dolga volt, hogy tüntető látogatást tegyen az öreg tábornok feleségénél. Egyszóval a Habsburg-önkényúr egész mostani magatartása azzal az emberrel szemben, aki plebejus születésével, liberális szimpátiáival, nyers őszinteségével és katonai lángelméjével egyaránt sértette a schönbrunni arisztokrata körök pretenzióit, olyan vallomás, amely megalázó minden rendű és rangú emberre, de leginkább az emberiség örökletes tulajdonosaira.

Lássuk most az osztrák kiáltvány ellenpárját, Bonaparte védekezését. Vajon osztozik-e csodálóinak ostoba önáltatásában, hogy döntő csatákat nyert? Vajon azt gondolja-e, hogy a jövőben kudarcokra nem kerülhetett volna sor? Akár csak sejteti-e azt, hogy döntő ponthoz jutottak, és ahhoz, hogy győzelmeit betetőzze, csupáncsak kitartásra lett volna szükség? Éppen ellenkezőleg. Megvallja, hogy a harc melodrámai része véget ért; hogy a háború arculata elkerülhetetlenül megváltozóban volt; hogy a jövő kudarcokat tartogatott számára; hogy megrettent nemcsak a fenyegető forradalomtól, hanem „a szembenálló, nagy erődítmények mögött elsáncolt ellenség" hatalmától is. Nem látott egyebet, csak hogy egy „hosszú és meddő háborúnak néz elébe". Íme a szavai:

„Verona falai alá érkezvén, a harc természetének elkerülhetetlenül meg kellett változnia, katonai és politikai tekintetben egyaránt. Kénytelen lévén frontálisan támadni az ellenséget, amely nagy erődítmények mögött volt elsáncolva és oldalszárnyait a környező terület semlegessége védte, és hosszú és meddő háború küszöbére érkezvén, szembetaláltam magam a fegyverben álló Európával, mely kész volt sikereinket elvitatni vagy kudarcainkat súlyosbítani."[352]

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: az elvesztett területet – *Szerk.*

Más szavakkal, Louis-Napoléon nemcsak azért kötött békét, mert félt Poroszországtól és Németországtól és a forradalomtól, hanem azért is, mert félt a négy nagy erődítménytől. Ahhoz, hogy Veronát ostrom alá vegye, szüksége lett volna – mint az „Indépendance Belge" egyik félhivatalos cikkéből megtudjuk – 60 000 főnyi erősítésre; ezt pedig nem tudta kivonni Franciaországból és ugyanakkor meghagyni a szükséges létszámot a Pélissier vezénylete alatt álló északi hadsereg számára; és ha Veronát elintézte, még hátra lett volna Legnago és Mantova. Végeredményben III. Napóleon és Ferenc József a háború után teljességgel megerősítik azt, amit mi a háború előtt és alatt mondtunk a két ország katonai erőforrásait és a hadjárat jellegzetességeit illetően. E két tanút a józan ész és a történelmi igazság önkéntelen védelmezőiként idézzük azzal az esztelenül túlzó és ostobán önáltató locsogás-özönnel szemben, amely az utóbbi két hónapban olyan magasságba csapott, amilyet valószínűleg nem egyhamar érhet újra el.

Truth Testified

A megírás ideje: 1859 július 22.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune"
1859 augusztus 4. (5704.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

Invázió!

Napjaink bigott politikájának összes dogmái közül egy sem kevert több bajt, mint az, hogy „aki békét akar, készüljön a háborúra". E nagy igazság – amely főleg azzal tűnik ki, hogy nagy hazugságot tartalmaz – az a csatakiáltás, amely egész Európát fegyverbe hívta és olyan Landsknecht-fanatizmust[353] szült, hogy minden újabb békekötést újabb hadüzenetnek tekintenek és sóváran kiaknáznak. Miközben így Európa államai megannyi hadi táborrá lettek, melyek zsoldosai égnek a vágytól, hogy egymásnak nekirontsanak és a béke dicsőségére egymás torkát elnyiszálják, minden újabb kitörés előtt csupán arról a jelentéktelen csekélységről van szó, hogy tudni kell melyik oldalra állni. Mihelyt ezt a mellékes mérlegelést a diplomata parlamenterek a bevált „si vis pacem, para bellum"* segítségével kielégítően elintézték, kezdetét veszi ama civilizációs háborúk egyike, melyeknek frivol barbársága a rablólovagság legszebb idejéből való, rafinált álnoksága viszont kizárólagosan az imperialista polgárság legmodernebb időszakából.

Ilyen körülmények között nem szabad csodálkoznunk, ha a barbárságra való általános hajlam bizonyos módszert vesz fel, az erkölcstelenség rendszerré válik, a törvénytelenség megkapja a törvényhozóit, az ököljog pedig a törvénykönyveit. Ha tehát olyan gyakran visszatérünk az „Idées Napoléoniennes"-re[315], ez azért történik, mert Ham foglyának[348] ezek az értelmetlen fantáziái a modern zsiványvallás pentateuchusává[355] és a császári hadi- és tőzsdeszédelgés kinyilatkoztatásává lettek.

Louis-Napoléon Hamban kijelentette: „Nagy vállalkozás ritkán sikerül első csapásra."[356] Meg lévén győződve erről az igazságról, ért annak művészetéhez, hogy alkalmas időben visszavonuljon, majd hamarosan rá újból nekifusson és ezt a manővert mindaddig ismételje, amíg ellenfele gondtalanná, az általa osztogatott mot d'ordre-ok** pedig elcsépeltté, nevetségessé

* – „ha békét akarsz, készülj a háborúra"[351] – *Szerk.*

** – jelszavak – *Szerk.*

és éppen ezáltal veszélyessé nem lettek. Ez a művészet: huzavonával megtéveszteni a közvéleményt, visszavonulni, hogy annál akadályozatlanabbul nyomulhasson előre, egyszóval az ordre, contre-ordre, désordre* titka, – ez volt a leghatalmasabb szövetségese az államcsínyben.

Anglia inváziójának napóleoni eszméje tekintetében úgy látszik ugyanezt a taktikát akarja követni. Ez a szó, melyet oly gyakran lejárattak, oly gyakran nevetségessé tettek, oly gyakran öblítettek le compiègne-i pezsgővel, az összes elszenvedett látszólagos vereségek ellenére mindig újra meg újra az európai pletyka napirendjére kerül. Senki sem tudja, honnan bukkan elő hirtelen, de mindenki érzi, hogy puszta létezése egy még legyőzetlen erő. Komoly férfiak, mint a 87** éves Lord Lyndhurst és a biztosan nem bátortalan Ellenborough, visszarettennek e szó titokzatos hatalmától. Ha egy puszta frázis ilyen erős benyomást képes gyakorolni kormányzatra, parlamentre és népre, ez csak azt bizonyítja, mennyire ösztönszerűen érzik és tudják az emberek, hogy mögötte egy 400 000 főnyi hadsereg masíroz, melylyel életre-halálra meg kell küzdeni, különben nem szabadulnak meg ettől a borzongató szótól.

A „Moniteur"-cikk, amely az angol és a francia flottaköltségvetés összehasonlításával Angliát tünteti fel a költséges fegyverkezések felelős értelmi szerzője gyanánt, ezen ügyirat legfelsőbb kéztől származó bevezetésének és befejezésének ingerült hangja, a „Patrie" félhivatalos kommentárja, amely éppenséggel türelmetlen fenyegetést tartalmaz, a közvetlenül rákövetkező parancs, hogy a francia harci erőket békeállományra kell helyezni,[357] – mindezek annyira jellegzetes mozzanatai a bonapartista taktikának, hogy nagyon is meg lehet érteni azt az igen komoly figyelmet, amelyet az angol sajtó és közvélemény az invázió kérdésének szentel. Ha Franciaország *„nem fegyverkezik"*, mint azt félreismert ártatlansága tudatában Walewski úr fellengős nyomatékossággal kijelentette nekünk az itáliai háború kitörése előtt, akkor ebből egy háromhónapos szabadsághadjárat támad; de ha most éppenséggel *lefegyverzi* a fel sem fegyverzett hadsereget, akkor felkészülhetünk egy rendkívüli coup-ra***.

Kétségtelen, hogy Bonaparte úr nem vezethetné pretoriánus hordáit[358] olyan vállalkozásra, amely Franciaországban és az európai kontinens nagy részén népszerűbb volna, mint Anglia inváziója. Amikor angliai látogatása idején Blücher végiglovagolt London utcáin, katonatudatának önkéntelen

---

* – rendelet, ellenrendelet, rendetlenség; parancs, ellenparancs, zűrzavar – *Szerk.*

** *A „Volk"-ban*: 84 – *Szerk.*

*** – csínyre; csapásra – *Szerk.*

örömében így kiáltott fel: Istenem, micsoda város a fosztogatásra! – amely felkiáltásnak csáberejét méltányolni tudják majd a császári pretoriánusok. De az invázió az uralkodó burzsoázia körében is népszerű lenne, mégpedig éppen azokból az okokból, amelyeket a „Times" az entente cordiale[359] fenntartása mellett felhoz, amikor ezt mondja: „Örülünk, hogy Franciaországot hatalmasnak látjuk. Ameddig mi a rend oltalmazóiként és a civilizáció barátaiként együttműködünk, addig ereje a mi erőnk és *virágzása a mi erősségünk*."

Egy 449 hajóból álló flottával, melyek közül 265 a hadigőzös, egy 400 000 főből álló hadsereggel, mely Itáliában vért és a gloire-t* ízlelt, zsebében a Szent Ilona-i végrendelettel[317] és szeme előtt az óhatatlan tönkrejutással, Bonaparte úr éppen az az ember, aki mindenét felteszi az inváziora. Muszáj va banque-ot játszania; előbb vagy utóbb, de játszania kell.

Invasion!

A megírás ideje: 1859 július 28.

A megjelenés helye: „Das Volk", 1859 július 30. (13.) sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás nélkül

* – dicsőséget – *Szerk.*

[Karl Marx]

A francia leszerelés

III. Napóleonnak a „Moniteur"-jében tett bejelentése, hogy szárazföldi és tengeri erőit békelétszámra szándékozik csökkenteni,[357] csekély értékűnek tűnhetik, tekintettel arra a tényre, hogy ugyanez a hatalmasság ugyanebben a „Moniteur"-ben a háború küszöbén ünnepélyesen kijelentette, hogy szárazföldi és tengeri erőit 1856 óta sohasem emelte hadilétszámra. Az a célzata, hogy hivatalos lapjában egy ügyes kis cikkel menten elhárítsa Anglia tengerészeti és katonai fegyverkezését, átlátszóbb, semhogy meg kellene tárgyalni. Mégis nagy hiba volna a „Moniteur"-beli bejelentést puszta trükknek tekinteni. III. Napóleon kénytelenségből őszinte; egyszerűen csak azt teszi, amit okvetlenül muszáj.

A villafrancai szerződés[335] megkötése után Louis-Napoléonnak mindenképpen békeköltségvetéssel összeegyeztethető méretekre kellett csökkentenie katonai és tengeri haderejét. Az itáliai kaland Franciaországnak mintegy 200 000 000 dollárjába és hadserege színe-javából 60 000 emberébe került, de némi elég kétes jellegű katonai dicsőségen kívül egyebet nem szerzett vele. A népszerűtlen béke okozta kiábrándulást a hadiadók további kivetésével tetézni igen veszélyes kísérlet lenne. A Franciaország határain túlra való időnkénti kiruccanás és a polgári elégedetlenségnek háborús hőstettek izgalmával való eloszlatása a restaurált császárság egyik életfeltétele. Úgy szerepelni, mint Franciaország megmentője az általános európai harctól, minek utána maga sodorta az országot e harc legszélére, ez december[100] hősének másik életfeltétele. Az ipari és kereskedelmi tevékenység kényszerű háborús félbeszakítása után a béke, bármilyen feltételekkel is, nemcsak áldásnak tűnik, hanem az újdonság varázsával is hat. Az unalom, amely a zuáv és a kém egyhangú uralma alatt a békét teherré teszi, a háborús színváltozás után pezsdítő örömérzetté válik. A megaláztatás heves érzését – amely bizonyára ránehezedik a franciák lelkére, valahányszor arra gondolnak, hogy népüket kisajátította egy jellemtelen, de ravaszkodásban nem járatlan kalandor – idővel enyhítette az a látvány, hogy idegen nemzetek és idegen hatalmasságok, ha nem is de facto, legalább látszólag, behódolnak ugyanennek

a felsőbb hatalomnak. Az erőszakosan csökkentett termelés a rugalmasság törvényénél fogva most új nekilendülést vesz; az egyszeriben megszakadt kereskedelmi ügyleteket kétszeres buzgalommal folytatják; a hirtelen megbénult spekuláció magasabbra szárnyal, mint azelőtt. Így a napóleoni háború nyomában járó béke megintcsak élethaladékot ad annak a dinasztiának, mely csak az imént még nem lehetett el béketörés nélkül. Bizonyos idő múlva a régi bomlasztó anyagok természetesen újra háború felé sodornak majd. A polgári társadalom és a coup d'état lényegi antagonizmusa fel fog éledni; és mihelyt a belső viszály megint elérte az intenzitás bizonyos fokát, egyetlen alkalmas biztonsági szelepként újabb háborús közjátékhoz fognak folyamodni. Nyilvánvaló, hogy a „Társadalom Megmentője" csak fokozódóan egyre veszélyesebb feltételek mellett mentheti meg önmagát. Az itáliai kaland sokkal veszedelmesebb volt a krími kalandnál. A rajnai kalandhoz vagy a még távolibb kalandhoz: Anglia inváziójához képest – mindkettő kétségtelenül dédelgetett terve III. Napóleonnak és szenvedélyes ábrándja meggondolatlanabb alattvalóinak – az itáliai háború merő gyermekjátéknak tűnhetik.

Mindamellett eltelik még némi idő, amíg ezeket az új vállalkozásokat elindítják. A krími és az itáliai háború között négy év szünet volt; de nem valószínű, hogy megint ilyen hosszú haladékra kerülhet sor, míg Louis-Napoléon él és uralkodik. Az a végzetes kényszerűség, amelynek jegyében hatalmát fenntartja, egyre rövidebb és rövidebb időközökben fog megint rászakadni. A hadsereg étvágya és kivált a népére mért megaláztatás hamarabb rákényszeríti a következő lépésre, mint kényszerítette az előzőre. Trónon maradásának feltétele a háború, noha – mivel ő végtére csak utánzat-Bonaparte – háborúja mindig is meddő háború lesz, hamis ürüggyel vívott, vért és kincset tékozló, alattvalói javára nem gyümölcsöző. Ilyen volt a krími háború, ilyen a most befejeződött is. Csak ilyen feltételekkel élvezheti Franciaország azt az előnyt, hogy ez az ember kisajátította. Úgyszólván örökösen újra műsorra kell tűznie a decemberi napokat, csak a pusztítás színhelye tevődik át a párizsi boulevard-okról a lombardiai síkságokra vagy a krími félszigetre, és a nagy forradalom törpe ivadékait nem saját honfitársaik legyilkolásával, hanem idegen nyelvű népek öldöséével foglalkoztatják.

The French Disarmament
A megírás ideje: 1859 július 30. körül
A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 augusztus 12. (5711.) sz.
Eredeti nyelve: angol
Aláírás nélkül

[Karl Marx]

Quid pro quo*

I

Clausewitz tábornok megjegyzi egyik írásában az 1799-es osztrák–francia hadjáratról, hogy Ausztria azért maradt olyan gyakran alul, mert csatáit mind stratégiailag, mind taktikailag úgy tervezték el, hogy nem a győzelem valóságos kivívását tartották szem előtt, hanem inkább az előlegezett győzelem kiaknázását. Az ellenség mindkét szárnyának megkerülése, bekerítés, saját hadseregének szétforgácsolása a legtávolesőbb pontokra, hogy az eszmeileg megvert ellenség elől minden búvólyukat elzárjanak, – a fantáziabeli győzelem kiaknázására foganatosított ilyen és hasonló rendszabályok voltak mindenkor a legpraktikusabb eszközök a vereség biztosítására. Ami Ausztria hadvezetésére, az Poroszország diplomáciájára is áll.

Poroszország vitathatatlanul azt a célt tűzte maga elé, hogy kis termelési költségekkel nagy szerepet játsszon. Egy bizonyos ösztön megmondta neki, hogy a pillanat kedvez a középszerűségek felfuvalkodásának. A bécsi szerződések Franciaországát, Lajos Fülöp Franciaországát egyszerű dekrétummal átkeresztelték királyságról császárságra,[360] anélkül, hogy egyetlen határkő is elmozdult volna Európában. Az 1796-os itáliai hadjárat és az egyiptomi expedíció[361] helyett a december 10-i zsiványtársaság[314] megalapítása és a satoryi kolbászszemle[125] elegendő volt brumaire 18-ának[362] december 2-i[100] travesztálásához. Poroszország tudta, hogy a francia parasztoknak a valódi Napóleon feltámadásáról táplált illúziójában a nagyhatalmak nem egészen osztoztak. Hallgatólag megegyeztek abban, hogy az a kalandor, akinek Franciaországban Napóleont kellett *játszania*, veszedelmes szerepet vállalt, és ezért minden pillanatban veszedelmessé válhatott a hivatalos Európára. Franciaország a talmi császárságot csak azzal a feltétellel tudta elviselni, ha úgy tűnt, mintha Európa hinne ebben a bohózatban. Az kellett hát, hogy meg-

* – Felcserélés; összecserélés – *Szerk.*

könnyítsék a komédiásnak a szerepét és kiadós klakkot biztosítsanak neki földszinten és karzaton. Valahányszor Franciaország belső állapotai tarthatatlanná lettek – és úgy látszik, hogy két év a maximuma e rokokó-császárság saját tengelye körül való forgási idejének –, mindig meg kellett engedni egy külföldi kalandot az hami ex-fogolynak[348]. Ekkor Európa napirendjére került a napóleoni program valamelyik, a francia határon túl kivitelezhető cikkelyének travesztiája. Hortense fiának szabad volt háborút viselnie, de csak Lajos Fülöp mottójával: „La France est assez riche pour payer sa gloire."* Az öreg porosz király**, a fejetlen fejű ember, azt mondta egyszer, hogy az *ő* Poroszországa abban tűnik ki Nagy Frigyes Poroszországával szemben, hogy az utóbbi elvont ellentétben állt a kereszténységgel, az előbbi pedig leküzdötte az ízetlen felvilágosodás átmeneti korszakát és behatolt a kinyilatkoztatás mélyen bensőséges megértésébe. Így az öreg Napóleon ragaszkodott ahhoz a sekélyes racionalista előítélethez, hogy egy háború csak akkor kedvező Franciaországnak, ha a háború kiadásai a külföld, bevételei meg Franciaország számlájára mennek. Melodrámai remplaçant-ja*** ellenben behatolt a szemléletnek ama mélységébe, hogy Franciaországnak magának kell megfizetnie háborús dicsőségét, hogy régi határainak megtartása természeti törvény, és hogy összes háborúinak „lokalizáltaknak" kell lenniök, vagyis azon a szűk játéktéren belül kell mozogniok, amelyet Európa kegyeskedik neki szerepének bemutatására mindenkor kiutalni. Háborúi ezért valójában csak időszakos érvágások Franciaországon, amelyek egy új államadóssággal gazdagítják és egy régi hadseregtől elütik. Ámde minden ilyen háború után bizonyos visszásságok állnak be. Franciaország lehangolt; de Európa egyelőre mindent megtesz azért, hogy a belle France° fejéből kibeszélje a rigolyáit. Európa a dutchfish°° Barnumát játssza. Hát nem borították-e el őt az orosz háború[136] után Európa döntőbírájának minden színpadi attribútumával? Nem utazgatott-e von Seebach báró ide-oda Drezdából Párizsba és Párizsból Drezdába?[363] Nem tisztelgett-e nála Orlov, a méregkeverő, és Brunnov, a hamisító?[364] Nem hittek-e mindenhatóságában a montenegrói herceg és Jacobus Venedey?[365] Nem engedték-e meg neki, hogy Oroszország követeléseit Angliával szemben hűtlenségek cégére alatt keresztülvigye?[366] Az orosz békét – amelyet Palmerston Karsz elárulásával és saját tábornokának, Williamsnek negatív nagyságával pecsételt meg[367] –,

* – „Franciaország elég gazdag, hogy megfizessen a dicsőségéért." – *Szerk.*

** III. Frigyes Vilmos – *Szerk.*

*** – helyettesítője – *Szerk.*

° – szép Franciaország – *Szerk.*

°° – a hollandus hal; iszós fura szerzet – *Szerk.*

nem denunciálta-e ezt a „Times" mint Bonaparte árulását Anglia ellen? Nem sugárzott-e így Európa legravaszabb koponyájának fényében? Nem szállta-e meg a háború alatt, ha nem is a modern, de az antik világ összes fővárosait,[368] és a Dardanellák jóindulatú kiürítése nem utalt-e mélyebben rejlő tervekre? Az öreg Napóleon a legközelebb fekvőt ragadta meg. Az újkiadású Napóleon látszólagos rezignációja machiavellisztikus kifürkészhetetlenséget sejtet. Visszautasította a jót, csak mert a jobbra törekedett. Végül a párizsi békeszerződés: nem koronázta-e meg ezt azzal, hogy Európa „Figyelmeztetést" intézett Belgiumnak, ennek az óriásállamnak antibonapartista újságíróihoz?[369]

Közben az ál-napóleoni Franciaország önforgásának a két normáléve tovagördült. Európa hivatalos képviselői úgy hitték, hogy egyelőre eleget cselekedtek e férfiú nagyságáért. Megengedték neki, hogy az angolok kíséretében Kínába vitorlázzék[370] és az oroszok megbízásából Cuza ezredest beültesse a dunai fejedelemségekbe[215]. De mihelyt a hős és a hőst játszó paprikajancsi közötti finom határvonalak akár csak kísérletképpen is összemosódtak, Louis-Napoléont egyszeriben gúnyosan visszaparancsolták a neki kijelölt területre. Intrikája az Észak-Amerikai Egyesült Államok ellen, kísérlete a rabszolgakereskedelem felújítására,[224] melodrámai fenyegetődzése Anglia ellen, oroszellenes Szuezi-csatorna-demonstrációja, amelyet Oroszország megbízásából kellett magára vállalnia, hogy John Bull előtt igazolva legyen a tervvel szembeni Palmerston-féle orosz oppozíció – mindez szétpukkant. Csak a kis Portugáliával szemben volt szabad nagyfiúnak lennie, hogy a nagyhatalmakkal szembeni kisfiúsága kellően kidomborodjék. Maga Belgium is nekilátott erődítéseket építeni, és még Svájc is a Wilhelm Tellt szavalta[371]. Európa hivatalos hatalmaival nyilvánvalóan az esett meg, ami a régebbi korszakokban az asztronómia kutatóit oly gyakran megzavarta, a körforgási idő hibás kiszámítása.

Időközben letelt a lesser empire* önforgásának két esztendeje. Az első körforgás idején – 1852-től 1854-ig – hangtalan korhadás ment végbe, melyet szagolni lehetett, de hallani nem. Ennek safety valve-ja** az orosz háború volt. Másként az 1856-tól 1858-ig terjedő turnus idején. Az Ál-Bonaparte-ot Franciaország belső fejlődése visszavetette az államcsíny pillanatáig. Orsini bombái[118] vihart villództak. Miss Coutts boldogtalan szeretőjének le kellett köszönnie tábornokai előtt. Franciaországot, s ez hallatlan esemény volt, spanyol szokás szerint felosztották öt főkapitányságra[372] – a

* – kis-császárság – *Szerk.*

** – biztonsági szelepe – *Szerk.*

művelet a felfúvódásban szenvedő Eugénia csillaga alatt ment végbe. A régenség létrehozása ténylegesen átruházta a hatalmat az imperialista Quasimodóról[230] Pélissier-re, az arab emberhús orléanista pörkölőjére.[373] De a felújított terror nem keltett rémületet. Az austerlitzi csata hollandus unokaöccse[103] nem borzalmasnak, hanem groteszknak tűnt. N'est pas monstre qui veut.* Montalembert Párizsban Hampdent játszhatott[374] és Proudhon Brüsszelben egy acte additionnellel** megfejelt lajos-fülöpizmust proklamált[375]. A châlons-i felkelés[376] bebizonyította, hogy maga a hadsereg is olyan pantomimnak tekintette a restaurált császárságot, amelynek közeledik a zárójelenete.

Louis Bonaparte ismét megérkezett arra a végzetes pontra, amikor a hivatalos Európának meg kellett értenie, hogy a forradalom veszélye csak a régi napóleoni program egy újabb pontjának travesztálásával hárítható el. A travesztia azzal kezdődött, amin Napóleon végezte, az orosz hadjárattal. Miért ne azzal folytassák, amin Napóleon elkezdte, az itáliai kampánnyal? Minden európai persona*** közül Ausztria volt a legkevésbé grata°. Poroszországnak meg kell bosszulnia rajta a varsói kongresszust[195], a bronzelli csatát[196] és az északi-tengeri bevonulást[237]. Palmerston mindig is az Ausztria iránti gyűlölettel hitelesítette civilizációs törekvéseit. Oroszország rémülettel látta, hogy Ausztria megint bejelentette, hogy bankja felveszi a készfizetéseket. Amikor 1846-ban, emberemlékezet óta először, Ausztria kincstára nem mutatott ki deficitet, Oroszország jelt adott a krakkói forradalomra[220]. Végül Ausztria volt a liberális Európa bête noire-ja°°. Louis Bonaparte második amfiteátrális Attila-hadjáratának tehát Ausztria ellen kellett lefolynia, az ismert feltételekkel: háborús költség nincs, francia határok kibővítése nincs, háborút „lokalizálni" az egészséges ész korlátai között, vagyis azon a területen belül, amely Franciaország második dicsőséges érvágásához szükséges.

Ilyen körülmények között, hiszen hát komédiát játszottak, Poroszország azt hitte, számára is elérkezett a pillanat, hogy felsőbbségi jóváhagyással és jó bebiztosítással eljátsszon egy nagy szerepet. A villafrancai béke[335] egész Európa előtt dupe-ként°°° pellengérre állította. A konstitucionalizmusban tett nagy haladása folytán – ez a haladás mértani haladvány szerint nö-

---

* – Nem szörnyeteg még, aki az akar lenni.[229] – *Szerk.*

** – kiegészítő törvénnyel – *Szerk.*

*** – személy – *Szerk.*

° – kegyben álló; szívesen látott – *Szerk.*

°° – fekete állata (akit mindenki utál) – *Szerk.*

°°° – rászedettként; becsapottként – *Szerk.*

vekvő államadósságában mutatható ki – Poroszország helyénvalónak hitte, hogy a sebet egy Blue Book of its own make-kel* tapassza be. Egy cikkben meghallgatjuk majd az apológiáját.

II

Ha a régensségi Poroszország úgy beszél, ahogy ír, könnyen megmagyarázható az európai Tévedések Vígjátékában[378] újonnan igazolt tehetsége, hogy képes nemcsak félreérteni, hanem félreértve lenni is. Ebben valamennyire hasonlít Falstaffra[310], aki nemcsak maga volt tréfás, hanem mások tréfálkozásának is oka.

Április 14-én Albrecht főherceg megérkezett Berlinbe és április 20-ig ott tartózkodott. Egy titkot kellett közölnie a régenssel** és egy javaslatot kellett tennie. A titok a küszöbönálló osztrák ultimátum Viktor Emánuelnak. A javaslat tartalma egy rajnai háború. Albrecht főherceg 260 000 osztrákkal és a délnémet szövetségi hadtesttel folytatna hadműveleteket a Felső-Rajna túloldalán, míg a porosz és az északnémet hadtestek porosz főparancsnokság alatt egy északi hadsereget képeznének a Rajnánál. „Szövetségi hadvezér" helyett Ferenc József és a régensherceg közösen, egy főhadiszállásról döntenének.

Poroszország, visszafogott felháborodással, nyomban elvetette nemcsak a háborús tervet, hanem „Albrecht főhercegnek igen nyomatékos kifogásokat tett az ultimátum *hirtelen* eljárása ellen".

Ha Poroszország beveti a játékba bőbeszédű fifikájának donkey-powerját*** (horse-power° szerint tudvalevően a nagy gépeknél számolnak), senki nem tud ellenállni, de legkevésbé egy osztrák. A régens és négy csatlósa – Schleinitz, Auerswald, Bonin és Dr. Zabel úr – „meg voltak győződve" róla, hogy Ausztriát „meggyőzték". „Amikor Albrecht főherceg" – mondja egy félhivatalos porosz nyilatkozat – „április 20-án elhagyta Berlint, *azt hittük*, hogy a vakmerő tervet pillanatnyilag elnapolták... De" – alas!°° – „néhány órával a főherceg elutazása után a bécsi távíró az *ultimátum elküldéséről* tudósított!"[379] A háború kitörése után Poroszország megtagadta *semlegességének* kinyilvánítását. Schleinitz egy „*Sürgöny a német ud-*

* – sajátkészítésű Kékkönyvvel[377] – *Szerk.*

** I. Vilmos – *Szerk.*

*** – szamárerejét – *Szerk.*

° – lóerő – *Szerk.*

°° – sajna! – *Szerk.*

varoknál állomásozó porosz missziókhoz, kelt Berlin, június 24." című irományban[380] leleplezi előttünk ennek a heroikus elhatározásnak a titkát. „Poroszország" – pusmogja Schleinitz, – „sohasem adta fel *közvetítő hatalomként*" (egy másik sürgönyben: *közbenjáró hatalomként*) „elfoglalt pozícióját. Sőt, *fő törekvése* a háború kitörésétől kezdve oda irányult, hogy ezt a *pozícióját* megőrizze azzal, hogy *elutasította semlegességének megígérését*, minden elkötelezettségtől tartózkodott *valamennyi* oldal felé és *így* teljesen elfogulatlan és *szabad* maradt a *közvetítő akció* céljából." Más szavakkal: Ausztria és Franciaország, a perlekedő felek, majd kimerítik egymást az Itália arénáján egyelőre „lokalizált" háborúban, míg Anglia semlegesként (!) távol a háttérben áll. A semlegesek önmagukat bénították meg, a harcolóknak pedig meg van kötve a kezük, mert az öklüket kell használniok. A harcolók és a semlegesek között ott lebeg Poroszország „teljesen elfogulatlanul és szabadon" – egy euripidészi deus ex machina[263]. A közvetítő mindig is felülkerekedett a szélsőségeken. Krisztus többre vitte, mint Jehova, Szent Péter többre, mint Krisztus, a pap többre, mint a szentek, Poroszország pedig, a fegyveres közvetítő, többre fogja vinni, mint a feszültek és a semlegesek. Be kell következniök olyan esetlegességeknek, mikor Oroszország és Anglia jelt ad a komédia befejezésére. Akkor majd titkos utasításaikat hátulról a zsebébe csempészik Poroszországnak, amely közben elölről felölti a Brennus-álarcot[381]. Franciaország nem tudja majd, hogy Poroszország Ausztria érdekében közvetítősködik-e, Ausztria nem tudja, hogy Franciaország érdekében-e, mindketten nem tudják, vajon nem mindkettőjük ellen-e, Oroszország és Anglia érdekében. Joga lesz rá, hogy „valamennyi oldalról" bizalmat követeljen és valamennyi oldalon bizalmatlanságot keltsen. Kötetlensége mindenkit meg fog kötni. Ha Poroszország semlegesnek nyilvánítaná magát, ráadásul nem lehetett volna megakadályozni, hogy Bajorország és más szövetségi tagok Ausztria pártjára álljanak. Ezzel szemben mint fegyveres közvetítő, oldalszárnyain és hátában a nagyhatalmak fedezetével, a távlatban az állandóan fenyegető „német" hőstettének ködképével, azt remélhette, hogy miközben éppoly rejtélyes, mint hosszúra méretezett léptekkel Ausztria megmentésére andalog, egyelőre leszámítolásra elsinkófálhatja Németország hegemóniáját. Anglia és Oroszország szócsöveként rátukmálhatta magát a Német Szövetségre[123], a Német Szövetség lecsillapítójaként behízeleghette magát Angliánál és Oroszországnál.

Nemcsak német nagyhatalom, hanem európai nagyhatalom, méghozzá „közvetítő hatalom" és a tetejébe szövetségi zsarnok! A dolgok folyamán látni fogjuk, hogy Schleinitz mindjobban belesüpped ebbe az éppoly ravasz, mint fennkölt eszmefuttatásba. Az európai államkordé eddigi ötödik

kereke, a „by courtesy"* nagyhatalom, az európai „on sufferance"** személy – ugyanez a porosz most a „quos ego"*** grandiózus pozíciójával megbízva! Ráadásul nem is azért, mert kardot ránt, éppenséggel csak vállra veszi a fegyvert, nem ontva egyebet, mint a régens könnyeit és csatlósainak tintáját. Hogy akár csak Goethe „Wahlverwandschaften"-ja „Mittlerének"° a glóriája is megfoghatatlan maradt, ez valóban nem Poroszország vétke volt.

Poroszország megértette, hogy az első felvonásban mordul kell pillantania Ausztriára, a leghalványabb gyanút sem szabad keltenie Louis Bonaparte-ban és mindenekelőtt jó magaviselettel ajánlania kell magát Oroszországnál és Angliánál.

„Ennek a saját érdekünkben olyan fontos célnak az elérése" – ismeri be Schleinitz a már idézett sürgönyben – „azon izgalom közepette, amely sok német államban uralkodott, nem volt *könnyű*. Azonfelül aligha kell arra emlékeztetnünk, hogy ebben politikánk iránya számos német kormányzatétól eltért, és hogy nevezetesen Ausztria nem értett egyet vele." Mindezen nehézségekkel dacolva Poroszország sikerrel játszotta a Német Szövetség zsandárát. Április végétől május végéig kibontakoztatta közvetítő akcióját, amennyiben szövetségtársait inaktivitásra kényszerítette. „Törekvéseink" – mondja Schleinitz a jóhangzás kedvéért – „*mindenekelőtt* arra irányultak, hogy útját álljuk a Szövetség *idő előtti* belebonyolódásának a háborúba." A berlini kabinet egyúttal megnyitotta a liberális sajtó zsilipjeit, amelyből fehéren-feketével bugyborékolt a polgárember felé, hogy ha Bonaparte Itáliába vonult, ez csak azért történt, hogy Németország megszabaduljon Ausztriától és a német egység megalapíttassék ama hérósz alatt, aki biztosan a nemzeté, hiszen már korábban is „nemzeti tulajdonná" nyilvánították.[384]

Ami Poroszország műveletét némiképpen megnehezítette, az az a hivatása volt, hogy „annak idején" ne csak közvetítsen, hanem „fegyveresen" közvetítsen. Miközben meg kellett csappantania a háborús kívánkozásokat, egyúttal fegyverbe is kellett szólítania. Miközben kiosztotta a fegyvereket, óvnia kellett azok használatától:

„Ne játsszál a tűzfegyverrel:
Mint te, ő is érez kínt."

---

* – „címzetes"; „udvariasságból annak címzett"[227] – *Szerk.*

** – „megtűrt"[382] – *Szerk.*

*** – „majd adok én nektek"[383] – *Szerk.*

° Mittler: *a név* közvetítőt *jelent.* – *Szerk.*

„De amikor mi" – mondja Schleinitz – „egyidejűleg foganatosítottuk mindazokat a rendszabályokat, amelyek a két hadviselő nagyhatalom között fekvő Németország biztosítását célozták, és amikor közreműködésünkkel a szövetségi szervek úgyszintén szakadatlanul védelmi intézkedéseket tettek, ebből az az *új kötelesség* hárult ránk, hogy őrködjünk afelett, nehogy ezek az intézkedések hirtelen a támadás eszközeivé váljanak és ezáltal a Szövetség és a *sajátmagunk* pozíciója komolyan kompromittálódjék." Ámde a „közvetítő hatalom" érthetőleg nem mindig tudott ugyanabban az irányban egyoldalúan elöljárni. Azonfelül veszélyes tünetek törtek ki. „Élénk sajnálkozásunkra" – mondja Schleinitz – „voltak jelei annak, hogy felmerült a mi politikánktól eltérő irányú különmegállapodások szándéka, és a helyzet komolysága a mi oldalunkon óhatatlanul azt az *aggodalmat* ébresztette, hogy ezáltal önkéntelenül mindinkább érvényre juthatna a szövetségi viszonyok felbontására irányuló tendencia."

Hogy e „visszásságoknak" útját állják és a „közvetítés" második felvonását elkezdjék, sor került Willisen tábornok bécsi missziójára. Eredményei Schleinitznek Berlinben, június 14-én kelt, Wertherhez, a bécsi porosz követhez címzett sürgönyében[385] találhatók. Ameddig Schleinitz csak a német szövetségtársaknak ír, az ismert porosz kormánytanácsosi stílust használja in ordinary*. Ha külföldi nagyhatalmaknak ír, ez szerencsére egy általa ismeretlen nyelven történik. De az Ausztriának küldött sürgönyei! Rőfnyi hosszú frázisgalandférgek, belúgozva a gothaizmus[280] zöld érzületszappanával, beporozva Uckermark[386] száraz kancelláriahomokjával és félig befullasztva a perfíd berlini treacle** áradataiba.

[III]

Mikor most részletesebben elemezzük az immár háromhetes berlini Blue Book egyik részét, ez sem nem régészeti szeszélyből, sem pedig a brandenburgi történelem iránti érdeklődésből nem történik. Éppenséggel olyan ügyiratokról van szó, amelyeket a jelen pillanatban német liberálisok és demokraták Poroszország császári jövő-hivatása bizonyítékainak kiáltanak ki.

Schleinitz utolsó sürgönye Willisen tábornokhoz május 27-én érkezett

* – mindközönségesen – *Szerk.*
** – szirup – *Szerk.*

meg Bécsbe. Werther sürgönyei Schleinitzhez Willisen fogadtatásáról a császári kabinetnél május 29-én és 31-én[387] keltek. Egy fél hónapig megválaszolatlanul maradnak. Hogy az eredeti „misszió" és annak utólagos „tolmácsolása" közötti összes ellentmondásokat elkenjék, a porosz Blue Book elsüllyeszti mind Schleinitz sürgönyeit Willisenhez, mind Werther sürgönyeit Schleinitzhez, pontosan ugyanúgy, mint a régensherceg és Boustrapa[388] között lefolyt valamennyi tárgyalást. Rechberg, az osztrák külügyminiszter, semmiképpen sem tudta az *eredeti szöveget* helyreállítani, mivel Willisennek és Werthernek a porosz sürgönyöket nem írásos alakban közölniök, hanem csak szóbelileg *felolvasniok* kellett. Megérthetjük, milyen helyzetben van egy miniszter, akinek egy ilyen mondatalkotást, mint az itt következő, nem szabad elolvasnia, hanem meg kell hallgatnia: „Attól a kívánságtól vezéreltetvén" – mondja Schleinitz –, „hogy egy ilyen fontos ügyben teljes világosság jusson uralomra, gondoskodtam arról, hogy a von Willisen tábornokhoz intézett írásomban álláspontunkat teljes határozottsággal megjelöljem, mind annak vonatkozásában, amit bizonyos körülmények között a magunk részéről tenni szándékozunk, mind pedig azon előfeltételek vonatkozásában, amelyek az általunk kilátásba vett akciónak szükségképpen alapjául kell hogy szolgáljanak."

Mielőtt Schleinitz nekifogott a Willisen-féle bécsi küldetés hivatalos értelmezésének, jellemző elővigyázatossággal hagyta az eseményeket leperegni maga mellett. Az osztrák hadsereg elvesztette a magentai csatát, kiürítette az összes lombardiai erődítményeket és teljes visszavonulásban volt a Chiese mögé. Gorcsakovnak a német kishatalmakhoz intézett körsürgönye – amelyben kancsukával fenyegetődzve szigorú semlegességet parancsol rájuk – utat talált a sajtóba.[389] Az Ausztriával való titkos rokonszenvezésre gyanús Derby leköszönt Palmerston javára. Végül június 14-én – a Schleinitz Wertherhez küldött sürgönyének keltezési napján – a „Preussischer Staatsanzeiger"[390] közzétett egy rendeletet hat porosz hadtest mozgósítására. Willisen bécsi missziója, amelyet ez a mozgósítás követ! Egész Németország el volt telve Poroszország hősies megfontoltságával és megfontolt hősiességével.

Térjünk rá végül Schleinitznek a bécsi porosz követhez küldött sürgönyére. „Nagylelkű szavakat" ejtett a régens ajaka. Willisen továbbá „legbecsületesebb szándékokról", „legönzetlenebb tervekről" és „legbizalmasabb bizalomról" rebesgetett orákulumokat, Rechberg gróf pedig „kijelentette, hogy egyetért az általunk elfoglalt állásponttal", ámde ugyanez a Rechberg, egy bécsi Szókratész, a frázisok egéből végül is le kívánta húzni a vitát a tényszerű lapos földre. „Különös súlyt" helyezett arra, hogy a porosz

„intenciókat megfogalmazva lássa". Poroszország tehát Schleinitz tollával hozzálát, hogy a Willisen-féle „misszió" „intencióját" „precízzé" tegye. Ezért a „Bécsben végbement *gondolatcsere* során általunk tudtul adott szándékokat az alábbiban foglalja össze", s ezt az összefoglaló alábbit rövidre fogva előadjuk. Willisen missziójának veleje ez volt: Poroszországnak „egy határozott előfeltétel mellett szilárd szándékai vannak". Schleinitz inkább azt mondhatta volna, hogy Poroszországnak határolt szándékai vannak egy szilárd előfeltétel mellett. Az *előfeltétel* az volt, hogy Ausztria engedje át Poroszországnak a kezdeményezést a Német Szövetségben, mondjon le különszerződésekről a német udvarokkal, egyszóval időlegesen hagyja rá Poroszországra a németországi hegemóniát; a *szándék* Ausztria „1815-ös szerződéseken alapuló itáliai területi birtokállományának" biztosítása és „a békére való törekvés ezen a bázison". Ausztriának a többi itáliai államhoz fűződő viszonyát és „ez utóbbiak viszonyait" Poroszország „nyitott kérdésnek" tekinti. Ha Ausztria „itáliai birtokai komolyan fenyegettetnének", akkor Poroszország „fegyveres közvetítést kísérel meg" és „annak sikerétől függően a fentiekben kitűzött cél elérésére olyképpen fog továbbcselekedni, ahogyan azt európai hatalomként viselt kötelességei és a német nemzet magasztos hivatása megköveteli". „Az" – mondja az érdekmentes Schleinitz – „a mi saját érdekünk, hogy beavatkozásunkkal ne érkezzünk *túl későn*. Az *időpont megválasztását* azonban – mind a közvetítésre, mind pedig annak kíséretében bekövetkező további akcióra Poroszország részéről – fenn kell tartani a *kir. udvar szabad mérlegelésének*."

Schleinitz először is azt állítja, hogy ezt a Willisen által közvetített „gondolatcserét" Rechberg „érzületcserének" nevezi; másodszor, hogy Poroszország szándékai és előfeltételei „a császári udvar hozzájárulásának örvendettek", és harmadszor, hogy Rechberg, aki ellensége a tiszta gondolkodásnak, mint látszik, szeretné a „gondolatcserét" „jegyzékcserévé" alakítva, „a két kabinet egyetértését okiratba foglalva", egyszóval a porosz „előfeltételt" és a porosz „szándékot" fehéren-feketével „lefektetve" látni. Itt aztán felháborodik Schleinitz nemes tudata[391]. Mit céloz Rechberg pretenziója? Valójában a mi *„legtitkosabb, bizalmasan feltárt politikai gondolatainknak* kötelező ígéretekké" való átváltoztatását. Schleinitz valóságos titkos politikai gondolatgyakorlatokat végez, Rechberg pedig a megközelíthetetlen eszmét profán jegyzékekbe akarja kötözni! Quelle horreur* egy berlini gondolkodó számára! Azonfelül egy ilyen jegyzékcsere az itáliai osztrák

* – Micsoda borzalom – *Szerk.*

birtokok „szavatolásával" lenne egyenlő. Mintha Poroszország bármit is szavatolni akarna! Ráadásul a galádul jegyzékcserévé változtatott gondolatcserét „francia és orosz oldalról nyomban és *helyes következtetéssel* engagement formel-nak* és a háborúba való belépésnek foghatnák fel". Mintha Poroszország valaha is belépni szándékoznék egy háborúba vagy kompromittálni akarná magát valamelyik oldallal, méghozzá éppenséggel a francia és az orosz oldallal szemben! Végül pedig, és ez a fődolog, egy efféle jegyzékcsere „nyilvánvalóan kivihetetlenné tenné a szándékolt közvetítési kísérletet". Ausztriának azonban meg kell értenie, hogy nem itáliai birtokállományáról van szó, sem az 1815-ös szerződésekről, sem a francia bitorlásról, sem az orosz világuralomról, sem egyáltalában profán érdekekről, hanem hát arról, hogy az európai zűrzavarokat csupáncsak azért idézték elő, hogy hamarjában összehozzák Poroszország „közvetítő hatalomként" betöltött új fennkölt „pozícióját". Shakespeare senkiházija, aki lordként ébred, miután üstfoldozóként aludt el,[392] nem beszél megragadóbban, mint Schleinitz, mihelyt Poroszország európai „fegyveres közvetítő hatalomként" viselt hivatásának rögeszméje rájön. Tarantellaként csípi és hajszolja őt az „uneasy conviction that he ought to act up to his new-born sublimity of character"**.

A „bizalom", amellyel Schleinitz Rechberg fülébe duruzsolja a rögeszméjét Poroszország közvetítő hatalomként viselt hivatásáról, felkelti benne, mint mondja, „a reményt, hogy a császári udvarnál a mienknek megfelelő bizalommal találkozik". Rechberg viszont másolatot kér Schleinitznek erről a fura jegyzékéről. Hogy a porosz bizalmat dokumentálja, Werther kijelenti, hogy „utasításaihoz képest" felhatalmazása van a jegyzék szóbeli felolvasására, de semmiképpen sem a corpus delicti*** kiszolgáltatására. Rechberg erre azt kívánja, Werther kísérje el őt Veronába Ferenc Józsefhez, hogy az „legalább szóbelileg pontos és teljes ismeretre tegyen szert Poroszország nézeteiről". A porosz bizalom ez ellen a pretenzió ellen is berzenkedik, és Rechberg ironikus rezignációval jegyzi meg, hogy ha „válaszában talán nem tudja tökéletesen helyesen követni a berlini sürgöny összes fejtegetéseit", ez annak a körülménynek tudható be, hogy Schleinitz mondatalkotásait csak hallomásból ismeri.

Rechberg válasza, amelyet Kollerhoz, a berlini osztrák követhez intézett,

* – formális kötelezettségvállalásnak – *Szerk.*

** – a „nyugtalanító meggyőződés, hogy jellemének újonnanszületett fennköltsége szerint kellene cselekednie" – *Szerk.*

*** – bűnjel – *Szerk.*

Veronában, június 22-én kelt.[393] A válasz kételyt ébreszt Willisen május végi missziójának és e misszió berlini, június közepéről való értelmezésének egybehangzó volta felől. „A vele" (Wertherrel) „és von Willisen tábornokkal folytatott korábbi megbeszéléseim után" – mondja Rechberg – „nem hittem volna, hogy a berlini kabinet velünk szemben most is oly állhatatos tartózkodást tanúsít, hogy még szándékainak bármiféle okiratba foglalását is elkerüli." De Willisen missziója még ennél is kevésbé készítette elő Rechberget Poroszországnak Európa fegyveres közvetítő hatalmaként viselt fennkölt hivatására. Az a pont, amelyről igazában szó van, mondja Rechberg, „Európa függetlensége Franciaország főhatalmával szemben". Maguk az események leleplezték azoknak az „ürügyeknek" üresség és semmisségét, „amelyekkel ellenfeleink igazi szándékaikat a megérlelés pillanatáig szépítgetni igyekeztek". „Ezenfelül Poroszországnak mint a Német Szövetség tagjának olyan kötelezettségei vannak, amelyekkel a közvetítői pozíció megtartása minden pillanatban összeegyeztethetetlenné válhatik." Végül Ausztria azt remélte, hogy Poroszországot „pártfélként" a maga oldalán láthatja, és ezért eleve tagadta „közvetítői" hivatását. Ha ezért Ausztria az itáliai zavarok kezdete óta Poroszország „közvetítő pozíciójának kísérletei" ellen nyilatkozott, nyilvánvalóan még kevésbé helyeselheti valaha is „Poroszország fegyveres közvetítését". „A fegyveres közvetítés" – mondja Rechberg –, „ez benne rejlik a fogalomban, *mindkét oldal* felé magában foglalja a *háború esetét*. De ez szerencsére nem áll fenn Poroszország és Ausztria között, és ezért *e két hatalom közötti viszonyban* semmiképp sem tudjuk elképzelni Poroszország fegyveres közvetítésének lehetőségét. Úgy tűnik, hogy mind a névnek, mind magának a dolognak ettől a viszonytól mindenkorra idegennek kell maradnia."

Látjuk: Rechberg ellentmond Schleinitz sürgönyének és a Willisen-féle misszió abban adott értelmezésének. Úgy találja, hogy Poroszország hangja május vége óta megváltozott; egyenesen tagadja, hogy Ausztria valaha is elismerte Poroszország fegyveres közvetítő hatalomként viselt fennkölt hivatását. Schleinitz tisztázni tartozik ezt a 2. sz. félreértést (az első Albrecht főherceg és a régensherceg között esett meg) azzal, hogy közzéteszi a maga sürgönyeit Willisenhez és Werther sürgönyeit őhozzá.

Egyebekben Rechberg osztrákként válaszol, és miért változtatná a bőrét az osztrák a porosszal szemben? Miért ne „szavatolhatná" Poroszország Ausztria itáliai birtokállományát? Nem felel-e meg, kérdi Rechberg, az ilyen szavatolás a bécsi szerződések szellemének? „Remélhette-e Franciaország a bécsi kongresszus utáni korszakban, sőt egészen napjainkig, hogy csak egyetlen elszigetelt ellenfélre talál, ha fel akarja borítani Európa

szerződésszerű rendjének egyik fontos részét? Franciaország nem is gondolhatott arra, hogy lokalizált háborúval hozzányúlhat a birtokviszonyokhoz." Egyébként egy „jegyzékcsere" még nem „szerződéses szavatolás". Ausztria csak „tudomásul akarta venni" Poroszország jószándékait. No de Schleinitz kedvéért annak egészen titkos politikai gondolatait egészen titokban fogja tartani. Ami a békét illeti, jegyzi meg Rechberg, Poroszország annyi békejavaslatot tehet Franciaországnak, amennyit akar, „előfeltételezve, hogy ezek a javaslatok sértetlenül hagyják az 1815-ös területállagot, valamint Ausztriának és Itália többi fejedelmének felségjogait". Más szavakkal, „bizalmas közleményeiben Poroszországhoz" mint közvetítő hatalomhoz Ausztria nem hajlamos túlmenni semmitmondó közhelyeken. Ellenben mihelyt Poroszország „aktív szövetségesként közbelép, a békefeltételek felállításáról egyáltalában már csak közös egyetértésben lehet szó".

Rechberg végül rátapint a porosz sebhelyekre. Ausztria a szövetségi gyűlésben történő porosz kezdeményezés „szándékához" hozzájárult azzal az „előfeltétellel", hogy a porosz gondolatcsere átváltozik jegyzékcserévé. A premisszával együtt elesik a konklúzió is. Maga Schleinitz is „felfogja" majd a maga sajátságos felfogóképességével, hogy mivel Berlin „semmiféle tekintetben nem vállalt tényleges kötelezettséget", mivel még a „fegyveres közvetítés formájában foganatosítandó elhatározásainak időpontját" is a vak „jövőbe tolta ki és azt illetően fenntartotta saját szabad választását", Bécsnek a maga részéről „csorbítatlanul meg kell óvnia szabadságát a német szövetségi viszonyok területén".

Poroszország kísérlete, hogy Ausztriától kicsalja a németországi főhatalmat és az európai közvetítő hatalom fennkölt szerepére szóló meghatalmazást, határozottan félresikerült tehát, viszont közben megtörtént a hat porosz hadtest mozgósítása. Poroszország felvilágosítással tartozott Európának. Ezért a „Június 19-i körsürgönyben az európai hatalmaknál állomásozó porosz követségekhez" Schleinitz kijelenti: „Poroszország a mozgósítással olyan pozíciót foglalt el, amely jobban arányban áll a jelenlegi helyzettel, anélkül, hogy letérne a mérséklés elveiről. . . *Poroszország politikája ugyanaz maradt, mint amit a bonyodalom kezdete óta* az itáliai kérdésben követett. De Poroszország most a helyzet magaslatára emelte az *eszközeit* is, amelyek ennek megoldásához hozzájárulnak." És hogy semmi kétely ne maradjon, sem a politika, sem az eszközök felől, a sürgöny e szavakkal végződik: „Poroszországnak az a szándéka, hogy *elejét vegye a szakadásoknak Németországban*". De a régensség úgy hitte, hogy még ezt a szegény-bűnösi nyilatkozatot is tompítania kell Franciaországhoz intézett „egészen bizalmas" közlé-

sekkel. Már közvetlenül a háború kitörése előtt a csataképfestő G.-t*, Boustrapa és a régens közös barátját, az előbbi egy berlini küldetéssel bízta meg. Roppant barátságos nyilatkozatokat vitt haza. A mozgósítás idején pedig ilyen tartalmú hivatalos és félhivatalos bizonykodások vándoroltak Párizsba: „Nehogy Franciaország rosszra magyarázza Poroszország katonai intézkedéseit. Nem ringatjuk magunkat illúziókba, tudjuk, mennyire nempolitikus dolog Franciaország ellen háborút viselni, milyen veszedelmes következményekkel járna. De vessen számot a császár azzal a nehéz helyzettel, amelyben mi vagyunk. A régensherceg kormányát mindenfelől sürgetik és unszolják. Bizalmatlan érzékenykedések közepette élünk, és kénytelenek vagyunk ezeket kímélni." Vagy: „Mozgósítani fogunk, de nehogy valaki azt higgye, hogy ez támadó intézkedés Franciaország ellen. A Német Szövetség kvázi-főnökének minőségében a régensnek nem csupán az a kötelessége, hogy a szövetség érdekeit oltalmazza, hanem az is, hogy belülről olyan pozíciót foglaljon el, amely megengedi neki, hogy elhamarkodottságokat megakadályozzon és a többi német államra rákényszerítse mérséklési politikáját. Ám értse meg ezt jól a császár és semmit el ne mulasszon feladatunk megkönnyítésére."

A porosz tripotage** elment addig a komikumig, hogy megkérlelte a francia kormányt: „A kormánylapok ne emeljék ki túlságosan Poroszországot Bajorország, Szászország stb. rovására, ez Poroszországot csak kompromittálhatná."

Walewski tehát teljes joggal jelentette ki június 20-i körsürgönyében: „Az új katonai intézkedések, melyeket Poroszországban foganatosítanak, nem töltenek el bennünket *semmiféle aggodalommal*... A porosz kormányzat kijelenti, hogy hadserege egy részének mozgósításával nincs semmi más szándéka, mint hogy oltalmazza Németország biztonságát és olyan helyzetbe kerüljön, melyben kellő befolyást gyakorolhat a további megegyezéses rendezésekre a két másik nagyhatalommal."[394] Poroszország *fegyveres közvetítő hatalomként* viselt fennkölt *hivatása* már olyannyira jelszóvá lett a nagyhatalmak között, hogy Walewski elsüthette azt a rossz tréfát, hogy Poroszország nem Franciaország ellen mozgósít, hanem „a két másik nagyhatalom" ellen, amelyek máskülönben elüthetnék attól, hogy „kellő" befolyást gyakoroljon a „megegyezéses rendezésekre".

Így végződött a porosz közvetítés második felvonása.

---

* *Valószínűleg* Ginain. – *Szerk.*

** – mesterkedés; fondorkodás; szédelgés; – *Szerk.*

[IV]

A porosz közvetítés első felvonása – április végétől május végéig – kimondta Németországra a mort sans phrase-t*. A második felvonásban – május végétől június 24-ig – a „nagy haza" megbénítását felcicomázzák a Willisen-féle misszió frázisával és a porosz mozgósítás arabeszkjével. E második felvonás egyik utójelenete a kis német udvarokban játszódik, amelyek *meghallgathatják* Schleinitznek egy jegyzékét. Schleinitz csakúgy, mint Stieber, kedveli a „vegyes" szóbeli eljárást. A már említett, Berlinben, június 24-én kelt, „a német udvaroknál állomásozó porosz missziókhoz" intézett jegyzékéből itt csak két részletet idézünk. Miért tagadta meg Poroszország azt az osztrák kívánságot, hogy a „gondolatcserét" „jegyzékcserévé" változtassák? „Ennek a kívánságnak a teljesítése" – súgja oda Schleinitz a német udvaroknak – „egyértelmű lett volna *Lombardia szavatolásával*. Ilyen kötelezettséget *meghatározatlan esetlegességekkel* szemben elvállalni, ez teljesíthetetlen volt Poroszország számára." Berlini álláspontról tehát Lombardia elvesztése nem volt „az itáliai osztrák birtokállomány komoly veszélyeztetése", sem pedig az „a meghatározott esetlegesség", amelyre a porosz kard lesett, hogy hüvelyéből kiugorjon. „Továbbá" – folytatja Schleinitz – „tartózkodnunk kellett *minden formális jellegű kötelezettségvállalástól* is, mely *közvetítő hatalomként betöltött pozíciónkat megmásíthatta* volna." Nem volt tehát a porosz közvetítés célja, hogy a „meghatározatlan esetlegességeket" Ausztria érdekében megmásítsa, hanem az összes lehető esetlegességek hivatása volt az, hogy „Poroszország közvetítő hatalomként betöltött pozícióját" megmásítatlanul hagyja. Miközben Poroszország kategorikusan megköveteli Ausztriától a Német Szövetségben történő kezdeményezés átengedését, a porosz jóakarat hipotetikus egyenértékét nyújtja neki, melyet a jó porosz szándék szavatol. Hagymaleves mazsolamártással, ahogy a berlini utcasarki lézengő mondja.

A közvetítés harmadik felvonásában Poroszország végre európai nagyhatalomként jelenik meg, és Schleinitz elkészít egy sürgönyt két másolatban, az egyiket Londonba címezi Bernstorff grófhoz, a másikat Pétervárra Bismarck báróhoz, az egyiket John Russell lordnak, a másikat Corcsakov hercegnek való felolvasásra.[396] A sürgöny fele hajbókolásokból és mentegetődzésekből áll. Poroszország mozgósította harci erőinek egy részét, és Schleinitz kimeríthetetlen e vakmerő tett indokolásában. Az európai nagy-

* – szószaporítás nélkül meghozott halálos ítéletet[395] – *Szerk.*

hatalmakhoz intézett június 19-i általános körlevélben az indok a német szövetségi terület biztosítása volt, a fegyveres közvetítő hatalomként betöltött szerep, nevezetesen pedig hogy „elejét vegyék a szakadásoknak Németországban". A német szövetségtársaknak küldött levélben „ez az intézkedés Franciaország katonai harci erőinek lekötésére és Ausztria helyzetének tetemes megkönnyítésére" szolgált. Az Angliának és Oroszországnak küldött sürgönyben az indokok a „szomszédok fegyverkezései", az „események feletti őrködés", a „háborúnak a német határhoz való közeledte", méltóság, érdekek, hivatás és így tovább. De „másfelől" és „mindazonáltal" és „ismétlem, Gróf Úr, Báró Úr", Poroszország nem tör rosszra a fegyverkezéseivel. Neki „minden bizonnyal nem szándéka a bonyodalmakat újabbakkal tetézni". Nem követ „semmi más célt, mint azt, amelyre Angliával és Oroszországgal egyetértésben röviddel ezelőtt törekedett". Nous n'entendons pas malice*, kiált fel Schleinitz. „Amit kívánunk", az „a *béke*", és „bizalommal telten fordulunk a londoni és a pétervári kabinethez, hogy velük egyetemben felleljük az eszközöket, amelyek gátat vetnek a vérontásnak". Hogy Anglia és Oroszország bizalmára méltónak mutatkozzék, Poroszország feleskü̈szik két orosz–angol fikcióra**: az első az, hogy Ausztria idézte elő a háborút az ultimátumokkal; a második az, hogy a harc liberális igazgatási reformok körül forog és a szomszédos itáliai államok feletti osztrák protektorátus megszüntetéséért folyik. Az osztrák császári ház jogainak kiegyenlítése egy nemzeti liberális „újjászervezési művel" – ez a célja Poroszországnak. Végül, mint Schleinitz mondja, Poroszország hisz Louis Bonaparte self-denying declaration-jeiben***.

És ezek a közhelyes ízetlenségek – ez minden, amit Poroszország „teljes bizalommal és szabadszellemű nyíltsággal" a semleges nagyhatalmaknak előhebeg a maga „közvetítő terveiről". Schleinitz, „a józan, szerény ifjú" attól fél, hogy „bizonyos fokig előzetes ítéletet formálna a kérdésben, ha *eszméit* tovább pontosítaná". Csak a rögeszme bökken ki végezetül: Poroszország úgy hiszi, „*hivatva van* arra, hogy fegyveres közvetítő hatalom" legyen. Ám ismerné el Anglia és Oroszország e hivatást! Ám „fejeznék ki nézeteiket a jelenlegi bonyodalmak megoldásáról és arról az útról, melyen ez a megoldás a viszálykodó felek számára elfogadhatóvá tehető volna". Ám látnák el nevezetesen Poroszországot instrukciókkal, melyek megengednék neki, hogy magas felsőbbségi jóváhagyással, úgyszólván avec garantie du

* – Nem forralunk semmi rosszat – *Szerk.*

** *A „Volk"-ban*: funkcióra – *Szerk.*

*** – önmegtagadó nyilatkozataiban – *Szerk.*

gouvernement* vállalja a közvetítőoroszlán szerepét! Poroszország tehát az európai liont** akarja játszani, de úgy, mint Gyalu, az asztalos.

„*Oroszlán.* De Gyalu vagyok én, az asztalos, íme!
Nem vad oroszlánnak [nősténye, se] híme:
Mert ha én most élő oroszlánná válnék,
Baj volna, mit uccse! magam is sajnálnék.
Theseus. Igen nyájas bestia és jó lelkiösmeretű. [...]
Lysander. Ez az oroszlán, bátorságra nézve, igazi róka.
Theseus. Az ám; szerénységre pedig liba."[397]

Schleinitz sürgönye június 24-én kelt, a solferinoi csata napján. A sürgöny mindkét másolata még ott hevert Schleinitz íróasztalán, amikor az osztrák vereség híre Berlinbe érkezett. Egyidejűleg meghozta a posta Lord John Russell sürgönyét, amelyben „Brougham úr little man-je***" a hajdan volt időkből, a „tom-tit of English liberalism"°, az ír „Coercion Bill"-ek[398] heroldja°° beavatja Poroszországot Palmerston itáliai eszményeibe. Magdeburg nem a Minciónál és Bückeburg nem az Adigénál fekszik, éppoly kevéssé, mint Harwich a Gangesnál vagy Salford a Szatledzsnál. Louis Bonaparte azonban kijelentette, hogy nem sóvárog Magdeburg és Bückeburg után. Minek hát a gall kakast teuton nyerseséggel ingerelni? Jack Russell azt is felfedezi, hogy ha a „győzelem" a csatatéren „eldőlt", akkor „a küzdők *valószínűleg* készségesen hajlanak majd a kimerítő küzdelem *befejezésére*". Erre az elmés felfedezésre támaszkodva, Németország háborús sóvárgását megfeddve, Poroszország „mérsékelt és felvilágosult magatartását" megdicsérve, Russell arra inti Schleinitzet, hogy Angliát „annyira pontosan" majmolja, „amennyire ezt a németországi körülmények meg fogják engedni"!! Végül Jack of all trades°°° megemlékezik Poroszország „fennkölt közvetítő hivatásáról", és szokott édeskés-fanyar kis vigyorával emberkénk búcsúzóul e vigaszos szavakat veti oda a konstitucionalizmusban való tanítványának: „csakhamar *talán* eljő egy olyan idő, amikor baráti és békéltető hatalmak sikerrel hallathatják hangjukat, és a békeelképzelések többé nem

* – kormányszavatossággal – *Szerk.*
** – oroszlánt – *Szerk.*
*** – kicsi embere – *Szerk.*
° – az „angol liberalizmus kancinegéje" – *Szerk.*
°° – hírnöke (szajkója; mátyásmadara) – *Szerk.*
°°° – minden lében kanál Jancsi – *Szerk.*

lesznek hatástalanok!" (*Russell* sürgönye Lord Bloomfieldnek Berlinbe, kelt London, június 22.[399])[400]

Quid pro Quo

A megírás ideje: 1859 július vége–augusztus közepe

A megjelenés helye: „Das Volk",
1859 július 30., augusztus 6., 13., 20. (13., 14., 15., 16.) sz.

Eredeti nyelve: német

Jelzés: △

[Friedrich Engels]

Karl Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"

Első füzet, Berlin, Franz Duncker, 1859[401]

I

A németek már régen bebizonyították, hogy a tudomány minden területén egyenrangúak a többi civilizált nemzettel, a legtöbb területen pedig felül is múlják őket. Csak egy tudomány volt, amelynek korifeusai között nem akadt egyetlen német név sem: a politikai gazdaságtan. Az ok kézenfekvő. A politikai gazdaságtan a modern polgári társadalom elméleti elemzése és ezért fejlett polgári állapotokat előfeltételez, olyan állapotokat, melyek Németországban a reformációs és parasztháborúk és különösen a harmincéves háború[402] óta évszázadokon át nem alakulhattak ki. Hollandia elszakadása a birodalomtól[403] kiszorította Németországot a világkereskedelemből és ipari fejlődését eleve a legkicsinyesebb viszonyokra korlátozta; s míg a németek a polgárháborúk pusztításaiból fáradalmasan és hosszadalmasan lábadoztak, míg egész polgári energiájukat, mely sohasem volt valami nagy, felőrölték a meddő harcban azok ellen a vámkorlátok és eszeveszett kereskedelmi szabályozások ellen, amelyekkel minden törpefejedelem és birodalmi báró alattvalóinak iparát sújtotta, míg a birodalmi városok a céhesdiben és a patríciusságban lezüllöttek – azalatt Hollandia, Anglia és Franciaország meghódították az első helyeket a világkereskedelemben, gyarmatot gyarmatra alapítottak és a manufaktúra-ipart legnagyobb virágzásra fejlesztették, amíg végül Anglia a gőz által – s csak ez tette értékessé szén- és vastelepeit – a modern polgári fejlődés élére lépett. De ameddig még a középkor oly nevetségesen ósdi maradványai ellen kellett küzdeni, amilyenek Németország anyagi-polgári fejlődését 1830-ig béklyóba verték, addig német politikai gazdaságtan nem volt lehetséges. Csak a Vámegylet[240] létesítésével jutottak a németek olyan helyzetbe, melyben a politikai gazdaságtant egyáltalában *megérthették*. Ettől az időtől kezdve indult

meg valójában az angol és francia gazdaságtan importálása a német polgárság javára. Az importált anyagra csakhamar rátette a kezét a tudós- és bürokrata-testület és olyan módon dolgozta fel, amely nemigen öregbítette a „német szellem" dicsőségét. Az irogató iparlovagok, kereskedők, iskolamesterek és bürokraták kotyvalékából aztán olyan német-gazdaságtani irodalom keletkezett, amellyel ízetlenség, sekélyesség, gondolatnélküliség, terjengősség és plagizálás dolgában csak a német regény vetekedhetik. Azok körében, akik gyakorlati célokat követtek, először a gyáriparosok védővámos iskolája alakult ki, melynek szaktekintélye, List, még mindig a legjava annak, amit a német polgári gazdasági irodalom létrehozott, bár egész dicső művét a francia Ferrier-től, a kontinentális rendszer[71] elméleti alkotójától másolta. Ezzel az irányzattal szemben keletkezett a negyvenes években a keleti-tengeri tartományok kereskedőinek szabadkereskedelmi iskolája, akik az angol free-traderek érveit gyermekded, de érdektől fűtött hittel gagyogták utánuk. Végül az iskolamesterek és bürokraták között, akiknek a diszciplína elméleti oldalát kellett tárgyalniok, akadtak sivár, kritikátlan növénygyűjtők, mint Rau úr, nagyokos spekulálók, akik a külföldi tételeket meg nem emésztett hegeli nyelvre fordították le, mint Stein úr, vagy szépirodalmárkodó kalászgyűjtők a „kultúrtörténet" területén, mint Riehl úr. Ami ebből végül kisült, az a kameralisztika[404], eklektikus-gazdaságtani lével feleresztett kása mindenféle haszontalanságokból, amiket az államvizsgára készülő kormányhivatali gyakornoknak hasznos tudnia.

Miközben a polgárság, az iskolamesterek és a bürokrácia Németországban még azon fáradoztak, hogy az angol–francia gazdaságtan első elemeit mint megmásíthatatlan dogmákat kívülről bemagolják és némiképp tisztába kerüljenek velük, fellépett a német proletár párt. Ennek egész elméleti létezése a politikai gazdaságtan tanulmányozásából nőtt ki, és fellépésének pillanatától kelteződik a tudományos, önálló *német gazdaságtan is*. Ez a német gazdaságtan lényegében a *történelem materialista felfogásán* nyugszik, melynek alapvonásait a fent említett mű előszava* röviden kifejti. Ezt az előszót főbb részében már közölte a „Volk", s ezért itt csak utalunk rá. Nemcsak a gazdaságtanra, hanem minden történelmi tudományra nézve (és minden tudomány történelmi, amely nem természettudomány) forradalmasító felfedezés volt az a tétel, hogy „az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában"; hogy minden társadalmi és állami viszony, minden vallási és jogrendszer, minden elméleti szemlélet, mely a történelemben felmerül, csak akkor érthető meg, ha megértettük a

* *V. ö. 5–8. old. – Szerk.*

mindenkori megfelelő korszak anyagi életfeltételeit és ezekből az anyagi feltételekből vezetjük őket le. „Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza." A tétel olyan egyszerű, hogy magától értetődőnek kellene lennie mindenki számára, aki nem rekedt meg az idealista szédelgés kátyújában. De a dolognak nemcsak az elmélet, hanem a gyakorlat számára is fölöttébb forradalmi következtetései vannak: „Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor *társadalmi forradalom** korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény... A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamatnak utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus nem az egyéni antagonizmus, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből sarjadó antagonizmus értelmében; de a polgári társadalom méhében fejlődő termelőerők megalkotják egyúttal az anyagi feltételeket ennek az antagonizmusnak a megoldásához." Hatalmas, minden idők leghatalmasabb forradalmára nyílik tehát távlat, mihelyt materialista tézisünket tovább követjük és a jelenkorra alkalmazzuk.

De közelebbről szemügyre véve az is nyomban kitűnik, hogy az a látszólag oly egyszerű tétel, hogy az emberek tudata létüktől függ és nem megfordítva, már legelső következményeiben egyenest fejbe kólint mindenféle idealizmust, még a legrejtettebbet is. Tagadja a történelmi dolgokról alkotott összes hagyományos és megszokott szemléleteket. A politikai okoskodás egész tradicionális módja összeomlik; a hazafias nemeslelkűség felháborodva berzenkedik az ilyes érzületnélküli felfogás ellen. Az új szemléleti mód tehát szükségképpen megütközést keltett nemcsak a polgárság képviselőiben, hanem a francia szocialisták zömében is, akik a világot a liberté, égalité, fraternité** varázsigéjével akarják sarkaiból kivetni. De végképp nagy haragot ébresztett a német vulgáris demokrata szájtépők között. Ennek ellenére előszeretettel próbálkoztak azzal, hogy az új eszméket plagizálva kiaknázzák, ám ritkamód félreértve őket.

A materialista felfogás kifejtése csak egyetlen történelmi példán is olyan tudományos munka volt, mely évekig tartó nyugodt tanulmányokat követelt volna, mert kézenfekvő, hogy a puszta frázissal itt semmire sem megyünk,

* *A „Volk"-ban: forradalmak — Szerk.*

** – szabadság, egyenlőség, testvériség – *Szerk.*

hogy csak tömeges, kritikailag megrostált, teljesen birtokba vett történelmi anyag képesíthet ily feladat megoldására. A februári forradalom pártunkat a politika színpadára vetette és ezzel tisztán tudományos célok követését lehetetlenné tette számára. Ennek ellenére az alapszemlélet vörös fonálként húzódik végig a párt minden irodalmi termékén. Minden egyes esetben kimutatták bennük, hogy az akció mindenkor közvetlen anyagi indítékokból, nem pedig az ezeket kísérő frázisokból eredt, hogy ellenkezőleg, a politikai és jogi frázisok éppúgy az anyagi indítékokból származtak, mint a politikai akció és annak eredményei.

Midőn az 1848–49-es forradalom leverése után olyan időpont következett be, hogy külföldről Németországra hatást gyakorolni mindinkább lehetetlenné vált, pártunk átengedte az emigrációs civakodás mezejét – mert ez maradt az egyetlen lehetséges akció – a vulgáris demokráciának. Mialatt ez szíve-kedve szerint zsongott, ma hajbakapott, hogy másnap testvériesüljön, harmadnap pedig megint a világ szeme láttára kiteregette egész szennyesét, mialatt egész Amerikát végigkoldulta, hogy rögtön utána új botrányt rendezzen a néhány felhajtott tallér elosztása körül – pártunk örült, hogy megint némi nyugalomhoz jutott tanulmányai céljára. Megvolt az a nagy előnye, hogy egy új tudományos szemlélet volt az elméleti alapzata, amelynek kidolgozása eléggé elfoglalta; már ezért sem züllhetett le sohasem annyira, mint az emigráció „nagyjai".

E tanulmányok első gyümölcse az előttünk fekvő könyv.

II

Az olyan írásban, mint az előttünk fekvő, nem lehet szó a gazdaságtan egyes fejezeteinek pusztán csapongó bírálatáról, egyik-másik gazdasági vitakérdésnek elkülönített tárgyalásáról. Sőt, eleve az a célja, hogy a gazdasági tudomány egész komplexusát rendszeresen összefoglalja, a polgári termelés és a polgári csere törvényeit összefüggően kifejtse. Mivel a közgazdászok semmi egyebek, mint e törvények tolmácsai és védelmezői, ez a kifejtés egyszersmind az egész gazdasági irodalom bírálata.

Hegel halála óta alig történt kísérlet arra, hogy egy tudományt saját, belső összefüggésében kifejtsenek. A hivatalos hegeli iskola a mester dialektikájából csak a legeslegegyszerűbb műfogások kezelését sajátította el, s ezeket mindenre a világon alkalmazta, sokszor még nevetséges ügyetlenséggel is. Számára Hegel egész hagyatéka kimerült egy puszta sablonban, melynek segítségével minden témát kedvükre megkonstruáltak, és egy

lajstromra való olyan szóban és fordulatban, amelyeknek más céljuk már nem volt, mint hogy kellő időben fellépjenek, valahányszor gondolatok és pozitív ismeretek hiányoztak. Így történt, hogy ezek a hegeliánusok, mint egy bonni professzor mondotta, semmiből sem értettek semmit, de mindenről tudtak írni. Ami persze olyan is volt. Mégis, ezek az urak önelégültségük ellenére annyira tudatában voltak gyengeségüknek, hogy nagy feladatoktól lehetőleg távol tartották magukat; a régi vaskalapos tudomány pozitív tudás dolgában meglevő fölénye folytán, megtartotta területét; és amikor aztán Feuerbach útilaput kötött a spekulatív fogalom talpa alá, a hegeleskedés lassanként elszenderült, és úgy látszott, hogy újra a régi metafizikának és megrögzött kategóriáinak birodalma kezdődött el a tudományban.

A dolognak megvolt a maga természetes oka. A hegeli diadokhoszok[405] rezsimjére, amely merő frázisokba fulladt, természetszerűen olyan korszak következett, melyben a tudomány pozitív tartalma megint felülkerekedett a formai oldalon. De ugyanakkor Németország egészen rendkívüli energiával rávetette magát a természettudományokra, az 1848 óta beállott hatalmas polgári fejlődésnek megfelelően; s ahogy divatossá lettek ezek a tudományok, melyekben a spekulatív irányzat sohasem jutott jelentősebb érvényre, úgy harapódzott el megint a régi metafizikai gondolkodásmód is egészen a legvégletesebb Wolff-féle laposságig. Hegel feledésbe ment, kifejlődött az új természettudományi materializmus, amely a XVIII. századtól elméletileg szinte egyáltalán nem különbözik és többnyire csak gazdagabb természettudományi, nevezetesen kémiai és fiziológiai anyagával múlja azt felül. Büchner és Vogt a végletekig menő lapossággal elevenítik fel újra a Kant-előtti idők korlátolt filiszteri gondolkodásmódját, és még Moleschott is, aki Feuerbachra esküszik, minden szempillantásban a legszívderítőbb módon kátyúba nyargal a legegyszerűbb kategóriák között. A polgári köznapi értelem esetlen kordésgebéje persze zavartan torpan meg az előtt az árok előtt, amely a lényeget a jelenségtől, az okot az okozattól elválasztja; de ha az elvont gondolkodás igencsak hepehupás terepén hajtóvadászatra indulunk, hát akkor nem kordésgebére kell ülnünk.

Itt tehát más kérdés várt megoldásra, melynek a politikai gazdaságtanhoz magán-valóan semmi köze. Hogyan kell kezelni a tudományt? Egyfelől volt a hegeli dialektika, abban az egészen elvont, „spekulatív" alakban, amelyben Hegel ránkhagyta; másfelől a közönséges, most ismét divattá lett, lényegében wolffi-metafizikus módszer, melyben a polgári közgazdászok is írták összefüggésnélküli vaskos könyveiket. Ezt a módszert Kant és jelesül Hegel elméletileg annyira megsemmisítették, hogy csak a renyheség és egy más *egyszerű* módszernek a hiánya tehette lehetővé gyakorlati továbbléte-

zését. Másrészt a hegeli módszer a *meglevő* formájában abszolúte használhatatlan volt. Lényegileg idealista volt, itt pedig olyan világszemléletet kellett kifejteni, amely materialistább volt minden korábbinál. A tiszta gondolkodásból indult ki, itt pedig a legmakacsabb tényekből kellett kiindulni. Az olyan módszer, mely saját bevallása szerint „a semmiből a semmin keresztül a semmihez ért el"[406], ebben az alakjában itt semmiképp sem volt helyén. Ennek ellenére minden meglevő logikai anyagból ez volt az egyetlen, amelyhez legalább kapcsolódni lehetett. Még nem vették bírálat alá, még nem küzdötték le; a nagy dialektikus egyetlen ellenfele sem tudott rést ütni e módszer büszke épületén; elkallódott, mert a hegeli iskola mit sem tudott kezdeni vele. Mindenekelőtt tehát a hegeli módszert kellett áfogó bírálatnak alávetni.

Hegel gondolkodásmódját minden más filozófuséval szemben az alapjául szolgáló roppant történeti érzék tüntette ki. Akármennyire elvont és idealista a formája, gondolati kifejlése mégis mindig párhuzamosan haladt a világtörténelem fejlődésével, s tulajdonképpen Hegelnél az utóbbi csak az előbbi próbájául szolgál. Ha ezzel a helyes viszony meg is van fordítva és fejtetőre állítva, a reális tartalom mégis mindenütt bekerült a filozófiába; annál is inkább, mert Hegel abban különbözött tanítványaitól, hogy nem tudatlansággal hivalkodott, mint ők, hanem minden idők egyik legtanultabb elméje volt. Ő az első, aki a történelemben fejlődést, belső összefüggést kísérelt meg kimutatni, és bármilyen különösnek tűnhetik is ma sok minden a történelemfilozófiájában, magának az alapszemléletnek nagyszerűsége még ma is csodálatraméltó, akár elődeit hasonlítjuk vele össze, akár éppenséggel azokat, akik utána bocsátkoztak általános reflexiókba a történelemről. A „Phänomenologie"-ban, az „Ästhetik"-ben, a „Geschichte der Philosophie"-ban, mindenütt végigvonul ez a nagyszerű történelemfelfogás, és Hegel az anyagot mindenütt történelmileg, a történelemmel való meghatározott, habár elvontan kiforgatott összefüggésben tárgyalja.

Ez a korszakalkotó történelemfelfogás a közvetlen elméleti előfeltétele volt az új materialista szemléletnek, és már ezáltal kapcsolódási pont adódott a logikai módszer számára is. Ha ez az elkallódott dialektika már a „tiszta gondolkodás" álláspontjáról ilyen eredményekre vezetett, ha ráadásul játszva legyűrte az egész azelőtti logikát és metafizikát, akkor mindenesetre több kellett hogy legyen benne, mint szofistaság és szőrszálhasogatás. De ennek a módszernek a bírálata, amelytől visszariadt és még mindig visszariad az egész hivatalos filozófia, nem volt csekélység.

Marx volt és ma is ő az egyetlen, aki vállalkozhatott arra a munkára, hogy kihámozza a hegeli logika magvát, amely Hegel e területen tett valóságos

felfedezéseit magában foglalja, és a dialektikus módszert, idealista burkainak lehántása után, helyreállítsa abban az egyszerű alakban, melyben ez a módszer a gondolati kifejlés egyedül helyes formájává lesz. A politikai gazdaságtan marxi bírálatának alapjául szolgáló módszer kidolgozását olyan eredménynek tartjuk, amely jelentőségben alig áll mögötte a materialista alapszemléletnek.

A gazdaságtan bírálata még a megkapott módszer szerint is kétféle módon történhetett: történelmileg vagy logikailag. Minthogy a történelemben, akárcsak irodalmi tükröződésében, a fejlődés nagyjában és egészében szintén a legegyszerűbb viszonyoktól halad a bonyolultabbak felé, ezért a politikai gazdaságtan irodalomtörténeti fejlődése természetes vezérfonalat nyújtott, melyhez a bírálat kapcsolódhatott, és ennek során a gazdasági kategóriák nagyjában és egészében ugyanabban a sorrendben jelennének meg, mint a logikai kifejtésben. Ennek a formának látszólag megvan az az előnye, hogy világosabb, hiszen a *valóságos* fejlődést követi nyomon, valójában azonban ezáltal legfeljebb népszerűbbé lenne. A történelem gyakran ugrásszerűen és zegzugosan halad, s ennek során mindenütt nyomon kellene követni, miáltal nemcsak sok csekély fontosságú anyagot kellene felvenni, hanem a gondolatmenetet gyakran meg is kellene szakítani; azonkívül a politikai gazdaságtan története nem volna megírható a polgári társadalom története nélkül, ez pedig végtelen munkába kerülne, mert minden előmunkálat hiányzik hozzá. Így tehát csakis a logikai tárgyalásmód volt a helyénvaló. Ez azonban valójában nem más, mint a történelmi tárgyalásmód, csak a történelmi formából és a zavaró véletlenszerűségekből kivetkőztetve. Amivel ez a történelem kezdődik, ugyanazzal kell a gondolatmenetnek is kezdődnie, és további menete sem lesz egyéb, mint a történelmi lefolyás tükörképe, elvont és elméletileg következetes formában; helyesbített tükörkép, de olyan törvények szerint helyesbített, melyeket maga a valóságos történelmi lefolyás nyújt, mivel minden mozzanat azon a fejlődési ponton vehető szemügyre, amelyen elérte teljes érettségét, klasszikusságát.

Ennél a módszernél abból az első és legegyszerűbb viszonyból indulunk ki, amely történelmileg, ténybelileg fennáll; itt tehát az első gazdasági viszonyból, amelyet készentalálunk. Ezt a viszonyt taglaljuk. Abban, hogy ez *viszony*, már benne rejlik, hogy két oldala van, melyek *egymáshoz viszonyulnak*. E két oldal mindegyikét magáért-valóan vesszük szemügyre; ebből kiviláglik kölcsönös viszonyulásuk módja, kölcsönhatásuk. Ellentmondások adódnak majd, amelyek megoldást kívánnak. De mivel itt nem egy elvont gondolati folyamatot veszünk szemügyre, amely csakis fejünkben megy végbe, hanem egy valóságos lefolyást, amely valamikor valóságosan végbe-

ment vagy még végbemegy, ezek az ellentmondások is a gyakorlatban fejlődtek ki és találtak valószínűleg megoldást. Nyomon követjük majd ennek a megoldásnak a módját, és azt fogjuk találni, hogy létrehozása egy új viszony előállása által történt, s most már ennek az új viszonynak a két ellentett oldalát kell kifejtenünk stb.

A politikai gazdaságtan az *áruval* kezdi, azzal a mozzanattal, melyben – akár egyes emberek, akár természetadta közösségek – termékeket kicserélnek egymásra. A termék, amely a cserébe belép, áru. De csupán azáltal áru, hogy a *dologhoz*, a termékhez két személy vagy közösség *viszonya* fűződik, a termelő és a fogyasztó közötti viszony, akik itt már nem egyesülnek ugyanabban a személyben. Ez máris példája egy sajátságos ténynek, amely az egész gazdaságtanon végigvonul és a polgári közgazdászok fejében rémes zavart okozott: a gazdaságtan nem dolgokkal foglalkozik, hanem személyek és végső fokon osztályok közötti viszonyokkal; ezek a viszonyok azonban mindig *dolgokhoz vannak kötve* és *dolgokként jelennek meg*. Ezt az összefüggést, amely egyes esetekben felderengett ugyan egyik-másik közgazdász fejében, először Marx tárta fel az egész gazdaságtanra szóló érvényességében és ezzel a legnehezebb kérdéseket olyan egyszerűvé és világossá tette, hogy most még a polgári közgazdászok is megérthetik majd őket.

Ha mármost az árut különböző oldalairól vesszük szemügyre, mégpedig már teljesen kifejlődött állapotában, nem pedig úgy, ahogyan két őseredeti közösség természetadta cserekereskedelmében még csak nagy nehezen fejlődőben van, akkor a használati érték és a csereérték kettős nézőpontja alatt jelentkezik, és itt azonnal a gazdasági vita terére lépünk. Aki csattanós példáját akarja látni annak, hogy a német dialektikus módszer a mostani kialakulási fokán legalább olyan fölényben van a régi laposan szószátyár, metafizikus módszerrel szemben, mint a vasutak a középkor közlekedési eszközeivel szemben, az olvassa el Adam Smithnél vagy akármelyik más neves hivatalos közgazdásznál, micsoda gyötrelmet okozott ezeknek az uraknak a használati érték és a csereérték, milyen nehezükre esik annak rendje-módja szerint megkülönböztetni őket és mindegyiket a maga sajátságos meghatározottságában felfogni, azután pedig vesse össze ezzel Marx világos, egyszerű kifejtését.

A használati érték és csereérték ilyetén kifejtése után az áru mint e kettő közvetlen egysége jelentkezik, ahogyan *a cserefolyamatba* lép. Hogy milyen ellentmondások adódnak itt, arról a 20–21. oldalon* lehet olvasni. Csak annyit jegyzünk meg, hogy ezek az ellentmondások nem csupán elméleti,

* *V. ö. 25–26. old. – Szerk.*

elvont érdekességűek, hanem egyszersmind visszatükrözik azokat a nehézségeket, amelyek a közvetlen csereviszony, az egyszerű cserekereskedelem természetéből fakadnak, azokat a lehetetlenségeket, amelyekre a cserének ez az első nyers formája szükségképpen kilyukad. Ezek a lehetetlenségek úgy oldódnak meg, hogy minden más áru csereértéke képviselésének tulajdonságát ráruházzák egy sajátlagos árura – a *pénzre*. A pénz vagy az egyszerű forgalom kifejtését a második fejezet tartalmazza, mégpedig 1. a pénz mint *értékmérő*, aholis a pénzben mért érték, az *ár*, megkapja közelebbi meghatározását; 2. mint *forgalmi eszköz* és 3. mint e két meghatározás egysége, mint *reális pénz*, mint az egész anyagi polgári gazdagság képviselője. Ezzel zárul a kifejtés az első füzetben; a pénz tőkébe való átmenete a másodikra marad.

Látjuk, hogy ezzel a módszerrel a logikai kifejtés egyáltalán nem kénytelen tisztán elvont területre szorítkozni. Ellenkezőleg, rászorul a történelmi illusztrációra, a valósággal való folytonos érintkezésre. Ezek a bizonyító adalékok éppen ezért nagy változatosságban be vannak iktatva, mégpedig hol mint utalások a valóságos történelmi lefolyásra a társadalmi fejlődés különböző fokain, hol pedig mint a gazdaságtani irodalomra történő utalások, melyek kezdettől nyomon követik a gazdasági viszonyok meghatározásainak világos kimunkálását. Az egyes, többé-kevésbé egyoldalú vagy zavaros felfogásmódok bírálata ezután lényegileg már magában a logikai kifejtésben meg van adva és rövidre fogható.

Egy harmadik cikkben rátérünk majd a könyv gazdaságtani tartalmára.[407]

Karl Marx, „Zur Kritik der politischen Ökonomie",
Erstes Heft, Berlin, Franz Duncker, 1859

A megírás ideje: 1859 augusztus 3–15.

A megjelenés helye: „Das Volk",
1859 augusztus 6., 20. (14., 16.) sz.

Eredeti nyelve: német

Jelzés: Ω

[Karl Marx]

Brit kereskedelem

A brit kereskedelmi minisztérium éppen most tett közzé kimutatásokat a folyó év első hat havi kiviteléről, a behozatal deklarált értékéről közölt táblázata viszont csak a május 31-ével záruló öt hónapot öleli fel.[408] 1858 és 1859 megfelelő időszakait összehasonlítva azt látjuk, hogy néhány említésre sem méltó kivétellel a brit behozatal az Egyesült Államokból általánosan csökkent, legalábbis értékben, míg az ebbe az országba irányuló brit kivitel mennyisége és értéke egyaránt növekedőben volt. E tény illusztrálására a következő táblázatos összeállítást kivonatoltuk a hivatalos kimutatásokból:

Brit kivitel az Egyesült Államokba a június 30-ával záruló hat hónapban

Cikk	Mennyiség		Deklarált érték	
	1858	1859	1858 £	1859 £
Pamutszövet, yard	60 150 771	110 360 198	1 031 724	1 924 951
Vas- és késesáru, cwt. .	35 849	78 432	242 914	534 101
Vászon, yard	17 379 691	31 170 751	515 416	961 956
Vas, öntecs, t.	22 745	39 370	68 640	111 319
Rúd, tartó és gerenda, t.	21 463	56 026	175 944	457 384
Kovácsoltvas, t.	9 153	19 368	113 436	238 903
Lemez és szeg, cwt. ...	5 293	15 522	28 709	77 840
Ólom, t.	1 214	1 980	27 754	44 626
Olaj (magvak) gallon ..	411 769	930 784	50 950	111 103
Selyemkészítmény, lb. .	47 101	134 470	51 277	144 413
Gyapjúposztó, vég ...	76 311	81 686	273 409	421 006
Gyapjúszövet, vegyes, yard	13 897 331	30 893 901	562 749	1188 859
Ua., fésűs, vég	185 129	489 171	229 981	758 914
Cserépáru és porcelán .	—	—	168 927	279 407
Rövid- és divatáru ...	—	—	456 364	861 921
Bádogáru	—	—	397 027	607 011

Brit behozatal az Egyesült Államokból a május 31-ével záruló öt hónapban

Cikk	1858 £	1859 £
Búza	371 452	7 013
Búza- és kukoricaliszt	693 847	14 666
Gyapot (nyers)	11 631 523	10 486 418

A brit kivitelre vonatkozó kimutatások általánosan emelkedést mutatnak nemcsak 1858-hoz, hanem 1857-hez képest is, mint az a következő összeállításból látható:

Brit kivitel a június 30-ával záruló hat hónapban

Deklarált érték

1857 £	1858 £	1859 £
60 826 381	53 467 804	63 003 159

Behatóbb vizsgálat során azonban nyilvánvalóvá válik, hogy nemcsak az 1859-es kivitel értékének az 1857-eshez viszonyított teljes növekedése tulajdonítható az Indiával való kereskedelem kiterjedésének, hanem az egész 1859-es brit kiviteli kereskedelem – az 1857-essel összehasonlítva – több mint 2 000 000 £-gel esett volna, ha India nem hozott volna be a deficitnél többet. Az 1857-es válság nyomai tehát még nem tűntek el teljesen a világpiacról. A kereskedelmi minisztérium kimutatásainak legfontosabb és legmeglepőbb vonása kétségtelenül a Kelet-Indiába irányuló brit kiviteli kereskedelem gyors fejlődése. Hadd illusztráljuk mindenekelőtt ezt a tényt hivatalos számadatokkal:

Kivitel Brit Kelet-Indiába a június 30-ával záruló hat hónapban

	1856 £	1857 £	1858 £	1859 £
Sörféleségek	210 431	130 213	474 438	569 398
Pamutszövet, kalikó stb.	2 554 976	3 116 869	4 523 849	6 094 433
Pamutfonal	579 807	540 576	967 332	1 280 435
Cserépedény és porcelán	30 374	23 521	43 975	43 195
Rövid- és divatáru ...	39 854	70 502	77 319	105 723
Vas- és késeáru	84 758	101 083	139 813	153 423
Nyergesáru és lószerszám	12 339	15 587	35 947	19 498
Gépi berendezés — gőzgép	[37 503	54 074	59 104	100 803][409]
egyéb	156 028	313 461	170 959	179 255
Vas — rúd, tartó és gerenda (vasúti vas kivételével)	506 201*	228 838	166 321	171 725
Vasúti vas	—	272 812	475 413	578 749
Vas — kovácsolt (vasúti vas kivételével)	266 355	217 484	192 711	242 213
Réz — kovácsolatlan ...	62 928	34 139	9 018	51 699
Lemez és szeg	144 218	228 325	318 381	205 213
Só	23 995	31 119	21 849	4 468
Irószer és papíráru	66 495	79 968	86 425	89 711
Gyapjúposztó	96 045	166 509	202 076	174 826
Összesen:	4 872 307	5 625 080	7 964 930	10 065 767

* *A „New York Daily Tribune-ban*: 306 201 – *Szerk.*

Felidézve azt a tényt, hogy mintegy 16 éven át – 1840-től 1856-ig – az Indiába irányuló brit kiviteli kereskedelem általában változatlan volt, habár olykor valamelyest fölötte, olykor észrevehetően alatta állt a 8 000 000 £-es átlagszámnak, – kissé megdöbbenve látjuk, hogy ez a változatlan kereskedelem rövid két éves időköz alatt megkétszereződött, és hogy ez a hirtelen előrehaladás méghozzá egy iszonyú szolga-háború[410] időszakában ment végbe. A kérdés, hogy vajon a kereskedelemnek ez a kiterjedése csak időleges körülményeknek vagy az indiai kereslet bona fide* fejlődésének tulajdonítható-e, különös érdekességre tesz szert az indiai pénzügyek jelenlegi helyzeténél fogva, amely rákényszeríti a brit kormányt, hogy új londoni indiai kölcsön felvételének engedélyezését kérje a parlamenttől, és amely ugyanakkor még a londoni „Times"-t is arra készteti, hogy felvesse a kérdést, vajon végre is nem lenne-e jobb, ha Anglia beérné a három régi tartománnyal és a félsziget többi részét visszaadná honi uralkodóinak.

A meglevő gyér adatokkal a kezünkben lehetetlen volna kategorikus ítéletet alkotnunk az Indiába irányuló brit kiviteli kereskedelem hirtelen kiterjedésének valódi jellegéről, de az összes ismert adatokból kiindulva arra a véleményre hajlunk, hogy ezt a kereskedelmet átmeneti körülmények, hogy úgy mondjuk, organikus méretein túl felduzzasztották. Először is az Indiából eredő brit behozatalban nem tudunk semmiféle olyan különös mozgást felfedezni, amely az ebbe az országba irányuló kivitel növekedéséhez vezethetett volna. Volt ugyan növekedés egyes cikkekben, de ezt majdhogynem ellensúlyozta más cikkekben beállott csökkenés; és egészben véve az indiai kivitel ingadozásai túlságosan gyengék ahhoz, hogy bármi módon számot adhatnának az ide irányuló behozatal hirtelen változásairól. A polgárháború azonban, meglehet, segített az angoloknak addig kevéssé ismert vidékek felkutatásában, s a katona így útját egyengethette a kereskedőnek. Ezenkívül az utóbbi években Indiában szerfelett nagy volt az ezüstbehozatal és -felhalmozás, és a kiállott izgalmak talán még a hindut is valamelyest felrázták, úgyhogy féket vetett felhalmozó-mániájára és bizonyos fokig rákapott arra, hogy elköltse az ezüstöt ahelyett, hogy elásná. Nem lenne azonban indokolt, ha túlságosan nagy nyomatékot vetnénk ilyen feltevésekre, kivált mert másfelől szembemered velünk az a pozitív tény, hogy évi mintegy 14 000 000 £ összegű rendkívüli kormánykiadásra kerül sor. Ez a helyzet elegendően számot ad ugyan az Indiába irányuló brit kiviteli kereskedelem hirtelen megnövekedéséről, de aligha gondolhatjuk, hogy hosszú tartósságot jósol ennek az új mozgásnak. Legtartósabb hatása valószínűleg az

* – jóhiszemű; bizalomból fakadó – *Szerk.*

indiai honi ipar teljes tönkretétele lesz, mivel – mint azt az olvasó az utolsó táblázatos összeállításból láthatta – az Indiába irányuló brit kivitel többlete főként a brit pamutszövetek és pamutfonalak behatolásának tulajdonítható. A manchesteri áruszállítások túlhajtása bizonyos fokig szintén hozzájárulhatott a brit kiviteli táblázat számadatainak felduzzasztásához.

British Commerce

A megírás ideje: 1859 augusztus 5. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 augusztus 19. (5717.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

Louis-Napoléon és Itália

Minden nap új fényt vet III. Napóleon szavaira és tetteire Itáliában és jobban megérteti velünk, mit jelent ajkán a szabadság „az Alpoktól az Adriáig". A háború, ami őt illeti, csak újabb francia expedíció volt Rómába – minden tekintetben nagyobb arányú persze, de indítékában és eredményeiben hasonlatos ama „republikánus" vállalkozáshoz[99]. Miután Franciaországot a villafrancai szerződés[335] megkötésével „megmentette" az európai háborútól, a felszabadító most azon van, hogy „megmentse" az itáliai társadalmat, olymódon, hogy kényszerrel restaurálja azokat a hercegeket, akiket a Tuileriákban elhangzott egyetlen szó űzött el a hatalomról, a középitáliai és a legációkbeli[411] népi megmozdulásokat pedig katonai erővel elnyomja. A brit sajtóban hemzsegtek a bizonytalan találgatások és on dit-k* arról, hogy a zürichi konferencia valószínűleg változtatásokat eszközöl a villafrancai kikötéseken, Lord John Russell pedig azzal a javíthatatlan minden-lében-kanálságával, amely Lord Palmerstont arra indította, hogy reá bízza a külügyminisztérium pecsétjeit, illetékesnek vélte magát arra, hogy ünnepélyesen kijelentse az Alsóházban: Bonaparte tartózkodni fog attól, hogy szuronyát odakölcsönözze a trónfosztott hercegeknek, – ugyanakkor megjelent a „Wiener Zeitung" augusztus 8-i száma, élén a következő hivatalos nyilatkozattal:

„Rövidesen megnyílik a zürichi konferencia, hogy a Villafrancában alapvonalaiban már lefektetett békeművet végérvényesen befejezze. Tekintettel a zürichi találkozás e nyilvánvaló jelentőségére, nehezen érthető, mi indíthatott egyes sajtóorgánumokat, nemcsak külföldieket, hanem még osztrákokat is arra, hogy kételyüket fejezzék ki a villafrancai pontozatok végrehajtását, sőt végrehajthatóságát illetően. Két császár aláírá-

* – híresztelések; azt mondják-ok – *Szerk.*

sával megpecsételtetvén, ezeknek az előzetes békemegállapodásoknak a végrehajtásáért a két uralkodó adott szava és hatalma kezeskedik."

Ez nyílt beszéd. Egyfelől itt vannak a hiábavaló szónoklatok a rászedett itáliaiakról; másfelől itt van Ferenc József és Bonaparte „Sic volo, sic jubeo"-ja*, amely szuronyokra, vontcsövű ágyúkra és más „arme de précision"-okra** támaszkodik. Ha az itáliai hazafiak nem hajlandók engedni a kenetes rábeszéléseknek, be kell hódolniok a nyers erőnek. Nincs más választás, Lord John Russell ellenkező értelmű nyilatkozata ellenére sem, – melyet valószínűleg tökéletes jóhiszeműséggel tett; csak a szájába adták azért, hogy könnyebben megszabaduljanak a brit parlamenttől arra az időre, amíg a szövetkezett zsarnokok vaspatája széttiporja Itáliát. Ami a pápának a legációkbeli világi hatalmát illeti, Louis-Napoléon a háború végét meg sem várva, már elrendelte fenntartását. A villafrancai előzetes megállapodások kikötik, hogy Toszkánában és Modenában restaurálni kell az osztrák hercegeket. A parmai hercegnő visszatérését nem foglalták bele a kikötésekbe, Ferenc József ugyanis bosszút akart állni a hercegnőn, amiért nyíltan elutasította, hogy sorsát Ausztriához kösse. Louis-Napoléon azonban veleszületett nagylelkűségével kegyesen meghallgatta a donna errante*** alázatos könyörgését. Walewski közbejöttével becsületszavát adta Mon úrnak, a párizsi spanyol nagykövetnek, aki egyben a hercegnő megbízottja, hogy a hercegnőt visszahelyezik a trónra, ugyanakkora terület ura lesz, mint azelőtt, csakis Piacenza erőd esetleges kivételével, melyet Viktor Emánuelnak adnak át, ha a zürichi konferencián jól viselkedik. A felkapaszkodottnak nemcsak mérhetetlenül hízelgett az az eszme, hogy a Bourbonok nővérének védelmezőjét játszhatja, hanem azt gondolta, hogy végre biztos eszközre bukkant, amellyel megnyerheti a Faubourg-St.-Germain[413] jóakaratát, amely a közeledéseit eleddig megvetően elutasította és gőgös tartózkodást tanúsított vele szemben.

De hogyan válhatik a „Nemzetiségek Felszabadítója" a „törvény és a rend" felkent bajnokává, az „intézményes társadalom" megmentőjévé? Hogyan játszhatja el sikeresen ezt a kevésbé poétikus szerepet? Ez nagy lépés volt lefelé. Bizonytalanságot kelteni és huzamosan fenntartani a közönségben a villafrancai előzetes megállapodások igazi jelentőségét illetően, s azt vad híresztelésekkel és bölcs találgatásokkal táplálni – ez volt

* – „Így akarom, így parancsolom"-ja[412] – *Szerk.*
** – „precíziós fegyverekre" (vontcsövű fegyverekre) – *Szerk.*
*** – kóbor hölgy – *Szerk.*

nyilván az egyik módszere annak, hogy Európát fokozatosan előkészítsék a legrosszabbra. Lord Palmerston, aki gyűlöli Ausztriát, állítólag szereti Itáliát és közismerten bizalmasa III. Napóleonnak, átsegítette december[100] hősét ezen a síkos talajon. Miután osztrák szimpátiái miatt kibuktatta a Derby-kormányt, Palmerston láthatólag egész Európával, de különösen Itáliával szemben kezességet vállalt felséges szövetségese, III. Napóleon becsületes szándékaiért. S így csendben félreállította az útból a parlamentet, ha ugyan nem szántszándékos hazugsággal küldte haza. Határozott kijelentésének, hogy Anglia még nem döntötte el, részt vesz-e vagy sem az európai kongresszuson, – mely valószínűleg jóváhagyja a zürichi konferencia határozatait, és így csökkenti majd a máskülönben Napóleon vállaira nehezedő ódium súlyát, elosztva azt az összes európai hatalmak között –, ellentmond az a porosz lapokban megjelent félhivatalos közlemény, amely szerint Anglia és Oroszország együttesen a berlini udvarhoz fordultak és felszólították az európai kongresszuson való közreműködésre.

Napóleon második lépése, s ezt csak akkor tette meg, mikor már a közvélemény lázas izgalma némileg lecsillapult, Szardíniában történt. Igyekezett rábírni Viktor Emánuelt, végezze el helyette a munkát – az pedig nem volt könnyű dolog. Amit Ausztria és csatlósai elveszítettek, azt láthatólag Viktor Emánuel nyerte meg. Ténylegesen, ha névleg még nem is, Közép-Itália és a Legációk régense lett; ez országok lakossága általában elismeri az ő dinasztiáját, gyűlöletből Ausztria, ha nem is szeretetből Piemont iránt. A szabadság francia keresztesvitézének első követelése új csatlósától az volt, hogy mondjon le a népi mozgalom hivatalos vezetéséről. Ezt Viktor Emánuel nem utasíthatta el. Visszahívta a szardíniai megbízottakat a hercegségekből és a pápai területekről, így Boncompagnit Firenzéből, Massimo d'Azegliót a Romagnából és Farinit (legalábbis hivatalos minőségében) Modenából.[414]

De a császári felszabadító ezzel még nem érte be. Régebbi franciaországi tapasztalatából megokoltnak látta azt a következtetést, hogy megfelelő irányítással a népszavazás a világ legjobb gépezete, hogy szilárd és takaros bázison zsarnokságot lehessen létesíteni. Szardínia királyát következésképp felkérték, mozgassa úgy a népszavazásokat a felkelő tartományokban, hogy hercegeik restaurációja a nép akaratának tűnjék. Viktor Emánuel persze hallani sem akart erről a követelésről, amelynek teljesítése bizonyossággal örökre elsorvasztaná az itáliai szabadság kilátásait és az evvivákat* az egész félszigeten át harsogó általános átkozódássá változtatná. Gróf de Reiset-nek,

* – éljeneket – *Szerk.*

a francia kísértőnek a király állítólag e szavakkal válaszolt: „Uram, én mindenekelőtt itáliai fejedelem vagyok; ezt a tényt ne feledje el. Itália érdekei az én szememben fontosabbak Európa érdekeinél, amelyekre ön szíves volt célozni. Nem tehetem, hogy nevem tekintélyével támogatást adjak a trónfosztott hercegek restaurálásához; nem is fogom megtenni. Máris túlságosan engedékeny voltam, mikor tűrtem, hogy a dolgok a maguk útján menjenek." Sőt a lovagias király állítólag ezt is hozzátette: „Ha fegyveres beavatkozásra szánták el magukat, hallani fognak rólam. Ami a szövetséget illeti, ez érdekemmel és becsületemmel egyaránt ellenkezik, s ezért mindhalálig küzdeni fogok ellene."

Röviddel azután, hogy ezt a választ Párizsba továbbították, megjelent Granier de Cassagnac[415] nevezetes cikke az itáliai hálátlanságról, benne a baljós sejtetés, hogy ha egy hatalmas kéz megvonja védelmét, az osztrák sas hamarosan rászáll majd a torinoi királyi palotára. Viktor Emánuellal nyomban közölték, hogy jó magaviseletétől függ, megkapja-e Piacenzát, és hogy még vita tárgya, mekkora viszonylagos befolyásuk lesz az itáliai fejedelmeknek a javasolt konföderációban. S a végső csapást azzal mérték rá, hogy szőnyegre hozták Szavoja nemzetiségének kérdését, célozván arra, hogy mivel Bonaparte segítséget nyújtott Viktor Emánuelnak Itália felszabadításában Ausztria igája alól, Viktor Emánuel aligha tagadhatja meg Szavoja felszabadítását Szardínia igája alól. Ezek a fenyegetőzések nemsokára kézzelfogható alakot öltöttek abban a felbolydulásban, amely Párizsból adott jelre kitört a szavojai feudális és katolikus párt soraiban. „A szavojaiak" – fakadt ki egy párizsi lap – „megelégelték, hogy pénzüket költsék és fiaik vérét hullassák Itália ügyéért." Ez nyomós argumentum ad hominem* volt Viktor Emánuel számára, s ha nem vállalta is azonnal a rárótt feladatot, mégis van okunk attól tartani: legalábbis megígérte, hogy a francia beavatkozás útját egyengeti. Ha hitelt adhatunk a Parma, augusztus 9-i keltezésű táviratban foglalt értesülésnek, amely szerint „a piemontiakat kiűzték a városból és kikiáltották a Vörös Köztársaságot, a tulajdonnal bírók és a rend barátai pedig menekülnek", ez rossz előjel a jövőre. Ám akár igaz, akár hamis ez a hír, a „rend és a tulajdon megmentője" szemében mindenképpen jeladás lehet arra, hogy beavatkozzék, felvonultassa zuávjait a „javíthatatlan anarchisták" ellen és megtisztítsa az utat a visszatérő hercegeknek; egyikük, a toszkánai nagyherceg fia**, akinek javára az lemondott, a Tuileriákban „szívélyes fogadtatásban" részesült. S a hazafelé

* – az emberhez szóló, személyre szabott érv – *Szerk.*

** IV. Ferdinánd (II. Lipót fia) – *Szerk.*

tartó francia csapatok parancsot kaptak, hogy maradjanak Itáliában; a sikeres zürichi tárgyalások útjában álló akadályok tehát hamarosan elhárulnak.

Louis Napoleon and Italy

A megírás ideje: 1859 augusztus közepe

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 augusztus 29. (5725.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

Politikai szemle

London. Az építőmunkások sztrájkja, vagy helyesebben szólva, az építőmesterek lock-outja* tovább tart,[416] anélkül, hogy a két fél kölcsönös pozíciója lényegesen megváltozott volna. Kedden a munkások delegátusai gyűlést tartottak, melyen más iparok küldöttei is jelen voltak, és melyen egyhangúlag elhatározták, hogy nem lépnek munkába olyan mesternél, aki ígéretet követel a „társaságtól" való távolmaradásra. Egyidejűleg a Freemasons' Tavernben** a „társult" mesterek összejövetelt tartottak, amelyre nem engedtek be újságtudósítókat. Ahogy utólag kitudódott, e sötétben bujkáló urak viharos tanácskozás után akként állapodtak meg, hogy a társulás egyetlen tagja se nyissa meg üzemét mindaddig, amíg az építőmunkások formaszerűen el nem szakadtak a „társaságtól", és amíg „Trollope úr kezei véget nem vetettek sztrájkjuknak".[417] Az utóbbi pont bizonyára hamarosan elintézést nyerhet, mert Trollope úr nemrég tárgyalásokba bocsátkozott a munkásokkal és legpozitívabban biztosította őket arról, hogy félreértésen alapultak a panaszok, amelyeket ellene emeltek (hogy elbocsátották azt a munkást, aki a kilencórás petíciót átnyújtotta, stb.). De ami a másik feltételt illeti, ezekbe a „kizártak" semmiképpen sem fognak belemenni, hacsak a végső szükség rá nem kényszeríti őket; érzik, hogy a „társaságtól" elszakadni, minden szervezetről lemondani azt jelentené, hogy a tőkések formaszerű jobbágyaivá teszik magukat és azt a kevéske önállóságot is eldobják, amely a modern proletárnak megmaradt. A mesterek brutális nyakassága – akik a „kezeikkel" szemben ugyanolyan tekintélyre tartanak igényt, mint az amerikai ültetvényes a rabszolgájával szemben – rosszallást keltett még a polgári újságírók egy részénél is. Nekünk természetesen semmi okunk sincs a mesterekkel való elégedetlenségre; tegyenek csak meg mindent, ami erejüktől telik, hogy a munka és tőke közötti amúgyis széles sza-

* – kizárása – *Szerk.*

** – Szabadkőműves Vendéglőben – *Szerk.*

kadékot még kitágítsák és létrehozzák azt a koncentrált, tudatos osztálygyűlöletet, amely a legbiztosabb kezessége egy társadalmi forradalmasodásnak.

Londonban összesen ezer-egynéhány építőüzem van. Ezek közül csupán 88-an, de a legnagyobbak, zártak be. A lock-outoltak (a kizárt munkások) száma 19–20 000-re rúg, nem 40 000-re, mint eleinte állították. Az ország minden részéből gazdag pénzadományok özönlenek a „társasághoz", de a kenyértelen munkások mindeddig vonakodtak támogatást elfogadni. Dicsőség a bátraknak! Vajon a burzsoák a *maguk* osztályérdekében képesek lennének-e hasonló önfeláldozásra?

A szombaton véget ért ülésszak utolsó napjaiban az Alsóház szinte mással sem foglalkozott, mint választási botrányokkal, amelyek gombamódra nőttek ki a földből és a parlament palotájának összes falait elborították. Förtelmes korrupció-bűz volt; pompásan harmonizált a Themze-szagokkal és a tiszteletreméltó tagokban okvetlenül hányingert keltett volna, ha nem lennének ilyen dolgokhoz hozzászokva. Hol olyan egyénekről volt szó, akik brit választók nyájait nyíltan (és *ez* volt a bűntett) megvették vagy eladták mint megannyi juhnyájat; hol egy szegény flótásról, aki drágán megfizetett üléshelyét önként feladta, mert nem tudta megvédelmezni egy választási petícióval szemben, ami legalább 3000 £-be került volna, – de forduljunk el ettől. Minek a szennyben turkálni? Még csak azt akarjuk megemlíteni, hogy majdnem valamennyi tag, akire rábizonyult a megvesztegetés, a „liberális" párthoz[418] tartozott.

A trónbeszédhez alig van mit megjegyezni. Teljességgel semmitmondó ügyirat. A tervbe vett európai kongresszus tekintetében, úgymond, Őfelsége még nem jutott határozott döntésre.[419] Ez hazugság. Közvetlenül a villafrancai béke[335] megkötése után Lord Palmerston kijelentette az orosz kormánynak, hogy kész képviseltetni magát az *Oroszország által indítványozott* kongresszuson. Ő tehát már négy héttel azelőtt „határozott döntésre jutott".

Párizs. Megkíméljük olvasóinkat a párizsi győzelmi ünnep ecsetelésétől. Noha mozgásba hozták az egész bonyolult gépezetet, hogy a villafrancai vereséget elfeledtessék, a párizsi lakosság figyelmét szétaprózzák és az érdekelt haszonlesők torkát kiáltozásra fakasszák, a császár személy szerint állítólag oly kevéssé volt megelégedve fogadtatásával, hogy az amnesztia kétségbeesett lépéséhez folyamodott, noha decembrista tanácsadói igen komolyan eltanácsolták ettől. A párizsi sajtó is amnesztiát kapott, az összes „figyelmeztetéseket" visszavonták.[420]

Berlinből semmi, csak a régi sivár frázisok és a folytatódó vigasztalan agi-

táció a porosz hegemónia alatti szövetségi reformért. A gothaiak[280] egybeolvasztása a demokráciával most már befejezett tény, mint az alábbi jegyzetekből látható. – A király* állapota nem javult.

Eisenachban augusztus 14-én „német hazafiak" újabb gyűlést tartottak, hogy magas felsőbbségi jóváhagyással a *gothaiaskodást* a menekvés egyedüli eszközeként proklamálják.[421] Az egybegyűlt hírességek közül megemlíttetnek: von Benningsen úr Hannoverből; Zabel Berlinből (látod, milyen vagy?); Siegel, a „Sächsische Konstitutionelle Zeitung"[422] szerkesztője; Titus Bambergből; Schulze Delitzschből s í. t. Az újonnan megalakult német párt részére felállított program magától értetődőleg ezeket tartalmazza: szövetségi reform, porosz hegemónia, a sajtó és az egyesülési jog ellen hozott szövetségi gyűlési határozatok megszüntetése stb. Végül *Frankfurtot* választották legközelebbi gyűléshelyül, valószínűleg, hogy a Páltemplomhoz[423] közelebb legyenek.

Hannoverből viszont azt jelentik, hogy az ottani kormányzat, hogy konkurráljon poroszbarát hazafiaival, akik ellen rendőrileg kezd beavatkozni, ismét felvetette a schleswig-holsteini kérdést.

Politische Rundschau
A megírás ideje: 1859 augusztus 19. körül
A megjelenés helye: „Das Volk",
1859 augusztus 20. (16.) sz.
Eredeti nyelve: német
Jelzés: §

* IV. Frigyes Vilmos – *Szerk.*

[Karl Marx]

Népesedés, bűnözés és pauperizmus

London, 1859 augusztus 23.

A legutóbbi ülésszakon a parlament mindkét háza elé Kékkönyvet terjesztettek, amelynek címe „Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last Fifteen Years from 1844 to 1858". Akármennyire száraznak tűnnek is a hivatalos kiadvány sűrű számoszlopai, valójában értékesebb adalékokat tartalmaznak a népmozgalom történetéhez, mint kötetekre való retorikus szájtépés és politikai pletyka. Az első tétel, amely figyelmünket felkelti, a népesedési táblázatok, ám furcsamód teljesen kihagyták az e tizenöt év írországi népmozgalmára vonatkozó számadatokat. A skót táblázat csak gyenge ingadozásokat mutat; ezekre nem térünk ki. Az angliai és walesi népmozgalom a következőképpen alakult:

Év	Becsült népesség	Születés	Halálozás	Házasodás
1844	16 520 000	540 763	356 950	132 249
1845	16 721 000	543 521	349 366	143 743
1846	16 925 000	572 625	390 315	145 664
1847	17 132 000	539 965	423 304	135 845
1848	17 340 000	563 059	399 800	138 230
1849	17 552 000	578 159	440 853	141 883
1850	17 766 000	593 422	368 986	151 738
1851	17 983 000	615 865	395 174	154 206
1852	18 205 000	624 171	407 938	158 439*
1853	18 403 000	612 391	421 097	164 520
1854	18 618 000	634 506	438 239	159 349
1855	18 787 000	635 123	426 242	151 774

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 258 439 – *Szerk.*

Év	Becsult népesség	Szuletés	Halálozas	Házasodás
1856	19 045 000	657 704	391 369	159 262
1857	19 305 000	663 071	419 815	159 097
1858	19 523 000	655 627	450 018	154 500

Szembeállítjuk ezzel a népességi táblázattal az angliai és walesi bűnözésre és pauperizmusra vonatkozó adatokat:

Év	*Bíróság elé állítva*			*Elítélve*
	Férfi	Nő	Összesen	
1844	21 549	4 993	26 542	18 919
1845	19 341	4 962	24 303	17 402
1846	19 850	5 257	25 107	18 144
1847	22 903	5 930	28 833	21 542
1848	24 586	5 763	30 349	22 900
1849	22 415	5 401	27 816	21 001
1850	21 548	5 265	26 813	20 537
1851	22 391	5 569	27 960	21 579
1852	21 885	5 625	27 510	21 304
1853	20 879	6 178	27 057	20 756
1854	22 723	6 636	29 359	23 047
1855	19 890	6 082	25 972	19 971
1856	15 425	4 012	19 437	14 734
1857	15 970	4 299	20 269	15 307
1858	13 865	3 990	17 855	13 246

Az angliai és walesi gyámhatóságok felügyelete alatt a különböző szegényházi körzetek és egyházközségek területén segélyezésben részesülő pauperok számát (csavargók kivételével) feltüntető táblázatos kimutatás az 1849-es évvel kezdődik:

Év	Pauperok osszesen	Év	Pauperok osszesen
1849	934 419	1854	818 337
1850	920 543	1855	851 369
1851	860 893	1856	877 767
1852	834 424	1857	843 806
1853	798 822	1858	908 186

Ha a népességre, a bűnözésre és a pauperizmusra vonatkozó három táblázatot összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy 1844-től 1854-ig* a bűnözés gyorsabban növekedett, mint a népesség, míg a pauperizmus 1849-től 1858-ig majdnem változatlan maradt, azon óriási változások ellenére, amelyek ebben az időközben a brit társadalom állapotában végbementek. Három nagy tény jellemzi az 1849-től 1858-ig terjedő tízéves időszakot – oly tények, amelyek szinte arra jogosítanak bennünket, hogy ezt az időszakot a XVI. század legragyogóbb korszakaihoz hasonlítsuk. Eltörölték a gabonatörvényeket,[424] felfedezték az aranymezőket, és óriási arányú kivándorlás folyt. Emellett voltak még más körülmények is, amelyek az iparnak és a kereskedelemnek új nekilendülést adtak. A forradalmi megrázkódtatások után Európát ipari láz fogta el. Pandzsáb meghódítása,[425] majd az orosz háború[136] és az ázsiai háborúk[426] olyan piacokat tettek hozzáférhetővé, amelyek addig csaknem ismeretlenek voltak. Végül a brit termékbevitel az Egyesült Államokba olyan méretekben fejlődött, amelyeket tíz évvel előbb még csak nem is sejtettek. Az egész világpiac kitágult, és úgy látszott, megkétszerezte vagy megháromszorozta felvevőképességét. S mindezek ellenére ebben az emlékezetes évtizedben az angol pauperok állandósult egymilliós száma csak 26 233 fővel csökkent. Ha 1853-at és 1858-at hasonlítjuk össze, még emelkedett is 109 364-gyel.

Okvetlenül rothad valami annak a társadalmi rendszernek a legbelsejében, amelynek gazdagsága gyarapszik, anélkül, hogy nyomorúsága csökkenne, és amely gyorsabban gyarapszik bűntettekben, mint létszámban. Igaz ugyan, hogy összehasonlítva 1855-öt az előző évekkel, úgy tűnik: 1855–58-ban a bűnözés észrevehetően csökkent. A bíróság elé állítottak teljes száma, amely 1854-ben 29 359 volt, 1858-ban 17 855-re süllyedt, és az elítéltek száma ugyancsak erősen csökkent, ha nem is egészen ugyanebben az arányban. A bűnözésnek ez az 1854 óta bekövetkezett látszólagos csökkenése azonban kizárólag a brit jogszolgáltatásban behozott bizonyos technikai változásoknak tulajdonítható; elsősorban a Juvenile Offenders' Act-nek[427], másodsorban pedig az 1855-ös büntetőbíráskodási törvény[428] hatályának, amely felhatalmazza a rendőrbírákat, hogy a letartóztatottak beleegyezésével kiszabhassanak rövid időre szóló ítéleteket. A törvénysértések általában olyan gazdasági hatóerők következményei, amelyek a törvényhozó ellenőrzésén kívül esnek; de mint a Juvenile Offenders' Act hatálya tanúsítja, bizonyos fokig a hivatalos társadalomtól függ, hogy szabályainak bizonyos megsértéseit bűntetteknek bélyegzi-e vagy csak kihágások-

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 1845-ig – *Szerk.*

nak. Ez az elnevezésbeli különbség korántsem közömbös és eldönti sok ezer ember sorsát és a társadalom morális színezetét. Maga a törvény a bűntettet nemcsak büntetheti, hanem létre is hozhatja, és a hivatásos jogászok alkotta törvény nagyon is alkalmas arra, hogy ilyen irányban hasson. Egy kiváló történész éppen ezért helyesen jegyezte meg, hogy a középkori katolikus papság, az emberi természetről alkotott sötét nézeteivel a büntetőtörvényhozásban érvényesülő befolyása révén több bűntettet létrehozott, mint ahány bűnt megbocsátott.

Furcsamód Írország az Egyesült Királyság egyetlen része, ahol a bűnözés komolyan, mégpedig 50, sőt 75 százalékkal csökkent. Hogyan hozhatjuk vajon összhangba ezt a tényt az Anglia-szerte uralkodó közfelfogással, amely szerint az írek természete, nem pedig a rossz brit kormányzat felelős az írországi fogyatékosságokért? Megintcsak nem az uralkodó britek valamilyen cselekedete, hanem egyszerűen egy éhínségből, egy exodusból[129] és a körülményeknek az ír munka iránti keresletre kedvező általános alakulásából fakadó következmény művelte ezt a szerencsés változást az ír természetben. De bárhogy áll is a dolog, az alábbi táblázatos kimutatások jelentését nem lehet félreérteni:

I. – Bűnözés Írországban

Év	*Bíróság eléállítva*			*Elítélve*
	Férfi	Nő	Összesen	
1844	14 799	4 649	19 448	8 042
1845	12 807	3 889	16 696	7 101
1846	14 204	4 288	18 492	8 639
1847	23 552	7 657	31 209	15 233
1848	28 765	9 757	38 522	18 206
1849	31 340	10 649	41 989	21 202
1850	22 682	8 644	31 326	17 108
1851	17 337	7 347	24 684	14 377
1852	12 444	5 234	17 678	10 454
1853	10 260	4 884	15 144	8 714
1854	7 937	3 851	11 788	7 051
1855	6 019	2 993	9 012	5 220
1856	5 097	2 002	7 099	4 024
1857	5 458	1 752	7 210	3 925
1858	4 708	1 600	6 308	3 350

II. – Pauperok Írországban*

Év	Pauperok összesen	Év	Pauperok összesen
1849	620 747	1854	106 802
1850	307 970	1855	86 819
1851	209 187	1856	73 083
1852	171 418	1857	56 094
1853	141 822	1858	50 582

Sajnálatos, hogy a kivándorlási táblázat nem jelöli meg egyenként az Egyesült Királyság különböző részeit, ahonnan a mozgalom kiindult, és azt az arányt, amelyben az egyes részek hozzájárultak a végeredményhez. A táblázatból, úgy, amint van, arra lehetne következtetni, hogy 1844-től 1847-ig az észak-amerikai brit gyarmatokra való kivándorlás kis híján megközelítette, ha ugyan meg nem haladta az Egyesült Államokba való kivándorlást. 1848-tól kezdve azonban a brit Észak-Amerikába irányuló kivándorlás az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás puszta függelékévé törpül. Másfelől az 1844-től 1858-ig terjedő 15 év alatt gyors léptekkel fejlődik a brit kivándorlás Ausztráliába és Új-Zélandba. Míg az észak-amerikai gyarmatokra irányuló kivándorlás 1847-ben, az Egyesült Államokba irányuló pedig 1851-ben érte el tetőfokát, az Ausztráliába és Új-Zélandba való kivándorlás 1852-ben** állt csúcspontján. Ettől kezdve 1858-ig folytonosan csökken a kivándorlók száma; teljes számuk 1852-ben** 368 764-re emelkedett, 1858-ban 113 972-re, vagyis csaknem 70*** százalékkal csökkent.

---

* *A „New York Daily Tribune"-ban ehelyett a következő táblázat jelent meg:*[430]

II. – Pauperok Írországban

Év	Egyházközségek száma	Pauperok	Év	Egyházközségek száma	Pauperok
1849	880	82 357	1854	883	78 929
1850	880	79 031	1855	883	79 887
1851	881	76 906	1856	883	79 973
1852	882	75 111	1857	883	79 217
1853	832	75 437	1858	883	79 199

– Szerk.

** *A „New York Daily Tribune"-ban*: 1853-ban – *Szerk.*
*** *A „New York Daily Tribune"-ban*: több mint 75 – *Szerk.*

A hivatkozott táblázat a következő:

Az Egyesült Királyságból különböző országokba vándoroltak száma

Év	Az észak-amerikai gyarmatokra	Az Egyesült Államokba	Ausztráliába és Új-Zélandba	Máshová	Összesen
1844	22 924	43 660	2 229	1 873	70 686
1845	31 803	58 538	830	2 330	93 501
1846	43 439	82 239	2 347	1 826	129 851
1847	109 680	142 154	4 949	1 487	258 270
1848	31 065	188 233	23 904	4 887	248 089
1849	41 367	219 450	32 191	6 490	299 498
1850	32 961	223 078	16 037	8 773	280 849
1851	42 605	267 357	21 532	4 472	335 966
1852	32 873	244 261	87 881	3 749	368 764
1853	34 522*	230 885	61 401	3 129	329 937
1854	43 761	193 065	83 237	3 366	323 429
1855	17 966	103 414	52 309	3 118	176 807
1856	16 378	111 837	44 584	3 755	176 554
1857	21 001	126 905	61 248	3 721	212 875
1858	9 704	59 716	39 295	5 257	113 972

Population, Crime and Pauperism

A megírás ideje: 1859 augusztus 23.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune".
1859 szeptember 16. (5741.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: Alkalmi tudósítónktól

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 34 552 – *Szerk.*

[Karl Marx]

Gyáripar és kereskedelem

London, 1859 szeptember 5.

Egyik előző levelünkben* szemügyre vettük a Királyság népmozgalmát; most áttérünk a termelés mozgására. A következő táblázatos kimutatások 1844-től fogva feltüntetik az évenkénti kivitelt, a behozatalra vonatkozó számadatok azonban az 1854-es évvel kezdődnek; ez a rendellenesség annak a körülménynek tudható be, hogy a behozatal számított reális értékét 1854 előtt nem állapították meg hivatalosan:

A – Kivitel

Az Egyesült Királyságból kivitt brit és ír termék teljes deklarált értéke

Év	£	Év	£
1844	58 534 705	1852	78 076 854
1845	60 111 082	1853	98 933 781
1846	57 786 876	1854	97 184 726
1847	58 842 377	1855	95 688 085
1848	52 849 445	1856	115 826 948
1849	63 596 025	1857	122 066 107
1850	71 367 885	1858	116 614 330
1851	74 448 722		

B – Behozatal

Az Egyesült Királyságba behozott áru teljes számított reális értéke

Év	£	Év	£
1854	152 389 053	1857	187 844 441
1855	143 542 850	1858	163 795 803
1856	172 544 154		

* *V. ö. 481–486. old. – Szerk.*

Az első táblázatból látható, hogy a kivitel és következésképpen a termelés csaknem* megkétszereződött az 1844-től 1857-ig terjedő időszakban, míg a népesség, mint azt az előző levelemben idézett számadatok bizonyíthatják, ugyanezen időköz alatt alig 18 százalékkal emelkedett. Csattanós megválaszolása ez a szinekurista Malthus pap tanának[431]. Az *A* táblázat ezenfelül olyan termelési törvényt illusztrál, amely matematikai pontossággal bizonyítható, ha 1797-től kezdve egybevetjük a brit kivitel számadatait. A törvény a következő: Ha a túltermelés és túlspekuláció válságot idézett elő, a nemzet termelőerői és a világpiac felvevőképessége időközben is annyira kiterjednek, hogy az elért legmagasabb pontról csak időlegesen esnek vissza, és néhány évre terjedő némi ingadozások után a termelésnek az a szintje, amely a kereskedelmi ciklus egyik periódusában a prosperitás legmagasabb pontját jelölte, a rákövetkező periódus kiindulópontjává válik. Így az 1845-ös év jelöli a csúcspontját az 1837-től 1847-ig terjedő kereskedelmi ciklus idején kifejlődött termelőerőnek. 1846-ban megindul a reakció; 1847-ben katasztrófa jön, melynek a következményei csak 1848-ban nyilatkoznak meg teljesen, mikor is a kivitel nagysága még az 1844. évi alá is visszaesik. 1849-ben viszont nemcsak helyreáll a helyzet, hanem 1845-nek, az előző ciklusban elért legmagasabb prosperitás évének számadatait már hárommillióval túl is lépik, és most ez az év jelöli azt a szintet, melyre a kivitel nem süllyed többé vissza az új ciklusban. A legmagasabb pontot megint 1857-ben, a válság évében érik el, melynek végvonaglásait az 1858-as év csökkent kivitele jelzi. De az 1847–1857-es periódus csúcspontja 1859-ben már egy új kereskedelmi ciklus kiindulópontjává változott – amely pontra a termelőerők valószínűleg nem esnek többé vissza.

Ha az *A* és a *B* táblázatot összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy a brit kivitel tetemesen alatta marad a brit behozatalnak, és hogy ez az aránytalanság ugyanolyan szabályossággal növekszik, mint a kivitel nagysága. Ezt a jelenséget mármost egyes angol szerzők úgy értelmezték, mintha a szerencsétlen britek más nemzeteknél adósságokba vernék magukat vagy olcsón adnának el és drágán vásárolnának, iparkodásuk egy részét ilyenképpen odaajándékozva a kívüllevő világnak. A tény egyszerűen az, hogy Nagy-Britannia más nemzetektől behozatal alakjában mindenféle egyenérték nélkül jut bizonyos jövedelmekhez, mint a különböző formákban kivetett indiai adók esetében és egyéb jövedelmek esetében, amelyeket korábbi időszakokban kölcsönzött tőke kamata fejében húz. A brit behozatal és kivitel közötti növekvő aránytalanság ennélfogva csak azt bizonyítja, hogy Anglia a világ piacain

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: több mint – *Szerk.*

még gyorsabban fejleszti pénzkölcsönző funkcióját, mint gyáriparosi és kereskedői funkcióját.

A behozatali cikkek közül négy érdemel bizonyos figyelmet, ti.: a rúdarany, a gabona, a gyapot és a gyapjú. Korábbi alkalmakkor a brit rúdarany-behozatal és -kivitel mozgásaira már magyarázatokkal szolgált a „NEW YORK TRIBUNE"; a legutóbbi kereskedelmi válság idején hivatalos számadatokból bebizonyította,[432] hogy az Angol Bank forgalomban levő bankjegyeinek mennyisége inkább csökkent, mint növekedett, amióta az új aranymezők játékba léptek. Ezért nem térünk vissza erre a tárgyra, hanem egy tény megállapítására szorítkozunk, amelyet angol szerzők tudomásunk szerint eddig nem vettek figyelembe. Az egy nemzetnél forgalomban levő vert fémpénz mennyiségére nagyjából következtetni lehet a nemzeti pénzverde működéséből. Avégből tehát, hogy megállapíthassuk a fém-forgalmi eszköz mozgását Nagy-Britanniában a kaliforniai és ausztráliai aranymezők kihatása idején, közöljük a következő táblázatot, amely feltünteti a királyi pénzverdében vert fém mennyiségét:

A királyi pénzverdében vert arany-, ezüst- és rézpénzek mennyisége

Év	Arany £	Ezüst £	Réz £	Összesen £
1844	3 563 949	626 670	7 246	4 197 865
1845	4 244 608	647 658	6 944	4 899 210
1846	4 334 911	559 548	6 496	4 900 955
1847	5 158 440	125 730	8 960	5 293 130
1848	2 451 999	35 442	2 688	2 490 129
1849	2 177 955	119 592	1 792	2 299 339
1850	1 491 836	129 096	448	1 621 380*
1851	4 400 411	87 868	3 584	4 491 863
1852	8 742 270	189 596	4 312	8 936 178
1853	11 952 391	701 544	10 190	12 664 125
1854	4 152 183	140 480	61 538	4 354 201
1855	9 008 663	195 510	41 091	9 245 264
1856	6 002 114	462 528	11 418	6 476 060
1857	4 859 860	373 230	6 720	5 239 810
1858	1 231 023	445 896	13 440	1 690 359

A végösszegeket fogjuk összehasonlítani, mivel az ezüst- és rézérméket csupán az aranyérmét helyettesítő jeleknek kell tekinteni, úgyhogy a fém-

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 1 624 380 – *Szerk.*

forgalmi eszköz általános mozgásának vizsgálata szempontjából teljesen közömbös lesz, vajon az aranyérme maga volt-e forgalomban, vagy pedig törtrészeit fémjegyek képviselték.

Az a tizenöt év, amelyre a fenti táblázatos összeállítás kiterjed, két csaknem egyenlő időszakra osztható; az egyik megelőzi az új aranyvidékek kihatását Nagy-Britanniára, a másikat pedig az új forrásokból származó arany gyors beáramlása jellemzi. Az első időszakot 1844-től 1850-ig számítjuk, a másodikat 1851-től 1858-ig: az 1851-es év jellemzője az új-dél-walesi és victoriai aranymezők kezdődő hatása, valamint a kaliforniai aranykínálat óriási fejlődése, mely az 1848-as 11 700 £-ről, az 1849-es 1 600 000 £-ről és az 1850-es 5 000 000 £-ről 1851-ben 8 250 300 £-re duzzadt. Ha egyfelől az 1844-től 1850-ig terjedő időszakban, másfelől az 1851-től 1858-ig terjedő időszakban vert fémmennyiségeket összeadjuk és aztán kiszámítjuk mindegyik időszakban az évi átlagot, azt találjuk, hogy az első hét évben az évi átlagos pénzverés 3 671 715* £-et tett ki; míg az utolsó nyolc évben elérte a 6 637 233** £ összeget. Nagy-Britanniában a fém-forgalmi eszköz következésképpen majdnem 100 százalékkal szaporodott az új aranykínálatok kihatásának időszakában. Ez mindenképpen bizonyítja ugyan Kalifornia és Ausztrália befolyását a brit belkereskedelem fejlődésére, de teljesen helytelen lenne arra következtetni, hogy a fémforgalmat az új arany beáramlása közvetlenül növelte. Ennek ellenkezőjét látjuk, ha összehasonlítjuk a két időszak egyes éveit az aranyfelfedezések előtt és után. 1854-ben például a pénzverés az 1845-ös és 1846-os alá esik, 1858-ban pedig mélyen az 1844-es színvonal alá zuhan. Az érme alakjában forgalomba kerülő aranytömeget tehát nem határozta meg az aranyrúd-behozatal; de az aranybehozatalnak a második időszak folyamán átlagban nagyobb részét szívta fel a belső forgalom, mert a kereskedelmi és ipari tevékenység általánosan kiterjedt; ez a kiterjedés azonban nagyrészt az új aranyvidékek hatásának tulajdonítható.

Manufactures and Commerce

A megírás ideje: 1859 szeptember 5.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 szeptember 23. (5747.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: Alkalmi tudósítónktól

---

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 3 643 144 – *Szerk.*

** *A „New York Daily Tribune"-ban*: 7 137 782 – *Szerk.*

[Karl Marx]

Kossuth és Louis-Napoléon[433]

London, 1859 szeptember 5.

Bizonyára emlékeznek arra, hogy körülbelül egy évvel ezelőtt a „TRIBUNE" hasábjain néhány sajátszerű leleplezést tettem[434] egy bizonyos Bangyára, annak cserkeszföldi küldetésére és a konstantinápolyi magyar és lengyel emigráció között ebből támadt civakodásokra vonatkozólag. Noha a tények, amelyeket akkor leszögeztem, utóbb utat találtak az európai sajtóba is, helytálló voltuk elvitatására soha egyetlen kísérlet sem történt. Most fel kell hívnom olvasóik figyelmét a jelenkori történelem egy másik titkos fejezetére; Kossuth és Bonaparte kapcsolatára gondolok. Nem lehet tovább tűrni, hogy ugyanazok az emberek egyik kezükkel elfogadják a francia köztársaság gyilkosának zsoldját, a másikkal meg fennen lobogtassák a szabadság zászlaját; hogy a mártír és az udvaronc kettős szerepét játsszák; hogy miután egy szörnyűséges bitorló szerszámaivá váltak, mégis egy elnyomott nemzet képviselőiként léphessenek fel. E pillanatot annál is alkalmasabbnak vélem általam régóta ismert tények leleplezésére, mivel Bonaparte és tányérnyalói, Kossuth és párthívei egyaránt azon buzgólkodnak, hogy fátyolt borítsanak olyan ügyletekre, amelyek óhatatlanul kompromittálnák egyiküket a világ uralkodói, másikukat a világ népei előtt.

Kossuth úr legelfogultabb csodálóinak is el kell ismerniök, hogy bárminő egyéb adottságai vannak is, egy nagy tulajdonságnak sajnos mindig híjával volt – az állhatatosságnak. Világéletében inkább a rögtönzőhöz hasonlított, aki hallgatóságától kapja benyomásait, mintsem a szerzőhöz, aki saját eredeti eszméinek bélyegét nyomja a világra. A gondolkodásnak ez az állhatatlansága szükségképp a cselekvés kétértelműségében tükröződött vissza. Hadd illusztráljam néhány ténnyel e megállapítás igazságát. Kutahjában Kossuth úr bizalmas liaisonba* lépett David Urquhart úrral, és azonnal elfogadván

* – kapcsolatba; viszonyba – *Szerk.*

ennek a romantikus felföldinek az előítéleteit, habozás nélkül pálcát tört és kijelentette, hogy Mazzini orosz ügynök. Formálisan szavát adta, hogy távo tartja magát Mazzinitól. De alighogy Londonba érkezett, triumvirátust alkotott Mazzinival és Ledru-Rollinnal.[435] E kétkulacsossága cáfolhatatlan bizonyítékait a brit közönség elé tárta Kossuth L. és David Urquhart levélváltása, amelyet az utóbbi úriember a londoni „Free Press"-ben[436] kinyomatott. Angliai partraszállásakor tartott első beszédében Kossuth úr kebelbarátjának nevezte Palmerstont. Palmerston a parlament egyik jól ismert tagjának* közbejöttével megüzente Kossuthnak, hogy házában fogadni óhajtaná őt. Kossuth azt kívánta, hogy a brit miniszter őt mint Magyarország kormányzóját fogadja; ezt a kívánalmat persze azonnal gúnyosan elutasították. Kossuth úr a maga részéről ezekután Urquhart úr és más ismerősei révén a brit közönség tudomására hozta, hogy visszautasította Palmerston meghívását, mert Kutahjában a magyar ügyekre vonatkozó Kékkönyv[437] beható tanulmányozása során meggyőződött arról, hogy „kebelbarátja", Palmerston a szentpétervári udvarral való titkos egyetértésben a „drága Magyarország" árulójaként szerepelt. 1853-ban, amikor mazzinista zendülés tört ki Milánóban,[438] e város falain a magyar katonákhoz intézett kiáltvány jelent meg, amely felszólította őket, álljanak az itáliai felkelők mellé; e kiáltvány Kossuth Lajos aláírását viselte. Miután a zendülés kudarcot vallott, Kossuth úr a londoni lapok útján sietve hamisítványnak nyilvánította a kiáltványt s így barátját, Mazzinit nyilvánosan meghazudtolta.[439] A kiáltvány mindazonáltal *valódi* volt. Mazzini *igenis* Kossuthtal egyetértésben cselekedett.

Abbeli szilárd meggyőződéséből kiindulva, hogy Magyarország és Itália egyesült akciója elengedhetetlen az osztrák zsarnokság megdöntéséhez, Mazzini egy ideig megbízhatóbb magyar vezetőt próbált Kossuth helyére találni, de mikor erőfeszítései a magyar emigráció széthúzása miatt meghiúsultak, nagylelkűen megbocsátott ingatag szövetségesének és megkímélte őt a kipellengérezéstől, amely tönkretette volna Kossuth pozícióját Angliában.

Közelebb kerülve a jelenhez, emlékezetükbe idézem, hogy 1858 őszén Kossuth úr beutazta Skóciát, előadásokat tartott különböző városokban és ünnepélyesen óvta a briteket Louis Bonaparte áruló terveitől. Nézzük például a következő idézetet az 1858 november 20-án Glasgow-ban tartott előadásából:[440]

„Másik előadásomban" – mondta Kossuth úr – „már céloztam arra, hogy a nemzeti gyűlölködésnek miféle kásáját kotyvasztja Louis Bona-

* Lord Dudley Stuart – *Szerk.*

parte. Nem akarom ráfogni, hogy inváziót fontolgat ez ország ellen: nincs kétség, szívesen tenné; de miként a róka a mesében, nem szereti a savanyú szőlőt[441]. Nem sok ideje annak, hogy Louis Bonaparte az egész világ diplomáciáját – talán a szentpétervári urak kivételével, kik minden valószínűség szerint tudnak az egész titokról – elképesztette gigantikus cherbourg-i előkészületeivel, amelyeket üres kincstárából az utolsó fillért előkotorva és olyan sietséggel hajtott végre, mintha élete függne egyetlen megnyert perctől... A cherbourg-i építmény továbbra is egyedül Anglia ellen irányul... Újabb konfliktust forral keleten, Oroszországgal társultan. Ebben a konfliktusban az angol hajóhad szabad mozgását akadályozná azzal, hogy jó részét az Önök partjaihoz köti, közben pedig halálos csapásra készül keleten az Önök életbevágó érdekei ellen... A krími háborút[136] vajon úgy fejezték be, ahogy az Nagy-Britannia és Törökország érdekeinek megfelel? Havasalföld és Moldva olyan alkotmányt kapott, amelyet a korunkat sújtó átok: a titkos diplomácia barlangjában agyaltak ki; olyan alkotmányt, amelyet Bonaparte együtt agyalt ki Oroszországgal és Ausztriával – mindvalahányan tüzes barátai a népszabadságnak, az ám! A valóságban ez az alkotmány nem több és nem kevesebb, mint Oroszország kiváltságlevele, arra való, hogy rendelkezhessék a Fejedelemségek felett... Sőt, mi több: nem küldte-e Bonaparte, a kedves szövetséges, tisztjeit Montenegróba, hogy a vad hegyilakókat megtanítsák a puskakezelésre!... Újabb tilsiti békén[442] jár az esze, vagy talán már ott is van a zsebében!"

Így gáncsoskodott Kossuth nyilvánosan az ő kedves szövetségese, Bonaparte ellen 1858 őszén. Mi több, 1859 elején, amikor Bonaparte tervezett itáliai kereszteshadjárata a szabadságért kezdett alakot és formát ölteni, ugyanez a Kossuth Mazzini „Pensiero ed Azione"-jában lángoló szavakkal leplezte le a holland svindlert és óva intett minden igaz republikánust – olaszt, magyart, sőt németet –, hogy a császári Quasimodónak[230] ki ne kaparják a tűzből a gesztenyét. Egyszóval Mazzini nézeteit visszhangozta, melyeket Mazzini a május 16-i kiáltványában[305] újra kinyilatkoztatott, melyekhez ragaszkodott Bonaparte kereszteshadjárata idején, a háború végén pedig győzelmesen megismételt egy újabb kiáltványban, amelyet a „TRIBUNE" leközölt.

Akkoriban, 1859 januárjában, Kossuth nemcsak hogy átlátott a bonapartista ámításon, hanem minden tőle telhetőt megtett, hogy leleplezze a világ előtt. Ilyen irányban ösztökélte a „liberális sajtót" is; Bonaparte bábjai utóbb csodálkoztak e „hirtelen kitört Napóleon-ellenes dührohamon" és az

„Ausztria iránti rokonszenv" beteges tünetének bélyegezték.[443] De az 1859 januárja és májusa között eltelt idő folyamán furcsa forradalom állt be a nagy rögtönző érzés- és eszmevilágában. Ő, aki 1858 őszén Skóciában előadókörutat tett, hogy óvja a briteket Bonaparte galád terveitől, 1859 májusában újabb előadókörútra indult, a londoni Mansion House-tól[275] a manchesteri Free Trade Hall-ig[444], hogy bizalmat prédikáljon december hőse iránt és a semlegesség melletti kiállás hamis ürügyén a briteket a császári svihák oldalára csalogassa. Saját semlegességét csakhamar félre nem érthető módon kimutatta.

Nos, ezeknek az emlékeknek, amelyeket tetszés szerint szaporíthatnék, némi balsejtelmeket kell ébreszteniök Kossuth becsületes csodálóinak lelkében – olyanokban, akik nem vak imádói egy névnek és mocskos érdek sem fűzi őket e demokrata nagyúrhoz. Mindenesetre nem fogják tagadni, hogy azok a tények, melyekről most beszámolandó vagyok, semmiképpen sem látszanak összeegyeztethetetlennek a szabadság állítólagos hősének a múltjával. Párizsban három magyar vezér udvarolt az illusztris Plon-Plonnak, alias* a Prince Rouge-nak**, a Bonaparte-család ama sarjának, akire az a sors jutott, hogy a forradalommal kacérkodjék, ugyanúgy, ahogy unokabátyja a „vallással, renddel és tulajdonnal" enyeleg. Ez a három férfiú Kiss ezredes, Teleki gróf és Klapka tábornok volt. Plon-Plon, mellesleg szólva, erkölcseiben Heliogabalushoz, személyes gyávaság dolgában III. Ivánhoz fogható, ami pedig hamisságát illeti, valódi Bonaparte; de mindamellett homme d'esprit***, amint a franciák mondják. Ez a három úriember rábeszélte Plon-Plont, aki valószínűleg egyáltalán nem volt meglepve, kezdjen tárgyalásokba Kossuthtal, hívja meg őt Párizsba, sőt ígérje meg, hogy Magyarország ex-kormányzóját bemutatja a Tuileriák ármányos uralkodójának.

Így aztán Kossuth úr, angol útlevéllel felszerelve, amelyben Mr. Brown néven szerepelt, május elején elhagyta Londont és Párizsba utazott. Párizsban először hosszú megbeszélést folytatott Plon-Plonnal, akinek kifejtette elképzeléseit, miszerint Magyarországon úgy lehetne felkelést kirobbantani, hogy Fiumében partra tesznek 40 000 franciát egy magyar menekült-hadtest támogatásával, majd rátért arra a pontra, amely úgy látszik teljesen úrrá lett hazafias lelkületén, hogy ti., ha csak a látszat kedvéért is, ideiglenes kormányt kellene alakítani Kossuth úrral az élén. Május 3-án[445] este Plon-Plon saját ko-

* – másképpen; más néven – *Szerk.*
** – Vörös Hercegnek – *Szerk.*
*** – szellemes ember – *Szerk.*

csiján elvitte Kossuth urat a Tuileriákba, hogy bemutassa őt december hősének. E Louis Bonaparte-tal folytatott megbeszélés során Kossuth úr ez egyszer nem vetette latba nagy szónoki erőit és hagyta, hogy Plon-Plon legyen a szóvivője. Utóbb szívélyes bókkal adózott a hercegnek, amiért szinte szószerinti hűséggel tolmácsolta nézeteit.

Louis Bonaparte figyelmesen meghallgatta unokaöccse előadását, majd kijelentette: egyetlen nagy akadálya van annak, hogy Kossuth úr terveit elfogadja, tudniillik Kossuth úr republikánus elvei és republikánus kapcsolatai. Ekkor történt, hogy Kossuth úr a legünnepélyesebben *megtagadta republikánus hitét*, kijelentvén, hogy ő nem republikánus, nem is volt az soha, s csupán politikai szükségességeknél és a körülmények sajátszerű alakulásánál fogva kényszerült arra, hogy egy időre az európai emigráció republikánus részéhez csatlakozzék. Egyben antirepublikánus mivoltának bizonyítékaképpen hazája nevében felajánlotta Plon-Plon hercegnek a magyar koronát. Igaz ugyan, hogy a korona, amely felett ilyképpen rendelkezett, még nem volt gazdátlan, neki pedig nem volt semmiféle felhatalmazása rá, hogy elkótyavetyélje; de bárkinek, aki gondosan figyelemmel kísérte Kossuth úr külországi ténykedéseit, észre kellett vennie, hogy régóta olyasféleképpen szokott beszélni a „drága Magyarországról", ahogy a kurtanemes beszél a birtokairól.

Ami azt illeti, hogy Kossuth úr megtagadta a republikanizmust, ez úgy vélem, őszinte volt. A 300 000 forintos civillista, amelyre Pesten igényt tartott a végrehajtó hatalom fényének fenntartására; a kórházak védnöksége, amelyet egy osztrák főhercegnőről a saját nővérére ruházott át; az a próbálkozása, hogy néhány ezredet saját nevére kereszteltessen; az a vágya, hogy kamarillával vegye körül magát; az a makacssága, amellyel idegenben a kormányzói címhez ragaszkodott, noha a magyar katasztrófa idején lemondott róla; magatartása, mely inkább a trónkövetelőé, semmint a számkivetetté – mindez olyan tendenciákra vall, amelyek homlokegyenest ellenkeznek a republikanizmussal. Ám bárhogy áll is a dolog, határozottan állítom, hogy Kossuth Lajos a francia bitorló színe előtt megtagadta a republikanizmust és december hőse jelenlétében felajánlotta a magyar koronát Plon-Plonnak, a bonapartista Szardanapalnak[446]. A Bonaparte-tal a Tuileriákban folytatott megbeszélésének ezzel a mozzanatával kapcsolatban bocsáthatta szárnyra valamiféle kósza pletyka azt a közismerten hamis híresztelést, hogy Kossuth elárulta republikánus ex-szövetségeseinek titkos terveit. Nem is kérték fel, hogy állítólagos titkaikat felfedje, de ilyen gyalázatos indítványt meg sem hallgatott volna. Miután republikánus tendenciáit illetően sikerült teljesen eloszlatnia Louis-Napoléon aggodalmait, és miután elkötelezte magát, hogy

a Bonaparte-ok dinasztikus érdekében fog cselekedni, megkötötték az alkut, melynek értelmében hárommillió frankot bocsátottak Kossuth úr rendelkezésére. Ebben a megállapodásban nem is lenne semmi furcsa, mivelhát a magyar emigráció katonai megszervezéséhez pénzre van szükség, és miért ne kaphatna Kossuth úr anyagi támogatást az új szövetségesétől, csakúgy, ahogy Európa minden zsarnoki hatalma az antijakobinus háború egész ideje alatt anyagi támogatást kapott Angliától? Mégsem hallgathatom el azt a tényt, hogy Kossuth úr az ilymódon rendelkezésére bocsátott milliókból személyes kiadásaira azonnyomban 75 000 franknyi elég csinos összeget sajátított el, azonfelül egyévi járadékot kötött ki a maga számára az esetben, ha az itáliai háború anélkül érne véget, hogy Magyarország inváziójára sor kerülne. Mielőtt elhagyta a Tuileriákat, megállapodtak abban, hogy Kossuth úr a Derby-kormány gyanúsan osztrák irányzatának ellensúlyozására semlegességi kampányt indít Angliában. Közismert, hogy az álnok Albionba[98] visszatértekor a whigek és a manchesteri iskola[259] spontán támogatása módot adott neki rá, hogy vállalt kötelezettségének ezt az első részét sikeresen teljesítse.

1851 óta a valamennyire is kiemelkedő és politikai tekintéllyel rendelkező magyar emigránsok többsége különvált Kossuthtól, de részint a francia csapatok segítségével végrehajtandó magyarországi invázió kilátása, részint a hárommillió frank logikus vonzereje következtében – mivel a világot, amint a valódi Napóleon mondotta egyik cinizmus-rohamában, a „petit ventre"* kormányozza – néhány tiszteletreméltó kivétellel az egész európai magyar emigráció a Kossuth Lajos lobogtatta bonapartista zászló köré sereglett. Hogy a velük lebonyolított ügyleteinek volt némi decembrista korrupciós íze, azt nem lehet tagadni; ugyanis hogy újsütetű párthíveinek a francia pénzből nagyobb részt juttathasson, magasabb katonai rangra emelte őket: hadnagyok például őrnagyokká léptek elő. Mindegyikük először is megkapta az útiköltségét Piemontba, aztán egy pazar egyenruhát (egy őrnagyi egyenruha költsége 150 £ volt) és hathavi zsoldot előre, azzal az ígérettel, hogy békekötéskor egyévi szolgálatért járó zsoldot folyósítanak. Az úgynevezett főparancsnok** 10 000 frank illetményt kapott, a tábornokok egyenként 6000 frankot, a dandárparancsnokok 5000 frankot, az alezredesek 4000 frankot, az őrnagyok 3000 frankot és így tovább.

A Kossuthtal szövetkezett és bonapartista pénzt zsebrevágó kiemelkedőbb személyiségek nevei a következők: Klapka, Perczel, Vetter és Czecz tábor-

* – „hasacska"; „gyomor" – *Szerk.*

** Klapka – *Szerk.*

nokok; Szabó Imre és István, Kiss, gróf Teleki S., gróf Bethlen, Mednyánszky, Ihász ezredesek, továbbá néhány alezredes és őrnagy. A civilek közül megemlíthetem gróf Teleki L.-t, Pukyt, Pulszkyt, Irányit, Ludvighot, Simonyit, Henszlmannt, Verest és másokat – valójában minden Angliában és a kontinensen élő magyar menekültet, csupán Vukovics S. (Londonban vagy Axminsterben), Rónay (Londonban, magyar tudós) és Szemere B. (Párizsban, azelőtt a magyar kormány elnöke) kivételével.

Mármost nem volna igazságos azt gondolnunk, hogy mindezek a férfiak korrupt indítékokból cselekedtek. Többségük valószínűleg szimpla részedett emberekből áll – hazafias katonákból, akikről nem tehető fel, hogy világos politikai elveik vannak, vagy olyan éles az eszük, hogy átlátnának a diplomácia szövevényein. Egyesek, mint Perczel tábornok, azonnal visszavonultak, mihelyt az események fényt derítettek a bonapartista szélhámosságra. De Kossuth Lajos, aki még 1859 januárjában is a Bonaparte által forralt tervek hivatott bírájának mutatkozott Mazzini „Pensiero ed Azione"-jába írt cikkeiben, semmiképp sem menthető fel ugyanilyen módon.

Kossuth and Louis Napoleon

A megírás ideje: 1859 szeptember 5.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 szeptember 24. (5748.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: Alkalmi tudósítónktól

[Karl Marx]

Az új kínai háború

[I]

London, 1859 szeptember 13.

Abban az időben, amikor Angliát általánosan üdvözölték, amiért a menynyeiektől kicsikarta a tiencsini szerződést[257], megkíséreltem megmutatni,[447] hogy valójában Oroszország lévén az egyetlen hatalom, amely az angol–kínai kalózháborúból hasznot húzott, a szerződésből Angliára származó kereskedelmi előnyök eléggé jelentéktelenek, politikai tekintetben pedig ez a szerződés korántsem teremtette meg a békét, sőt ellenkezőleg, elkerülhetetlenné tette a háború újrakezdését. Az események menete teljesen megerősítette ezeket a nézeteket. A tiencsini szerződés már a múlté, s a béke látszatát szertefoszlatta a háború rideg valósága.[448]

Hadd számoljak be először a tényekről, ahogy a legutóbbi szárazföldi posta tudósít róluk. A tiszteletreméltó Bruce úr, de Bourboulon úrnak, a francia meghatalmazottnak társaságában, útnak indult egy brit expedícióval, melynek az volt a feladata, hogy a Pejhón felfelé haladjon és elkísérje a két nagykövetet pekingi küldetésében. A Hope tengernagy parancsnoksága alatt álló expedíció hét gőzhajóból, tíz ágyúnaszádból, két csapatszállító- és tárhajóból és néhány száz tengerészből meg királyi műszaki katonából állt. A kínaiaknak a maguk részéről kifogásuk volt azellen, hogy a küldöttség éppen ezt az útirányt választotta. Hope tengernagy következésképpen póznákkal és cölöpökkel elzárva találta a Pejho torkolatát, és előbb kilenc napon át, június 17-től 25-ig várakozott a folyó szájánál, majd megkísérelte az erőszakos áthatolást, miután a meghatalmazottak június 20-án csatlakoztak a hajórajhoz. A Pejho folyóhoz érkeztekor Hope tengernagy meggyőződött arról, hogy a múlt háborúban földig lerombolt Taku-erődöket újra felépítették – amely tényről mellesleg szólva már korábban is tudnia kellett volna, mivel a „Peking Gazette"-ben[449] hivatalosan bejelentették.

Június 25-én, amikor a britek megkísérelték az erőszakos behatolást a Pejhón, a Taku-ütegek, amelyeket a látszatból ítélve 20 000 főnyi mongol haderő támogatott, felfedték magukat és pusztító tüzet nyitottak a brit hajókra. Szárazon és vizen megindult a csata; eredménye az agresszorok tökéletes veresége volt. Az expedíciónak vissza kellett vonulnia, miután elvesztett három angol hadihajót: a „Cormorant"-ot, a „Lee"-t és a „Plover"-t, továbbá brit részről 464 halottat és sebesültet, a 60 jelenlevő francia közül pedig 14-en haltak vagy sebesültek meg. Öt angol tiszt meghalt, 23 megsebesült, maga a tengernagy sem úszta meg ép bőrrel. E vereség után Bruce úr és de Bourboulon úr visszatért Sanghajba, a brit hajóraj pedig Csinhajnál, Ningpo mellett vetett horgonyt.

Amikor e kellemetlen hírek eljutottak Angliába, a Palmerston-sajtó menten felült a brit oroszlánra és egyhangúlag üvöltött, nagybani megtorlást követelve. A londoni „Times" természetesen némi színlelt méltósággal szította honfitársai vérszomjas ösztönöit, de az alantasabb fajta Palmerston-lapok egészen groteszk módon játszották Orlando furioso[450] szerepét. Hallgassák meg például a londoni „Daily Telegraph"-t[451]:

„Nagy-Britanniának egész hosszában meg kell támadnia a kínai tengerpartot, be kell nyomulnia a fővárosba, ki kell kergetnie a császárt palotájából és anyagi biztosítékot kell szereznie minden jövőbeli agresszióval szemben... Kilencfarkú macskával kell kezelnünk minden sárkánydíszes hivatalnokot, aki nemzeti jelvényeinket lefitymálni merészeli... Mint kalózokat és gyilkosokat egytől egyig fel kell őket" (a kínai tábornokokat) „akasztani egy brit hadihajó vitorlarúdjaira. Üdítő és üdvös színjáték volna – ha egy tucatra való pitykés, emberevő-ábrázatú, pojáca-ruhás gazember ott himbálóznék a népesség szemeláttára. Így vagy amúgy, terrort kell támasztani; az engedékenységből már untig elegünk volt... A kínaiaknak most leckét kell kapniok, hogy megbecsüljék az angolokat, akik felettük állnak és arra hivatottak, hogy az *ő gazdáik* legyenek... A legkevesebb, amit megpróbálhatunk, hogy bevesszük Pekinget, ha meg merész politikát folytatnánk, ezt követőleg örökre rátennők a kezünket Kantonra. Kantont ugyanúgy megtarthatnók, mint Kalkuttát, megtehetnők távol-keleti kereskedelmünk központjává, kárpótlást szerezhetnénk azért, hogy a császárság tatár határain Oroszország befolyása érvényesül, és lerakhatnók egy új domínium alapzatát."

De Palmerston tollnokainak ezektől az őrjöngéseitől hadd térjek most vissza a tényekhez, és amennyire a jelenlegi sovány értesülések mellett lehet-

séges, hadd kíséreljem meg kibogozni e kellemetlen esemény igazi vonatkozásait.

Az első megválaszolandó kérdés ez: feltéve hogy a tiencsini szerződés kiköti a brit nagykövet akadálytalan beutazását Pekingbe, megszegte-e a kínai kormány ezt a kalózháborúval kicsikart szerződést, mikor szembeszegült azzal, hogy a brit hajóraj erőszakosan áttörjön a Pejho folyón? Amint a szárazföldi postával érkezett hírekből látható, a kínai hatóságoknak nem a Pekingbe indított brit misszió ellen, hanem a brit fegyveres erőnek a Pejhóba való behatolása ellen volt kifogásuk. Azt javasolták, hogy Bruce úr szárazföldön utazzék, fegyveres erő nélkül, melyet a mennyeiek, élénken emlékezvén Kanton bombázására[452], csakis az invázió szerszámának tekinthettek. Vajon a francia nagykövet londoni tartózkodási joga feljogosítja-e őt arra is, hogy fegyveres francia expedíció élén erőszakkal benyomuljon a Themze folyóba? Annyit mindenesetre el kell ismerni, hogy az az értelmezés, ahogy a britek felfogják nagykövetük Pekingbe való bebocsátását, legalább olyan furcsán hangzik, mint az a felfedezésük, melyet a legutóbbi kínai háború idején tettek, hogy ha egy birodalom valamilyen városát bombázzák, azzal nem viselnek háborút maga a birodalom ellen, hanem csak helyi ellenségeskedést folytatnak az egyik hozzá tartozó területtel. Válaszképpen a mennyeiek tiltakozásaira a britek saját megállapításuk szerint „foganatosítottak" „minden óvintézkedést, hogy szükség esetén kikényszerítsék a Pekingbe való bebocsátást", olymódon, hogy kellőképpen félelmetes hajórajt indítanak felfelé a Pejhón. Még ha a kínaiak kötelesek voltak is bebocsátani a britek békés követét, minden bizonnyal jogosan álltak ellen a britek fegyveres expedíciójának. Ezzel a cselekedetükkel nem megszegtek egy szerződést, hanem meghiúsítottak egy szerződésszegést.

Másodsorban felmerül a kérdés, hogy még ha a tiencsini szerződés biztosította is a briteknek a követségküldés elvont jogát, nem mondott-e le Lord Elgin, legalábbis egyelőre, e jog tényleges élvezetéről? A „Correspondence relating to the Earl of Elgin's Special Mission to China, printed by command of Her Majesty" áttekintése minden pártatlan vizsgálódót meggyőz arról, hogy először is az angol nagykövet Pekingbe való bebocsátásának nem most, hanem *távolabbi időpontban* kellett volna megtörténnie; másodszor, hogy pekingi tartózkodási jogát különféle záradékok korlátozták; és végül, hogy a szerződés angol szövegének a nagykövet bebocsátására vonatkozó feltétlen érvényű III. cikkelyét a kínai küldöttek kérésére a szerződés kínai szövegében megváltoztatták. Ezt az eltérést a szerződés két változata között Lord Elgin maga is elismeri, őt azonban, mint mondja, „kapott utasításai arra kényszerítették, hogy egy nemzetközi megállapodás hiteles változata-

ként olyan szöveg elfogadását követelje a kínaiaktól, amelynek egyetlen szavát sem értik". Lehet-e vádolni a kínaiakat, amiért a szerződés kínai szövegéhez mérten jártak el, nem pedig az angolhoz mérten, amely Lord Elgin bevallása szerint némileg eltér „a kikötés pontos értelmétől"?

Végezetül leszögezem, hogy T. Chisholm Anstey úr, az egykori hongkongi brit főállamügyész, a londoni „Morning Star"[453] szerkesztőjéhez intézett levelében formálisan kijelenti: „Magát a szerződést, akármilyen is, már régen eltörölték a brit kormánynak és alárendeltjeinek erőszakos cselekményei, legalább olyan mértékben, hogy ez megfosztja Nagy-Britannia Koronáját a szerződés biztosította minden előnytől vagy kiváltságtól."

Angliát — amely egyfelől az indiai nehézségekkel küszködik, másfelől fegyverkezik egy európai háború eshetőségére készülve — előreláthatólag nagy veszedelmekbe sodorja ez az új kínai katasztrófa, amely valószínűleg Palmerston saját főztje. Legközelebbi eredménye szükségképp az lesz, hogy összeomlik a mostani igazgatás, melynek feje a múlt kínai háború értelmi szerzője volt, legfőbb tagjai viszont bizalmatlanságot szavaztak jelenlegi főnöküknek e háború elindítása miatt. Mindenesetre Milner Gibson úrnak és a manchesteri iskolának[259] vagy ki kell lépniök a mostani liberális koalícióból, vagy pedig — ami nem nagyon valószínű dolog — Lord Russell-lal, Gladstone úrral és annak peelista[454] kollegáival összhangban rá kell kényszeríteniök főnöküket, hogy alávesse magát az ő politikájuknak.

[II]

London, 1859 szeptember 16.

Holnapra kabinettanácsot tűztek ki, hogy eldöntse a kínai katasztrófával kapcsolatos tennivalókat. A francia „Moniteur" és a londoni „Times" elmefuttatásai nem hagynak kétséget afelől, hogy Palmerston és Bonaparte milyen elhatározásokra jutottak. Újabb kínai háborút akarnak. Hiteles forrásból úgy értesültem, hogy a küszöbönálló kabinettanácson Milner Gibson úr először is a háborús ürügy érvényességét fogja elvitatni; másodszor pedig tiltakozni fog bármiféle hadüzenet ellen, amelyet a parlament mindkét háza előzetesen jóvá nem hagyott; ha pedig véleményét szótöbbséggel elvetik, ki fog lépni a kabinetből s így megint megadja a jelt a Palmerston-igazgatás elleni újabb támadásra és ama liberális koalíció szétzúzására, mely a Derby-kormányt megbuktatta. Palmerston állítólag kissé ideges Milner Gibson úr tervezett fellépése miatt; ő az egyetlen kollegája, akitől fél, és akit nemegy-

szer olyan embernek jellemzett, aki különösen jól ért ahhoz, hogy „a kákán csomót találjon". Lehetséges, hogy e levéllel egyidejűleg megkapják Liverpoolból a minisztertanács eredményeire vonatkozó híreket. Addig is a szóbanforgó ügy valódi vonatkozását legjobban megítélhetjük – nem abból, amit kinyomattak, hanem abból, amit szándékosan elhallgattak a Palmerston-lapok a legutóbbi szárazföldi postával érkezett hírek első közlése alkalmával.

Először is elhallgatták azt a jelentést, hogy az orosz szerződést már ratifikálták, és hogy a kínai császár utasította mandarinjait: fogadják és kísérjék a fővárosba az amerikai nagykövetséget az amerikai szerződés ratifikált példányainak kicserélése végett.[455] Ezeket az aktusokat azzal a célzattal hallgatták el, hogy elfojtsák azt a természetesen felmerülő gyanút, hogy nem a pekingi udvar, hanem az angol és a francia követek felelősek azért, hogy olyan akadályokba ütköznek megbízatásuk lebonyolításában, amilyenekkel sem orosz, sem amerikai kollegáik nem találkoztak. A másik, még fontosabb tény, amelyet a „Times" és a többi Palmerston-lap először elhallgatott, de most bevallott, az, hogy a kínai hatóságok bejelentették volt: készséggel hajlandók az angol és a francia követet Pekingbe kísérni; hogy a folyó egyik torkolatánál ténylegesen ott várakoztak fogadásukra és kíséretet ajánlottak fel nekik, hacsak beleegyeznek hajóik és csapataik hátrahagyásába. Mivel pedig a tiencsini szerződésben nincs olyan záradék, amely feljogosítaná az angolokat és a franciákat arra, hogy hadihajórajt vonultassanak fel a Pejhón, nyilvánvalóvá válik, hogy a szerződést nem a kínaiak, hanem az angolok szegték meg, és hogy utóbbiak eleve el voltak rá szánva, hogy közvetlenül a ratifikált okmányok kicserélésére kitűzött időpont előtt viszályt provokálnak. Senki sem fogja azt képzelni, hogy a tiszteletreméltó Bruce úr a saját felelősségére cselekedett, mikor a múlt kínai háború állítólagos célját ilyképpen meghiúsította; éppen ellenkezőleg: csak Londonból kapott titkos utasításokat hajtott végre. Igaz ugyan, hogy Bruce urat nem Palmerston, hanem Derby indította útnak; de hát csak arra kell emlékeztetnem önöket, hogy Sir Robert Peel első igazgatása idején, amikor Lord Aberdeen kezében voltak a külügyminisztérium pecsétjei, Sir Henry Bulwer, a madridi angol nagykövet, viszályt provokált a spanyol udvarral, minek eredményeképpen kiutasították Spanyolországból, és hogy a Lordok Házában e „kellemetlen eseménnyel" kapcsolatos viták során bebizonyosodott: Bulwer, ahelyett, hogy Aberdeen hivatalos utasításainak engedelmeskedett volna, az akkor az ellenzék padjaiban ülő Palmerston titkos utasításai szerint cselekedett.

Ezenkívül a Palmerston-sajtó az utóbbi napokban olyan mesterkedést vitt véghez, amely, legalábbis azok szemében, akik ismerik a legutóbbi harminc év angol diplomáciájának titkos történetét, nem hagy kétséget afelől, hogy

ki a valódi értelmi szerzője a Pejho-katasztrófának és a küszöbönálló harmadik angol–kínai háborúnak. A „Times" tudtul adja, hogy a Taku-erődökben felállított ágyúk, amelyek akkora rombolást okoztak a brit hajórajban, orosz eredetűek voltak és orosz tisztek irányították őket. Egy másik Palmerston-lap még nyíltabban szól. Idézem:

„Most megértjük, milyen szorosan összefonódik Oroszország politikája Peking politikájával; az Amur mentén nagy hadmozdulatokat fedezhetünk fel; hatalmas kozákseregeket láthatunk manőverezni messze a Bajkál-tón túl, a zimankós álomországban, az óvilág ködbevesző határán; számtalan karaván nyomait követhetjük; megpillanthatunk egy orosz különmegbízottat" (Muravjov tábornokot, Kelet-Szibéria kormányzóját), „amint messzi Kelet-Szibériából titkos tervekkel a megközelíthetetlen kínai főváros felé veszi útját; s ez ország közvéleménye méltán háborogh at arra a gondolatra, hogy idegen befolyásoknak részük volt gyalázatunk előidézésében, katonáink és tengerészeink lemészárlásában."[456]

Ez Lord Palmerston egyik régi trükkje. Amikor Oroszország kereskedelmi szerződést akart kötni Kínával, Palmerston ez utóbbit az ópiumháborúval[457] északi szomszédja karjaiba kergette. Amikor Oroszország az Amur átadását követelte, Palmerston ezt keresztülvitte a második kínai háborúval[458]; most pedig, amikor Oroszország meg akarja szilárdítani befolyását Pekingben, Palmerston a harmadik kínai háborút rögtönzi. A gyenge ázsiai államokkal, Kínával, Perzsiával, Közép-Ázsiával, Törökországgal kapcsolatos valamennyi ügyletében mindenkor azt az állandó és változatlan szabályt tartotta szem előtt, hogy látszólag szembeszáll Oroszország terveivel, de nem Oroszországgal, hanem az illető ázsiai állammal provokál viszályt, hogy azt kalóztámadásokkal elidegenítse Angliától és ezen a kerülőúton rászorítsa azokra az engedményekre, amelyeket az korábban nem óhajtott Oroszországnak megtenni. Biztosak lehetünk abban, hogy ez alkalommal Palmerston egész múltbeli ázsiai politikáját megint vizsgálóra veszik, éppen ezért felhívom a figyelmüket azokra az afgán iratokra, melyek kinyomatását az Alsóház 1859* június 8-án elrendelte.[459] Ezek több fényt vetnek Palmerston baljós politikájára és a legutóbbi harminc év diplomáciai történetére, mint bármely eddig kinyomatott okmány. Röviden a következőről van szó: 1838-ban Palmerston háborút indított Doszt Mohamed, Kabul uralkodója ellen; a háború egy angol hadsereg pusztulásához vezetett, s azzal az ürüggyel kezdték, hogy Doszt Mohamed Anglia ellen titkos szövetségre lépett Perzsiá-

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 1839 – *Szerk.*

val és Oroszországgal.[460] Az állítás bizonyítására Palmerston 1839-ben Kékkönyvet[461] terjesztett a parlament elé, amely főként Sir A. Burnesnek, a kabuli brit követnek a kalkuttai kormánnyal folytatott levelezéséből állt. Burnest megölték egy kabuli felkelés során, mely az angol behatolók ellen irányult,[462] de nem bízván a brit külügyminiszterben, néhány hivatalos levelének másolatát elküldte bátyjának, Dr. Burnesnek Londonba. Miután 1839-ben az „Afgán iratok" Palmerston sajtó alá rendezésében megjelentek, Dr. Burnes megvádolta Palmerstont, hogy „a néhai Sir A. Burnes jelentéseit megcsonkította és meghamisította", és állítását megerősítendő, kinyomatott néhányat az eredeti levelek közül.[463] De az ügy csak a múlt nyáron pattant ki. A Derby-kormány alatt az Alsóház Hadfield úr indítványára elrendelte az összes afgán iratok teljes szövegű közzétételét, és ezt a rendelkezést olyan formában hajtották végre, hogy még a legegyügyűbb ember szemében is bizonyítást nyerjen az *Oroszország érdekében* történt csonkítás és hamisítás vádjának igazsága. A Kékkönyv címlapján a következő áll:

"Jegyzet. – A korábbi közlésekben csak részlegesen közreadott levelezést itt teljes egészében közzétesszük; a kihagyott részeket zárójelekkel – [ ]* – jelöltük."

A szöveghűségért kezeskedő hivatalnok neve „J. W. Kaye, a Politikai és Titkos Ügyosztályok titkára"; ez a Kaye úr „az afganisztáni háború szavahihető történetírója".

Annak illusztrálására, hogy Palmerstont valójában milyen kapcsolatok fűzik Oroszországhoz, amely ellen állítása szerint az afgán háborút indította, egyelőre elegendő lehet egyetlen példa. Vitkevics orosz ügyvivő, aki 1837-ben érkezett Kabulba, levelet vitt a cártól Doszt Mohamednak. Sir Alexander Burnes megszerezte a levél másolatát és elküldte Lord Aucklandnek, India főkormányzójának. Saját jelentéseiben és különféle általa becsatolt okmányokban erre a körülményre újra meg újra utalás történik. De a cári levél másolatát teljesen kihagyták a Palmerston által 1839-ben bemutatott iratokból, és minden jelentésben, amelyben hivatkozás történik rá, végrehajtották a szükséges változtatásokat, hogy eltitkolják az „orosz császár" kapcsolatát a kabuli misszióval. Ezt a hamisítást azért követték el, hogy elsikkasszák annak tanúbizonyságát, hogy az önkényúr kapcsolatban állt Vitkeviccsel, akit Szentpétervárra való visszatérésekor Miklós jónak látott formálisan dezavuálni. Így például a Kékkönyv 82. oldalán egy Doszt Mohamedhoz intézett levél fordítását találjuk, amely most a következőképpen

* *Az alábbiakban szögletes helyett csúcsos zárójellel – ⟨ ⟩ – jelölve. – Szerk.*

hangzik – a zárójelek mutatják a Palmerston által eredetileg kihagyott szavakat:

„Oroszország ⟨császárának⟩ nagykövete ⟨Moszkvából⟩ Teheránba érkezett, azzal a megbízatással, hogy tiszteletét tegye a kandahari szirdarnál*, majd kihallgatásra jelentkezzék az emirnél. Magával viszi ⟨a császár bizalmas üzeneteit és⟩ a teheráni orosz nagykövet** leveleit. Az orosz nagykövet mint igen megbízható embert ajánlja őt és mint olyan személyt, aki teljhatalommal bír bármiféle tárgyalások folytatására ⟨a császár és a nagykövet nevében⟩" stb. stb.

Ezek és hasonló hamisítások, amelyeket Palmerston azért követett el, hogy megvédelmezze a cár becsületét, nem az egyedüli furcsaságok, amelyek az „Afgán iratok"-ból kiderülnek. Az afganisztáni inváziót Palmerston azon az alapon igazolta, hogy azt Sir Alexander Burnes tanácsolta mint alkalmas eszközt a közép-ázsiai orosz intrikák meghiúsítására. Ámde Sir Alexander Burnes éppen az ellenkezőjét tette, s következésképpen a „Kékkönyv" Palmerston-féle kiadásából teljesen kihagyták Burnes minden felszólamlását Doszt Mohamed érdekében; a levelezés értelme a csonkításnál és hamisításnál fogva homlokegyenest az ellenkezőjére fordult. Íme ilyen az az ember, aki most azon van, hogy harmadik kínai háborút kezdjen azzal a mondvacsinált ürüggyel, hogy keresztezni akarja Oroszország terveit e térségben.

[III]

London, 1859 szeptember 20.

Az angol sajtó úgy látszik most már amúgy általában elintézett dolognak veszi, hogy új civilizációs háború indul a mennyeiek ellen. Mindamellett a kabinettanács múlt szombati ülése óta éppen a legvérszomjasabban üvöltöző lapok észrevehetően megváltoztatták hangnemüket. A londoni „Times" először a hazafias őrjöngés szemmelláthatóan révületében mennydörgött a kettős árulás ellen, melynek elkövetői: – a gyáva mongolok, akik szántszándékkal hamis látszatot keltettek, álcázták tüzérségüket, s így tőrbecsalták a jámbor brit tengernagyot***, – és a pekingi udvar, amely e mongol emberevő szörnyetegeket még alattomosabb machiavellizmussal felbiztatta átkozott ot-

* Kohal Dil kán – *Szerk.*
** Szimonics – *Szerk.*
*** J. Hope – *Szerk.*

romba tréfáikra. Furcsamód, noha a szenvedély hullámain hánykolódott, a „Times"-nak mégis sikerült az utánnyomásaiban gondosan eltüntetni az eredeti tudósításokból mindazokat a pontokat, amelyek kedvezők lehettek a kárhozat kínai fiaira nézve. A dolgok összekeverése lehet a szenvedély műve, de megcsonkításuk inkább a hideg fej munkájára vall. Ám bárhogy áll is a dolog, szeptember 16-án, pont egy nappal a miniszterek ülése előtt, a „Times" hirtelen pálfordulással és teketória nélkül levágta a Janus-fejű[464] vád egyik fejét. „*Attól tartunk*" – írta –, „hogy a *mongolokat*, akik ellenálltak a Pejho erődjei ellen intézett támadásunknak, nem vádolhatjuk árulással"; de aztán e kelletlen beismerést ellensúlyozandó, csak annál kétségbeesettebben ragaszkodik ahhoz, hogy „a *pekingi udvar* előre megfontoltan és álnokul megszegett egy ünnepélyes szerződést". Három nappal később, miután a kabinettanácsot megtartották, a „Times" további megfontolás során „úgy találta, *nincs helye kétségnek* aziránt, hogy ha Bruce úr és de Bourboulon úr felkérték volna a mandarinokat, hogy kísérjék őket Pekingbe, módot adtak volna nekik a szerződés ratifikálására". Mi marad hát a pekingi udvar árulásából? Még az árnyéka sem, de ehelyett megmarad két kétely a „Times" lelkében. „Talán" – írja – „*kétely fér hozzá*, vajon mint *katonai* intézkedés bölcs dolog volt-e, hogy ilyen hajórajjal próbáltunk eljutni Pekingbe. *Még több kétely fér hozzá*, vajon mint *diplomáciai* intézkedés kívánatos dolog volt-e, hogy egyáltalán erőszakot alkalmaztunk." Ilyen gyatra véget ért az a tomboló felháborodás, amelybe a „vezető lap" belelovallta magát; de legsajátabb logikájával elveti a háborús okokat, anélkül, hogy magát a háborút is elvetné. Egy másik félhivatalos kormánylap, az „Economist", amely a kantoni bombázás tüzes védelmezőjeként tűnt ki, most, hogy J. Wilson urat kinevezték indiai pénzügyminiszterré, úgy látszik, inkább gazdasági és kevésbé szónoki szemszögből kezdi nézni a dolgokat. Az „Economist" két cikket közöl a tárgyról, egy politikait és egy gazdaságit;[465] az első a következő mondatokkal végződik:

„Mindezeket figyelembe véve nyilvánvaló, hogy a szerződésnek azt a cikkelyét, amely nagykövetünknek jogot adott arra, hogy Pekingbe látogasson vagy ott állomásozzon, a szó szoros értelmében *rákényszerítették* a kínai kormányra; és ha betartását érdekeink szempontjából feltétlenül lényegbevágónak gondolták, úgy véljük, sok tere lett volna annak, hogy teljesítését kívánva tapintatot és türelmet tanúsítsunk. Azt is lehetne persze mondani, hogy az olyan kormány esetében, mint a kínai, a halogatást és a türelmet végzetes gyengeség jelének értelmeznék, és hogy éppen ezért ez a leghibásabb politika, amit követhetünk. De mennyire van jogcímünk

ezzel az ürüggyel e keleti kormányokkal való bánásunkban változtatni azokon az elveken, amelyekhez bizonnyal tartanunk kell magunkat bármely civilizált nemzettel szemben? Ha félelmükben kicsikartunk tőlük egy kelletlenül tett engedményt, a legkövetkezetesebb politika talán az lenne, ha ugyancsak félelmükben kicsikarnók tőlük az alku számunkra legmegfelelőbb módon való azonnali teljesítését. De ha ebben kudarcot vallunk – ha időközben a kínaiak leküzdik félelmüket és kellő erőfitogtatással ragaszkodnak ahhoz, hogy tanácskozzunk velük szerződésünk hatálybaléptetésének módjáról, – jogosan vádolhatjuk-e őket akkor árulással? Nem éppen a saját meggyőzési módszereinket gyakorolják-e rajtunk? Meglehet, sőt nagyon valószínű, hogy a kínai kormánynak az volt a célja, hogy beugrasson bennünket ebbe a gyilkos kelepcébe, és a szerződés végrehajtása talán soha nem is állt szándékában. Ha ez bebizonyosodnék, jóvátételt kellene, sőt kell is követelnünk. De az is bebizonyosodhatik, hogy szándékuk – a Pejho torkolatát megvédeni az olyan erőszakos behatolás megismétlődése ellen, amilyen tavaly Lord Elginé volt – nem párosult semmiféle olyan óhajjal, hogy a szerződés általános cikkelyei iránti hűséget megtörjék. Mivel az ellenséges kezdeményezés kizárólag tőlünk indult ki, és parancsnokainknak természetesen bármely pillanatban módjukban volt visszavonulni a gyilkos tűz elől, amelyet csak az erődök védelmére nyitottak, ezért semmiféle szószegő szándékot sem bizonyíthatunk rá határozottan Kínára. És amíg nem kerül kezünkbe bizonyíték a szerződésszegés előre megfontolt szándékára – úgy gondoljuk, van némi okunk rá, hogy felfüggesszük ítéletünket és mérlegeljük, vajon a barbárokkal való bánásunkra nem alkalmaztunk-e netán olyan elv-kódexet, amely nemigen különbözik attól, amit ők gyakoroltak mivelünk szemben."

Ugyanerről a tárgyról szóló másik cikkében az „Economist" a Kínába irányuló angol kereskedelem közvetlen és közvetett jelentőségével foglalkozik. 1858-ban a Kínába irányuló brit kivitel 2 876 000 £-re nőtt, míg a Kínából történő brit behozatal értéke, a legutóbbi három év mindegyikében átlagosan meghaladta a 9 000 000 £-et, úgyhogy Angliának Kínával folytatott összes közvetlen kereskedelme mintegy 12 000 000 £-re tehető. De ezeken a közvetlen ügyleteken kívül van még három másik fontos kereskedelem, melyeknek csere-körébe Anglia többé-kevésbé bensőségesen belekapcsolódik, az India és Kína közti kereskedelem, a Kína és Ausztrália közti kereskedelem és a Kína és az Egyesült Államok közti kereskedelem. „Ausztrália" – írja az „Economist" – „évenként nagy mennyiségű teát vesz át Kínától és semmit sem tud cserébe adni, ami piacot talál Kínában. Amerika szintén

nagy mennyiségű teát és valamelyes selymet vesz át, olyan értékben, amely Kínába irányuló közvetlen kivitelének értékét messze meghaladja." Mindkét Kína javára mutatkozó egyenleget Angliának kell kiegyenlítenie, melynek e cserekiegyenlítés fejében Ausztrália aranyával és az Egyesült Államok gyapotjával fizetnek. Anglia tehát a maga Kínának tartozó egyenlegétől függetlenül nagy összegeket kell hogy fizessen ennek az országnak az Ausztráliából behozott aranyért és az Amerikából behozott gyapotért is. Ezt az egyenleget, amellyel Anglia, Ausztrália és az Egyesült Államok Kínának tartozik, Kína nagyrészt átviszi Indiára, beszámítás végett azon összeg számlájára, amellyel Kína Indiának tartozik ópium és gyapot fejében. Mellesleg megjegyezve, India behozatala Kínából eddig még sohasem érte el az 1 000 000 £ összeget, míg India kivitele Kínába közel 10 000 000 £ összeget realizál. Ezekből a gazdasági észrevételekből az „Economist" azt a következtetést vonja le, hogy a Kínával folytatott brit kereskedelem bármiféle komoly megszakítása „nagyobb nagyságrendű csapás volna, mintsem a kivitel és behozatal puszta számadatai első látásra sejtetnék", és hogy az ilyen fennakadás következtében előálló zavar nemcsak a közvetlen brit tea- és selyemkereskedelemben volna érezhető, hanem „érintenie" kell az Ausztráliával és az Egyesült Államokkal lebonyolódó brit ügyleteket is. Az „Economist" persze tudatában van annak a ténynek, hogy a múlt kínai háború idején a háború nem bolygatta meg annyira a kereskedelmet, mint amennyire tartottak tőle, és hogy a sanghaji kikötő kereskedelmét egyáltalán nem is érintette. De azután az „Economist" felhívja a figyelmet a „mostani viszály két új vonására", amelyek lényegbevágóan módosíthatják egy újabb kínai háborúnak a kereskedelemre gyakorolt hatását; – ez a két új vonás a mostani konfliktus „birodalmi", nem pedig „helyi" jellege és az a „jelentős siker", amelyet a kínaiak első ízben elértek európai erők ellen. Mennyire másképp hangzik ez a nyelv, mint az a csataüvöltés, amelyet az „Economist" a lorcha-affér[452] idején teli tüdőből harsogott.

Mint legutóbbi levelemben előre jeleztem, Milner Gibson úr a miniszteretanács színe előtt tiltakozott a háború ellen és azzal fenyegetőzött, hogy kilép a kormányból, ha Palmerston azok szerint az előzetes elhatározások szerint cselekednék, amelyeket a francia „Moniteur" hasábjain kifecsegett. Pillanatnyilag Palmerston a kormányon és a liberális koalíción belül mindenféle szakadásnak elejét vette, kijelentvén, hogy a brit kereskedelem védelméhez nélkülözhetetlen haderőt össze kell vonni a kínai vizeken, a háború kérdésében pedig semmiféle határozatot ne hozzanak, míg részletesebb jelentések nem érkeznek a brit követtől. Ezzel az égető kérdést elnapolták. Palmerston valódi szándéka azonban kiszivárog szennylapja, a

„Daily Telegraph" sorai közül; a lap az egyik legutóbbi számában ezt írja:

„Ha a jövő év folyamán bárminő esemény a kormány számára kedvezőtlen szavazáshoz vezetne, a kormány minden bizonnyal a választókhoz fog fellebbezni... Az Alsóház tevékenységének a kínai kérdésben hozott határozat lesz a próbaköve, lévén hogy a Disraeli úr vezette hivatásos rosszindulatúakhoz még hozzá kell számítani a kozmopolitákat, akik azt hangoztatják, hogy a mongoloknak teljesen igazuk van."

Hogy a toryk micsoda kátyúba jutottak, amiért engedtek a csábításnak és kiadói felelősséget vállaltak olyan eseményekért, amelyeket Palmerston tervelt ki és két ügynöke, Lord Elgin és Bruce úr (Lord Elgin öccse) rendezett meg, – erről talán máskor lesz alkalmam megjegyzéseket tenni.

[IV]

London, 1859 szeptember 30.

Egyik korábbi levelemben azt állítottam, hogy a Pejho-konfliktus nem véletlenből fakadt, hanem ellenkezőleg, jóelőre előkészítette Lord Elgin, aki Palmerston titkos utasításai szerint cselekedett és az akkoriban az ellenzék padjainak főhelyén ülő nemes viscount tervét ráfogta Lord Malmesburyre, a tory külügyminiszterre. Mármost az az elgondolás, hogy a Kínában lejátszódó „véletlenek" a mostani brit miniszterelnök kiadta „utasításokból" erednek, olyannyira nem új, hogy egy olyan jól tájékozott személyiség, mint Disraeli, már a lorcha-háborúról folytatott viták során célzott erre az Alsóház előtt, és nem csekélyebb tekintély, mint maga Lord Palmerston, furcsamód meg is erősítette ezt. 1857 február 3-án Disraeli úr a következő szavakkal óvta az Alsóházat:

„Nem tudom elhallgatni azt a meggyőződésemet, hogy ami Kínában végbement, arra nem a felhozott ürügy következtében került sor, hanem valójában már jóval korábban *hazulról kapott utasítások* következtében. Ha ez a helyzet, akkor úgy gondolom, elérkezett az az idő, mikor e Ház már nem teljesítené kötelességét, ha nem fontolná meg komolyan, van-e eszköze egy olyan *rendszer* ellenőrzésére, amely ha továbbra is fenntartják, véleményem szerint úgylehet végzetes lesz ez ország érdekeire."[466] És Lord Palmerston hidegvérrel így válaszolt: „Az igen tiszteletreméltó képviselő úr azt mondja, hogy az események alakulása *valamiféle a kor-*

mány által idehaza előre meghatározott rendszer eredményének tűnt fel. Kétségkívül az is volt."

Ha a jelen esettel kapcsolatban egy futó pillantást vetünk a „Correspondence relating to the Earl of Elgin's Special Missions to China and Japan, 1857–59" című Kékkönyvbe, láthatjuk, hogy a Pejhónál június 25-én történt eseményt Lord Elgin már március 2-án előirányozta. A mondott levelezés 484. oldalán a következő két levelet találjuk:

I

„Earl of Elgin Sir Michael Seymour ellentengernagynak

A »Fourious« fedélzetén, 1859 március 2.

Sir: Hivatkozással múlt hó 17-én Excellenciádhoz intézett levelemre, legyen szabad megállapítanom, miszerint némi reménységet táplálok arra nézve, hogy Őfelsége kormányának egy brit nagykövet állandó pekingi tartózkodása tárgyában hozott döntése, melyet tegnapi beszélgetésünk alkalmával Excellenciád tudomására hoztam, arra indíthatja a kínai kormányt, hogy illő fogadtatásban részesítse Őfelsége képviselőjét, mikor Pekingbe utazik a tiencsini szerződés ratifikációs példányainak kicserélése végett. Ugyanakkor kétségtelenül lehetséges, hogy ez a reménység nem válik valóra, és mindenesetre úgy vélem, *Őfelsége kormányának az lesz a kívánsága*, hogy nagykövetünket *impozáns haderő* kísérje *tiencsini útján*. Ilyen körülmények között bátorkodom mérlegelés céljából Excellenciád elé terjeszteni azt a kérdést, nem lenne-e célirányos Sanghajban a legkorábbi alkalmas időpontban *kellő nagyságú* ágyúnaszád-flottát összevonni *erre a szolgálatra*, mivel Bruce úr Kínába érkezése nem késhetik soká.

Maradok stb.
Elgin and Kincardine"

„Earl of Malmesbury Earl of Elginnek

Külügyminisztérium, 1859 május 2.

My Lord: Megkaptam Excellenciád 1859 március 7-i levelét és tájékoztatnom kell Önt arról, hogy Őfelsége kormánya helybenhagyja a másolatban becsatolt jegyzéket, melyben Excellenciád bejelentette a csá-

szári megbízottnak, miszerint Őfelsége kormánya nem ragaszkodik ahhoz, hogy Őfelsége követének állandó tartózkodási helye Pekingben legyen.

Őfelsége kormánya úgyszintén helybenhagyja, *amit Ön indítványozott* Seymour ellentengernagynak, hogy vonjanak össze egy ágyúnaszád-flottát Sanghajban Bruce úr kíséretéül a *Pejhón*.

Vagyok stb.
MALMESBURY"

Lord Elgin tehát jóelőre tudja, hogy a brit kormánynak „az lesz a kívánsága", hogy öccsét, Bruce urat, egy „ágyúnaszádokból" álló „impozáns haderő" kísérje fel a Pejhón, és utasítja Seymour tengernagyot, hogy készüljön fel „erre a szolgálatra". Earl of Malmesbury a május 2-án kelt levelében helybenhagyja az indítványt, amelyet Lord Elgin a tengernagynak tett. Az egész levélváltás úgy mutatja, hogy Lord Elgin az úr, Lord Malmesbury pedig a szolga. Míg az előbbi állandóan kezdeményez és az eredetileg Palmerstontól kapott utasítások szerint cselekszik, nem is várva új utasításokat a Downing Streettől, Lord Malmesbury beéri azzal, hogy buzgón belemegy a „kívánságokba", amelyeket parancsoló alárendeltje a szájába ad. Helyeslően bólint, amikor Elgin megállapítja, hogy mivel a szerződés még nincs ratifikálva, nincs joguk felhajózni semelyik kínai folyón; helyeslően bólint, amikor Elgin úgy gondolja, hogy nagy türelmességet kell tanúsítaniok a kínaiak irányában a pekingi nagykövetségre vonatkozó szerződéscikkely végrehajtása tekintetében; és szemrebbenés nélkül helyeslően bólint, amikor Elgin, saját korábbi megállapításaival egyenes ellentmondásban jogot formál arra, hogy „impozáns ágyúnaszád-flottával" kierőszakolja a Pejhón a felhajózást. Helyeslően bólint, akárcsak Dogberry a templomszolga indítványaira.[467]

Earl of Malmesbury szánalmas szerepét és alázatos magatartását könnyen megértjük, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a tory kormány hivatalbaléptekor a londoni „Times" és más befolyásos lapok mennyit rikoltoztak arról a nagy veszélyről, mely Lord Elginnek Palmerston utasításai nyomán már-már elért ragyogó kínai sikerét fenyegeti, amely sikert azonban a tory kormányzat – ha csak dacból is, és hogy igazolja a Palmerston-féle kantoni bombázás ellen leadott bizalmatlansági szavazatát – alkalmasint meg fog hiúsítani. Malmesburynek ettől a rikoltozástól inába szállt a bátorsága. Azonfelül szeme előtt és szíve mélyén ott kísértett Lord Ellenborough sorsa, aki nyíltan szembe merészelt szállni a nemes viscount indiai politikájával és akit hazafias bátorságának jutalmaképpen Derby-kormánybeli saját kollegái feláldoztak.[468] Következésképpen Malmesbury az egész kezdemé-

nyezést átadta Elgin kezébe és ezzel módot nyújtott neki arra, hogy végrehajtsa Palmerston tervét, hivatalos ellenfelei, a toryk felelősségére. Ugyanez a körülmény állította jelenleg a torykat igen keserves választás elé a Pejho-ügyben követendő eljárást illetően. Vagy Palmerstonnal együtt megfújják a harci kürtöt és így megtartják őt hivatalában, vagy hátat fordítanak Malmesburynek, akit a legutóbbi itáliai háború idején oly émelyítő hízelgésekkel halmoztak el.

Ez a választás annál is kínosabb, merthogy a küszöbönálló kínai háború a brit kereskedelmi osztályokban korántsem népszerű. 1857-ben felültek a brit oroszlánra, mert nagy kereskedelmi profitokat reméltek a kínai piac erőszakos megnyitásától. E pillanatban, ellenkezőleg, meglehetősen dühösek annak láttán, hogy a megkaparintott szerződés gyümölcseit egyszeriben elhalásszák előlük. Tudják, hogy Európában és Indiában az ügyek elég fenyegetően festenek, egy nagyarányú kínai háború okozta további bonyodalom nélkül is. Nem felejtették el, hogy 1857-ben több mint 24 millió fonttal csökkent a tea behozatala, azé a cikké, amelyet csaknem kizárólag Kantonból, az akkori egyetlen hadszíntérről exportáltak, és attól tartanak, hogy a kereskedelemnek ez a háború miatti fennakadása most Sanghajra és a Mennyei Birodalom más kereskedelmi kikötőire is kiterjedhet. Miután az első kínai háborút az ópiumcsempészés érdekében vívták az angolok, a második háborút pedig egy kalóz lorchájának védelmében folytatták, betetőzésül már csak az hiányzott, hogy háborút rögtönözzenek avégett, hogy fővárosában állomásozó állandó nagykövetségeket szabadítsanak rá Kínára.

The New Chinese War

A megírás ideje: 1859 szeptember 13–30.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune",
1859 szeptember 27., október 1., 10., 18. (5750., 5754., 5761., 5768.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: A N. Y. Tribune tudósítása

[Karl Marx]

Választási korrupció Angliában

London, 1859 október 18.

A Gloucester és Wakefield parlamenti választókerületek állapotának vizsgálatára alakított bizottságok mindennapos leleplezései csak megerősítik öreg Coppocknak, a Reform-klub[469] egykori választási ügynökének mondását, hogy a brit Alsóház valódi alkotmánya a *korrupció* szóban foglalható össze. A jelen vizsgálatnak különös érdekességet ad az a körülmény, hogy Gloucester régóta fennálló „rothadt kerület"[470], Wakefield pedig a Reform Act[162] teremtette választókerület, és hogy a gloucesteri megvesztegető Sir Robert* Carden, egy Dogberry-vágású[467] megátalkodott tory, a wakefieldi megvesztegető pedig, Leatham úr, Bright úr sógora, radikális. A parlamenti jelöltek gyermeki ártatlansága mindkét esetben üdítő jelenség a szkepticizmus e gonosz korában. Mindkét jelölt megszerzi a pénzt a szavazatok vásárlására, de mindketten gondosan ügyelnek arra, hogy ne tudják, hova kerül a pénz. Korteseik számlái a választás kezdetétől a végéig mértani haladványban emelkednek, de ugyanilyen arányban növekszik hitük ama választókerületek makulátlan tisztaságában, melyek parlamenti képviselete, bevallásuk szerint, világi becsvágyuk legfőbb célja. Nézzük először ezt a mintakvékert, tekintetes Leatham urat. 1857-ben fellépett jelöltnek Wakefieldben és egy Wainwright nevű kortest fogadott fel mint „jogászbarátját". Ez a Wainwright egy őszinteségi rohamában félrevonja kvékerbarátját, és az ártatlan Leathamet – aki azt tartotta magáról, hogy ő az a l'homme qu'on aime pour lui-même**, és az a jelölt, akit pour le roi de Prusse*** választanak meg – azzal a meghökkentően agyafúrt megjegyzéssel, hogy a választás £ sh. d.-kérdés, és hogy következésképpen a „készséget" elő kell

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: Richard – *Szerk.*

** – az az ember, akit önmagáért szeretnek – *Szerk.*

*** – a szép szeméért; ingyen; semmiért (*szószerint*: a porosz királyért) – *Szerk.*

teremteni. A szükséges készpénz-összeget Wainwright 1000 £-ben szabta meg. Leathem felkiált: „Ennyim nincs, de majd kölcsönveszem", és szavához híven 1000 £-et átutaltatott Wainwrightnak Overend & Gurneyvel, a londoni Lombard Street[109] kvéker-bankáraival. Nem sokkal utóbb Wainwright, aki úgy látszik szereti a bizalmas purparlékat, megint „félrevonja" Leathamet és fülébe suttogja, hogy rájött, a választás *mégis* költségesebb lesz, mint eleinte gondolták, és további 500 £-et sürget. Az ártatlan Leatham „ezt elég furának találja", de további megfontolás után és emlékezetébe idézve, hogy az 1852-es választás 1600 £-be került, újabb 500 £ hitelt vesz igénybe; a legfurcsább azonban, hogy nem tudja egész biztosan, ez az 500 £ milyen forrásból eredt. Újabb két hét elteltével a szigorú Wainwright további 1000 £ folyósítását szorgalmazza, mire Makulátlanság-Leatham teljesen melodrámaivá magasodik. „Én ezen" – úgymond – „nagyon boszszankodtam és ezt meg is mondtam neki, és azt is megmondtam neki, hogy sok minden van az ő irodájában, ami nekem nem tetszik. Mindenféle furcsa embereket láttam az irodájában és azt reméltem, hogy semmi görbe dolog nem történik ott. Azt mondta: »Ezt bízza rám és *ne kérdezgessen*. Rendelkezést kell adnia nekem további 1000 £ felett, bár nem hiszem, hogy szükségem lesz rá.« Én voltam olyan bolond, hogy beleegyeztem, és *úgy hiszem*, a pénz ugyanabból a forrásból került, ahonnan korábban."[471] A titokzatos idegen, aki „a pénzt kerítette", Leatham úr üzlettársa; ő nem volt jelen a folyamatban levő vizsgálat során, mert a fejébe vette, hogy ebben az eléggé akalmatlan évszakban átruccan a kontinensre.

A kvéker Leathamnek hiszékenysége ellenére megvannak a maga balsejtelmei, de lelkiismeretét igyekszik megnyugtatni azzal, hogy „nem kérdezget", viszont Sir R. Carden, lévén „a tisztáknak minden tiszta"[472], 1857-es gloucesteri választási kísérletein annyira felbuzdult, hogy 1859-ben ugyanabban a választókerületben megint fellépett jelöltnek, habár ezúttal sikertelenül. Az igazi ok, amiért Gloucester vállain próbált St. Stephen's-be[473] bevonulni, az volt, hogy Gloucestert olyan tisztának tartotta, hogy megtiszteltetésnek és kitüntetésnek vélte annak parlamenti képviseletét, „jóllehet Coppock és mürmidónjai[474] Gloucestert sajtnak szokták nevezni" mivelhogy „olyan pompásan rothadt", egyszóval olyan bűzlő korrupciós fertő volt. A szükséges választási kiadások, amelyeket először 500 £-ben állapítottak meg, hirtelen felszöktek amúgy 6000 £-re, de még azután is, hogy a számvizsgálói jelentés 616 £ 8 sh. 1 d.-re tette a törvényes költségeket, Sir R. Carden rendületlenül meg volt győződve a gloucesteri ügyintézés tisztaságáról. „*Egy-két nappal ezelőttig* még azt hitte, hogy a választás tiszta volt, s ekkor teljesen megdöbbent a történt szörnyűsé-

ges leleplezések hallatán. Ezek a leleplezések egészen meglepetésszerűen érték."

A parlamenti jelöltek választási filozófiája tehát egyszerűen ez: hagyják, hogy a bal kezük ne tudja, mit cselekszik a jobb,[475] és így mindkét kezüket moshatják az ártatlanság vizében. Nadrágzsebet kinyitni, nem kérdezgetni és hinni az emberiség egyetemes erényében – ez szolgálja legjobban céljukat.

Ami a jogászrendet: a választási üzletben foglalkoztatott ügyvédőket, ügyvivőket és jogtanácsosokat illeti, nekik természetesen törvényes igényük van hivatási illetményeikre. Nem lehet tőlük elvárni, hogy ingyen áldozzák idejüket és „intézzék" az ügyet. „Ugyan már miért adnám nekik a szavazatomat ingyért" – horkant fel az egyik gloucesteri képviselő-csináló. – „Nézzék a huszonnégy jogászt, akik megkapják a 25 fontjukat letéve és a tetejébe napi öt guinea-t fejenként; dehogy adom nekik a szavazatomat ingyért!" És, mondja George Buchanan úr, egy úriember, aki Sir R. Cardennal korteskedett – „Valóban általános tülekedés folyt a pénzért, és nem szívesen hallom, hogy annyira becsmérlik a szegény embereket, akik napi 3 sh. 6 d.-t kaptak, ugyanakkor meg haja szála sem görbült azoknak a hivatásos személyeknek, akik semmittevésért súlyos összegeket számítottak fel."

Ami mármost magukat a képviselő-csinálókat illeti, néhány példa elég lesz jellemzésükre. W. Clutterbuck úr, aki ügyvéd és kortes Sir R. Carden mellett, markába nevetve kijelenti, hogy „Gloucester éppolyan korrupt hely, mint Angliában bármelyik". Szemet vetett „a Coopeyékra". Nyolc vagy kilenc Coopey van, egy család, amely emberemlékezet óta kiemelkedő szerepet játszott a gloucesteri választásokon. Olyan emberek ezek, mondja Clutterbuck, „akiket szórakoztatni kell", és következésképpen elment a Coopeyékhoz, elszívott egy pipát a Coopeyékkal, elcsevegett a Coopeyékkal, nem tett nekik egyenes ígéreteket, semmiképpen, de „rávette őket, hogy így meg így vélekedjenek". Nyomdokát követte John Ward úr, egy építőmester, aki felajánlott a Coopeyeknak fejenként 5 £-et. Két Coopeyt, mondja, megvesztegett. Egyikük meghalt, de valaki leszavazott helyette. „Kilencüknek" – mondja John Ward építőmester – „fejenként 5 £-et adtam, a halottnak pedig 3 £-et. Emberünk már halott volt az 1857-es választáson, de Sir R. Cardenra szavazott." Azután jön Maysey úr. „Nekem" – mondja – „zsibárusboltom van és fodrász vagyok." Azt találta, hogy „mindenféle méretben folyt a vesztegetés", következésképp választókat vásárolt, 2–12 £-ért darabját. Az a szerencsés halandó, aki 12 £-et zsebelt be, egy bizonyos Evans volt. „Ez az ember" – mondja tiszteletreméltó fodrászunk – „jól ismert minden *alsóbb szavazót*. Evans megért 20 £-et mint

választó és mint besúgó." Maysey, a hős fodrász, a választás napján úgy látszik utasítást adott egy sereg vagánynak, valamiféle Clementsszel az élükön, hogy egy Worthen nevű öreg választót erőszakkal elhurcoljanak a „Fehér Oroszlán"-ból, de ő (Maysey) nem látta, hogy ennek az oroszlánnak „lenyúzták volna az irhát a hátáról". „Az ember" – mondja Maysey a vizsgálat folyamán – „túl öreg és vak volt ahhoz, hogy ellenálljon, és ráadásul részeg volt." Wakefieldben magasabb árakat fizettek, mint Gloucesterban, egy szavazat 5–70 £-be került. Ugyanakkor a versengő pártok erőszakosabb eszközökhöz folyamodtak. Egy sok-sok évi tapasztalattal rendelkező, Smith nevű úr kifejezést adott ama véleményének, hogy Wakefield Európa legkorruptabb választókerülete, és hogy itt pénzzel és sörrel akármiféle választást meg lehet csinálni. A kvéker Leatham, a radikális, és Charlesworth úr, a konzervatív jelölt között lefolyt küzdelem utolsó stádiumában „az egész város tudta, hogy töméntelen pénzt lehet kapni Wainwright irodájában", aki a makulátlan kvéker ügynöke volt. A konzervatívokat a liberálisoktól megkülönböztető egyetlen fontos vonás az volt, hogy az utóbbiak alkalmilag „hamisbankó" kibocsátásától sem riadtak vissza, míg az előbbiek jó pénzben fizettek. Mintegy féltucat wakefieldi választó klubot alakított azzal a céllal, hogy a szavazás vége felé kedvükre átbillenthessék a mérleg serpenyőjét. Egy T. F. Tower nevű borbély azért szavazott Leatham úrra, mert Leatham úr egyik kortese 40 £-et adott neki egy hajkefeért. Egy különösen lelkiismeretes fickó, John Wilcox egyáltalán nem szavazott, minekutána 25 £-et kapott azért, hogy Leathamre, és 30 £-et azért, hogy Leatham riválisára szavazzon. „Így hát úgy tartott egyensúlyt, hogy tartózkodott a szavazástól." Bizonyos Benjamin Ingham, aki Leathamre szavazott, nem tudta megmondani, mennyi pénzt kapott, „mivelhogy akkoriban teljesen részeg volt". James Clark jövendőmondót és csillagjóst a toryk becsalták egy kocsmába, ott leitatták és „néhány napon át a vendégfogadó egyik szobájában tartották és traktálták enni- meg innivalóval". Végül mégis megkísérelte a szökést és Leathamre szavazott, „részint mert arra vágyott, hogy bosszantsa a kékeket[476], amiért bezárták őt, részint hogy 50 £-et kapjon". Volt azután még valami William Dickson, foglalkozására nézve bádogos, aki reggel Teal úr fehérítőüzemében dolgozott. „Amikor éppen felment az egyik emeleti helyiségbe, ahonnan még néhány csövet akart hozni munkája befejezéséhez, kívülről hirtelen becsapták, bezárták és beszögezték az ajtót. Három férfi és egy fiú volt a szobában, hogy nyugton tartsák, és kötél is volt náluk, hogy ha szükséges, megkötözzék vele." Egészben véve, míg a liberálisok „hamisbankóikkal" jeleskedtek, a konzervatívok viszont azzal tűntek ki, hogy erőszakhoz folyamodtak.

Tekintettel ezekre az angol választási rendszerrel kapcsolatos visszataszító leleplezésekre, az öreg Lord Brougham helyénvalónak vélte, hogy Bradfordban hosszú beszédet tartson, melyben beismeri, hogy a megvesztegetés vétke rohamosan elharapódzott, hogy 1832 előtt viszonylag ritka volt, de gyorsan szaporodott, az azévi Reform Act óta, mely pedig csökkentésére irányult. És mi az a sajátszerű gyógymód, amelyre Lord Brougham rálelt? Nem adni meg a választójogot a *munkásosztályoknak*, mígcsak az alsóbb középosztály, amelyet megvesztegetnek, és a felsőbb osztályok, amelyek megvesztegetik, jobb útra nem térnek! Csakis az aggkori elmegyengeség adhatja magyarázatát az ilyen paradoxonnak.

Electoral Corruption in England

A megírás ideje: 1859 október 18.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 november 4. (5783.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: A N. Y. Tribune tudósítása

[Karl Marx]

Radikális nézet a békéről

Párizs, 1859 október 20.[102]

A Franciaország és Ausztria meghatalmazottai által Zürichben megkötött békeszerződés láthatólag fő vonásaiban puszta megismétlése a Villafrancában megállapodott cikkelyeknek.[477] Mivel a végérvényes békéről folytatott tárgyalások vagy kétszer annyi időt emésztettek fel, mint a Mantova falai előtt abbahagyott hadműveletek, sok vérmes ember hajlamos volt a béketárgyalók piszmogását Louis Bonaparte valamiféle mélységes-mély tervének betudni, aki – így mondták – teljes működési teret kívánt adni az itáliaiaknak saját ügyeik kézbevételére, úgyhogy mihelyt az itáliai egység megszilárdult, a francia felszabadító tisztességgel kibújhat a Ferenc Józsefnek tett kelletlen engedmények alól és adott kötelezvényének szavaival szemben egy fait accompli* magasabb hatalmára hivatkozhatik. Politikai szerződések sem mentesülnek olyan eshetőségek alól, amelyek polgári szerződéseket érhetnek; márpedig ezek a Code Napoléon szerint valamely force majeure** közbejötte esetén semmissé válnak.[478] Az ilyenképpen érvelő emberek megintcsak elárulták sírnivaló tudatlanságukat nemcsak dédelgetett hősük jellemét, hanem Franciaország hagyományos diplomáciáját illetően is, a vörös kardinálistól*** le egészen december[100] hőséig, a Direktórium[479] tobzódóitól le az 1848-as kékekig[480]. E hagyományos diplomácia első cikkelye Franciaország legelőbbrevaló kötelességének nyilvánítja, hogy határai mentén hatalmas államok alakulását megakadályozza, s hogy következésképpen minden körülmények között fenntartsa Itália és Németország egyesülésellenes alkotmányait. Ugyanez a politika diktálta a münsteri békét[481] és a campoformioi békét[482]. Az időtrabló zürichi tárgyalások valódi célja most a napnál világosabbá vált. Ha Louis Bonaparte július elején kísérelte volna meg a villafrancai feltételek kierőszakolását – olyan időben, amikor saját hadserege mámoros volt a győzelemtől, amikor a népi szenvedély magasra csa-

* – befejezett tény; kész helyzet – *Szerk.*

** – nagyobb erőhatalom; vis major – *Szerk.*

*** Richelieu – *Szerk.*

pott Itáliában, és amikor Franciaország sebzett büszkeségére abban az ábrándos álomban keresett írt, hogy otthon azért tűri a szolgaságot, hogy a szabadságot elvihesse külföldre –, akkor a holland bitorló olyan ádáz ellenerőket szabadított volna magára, amelyekkel nehezebb megbirkózni, mint akár a Mincio és az Adige közötti dacos erődnégyszöggel. Nem bízhatott volna saját hadseregében, Itáliát cselekvésbe lendítette volna és talán megadta volna a jelet egy párizsi felkelésre is. Hogy az erre az alkalomra magára öltött melodrámai magasztosságot felcserélje az előre kitervelt becsapás tárgyilagos közönségességével, ehhez csupáncsak időre volt szüksége. Most is ott van egy francia hadsereg itáliai földön beszállásolva, de felszabadító hadseregből megszálló hadsereggé változott, melynek az odavalósiakkal való mindennapos érintkezése minden csak nem baráti – a családiasság ugyanis, mint rendesen, megvetést szült. Franciaország a maga részéről felocsudt rövidéltű álmából, borzad az európai koalíció veszélyétől, tűnődik a letűnt régi hadseregen és a feltűnt új államadósságon és az idées Napoléoniennes[315] iránt bizalmatlanabb, mint valaha. Ami magát Itáliát illeti, állapotát tényekből és nem kiáltványokból kell megítélnünk. Itt van Garibaldi, aki képtelen megkapni a pénzt az önkéntes hadsereg fegyvereire,[483] és itt van maga ez a hadsereg, amelynek ereje szinte nevetségesnek tűnik, ha összehasonlítjuk azoknak a számával, akik a függetlenségi háború[484] folyamán Poroszország zászlaja alá sereglettek, olyan időben, amikor Poroszország törpébb kiterjedésű lett Lombardiánál is.

Viktor Emánuelhez intézett felhívásában[485] Mazzini maga is megvallja, hogy a nemzeti lelkesedés áradata hovatovább megreked a provincializmus pocsolyáiban, és hogy a régi állapothoz való visszatérés feltételei mindjobban megérlelődnek. Igaz, hogy a villafrancai szerződés és a zürichi béke közé iktatott sivár intermezzót a hercegségekben és a Romagnában piemonti színirendezők irányítása alatt bemutatott néhány nagy politikai színjáték töltötte ki; de ezek a politikai szélhámosok az európai karzatokon mindenütt felhangzó zajos tapsok ellenére csak titkos ellenségeik kezére játszottak. Azt szívesen vették, hogy a toszkánaiak, modenaiak, parmaiak és romagnaiak ideiglenes kormányokat alakítanak, távollevő hercegeiket leteszik kicsinyke trónjaikról és Viktor Emánuelt kikiáltják re elettónak*; de ugyanakkor szigorúan rájuk parancsoltak, hogy érjék be ezekkel a formalitásokkal, maradjanak nyugton és bízzák a többit a francia gondviselésre, amely Zürichben éppen sorsuk rendezésén fáradozik és különösen irtózik a lelkesedés idétlenségeitől, a népi szenvedélyek kitöréseitől és általában a forradalmi allűröktől. Ne hathatós erőfeszítéseiktől, hanem szerény magatartásuktól –

* – választott királynak – *Szerk.*

ne saját erejüktől, hanem egy idegen zsarnok kegyétől reméljenek mindent. Egy földbirtokot nem lehetett volna simábban átruházni egyik tulajdonosról a másikra, mint ahogy Közép-Itália az idegen jármot felcserélte nemzeti önkormányzattal. A belső igazgatásban semmi sem változott, minden népi agitációt elnémítottak, a sajtószabadságot elfojtották, és – talán első ízben Európa történetében – úgy látszott, hogy a forradalom gyümölcseit learatták anélkül, hogy a forradalom megpróbáltatásait elszenvedték volna. Mindez kellően lehűtötte Itália politikai légkörét ahhoz, hogy Louis Bonaparte előállhasson eleve eltökélt elhatározásaival és átengedje az itáliaiakat saját dühös tehetetlenségüknek. Mivel egy francia hadsereg állomásozik Rómában, egy másik francia hadsereg Lombardiában, egy osztrák hadsereg farkasszemet néz Tirolból, egy másik osztrák hadsereg az erődnégyszöget tartja, és mindenekfelett mivel a nép lelkesedését oly sikeresen lelohasztották piemonti irányítói, Itália számára most csak kevés a remény. Ami magát a zürichi békét illeti, különösen két cikkelyre hívjuk fel a figyelmet, amelyek a szerződés első kiadásában[486] nem lelhetők fel. Az egyik cikkely 250 000 000 frank adósággal terheli meg Szardíniát, mely részben Ferenc Józsefnek fizetendő, részben onnan származik, hogy Szardíniára hárították a felelősséget a Lombard–Velencei Bank kötelezettségeinek háromötöd részéért. Ezzel a 250 000 000 frankos új adósággal, amely hozzájárul a krími expedíció és a legutóbbi itáliai háború idején csinált adósságokhoz, továbbá azzal a számlácskával, amelyet Louis Bonaparte nyújtott be néhány napja a fegyveres támogatásáért, Szardínia pénzügyi prosperitás dolgában hamarost egy szinten találja majd magát gyűlölt ellenfelével. A másik említett cikkely kiköti, hogy „a legutóbbi háborúban részt nem vett független itáliai államok területi határai csak azon európai hatalmak beleegyezésével változtathatók meg, amelyek részt vettek ezen államok megalakításában és fennállásuk szavatolásában". Ugyanakkor a magas szerződő hatalmak *kifejezetten fenntartják* „Toszkána, Modena és Parma hercegeinek jogait"[487]. Így tehát az ideiglenes itáliai kormányokat, miután a rájuk szabott szerepet eljátszották, megvető gúnnyal semmibe veszik, a lakosság pedig, amelyet sikerült megtartani a passzivitásnak ebben a normális állapotában, ha úgy tetszik, elmehet koldulni a bécsi szerződés megalkotóinak az ajtaja elé.

A Radical View of the Peace
A megírás ideje: 1859 október 20.
A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 november 8. (5786.) sz.
Eredeti nyelve: angol
Jelzés: Alkalmi tudósítónktól

[Karl Marx]

Nyugtalanság Németországban

Párizs, 1859 november 15.[102]

Szőnyegre került most egy querelle allemande*, amely, akármilyen jelentéktelennek tűnik is szükségképp a nagyközönség szemében, mégis német, sőt európai katasztrófát eredményezhet. Az a kis ország, amely az uralkodó teuton hatalmaknak ürügyet ad a civakodásra, hírhedtté vált az Egyesült Államok történetében. Köztudomású, hogy azt a sokezer zsoldosrabszolgát, akiket Anglia Németországban vásárolt, hogy áthajózza őket az Atlanti-óceánon és rászabadítsa fellázadt gyarmataira, zömében Hessen-Kassel szolgáltatta, ahol egy patriarchális választófejedelem** cserébe hű alattvalóiért brit aranyban szokott jövedelmet húzni. Ez emlékezetes korszak óta a választófejedelmek és alattvalóik közötti kapcsolatok úgy látszik fokozatosan mind ellenségesebbé váltak, mígnem 1830-ban a francia júliusi forradalom Hessen-Kasselban is megadta a jelt a forradalomra. Ezt a forradalmat titokban a mostani választófejedelem*** szította, aki igencsak sóvárgott arra, hogy szeretett atyjával° megosztozzék a legfőbb hatalom felelősségében. Ez a kis forradalom egyengette az utat az 1831 január 5-i hesseni alkotmányhoz, amely most Ausztria és Poroszország egymás elleni nagy csatakiáltása; 1850-ben ez kergette őket a bronzelli vértelen csatába[196], és a körülmények segedelmével hamarosan arra indíthatja Louis Bonaparte-ot, hogy megkezdje a „német kérdés" tanulmányozását, miután az „itáliai kérdést" sikerült unalomba fullasztania. Talán helyénvalónak bizonyul, ha a mostani konfliktus magyarázatára röviden vázoljuk az 1831-es hesseni alkotmányt, azokat az átalakulásokat, melyeken keresztülment, és

* – német perpatvar – *Szerk.*
** II. Frigyes – *Szerk.*
*** I. Frigyes Vilmos – *Szerk.*
° II. Vilmos – *Szerk.*

azokat az eseményeket, melyeknél fogva Ausztria és Poroszország versengő igényei összefonódtak ennek az alkotmánynak a sorsával.

Az általa rendelt választási módszer kivételével – vagyis hogy a képviselőket a régi rendek (nemesek, polgárok, parasztok) választják –, az 1831-es hesseni alkotmány a legliberálisabb alaptörvénynek tekinthető, amelyet Európában valaha is kihirdettek. Nincs még egy alkotmány, amely a végrehajtó hatalmat ilyen szűk határok közé szorítaná, az igazgatást ennyire függővé tenné a törvényhozástól és a törvényszékekre ilyen legfelsőbb ellenőrzést bízna. E furcsa tényről számot adandó, azt hozhatjuk fel, hogy az 1831-es hesseni forradalom valójában a fejedelem elleni forradalom volt, melyben a jogászok, a polgári szolgálat és a katonatisztek összhangban cselekedtek a minden „rendbeli" elégedetlenekkel. Az első szakasz minden hesseni herceget, aki vonakodik esküt tenni az alkotmányra, kizár a trónöröklésből. A miniszteri felelősségről szóló törvény korántsem semmitmondó frázis, hanem módot ad a képviselőknek, hogy az állambíróság útján elmozdítsanak bármely minisztert, akit vétkesnek nyilvánítanak abban, hogy a törvényhozás valamely határozatát akár csak helytelenül értelmezte. A fejedelem meg van fosztva a kegyelmezés jogától. Nincs meg az a kiváltsága, hogy az igazgatás tagjait akaratuk ellenére nyugalmazhassa vagy elmozdíthassa; ezek mindenkor fellebbezhetnek a bíróságokhoz. A bíróságokra ruházták a végső döntés jogát a bürokratikus fegyelmet érintő minden kérdésben. A képviselőkamara a saját tagjaiból állandó bizottságot választ, amely afféle areiopagosz[488] gyanánt felügyeletet és ellenőrzést gyakorol a kormány felett és vádat emel az alkotmányt megsértő tisztviselők ellen, akkor sem téve kivételt, amikor alárendelt tisztviselők feletteseik rendelkezéseit hajtják végre. Ilymódon a bürokrácia tagjai emancipálva vannak a Koronától. Másrészt a bíróságokat, lévén felhatalmazásuk, hogy végső fokon döntsenek a végrehajtó hatalom valamennyi aktusa felett, mindenhatóvá tették. A nép által választott községi tanácsnokok dolga nemcsak a helyi, hanem az általános igazgatás is. A katonatisztek, mielőtt szolgálatba lépnek, esküvel kötelezik magukat az alkotmány iránti engedelmességre és minden tekintetben ugyanazokat a kiváltságokat élvezik a Koronával szemben, mint a polgáriak. Az egyetlen kamarából álló képviselőháznak joga van arra, hogy a végrehajtó hatalommal való bármely összeütközés esetén minden adót, illetéket és vámot letiltson.

Ilyen az 1831-es hessen-kasseli alkotmány, amelyet II. Vilmos választófejedelem, a most uralkodó fejedelem apja kihirdetett „a rendekkel teljes egyetértésben" és „reményelvén, hogy a fejedelem és alattvalói közötti összhang szilárd emlékműveként kései századokban is fennálland". Az al-

kotmány egy példányát a kormány azután bemutatta a Német Szövetségi Gyűlésnek, amely szavatosságot nem vállalt ugyan, de úgy látszott, elfogadta mint fait accomplit*. Előrelátható volt, hogy minden pium desiderium** ellenére az alkotmányos gépezetnek Hessen-Kasselban nem lesz zökkenésmentes a működése. 1832-től 1848-ig nem kevesebb mint tíz törvényhozás ült össze, s közülük kettőnek sem sikerült természetes élettartamát leélnie. Az 1848-as és 1849-es forradalom demokratikus szellemmel itatta át az 1831-es alkotmányt, ugyanis eltörölte a rendek szerinti választást, a törvényhozás kezébe tette a legfelsőbb bíróság tagjainak kinevezését és végül kivette a fejedelem kezéből a hadsereg legfőbb ellenőrzését és átruházta a hadügyminiszterre, olyan személyre, aki a nép képviselőinek felelős.

1849-ben – az új választási törvény szerint választott első hesseni törvényhozó gyűlés összeülésekor – Németországra már rátört az általános reakció, a dolgok azonban még az erjedés állapotában voltak. A régi német Szövetségi Gyűlést a forradalom hullámai már elmosták, a Német Nemzetgyűlést és látszat-végrehajtóhatalmát pedig megdöntötték a szuronyok. Az egész Német Szövetségnek így nem volt többé központja. Ilyen körülmények között Ausztria a régi frankfurti Szövetségi Gyűlés visszaállítását követelte, mivel befolyása ott mindig is döntő volt, míg Poroszország a saját hasznára és saját ellenőrzése alatt északi uniót[489] kívánt alakítani. Ausztriának a négy német királyság és Baden támogatásával valóban sikerült a régi német Szövetségi Gyűlés maradványait Majna-Frankfurtban maga köré gyűjtenie, míg Poroszország gyenge kísérletet tett arra, hogy egynéhány kisebb állammal együtt megtartson egy uniós parlamentet[490] Erfurtban. Hessen-Kassel, liberális törvényhozásának irányítása alatt, természetesen élvonalban állt Ausztria ellenfelei és Poroszország párthívei között. Mihelyt azonban a választófejedelem megbizonyosodott arról, hogy Ausztria Oroszországtól kap támogatást és valószínűleg megnyeri a versenyt, ledobta az álarcot, állást foglalt az osztrák Szövetségi Gyűlés mellett, a porosz unió ellen, reakciós kormányt léptetett hivatalba a rosszhírű Hassenpfluggal az élén, feloszlatta az ellenszegülő törvényhozást, amely nem volt hajlandó az adókat megszavazni, majd miután hiába próbálta az adókat önhatalmúlag behajtani, nem találván támogatást a hadsereg, a bürokrácia és a bíróságok köreiben, Hessen-Kasselban kihirdette az ostromállapotot.

* – befejezett tényt – *Szerk.*
** – jámbor óhaj – *Szerk.*

Bölcs elővigyázatból meg is lépett és menedéket keresett Majna-Frankfurtban, hogy ott Ausztria közvetlen védelme alatt éljen. Ausztria az önmaga által visszaállított régi Szövetségi Gyűlés nevében egy szövetségi hadtestet indított útnak a hesseni alkotmány félresöprése és a választófejedelem trónjának megtámogatása végett. Poroszország a maga részéről kénytelen volt állást foglalni a hesseni alkotmány mellett, a választófejedelem ellen, hogy fenntarthassa tiltakozását a német Szövetségi Gyűlés feltámasztása ellen és folytathassa próbálkozását a saját védnöksége alatt álló északi unió létrehozására. Így a hesseni alkotmány Ausztria és Poroszország egymás elleni csatakiáltásává változott. A dolgok ezenközben válságosra fordultak. A szövetségi és a porosz hadsereg előőrsei Bronzellnél farkasszemet néztek, de csak hogy azután mindkét oldalon takarodót fújjanak. A porosz kormány elnöke, Herr von Manteuffel, 1859 november 29-én Olmützben találkozott Schwarzenberg herceggel, az osztrák miniszterrel, hogy az ő színe előtt lemondjon minden porosz igényről, ami a Szövetségi Gyűléssel, Hessen-Kassellal és Schleswig-Holsteinnal kapcsolatos önálló politika folytatását illeti. Poroszország töredelmes és vezeklő bűnösként visszatért a Szövetségi Gyűlésbe. Megaláztatását még inkább megkeserítette, hogy egy osztrák hadsereg diadalmenetben az Északi-tenger partjaira vonult.[237] Az 1831-es hesseni alkotmányt természetesen teketória nélkül eltörölték; előbb hadijoggal helyettesítették, majd később, 1852-ben egy módfelett reakciós alkotmánnyal, amelyet Hassenpflug eszelt ki, a választófejedelem megtoldozott-foldozott, a német Szövetségi Gyűlés pedig javítgatott és jóváhagyott. Ez az 1852-es alkotmány azután állandó viszály tárgya volt az ország és a választófejedelem között – minden békítési kísérlet hiábavalónak bizonyult. A legutóbbi itáliai eseményeket és az ezeket követő németországi megmozdulásokat a porosz kormány a legjobb alkalomnak tekintette az olmützi vereség megtorlására és Ausztriával való régi háborúságának felújítására. Poroszország tudja, hogy Oroszország, amely 1850-ben a mérleget Ausztria oldalára billentette, most az ellenkező irányban fog mozdulni. Mindeddig a két rivális csak papírgalacsinokkal lövöldözött egymásra. Hogy az 1831-es és az 1852-es hesseni alkotmány csak ürügyül szolgál e harcban, azt mutatja az az egyszerű körülmény, hogy Ausztria állást foglal az 1852-es alkotmánynak az 1831-es alkotmány rendelkezései szerinti módosítása mellett, Poroszország viszont ragaszkodik az 1831-es alkotmány visszaállításához, miután azt a német Szövetségi Gyűlés általános (monarchikus) elveinek megfelelően átformálták. Hessen-Kassel népe és a kamarái, Poroszország támogatására számítva, a régi alkotmány visszaállítását követelik. Az egész ügy, melyet érdekelt tanács-

adók kívülről megfelelőleg igazgatnak, német polgárháborúval végződhetik, hacsak a német nép a kellő pillanatban nem fordul „mindkét háza" ellen.

Trouble in Germany

A megírás ideje: 1859 november 15.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune" .
1859 december 2. (5807.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: Alkalmi tudósítónktól

[Karl Marx]

Kereskedelem Kínával

Abban az időben, amikor igen vad nézetek terjengtek arra vonatkozólag, micsoda lendületet kap majd okvetlenül az amerikai és a brit kereskedelem a Mennyei Birodalomnak a – mint nevezték – megnyitásától, vállalkoztunk arra,[491] hogy a kínai külkereskedelemnek e század elejétől kezdődő meglehetősen aprólékos áttekintése révén megmutassuk, hogy e magasröptű várakozásoknak nincsen szilárd talajuk. Teljesen eltekintve az ópiumkereskedelemtől, amelyről bebizonyítottuk, hogy a nyugati gyártmányok kelendőségével fordított arányban növekszik, a Kínába irányuló beviteli kereskedelem bármely hirtelen kiterjedésének fő akadályát a kínai társadalom gazdasági szerkezetében láttuk, amely a kicsinybeni mezőgazdaságnak a háziiparral való kombinációján áll. Régebbi megállapításaink megerősítésére most hivatkozhatunk a „Correspondence relative to Lord Elgin's Special Missions to China and Japan" című Kékkönyvre.

Mindenütt, ahol a valóságos kereslet az ázsiai országokba bevitt árucikkek iránt nem felel meg a feltételezett keresletnek – amelyet a legtöbb esetben olyan felületes adatokból számítanak ki, mint az új piac kiterjedése, népességének nagysága és az, hogy mekkora kelendőségre szoktak lelni külföldi áruk néhány kiemelkedő tengeri kikötőben –, a kereskedők, abbeli buzgalmukban, hogy a cserére nagyobb teret biztosítsanak maguknak, nagyon is hajlamosak csalódásukat azzal a körülménnyel magyarázni, hogy barbár kormányok által kiötölt mesterséges rendszabályok állnak útjukban, s ezeket következésképpen erőszakkal el lehet távolítani. Éppen ez a tévhit vitte rá korunkban például a brit kereskedőt, hogy habozás nélkül támogasson minden minisztert, aki megígéri, hogy kalóztámadásokkal kereskedelmi szerződést csikar ki a barbároktól. Így hát a kínai hatóságok részéről állítólag a külkereskedelem útjába gördített mesterséges akadályok szolgáltatták ténylegesen azt a nagy ürügyet, amely a kereskedelmi világ szemében a Mennyei Birodalom ellen elkövetett minden erőszakoskodást igazolt. A Lord Elgin Kékkönyvében foglalt értékes tájékoztatás minden előítéle-

tektől mentes elmében messzemenően el fogja oszlatni az ilyen veszedelmes tévhiteket.

A Kékkönyv közli Mitchell úr, egy kantoni brit ügyvivő 1852-ben kelt jelentését Sir George Bonhamhoz, amelyből idézzük a következő részletet:

„Kereskedelmi szerződésünk ezzel az országgal" (Kína) „most" (1852-ben) „közel tíz éve van teljes hatályban; minden várható akadály elhárult, ezer mérföldnyi új partvonal nyílt meg előttünk, új vásárhelyek létesültek a termelő körzetek tőszomszédságában és a tengerpart lehető legjobb pontjain. S mégis, mi az eredmény gyártmányaink fogyasztásának kilátásba helyezett növekedése tekintetében? Nos, egyszerűen ez: Tíz év elteltével a kereskedelmi minisztérium táblázatai azt mutatják, hogy Sir Henry Pottinger 1843-ban a pótszerződés aláírásakor nagyobb arányú kereskedelmet tapasztalt, mint amekkorát maga a szerződése 1850 végén mutat" (!) „– mármint hazai gyártmányaink tekintetében, s ez az egyedüli kérdés, amelyet most vizsgálunk."

Mitchell úr elismeri, hogy az India és Kína közötti kereskedelem, mely csaknem kizárólag ezüstnek ópiumért való cseréjében áll, az 1842-es szerződés[492] óta sokat fejlődött, de még erre a kereskedelemre vonatkozólag is hozzáteszi:

„Ez éppoly gyors arányban fejlődött 1834-től 1844-ig, mint ettől az időponttól mostanáig, amely utóbbi időszakban úgy vehetjük, hogy a szerződés állítólagos védelme alatt működött a kereskedelem; másfelől a kereskedelmi minisztérium táblázatából szemünkbe szökik az a fontos tény, hogy textilgyártmányaink kivitele Kínába 1850 végén majdnem háromnegyed millió £-gel kevesebb volt, mint 1844 végén."

Hogy az 1842-es szerződésnek egyáltalán semmi befolyása nem volt a Kínába irányuló brit kiviteli kereskedelem előmozdítására, az látható a következő táblázatos kimutatásból:

	Deklarált érték				
	1849	1850	1851	1852	1853
Pamutáru	1 001 283	1 020 915	1 598 829	1 905 321	1 408 433
Gyapjúáru	370 878	404 797	373 399	434 616	203 875
Egyéb cikkek ..	164 948	148 433	189 040	163 662	137 289
Összesen ...	1 537 109	1 574 145	2 161 268	2 503 599	1 749 597

	1854	1855	1856	1857
Pamutáru	640 820	883 985	1 544 235	1 731 909
Gyapjúáru	156 959	134 070	268 642	286 852
Egyéb cikkek ..	202 937	259 889	403 246	431 221
Összesen	1 000 716	1 277 944	2 216 123	2 449 982

Ha összehasonlítjuk ezeket a számadatokat a brit gyártmányok iránt 1843-ban mutatkozó kínai kereslettel, amely Mitchell úr megállapítása szerint 1 750 000 £-et tett ki, látható, hogy a brit kivitel a legutóbbi kilenc év közül ötben jóval az 1843-as szint alá esett, 1854-ben pedig az 1843-belinek csak $^{10}/_{17}$-e volt. Mitchell úr ezt a meghökkentő tényt mindenekelőtt olyan okokkal magyarázza, amelyek túlságosan általánosnak látszanak, semhogy különösen bármit is bizonyíthatnának. Ezt mondja:

„A kínaiaknak annyira takarékosak és annyira örökletesek a szokásaik, hogy csakis azt viselik, amit apáik előttük viseltek; azaz mindenből csak azt, ami éppen elég, semmivel sem többet, akármilyen olcsón kínálják is nekik." „Egyetlen dolgozó kínai sem teheti, hogy olyan új kabátot vegyen fel, amely legalább három évig nem tart ki és ez idő alatt a legdurvább robotolás sem nyűvi el. Ám az ilyen fajta ruhadarabnak legalább háromszoros súlyú nyers gyapotot kell tartalmaznia, mint amennyit a Kínába bevitt legnehezebb cikkekbe beledolgozunk; azaz háromszor olyan nehéznek kell lennie, mint a legnehezebb zsávoly és háziszőttes, amelyet innen ki tudunk szállítani."

Az igénytelenség és az örökletes öltözködési módok iránti előszeretet olyan akadályok, amelyekbe a civilizált kereskedelem minden új piacon beleütközik. Vajon a zsávoly vastagsága és erőssége tekintetében a brit és amerikai gyárosok nem alkalmazkodhatnának-e áruikkal a kínaiak különleges kívánalmaihoz? De itt jutunk el a kérdés velejéhez. 1844-ben Mitchell úr mindenféle minőségű honi szövetből ármegjelöléses mintákat küldött Angliába. Üzletfelei kijelentették neki, hogy ezt a megjelölt árakon nem tudják Manchesterben megtermelni és még kevésbé Kínába szállítani. Miből fakad, hogy a világ leghaladottabb gyárrendszere képtelen a legkezdetlegesebb szövőszékeken kézzel szőtt szövetet lekonkurrálni? A rejtély nyitja a már hivatkozott kombinációja a kicsinybeni mezőgazdaságnak a háziiparral. Ismét Mitchell urat idézzük:

„Mikor a termést betakarították, a porta apraja-nagyja, minden munkáskéz együttesen hozzálát a gyapot fésüléséhez, fonásához és szövéséhez;

és ebből a nehéz és tartós, a durva bánást két-három évig kibíró háziszőttes anyagból öltözködnek; a többletet pedig beviszik a legközelebbi városba, ahol a boltos megvásárolja a városi lakosság és a folyami csónaklakók[493] használatára. Tíz emberi lény közül kilenc ilyen háziszőttes anyaggal ruházkodik ez országban; a készítmény minősége a legdurvább dungareetól[494] a legfinomabb nankingig váltakozik, mind a portákon termelik és a termelőnek a szó szoros értelmében semmibe sem kerül a nyersanyag értékén, jobbanmondva az érte cserébe adott cukor értékén kívül, amely saját gazdaságának terméke. Gyárosainknak csak el kell gondolkozniok egy percig e rendszer csodálatos gazdaságosságán és, mondhatni, a kitűnő beleilleszkedésén a gazdálkodó egyéb foglalatosságaiba, s egy pillantással beláthatják, hogy ami a durvább szöveteket illeti, semmiféle esélyük sincs a konkurrenciában. A világ minden országa közül talán egyedül Kínára jellemző, hogy a szövőszék minden jól felszerelt gazdaságban megtalálható. Minden más országban a nép beéri a fésüléssel és a fonással, aztán e ponton abbahagyják és a fonalat eljuttatják a hivatásos takácsnak, hogy szövetet készítsen belőle. A takarékos kínaira várt, hogy a dolgot a befejezettségig vigye. Ő nemcsak fésüli és fonja a gyapotját, hanem maga meg is szövi, asszonyai, lányai és gazdasági cselédei segítségével, és szinte sohasem szorítkozik arra, hogy csupán családja szükségleteire termeljen, hanem idénymunkái lényeges részévé teszi, hogy bizonyos mennyiségű szövetet termeljen a szomszédos városok és folyók ellátására.

Így a fucsieni gazdálkodó nem csupán gazdálkodó, hanem földművelő és iparos egyszemélyben. Szövetét a szó szoros értelmében ingyen termeli a nyersanyag költségén kívül; megtermeli, mint rámutattunk, saját födele alatt, asszonyainak és gazdasági cselédeinek kezemunkájával; nem kerül sem külön munkába, sem külön időbe. A fonást és a szövést olyankor végezteti a háznéppel, amikor a termés érik, és az aratás után, esős időben, mikor házon kívüli munkát nem végezhetnek. Röviden szólva, ez a mintaszerű háziipar egész éven át minden felhasználható időközben teljesíti a hivatását és valami hasznossal foglalatoskodik."

Mitchell úr megállapításának kiegészítéseképpen tekinthetjük Lord Elgin következő leírását a falusi népességről, mellyel a Jangce-kiangon felfelé tett utazása során találkozott:

„A látottak arra a gondolatra indítanak, hogy Kína falusi népessége általában szólva jómódú és elégedett. Kemény munkával, bár csak jelentéktelen sikerrel, azon fáradoztam, hogy pontos tájékoztatást szerezzek

tőlük birtokaik terjedelmére, bírlalásuk természetére, az általuk fizetendő adókra és más hasonló dolgokra vonatkozólag. Arra a következtetésre jutottam, hogy földjeiket, melyek igen korlátolt terjedelműek, legnagyobbrészt teljes tulajdonban bírják a Koronától, bizonyos nem nagyon túlzott összegű évi terhek ellenében, és hogy ezek az előnyök, melyeket állhatatos iparkodással öregbítenek, bőségesen kielégítik egyszerű szükségleteiket mind a táplálkozás, mind a ruházkodás tekintetében."

A mezőgazdálkodásnak és a kézművesiparnak ugyanez a kombinációja gátolta meg hosszú ideig és akadályozza még most is brit áruk kivitelét Kelet-Indiába; de ott ez a kombináció a földtulajdon egy különös berendezkedésén alapult, amelyet a briteknek az ország legfőbb földesuraiként betöltött helyzetüknél fogva hatalmukban állt aláaknázni és így a hindu önfenntartó közösségek egy részét erőszakosan átalakítani puszta bérletekké, amelyek brit anyagokért cserébe ópiumot, gyapotot, indigót, kendert és más nyersanyagokat termelnek. Kínában az angolok ezt a hatalmat még nem tudták kézbe kaparintani, és ezt valószínűleg soha nem is fogják megtehetni.

Trade with China

A megírás ideje: 1859 november közepe

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 december 3. (5808.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

Az angliai inváziós pánik

London, 1859 november 25.

Pánikok úgy látszik az utóbbi időben ugyanolyan szabályszerű események lettek az angol politikai életben, mint már régtől fogva az angol ipari rendszerben. Ügyesen megrendezett pánikok a kormányok nagy segélyforrásai az úgynevezett szabad országokban. Ha az emberek félelmükben eszüket vesztik, veszedelmes rögeszméiket könnyen ki lehet verni a fejükből. Vegyük például a reformkérdést Angliában. Amikor Anglia éppen azt fontolgatta, mondjon-e le örökre Észak-Amerika feletti ellenőrzéséről, Lord Grey olyan gyökeres reform-törvényt javasolt, amely el akarta takarítani a lordok minden hagyományos befolyását az Alsóházra. 1783-ban Richmond hercege olyan reform-törvényjavaslatot terjesztett be, amely határozottsággal odáig elment, hogy évenként megújított parlamenteket és általános választójogot követelt. Pitt maga, kinek századik születésnapja elmúlt anélkül, hogy honfitársai ügyet vetettek volna rá – akkor ugyanis éppen Händel halála századik évfordulójának megünneplésével voltak elfoglalva –, ugyanez a Pitt is eredetileg a „parlamenti reform" szókat írta zászlajára.[495] Hogyan eshetett hát meg, hogy a tizennyolcadik század reform-mozgalma, mely magával ragadta az uralkodó osztályok legintellektuálisabb képviselőit, hamvába holt és nyomot sem hagyott maga után? Elsöpörte a francia forradalom okozta pánik, sarkában az anti-jakobinus háborúval, a szörnyűséges államadóssággal és a gyalázatos szájpecek-törvényekkel[496]. Néhány évvel ezelőtt az orosz pánik két reform-törvényjavaslatot[497] temetett el, és manapság a francia inváziós pánik alkalmasint megteszi ugyanezt a szolgálatot. Érdemük szerint értékelhetjük tehát a Bright úr vezette angol radikálisok sötét aggodalmait, mikor kijelentik, hogy az oligarchákat és sajtószócsöveiket érdekelt pánikkeltőknek tekintik, akik azon buzgólkodnak, hogy a francia invázió kísértetével ijesztgetve vereséget mérjenek a reformra és örökössé tegyék a rossz kormányzást. Valóban van ennek a dolognak

néhány rút és gyanúsan festő vonás az ábrázatán. A Palmerston-sajtó a fő hordozója az inváziós pániknak, holott Palmerston láthatólag Louis Bonaparte legbizalmasabb barátja. Vajon éppen az az ember, akit az egyik kabinetből menesztettek, mert kollegái jóváhagyása nélkül elismerte a coup d'état-t*, egy másik kabinetből meg kidobtak, mert beterjesztette a francia összeesküvési törvényjavaslatot,[498] ő-e a legalkalmasabb személyiség a bonapartista tervek keresztezésére? A Palmerston-sajtó óvja az angol népet Bonaparte álnokságától, s ugyanakkor felszólítja az angolokat, hogy ugyanezzel az emberrel új kínai expedícióba fogjanak.

Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy a mostani angliai háborús pánik, bár meglehet, az arisztokrata párti politika javára üt ki, nincs híjával minden racionális alapnak. Valahányszor Bonaparte új békét köt, Anglia ösztönösen azt kérdi magától, legközelebb nem rajta-e a sor, hogy viselje a háború terhét. Így Franciaország és Anglia között a háború csak idő kérdésének látszik. A hivatalos Európa a forradalomtól való félelmében elfogadta Louis Bonaparte rezsimjét, de ennek a rezsimnek egyik életfeltétele azonban a háború periodikus megújítása. A kormányokat csak azzal a kifejezett kikötéssel szabadítja meg a forradalom mumusától, hogyha hagyják magukat sorra meghódítani. Louis Bonaparte alig ült két éve bitorlott trónján, s már szükségessé vált az orosz háború[136], hogy hatalmát továbbra is megtarthassa. Két év sem telt el az orosz béke megkötése óta, s már csak az itáliai kaland menthette meg a szégyenletes katasztrófától. Nehézségeit bizonyára nem csökkentette a háborúk sorozata, melyeknek mi más eredményük sem volt, csak szemfényvesztés egyfelől, államadósságok és a pretoriánus gárda[358] elszemtelenedése másfelől, nem is szólva a klérus oppozíciójáról, mely még hozzájárult a belső bizonytalanság már meglevő egyéb elemeihez. Az orosz háború után eltelt még némi idő, mígnem nekibátorodtak és az orléanista hűtlenség elpotyogtatta szarkazmusait, a forradalmi elkeseredés pedig elhajigálta bombáit. A múlt háborút jellemző csalódottság legnyilvánvalóbb tanúbizonysága a francia kereskedelem holtpontra jutása, a császári amnesztia[420] teljes kudarca, a szigor kiújulása a sajtóval szemben és az orléanisták újjáéledt reményei. A francia nép tömege morog a meddő háborúra, amely felemésztette békebeli megtakarításaikat, a hadsereg tömege viszont szitkozódik a békére, amely megítélésük szerint elütötte őket a háború gyümölcseitől. Néhány hónap alatt teljes mértékben kifejlődnek majd azok a nehézségek, amelyek Louis Bonaparte-ot szorongatják, s amelyekből csak egyetlen kiút van – egy újabb háború. A sorozatos háborúk

* az államcsínyt – *Szerk.*

azonban, amelyekbe helyzete belekényszeríti, fokozatosan egyre veszélyesebbekké válnak mind őreá, mind Európára, melynek leghatalmasabb képviselőjéül Angliát tekinthetjük. A krími háborút alig vívták európai földön. Az itáliai háborút csak hirtelenében történt befejezésével lehetett lokalizálni. Egy Rajna-menti háború és Anglia inváziója még inkább, kezdettől kezdve általános európai háborúval lenne egyértelmű. De Louis Bonaparte csak Poroszország és Anglia közül választhatja legközelebbi támadása leendő célpontját. Anglia mindkét esetben harcoló fél lesz, az egyikben mint főrészes, a másikban mint segítőtárs. Az utóbbi eshetőség a valószínűbb, de hogy egy Franciaország és Poroszország közti háborúból miféle összeütközések támadhatnak Franciaország és Anglia között, azt lehetetlen előrelátni. Egy másik alkalommal szemügyre vesszük majd, hogy tekintettel a küszöbönálló konfliktusra, Anglia milyen katonai előkészületeket tesz.

The Invasion Panic in England

A megírás ideje: 1859 november 25.

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1859 december 9. (5813.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Jelzés: A N. Y. Tribune tudósítása

[Friedrich Engels]

A mór háború fejleményei

Már régóta várunk a marokkói spanyol hadsereg valamilyen határozott lépésére, amely a háború első, előkészítő szakaszát lezárhatná.[499] De hiába. O'Donnell tábornagy úgy látszik nem siet elhagyni a Serrallo magaslatain vert táborát, és így kénytelenek vagyunk hadműveletein olyankor szemlét tartani, mikor még alig is kezdődtek el.

November 13-án* az aktív spanyol hadsereg első hadosztálya, Echagüe tábornok vezénylete alatt, hajóra szállt Algecirasban és néhány nappal utóbb Céutában partot ért. 17-én kivonult a városból és megszállta a Serrallót avagy a Fehér Házat, egy nagy épületet mintegy másfél mérföldnyire a céutai vonalak előtt. A terep ezen a környéken nagyon egyenetlen és szabdalt, nagyon kedvező csatározásra és irreguláris küzdelemre. A mórok, miután még ugyanazon éjszaka eredménytelen kísérletet tettek a Serrallo visszafoglalására, visszavonultak, a spanyolok pedig nekifogtak egy elsáncolt tábor építéséhez, amely jövendő hadműveleteik bázisául fog szolgálni.

22-én a Serrallót megtámadták az angheritek, a Céuta környéki vidéket lakó mór törzs. Ez az ütközet eredménytelen csaták sorozatát nyitotta meg; eleddig az egész hadjárat ilyen csatákból állt, s mindegyik pontosan ugyanolyan, mint az összes többi. A mórok kisebb-nagyobb haderővel megtámadják a spanyol vonalakat s meglepetéssel vagy megtévesztéssel megpróbálják egy részüket birtokukba venni. A mór jelentések szerint ez általában sikerül is nekik, de a sáncerődöket otthagyják, mert nincs tüzérségük. A spanyolok szerint mór sohasem látott belülről spanyol sáncerődöt, s minden támadásuk tökéletesen sikertelennek bizonyult. Az első támadáskor az angheritek mindössze 1600 főt számláltak. Másnap 4000 főnyi erősítést kaptak és azonnal újrakezdték a támadást. 22-e és 23-a csatározással telt el, de 25-én a mórok egész haderejükkel előrenyomultak és kemény csatára került sor, melyben Echagüe tábornok megsebesült a kezén. Ez a mór támadás annyira

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 18-án – *Szerk.*

komoly volt, hogy Cid Campeador O'Donnellt[500] kissé felrázta abból az álmatagságból, amellyel addig háborúskodott. Nyomban megparancsolta, hogy a második hadosztály Zabala tábornok, a tartalékhadosztály pedig Prim tábornok vezénylete alatt szálljon hajóra, és ő maga is elindult Céutába. 27-én éjszaka az egész aktív spanyol hadsereg e helység előtt volt összevonva. 29-én a mórok ismét támadtak, majd 30-án megismételték támadásukat. A spanyolok ezután ráeszméltek szorongatott helyzetükre; első mozdulatuk célpontja Tetuán volt, Céutától mintegy 20 mérföldnyire délre és négy mérföldnyire a tengertől. Utat kezdtek építeni e város felé; a mórok december 9-ig nem fejtettek ki ellenállást. E nap reggelén rajtaütöttek a két fő sáncerőd helyőrségén, de mint lenni szokott, a nap folyamán otthagyták őket. 12-én a spanyol tábor előtt, Céutától mintegy négy mérföldnyire újabb ütközetre került sor; 20-án O'Donnell azt táviratozza, hogy a mórok megint megtámadták a két sáncerődöt, de mint lenni szokott, dicsőségesen megverték őket. A dolgok tehát december 20-án egy jottányival sem tartottak előbbre, mint november 20-án. A spanyolok még mindig defenzívában voltak, és két vagy három héttel azelőtti bejelentéseik ellenére semmi jele nem mutatkozott az előnyomulásnak.

A spanyoloknak december 8-áig érkezett összes erősítéseikkel együtt 35 000–40 000 emberük volt; támadó hadműveletekhez 30 000 fő állhatott rendelkezésükre. Ilyen haderővel úgylehet könnyű dolog Tetuánt bevenni. Igaz, nincsenek jó utak és a hadsereg részére minden ellátmányt Céutából kell szállítani. Ám hogyan boldogultak a franciák Algériában vagy az angolok Indiában? Amellett a spanyol öszvéreket és igáslovakat hazájukban annyira mégsem kényeztették el jó utakkal, hogy ne lennének hajlandók mór földet taposni. Akármit mondjon is O'Donnell a maga védelmére, erre a folytonos tétlenségre nincs mentség. A spanyolok most olyan erősek, amilyen erősek ésszerű számítás szerint csak lehetnek bármikor is a hadjárat folyamán, hacsak váratlan kudarcok rendkívüli erőfeszítésekre nem késztetik őket. A mórok ellenkezőleg, napról napra erősödnek. A Hadzsi Abd-Szalem parancsnoksága alatt álló tetuáni tábor, ahonnan a spanyol vonalat megtámadó egységek december 3-án elindultak, máris 10 000 főre duzzadt, a város helyőrségén felül. Tangerban Mulaj-Abbasz parancsnoksága alatt volt egy másik tábor is, és az ország belsejéből állandóan érkeztek erősítések. Ennek a megfontolásnak egymagában is arra kellett volna indítania O'Donnellt, hogy előnyomuljon, mihelyt az időjárás engedi. Jó idő volt, de előnyomulás nem volt. Nem fér hozzá kétség, hogy ez színtiszta határozatlanság jele, és hogy O'Donnell rájött, a mórok nem annyira hitvány ellenségek, mint várta. Nem kérdéses, hogy az utóbbiak rendkívül jól harcoltak;

bizonyíték erre a nagy panaszkodás, melytől hangos a spanyol tábor: hogy a Céuta előtti terep a móroknak micsoda előnyöket nyújt.

A spanyolok azt mondják, hogy bozótban és horhosokban a mórok igen félelmetesek és ráadásul a terep minden zugát ismerik; de hogy mihelyt a síkságokra érnek, a spanyol gyalogság szilárd tömörültsége menten visszakozásra és megfutamodásra szorítja a mór irregulárisokat. Elég kétes érvelés ez olyan korszakban, amikor minden csatában az idő háromnegyed részét szabdalt terepen folyó csatározással töltik. Ha a spanyolok, miután hat hétig vesztegeltek Céuta előtt, nem ismerik a terepet éppen olyan jól, mint a mórok, az az ő bajuk. Hogy a szabdalt terep inkább kedvez az irregulárisoknak, mint a sík terület, az persze világos. De a reguláris gyalogságnak még szabdalt terepen is roppant fölényben kellene lennie az irregulárisokkal szemben. A csatározás modern rendszere, a széthúzott csatárlánc mögött segédcsapatokkal és tartalékokkal, a mozdulatok szabályszerűsége, az a lehetőség, hogy a csapatokat jól kézben tartsák és úgy irányítsák, hogy támogatják egymást és mind egy közös célra törve cselekszenek, – mindez olyan fölényt biztosít a reguláris csapatoknak az irreguláris bandákkal szemben, hogy irregulárisok a csatározásra leginkább alkalmas terepen sem képesek dacolni velük, még akkor sem, ha ketten vannak egy ellen. Itt Céutánál azonban fordított az arány. A spanyolok vannak számbeli fölényben, mégsem mernek előnyomulni. Ebből csakis arra következtethetünk, hogy a spanyol hadsereg egyáltalán nem ért a csatározáshoz, és hogy egyéni alsóbbrendűségük e harcmódban ilyenképpen ellensúlyozza azokat az előnyöket, amelyeket fegyelmük és reguláris kiképzésük nyújthatna nekik. Valóban úgy látszik, hogy szokatlanul nagyban folynak a jatagános és szuronyos kézitusák. A mórok, ha a spanyolok eléggé a közelükbe kerültek, abbahagyják a tüzelést és török szokás szerint karddal a kezükben rájuk rontanak, ami olyan fiatal csapatoknak, mint a spanyolok, bizonyára nem nagyon kellemes. De a sok lezajlott csatában már kiismerhették volna a mór hadakozás különlegességeit és a vele való szembeszállás megfelelő módját; s mikor azt látjuk, hogy a parancsnok még mindig habozik és megmarad védelmi állásában, hadseregéről nemigen lehetünk nagy véleménnyel.

A spanyol hadjárati terv, mint az a tényekből kirajzolódik, úgy látszik Céutából mint hadműveleti bázisból és Tetuánból mint első támadási célpontból indul ki. Marokkónak ez a spanyol parttal közvetlenül szemközt fekvő része félsziget-félét alkot, amely körülbelül 30–40 mérföld széles és 30 mérföld hosszú. Tanger, Céuta, Tetuán és Larache (El-Arais) e félsziget négy legfontosabb városa. Ha elfoglalják ezt a négy várost, melyek közül Céuta már a spanyolok kezén van, könnyen meghódíthatnák a félszi-

getet és további hadműveletek bázisává tehetnék Fez és Mequínez ellen. Úgy látszik tehát, hogy a spanyolok célja a félsziget meghódítása, és Tetuán bevétele az első lépés ehhez. Ez a terv elég ésszerűnek tűnik; a hadműveleteket szűk területre korlátozza, melyet három oldalról a tenger, a negyedikről pedig két folyó (a Tetuán és a Lukkosz) határol, és így jóval könnyebben meghódítható, mint a délebbre elterülő vidék. Ez a terv egyben szükségtelenné teszi, hogy a sivatagba menjenek, ami elkerülhetetlen lett volna, ha Mogadort vagy Rabatot teszik hadműveleti bázissá; és a hadszínteret Spanyolország határainak a közelébe helyezi, ugyanis csak a Gibraltári-szoros van közbül. De bármiféle előnyei vannak is e tervnek, mind haszontalanok, ha a tervet végre nem hajtják; s ha O'Donnell úgy folytatja, ahogy eddig csinálta, szégyent fog hozni magamagára és a spanyol hadsereg hírnevére, akármennyire hangzatos is jelentéseinek nyelvezete.

Progress of the Moorish War

A megírás ideje: 1859 december 10. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1860 január 19. (5846.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A mór háború [I]

Marokkóban a hadjárat végre igazában megkezdődött, és e kezdettel eltűnnek mindazok a romantikus színek, amelyekkel a spanyol sajtó és a spanyol nép lelkesedése O'Donnellt felékesítette, ő meg tűrhető átlagtábornokká süllyed; Kasztília és León lovagjai helyébe a Princesa-huszárok[501] léptek, a toledoi pengék helyett pedig vontcsövű ágyúk és kúpos végű hengeres lövedékek végzik a munkát.

December 20-a táján a spanyolok egy tüzérség és kocsik számára járható utat kezdtek építeni a Céuta előtti tábortól délre fekvő dombos vidéken keresztül. Az út elpusztítását a mórok sohasem kísérelték meg; néha megtámadták Prim tábornokot, kinek hadosztálya a munkáscsapatokat fedezte, néha pedig a tábort, de mindig sikertelenül. Az ütközetek közül egyik sem nőtt túl az előőrs-csatározások méretein, s a legkomolyabb ilyen ütközetben, a december 27-iben sem volt több a spanyolok vesztesége hat halottnál és harminc sebesültnél. Az év vége előtt elkészült az út, két mérföldnél nem hosszabb; de az újból beköszöntött viharok és esőzés a hadsereget megakadályozták mozgásában. Időközben, mintha csak értesíteni akarták volna a mór tábort a hadsereg küszöbönálló mozdulatairól, egy spanyol hajóraj, amely egy vitorlás sorhajóból, három csavargőzös fregattból és három lapátkerekes gőzösből állt, összesen 246 ágyúval, felfutott a Tetuán folyón és december 29-én bombákat zúdított az itt épült erődítményekre. Mintegy három óra leforgása alatt az erődítményeket elhallgattatták és a földsáncokat szétrombolták; ne feledjük, hogy ezek ugyanazok az erődítmények, amelyeket a franciák körülbelül egy hónappal előbb sokkal kisebb erővel bombáztak.[502]

Mivel 29-én az idő kedvezőre fordult, a spanyol hadsereg január 1-én végre felkerekedett. Az Echagüe vezénylete alatt álló első hadtest két hadosztállyal, amely elsőnek szállt partra Afrikában, a Céuta előtti vonalakban maradt. Bár az első hetekben betegségtől sokat szenvedett, most már elég jól akklimatizálódott, és az azóta kapott erősítésekkel 10 000 főt számlált, jelentősen többet, mint akár a második, akár a harmadik hadtest. Ez a két

hadtest, a második Zabala, a harmadik Ros de Olano parancsnoksága alatt, Prim tartalékhadosztályával együtt összesen 21 000–22 000 fő, az új év első napján megindult. Minden katona hat napi fejadagot vitt magával, egymillió fejadagot pedig, vagyis a hadsereg egy havi ellátmányát szállítóhajókra rakták és a hadsereg után küldték. Prim volt az elővéd, Zabala támogatta és Ros de Olano a hátvédet vezette, így haladtak át a Céutától délre fekvő magaslati terepen. Az új út két mérföldnyire a tábortól levezetett a Földközitengerhez. Ott egy félkörös síkság nyúlik el valamelyes távolságra, húrját a tenger, kerületét pedig szabdalt terep alkotja, mely fokozatosan meredek hegyekké tornyosul. Alighogy Prim hadosztálya elhagyta a tábort, megkezdődött a csatározás. A spanyol könnyű gyalogság a mórokat könnyűszerrel visszaűzte a síkságra, innen a dombok és a bozót közé, mely menetvonalukat szegélyezte. Itt úgy esett, hogy valami félreértés következtében a Princesa-huszárok két gyenge lovasszázadát rohamra vitték, és ezt olyan lelkesen hajtották végre, hogy a mórok vonalán keresztül egyenesen a táborukba értek; de mivel mindenütt szabdalt terepre jutottak és sehol nem akadtak járható terepen lovasságra vagy gyalogságra, ahol rohamozhattak volna, vissza kellett fordulniok, közben a legénységet ért veszteségen kívül hét tisztjüket, vagyis majdnem valamennyit elvesztették. Eddig a küzdelmet főként a csatározó rendben harcoló gyalogság és a hegyi tüzérség egy vagy két ütege vívta, itt-ott néhány ágyúnaszád és gőzös tüzének – inkább morális mint fizikai – hatása támogatta őket. O'Donnellnak úgy látszik az volt a szándéka, hogy a síkságon megáll, anélkül, hogy egyelőre állandóan elfoglalná a hegyhátat, amely e síkságot délről határolja. Mivel azonban éjszakára biztosítani akarta állását, parancsot adott Primnek, hogy űzze el a hegyhát északi lejtőjéről a mór csatározókat, majd alkonyatkor térjen vissza. Prim viszont, aki a spanyol hadsereg legharcosabb katonája, komoly ütközetbe bocsátkozott, amely azzal végződött, hogy az egész hegygerincet birtokába vette, bár nem csekély veszteség árán. Elővédje a hegyháton vert tábort és frontján földsáncokat ásott. Ezen a napon a spanyolok vesztesége 73 halott és 481 sebesült volt.

Az e napon elfoglalt állás Castillejos néven ismeretes; így neveznek ugyanis két fehér épületet, amelyek közül az egyik a belső lejtőn a síkság közelében emelkedik, a másik azon a hegyháton, amelyet Prim a délután folyamán meghódított. A tábor hivatalos elnevezése azonban úgy látszik *Campamento de la Condesa*. Ugyanaznap a mórok megkíséreltek egy kis diverziót a Céuta előtti tábor ellen, megtámadták a szélső jobbszárnyi sáncerődöt és a két szélső balszárnyi sáncerőd közti szakaszt. Echagüe gyalogsága és a tüzérség tüze azonban könnyen visszaverte őket.

Az aktív hadsereg három napig maradt a de la Condesa táborban. A tábori tüzérség és egy rakétaüteg, valamint a lovasság hátramaradt része (az egész lovasdandár nyolc lovasszázad huszárból, négy lovasszázad mellvértnélküli vértesből és négy lovasszázad dzsidásból áll, összesen 1200 fő) megérkezett a táborba. Csupán az ostromszerelvény (melyhez egy vontcsövű 12 fontos ágyúüteg is tartozott) volt még hátra. 3-án O'Donnell felderítést végzett a Monte Negro, a dél felől legközelebb eső hegylánc irányában. Az idő továbbra is szép volt; délben hőség, éjszaka igen erős harmatképződés. Egy-két hadosztályban még mindig tombolt a kolera; néhány csapattest szörnyen megsínylette a betegséget. A két műszaki zászlóalj például, melyet igen súlyosan megviselt a kór, századonként 135 főről 90-re apadt.

Az eddigiekről részletes jelentéseink vannak; a következőkre vonatkozólag szűkszavú és nem egészen egybehangzó táviratokra szorulunk. 5-én a hadsereg előnyomult. 6-án táborba szállt „a Negro-völgytől északra, miután ellenállás nélkül átkelt a hágókon". Hogy ez azt jelenti-e, hogy átkeltek a Monte Negro gerincén és a hadsereg e hegy déli lejtőjén táborozott le, az igen bizonytalan. 9-én a hadsereg, mint mondják, egy leguányira volt Tetuántól és visszavert egy mór támadást. 13-án a Cabo Negro valamennyi állását elfoglalták, teljes győzelmet arattak és a hadsereg Tetuán előtt állt; mihelyt a tüzérséget oda tudják juttatni, megtámadják a várost. 14-én Rios tábornok Málagában összevont, tíz zászlóaljnyi hadosztálya partra szállt a Tetuán folyó torkolatánál és megszállta az erődítményeket, amelyeket a flotta két héttel azelőtt szétrombolt. 16-án, mint értesülünk, a hadsereg átkelőben volt a folyón és készült megtámadni Tetuánt.

Ennek magyarázatául elmondhatjuk, hogy Céuta és Tetuán között négy különálló hegygerincen kell átkelni. Az első közvetlenül délre van a tábortól és a Castillejos-síksághoz vezet; a második dél felé lezárja ezt a síkságot. 1-én a spanyolok ezt a kettőt bevették. Még délebbre és a Földközi-tenger partjára merőlegesen húzódik a Monte Negro hegygerinc, s ezzel a hegyvonulattal párhuzamosan, csak még délebbre, egy másik, magasabb hegygerinc, amely a tengerparton a Cabo Negrónak nevezett hegyfokban végződik, és ettől délre folyik a Tetuán folyó. A mórok, akik 1-én nem tágítottak a benyomuló hadsereg oldala mellől, most megváltoztatták taktikájukat, délebbre vonultak és megpróbálták frontálisan elzárni a Tetuánba vivő utat. Arra számítottak, hogy a döntő küzdelemre ennek az útnak a birtokáért az utolsó hegygerinc, vagyis a Cabo Negro hágóin kerül sor, és úgy látszik 13-án ez is történt.

E csaták taktikai lépései láthatólag egyik félnek sem válnak nagy dicsőségére. A móroktól nem várhatunk egyebet, mint irreguláris hadakozást,

melyben a félvadak bátorsága és ravaszsága érvényesül. De még ebben is fogyatékosnak mutatkoznak. Mint látszik, nem tanúsítanak olyan fanatizmust, amilyet az algériai partmenti hegyek, sőt a Rif kabiljai a franciákkal szembeszegeztek; a Céuta közelében levő sáncerődök előtti hosszú, eredménytelen csatározás úgy látszik megtörte a legtöbb törzs kezdeti hevét és energiáját. Stratégiai lépéseik tekintetében úgyszintén elmaradnak az algériaiak példája mögött. Az első nap után elvetik voltaképpeni tervüket, hogy ti. az előnyomuló hadoszlop oldalszárnyait és hátvédjét szorongatják és megszakítják vagy veszélyeztetik kapcsolatát Céutával; ehelyett erőnek erejével meg akarják előzni a spanyolokat és frontálisan el akarják zárni az útjukat Tetuánba, s így kiprovokálják éppen azt, amit el kellett volna kerülniök – a szabályos ütközetet. Talán még megtanulják, hogy olyan emberekkel és olyan országban, mint az övék, a kis hadviselés a legjobb mód felőrölni az olyan ellenséget, amelyet, bármekkora is a fölénye fegyelem és fegyverzet dolgában, minden mozdulata során a mórok számára ismeretlen roppant málhanyűg akadályoz, amelyet úttalan, barátságtalan országban tovahurcolni nem könnyű dolog.

A spanyolok ugyanúgy folytatták, ahogy elkezdték. Miután Céutánál két hónapig tétlenkedtek, most tizenhat nap alatt huszonegy mérföldet meneteltek, vagyis négy naponként öt mérföldet haladtak! Betudva minden betudhatót a nehéz útviszonyoknak, ez mégiscsak olyan foka a lassúságnak, amely hallatlan a modern hadviselésben. A spanyol tábornokokból úgy látszik teljesen kiveszett az a képesség, hogy nagy csapategységeket irányítsanak, hogy kiterjedt hadműveleteket készítsenek elő, hogy masíroztassanak egy olyan hadsereget, melynek létszáma végtére is alig akkora, mint egyetlen francia hadtesté a legutóbbi itáliai hadjáratban. Különben hogyan késhetnének ennyire? Január 2-án O'Donnell egész tüzérsége az ostromszerelvény kivételével Castillejosban volt, mégis várt még két napig és csak 5-én nyomult előre. A hadoszlop menetelését úgy látszik elég jól megszervezték, de ilyen rövid meneteknél ez aligha lehet másként. Fegyvertűzben a spanyolok láthatólag az ellenségnek azzal a megvetésével küzdenek, amelyet a magasabbrendű fegyelem és sikeres harcok sorozata múlhatatlanul megad; de majd elválik, hogy ez a győzelembizonyosság kitart-e akkor is, mikor az éghajlat és az okvetlenül kimerítő kis hadviselésbe torkolló hadjárat fáradalmai már lerontották a hadsereg morális és fizikai állapotát. A vezetésről mindmostanáig csak keveset mondhatunk, mivel az első kivételével az összes többi ütközetet illetően még híjával vagyunk a részleteknek. De ebben az első csatában két szembeötlő balfogás történt – a lovassági roham és Prim tábornoknak a kapott parancsokon túlmenő előnyomulása; s ha netán kiderül,

hogy az ilyesmi bevett szokás a spanyol hadseregben, annál rosszabb ránézve.

Tetuán védelme minden valószínűség szerint rövid, de makacs lesz. Az erődítmények kétségtelenül rosszak, de sáncok mögött a mórok nagyszerű katonák, mint az Constantine-ban[503] és sok más algériai városban is bebizonyosodott. A következő posta már meghozhatja a hírt, hogy a várost rohammal bevették. Ha így esik, a hadjáratban szélcsendre számíthatunk, mert a spanyoloknak időre lesz szükségük a Tetuán és Céuta közötti út kijavítására, hogy Tetuánt második hadműveleti bázissá alakíthassák és hogy bevárhassák az erősítéseket. Onnan a következő lépés Larache vagy Tanger felé fog irányulni.

The Moorish War

A megírás ideje: 1860 január 18. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1860 február 8. (5863.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Szavoja és Nizza

Chambéry kormányzója határozottan kijelentette: Szardínia királya soha nem gondolt arra, hogy Szavoját átengedje Franciaországnak, ugyanakkor Anglia külügyminisztere e hó 2-i* alsóházi nyilatkozatában biztosított bennünket: ezt a tervet a múlt nyáron gróf Walewski a franciák császára nevében dezavuálta. Ám Lord John Russell e megállapításai több hónappal ezelőtti időpontra vonatkoznak, és amit akkor cáfoltak, maholnap teljesedésbe mehet. Alighanem nehéz, jobbanmondva lehetetlen elhinni, hogy a Franciaországhoz csatolásért indított mozgalom, amely a szavojai nép körében újabban kibontakozik, tisztán honi eredetű. Alkalmasint francia ügynökök szították, Viktor Emánuel király kormánya pedig szentesítette vagy legalábbis tűrte.

Szavoja keresztül-kasul és ízig-vérig francia nemzetiségű tartomány, éppúgy, mint Svájc nyugati kantonjai. A lakosság délfrancia (provanszál vagy limuzin) nyelvjárást beszél; de az írott és hivatalos nyelv mindenütt a francia. Ez azonban korántsem bizonyíték arra, hogy a szavojaiak azt kívánnák, hogy Franciaországhoz és különösképpen a bonapartista Franciaországhoz csatolják őket. Egy német tiszt feljegyzései szerint, aki 1859 januárjában katonai szemleutat tett az országban, a francia párt Chambéryt és Alsó-Szavoja többi városát kivéve sehol sem számottevő, viszont Felső-Szavoja, Maurienne és Tarentaise úgy szeretne maradni, ahogy van, Chablais, Faucigny és Genévois pedig, a három északi kerület szívesen alakulna a svájci szövetség új kantonjává. Mindamellett Szavoja tősgyökeresen francia lévén, kétségtelenül mindinkább a francia nemzetiség nagy középpontja felé fog gravitálni és végül egyesülni fog vele; úgyhogy ez csupán idő kérdése.

Nizzával másképp áll a dolog. A nizzai grófság népe szintén provanszál nyelvjárást beszél, de itt az írott nyelv, a nevelés, a nemzeti szellem, minden olasz. A rokonság az északolasz és a délfrancia tájnyelv között annyira szo-

* *A „New York Daily Tribune"-ban*: 3-i – *Szerk.*

ros, hogy majdnem lehetetlen megmondani, hol végződik az egyik és hol kezdődik a másik. A piemonti és lombardiai tájnyelvben is a szóhajlítás teljesen provanszál, az a mód, ahogy a latin szavakat átformálják, viszont lényegileg olasz. Nizzára e tájnyelv alapján igényt tartani képtelenség lenne; következésképpen most a Franciaország iránti állítólagos szimpátiák alapján tartanak rá igényt, melyeknek létezése azonban több mint problematikus. Hogy Nizza e szimpátiák és tájnyelve ellenére is ízig-vérig olasz, annak nem lehet jobb bizonyítéka, mint hogy a par excellence* olasz katonát, Giuseppe Garibaldit szülte. Az az elképzelés, hogy Garibaldiból franciát faragjanak, valóban nevetséges.

E két tartomány átengedése tisztán pénzügyi nézőpontból nem nagyon gyengítené Piemontot. Szavoja szegény ország, amely a legjobb katonákat küldi ugyan a szardíniai hadseregbe, de saját igazgatásának költségeit soha nem teremti elő. Nizza sem áll sokkal jobban, és egyébként is csak egy keskeny földsáv. A veszteség szemmelláthatólag nem volna nagy. Nizza olasz ugyan, de fel lehetne áldozni Észak- és Közép-Itália konszolidációja kedvéért; és egy idegen tartomány elvesztését, amilyen Szavoja, még előnynek is lehetne tekinteni, valameddig az itáliai egység esélyeit ez előmozdítaná. De katonai nézőpontból vizsgálva egészen más színben tűnnek fel a dolgok.

Franciaország és Szardínia jelenlegi határa Genftől Nizzáig csaknem egyenes vonalat alkot. Délen a tenger, északon a semleges Svájc minden összeköttetést elvág. Ennyiben, egy Itália és Franciaország közti háború esetén a két fél pozíciója egyenlőnek látszanék. De mind Szavoja, mind Nizza a tulajdonképpeni Piemontot hatalmas ívben övező Alpok fő vonulatán túl terül el és mindkettő Franciaország felé nyitott. Így tehát Piemont és Franciaország határán mindegyik fél az alpesi hegylánc egy-egy oldalát tartja, ugyanakkor Itália a határ északi és déli részén kezében tartja mindkét oldalt és ennélfogva tökéletesen ura a hegyszorosoknak.

Ezenfelül forgalom hiánya miatt a Piemontból az Alpokon át Franciaországba vivő utak mind teljesen elhanyagoltak, míg a Mont Cenis-n át Piemontból Szavojába és a Col di Tendán át Piemontból Nizzába vezető utak az európai közlekedés fő útvonalai és kitűnő karban vannak. Ennek az a következménye, hogy minden Franciaország és Itália között lezajlott háborúban Nizza és Szavoja természetes hadműveleti bázist alkotott Franciaország elözönléséhez, amikor Itália részéről történt a támadás; mikor meg Franciaország volt a támadó, előbb meg kellett hódítania ezt a két tartományt s csak aztán rohanhatta meg az Alpokon túli Itáliát. És bár egy fő-

* – sajátképpeni – *Szerk.*

lényben levő hadsereggel szemben az itáliaiak sem Nizzát, sem Szavoját nem tudták tartani, e tartományok mégis időhaladékot szereztek arra, hogy összevonják az itáliai erőket a piemonti síkokon, és így oltalmat nyújtottak a rajtaütés ellen.

Ha a Szavoja és Nizza birtokából Itáliára származó katonai előnyök ezekre a pozitívumokra szorítkoznának, akkor még minden komoly kellemetlenség nélkül fel lehetne áldozni őket. De a negatív előnyök jóval nagyobbak. Képzeljük el, hogy a Mont Blanc, a Mont Iséran, a Mont Cenis és a Col di Tenda hatalmas kőpillérek, amelyek Franciaország határát jelzik. A határ nem egyenes vonal lenne, mint most, hanem roppant ívben körülfogná Piemontot, Chambéryt, Albertville-t, Moutiers-t, azokat a pontokat, ahol a fő utak összefutnak, francia táborokká változtatnák. A Mont Cenis északi lejtőjét a franciák őriznék és megerősítenék; csúcsán pedig, két napi menetre Torinótól, a két nemzet előőrsei találkoznának. Délen Nizza volna a francia táborok középpontja, előőrseik Onegliánál állnának, négy napi menetre Genovától. Így a franciák még békeidőben is Északnyugat-Itália két legnagyobb városának kapuinál lennének; és mivel területük három oldalról csaknem körülvenné Piemontot, lehetetlenné tehetnék az itáliai hadsereg összevonását a Felső-Pó síkságán. Minden kísérlet, hogy az itáliai erőket Alessandriától nyugatra összevonják, ki volna téve támadásnak, mielőtt az összevonás befejeződött, — másszóval apránkénti vereségek sorozatának. Ilymódon Piemont védelmének középpontja Torinóból nyomban áthelyeződnék Alessandriába; másszóval a tulajdonképpeni Piemont képtelenné válnék komoly védekezésre és kényre-kedvre ki lenne szolgáltatva a franciáknak. Ez az, amit Louis-Napoléon úgy nevez, hogy „szabad és hálás Itália, mely egyedül Franciaországnak köszönheti majd függetlenségét".[339]

Ha észak felé fordulunk, az, ami Itáliára nézve állandó fenyegetés, Svájcra nézve halálos csapás lenne. Ha Szavoja franciává válnék, Svájc egész nyugati része Bázeltől a Nagy-Szent-Bernátig francia terület közé ékelődnék és háború esetén egyetlen napig sem volna tartható. Ez annyira szembeszökő, hogy a bécsi kongresszus[204] úgy döntött, hogy semlegesíti Észak-Szavoját éppúgy, mint Svájcot, és hogy háború esetén jogot ad a svájciaknak e körzet megszállására és megvédelmezésére. Szardínia, ez a négymilliós csöpp kis állam nem szegülhetne szembe egy ilyen szabályozással; de hát megengedhetné-e vagy megengedné-e Franciaország, hogy területének egy része ilymódon katonailag alá legyen vetve egy másik, méghozzá kisebb államnak? Vajon Svájc megkísérelhetné-e, hogy háború esetén elfoglaljon és katonai ellenőrzése alá vonjon egy francia tartományt? Bizonyára nem. Aztán meg Franciaország, amikor csak kedve tartja, az egész francia Sváj-

cot, a berni Jurát, Neuchâtelt, Waadtot, Genfet és akkora darabot Fribourgból és Wallisból, amekkorát célirányosnak vél, éppolyan könnyen és kényelmesen elcsatolhatná, mint Szavoját és Nizzát; és addig is Svájc ugyanúgy Franciaország ellenőrzése és befolyása alatt állna, mintha csupán csatlós lenne. Ami Svájc háború esetére szóló semlegességét illeti, ez ugyanabban a pillanatban véget érne. Nem lehet szó semlegességről, ha egy nagy és harcias hatalomnak bármikor módja van letiporni semleges szomszédját.

Ez a Szavoja és Nizza elcsatolására kigondolt ártatlan képű terv nem jelent egyebet, mint francia uralom megteremtését Itáliában és Svájcban – mint Franciaország úrrá tételét az Alpok felett. Ha meg már ez a kis lépés megtörtént, vajon mennyi időbe telik, mígnem egyszeriben észrevesszük: megkísérlik Franciaország úrrá tételét a Rajna felett is?

Savoy and Nice

A megírás ideje: 1860 január 30. körül

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1860 február 21. (5874.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A mór háború [II]

Mivel a marokkói spanyol háború első és meglehet egyben utolsó felvonása immár lezárult, és mivel minden részletes hivatalos jelentés beérkezett, még egyszer visszatérhetünk a tárgyra.

Január 1-én a spanyol hadsereg elhagyta a céutai vonalakat, hogy előnyomuljon a csak 21 mérföldre levő Tetuán felé. Noha az ellenség soha semmikor sem támadta meg komolyan és nem is tartóztatta fel, O'Donnell tábornagynak nem kevesebb mint egy hónapjába telt, hogy csapatait e várostól látótávolságnyira vigye. Az utak hiánya és a szükséges óvatosság nem indokolja elegendőképpen a menetelésnek ezt a példátlan lassúságát; és világos, hogy a spanyolok nem használták ki teljes mértékben a tenger feletti uralmukat. Az sem mentség, hogy utat kellett építeniök a nehéz ágyúknak és az ellátmánynak. Mindkettőt főként hajókon kellett volna szállítani, míg a hadsereg, egy heti ellátmánnyal és az (öszvérháton szállított) hegyitüzérségen kívül mindenféle ágyúk nélkül, legfeljebb öt nap alatt elérte volna a Tetuán feletti magaslatokat és ott megvárhatta volna Rios hadosztályát, amelyet éppúgy, mint három héttel utóbb, akkor sem lehetett volna megakadályozni abban, hogy a Vad-el-Selu torkolatánál partra szálljon. A február 4-i csatát megvívhatták volna január 6-án vagy 7-én, éspedig valószínűleg még kedvezőbb kilátásokkal a spanyolok szempontjából; így betegség folytán elhullottak ezreit megkímélték és Tetuánt január 8-án elfoglalhatták volna.

Ez merész állításnak tűnik. Bizonyos, hogy O'Donnell éppúgy égett a vágytól, hogy Tetuánba érjen, mint bármelyik katonája; bátorságról, körültekintésről, hidegvérről és egyéb katonai erényekről tett tanúságot. Ha egy hónapjába telt, hogy Tetuán elé érjen, hogyan tehette volna meg ugyanezt egy hét alatt? O'Donnellnak két útja volt arra, hogy csapatait odajuttassa. Először is hagyatkozhatott főként a szárazföldi összeköttetésre, a hajókat pusztán segédeszközökként használva fel. Ezt is tette. Megszervezte az ellátmányt és a lőszer szabályszerű szárazföldi szállítását és 12 fontosokból álló

nagyszámú tábori tüzérséget vitt a hadsereggel. Úgy akarta, hogy hadserege szükség esetén teljesen független legyen a hajóktól, és a hajók csupán a Céutával való második – hasznos, de korántsem nélkülözhetetlen – összeköttetési vonalul szolgáljanak. Ez a terv természetesen óriási kocsi-trén szervezését követelte meg, ez a trén pedig út építését tette szükségessé. Így míg a vonalaktól a partig megépült az út, egy hét elveszett; és az egész hadoszlop – hadsereg, trén és minden – szinte lépésről lépésre elakadt, mígcsak az útnak egy újabb darabja el nem készült a másnapi előnyomuláshoz. Ilymódon a menettartamnak az volt a mértéke, hogy a spanyol műszakiak hány mérföld utat tudnak egyik napról a másikra építeni; ez pedig úgy látszik napi fél mérföldes ütemben haladt. Így hát éppen az ellátmányszállításra választott eszközök tették szükségessé a trén óriási mérvű növelését, mert minél tovább volt úton a hadsereg, annál többet kellett persze fogyasztania. Mégis mikor január 18 körül egy szélvihar elsodorta a gőzösöket a parttól, a hadsereg éhezett, holott látótávolságban voltak céutai raktáruktól; még egy viharos nap, és a hadsereg egyharmadának vissza kellett volna masíroznia, hogy a másik kétharmad részére ellátmányt vételezzen. Így történt, hogy O'Donnell tábornagynak sikerült 18 000 spanyolt egy teljes hónapon át napi kétharmad mérföldes tempóban sétafikáltatnia az afrikai partok mentén. Miután már bevezették a hadsereg ellátmányozásának ezt a rendszerét, a világ semmiféle hatalma sem tudta volna e példátlan vonulás hosszát számottevően megrövidíteni; de nem volt-e hiba ezt egyáltalán bevezetni?

Ha Tetuán belterületi város lett volna, huszonegy, nem pedig négy mérföldnyire a tengertől, kétségtelenül nem lett volna más választás. A franciák Algéria belsejébe indított expedícióik során ugyanilyen nehézségekbe ütköztek és ugyanilyen módon – bár erélyesebben és gyorsabban – küzdötték le őket. Az angolokat Indiában és Afganisztánban az kímélte meg ettől a nehézségtől, hogy ezekben az országokban viszonylag könnyen szerezhettek teherhordó állatokat és számukra élelmet; könnyű tüzérségük volt és nem volt szükség hozzá jó utakra, mivel a hadjáratokat csak a száraz évszakban folytatták, amikor a seregek egyenest keresztülvonulhatnak az országon. Ám a spanyolokra és O'Donnell tábornagyra várt, hogy képesek legyenek egy álló hónapon át masíroztatni egy hadsereget végig a tengerparton és eközben teljes huszonegy mérföldnyi roppant távolságot tegyenek meg.

Ebből nyilvánvaló, hogy a spanyol hadseregben a felszerelések és az elgondolások egyaránt igen ódivatúak. Ez a gőzös- és vitorlás szállítóhajó-flotta mindenkori látótávolságában végrehajtott menetelés tökéletesen nevetséges, és a közben kolera és vérhas következtében harcképtelenné vált emberek az előítélet és a tehetetlenség áldozatai. A műszakiak által épített út nem volt

igazi összeköttetés Céutával, mivel sehol sem volt a spanyoloké, csak ahol történetesen tábort ütöttek. Mögöttük a mórok mindennap járhatatlanná tehették. Egy üzenet továbbításához vagy egy szállítmány visszakíséréséhez Céutába legalább 5000 főnyi hadosztályra volt szükség. A menet egész tartama alatt csakis a gőzösök útján tartották fenn e hellyel az összeköttetést. Mindamellett a hadsereggel küldött ellátmány annyira elégtelen volt, hogy húsz nap sem telt el, és a hadsereg éhezett s csak a flotta készletei mentették meg. Miért kellett hát egyáltalán megépíteni az utat? A tüzérség számára? A spanyolok biztosra vehették, hogy a móroknak nincsen tábori tüzérségük, és hogy saját vontcsövű hegyiágyúik fölényben vannak bármivel szemben, amit az ellenség felvonultathat ellenük. Miért hurcolták hát magukkal ezt az egész tüzérséget, mikor Céutából tengeri úton egy pár óra alatt mindenestül San Martínba (a Vad-el-Selu vagy Tetuán folyó torkolatához) szállíthatták volna? Végső esetre egyetlen tábori ágyúüteg elkísérhette volna a hadsereget, és a spanyol tüzérség igencsak esetlen, ha akármiféle terepen meg nem tesz az üteggel napi öt mérföldes menetet.

A spanyoloknak annyi hajóterük volt, hogy egyidejűleg legalább egy hadosztályt elszállíthattak, mint azt Rios hadosztályának San Martín-i partraszállása bebizonyította. Ha a támadást angol vagy francia csapatok hajtották volna végre, nem kétséges, hogy ez a hadosztály azonnal San Martínnál szállt volna partra, miután előbb Céutából néhány katonai tüntetést folytattak volna, hogy a mórokat odacsalogassák. Ilyen 5000 főnyi hadosztály, egyszerű tábori erődítmények mögé elsáncolva, amilyeneket egyetlen éjszaka el lehet készíteni, félelem nélkül szembenézhetett volna akárhány mórnak a támadásával. De kedvező idő esetén minden nap partra lehetett volna tenni egy-egy hadosztályt és így a hadsereget hat-nyolc nap alatt össze lehetett volna vonni Tetuán látótávolságában. Mindamellett kétség fér hozzá, vajon O'Donnell szívesen kitette volna-e esetleg három vagy négy napra az egyik hadosztályát annak, hogy elszigetelten támadják, – csapatai fiatalok voltak és nem szoktak hozzá a háborúhoz. Nem lehet őt azért hibáztatni, amiért nem ezt az utat járta.

De a következőt kétségtelenül megtehette volna. Ha minden embere egy heti ellátmányt visz, minden hegyiágyújával – esetleg egy tábori ágyúüteggel és annyi készlettel, amennyit öszvérei és lovai hátán elszállíthatott, – elindulhatott volna Céutából és a lehető leggyorsabban megközelíthette volna Tetuánt. Napi nyolc mérföld bizonyára elég kevés, akkor is, ha minden nehézséget figyelembe veszünk. De mondjuk, hogy öt; ez négy napi menet volna. Vegyünk két napot ütközetekre, habár mindenképp silányak az olyan győzelmek, amelyek öt mérföldnyi terepnyereséget nem hoznak. Ez össze-

sen hat nap volna, az időjárás okozta minden késlekedést beleértve, mert egy trén nélküli hadsereg szinte bármilyen időben bizonyosan megtehet négy vagy öt mérföldet naponta. Ilymódon a hadsereg elért volna a tetuáni síkságra, mielőtt a magával vitt ellátmány elfogy; szükség esetére ott voltak a gőzösök, hogy menet közben friss készleteket tegyenek partra, amint azt ténylegesen tették is. Marokkó sem terep, sem időjárás dolgában nem rosszabb ország Algériánál; és a franciák ott sokkal többet elértek a tél kellős közepén, méghozzá messze a hegyek között, mindenféle gőzhajó nélkül, ami támogatta és ellátta volna őket. Mihelyt elérkeznek a Monte Negro magaslataira és urai a Tetuánba vezető átjárónak, biztosítva lett volna az összeköttetés a San Martín-i révbe befutott flottával, és a tenger alkothatta volna a hadműveleti bázist. Ilyenformán némi merészséggel egy hónapról egy hétre lehetett volna rövidíteni azt az időszakot, melynek folyamán a hadseregnek önmagán kívül nem volt hadműveleti bázisa, és a merészebb terv volt ennélfogva a biztonságosabb a kettő közül; mert minél félelmetesebbek a mórok, annál veszedelmesebbé vált O'Donnell lassú menetelése. Ha pedig a hadsereg a Tetuán felé vezető úton vereséget szenved, visszavonulása így sokkal könnyebb lett volna, mint hogyha málha és tábori tüzérség terhe nyűgözi.

O'Donnell előrehaladása a Monte Negro felől, amelyen úgyszólván ellenállás nélkül kelt át, teljes összhangban volt addigi lassúságával. Ismét sáncerődöket emelt és megerősítette őket, mintha csak a legjobban szervezett hadsereg állna szemben vele. Így elvesztegetett egy hetet, jóllehet ilyen ellenfelekkel szemben egyszerű tábori erődítések is megtették volna; nem számolhatott azzal, hogy olyan tüzérség támadja meg, amely akár csak hat hegyiágyújával is felér, és az ilyen tábor felállítására egy-két nap is okvetlenül elegendő. Végre 4-én megtámadta ellenfeleinek elsáncolt táborát. Úgy látszik, a spanyolok ebben az akcióban nagyon derekasan viselkedtek; a taktikai lépések érdeméről nem tudunk ítéletet alkotni, mivel a spanyol táborban tartózkodó néhány tudósító a szépítgetés és a túlhajtott lelkesültség oltárán feláldoz minden száraz katonai részletet. Amint a londoni „Times" tudósítója mondja, mi haszna, ha leírok önöknek egy darabka földet, amelyet látniok kellene, hogy természetét meg tudják ítélni? A mórokat tönkreverték, s másnap Tetuán megadta magát.

Ezzel a hadjárat első felvonása lezárul, és ha Marokkó császára* nem túl makacs, valószínűleg lezárul ezzel az egész háború is. Azok a nehézségek azonban, amelyekbe a spanyolok eddig ütköztek – s e nehézségeket hadvezetési rendszerük még megnövelte –, azt mutatják, hogy ha Marokkó ki-

* Szidi-Mohamed – *Szerk.*

tart, Spanyolország nagy fába vágta a fejszéjét. Nem a mór irregulárisok tényleges ellenállásán fordul meg a dolog – ezek sohasem fognak fegyelmezett csapatokat megverni, amíg azok összetartanak és élelmezhetők –, hanem az ország kultiválatlan voltán, azon, hogy lehetetlenség a városokon kívül bármit is meghódítani és akár a városokból is utánpótlást szerezni, azon, hogy a hadsereget szükségképp szét kell szórni igen sok kis őrállomásra, amelyek végül mégsem elegendők a szabályos összeköttetés fenntartására a meghódított városok között, és amelyeket nem lehet élelmezni, hacsak a haderő nagyobbik részét nem küldik a készlet-szállítmányok kíséretére egy úttalan országon át, mór csatározók állandóan fel-felbukkanó rajai közepette. Jól ismert, hogy afrikai hódításuk első öt-hat évében mit jelentett a franciáknak akár csak Blida vagy Medea élelmezése, a parttól távolabb eső állomáshelyekről nem is szólva. Amilyen gyorsan európai hadseregek az ottani klímában leromlanak, egy hat vagy tizenkét hónapos efféle háború nem lesz tréfa olyan országnak, mint Spanyolország.

A támadás első célpontja, ha a háború folytatódik, természetesen Tanger lesz. Az út Tetuánból Tangerba egy hegyszoroson át, majd lefelé egy folyó völgyében vezet. Belterületi munka az egész – nincsenek a közelben gőzösök készleteket szállítani, nincsenek utak. A távolság mintegy 26 mérföld. Mennyi idejébe kerül O'Donnell tábornagynak, hogy megtegye ezt a távolságot, és hány embert kell Tetuánban hátrahagynia? Hír szerint azt mondta, hogy 20 000 ember kell a város tartásához, de ez nyilván erős túlzás. 10 000 ember a városban és egy helyi dandár elsáncolt táborban San Martínnál, ennyivel megvolna a hely kellő biztonsága; ekkora erő mindig elegendő létszámban harcba szállhatna, hogy bármilyen mór támadást szétszórjon. Tangert be lehetne venni bombázással a tenger felől, és a helyőrséget ugyancsak tengeri úton lehetne odajuttatni. Ugyanez a helyzet Larache, Szaleh, Mogador esetében. De ha a spanyolok ilymódon akartak eljárni, mire való volt a hosszú menetelés Tetuánba? Annyi bizonyos: a spanyoloknak hadviselés terén még sokat kell tanulniok, amíg Marokkót békére kényszeríthetik, ha Marokkó egy évig kitart.

The Moorish War

A megírás ideje: 1860 február eleje

A megjelenés helye: „New York Daily Tribune", 1860 március 17. (5896.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Szavoja, Nizza és a Rajna[504]

Savoyen, Nizza und der Rhein

A megírás ideje: 1860 február

A megjelenés helye: külön brosúrában, Berlin 1860

Eredeti nyelve: német

Jelzés: „A Pó és a Rajna" szerzőjétől

I

Immár egy esztendeje, hogy a közönség előtt a bonapartista–piemonti–orosz összeesküvés kezdett kirajzolódni. Először az újévi beszéd[94], majd az „itáliai Iphigeneia" összeboronálása[505], aztán Itália feljajdulása[104], végül Gorcsakovnak az a vallomása, hogy Louis-Napoléonnal szemben *írásbeli kötelezettségeket* vállalt.[506] Közben fegyverkezések, csapatvonulások, fenyegetődzések, közvetítési kísérletek. Akkor, az első pillanatban, az az ösztönös érzés cikázott végig egész Németországon: itt nem Itáliáról van szó, hanem a saját bőrünkről. A Ticinónál kezdődik, a Rajnánál végződik. Minden bonapartista háború végcélja csakis Franciaország „természetes határának", a Rajna-határnak a visszahódítása lehet.

Ám a német sajtónak az a része, amelyet a legerősebben megrémített a Rajnára mint természetes határra irányuló leplezett francia igény, – ugyanez a része, élén az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-gal, ugyanolyan erős fanatizmussal szállt síkra a felső-itáliai osztrák uralom mellett azzal az ürüggyel, hogy a Mincio és az Alsó-Pó Németország természetes határa Itáliával. Az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nál működő Orges úr egész stratégiai gépezetét mozgásba hozta annak bebizonyítása végett, hogy Németország a Pó és a Mincio nélkül elvész, hogy az itáliai osztrák uralom feladása árulás Németországgal szemben.

Ez visszájára fordította a dolgot. Itt éppoly nyilvánvaló volt, hogy a Rajnával való fenyegetődzés csak ürügy, hogy az itáliai osztrák erőszakuralom fenntartása a cél. A Rajnával való fenyegetődzéssel csak rá akarták bírni Németországot, hogy szolidárisan közbelépjen Észak-Itáliának Ausztria általi leigázása mellett. Ezt azután még tetézte az a nevetséges ellentmondás, hogy ugyanazt az elméletet a Pónál védelmezik és a Rajnánál elítélik.

Akkoriban e sorok szerzője írt egy munkát, amelyet *„A Pó és a Rajna"* címmel tett közzé.* Ez a brosúra éppen a nemzeti mozgalom érdekében tiltakozott a Mincio-határ elmélete ellen; hadtudományi érvekkel igyekezett kimutatni, hogy Németországnak nincs szüksége védelméhez Itália egyet-

* *V. ö. 237–277. old. – Szerk.*

len darabjára sem, és hogy Franciaország, ha csupán katonai okok érvényesülnének, kétségtelenül sokkal inkább támaszthat igényt a Rajnára, mint Németország a Mincióra. Egyszóval, igyekezett a németeknek lehetővé tenni, hogy tiszta kézzel induljanak a várható harcba.

Hogy ez mennyiben sikerült e brosúrának, azt döntsék el mások. Nincs tudomásunk egyetlen olyan kísérletről sem, hogy az ott közölt fejtegetést tudományosan megdöntsék. Az augsburgi „Allgemeine Zeitung", amely ellen a brosúra elsősorban irányult, megígérte, hogy egy önálló cikkben foglalkozik majd vele, de ehelyett három idegen cikket közölt az „Ostdeutsche Post"-ból[507], ezeknek a kritikája pedig arra szorítkozott, hogy a szerzőt „kisnémetnek" nyilvánítsa, mert Itáliát fel akarja adni. Mindenesetre azóta az augsburgi „Allgemeine Zeitung" tudomásunk szerint többé nem tett említést a Mincio-határ elméletéről.

Közben az a kísérlet, hogy Németországot szolidárissá tegyék Ausztria itáliai uralmával és politikájával, kapóra jött az északnémet gothai filiszteréknek[280] ahhoz, hogy a nemzeti mozgalom ellen fellépjenek. Az eredeti mozgalom valóban nemzeti volt, sokkal nemzetibb, mint az összes Schiller-ünnepségek[508] Arhangelszktól San Franciscóig; természetadta módon, ösztönösen, közvetlenül keletkezett. Hogy Ausztriának igaza van-e vagy nincs igaza Itáliában, hogy Itáliának van-e igénye függetlenségre, hogy a Mincio-vonal szükséges-e vagy sem – mindez egyelőre közömbös volt a mozgalomnak. Egy közülünk valót támadás ért, mégpedig egy harmadik részéről, akinek Itáliához semmi köze nem volt, de annál több érdeke fűződött a Rajna balpartjának meghódításához, – és vele szemben – Louis-Napoléonnal szemben, az első francia császárság hagyományaival szemben – mindnyájunknak össze kell fognunk. Ezt érezte a népi ösztön, és igaza volt.

Ám a gothai-liberális filiszterek már évek óta egyáltalán nem tekintették többé Német-Ausztriát „közülünk valónak". Kapóra jött nekik a háború, mert az gyengíthette Ausztriát és ezzel végre lehetővé tehette a kisnémet[330] vagy nagyporosz császárság megnyitását. Velük szövetkezett az északnémet vulgáris demokrácia tömege, amely arra spekulált, hogy Louis-Napoléon majd szétrombolja Ausztriát és aztán megengedi nekik, hogy egész Németországot porosz uralom alatt egyesítsék; vele szövetkezett a franciaországi és a svájci német emigráció egy csekély része, amely elég szemérmetlen volt ahhoz, hogy nyíltan szövetkezzék a bonapartizmussal. A legerősebbik szövetséges azonban – mondjuk ki nyíltan – a német nyárspolgárság gyávasága volt, amely sohasem mer szembenézni a veszéllyel, amely egy évnyi haladék kikunyerálása kedvéért cserbenhagyja hűséges szövetségeseit, hogy utána, nélkülük, annál biztosabb legyen saját vereségében. Ezzel a gyáva-

sággal karöltve járt az ismert nagyokosság, amelynek mindig ezer ürügye van arra, hogy miért nem szabad semmi áron sem cselekedni, és miért kell annál többet beszélni; amely mindenben kételkedik, kivéve ezeket az ürügyeket; ugyanaz a nagyokosság, amely ujjongva fogadta a Rajna balpartját Franciaországnak átengedő bázeli békét[143], amely csendben a kezét dörzsölte, amikor az osztrákokat Ulmnál[509] és Austerlitznél megverték; ugyanaz a nagyokosság, amely sohasem látja a maga Jénájának közeledtét, s amelynek székhelye Berlin.

Ez a szövetség győzött; Németország cserbenhagyta Ausztriát. Ezalatt az osztrák hadsereg a lombardiai síkságon olyan hősiesen verekedett, hogy az bámulatba ejtette ellenfeleit és csodálatra késztette a világot – csak a gothaiakat és uszályukat nem. Semmiféle gyakorlótéri sulykolás, semmiféle sivár helyőrségi szolgálat, semmiféle káplári pálca nem ölhette ki belőlük a németek elpusztíthatatlan verekedhetnékjét. A szorító öltözék és a nehéz málha ellenére ezek a fiatal csapatok, amelyek sohasem voltak tűzben, veteránok módjára tartottak ki a harcedzett, könnyű öltözékű és könnyű felszerelésű franciákkal szemben, s az osztrák hadvezetésnek csakis a legeslegnagyobb tehetségtelenséggel és egyenetlenséggel sikerült ilyen csapatokat megveretni. És milyen vereség volt ez? Semmi zsákmány, semmi zászló, jóformán semmi löveg, jóformán semmi fogoly – az egyetlen elhódított zászlót a csatatéren halomnyi hulla alatt *találták*, és a sebesülés nélküli foglyok olasz vagy magyar dezertőrök voltak. Az osztrák hadsereget a közlegénytől az őrnagyig dicsőség övezte – és ez a dicsőség szinte kizárólag a *német* osztrákokat illeti meg. Az olaszok hasznavehetetlenek voltak és többségüket eltávolították, a magyarok tömegestől átálltak vagy nagyon megbízhatatlanok voltak, a horvátok ebben a hadjáratban határozottan rosszabbul küzdöttek, mint máskor.* A német-osztrákok teljes joggal tulajdoníthatják maguknak ezt a dicsőséget; hiszen a rossz vezetés szégyene is elsősorban őket éri.

Hamisítatlan ó-osztrák vezetés volt ez. Amit Gyulay tehetségtelensége egymaga nem tudott véghezvinni, azt véghezvitte a parancsnoklás egységének hiánya, amit a kamarilla, valamint Ferenc József jelenléte biztosított. Gyulay betört a Lomellinába és nyomban megtorpant, mihelyt a Casale–Alessandria körzetébe ért; az egész támadás elhibázott volt. A franciák háborítatlanul egyesültek a szardíniaiakkal. Hogy tanácstalanságát teljesen ki-

* Lásd az osztrák táborban működő „Times"-tudósító jelentését Solferinóról. Cavrianánál az öreg Nugent táborszernagy, aki mint amatőr ott volt, hasztalanul vetett latba mindent, hogy több hadosztálynyi határőrt előre vigyen. – *Engels jegyzete.*

mutassa, Gyulay parancsot ad Montebello felderítésére, mintha már eleve be akarná bizonyítani, hogy a bizonytalan tapogatódzás és a nehézkes aggályoskodások ó-osztrák szelleme a hadvezetésben még mindig ugyanolyan eleven, *mint a néhai udvari hadtanács*[510] idején. Teljesen átengedi az ellenfélnek a kezdeményezést. Piacenzától Aronáig szétszórja hadseregét, hogy a kedvelt osztrák módra mindent közvetlenül fedezzen. Radetzky hagyományai már tíz év után feledésbe merültek. Amikor az ellenség Palestrónál támad, az osztrák dandárok olyan lassú egymásutánban érkeznek az ütközetbe, hogy az egyiket mindig még a másik megérkezte előtt kiverik állásából. Amikor pedig az ellenség valóban vállalkozik arra a manőverre, amelynek lehetősége adott csak értelmet az egész lomellinai állásnak – vagyis oldalmenetet hajt végre Vercelliből Boffalorába –, amikor végre eljött az alkalom, hogy egy Novara elleni csapással elhárítsák ezt a vakmerő manővert és kiaknázzák az ellenség kedvezőtlen helyzetét, – Gyulay elveszti a fejét és a Ticinón át visszafut, hogy – kerülőúton – keresztbe felálljon a támadó arcvonala elé. E visszavonulás közepette jelenik meg Hess – június 3-án, reggel 4 órakor – a rosatei főhadiszálláson. A Veronában újra feltámadt udvari hadtanácsnak úgy látszik éppen a döntő pillanatban támadtak kételyei Gyulay képességeit illetően. Most hát két fővezér volt. Hess indítványára megállnak az összes oszlopok, amíg Hess meg nem győződik arról, hogy a Novara elleni támadás pillanatát elszalasztották és szabad folyást kell engedni a dolgoknak. Erre viszont majdnem öt óra ment rá, amely időre a csapatok megszakították menetelésüket.* Egyesével, éhesen, kifáradva érkeznek a csapatok 4-e folyamán Magentához; ennek dacára kiválóan és a legnagyobb sikerrel küzdenek, amíg Mac-Mahon a Turbigóból Milánóba való egyenes előnyomulásra szóló parancsa *ellenére* Magenta felé nem fordul és meg nem rohanja az osztrák szárnyat. Közben megérkezik a többi francia hadtest, az osztrákok hadtestei viszont elmaradnak, és a csata elveszett. Az osztrákok visszavonulása olyan lassú, hogy Melegnanónál egyik hadosztályukat két egész francia hadtest támadja meg. Egy dandár hat francia dandárral szemben *több órán át tartja a helységet, s csak akkor hátrál, amikor embereinek* már több mint felét elvesztette. Gyulayt végre leváltják. A sereg Magentától nagy ívben megkerüli Milánót, és futja az idejéből (mennyire nem volt

* Lásd Blakeley kapitánynak, a „Times"-től az osztrák táborba kiküldött első tudósítónak lapjában megjelent kommentárját, amelyben a fenti tényt közli. A darmstadti „Allgemeine Militärzeitung"-ban[511] megtalálható Gyulay védelme, amely az öt órai késedelmet egy szolgálati szempontból nem közölhető és Gyulaytól független eseménnyel indokolja és a csata elvesztését erre az eseményre hárítja. Blakeley azonban már közölte, mi is volt ez az esemény. – *Engels jegyzete.*

itt szó üldözésről!) arra, hogy még a rövidebb húron menetelő ellenség *előtt* érkezzék meg a castiglionei és lonatoi állásba. Ezt az állást, amelyet az osztrákok évek óta a legpontosabban felderítettek, úgy mondták, Ferenc József személyesen választotta ki a csapatai számára. A tény az, hogy már rég belefoglalták az erődnégyszög védelmi rendszerébe és kiváló állást nyújtott egy támadó ellenlökéssel folytatott védelmi ütközet számára. Itt mármost egyesült a sereg a közben odaérkezett vagy addig visszatartott erősítésekkel; de mihelyt az ellenség elérte a Chiese túlsó partját, megint felhangzik a jeladás a visszavonulásra, és a sereg a Mincio mögé húzódik. Alig ér véget ez a hadművelet, az osztrák hadsereg ugyanazon a Mincion át ismét előrenyomul, hogy az ellenségtől most újra elvegye ugyanazt az állást, amelyet az imént önként átengedett neki. Az ordre, contre-ordre, désordre* ilyen összevisszasága folytán a legfelsőbb vezetés iránti bizalmában eléggé megrendülten megy az osztrák hadsereg a solferinoi csatába. Ez rendszertelen mészárlás mindkét fél részéről; legfelsőbb harcászati vezetésről sem a franciáknál, sem az osztrákoknál szó sem volt; mivel az osztrák tábornokoknál nagyobb volt a tehetetlenség, a zűrzavar és a felelősségtől való félelem, a francia dandár- és hadosztályparancsnokoknál pedig nagyobb a biztonság és a franciáknak természetes, Algériában a legteljesebben kifejlődött fölényük volt a szétszórt és falvakban vívott harcban, ez végül előzte az osztrákokat a csatatérről. Ezzel lezárul a hadjárat, s ki örülhetett volna ennek jobban, mint a szegény Orges úr, akinek az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ban agyba-főbe kellett dicsérnie az osztrák legfelsőbb vezetést és racionális hadászati indokokat kellett ráfognia.

Tudniillik Louis-Napoléonnak is elege volt már. A magentai és a solferinoi ösztövér gloire** még mindig több volt, mint amennyit joggal elvárhatott, és a végzetes négy erőd között egyszer mégiscsak elérkezhetett az a pillanat, amikor az osztrákok többé nem hagyják magukat megveretni saját tábornokaiktól. Ráadásul Poroszország mozgósított, és sem a francia rajnai hadsereg, sem Oroszország nem állt hadrakészen. Egyszóval, az Adriai-tengerig szabad Itáliát elejtették; Louis-Napoléon békét kínált, és aláírták a villafrancai okmányt. Franciaország egy hüvelyknyi földet sem szerzett; az átengedett Lombardiát nagylelkűen Piemontnak ajándékozta;[276] háborút viselt egy eszméért; hogyan is gondolt volna a Rajna-határra!

Eközben Közép-Itália ideiglenesen csatlakozott Piemonthoz és a felső-itáliai királyság egyelőre egész tekintélyes hatalom volt.

---

* – rendelet, ellenrendelet, rendetlenség; parancs, ellenparancs, zűrzavar – *Szerk.*

** dicsőség – *Szerk.*

Az eddigi szárazföldi tartományoknak és Szardínia szigetének népessége	4 730 500	lélek
Lombardia Mantova nélkül, körülbelül :	2 651 700	»
Toszkána	1 719 900	»
Parma és Modena	1 090 900	»
Romagna (Bologna, Ferrara, Ravenna és Forli)	1 058 800	»
Összesen (az 1848-as állapot szerint)	11 251 800	lélek.

Az állam területe 1373 német négyzetmérföldről 2684-re nőtt. A felső-itáliai királyság tehát, ha véglegesen konstituálódnék, az első itáliai hatalom lenne. Mellette már nem maradna más, mint

Velence	2 452 900	lélekkel
Nápoly	8 517 600	»
Az Egyházi Állam maradványa	2 235 600	»
Összesen	13 206 100*	lélek,

úgyhogy Felső-Itáliának egymagában majdnem ugyanannyi lenne a népessége, mint az összes többi itáliai országnak együttvéve. Pénzügyi és katonai erejét, valamint lakosainak civilizációját tekintve egy ilyen állam a Spanyolország előtti, tehát közvetlenül Poroszország utáni helyre tarthatna igényt Európában, és Itália többi részének növekvő rokonszenvében bízva ezt feltétlenül meg is követelné.

Csakhogy a bonapartista politika nem ezt akarta. Egységes Itáliát, jelentette ki fennhangon, Franciaország nem tűrhet és nem is tűr el soha. Itália függetlenségén és szabadságán bonapartista protektorátus és a pápa tiszteletbeli elnöksége alatt álló afféle itáliai Rajnai Szövetséget[189] értett, az osztrák hegemóniának franciával való felváltását. Ezzel együtt járt aztán az a jóindulatú szándék, hogy Közép-Itáliában egy etruriai királyságot, egy itáliai Vesztfáliai Királyságot[512] alapítsanak Jérôme Bonaparte utódja számára. Mindezeknek a terveknek véget vetett a felső-itáliai állam konszolidációja. Jérôme Bonaparte junior** a hercegségekben tett körútján semmit sem szerzett magának, még csak *egy* szavazatot sem; a bonapartista Etruria éppoly lehetetlen volt, mint a restauráció, nem maradt más hátra, mint a Piemonthoz való csatlakozás.

Ám ahogy egyre inkább megmutatkozott Észak-Itália egyesítésének elkerülhetetlensége, egyre inkább fény derült arra az „eszmére" is, amelyért

* *Az 1860-as kiadásban*: 13 306 100 – *Szerk.*

** – az ifjabb – *Szerk.*

Franciaország ezúttal hadat viselt. Szavoja és Nizza Franciaországhoz csatolásának eszméje volt ez. Már a háború idején hallatszottak olyan hangok, hogy ez az ára a franciák itáliai intervenciójának. De ezekre ügyet sem vetettek. S vajon nem cáfolta-e meg ezt a villafrancai szerződés? Mindezek ellenére egyszer csak megtudta a világ, hogy a re galantuomo* nemzeti és alkotmányos rezsimje alatt két tartomány idegen uralom alatt senyved – két francia tartomány, könnyes szemét vágyakozva a nagy hazára vetve, amelytől csak a nyers erőszak választja el –, és hogy Louis-Napoléon már nem eresztheti el füle mellett Szavoja és Nizza jajkiáltását.

Most persze kiderült, hogy Nizza és Szavoja volt az ár, amelyért Louis-Napoléon vállalkozott Lombardiának és Velencének Piemonttal való egyesítésére, és hogy – mivel Velencét pillanatnyilag nem lehetett megszerezni – Közép-Itália csatlakozásához való hozzájárulása fejében követelte ezt az árat. Most megkezdődtek a bonapartista ügynökök undorító manőverei Szavojában és Nizzában és a felbérelt párizsi sajtó kiáltozásai, hogy a piemonti kormány ezekben a tartományokban elnyomja a népakaratot, amely fennhangon követeli a Franciaországhoz való csatlakozást; most végre kimondták Párizsban, hogy *az Alpok Franciaország természetes határa, hogy Franciaországnak joga van az Alpokra.*

II

Ha a francia sajtó azt állítja, hogy Szavoja nyelvében és szokásaiban francia, ez legalább annyira helyes, mintha a francia Svájcról, Belgium vallon részéről és a La Manche-csatorna angol–normann szigeteiről állítanák ugyanezt. A szavojai nép délfrancia tájszólást beszél, s a művelt és irodalmi nyelv mindenütt francia. Szavojában annyira nincs szó semmiféle olasz elemről, hogy a francia (vagyis délfrancia, illetve provanszál) népnyelv, ellenkezőleg, még az Alpokon túl Piemontba, a Dora Riparia és a Dora Baltea felső völgyébe is átnyúlik. Ennek ellenére a háború előtt itt jóformán semmi sem utalt arra, hogy a Franciaországhoz való csatlakozással szimpatizálnának, ilyen gondolatokat csak egyesek melengettek itt-ott a szavojai alföldön, amely Franciaországgal némi kereskedelmi érintkezésben áll; a népesség zömének ezek a gondolatok itt ugyanolyan idegenek voltak, mint minden más, Franciaországgal határos, franciául beszélő országban. Egyáltalában különös, hogy azok közül az országok közül, amelyek 1792-től

* – nemes király; gavallér-király (II. Viktor Emánuel) – *Szerk.*

1812-ig Franciaországhoz voltak csatolva, egyik sem érez semmi kedvet arra, hogy ismét a francia sas szárnyai alá kerüljön. Az első francia forradalom gyümölcseit magukévá tették, de az igazgatás szigorú központosításával, a prefektusok garázdálkodásával, a civilizáció Párizsból küldött apostolainak csalhatatlanságával torkig vannak. A júliusi és a februári forradalom által újjáélesztett szimpátiákat a bonapartizmus nyomban ismét elfojtotta. Senkinek sincs kedve Lambessát, Cayenne-t[235], a loi des suspects-t[513] importálni. Ehhez hozzájárul még az is, hogy Franciaország kínai módra elzárkózik szinte minden behozatali kereskedelem elől, ami éppen a határok mentén érződik a leginkább. Az első köztársaság valamennyi határán elnyomott, kiszipolyozott tartományokat, szétdarabolt, minden közös természetes érdektől megfosztott népeket talált, s meghozta nekik a falu népének, a földművelésnek, az iparnak, a kereskedelemnek az emancipációját. A második császárság valamennyi határán nagyobb szabadságba ütközik, mint amekkorát maga nyújthat; Németországban és Itáliában megerősödött nemzeti érzésbe ütközik, a kisebb országokban konszolidált különérdekekbe, amelyek negyvenöt esztendős hallatlanul gyors ipari fejlődés révén megnőttek és minden irányban egybefonódtak a világkereskedelemmel; nem hoz nekik egyebet, mint a római császárkor zsarnokságát, a kereskedelem és az ipar bezárását vámvonalának nagy börtönébe, és legfeljebb még szabad utat a fészkes fenébe.

Minthogy az Alpok fő lánca elválasztja Piemonttól, Szavoja szinte minden szükségletét északról, Genfből és részben Lyonból szerzi be, éppúgy, mint ahogy az alpesi hágóktól délre fekvő Tessin kanton viszont Genovából és Velencéből látja el magát. Ha ez a körülmény indokolhatja is a Piemonttól való leválást, semmiképpen sem indokolhatja a Franciaországhoz való csatlakozást, mert Szavoja kereskedelmi metropolisza Genf; erről, a földrajzi fekvésen kívül, a francia vámtörvényhozás bölcsessége és a francia vámhatóságok akadékoskodása is gondoskodott.

De úgy látszik, hogy a szavojaiaknak a nyelv- és törzsrokonság, valamint az Alpok lánca ellenére sincs a legcsekélyebb kedvük sem arra, hogy a nagy francia anyaország császári intézményeivel boldogíttassák magukat. Megvan bennük az a hagyományos érzés, hogy nem Itália hódította meg Szavoját, hanem Szavoja Piemontot. A kis Alsó-Szavoja köré tömörült az egész tartomány harcos hegyi népecskéje állammá, hogy aztán leereszkedjék az itáliai síkságra és részben hódítással, részben politikával egymásután annektálja Piemontot, Monferratót, Nizzát, a Lomellinát, Szardíniát, Genovát. A dinasztia Torinóban telepedett le és olasszá lett, de Szavoja maradt az állam bölcsője, és a szavojaikereszt ma Észak-Itália címere Nizzától Rimi-

niig és Sondriótól Sienáig. Franciaország meghódította Szavoját az 1792–94-es hadjáratokban és 1814-ig Département du Mont-Blanc-nak nevezték az országot. De 1814-ben semmiképpen sem volt hajlandó francia maradni; az egyetlen kérdés az volt, hogy Svájchoz csatlakozik-e, vagy visszatér a Piemonttal való régi viszonyhoz. Ennek ellenére az alföld a Száz Nap[514] alatt francia maradt, utána visszaadták Piemontnak. A régi történelmi hagyomány idővel természetesen gyengült; Szavoját elhanyagolták, az állam olasz tartományai nagyon is túlsúlyba kerültek; a piemonti politika érdekei mindinkább dél és kelet felé mutattak. Annál furcsább, hogy a népességnek éppen *az* az osztálya ápolt még a leginkább szeparatista törekvéseket, amely pedig a történelmi hagyomány kiváltképpeni hordozójának tüntette fel magát: a régi konzervatív és ultramontán nemesség; ezek a törekvések a Svájchoz való csatlakozásra irányultak, amíg ott a régi oligarchikus patrícius berendezkedések uralkodtak, s csak azóta fordultak úgy látszik más irányba, amióta Svájcban általánosan keresztülvitték a demokráciát; Louis-Napoléon alatt Franciaország elég reakciós és ultramontán lett ahhoz, hogy a szavojai nemesség menedéket lásson benne a forradalmi piemonti politikával szemben.

A helyzet most úgy látszik a következő: Általában nincsen olyan kívánság, hogy Szavoját elválasszák Piemonttól. Az ország felső részében, Maurienne-ban, Tarentaise-ban és Felső-Szavojában a népesség határozottan a status quo* mellett van. Genévois-ban, Faucignyban és Chablais-ban, ha változásnak kellene bekövetkeznie, a Svájchoz való csatlakozást részesítenék előnyben minden más megoldással szemben. Csak itt-ott Alsó-Szavojában, és még inkább az egész ország reakciós nemessége körében nyilvánul meg a Franciaországhoz való csatlakozás kívánsága. Ezek a hangok azonban annyira elszigeteltek, hogy még Chambéryban is a népesség legeslegnagyobb része határozottan szembenáll velük és a reakciós nemesség (lásd Costa de Beauregard nyilatkozatát) nem meri megvallani szimpátiáit.

Ennyit a nemzetiség és a népakarat kérdéséről.

Hogy állunk mármost a katonai kérdéssel? Milyen stratégiai előnyöket nyújt Szavoja birtoklása Piemontnak, s milyeneket nyújtana Franciaországnak? És hogyan érinti a szavojai birtokváltozás a harmadik határállamot, Svájcot?

Bázeltől Briançonig a francia határ nagy, erősen befelé hajló ívet rajzol; Svájcnak jókora darabja és egész Szavoja beékelődik itt francia területbe. Ha meghúzzuk ennek az ívnek a húrját, azt látjuk, hogy a körszeletet szinte pontosan kitölti a francia Svájc és Szavoja. Ha Franciaország határa előre-

* – fennálló állapot – *Szerk.*

tolódnék eddig a húrig, Lauterbourg-tól Fréjusig éppúgy nagyjából egyenes vonalat alkotna, mint Lauterbourg-tól Dunkerque-ig; de ennek a vonalnak a védelem szempontjából egészen más jelentősége volna, mint amannak. Míg az északi határ egészen nyitott, a keleti határ északi részét a Rajna, a délit az Alpok fedeznék. Bázel és a Mont Blanc között persze nem valamilyen terepalakulat jelezné a határvonalat; a „természetes határt" itt inkább a Jura képezné Fort l'Ecluse-ig, onnan pedig az Alpoknak az az elágazása, amely a Mont Blanc-tól az Arve-völgyet délről határolja és ugyancsak Fort l'Ecluse-nél végződik. Ám ha a természetes határ *beugró* homorú ívet alkot, nem tölti be célját, tehát nem is természetes határ többé. S ha kitűnik, hogy ezt a beugró körszeletet, amely határunkat olyan természetellenesen visszaszorítja, ráadásul olyan emberek lakják, akik „nyelvük, szokásaik és civilizációjuk szerint" franciák, vajon nem kell-e itt helyesbíteni a természet által elkövetett hibát, nem kell-e itt csak igazán gyakorlatilag helyreállítani az elméletileg megkövetelt domborúságot vagy legalábbis egyenesvonalúságot, szabad-e a természetes határ túloldalán élő franciákat a lusus naturae-nak* feláldozni?

Hogy az ilyen bonapartista okoskodásoknak van bizonyos jelentőségük, azt bebizonyítja az első császárság, amely annexiót annexióra halmozott, míg véget nem vetettek munkálkodásának; a legtökéletesebb határnak is megvannak a gyenge oldalai, amelyeken javítani és igazítani lehet; és ha nem kell feszélyeznünk magunkat, a végtelenségig folytathatjuk az annektálást. Mindenesetre a fenti okoskodásból kitűnik: ami Szavoja annexiója mellett felhozható, mind nemzetiségi vonatkozásban, mind Franciaország katonai érdekeit illetően, *az a francia Svájcra is érvényes.*

Az Alpok, amelyek a Col di Tendától észak-északnyugati irányban haladnak, a Mont Thabortól – a Piemont, Szavoja és Franciaország közötti határkőtől – általános irányukban észak-északkeletnek fordulnak, hogy a Mont Géant-tól – a Piemont, Szavoja és Svájc közötti határponttól – még inkább keletnek hajoljanak. A Mont Thabortól a Mont Géant-ig tehát az Alpok csak akkor alkothatják Franciaország természetes határát, ha ez a határ a Mont Géant-tól egyenes vonalban továbbhúzódik Bázelig. Más szavakkal: ha Franciaország Szavoja annexióját követeli, *ez magában foglalja a francia Svájc annexiójának követelését.*

Azon az egész szakaszon, amelyen az Alpok fő gerince a két állam mostani határát képezi, csak egy hágón vezet át kiépített út: a Mont Genèvre-en. Ezenkívül a Barcelonette-ból a Stura völgyébe vezető Col d'Argenterán

* – a természet játékának – *Szerk.*

lehet löveggel átkelni, és talán némi fáradsággal még más öszvérutak is járhatóvá tehetők minden fegyvernem számára. Mivel azonban Szavoja és Nizza két-két olyan hágót kínál, amelyen kiépített út vezet át az Alpok fő láncán, minden francia támadó, ha ezek a tartományok még nincsenek a birtokában, meg fogja hódítani legalább az egyiket közülük, mielőtt átkelne az Alpokon. Ehhez járul még az, hogy egy Franciaországból indított támadásnak a Mont Genèvre csak a Torino elleni közvetlen csapásra nyújt lehetőséget, míg a Mont Cenis, és még inkább a Kis Bernát, a két szavojai hágó, szárnyon való működést tesz lehetővé; egy támadó olasz hadseregnek pedig a Mont Genèvre nagy kerülőt tesz szükségessé ahhoz, hogy csapást mérjen Franciaország szívére, míg a Mont Cenis a nagy főútvonal Torinóból Párizsba. Egyetlen hadvezérnek sem fog tehát eszébe jutni, hogy a Mont Genèvre-t másra használja, mint mellékhadoszlopok számára; a nagy hadműveleti vonal mindig Szavoján vezet majd át.

Szavoja birtoklása tehát Franciaországnak mindenekelőtt olyan terepet nyújtana, amelyre egy Itália elleni támadó háborúhoz feltétlenül szüksége van, s amelyet különben előbb meg kellene hódítania. Védekezésben levő itáliai hadsereg persze sohasem fogja Szavoját döntő csatával védeni, de élénk hegyi háborúval és az utak megrongálásával már az Arc és az Isère felső völgyében (amelyeken át húzódik a Mont Cenis és a Bernát útja) némiképpen feltartóztathatja a támadókat, ezután pedig a hágókat elzáró erődökre támaszkodva, bizonyos ideig még tarthatja az Alpok fő láncának északi lejtőjét. Abszolút védelemről itt természetesen éppoly kevéssé lesz szó, mint egyébként is minden hegyi háborúban; a döntő csatát az ellenségnek a síkságra való leereszkedése idejére tartogatják. De valamennyi időt *bizonyosan nyernek*, ami az erőknek a fő ütközetre való összevonása szempontjából döntő lehet, s különösen fontos egy olyan elnyúló és vasutakban szegény országnak, mint Itália, olyan zömök, kitűnő stratégiai vasúthálózattal átszőtt országgal szemben, mint Franciaország; és ezt az időt *bizonyosan elveszítik*, ha Szavoja már a háború előtt Franciaország birtokában van. Itália azonban sohasem fog egyedül hadat viselni Franciaország ellen; ha pedig vannak szövetségesei, lehetséges, hogy a két hadsereg Szavojában már egyensúlyozza egymást. Ennek az lesz a következménye, hogy az Alpok láncának birtokáért folytatott harc elhúzódik; hogy a legrosszabb esetben az itáliaiak bizonyos ideig tartják majd a hegyhát északi lejtőjét, és annak elvesztése után vitássá teszik a franciák számára a déli lejtőt, mert csak az ura egy hegyhátnak, aki mindkét lejtőt birtokában tartja és átkelhet a hegyháton. Hogy ezekután a támadó elég erős és elszánt lesz-e még ahhoz, hogy a védőt a síkságra kövesse, az nagyon is kérdéses.

Az 1792–95-ös szavojai hadjáratok példát mutatnak az ilyen eldöntetlen hegyi háborúra, még ha a tevékenység mindkét oldalon renyhe, bizonytalan és tapogatódzó volt is.

1792 szeptember 21-én nyomult be Montesquiou tábornok Szavojába. Az azt védelmező 10 000 szárd, az akkori idők kedvelt divatja szerint annyira szét volt forgácsolva őrláncba, hogy sehol sem tudott az ellenállásra elegendő erőket egyesíteni. Chambéryt és Montméliant megszállták, és a franciák keresztülvonultak a völgyeken, az Alpok fő láncának lábáig. Maga a hegyhát teljesen a szárdok kezén maradt; s ezek Gordon tábornok parancsnoksága alatt 1793 augusztus 15-én néhány kis ütközet után megint előrenyomultak a franciák ellen, akiket meggyengített az, hogy Lyon ostromára csapatokat kellett küldeniök, és visszavetették őket az Arc- és Isère-völgyből Montmélianba. Itt a megvert hadoszlopok egyesültek tartalékaikkal, Kellermann visszatért Lyonból, nyomban (szeptember 11-én) támadásba ment át és kevés fáradsággal megint visszavetette a szardíniaiakat az alpesi hágókig; itt azonban az ő ereje is kimerült, a hegylánc lábánál meg kellett állnia. Ám 1794-ben az alpesi hadsereg létszámát 75 000 főre emelték s ezekkel a piemontiak csak 40 000 főt, valamint 10 000 főnyi esetleg rendelkezésre álló osztrák tartalékot állíthattak szembe. Ennek ellenére a franciák első támadásai mind a Kis Bernát, mind a Mont Cenis ellen eredménytelenek voltak, míg végül április 23-án a Bernátot, május 14-én pedig a Mont Cenis-t elfoglalták, és ezáltal az egész hegyhátat kezükbe kaparintották.

Tehát három hadjárat kellett ahhoz, hogy a piemontiaktól ezen az oldalon elragadják az Itáliába való bejáratot. Ha manapság lehetetlen volna is, hogy a hadviselés ilyen kis terepen több hadjáraton át, ennyire ne hozzon döntést, mégis az erők bizonyos fokú egyensúlya esetén a franciáknak nehéz lesz, hogy ne csak átkeljenek az alpesi hágókon, hanem ahhoz is elég erősek maradjanak, hogy minden további nélkül leereszkedjenek a síkságra. Ennél többet nem nyújt Szavoja Itáliának; de már ez is elegendő.

Tegyük fel viszont, hogy Szavoját egyesítik Franciaországgal. Mi a helyzet akkor Itáliával? Az Alpok láncának északi lejtője a franciák kezén van, az itáliaiak már csak a délit védhetik, amelynek zárópontjai és állásai felett a magas gerincről uralkodni lehet, vagy legalábbis betekinthetők onnan és többnyire meglehetősen közelről meg is kerülhetők. A hegyi védekezés a végső, leggyengébb és egyúttal a legtöbb veszteséggel járó aktusára korlátozódik. A felderítés lehetősége, amelyet a szavojai hegyi háború nyújt, teljesen elesik. De ez nem minden. Amíg Szavoját *meg kellett hódítani*, Franciaország bizonyos körülmények között beérhette azzal, hogy ezt meg-

tegye, és ezáltal Itáliát passzív védelemre korlátozza; egy eredményt már elért; a csapatokat esetleg másutt jobban tudta felhasználni; Franciaországnak érdeke volt, hogy ezen a hadszíntéren ne vessen be túl sok erőt. Megfordítva, ha Szavoja egyszer már véglegesen francia tartomány, akkor érdemes itt francia módon támadó védelmet folytatni. A passzív védelem egy hadjáratban ugyanannyi emberbe kerülhet, mint Itália megtámadása; hiszen nem is sokkal több csapat kell a támadáshoz, és mégis egészen más eredményekkel kecsegtet!

Az annektálás másnapján francia vezérkari tiszteket látunk majd, amint felszállnak az Arc- és az Isère-völgybe, átkutatják a mellékvölgyeket, megmásszák a hegygerinceket, kikérdezik a legjobb hegyi vezetőket, lépésekkel távolságokat mérnek, emelkedőket vázolnak fel és mindent gondosan feljegyeznek maguknak; mindezt nem turistakedvtelésből, hanem egy látható, valószínűleg már most kész terv szerint végzik. Hamarosan mérnökök és vállalkozók követik őket, és nem telik bele sok idő, a leghozzáférhetetlenebb magashegységben utakat fognak építeni és épületeket emelni, amelyekről sem a helyi lakosok, sem az átutazók nem fogják tudni, mi a rendeltetésük. Nem is tartoznak sem a parasztokra, sem a turistákra, csak az a céljuk, hogy továbbfejlesszék Szavoja természetes stratégiai adottságait.

A Mont Cenis-hágó éppúgy, mint a Mont Genèvre-hágó, Susa felé vezet. Ha mindkettőnek a déli lejtőit megtámadják francia hadoszlopok, a védelmező itáliai osztagok tökéletes harapófogóba kerülnek. Hogy melyik oldalról jön majd a fő támadás, azt nem tudhatják; de annyit már eleve tudnak, hogy ha a franciák a két hágó egyikén átkelnek és Susát elfoglalják, a másik hágót védelmező csapatok el vannak vágva. Ha először a Mont Cenis-n kelnek át, akkor a Mont Genèvre-nél levő csapatok, tüzérségüket, málhájukat és lovaikat veszni hagyva, gyalogösvényeken át mindenesetre még elmenekülhetnek Fenestrelle völgyébe; ha azonban a támadók a Mont Genèvre-en át nyomulnak előre Susáig, a Mont Cenis-nél levő csapatoknak semmi visszavonulási lehetőségük sem marad. Ilyen körülmények között e két hágó védelme pusztán katonai tüntetésre korlátozódik. Mármost a két francia osztag hadműveleti vonala, a Grenoble-ból Briançonba és a Chambéryból Lans-le-Bourg-ba vezető út, nagyjából párhuzamosan halad és csak egy a Mont Thabortól elágazó hegygerinc választja el őket, amelyen sok gyalog- és öszvérút vezet át. Mihelyt a franciák ezen a gerincen keresztutat építenek, amelynek csak négy német mérföld hosszúnak kell lennie, akkor tömegeiket tetszés szerint átdobhatják egyik útról a másikra, a harapófogó még hatékonyabb lesz, és az Alpok vonalának védelme egy Itáliából jövő támadással szemben ezen az oldalon roppant sokat nyer erőben.

Menjünk tovább. Szavojának van egy másik alpesi hágója is, a Kis Szent Bernát. A francia szaktekintélyek közül sokan azt állítják, hogy Napóleon jobban tette volna, ha a Nagy Bernát helyett ezt a hágót használja az Alpokon való átkeléshez. Ez a hágó alacsonyabb, tavasszal tehát hamarabb hómentes és általában könnyebben járható. A hadoszlopok Lyonból és Besançonból legalább olyan könnyűszerrel fordulhatnak Albertville felé, mint Lausanne felé; és mindkét hágó Aostának és Ivreának vezet. Az a puszta tény, hogy vita támadhatott akörül, vajon az egyik vagy a másik hágó volt-e előnyösebb Napóleon céljaira az 1800-as hadjáratban, már egymagában is azt bizonyítja, mennyire fontos ez a Kis Bernát a hadviselés szempontjából. Persze, egészen sajátságos viszonyokat kell előfeltételezni ahhoz, hogy a Kis Bernát a marengoi stratégiai megkerülés[154] megismétlésére szolgálhasson. Most nagyobbak a hadseregek, s ezek magashegységen sohasem vonulhatnak át egyetlenegy oszlopban; aki manapság mindössze 30 000 fővel hajtana végre megkerülést, az esetek többségében saját vesztét készítené elő. Mindez helytálló az első és a második hadjáratra. Ha ellenben valamennyi mindkét fél részéről kitartással viselt háború a legújabb kor erődcsoportjai és elsáncolt táborai révén – ahogy látszik – más, hosszan tartó jelleget ölt, ha egy háborút már nem lehet valóban végigküzdeni, amíg a harcoló felek több hadjáratban lassan ki nem merítették egymást, akkor a hadseregek is végül egyre kisebbek lesznek. Tegyük fel, hogy egy háború a felső-itáliai síkságon több évig ide-oda hullámzott; hogy a franciákat, akik eközben elfoglalták Casalét vagy Alessandriát vagy mindkettőt, visszavetik az Alpok mögé és itt, mindkét félnél eléggé legyengült erőkkel, megáll a harc. Vajon olyan nagy művészet lesz-e akkor is, vasútjainkkal, a most már mindenütt könnyebbé váló tüzérséggel, 30–40 000 főt, sőt még többet a Kis Bernáton át gyorsan Ivreába átdobni? A csapatok Ivreától a síkságon levő szilárd támaszhelyükre vonulhatnak, ahol megtalálják a legszükségesebbet és a helyőrséggel megerősödnek; ha pedig ez nem volna lehetséges, a Torinóba vezető utat és a legközelebbi két hágón át való visszavonulást bizonyosan nem zárhatja el előlük még nagyobb erő sem. Ez a 30–40 000 ember azonban, a helyőrségekkel együtt, ilyenkor már igen tekintélyes erő lenne, és legroszszabb esetben, a legközelebbi ellenséges hadtestek szétverése után, a maga elsáncolt tábora körül a siker minden reményével folytathatná a háborút. Gondoljuk csak meg, hogy a hadseregek mennyire összezsugorodtak már 1814-re, és hogy Napóleon milyen kis erőkkel ért el oly nagy eredményeket abban az esztendőben.

A Bernáton átvezető út, mint mondtuk, az Isère völgyében halad, a Mont Cenis útja pedig az Arc völgyében. Mindkét folyó a Mont Iseranban

ered. Bourg-Saint-Maurice fölött a Bernát-hágóra vezető út elhagyja a folyót és egyenesen a hegynek fordul, míg a völgykatlan (Val de Tignes) jobbra délnek kanyarodik felfelé. Lans-le-Bourg alatt, Termignonnál, egy kisebb mellékvölgy (Val Saint-Barthélemy) torkollik az Arc-völgybe. A Val de Tignes-ből három gyalogösvény vezet át a hegygerincen a Mont Iseran és a Mont Chaffequarré között a Val Saint-Barthélemyba. E három nyereg közül valamelyik minden bizonnyal kiépíthető. Ha itt utat építenek, akkor az előbb említett keresztúttal együtt Szavojának – mint francia határtartománynak – már meglehetősen jól fejlett a stratégiai útrendszere. Szorosan az Alpok fő hegyháta mögött egy út húzódna, amely összeköti a három legfontosabb hágót és lehetővé teszi, hogy két nap alatt a haderők zömét a Bernátról és a Mont Genèvre-ről a Mont Cenis közelébe, négy-öt nap alatt pedig az egyik szárnyról a másikra helyezzék át. Ha ezt a rendszert tovább tökéletesítik egy úttal, amely Moutiers-ból a Pralognan-hágón át Saint-Barthélemyba és Lans-le-Bourg-ba vezet, s egy másikkal, amely Moutiers-ből Saint-Jean-de-Maurienne-ba visz, bajosan lehetne ehhez még bármit is hozzátenni. Már csak az volna fontos, hogy a támogatáshoz – nem az abszolút lezáráshoz – szükséges erődítményeket létesítsenek és Moutiers-t, a főútvonalak csomópontját központi támaszhelyként biztosítsák nagyerejű támadás ellen. Összesen alig huszonöt német mérföldnyi új út építéséről van itt szó.

Ha megcsinálják ezeket a létesítményeket vagy hasonlókat – és hogy a francia vezérkarnak már most kész terve van Szavoja teljes stratégiai kiaknázására, az kétségtelen –, vajon mi lesz akkor az Alpok déli lejtőjének védelmezésével? S milyen nagyszerű haditetteket hajtana végre – védelem esetén – egy új Lecourbe szilárd központi támaszhelyre és kis erődökre támaszkodva, ha ilyen úthálózat biztosítaná mozgékonyságát? Ne mondja senki, hogy hegyi háború mostani nagy hadseregeinkre való tekintettel már nem fordulhat elő. Amíg a hadseregek valóban nagyok, és amíg az egyik félnek döntő fölénye van, ez eléggé megállja a helyét. De a hadseregeket kicsire koptatják majd a modern erődök és nem egy eset következik majd be, amikor a fölény helyébe erőegyensúly lép. Persze senki nem megy a hegyekbe, ha nem muszáj, de Párizsból Itáliába és Itáliából Párizsba mindig Szavoján vagy a Wallison át vezet majd az út.

Foglaljuk össze. Földrajzi helyzeténél és kiváltképpen alpesi hágóinál fogva Szavoja mint francia tartomány lehetővé tenné egy csak némi fölényben levő francia hadseregnek, hogy birtokába vegye az Alpok itáliai lejtőjét, portyákat indítson a völgyekbe és jóval nagyobb jelentőségre tegyen szert, mint amekkora haderői szerint megilletné. A hadszíntér némi előkészítése

révén pedig a francia hadsereg olyan kedvező helyzetbe kerülne, hogy ha az erők egyébként teljes egyensúlyban vannak, nyomban fölénybe kerülne ellenfelével szemben; ráadásul a Kis Bernát az itáliaiakat arra kényszerítené, hogy nagy távolságra vezéreljenek ki csapatokat, a franciáknak viszont, bizonyos körülmények között alkalmat ad döntőbb támadó csapásokra.

Szavoja, Franciaország kezében, Itáliával szemben *kizárólag a támadás szerszáma.*

S hogyan állunk Svájc érdekeivel?

A jelenlegi helyzetben Svájcot bármelyik szomszédja csakis frontálisan támadhatja meg. Dél-Németországot itt Ausztria nélkül az egyik és Ausztriát egy másik szomszédnak vesszük, hiszen épp az imént láttuk, hogy a kettő nem mindig halad szükségszerűen együtt. Dél-Németország csak a Bázel–Konstanz-vonalon támadhat, Ausztria csak a Rheineck–Münster-vonalon, Itália a Poschiavo–Genf-vonalon és Franciaország a Genf–Bázel-vonalon. A svájci hadseregnek mindenütt merőlegesen az arcvonala mögött van a visszavonulási vonala; semleges határterülete mindenütt többé-kevésbé fedezi szárnyait. Stratégiai megkerülést tehát nem lehet már a harc kezdete *előtt* megindítani, amíg csak egy szomszédja támadja meg Svájcot. Csakis Ausztriának vannak szárnyelőnyei Graubündennél, de a svájciak amúgy is semmi körülmények között sem Graubündenben bocsátkoznának döntő harcba az osztrák támadás ellen, hanem messzebb északnyugaton, az Alpok előhegységében. Ausztria lemondása Lombardiáról jelentősen növelte Svájcnak ezt az előnyét; egy évvel ezelőttig Ausztriának mindenesetre megvoltak az eszközei arra, hogy koncentrikus támadást intézzen Délnyugat-Svájc ellen, ami a magas hegyekben erőfölény esetén korántsem mindig elvetendő. Ám az ilyen támadás hatása mégis csak Graubündenre, Ticinóra, Urira és Glarusra korlátozódott volna, tehát az ország legritkább népességű és legszegényebb részére, és már előfeltételezte volna az ellenséges erők nagyfokú szétforgácsoltságát, ha a támadás Itáliából a Gotthardon át megy. A szomszédok jelenlegi kedvező eloszlása többet ér Svájcnak, mint az európai semlegességgaranciák. Megadja neki az esélyt, hogy egyetlenegy szomszédjának a támadása esetén a védekezést a lehető leghosszabbra kinyújtsa, és ilyen kis ország végeredményben másra nem is számíthat.

Attól a pillanattól kezdve, amikor Szavoja franciává válik vagy csak francia csapatok megszállása alá kerül, szó sem lehet többé arról, hogy védeni tudják az egész francia Svájcot a Berni Jurától az Alsó-Wallisig. Genf már most 24 órán belül francia támaszponttá tehető; a Jura megkerülhető, éppúgy, mint a Zihl, a Neuchâteli-tó és a Bieli-tó vonala; a franciák, ahe-

lyett, hogy a szurdokokban verekednének s aztán a két tó közötti keskeny úton és a nagy mocsáron átkelnének, kényelmesen körbemenetelnek a Waadt gazdag dombvidékén át, és a komoly ellenállásra alkalmas első állás egybeesik azzal, amelyben fel kell venni az első nagy ütközetet, a Bern előtti állással a Saane és a Sense mögött; mert egy Szavojából Villeneuve-ön és Veveyn át érkező átkaroló oszlop hiábavalóvá tesz minden ellenállást a Waadtban.

Eddig Svájc első védelmi vonala Franciaországgal szemben a Jura; kitűnő vidék ez gyakorlatlan, a terepet ismerő és a népesség által támogatott milíciák számára. De komolyan nem védhető, már az erősen zegzugos határvonal miatt sem, mely párhuzamos hegyhátait gyakran keresztbe átvágja. A második, fontosabb vonal a Neuchâteli-tót és a Bieli-tót összekötő és a Bieli-tóból az Aaréba ömlő Zihl vonala. Ezt a vonalat jobbra az Aare alsó folyása folytatja, balra pedig az Orbe, amely Yverdonnál a Neuchâteli-tó felső végébe torkollik. A Zihl a tavak között csak fél mérföld és a Bieli-tótól az Aaréig csak egy mérföld hosszú. Az állás tulajdonképpeni arcvonala a tavak között fekszik és még erősíti a lapályban fekvő nagy mocsár is, amely a Neuchâteli-tótól Aarbergig húzódik és csak a főúton járható. Ennek az arcvonalnak a jobbszárnyon, Bürenen át való megkerülése meghiúsítható az Aarbergnél összevont tartalékokkal; egy távolabb nyúló átkarolásnak előfeltétele az, hogy hidat verjenek az Aarén, és könnyen veszélybe sodorja összeköttetéseit. Balról való megkerülés csak a Waadton át lehetséges és egymás után feltartóztatható az Orbe-nál, a Mentue-nál és a Broye-nál. Ez az ellenállás nem bénítható meg a Genfi-tó mentén, Fribourg felé való megkerüléssel, mert a Neuchâteli-tó mentén visszavonuló svájciak mindig megtartják az odavezető rövidebb utat. Noha így a Zihlnél levő állás csak különleges körülmények között alkalmas döntő ütközetre, csak akkor, ha az ellenség nagy hibákat követ el, de mégis megadja mindazt, amit Svájc tőle kívánhat: alkalmat nyújt az ellenség feltartóztatására és kiváltképpen Délnyugat-Svájc kontingenseinek bevonására.

De mihelyt Szavoja az ellenség kezén van, egy Saint-Gingolphból Villeneuve-ön és Châtel-Saint-Denis-n át előnyomuló hadoszlop a Waadtban minden ellenállást hasztalanná tesz, mert már Veveynél alig két mérföldnyivel van messzebbre Fribourg-tól, mint az Orbe-nál álló svájciak, tehát elvághatja visszavonulásukat. Saint-Gingolphtól Fribourg-ig körülbelül tizenkét mérföldnyi az út; Fribourg egynapi menetre fekszik a tavak közötti Zihl-állás balszárnya mögött és három mérföldre Peterlingentől (Payernetől), ahol a Waadton keresztülvonuló francia hadoszlopok kapcsolatot teremthetnek a szavojai hadoszloppal. A támadó tehát, ha Szavoja a rendel-

kezésére áll, három-négy nap alatt elvághatja a Wallis összeköttetését a Rhône-völgyön át, elfoglalhatja Genfet, Waadtot és Fribourg-t a Saanéig és a főerővel a hátába kerülhet a Zihl-állásnak, miáltal Bázel, Solothurn, a Berni Jura és Neuchâtel a kezébe hullik. És ezek nem zordon magashegyvidékek, hanem éppen a leggazdagabb és iparilag legfejlettebb kantonjai Svájcnak.

Svájc olyannyira érezte a Szavoja részéről ránehezedő stratégiai nyomást, hogy 1814-ben kieszközölte az északi rész ismeretes semlegesítését és 1816-ban szerződésileg olyan értelmű ígéretet csikart ki Szardíniától, hogy az Chablais-t, Faucignyt és Genévois-t soha nem engedi át más hatalomnak, mint magának Svájcnak. Louis-Napoléon is mindenütt azt hírreszlelteti, hogy csak Szavoja déli részét kívánja; Chablais, Faucigny és Genévoisnak az Usses patakig terjedő része Svájcot illeti. Mivel ajándékért ajándék jár, a „Times" szerint felhasználja Vogt urat arra, hogy a svájci országos képviseletnél titokban kipuhatolja, vajon nem volnának-e hajlandók ennek fejében a Simplon-út szabad használatát engedélyezni neki. Ez az első utalás arra, hogy a Simplon is egyik természetes határköve Franciaországnak, mint ahogy az első császárság idején valóban az is volt.

Tegyük fel, hogy Svájc egy új kantonnal, Észak-Szavojával gyarapszik. A határt az a hegygerinc képezné, amely a Kis Bernát és a Mont Blanc között a hegység főtömbjétől elválva a Rhône-szoros (Fort l'Ecluse) felé húzódik, látszólag tehát egészen „természetes" lenne. Csakhogy ezen a hegygerincen az Isère- és a Rhône-völgyből a következő utak vezetnek át: 1. Seysselből Genfbe; 2. Annecyból Genfbe; 3. Annecyból Bonneville-be; 4. Albertville-ből Sallanches-ba. Mind Bonneville-ből, mind Sallanchesból az Arve-völgy északi hegygerincén át utak vezetnek Thononba. Az ország tehát a Genfi-tó déli partján fekvő Thonon ellen irányított támadás előtt teljesen nyitva áll, és mivel a távolság Seysselből vagy Albertvilleből Thononig nem haladja meg a tizenöt mérföldet, Észak-Szavoja birtoklása a svájci védelemnek legfeljebb öt nap időnyereséget jelentene. Minthogy azonban nem lehet arra gondolni, hogy ezt az új kantont más csapatok védjék, mint népfelkelők, a támadó hadoszlop éppúgy mehet Genfből közvetlenül Thononnak – öt mérföldnyire –, s ott már csak mintegy négy mérföldnyire van Saint-Gingolphtól. Ebben az esetben tehát Észak-Szavoja csak három napi haladékot hoz Svájcnak. Ezenkívül csupán arra szolgálhat, hogy a svájci véderőket szétforgácsolja. Egy Franciaországból megtámadott svájci hadsereg visszavonulási útja nyilvánvalóan Bernen át az alföldön keresztül vezet; ha lehetséges, az Aare mentén Zürich felé, ha pedig nem, akkor Luzern felé, s mindkét helyről a Felső-Rajna völgyébe.

A hadseregnek tehát nem szabad olyan messze délre felállnia, hogy ezekről a vonalakról eltéríthessék és a magashegységbe szoríthassák. Mint láttuk, a Waadt még könnyen beilleszthető a svájci védelmi rendszerbe; Észak-Szavoja, valamint a szavojai semlegesség megszűntével megnyíló Wallis bizonyosan nem. Tudjuk azonban, hogy egy fenyegetett szövetségi államban, amelyet milíciák védelmeznek, mindenki azt akarja, hogy a saját házáját védjék. Tudjuk, hogy a csapatok morogni, a nemzeti tanács tagjai kiabálni fognak, ha ellenállás nélkül prédául odadobnak egész városokat és kantonokat, s méghozzá egy új kantont, amelyet Svájc éppen a védelméhez kapott! Magában a vezérkarban mindenki oda akar hatni, hogy az ő vidékét különösen erősen védjék, és egy milíciahadseregben, amelyben a fegyelem a békebeli kedélyes ivászatok folyományaként a legjobb esetben is elég laza, mindezek a befolyások eléggé megnehezítik a parancsnoknak a csapatok összefogását. Fogadni lehet, hogy tíz eset közül kilencben a parancsnok gyengének bizonyul vagy engedni kénytelen, és hogy Észak-Szavoját megszállják csapatokkal, amelyek a védelemnek semmit nem használhatnak, de mindenképpen megszenvedik a visszavonulást és részben a Wallisba vetődnek, ahol aztán nézhetik, hogy a Gemmin vagy a Furkán át hogyan jutnak el megint a főserehez.

Svájc számára az egyetlen biztosíték az, ha Észak-Szavoja nem tartozik sem hozzá, sem pedig Franciaországhoz; ebben az esetben e két állam háborújában csakugyan semleges és valóban fedezi Svájcot. De ha Svájchoz tartozik, ez nem sokkal jobb Svájcnak, mint ha Franciaországhoz tartoznék. Értéke három, legfeljebb öt nap időnyerés, de ennek legnagyobb része később, a Waadt védelménél megint elvész. Mit ér ez ahhoz a bizonyossághoz képest, hogy Svájc minden körülmények között *csak* Bázel és a Genfi-tó között támadható meg?

Észak-Szavoja Svájc számára danaosz-ajándék[515]; sőt, mi több: ez az ajándék fenyegetést foglal magában. Franciaország az előfeltételezett esetben katonailag az egész francia Svájc felett uralkodik és annak minden csak félig-meddig is komoly védelmét lehetetlenné teszi. Dél-Szavoja annektálása Franciaország által *nyomban a francia Svájc bekebelezésének követelését támasztja.*

III

Nizza grófság tudvalevően a Tengeri-Alpok lábánál fekszik és a genovai tartománnyal való határa egy mérföldnyire keletre Onegliától, Cervónál éri el a tengert. Nyugati fele provanszál, keleti, Royán túli fele olasz dialektust

beszél. A Var mentén fekvő néhány falu kivételével azonban mindenütt az olasz az irodalmi nyelv, csak Nizza városában ellensúlyozza a nagy idegenbeáramlás következtében a francia.

A nemzetiségi kérdés helyes tárgyalása kedvéért egy pillanatra ki kell térnünk a nyugati Alpok nyelvviszonyaira.

Mindenütt, ahol az olasz az Alpokban más nyelvekkel összeütközik, a gyengébb félnek bizonyult. Egyetlenegy ponton sem nyomul át az alpesi hegyláncon; Graubünden és Tirol román dialektusai teljesen függetlenek az olasztól. Ezzel szemben valamennyi szomszédos nyelv területet hódított el tőle az Alpoktól délre. Udine velencei tartomány nyugati hegyi kerületeiben krajnai szlovén nyelvet beszélnek. Tirolban a német elem uralkodik az egész déli lejtőn és az egész felső Adige-völgyben; délebbre, olasz terület közepén található a sette comuni és a tredici comuni[516] német nyelvszigete; a Gries déli lábánál, mind a ticinoi Val di Cavergnóban, mind a piemonti Val Formazzában, a Val di Vedro felső részén a Simplon lábánál, végül a Monte Rosa egész délkeleti lejtőjén, a Val de Lysben, a Val Sesia felső részében és a Val Anzascában németül beszélnek. A Val de Lystől kezdődik a francia nyelvhatár, amely az egész aostai völgyet és a Cotti-Alpok keleti lejtőjét a Mont Cenis-től kezdve átfogja, úgyhogy rendszerint a felső Pó-medence összes folyóinak forrásvidékét odaszámítják. Rendszerint úgy veszik, hogy ennek határa Demontétól (a Stura mentén), a Col di Tendától kissé nyugatra, a Royáig megy, majd azt követi a tengerig.

A német vagy a szláv és az olasz népnyelv közötti határt illetően nem lehet kétség. De más a helyzet, amikor két román nyelv találkozik, mégpedig nem az olasz irodalmi nyelv, il vero toscano*, és nem a művelt északfrancia, hanem az olasznak a piemonti dialektusa és a trubadúroknak az ezernyi elromlott tájszólássá süllyedt délfrancia nyelve, amelyet rövidség kedvéért a pontatlan, de közismert kifejezéssel provanszálnak nevezünk. Aki valaha csak felületesen is foglalkozott a román nyelvek összehasonlító nyelvtanával vagy a provanszál irodalommal, annak Lombardiában és Piemontban feltétlenül nyomban feltűnik a népnyelvnek a provanszállal való nagy hasonlatossága. A lombardiaiban, igaz, ez a hasonlatosság csak a nyelvjárás külső megjelenésére szorítkozik: a hímnemű magánhangzói végződések elhagyása, míg a nőneműek az egyes számban megmaradnak, valamint a legtöbb magánhangzói végződésnek az igeragozásban való elhagyása provanszál csengést ad neki, míg másfelől a nazális *n*, az *u*-nek és az *oeu*-nek a kiejtése az északfranciára emlékeztetnek. De a szóképzés és a hangtan lényegében olasz,

* – az igazi toszkánai – *Szerk.*

s ahol előfordulnak eltérések, ezek furcsamód gyakran, akárcsak a rétoromán[517] is, a portugálra emlékeztetnek.* A piemonti dialektus alapvonásaiban meglehetősen egyezik a lombardiaival, de már jobban közeledik a provanszálhoz, és a Cotti- meg a Tengeri-Alpokban kétségtelenül annyira közel kerül hozzá, hogy nehéz lesz közöttük pontos határt vonni.** Ráadásul a legfőbb délfrancia tájszólás nem áll sokkal közelebb az északfrancia irodalmi nyelvhez, mint maga a piemonti. Itt tehát a népnyelv kevéssé dönthet a nemzetiség felől; provanszálul beszélő alpesi paraszt éppoly könnyen tanul meg olaszul, mint franciául, és az egyikre éppoly ritkán van szüksége, mint a másikra; egészen jól érti a piemontit, amellyel elég messze eljut. Ha viszont támpontot kell találni, azt csak az irodalmi nyelv adhatja, és ez kétségtelenül egész Piemontban és Nizzában olasz – az egyetlen kivétel talán Aosta völgye és a valdensek völgyei, ahol helyenként a francia irodalmi nyelv uralkodik.

Az a törekvés, hogy Nizzát francia nemzetiségűnek nyilvánítsák egy provanszál tájszólás alapján, amely emellett csak a fél tartományban terjedt el, tehát eleve értelmetlenség. S még nagyobb értelmetlenségnek mutatkozik ez, ha meggondoljuk, hogy a provanszál nyelv a Pireneusokon túlra is kiterjed, átfogja Aragóniát, Katalóniát és Valenciát és ezekben a spanyol tartományokban, némi kasztíliai hangzás ellenére, nemcsak egészében véve jóval tisztábban maradt fenn, mint bárhol Franciaországban, hanem még írott nyelvként is fennmaradt a népi irodalomban. Mi lesz Spanyolországból, ha Louis Bonaparte legközelebb erre a három országrészre is igényt támaszt mint francia nemzeti területre?

---

* Lat. *clavis*, ol. *chiave*, portug. *chave*, lombard. *ciàu* (ejtsd: csáu) = kulcs. Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" veronai tudósításában a múlt nyáron (lásd: Jelentések az osztrák főhadiszállásról) azt olvashattuk, hogy ott az emberek az utcán „csau, csau"-t kiáltanak egymásnak. Ez a bölcs lap, amely egyáltalában kedveli a nyelvi baklövéseket, nyilván zavarban volt e „csau, csau" kulcsát illetően. A szó így hangzik: *s-ciau* (scsau), és analóg lombardiai formája a *schiavo* = rabszolga, szolga szónak, mint ahogy nálunk is köszönnek így: „szolgája, alázatos szolgája" stb. – A lombardiai nyelv valóban provanszál formái közül csak kettő jut eszünkbe: a múltidejű nőnemű melléknévi igenév *-da* végződése (*amà, amada*) és a jelenidő első személyének *i* végződése (*ami* = szeretek, *saludi* = köszönök). – *Engels jegyzete.*

** Az olasz és a provanszál dialektus döntő ismérveinek tekinthetők: 1. az *l* olasz magánhangzósítása mássalhangzók után (*fiore, più, bianco*), ami a provanszáltól idegen, 2. a főnevek többesszámának a latin nominativusból való képzése (*donne, cappelli*). A provanszálban és az ó-franciában a középkorban szintén megvolt ugyan ez a képzés a nominativusra, az összes többi esetet viszont a latin accusativusból (*-s* végződés) származtatták. Valamennyi modern provanszál dialektusban viszont, tudomásunk szerint, csak az utóbbi forma van meg. Mindazonáltal a határon kétségesnek tűnhetik, hogy a fennmaradt nominativus-forma az olaszból vagy a provanszálból származik-e. – *Engels jegyzete.*

Franciaország iránt szimpátiát ébreszteni Nizza grófságban még nehezebbnek látszik, mint Szavojában. A vidékről nem hallani semmit, a városban az összes kísérletek még csúfosabban megbuknak, mint Chambéryban, noha sokkal könnyebb ezen a tengeri fürdőhelyen egy csomó bonapartistát összegyűjteni. A nizzai Garibaldiból franciát csinálni – ez valóban nem rossz ötlet.

Ha Szavoja rendkívül fontos Piemont védelme szempontjából, Nizza még sokkal inkább az. Nizzából három út vezet Itáliába: a Corniche, amely a tengerpart mentén Genovába visz, az az út, amely a Col di Naván át Onegliából a Tanaro völgyébe, Cevába vezet, és az, amely a Col di Tendán át Cuneóba (Coniba) vezet. Az első utat végül elzárja ugyan Genova, de egy előnyomuló hadoszlopnak már Albengánál majd Savonánál is alkalmat nyújt arra, hogy jól kiépített utakon keljen át az Appennineken, és ezenkívül egy csomó öszvérutat és gyalogösvényt kínál a hegységen át; hogy ezek háborúban hogyan hasznosíthatók, ezt 1796-ban megmutatta Napóleon. A harmadik, a Col di Tendán átmenő út Nizza számára ugyanaz, mint a Mont Cenis Szavoja számára; közvetlenül Torinóba vezet, de kevés vagy semmiféle szárnyelőnyt nem nyújt. A középső, a Col di Naván átmenő út viszont egyenesen Alessandriába visz, és ezért ugyanolyan a hatása délen, mint a Kis Bernátnak északon, csak jóval közvetlenebbül és sokkal kevésbé körülményesen. Még az az előnye is megvan, hogy elég közel fekszik a tengerparti úthoz, s így támadásoknál jelentékeny segítséget kaphat onnan. A Nava-úton előnyomuló hadoszlop már Garessiónál ismét összeköttetésbe léphet a tengerparti úton Albengáig előrehaladt oszloppal, mivel az albengai keresztút ide torkollik; Cevát elhagyva az Alessandriába vezető út Carcarén halad át; itt torkollik be a savonai út és ez félúton van Ceva és Savona között. Ceva, Savona és Oneglia között azonban magashegyek vannak, amelyekben a védelem nem tarthatja magát. Ráadásul a Col di Nava északi lejtője a Tanaro-forrásokkal *nizzai területen* fekszik, tehát a hágó eleve azé, aki a háború *előtt* Nizzát birtokolta.

Egy francia hadsereg, amelynek Nizza már a háború kitörése előtt rendelkezésére állt, az Alessandriától nyugatra előretolt minden itáliai egység szárnyát, hátát és összeköttetéseit fenyegeti onnan. Ezek szerint Nizza átengedése Franciaországnak, a háború szempontjából azt jelentené, hogy az itáliai haderők gyülekezőhelyét visszavonnák Alessandriához, hogy lemondanának a tulajdonképpeni Piemont védelméről, amely egyáltalában csak Nizzában és Szavojában oldható meg.

A forradalmi háború története ebben a tekintetben a legjobb példával szolgál.

1792 október 1-én Anselme tábornok 9000 főnyi hadosztállyal átkelt a Varon, s ugyanakkor a francia flotta (12 sorhajó és fregatt) Nizza előtt 1000 lépésnyire horgonyt vetett. A forradalommal rokonszenvező lakosok felkeltek, és a gyenge piemonti helyőrség (2000 fő) sietve a Col di Tendába húzódott, ahol Saorgiónál állást foglalt el. Nizza városa tárt karokkal fogadta a franciákat, de azok kifosztották az egész vidéket, felgyújtották a parasztok házait, megerőszakolták asszonyaikat, és sem Anselme napiparancsaival, sem a konvent-biztosok proklamációival nem lehetett köztük rendet tartani. Ez volt az eredeti magva a későbbi itáliai hadseregnek, amelylyel Bonaparte tábornok első babérjait szerezte. Úgy látszik, a bonapartizmusnak kezdetben mindig a csőcselékre kell támaszkodnia; December 10-i Társaság[314] nélkül sehol sem áll lábra. – A hadviselő felek sokáig tétlenül álltak egymással szemben; a franciák megszállva tartották a várost és környékét, a piemontiak, egy osztrák hadosztállyal megerősítve, a hegység urai maradtak és egy erősen elsáncolt állást tartottak, melynek központja Saorgiónál volt. 1793 júniusában a franciák néhány, egészében véve terméketlen támadást indítottak; júliusban elfoglalták az ellenséges állás hátába vezető Col d'Argenterát. Toulon bevétele (1793 december) után az itáliai hadsereg jelentékeny erősítéseket kapott és kirendelték hozzá Bonaparte tábornokot. Ő a következő tavasszal kitervelt egy támadást a saorgioi tábor ellen; ezt április 28-án a legteljesebb sikerrel végrehajtották és ezáltal a franciák birtokába jutott a Tengeri-Alpok valamennyi hágója. Most Bonaparte azt javasolta, hogy a Stura völgyében egyesítsék az alpesi hadsereget az itáliai hadsereggel és hódítsák meg Piemontot; ezt a tervet azonban nem fogadták el. Nem sokkal ezután Bonaparte thermidor 9-e[518] folytán elvesztette leghatalmasabb pártfogóját, az ifjabb Robespierre-t, s ezzel a haditanácsban élvezett befolyását; immár egyszerű hadosztályparancsnok maradt csupán. A hadsereg védelembe ment át, s csak amikor Colloredo osztrák tábornok a szokásos lassúsággal előnyomult Savona felé, hogy elvágja a franciák igen fontos összeköttetését a semleges Genovával, – csak akkor talált Bonaparte alkalmat arra, hogy rajtaüssön és elpáholja. Mindamellett a Genovába vezető utat továbbra is veszély fenyegette, és az 1795-ös hadjárat a franciáknak az egész genovai Riviéráról való kiűzésével indult. Időközben a Spanyolországgal kötött béke[519] révén felszabadult a kelet-pireneusi hadsereg és ezt Nizzába irányították, ahol novemberre befejezte a gyülekezést. Schérer, aki most a Tengeri-Alpokban működő haderők parancsnoka volt, a Masséna által kidolgozott terv szerint ekkor nyomban támadásba ment át. Mialatt Sérurier a piemontiakat a Col di Tendán lekötötte, Masséna előrenyomult a magashegységben, hogy megkerülje Loanót, amelyet Auge-

reau frontálisan támadott meg (november 23-án). A terv tökéletesen sikerült, az osztrákok 2000 halottat, 5000 foglyot és 40 ágyút vesztettek és teljesen elszakadtak a piemontiaktól. A Genovával való összeköttetés most megint biztosítva volt, és a tél folyamán a hegység birtokát nem vitatták el a franciáktól. 1796 tavaszán Bonaparte végre megkapta az itáliai hadsereg főparancsnokságát, és most a dolog más fordulatot vett. Nizzának és a Nyugati-Riviérának a birtoklására támaszkodva, Savonából a hegységbe vonult, Montenotténál, Millesimónál és Degónál[147] megverte az osztrákokat, és ezáltal elszakította őket a piemontiaktól, akik most, fölényben levő francia haderő által átkarolva és elszigetelve, néhány utóvédütközet után azonnal békét kötöttek. A Bormida és a Tanaro felső völgyében vívott négy szerencsés ütközet így egész Piemontot katonáival a franciák birtokába juttatta, anélkül, hogy szükség lett volna Torino elleni közvetlen csapásra; a háború nyomban Lombardia felé hömpölygött, és Piemont a francia hadműveleti bázis részévé lett.

A háború első három évében tehát Itáliát tökéletesen oltalmazta Nizza. Csak a harmadik hadjáratban vesztek el a Tengeri-Alpok hágói, és csak a negyedikben kerültek felhasználásra – de akkor mindjárt döntő módon. A hegyekben az első héten vívott ütközetek után pusztán egy erőteljes katonai tüntetés elegendő volt ahhoz, hogy a piemontiak világosan lássák menthetetlen helyzetüket és a kapituláció szükségességét. A tulajdonképpeni csapás szinte megszakítás nélkül folytatódhatott Milánó irányában; a Bormida, a Ticino és az Alpok között fekvő egész terület önmagától hullott a franciák kezébe.

Ha Nizza francia tartomány, akkor Itália Franciaországgal szemben abban a helyzetben van, amelyben az 1794-es hadjárat végén volt. A franciák előtt nyitva áll az út nemcsak a Col di Tendán át a Stura völgye felé és a Col di Naván át a Tanaro völgye felé; egy túlerőben levő támadó francia hadsereg elől az Albengába és Savonába vezető utat sem lehet elzárni, és így ez a hadsereg három-négy nappal a hadjárat megindulása után megint az 1796-os hadjárat kiindulópontján áll. Hol álljon fel vele szemben az itáliai főerő? A genovai Riviérán nincs helye a felfejlődésre; a Belbótól és a Tanarótól nyugatra veszélyezteti az Alessandriával, Lombardiával és a félszigettel való összeköttetéseit. Az egyetlen, amit megtehet, az, hogy Alessandriától délre előremegy és a hegységből levonuló egyes menetoszlopokat egyesült erővel megtámadja. Ez azonban előfeltételezi azt, hogy az alpesi határ védelmét már eleve feladták, mert különben a Col di Tendán és távolabb nyugatra és északnyugatra álló összes egységek el volnának vágva. Más szavakkal, Nizza birtoklása *Franciaországnak adja az uralmat az*

Alpok felett, amelyek ez esetben már nem védőfalak Itália számára, és ezzel a katonai uralmat Piemont felett.

Nizza Franciaországnak ugyanazokat a szárnyelőnyöket nyújtja délen, mint Szavoja északon, csak még tökéletesebb és még közvetlenebb formában. De ha Nizza vagy Szavoja már külön-külön és teljesen kiszolgáltatja a tulajdonképpeni Piemontot egy francia támadásnak, micsoda hatalma lesz majd Franciaországnak Piemont fölött, ha mindkét tartományt birtokolja! Ezek harapófogóként beszorítják Piemontot; a Kis Bernáttól, körbe a Col di Naváig és a Savona feletti hegyi utakig, az egész vonalon végtelen sok változatban megjátszhatók a színlelt támadások, míg végül az egyik szárnyponton megindul a valódi támadás és elvágja mindazokat az itáliai egységeket, amelyek túlságosan is erősen megkapaszkodtak a hegyekben. Egy itáliai hadseregnek nem maradna más választása, mint hogy erőit Alessandriánál és Casalénál vonja össze, az Alpokban csak őrségeket hagyjon, és mihelyt a támadás fő iránya kiderül, egyesült erővel rávesse magát a támadóra. Az ilyen feltevés más szavakkal azt jelenti, hogy nemcsak az alpesi láncot, hanem az egész piemonti Pó-medencét is eleve prédául hagyják az ellenségnek, és hogy az itáliai hadsereg első védőállása Franciaországgal szemben Alessandria sáncai mögött van. Szavojával és Nizzával mint védőfallal Piemont az itáliai hadsereg első hadműveleti bázisa; nélkülük Piemont, katonailag szólva, a francia támadásé, és ezt egy piemonti földön aratott győzelemmel, valamint a szavojai és nizzai hágók meghódításával előbb ismét el kell ragadni tőle.

Szavoja és Nizza annektálása egyértelmű azzal, hogy *Franciaország*, ha politikailag nem is, de *katonailag annektálja Piemontot*. Ha majd egyszer Viktor Emánuel a Torino melletti Villa della Reginából végignézi a pompás alpesi hegyláncot, amelyből akkor már egyetlen hegy sem lesz az övé, világosan látja majd ezt.

Ám mondják, mihelyt Felső-Itáliában egy katonailag erős állam alakul, Franciaországnak a saját védelméhez van szüksége Nizzára és Szavojára.

Hogy Szavoja jelentékenyen erősítené a francia védelmi rendszert, azt láttuk. Nizza csak annyiban jelentene erősítést, hogy a mostani francia alpesi département-ok megtámadásához előbb ezt a tartományt is meg kellene hódítani. Kérdéses azonban, vajon egy katonailag erős itáliai állam egyáltalában fenyegeti-e annyira Franciaországot, hogy annak vele szemben különleges védelemre van szüksége.

Itália, még ha teljes egészében egyesítve volna is, a maga 26 millió lakosával mindig csakis Németországgal szövetségben folytathatna támadó háborút Franciaország ellen. Az ilyen háborúban viszont mindig Német-

ország állítaná a haderők zömét és Itália lenne az alárendelt hatalom. Már ez is elegendő ok volna arra, hogy a támadás fősúlyát az Alpokból a Rajnához és a Meuse-höz tegyék át. Ehhez járul még az, hogy a támadás döntő pontja, Párizs, Franciaország északi részében fekszik. A legérzékenyebb támadás Franciaország ellen mindig a Belgiumból jövő támadás lesz, ha pedig Belgium semleges, akkor a Rajna német balpartjáról és a badeni Felső-Rajnától indított támadás. Minden más támadás kerülőutat tesz és már kissé excentrikus, nem közvetlenül Párizsra irányul. És ha Clausewitz („Vom Kriege", VI. könyv, 23. fej.) már azon is mulat, hogy 1814-ben egy 200 000 főnyi hadsereg, ahelyett, hogy egyenes úton Párizsnak menetelt volna, egy ostoba elmélet járszalagján kerülőúttal Svájcon át a langres-i fennsíkra vonult, mit szólna olyan haditervekhez, amelyek a Párizs elleni főtámadást Felső-Itálián és Szavoján, vagy éppenséggel Nizzán át akarnák irányítani? Minden Szavoján át indított támadás döntő hátrányban van a Rajnától indított támadással szemben, mert hosszabb az összeköttetési vonala, amely ráadásul az Alpokon át vezet, mert hosszabb az útja Párizsig, és végül, mert Lyon nagy elsáncolt táborának vonzereje az esetek többségében megállásra kényszerítené. Az 1814-es hadjáratban ezért nem is volt jóformán semmi szerepük az Itálián át Franciaországba behatoló hadtesteknek.

Ilyen védelmi eszközök birtokában Franciaországnak ezen az amúgyis a legjobban fedezett határán és egyik leggyengébb szomszédja ellen valóban nincs szüksége területbővítésre. Ha Franciaország mostani határa mindenütt ugyanolyan távol esnék Párizstól, ugyanilyen erős volna természetes és mesterséges akadályok, valamint az ellenséges összeköttetések megnehezítése folytán, mint Itália felé, akkor Franciaország megtámadhatatlan volna. S ha a bonapartizmus éppen ezt a pontot pécézi ki, hogy itt úgynevezett természetes határokra támasszon igényt azzal az ürüggyel, hogy ezek Franciaország védelméhez nélkülözhetetlenek – mennyivel könnyebb lesz még megindokolnia a Rajnára támasztott igényeit!

Nizza mindig olasz marad, még ha pillanatnyilag átengedik is Franciaországnak. Szavoja egyszer később majd maga kérheti és valószínűleg kérni is fogja Franciaországba való bekebelezését, amikor a nagy európai nemzetiségek jobban konszolidálódtak. De egészen más az, ha Szavoja önként franciává válik, amikor Németország és Itália nemzeti egységüket politikailag és katonailag is megvalósította és ezáltal európai hatalmi pozíciójukat jelentősen fokozta, – mint ha egy hódításra ráutalt uralkodó, mint Louis-Napoléon, egy még megosztott Itáliától kialkudja ezt, hogy az ilyen Itália feletti fennhatóságát megörökítse és egyúttal a természetes határok elmélete számára az első precedenst nyújtsa.

IV

Bennünket németeket ebből a szavojai–nizzai kufárkodásból főleg három mozzanat érint.

Az első az, ahogy Louis-Napoléon gyakorlatilag magyarázza az itáliai függetlenséget; Itália legalább három, lehetőleg négy államra oszlik, Velence az osztrákoké, Franciaország pedig Szavoja és Nizza birtoklása révén Piemont ura. A pápai terület, a Romagna leválasztása után, egészen elválasztja Nápolyt a felső-itáliai államtól és megakadályozza az utóbbinak minden dél felé való terjeszkedését, mivel a pápának a fennmaradó területi birtoka „garantálandó". Ugyanakkor a felső-itáliai államnak elébe tartják a következő csalétekként Velencét, Itália nemzeti mozgalmának továbbra is Ausztria legközvetlenebb és legelső ellenfele; s hogy az új királyságot Louis-Napoléon tetszés szerint mozgásba hozhassa Ausztria ellen, a franciák magukhoz kaparintják a nyugati Alpok fölött uralkodó összes állásokat és előőrseiket Torinótól kilenc mérföldnyire tolják előre. Ez az az állás, amelyet a bonapartizmus Itáliában készített magának, és amely a Rajna-határért folyó háború esetén egy hadsereggel ér fel neki. A legjobb ürügyet szolgáltatja Ausztriának arra, hogy legfeljebb a szövetségi kontingensét állítsa – ha ugyan nem ennél is kevesebbet. Itt csak egyvalami segíthetne: az Itáliára vonatkozó német politika teljes megváltoztatása. Hogy Németországnak nincs szüksége a Mincióig és a Póig terjedő velencei területre, azt, úgy hisszük, máshelyütt már bebizonyítottuk. A pápai és a nápolyi uralom fennállásában szintúgy nem vagyunk érdekelve, de annál inkább érdekünk egy olyan erős és egységes Itália létrehozása, amely önálló politikát folytathat. Adott körülmények között tehát többet nyújthatunk Itáliának, mint a bonapartizmus; hamarosan talán olyan korviszonyok következnek be, hogy fontos lesz erre emlékezni.

A második az, hogy nyíltan hirdetik Franciaország természetes határainak elméletét. Hogy ezt az elméletet a francia sajtó nemcsak a kormány hozzájárulásával, hanem közvetlen utasítására írta ismét zászlajára, afelől senkinek sem lehetnek kételyei. Egyelőre az elméletet csak az Alpokra alkalmazzák, s ez még meglehetősen ártalmatlan; Szavoja és Nizza kis tartományok, lakosaik száma mindössze 575 000, illetve 236 000, tehát Franciaország népességét csak 811 000 lélekkel gyarapítanák, politikai és katonai jelentőségük pedig nem tűnik szembe első pillantásra. De hogy e két tartományra támasztott igénynél megint éppen a természetes határok szempontját hangsúlyozzák és idézik a francia nép emlékezetébe, hogy Európa

fülének megint hozzá kell szoknia ehhez a szóhoz, éppúgy, mint más, tíz év óta felváltva hangoztatott és újra elejtett bonapartista jelszavakhoz, – ez az, ami bennünket németeket sajátlag érint. Az első császárság francia nyelvén, amelyet később olyan buzgón tovább használtak a „National"[520] republikánusai is, Franciaország természetes határán par excellence* a Rajna értendő. Még ma is úgy van, hogy ha természetes határról esik szó, egyetlen francia sem Szavojára vagy Nizzára gondol, hanem csakis a Rajnára. Melyik kormány, méghozzá a nemzet hódítási hagyományaira és hódítási vágyaira támaszkodó kormány merné megkockáztatni, hogy megint kiprovokálja a természetes határok követelését, s azután Szavojával és Nizzával tömje be Franciaország száját?

Hogy most újból meghirdetik Franciaország természetes határainak elméletét, ez közvetlen fenyegetés Németországgal szemben és olyan már félre nem érthető tény, amely igazat ad az egy évvel ezelőtt Németországban megnyilvánult nemzeti érzésnek. Ha nem is Louis-Napoléon, de az irányítása alatt álló sajtó most mindenki füle hallatára kijelenti, hogy csakugyan semmi másról nem volt és nincs is szó, mint a Rajnáról.

A harmadik és legfőbb *Oroszország állásfoglalása ehhez az egész intrikához.* Amikor tavaly kitört a háború, amikor maga Gorcsakov bevallotta, hogy Oroszország „írásbeli kötelezettségeket" vállalt Louis-Napoléonnal szemben, a nagyközönség körében e kötelezettségek tartalmát illetően mindenféle híresztelések terjedtek el. Különböző forrásokból származtak és lényegében kölcsönösen megerősítették egymást. Oroszország kötelezte magát négy hadtest mozgósítására és a porosz és osztrák határon való felállítására, hogy ezáltal megkönnyítse Louis-Napoléon játékát. Magának a háborúnak a lefolyását illetően, úgy hírlett, három esettel számoltak:

Vagy békét köt Ausztria a Mincionál; ez esetben elveszti Lombardiát és, Poroszországtól és Angliától elszigetelten, könnyen rávehető lesz arra, hogy csatlakozzék az orosz–francia szövetséghez, melynek további céljait (Törökország felosztása, a Rajna balpartjának átengedése Franciaországnak) aztán más úton lehet majd elérni.

Vagy tovább harcol Velence birtoklásáért; akkor egészen kiűzik Itáliából, Magyarországot pedig fellázítják és esetleg átadják Konstantin orosz nagyhercegnek; Lombardiát és Velencét Piemont, Szavoját és Nizzát Franciaország kapja.

Vagy pedig Ausztria folytatja a harcot, és a Német Szövetség[123] melléje áll; akkor Oroszország aktívan bekapcsolódik a harcba, Franciaország meg-

* – kiváltképp; sajátképp – *Szerk.*

kapja a Rajna balpartját, Oroszország pedig szabad kezet kap Törökországban.

Ismételjük: az orosz–francia szövetség lényegi tartalmát illetően ezek az adatok már a háború kitörésekor ismeretesek voltak és nyilvánosságra kerültek. Jelentékeny részüket igazolták az események. Hogy állunk a többivel?

Ezekre okmányszerű bizonyítékokat felhozni a dolog természeténél fogva egyelőre lehetetlen. Azok majd csak akkor kerülnek napvilágra, amikor az illető események maguk is a történelemhez tartoznak már. Oroszországnak a korábbi történelmi időszakokra vonatkozó tények és okmányok (pl. az 1830-ban Varsóban talált orosz ügyiratok[521]) alapján megállapított politikája lehet az egyetlen útmutató ebben az intrikaszövevényben, de erre tökéletesen elegendő is.

Oroszország ebben az évszázadban két ízben szövetkezett Franciaországgal, és mindkét alkalommal Németország felosztása volt a szövetség célja, illetve bázisa.

Első ízben Tilsitnél, a tutajon.[522] Oroszország teljesen kiszolgáltatta Németországot a francia császárnak, sőt, ennek zálogául elfogadta Poroszország egy részét. Ezért szabad kezet kapott Törökországban; sürgősen meghódította hát Besszarábiát és Moldvát, és átdobta csapatait a Dunán. Hogy Napóleon ezek után hamarosan hozzáfogott a „török kérdés tanulmányozásához" és jelentősen megváltoztatta e tárgyra vonatkozó véleményét, ez volt Oroszország szempontjából az 1812-es háború egyik fő oka.

Második ízben 1829-ben. Oroszország Franciaországgal olyan szerződést kötött, amely szerint Franciaország megkapja a Rajna balpartját, és Oroszország ennek fejében megint szabad kezet kap Törökországban. Ezt a szerződést a júliusi forradalom tépte szét; az erre vonatkozó papírokat Talleyrand találta meg, amikor a Polignac-kormány elleni vádat előkészítették, és tűzbe vetette őket, hogy a francia és az orosz diplomáciát megkímélje az iszonyú botránytól. Az exoterikus* közönséggel szemben valamennyi ország diplomatái titkosszövetséget alkotnak és sohasem fogják egymást nyilvánosan kompromittálni.

Az 1853-as háborúban[136] Oroszország a Szent Szövetségben[209] bizakodott, abban a hiszemben, hogy azt a magyarországi intervenció és a varsói megaláztatás[195] helyreállította és Ausztriának meg Poroszországnak Louis-Napoléonnal szembeni bizalmatlansága megszilárdította. Tévedett. Ausztria bámulatba ejtette a világot mérhetetlen hálátlanságával[97] (adósságát Oroszor-

* – beavatatlan – *Szerk.*

ságnak közben uzsorakamatokkal visszafizette Schleswig-Holsteinben és Varsóban) és hagyományos oroszellenes politikájának következetes újrafelvételével a Dunánál. Az oroszok számítása ebben a tekintetben nem vált be; a másikban ismét az ellenséges táborban végbement árulás mentette meg.

Annyi világos volt: Konstantinápoly meghódításának rögeszméjét most már csak Franciaországgal való szövetség útján valósíthatja meg. Másfelől Franciaországnak még sohasem volt olyan kormánya, amelynek a Rajna-határ meghódítására ilyen nagy szüksége lett volna, mint Louis-Napoléon kormányának. A helyzet még kedvezőbben állt, mint 1829-ben. Oroszország kezében volt a játszma; Louis-Napoléon nem tehetett mást, mint hogy kikaparja neki a gesztenyét a tűzből.

Mindenekelőtt Ausztriát kellett megsemmisíteni. Ugyanazzal a szívósággal, amellyel Ausztria 1792-től 1809-ig a franciáknak ellenállt a csatamezőn, ugyanezzel a szívóssággal tanúsított diplomáciai ellenállást 1814-től – és ez az egyetlen, de tagadhatatlan érdeme – az orosz hódítási törekvésekkel szemben a Visztulánál és a Dunánál. 1848–1849-ben, amikor a németországi, itáliai és magyarországi forradalom Ausztriát a széthullás szélére sodorta, Oroszország mentette meg Ausztriát – hogy ne forradalom révén hulljon szét, hiszen az kicsavarná az orosz politika kezéből a szabaddá vált alkotórészek irányítását. Mindamellett az egyes nemzetiségek önállósult mozgalma 1848-tól képtelenné tette Ausztriát arra, hogy Oroszországgal továbbra is szembeszálljon, és ezzel megszüntette Ausztria fennállásának utolsó belső, történelmi okát.

Ugyanennek az osztrákellenes, nemzeti mozgalomnak kellett most az Ausztriát sarkaiból kiforgató emeltyűvé válnia. Először Itáliában; később, ha szükséges, Magyarországon. Oroszország nem úgy végzi műveleteit, mint az első Napóleon; kivált nyugat felé, ahol sűrű, saját népét civilizációban felülmúló népességbe ütközik, csak lassan halad előre. Lengyelország leigázásának kezdetei Nagy Pétertől datálódnak, és mégis csak részben fejeződött be. Lassú, de biztos sikerek éppolyan kívánatosak számára, mint nagy eredményekkel járó gyors, döntő csapások; de állandóan mindkét lehetőséggel számol. Abban, ahogy az 1859-es háborúban a magyar felkelést felhasználták, hogy visszahelyezték tartalékba a második felvonáshoz, világosan megmutatkozik Oroszország keze.

De ha Oroszországot egyfelől kielégítette Ausztriának az 1859-es rövid hadjárat folytán bekövetkező gyengülése, vajon nem számított-e azért más eshetőségekre is? Csupán avégett mozgósította négy legjobb hadtestét, hogy ez az elégtétele meglegyen? És mi lett volna, ha Ausztria nem enged? Ha a katonai és politikai kombinációk Poroszországot és Németország többi ré-

szét rákényszerítik – amint ez a háború folytatása esetén nem is lehetett volna másként –, hogy Ausztria érdekében közbelépjenek? És akkor? Milyen kötelezettségeket vállal*hat*ott Oroszország erre az esetre Franciaországgal szemben?

A tilsiti és az 1829-es szerződés megadja a választ. Franciaországnak is meg kell kapnia részét a zsákmányból, ha Oroszország terjeszkedik a Dunánál és közvetlenül vagy közvetve uralkodik Konstantinápolyban. Az egyetlen ellenszolgáltatás, amelyet Oroszország Franciaországnak nyújtani *tud*, a Rajna balpartja; az áldozatokat megint Németországnak kell hoznia. Oroszországnak egyrészt a természetes, másrészt a hagyományos politikája Franciaországgal szemben ez: megígérni Franciaországnak a Rajna balpartjának birtoklását, vagy adott esetben ehhez hozzá is segíteni annak fejében, hogy az hozzájárulását és támogatását adja a Visztulánál és a Dunánál tervezett orosz hódításokhoz; aztán pedig Németországot, amely hálából elismeri az orosz hódításokat, támogatni a Franciaországgal szemben elvesztett terület visszahódításában. Ennek a programnak a kivitelezésére természetesen csak nagy történelmi válságokban kerülhet sor, de ez korántsem akadálya annak, hogy ilyen esetlegességekkel 1859-ben éppúgy számoltak, mint 1829-ben.

Hogy Konstantinápoly meghódítása a megmásíthatatlan célja az orosz külpolitikának, hogy e cél elérésében semmiféle eszköztől sem riad vissza, ezt ma már nevetséges volna bizonygatni. Itt csak egyvalamire szeretnénk emlékeztetni. Oroszország sohasem viheti véghez Törökország felosztását, ha nem áll szövetségben Franciaországgal vagy Angliával. Amikor 1844-ben alkalmasnak látszott nyílt ajánlatot tenni Angliának, Miklós császár Angliába utazott és maga nyújtott át egy Törökország felosztásával foglalkozó orosz emlékiratot, amelyben az angoloknak többek között Egyiptomot ígérte. Az ajánlatokat elutasították, de Lord Aberdeen egy kazettába tette az emlékiratot, s azt lepecsételve átadta külügyminisztériumi utódjának; és minden későbbi külügyminiszter elolvasta az okmányt, ismét lepecsételte és így adta tovább utódjának, amíg a dolog 1853-ban a Felsőház vitáiban végül nyilvánosságra nem került. Egyúttal nyilvánosságra hozták Miklós cárnak Sir Hamilton Seymourral a „beteg emberről" folytatott ismert tárgyalását, amelynek során Oroszország szintén felkínálta Angliának Egyiptomot és Kandiát*, míg maga látszólag hajlandó csekély előnyökkel is beérni.[523] Az Angliának tett orosz ígéretek tehát 1853-ban ugyanazok voltak, mint 1844-ben; a Franciaországnak tett ígéretek 1859-ben kevésbé bőkezűek lettek volna, mint 1829-ben?

* Kréta – *Szerk.*

Louis-Napoléon, személyileg is, helyzete alapján is, rá van utalva arra, hogy Oroszország céljait szolgálja. Nagy katonai hagyomány állítólagos örököseként az 1813 és 1815 közötti vereségek örökségét is átvette. Fő támasza a hadsereg, azt ki kell elégítenie újabb háborús sikerekkel, az azokban az esztendőkben Franciaországot leteperő hatalmak megfenyítésével, az ország természetes határainak helyreállításával. Francia trikolornak kell a Rajna egész balpartján lengenie ahhoz, hogy lemossák Párizs kétszeri meghódításának[197] gyalázatát. De mindennek eléréséhez erős szövetséges kell; csak Anglia és Oroszország között lehet válogatni. Anglia a maga gyakran váltakozó kormányaival legalábbis nem megbízható, még ha egy angol miniszter ráállna is az ilyen tervekre. Hát Oroszország? Csekély ellenszolgáltatásért már kétszer mutatott készséget hasonló alapzaton nyugvó szövetségre.

Az orosz politikának sohasem jött jobban kapóra férfiú, mint éppen Louis-Napoléon, sohasem volt helyzet kedvezőbb számára, mint éppen az övé. A francia trónon olyan uralkodó ül, aki *kénytelen* háborút viselni, aki *kénytelen* hódítani már a puszta fennmaradásáért is, akinek szövetségre van szüksége és Oroszországra van utalva mint egyetlen szövetségesre, – ilyen alkalom még sohasem kínálkozott az orosz politikának. A stuttgarti találkozó[272] óta a francia politika összes végső hajtórugói többé nem Párizsban, Louis-Napoléon fejében, hanem Pétervárott, Gorcsakov herceg kabinetjében keresendők. A „titokzatos" ember, aki a német filiszterben olyan alázatos tiszteletet kelt, eszközzé zsugorodik össze, amellyel az orosz diplomácia játszadozik, s amelynek megengedi, hogy a nagyember-látszatát élvezze, míg maga megelégszik a reális előnyökkel. Oroszország, amely sohasem áldoz egyetlen kopejkát és egyetlen katonát sem, ha ez nem okvetlenül szükséges, de lehetőleg összeugrasztja a többi európai hatalmat, hogy kölcsönösen gyengítsék egymást, – Oroszország a Gorcsakov-féle szerződéssel előbb meg kellett hogy adja az engedélyt, hogy Louis-Napoléon Itália felszabadítójaként a mellét verhesse. És amikor Orosz-Lengyelország hangulatáról túlságosan rossz hírek érkeztek, mintsem hogy a közvetlen szomszédságban, Magyarországon, bármiféle zászlóbontást lehessen engedélyezni, amikor a négy legjobb orosz hadtest megkísérelt mozgósítása azt bizonyította, hogy az ország még nem küzdötte le kimerültségét, amikor a parasztmozgalom, csakúgy, mint a nemesség ellenállása, olyan méreteket öltött, amelyek egy külháborúban veszélyessé válhattak, – ekkor a francia főhadiszálláson megjelent az orosz császárnak egy főhadsegéde és megkötötték a villafrancai békét. Egyelőre Oroszország eleget ért el. Ausztriát keményen megfenyítették 1854-es „hálátlanságáért", keményebben, mint Oroszország valaha is remélhette. Ausztria pénzügyei, amelyek a háború előtt már csaknem rende-

ződtek, évtizedekre szétzilálódtak, egész belső kormányzati rendszere menthetetlenül összeomlott, itáliai uralma megsemmisült, területe leszűkült, hadserege elcsüggedt és vezetőibe vetett bizalmát elvesztette; a magyarok, a szlávok és a velenceiek nemzeti mozgalmukban annyira felbátorodtak, hogy most nyíltan céljuknak vallják az Ausztriától való elszakadást, ezekután Oroszországnak igazán nem kellett már tartania Ausztria ellenállásától és számíthatott arra, hogy lassanként a maga eszközévé teheti. Ezek voltak Oroszország sikerei; Louis-Napoléon nem vitt haza egyebet, mint egy igen ösztövér gloire-t a hadserege és egy igen kéteset a sajátmaga számára, meg egy igen bizonytalan váromány osságot Szavojára és Nizzára – két olyan tartományra, amelyek a legjobb esetben is danaosz-ajándékok és még szorosabban hozzáláncolják őt Oroszországhoz.

A további terveket pillanatnyilag elnapolják, nem adják fel. Hogy mennyi időre, az attól függ, hogy Európában hogyan alakulnak a nemzetközi viszonyok, hogy Louis-Napoléon meddig tudja féken tartani pretoriánus seregét[358], és hogy Oroszországnak mennyire érdeke egy újabb háború.

Hogy Oroszország velünk, németekkel szemben miféle szerepet szándékszik játszani, azt elég világosan mutatja az ismert körirat, amelyet Gorcsakov herceg a múlt évben a német kisállamokhoz intézett.[389] Németországgal szemben még sohasem használtak ilyen hangot. A németek remélhetőleg sohasem fogják elfelejteni Oroszországnak azt a merészségét, amellyel meg akarta nekik tiltani, hogy egy megtámadott német állam segítségére siessenek.

A németek remélhetőleg még sok egyebet sem felejtenek majd el Oroszországnak.

1807-ben a tilsiti békeszerződésben Oroszország átengedtette magának porosz szövetségese területének egy részét, a bialystoki kerületet, és kiszolgáltatta Németországot Napóleonnak.

1814-ben, amikor még Ausztria is (lásd Castlereagh emlékiratait) egy független Lengyelország szükségessége mellett szállt síkra, Oroszország bekebelezte szinte az egész Varsói Nagyhercegséget (vagyis hajdan osztrák és porosz tartományokat)[524], és ekképpen Németországgal szemben támadóállást foglalt el, amely mindaddig fenyeget bennünket, amíg Oroszországot onnan ki nem kergettük. Az 1831 után épített Modlin, Varsó, Ivangorod erődcsoportról még az oroszbarát Haxthausen is elismeri, hogy az közvetlen fenyegetés Németország ellen.

1814–15-ben Oroszország mindent elkövetett, hogy a jelenlegi formájában létrehozza a német Szövetségi Szerződést, és ezzel kifelé örökössé tegye Németország tehetetlenségét.

1815–48-ban Németország Oroszország közvetlen hegemóniája alatt állt.

Ha Ausztria a Dunánál szembenállt is Oroszországgal, Nyugat-Európát illetően a laibachi, troppaui, veronai kongresszusokon[525] minden kívánságát teljesítette. Oroszországnak ez a hegemóniája a német Szövetségi Szerződés közvetlen eredménye volt. Amikor Poroszország 1841-ben és 42-ben egy pillanatra próbálta kivonni magát alóla, nyomban visszakényszerítették korábbi helyzetébe. Ennek következménye az volt, hogy az 1848-as forradalom kitörésekor Oroszország körlevelet bocsátott ki, amelyben a németországi mozgalmat gyermekszobai zendülésként kezelte.[526]

1829-ben Oroszország megkötötte a Polignac-kormánnyal az 1823 óta Chateaubriand által előkészített (és általa nyilvánosan beismert) szerződést, amely a Rajna balpartját elkótyavetyélte Franciaországnak.

1849-ben Oroszország csak azzal a feltétellel támogatta Ausztriát Magyarországon, hogy Ausztria visszaállítja a Szövetségi Gyűlést és letöri Schleswig-Holstein ellenállását; a londoni jegyzőkönyv[527] már a közeljövőre biztosította Oroszországnak az egész dán monarchia öröklését és felcsillantotta azt a reményt, hogy valóra válthatja a Német Szövetségbe (korábban Birodalomba) való bekerülésének már Nagy Péter óta dédelgetett tervét.

1850-ben Poroszországot és Ausztriát Varsóban a cár elé idézték, aki törvényt ült felettük. Ausztriát éppolyan megaláztatás érte, mint Poroszországot, bár a politikus csizmadiák szemében ez egyedül Poroszországot sújtotta.

1853-ban, Sir H. Seymourral folytatott tárgyalásain, Miklós császár úgy rendelkezett Németország fölött, mintha örökletes tulajdona volna. Ausztriában, mint mondotta, megbízhat. Poroszországot még csak említésre sem méltatta.

És végül 1859-ben, amikor úgy látszott, hogy a Szent Szövetség teljesen felbomlott, Oroszország szerződést köt Louis-Napoléonnal, Franciaország orosz jóváhagyással és támogatással megtámadja Ausztriát, és Gorcsakov körlevelet ír, amely a németeket a legszemérmetlenebb módon el akarja tiltani attól, hogy bármiféle segítséget nyújtsanak Ausztriának.

Ez az, amit e század eleje óta az oroszoknak köszönhetünk, s amit mi, németek remélhetőleg sohasem fogunk elfelejteni.

Még e percben is fenyeget minket az orosz–francia szövetség. Maga Franciaország csak egyes pillanatokban válhat veszélyessé számunkra, és akkor is csak az Oroszországgal való szövetség révén. De Oroszország állandóan fenyeget és sért minket, és ha Németország fellázad ezellen, akkor a Rajna balpartjának felcsillantásával mozgásba hozza a francia zsandárt.

Talán nézzük el továbbra is, hogy ilyen játékot űznek velünk? Talán tűrje továbbra is negyvenöt milliós népünk, hogy egyik legszebb, leggazda-

gabb és iparilag legfejlettebb tartományunk Oroszországnak minduntalan mézesmadzagul szolgál, amelyet elhúz a franciaországi pretoriánus-uralom orra előtt? Talán a Rajna-vidéknek nincs más rendeltetése, mint háború színterévé válni, hogy Oroszországnak szabad keze legyen a Dunánál és a Visztulánál?

Ez itt a kérdés. Reméljük, Németország hamarosan karddal válaszol majd rá. Ha összetartunk, majdcsak ellátjuk a baját a francia pretoriánusoknak és az orosz kapusztnyikoknak*.

Közben szövetségesre leltünk az orosz jobbágyban. A harc, amely most Oroszországban a falusi népesség uralkodó és elnyomott osztálya között kitört, már most aláássa az orosz külpolitika egész rendszerét. Ez a rendszer csak addig volt lehetséges, amíg Oroszországban nem volt belső politikai fejlődés. De az az idő elmúlt. A kormány és a nemesség által minden módon támogatott ipari és mezőgazdasági fejlődés olyan fokra hágott, amely már nem bírja el a fennálló társadalmi állapotokat. Megszüntetésük egyfelől szükségszerűség, másfelől erőszakos változtatás nélkül lehetetlenség. Azzal az Oroszországgal, amely Nagy Pétertől Miklósig fennállt, megbukik ennek az Oroszországnak a külpolitikája is.

Úgy látszik, Németországra vár, hogy ezt a tényt az oroszoknak ne csak tollal, hanem karddal is megmagyarázza. Ha *idáig* eljutunk, ez olyan rehabilitáció lesz Németországnak, amely kárpótol a politikai gyalázat évszázadaiért.

* – káposztaevőknek – *Szerk.*

MELLÉKLETEK

[A „Volk" szerkesztőségi nyilatkozata[528]]

Hogy véget vessünk mindazoknak az álhíreknek és kalandos találgatásoknak, amelyeket lapunk szerkesztőségéről terjesztenek, ki kell jelentenünk, hogy a szerkesztőség személyzetében nem történt és nem is fog történni semmi változás. Munkatársaink köre azonban bővült, és elégtétellel közölhetjük olvasóinkkal, hogy *Karl Marx, Friedrich Engels, Ferdinand Freiligrath, W. Wolff, H. Heise,* tehát pártunk legjelentősebb irodalmi erői elhatározták, hogy a „Volk"-ot támogatásukban részesítik és írásaikkal módot adnak a szerkesztőségnek pártérdekeink méltó és sokoldalú képviselésére.

A megírás ideje: 1859 június 11.
A megjelenés helye: „Das Volk", 1859 június 11. (6.) sz.
Eredeti nyelve: német

Gatherings from the Press*[529]

[I]

„Olvasóink okos emberek – ha olykor fülünkbe kerülnek kritikáik a »Hermann«-ról[530], szinte azt hinnők, hogy az olvasók *mérhetetlen többsége*" (600 olvasó mérhetetlen *többsége* alkalmasint 599) „igen sokkal okosabb, mint mi magunk." („Hermann")

Az önismeret mindenre jó, még akkor is, ha mint itt, kissé megkésve jön. Ámde –

„Ti vének, gyűjtsétek erőtök,
Hevülten forrjon véretek!
A végső szent tusán ha jőtök,
Még sáncot ásni képesek,
Majd földet hordtok háncskosárban. . ."
(Thusnelda vigasztalja Hermannt.[531])

„Wisconsin, a legbátrabb republikánus állam, Massachusettsba küldte legvilágosabb és legderekabb szónokát, Karl Schurz urat, hogy merész szóval agitáljon. . . Egyik kiváló és tüzes beszédében bebizonyította . . ." – hogy mit? azt nehéz megmondani, hacsak nem, mint később olvasható, „hogy ő nem nevezi magát a gondolkodók ama nagy nemzete képviselőjének, melyet a német nemzetnek neveznek". (Schurz deák mint mérhető kisebbség és önéletrajzíró.[532])

„Ti ifjak, fenjétek pengétek,
Bátran, mint egykor Hermann volt."
(Thusnelda.)

„Ebből az éghetetlen muszlinból láttunk egy próbát és megvizsgáltuk gyertyalángnál. Ha lassan keresztülhúzzák a lángon, egyáltalán nem ég; ha tovább a lángba tartják, elszenesedik, de a tűz nem harapódzik tovább. Ámde

* – Tallózás a sajtóban – *Szerk.*

egy angol hölgy, aki a nagyobbik darabot a kiállításon látta, megjegyezte nekünk, hogy ez a kelme nem olyan áttetsző és friss küllemű, mint a preparálatlan muszlin." („Hermann" – szerkesztőségi megjegyzés.)

„S nektek legyen a hivatástok
A kegyelet, óh asszonyok!"

(Thusnelda.)

Világpolgári szívünknek jól esett olvasni, hogy Arminius, emlékezvén ama fennkölt pillanatra, amikor Kossuth úrnak odaajándékozta a keleti forradalomért a nyugatit,[533] Ausztria „17 millió szlávját" pártfogásába veszi és „ezért az illető tudósítónak mindjárt e vezércikk alatt nem csupán helyet adott, hanem fel is hívta arra, hogy népiségének képviselőjeként a »Hermann«-ban szóljon".

Mivel „republikánusok között nyitott kérdésnek kell maradnia, hogy az ember melyik oldalra áll az itáliai háborúban", ezért a lap félig Poroszország mellett, félig Louis-Napoléon mellett, félig Itália mellett, félig Kis-Németország mellett, félig Nagy-Németország mellett, félig a régensség mellett, félig a birodalmi parlament mellett, de *egészen Bender* úr mellett – 8, Little Newport Street, Leicester Square – emel szót; őhozzá kell csak fordulnia „mindenkinek, aki megtanult olvasni" („Sajtó és műhely"), hogy „fáradságos tanulmányok és előadások" nélkül a természettudományok titkaiba beavattassék.

[II]

Egy cseh azt mondja a „Hermann" legutóbbi számában: „Mi voltunk . . . az első előharcosai . . . a szociális eszmének." Ehhez megjegyzi az egyházi férfiú[534], akié eme „Szószék": „Nem a *svájciak* voltak *ezek*, a csehek előtt?" Az egyetlen *szociális* eszme, melynek a svájciak előharcosai voltak, ezekben a szavakban foglalható össze: „Point d'argent, point de Suisses."[535] („Nincs krajcár, nincs svájci.") Az „újsvájcer" Vogt és az „újkrajcár" Kinkel világtörténelmi jelentőségében tudják ezt a „szociális eszmét" méltányolni.

Ugyanezen a „Szószéken" hangzik el: „Megmagyarázhatónak találjuk, hogy az angol biztosítótársaságok már nem akarják akceptálni" (!) *„a tengerentúli világpiacokra* szánt német árukat." Vajon hány „világpiacot" ismer az „egyházi" férfiú?

Az *összefüggés* próbája a „Wochenblatt aus London"-ban, – alias* „Her-

* – másképpen; más néven – *Szerk.*

mann"-ban: „Humboldt babérral sűrűn benőtt sírján fészkel egy fecskepárocska. Ama fiatalkori bűnözésnek szörnyű területéről, amelynek csíráit frenológiailag és fiziátriailag kezdetükben kellene kiirtani, ismét jelt adott egy kilencéves schmiedebergi fiú."

A „Hermann" ítélete Metternichről. – A metternichi politika ítéletét így szövegezi meg: „Ahol Metternich és az övéi majd egy egész évszázadon át becsmérlésbe és bűnözésbe merültek, ott még sokáig nem terülhet el a béke fiúcskája édesen szunnyadozva, mint Schiller mondja,[536] a pataknál. Próbálja csak meg" (tudniillik Schiller) „például a Minciónál." A Minciót „patakká" változtatni, ez csak a „tengerentúli világpiacok" feltalálójának sikerülhet.

„Hermann" kijelenti egy cikkben „a londoni Savoy-templom megüresedéséről", hogy „ő" (a „Hermann") „napról napra drágábbá válik londoni és odahazai honfitársai számára". Persze. Hétről hétre kevesebbet nyújt a 3 d.-ért. Ez talán összefügg a kimaradó „jövedelmek" pontos felsorolásával, amely felsoroláson keresztülcsillan a sóvárgás, hogy a „Szószéket" áthelyezzék a „Savoy-templomba".

[III]

A „Gottfried" 26. száma közli „Hermann" leköszönő-okiratát. Imígyen szól:

„Olvasóinkhoz

A mai számmal lezárul e lap szerkesztőjeként folytatott tevékenységem. Az egyetlen ok, amiért visszalépek, egészségi *állapotom*, amely nem engedi meg, hogy *eddigi tanítói hivatásom mellett még e másik, oly sokfelé szétforgácsoló tevékenységet folytassam.*" (A *tanítói hivatás* tehát egy *tevékenység e másik tevékenység* mellett.) „Mivel *ehhez képest*" (mihez képest?) „a lap tartalmáért nem vagyok tovább felelős" (vagyis inkább *további* tartalmáért nem felelős), „tulajdonát szintén *más kézbe* juttattam. A vállalkozás, amelynek sikere *most*" (tudniillik Kinkel elkerültével) „*biztosítva* van, az *eddigi szellemben*" (olcsó sajtó és reális kiszolgálás) „folytatódik, s míg én *korábban* alig találtam időt és *teret*, hogy *akár annak részére is*" (tudniillik a vállalkozás részére) „írhassak, a jövőben" (később) „a külsődleges munkák terhétől megszabadulva, mint tudósító *annál számosabb* cikket fogok szállítani." (Ha Gottfried „annál számosabban" jelenik meg tudósítóként, minél kevesebb „teret" talált korábban, mi lesz a vállalkozás sikeréből, amely *most*, miután Gottfried szerkesztőként eltűnik, állítólag „biztosítva" van?) „Az

olvasóktól és a munkatársaktól búcsút véve, baráti köszönetet mondok részvételükért és támogatásukért.

Gottfried Kinkel"

A „sokfelé szétforgácsoló tevékenységből", amelynek Hermann oly baráti istenhozzádot mond, zárópróba gyanánt ezt a szerkesztőségi jegyzetet hozza a legutóbbi „Gottfried":

„Mi" (tudniillik Gottfried) „*mindenkor* afféle kárörömöt érzünk, amikor valamelyik tudósítónk *egyszer* igazából bakot lő; mert olvasóink köréből *rendszerint* akad valaki" (!), „aki a baktól ösztönzést" (miért nem inkább öklelést?) „kap arra, hogy a *megtalált dolog*" (jobbanmondva eltalált dolog, tudniillik a meglőtt bak) „*felől beható*" (a dolog *felől* beható) „és tanulságos közlést tegyen. Egy ilyen tévedésnek köszönhetjük ez esetben" (melyikben?) „is azt az értékes helyesbítést, amelyből az összes olvasók" (de nem ám a tudósítók!) „*hamarosan* meglátják, hogy szerzője, mint a Rajnánál mondják, *nagy bottal jár*." (Nemde, szép nőolvasónk?) „Sajnos az erősen torlódó politikai anyag, kivált tudósítóink *áldatlan magas politikája*, csak ma tette lehetővé, hogy *ezt a cikket*" (tudniillik *ezt* a szerkesztőségi megjegyzést) „nyomtatásba adjuk."

Látjuk, hogy Hermann a mélyen átérzett hálája ellenére sem keserűség nélkül válik meg a „tudósítóktól". Saját szószékében szegényke alig talált „korábban" teret arra, hogy elhelyezze „ezt a cikket" „a bakról" és „a nagybotúról".

S a „Gottfried" „korábbi" szerkesztőjének ezennel utánakiáltjuk: De mortuis nil nisi bene.* Hermann-nak, a „későbbi" tudósítónak pedig ezt: Találkozunk Philippinél![538]

Egy diplomáciai-stratégiai felfedezés.

„Hermann" azt mondja: „Poroszország fegyveres közvetítése, mint mondják, a Mincio-vonalat veszi bázisul; nos jó, ez a vonal a solferinoi csata után világosabban kirajzolódik. Csak a Mantova és Peschiera bástyáiról ráhulló árnyékok sötétítik még el. Egy ostromnak kell ebbe a sötétségbe fényt vinnie."

A „Hermann" jártas tárcaírója** beküldi Londonban elhasznált cikkeit még a „Cartenlaubé"-hoz[539] Lipcsébe is. A „Német Férfiak Szövetsége" által rendezett Humboldt-ünnepély[540] leírásának fűszerezésére közlik velünk, hogy „egy kommunista egylet, amely most hetilapot ad ki, speciális

* – Halottakról vagy jót, vagy semmit.[537] – *Szerk.*

** Heinrich Beta (Bettziech) – *Szerk.*

feladatává tette, hogy ne csak Kinkel újságát, hanem őt személyesen is a legarcátlanabb módon gyalázza; eközben a legkézzelfoghatóbb hazugságoktól sem riadnak vissza stb." Ehhez csak annyit jegyzünk meg, hogy újságunk, mint azt ismételt nyilatkozatainkból a tárcaírónak tudnia kell, nem valamilyen egylet által kiadott lap, és hogy az általunk Kinkel úr ellen hangoztatott vádak nem nevezhetők hazugságoknak mindaddig, amíg meg nem cáfolták őket, ami eleddig nem történt meg és soha nem is fog megtörténni. Egyébként hálásak vagyunk a tudósító úrnak azért a hírért, hogy a kinkeli prédikációnak, „az ünnepségek legszebb illatának", ez a textus szolgált alapul: „Ha Sionról elfelejtkezel, felejtkezzenek el rólad is"[541], és hogy prédikációját „a fekete-piros-arany zászló[542] felé nyúlva" kezdte el.

A „Hermann" tréfál. Egy Ausztriáról szóló Hermann-dolgozat azt állítja, hogy a Habsburgok az örökös tartományaiknak mindig mostohaatyái voltak, a német birodalomnak pedig mostohaanyái. Hogy egy vén vagy egy fiatal férfi lehet vénasszony, azt kellőképpen bebizonyította a kérdéses – Pölitz „Weltgeschichte"-jéből német hajadonok számára kivonatokkal teletűzdelt – cikk írója, de hogy egy mostohaatya mostohaanya legyen, ezt eddig nem tartottuk volna lehetségesnek.

[IV]

Az E. J. Juch és Tsa szerkesztésében megfiatalított „Hermann" megérdemel egy részletes jegyzetet. Kezdjük mindjárt a „*Poroszország pozíciójáról*" szóló first leaderrel*.

A Franciaország és Ausztria közötti békekötés esetén „Poroszország pillanatnyilag *jóformán ugyanaz* marad, ami eddig volt. *Mindazonáltal lassan-lassan* más pozícióba *kerül*. Még *gyorsabban*" (mint a lassan-lassan) „meg kell azonban *változtatnia* pozícióját, *hacsak*" (!) „a háború tovább tart; *mivel* akkor *rászorítanák*" (!) „a cselekvésre, és ha idejekorán nem *keres*" (!) „sajátmagának biztos pozíciót, elveszít minden szilárd biztosítékot, *hogy* a többi német szövetségi állammal együtt elpusztuljon." (Poroszország talán nem is bánná, ha elveszítené a „szilárd biztosítékot, hogy elpusztuljon".)

A szerző mármost bemutatja nekünk Poroszországot különböző, többé vagy kevésbé kényes pose plastique-okban**. Először is Poroszország visel-

* – első vezércikkel – *Szerk.*

** – kifejező pózokban; plasztikus testtartásokban – *Szerk.*

kedhetnék európai nagyhatalomként, mégpedig ezt megintcsak kétféleképpen.

„Poroszország, *amennyiben önálló nagyhatalomként* lépne fel, teljesen a saját szakállára" (önállóan?) „cselekedhetnék. Ez" (a cselekvés!) „tisztán *európai álláspont* lenne, amelynek *célja*" (az álláspont célja) . . . „a hatalom *kérdésének* bizonyulna; *ugyanis* az egyensúly fenntartása, amit a szerződések szolgálnak, nem egyéb, mint az *államérdeknek*" (melyiknek?) „*rendelkezésére álló hatalom kiegyensúlyozása*. Poroszország *ez esetben* az *1815-ös szerződéseknek*, amelyeknek *egy megkötője* volt" (*egy atyja*, és nem egyik atyja), „a mostani háború által *történt megsértését* vehetné kiindulópontul, *amennyiben* azokért *a szolgálatokért*, amelyeket *ennek során*" (a szerződések megsértése során?) „Európa monarchikus rendjéért tett, anyagi biztosítékokkal igyekeznék magát *kárpótolni*." E ravasz eljáráson kívül „Poroszország azonban európai nagyhatalomként *tisztán politikai* talajra is helyezkedhetnék, *amennyiben* önfenntartási okokból francia riválisa *túl hatalmassá válásával* szemben" (non bis in idem*; a hatalom-kiegyensúlyozás már megvolt egyszer) „ellenhatást fejtene ki. Felhozhatná maga mellett azt, hogy mivel Anglia *még nyílt* és Oroszország *már titkos* szövetségese *lett*" (!!) „Franciaországnak, Ausztria ellenségének, stb."

Minekutána Poroszország ily sokoldalúan bevált európai nagyhatalomként, „Poroszország helyezkedhetik továbbá *kizárólagos német álláspontra*. Itt is szabad választása van. Tudniillik fölérendelheti magát *német nagyhatalomként a többi államnak*" (beleértve Törökországot), „vagy pedig egy *egyenlő szövetségtag* alázatos magatartását tanúsítva, a *kis országoknak*" (svájci kantonoknak?) „alá- vagy mellérendelheti magát." (Nem egészen világos, miért kell egy *egyenlő szövetségtagnak* magát *alá*rendelnie.) Más szavakkal, vagy porosz császárság, vagy a Német Szövetség fennmaradása. Az előbbi „azt jelentené, hogy Poroszország komolyan Németország élére áll, *miként* olyan hatalom, amely tudja, hogy szükség törvényt *alkot*" (közönséges embereknél szükség törvényt bont, gothaiaknál[280] törvényt alkot, éspedig igen szerényet), „miért is neki" (a szükségnek), „mivel létezése forog kockán" (a szükség létezése kockán forog), „el kell *térnie* a gátló formáktól stb."

Az indokok, amelyeket „Poroszország egy ilyen forradalmi politika mellett érvényre juttathatna", szerzőnket igazi embarras de richesses-be** bonyolítják. A többi között: „A Németország egységével szemben ellenséges orosz és angol külföld, *amelyik* a német egyensúly bonyolult hintarendszeré-

* – kétszer egyazon dologban nem (szabad) – *Szerk.*

** – bőségből fakadó zavarba – *Szerk.*

vel a német nagyhatalmak erőkibontakozását állandó kölcsönös meggyengítés által megakadályozta, inkább önmagának mint Németországnak dolgozott a Szövetség megteremtésekor stb." (Furcsa terve az orosz és angol külföldnek, kölcsönösen meggyengíteni egymást azért, hogy a porosz erőkibontakozást megakadályozzák!) „Végül megmutatja" (Poroszország), „hogy tökéletesen megérti a mostani háború lényegét, *amely, a harmincéves háborúhoz hasonlóan*, célul tűzte ki az 1848-as forradalom lezárását." „Ezen indokokból" (tudniillik azért, mert a harmincéves háború az 1848-as forradalom lezárását célozza), „Poroszország nem ismeri el többé a Szövetségi Gyűlést ... és valamennyi többi német fejedelem szuverenitását elenyészett *gyanánt tekinti* stb." Végül pedig „a porosz kormány, ha neki" (tudniillik Poroszországnak) „ez a *forradalmi politika* túl aggályosnak tűnnék, választhatná a konzervatív álláspontot. Választhatná ezt azért, ... mert a porosz uralkodóház *mint egyenlő*" (mivel?) „a többinek" (milyen többinek?) „a fennmaradását respektálni tartozik, ... mert Poroszország, *amennyiben* nem önálló, magatartását a semleges Angliáéi szerint szabályozza stb." Eddig „ingadozott". Hagyta, hogy „a *riválisa* Ausztriát" megverjék. „Folyvást igyekezett a kis államokat szerződéses eszközökkel *odahúzni*." (Odahúzni nekik egyet, odahúzni rájuk a vizes lepedőt, vagy magához húzni őket?) „Visszatért Frankfurtba" (Erfurtból[490]) „szinte *ugyanazokkal a javaslatokkal*, amelyeket, *ha* Hannovertól vagy Bajorországtól *indulnának ki*, Poroszország nem szentesített." Végül a szerző ezt „*rutinos eljárásnak*" jellemzi, noha kevés rutint árul el a consecutio temporum-ban*.

Sajnos a villafrancai szerződés egy csapásra kiküszöbölte Poroszországnak a gothai fantázia által megközelíthető összes pozícióit. Ezért Juch úr és Tsa „magas politikájától" ama Türtaiosz felé fordulunk, aki a megfiatalított „Hermann"-ban megénekli a solferinoi csatát. Ez a Türtaiosz kedélyes fickónak látszik. Egy pillanatra sem kételkedik abban, hogy azok a zuávok, turcók, horvátok, rácok, csehek et autres zéphyres**, akik Solferinónál küzdöttek, „a két császár nélkül, bárhol a világon, ahol a véletlen összehozhatta volna őket, egymással *ártalmatlan, szívélyes emberekként* bántak, üdvözölték, etették és itatták volna egymást". (Egymást egymással etették és itatták volna! Micsoda kannibalizmusa a szívélyességnek!)

A versmérték, amelyben a csatát megénekli, a heroikus eposz versmértéke, a hexameter. Kleist tudvalevőleg meghosszabbította a hexametert egy rövid előszótaggal. Dalnokunk felülmúlja Kleistet, mert nála mit sem számít

---

* – igeidők (szabályozott) egymásrakövetkezésében – *Szerk.*

** – és más zefírek[138] – *Szerk.*

egy pár elő- és utószótag. Másrészt olyan hexameterektől, amelyek az imént jöttek a csatából, nem lehet zokon venni, ha itt-ott egy-egy lábuk hiányzik vagy egy-egy tagjuk kificamodott.

Íme néhány próba:

„Halálra fáradtan,
Eltik|kadtan, | hőben, a | lassan el|égetö | szomjban."
„Ám lega|lább ez u|többi el|átkozott | évtize|dünkben."
„Izzó | napban el|vérzőn, | szomjún, | néha egy | sújtó

szuronynak kegyelemdöfésétől érten,

de többnyire csak
a vágás|tól és | a tá|tott sebet | érő
ütlegek | által | szörnyü ha|lálkín-ra riasztva."
„Vértől | árad a | gőzlö ko|pár halom, | melyben a | csonkák egymáson fetrengének."
„Itten egy | kéz és | ottan egy | láb, a|mott meg egy | teljes
állcsont | is vagy egy
fél fej hi|ányzik."

„Csend és sötét lett
végre. A | csúcsok, a | völgyek | hangosak | voltak a | jajtól,

a vonagló kiáltozástól – hol itt, hol ott, mindenütt *órák hosszat.*"

„A csata napján,
izzó hevü | nap, nem | kaptak egy | cseppnyi vi|zet sem."
„Mások még hörögtek
és epe|deztek | s tört fé|nyű szeme|ik fe|hérjét

fordították az elkésett seborvos felé."

A csataének után a történelmi kritika. A megfiatalított „Hermann" „Gondolkodója" egy Párizsból keltezett cikkben leleplezi előttünk Louis Bona-

parte viszonyát a forradalomhoz. „A forradalom jogosult, mihelyt a császár szárnya alá helyezkedik *és* általa megerősítést nyer... Megtartja *azonban* eredeti alakját *és* földre kell tiporni, mihelyt ellentmond a császár érdekeinek *vagy* keresztezi terveit."

Itt van a bölcsesség:[543]

„Én immár meglelém az alapot,
Amelyben horgonyom örökre megfogódzik."[544]

A „magas politika", az ágyúdörej és a történelmi kritika „áldatlan régióiból" lezuhanva, egy szerény, elhagyatott „*Műhelyre*" bukkanunk, arra a pihenőhelyre, ahol régi barátunk, Gottfried, új tudósítóként megtelepedett. Ezt mormogja felénk: „Ez a lap eddig csupa háborútól és politikától nem tudott *teret* találni arra stb."

Ismerjük ezt a régi panaszt. Gottfried ajánlkozik, hogy műértő cicerone gyanánt végigkísér bennünket az „Akadémia Trafalgar Square-i kiállításán". A jól ismert „aranyszájú" szóáradattal susogja fülünkbe a „szinte heroikus férfiú, aki méh módjára még mérges virágokból is mézet gyüjtöget" (lásd „Gartenlaube"), hogy „Leslie derűs *képecskéi* ... a finom művészet igazi *gyöngyszemecskéi*".

De ami mindenekelőtt foglalkoztatja: a *preraffaelitáknak*[545]; és mivel a példa jobb az oktatásnál, kiállított a saját „Műhelyében" néhány preraffaelita word-painting-et*, amelyek megtakarítják nekünk a Trafalgar Square-i sétát.

1. sz. preraffaelita festmény.

„Tizenegy órától, és az egész délután folyamán, a fashionable** krinolin uralkodik a teremben, s a közönség *kedvenc képeinek* ekkor *állandó uszályuk* támad."

2. sz. preraffaelita festmény.

„Mindennek értéke van, *amit a maga nemében* tökéletesen kiviteleztek. Például *egy nadrágnak*, ha jól megcsinálták és *nem szorít*."

3. sz. preraffaelita festmény.

„A kolostor temetőjén két apáca azzal *foglalatoskodik*, hogy egy sírt *csináljon*... Két darabos nőalak ez, aki felváltja egymást az alkonyat e komor munkájánál" (a két darabos alak felváltja egymást, miközben az alkonyat elvégzi helyettük a munkát): „Az egyik a sírban áll, amint egy mosónő

* – szófestményt – *Szerk.*
** – divatos; előkelő – *Szerk.*

inas karjával feldobja a nehéz, nyirkos, fekete földet, *fagyökerektől át-meg-átnőtten*, egy teljesen prózai, ordináré, közömbös személy."

Egy fagyökerektől át-meg-átnőtt személy lehet *teljesen prózai*, de mindenesetre *extra-ordináré*. Valamiféle közömbösségre utal azonban, úgy látszik, az a sans-gêne*, amellyel ugyane személy saját karja helyett *egy mosónőét* használja az ásáshoz.

Ezekből a próbákból azonban a „kézműves" megérti majd, amit Gottfried oly nyomatékosan „megfontolásra" ajánl neki, tudniillik hogy a művész-eunuchság „többet fog neki *használni* a *munkálkodásában*" (utile cum dulci**), „mint a vasárnapi kirándulások Epping Forest-ba vagy a kew-i füvészkertbe", mint „az elővárosok összes vidám vendégfogadói", mint „az esti egyletek" és „ama nagy kérdésnek az agyoncsépelése, vajon már a következő forradalomkor beköszönt-e *munkásdiktatúra* címmel a szabólegények ezeréves uralma".

Mi azonban, valamennyi preraffaelita ellenére, a régi bölcs mondáshoz tartjuk magunkat: „Cacatum non est pictum."***

A megírás ideje: 1859 június eleje–július közepe
A megjelenés helye: „Das Volk",
1859 június 4., 25., július 9., 16. (5., 8., 10., 11.) sz.
Eredeti nyelve: német

* – fesztelenség – *Szerk.*
** – hasznosat a kellemessel[546] – *Szerk.*
*** – „Az odarondítás nem festés." – *Szerk.*

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] A „Politikai gazdaságtan bírálatához" tizenöt évi tudományos kutatómunka eredményeire épül; 1857 augusztusában Marx elérkezettnek látta az időt, hogy hozzáfogjon az összegyűlt anyag és a tisztázott problémák rendszeres feldolgozásához és nagy gazdaságtani munkája megírásához. Az első felépítési vázlat 1857 augusztus–szeptemberében alakult ki; 1858 áprilisában úgy határozott, hogy az egész munkát hat könyvre osztja: 1. a tőkéről, néhány előljáró fejezettel, 2. a földtulajdonról, 3. a bérmunkáról, 4. az államról, 5. a nemzetközi kereskedelemről, 6. a világpiacról. Az első könyvet négy szakaszra akarta tagolni, melyek közül az első („A tőke általában") három fejezetre oszlott volna: 1. az érték, 2. a pénz, 3. a tőke. A tőkéről szóló első könyv fogalmazványán Marx 1857 augusztusától 1858 júniusáig dolgozott; e munka eredménye egy mintegy 50 nagyalakú nyomtatott ívnyi kézirat, a „nyersfogalmazvány" (v. ö. 74. jegyz.). 1858 elején Marx úgy tervezte, hogy munkáját egymás után megjelenő füzetek alakjában teszi közzé. F. Duncker berlini *kiadóval előzetes megállapodást kötött és megkezdte az első füzet kidolgozását*, 1858 augusztusa és 1859 januárja között átdolgozta a pénzről szóló fejezetet, megírta az áruról szóló fejezetet és 1859 jan. 26-án elküldte az első füzet kéziratát a kiadónak. Az első füzet a tervezett három fejezet helyett csak két fejezetet foglalt magában és a tervezett 5–6 ív helyett 12 ívnyi terjedelmű lett. Februárban Marx elküldte az előszót is; júniusban megjelent 1000 példányban a „Politikai gazdaságtan bírálatához" első füzete. Az első füzet után Marx még ugyanabban az évben ki akarta dolgozni a másodikat, a tőkéről szólót, de további kutatásai arra késztették, hogy az egész munka tervét megváltoztassa; kialakult a „Tőke" terve, és Marx a további füzetek megírása helyett megkezdte a „Tőke" kidolgozását. A „Tőke" első könyve 1867-es első kiadásához írt előszavában Marx ezt mondja: „A mű, melynek első kötetét a közönség elé bocsátom, folytatása 1859-ben közzétett »A politikai gazdaságtan bírálatához« című írásomnak... Az említett korábbi írás tartalmát összefoglaltam e kötet első fejezetében [a későbbi kiadásokban ennek az „első szakasz" felel meg]. Ezt nemcsak az összefüggés és a teljesség kedvéért tettem. Az előadás módján javítottam. Amennyire a körülmények csak valamelyest is engedték, sok, korábban csupán érintett pontot itt továbbmenően kifejtettem, s megfordítva, ott kimerítően tárgyaltakat itt csak érintettem. Az érték- és pénzelmélet történetére vonatkozó részek most természetszerűen egészen elmaradnak. De aki olvasta korábbi írásomat, az az első fejezet jegyzeteiben új forrásokat talál ez elmélet történetéhez." A „Bírálat"-ban kimerítően tárgyalt és a „Tőké"-ben csupán érintett pontokról tett megjegyzés elsősorban a pénzről szóló fejezetre vonatkozik, amely a pénzelméletek történetéről szóló résszel együtt a marxi pénzelmélet legrészletesebb kifejtése; ennek során felveti a kifejlett tőkés termelés pénzforgalmának és pénzügyének olyan problémáit is, amelyek a „Tőke" felépítésében csak a tőke termelési és forgalmi folyamatának elemzése, az átlagprofitráta és a kamatozó tőke kifejtése után kerülnek sorra. Ennyiben a „Bírálat" által tárgyalt kérdések köre túlnyúlik

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

az egyszerű áruforgalmon és a pénzelmélet terén már kirajzolja a teljes mű körvonalait. (V. ö. még 74. és 401. jegyz. – a marxi mű felépítéséről és fejlődéséről v. ö. még az „Értéktöbblet-elméletek" első részéhez, Bp. 1958, adott kiadói előszót.) – A „Politikai gazdaságtan bírálatához" Marx életében nem ért meg újabb kiadást. Az előszót némi rövidítéssel közölte a „Volk" (v. ö. 298. jegyz.) 1859 jún. 4-i száma; a munka egyik, Grayvel foglalkozó részletét (II. fej., B. vége) Engels függelékként közölte a „Filozófia nyomorúsága" 1885-ös és 1892-es német kiadásában. Kautsky 1897-ben és 1909-ben újra kiadta a művet, azóta számos kiadásban és fordításban megjelent. – Marx az első kiadáshoz sajtóhibajegyzéket készített, továbbá fennmaradt a „Politikai gazdaságtan bírálata" marxi kézipéldánya; Marx ebbe a kézipéldányba korrektúrákat és széljegyzeteket írt, ezeket kiadásunkban lábjegyzetben közöljük. A kézipéldány széljegyzeteiben említett problémákhoz általában nem adtunk magyarázó jegyzetet, minthogy Marx ezekre kivétel nélkül visszatér a „Tőke" első könyvének megfelelő helyein, velük kapcsolatban tehát a „Tőké"-re utalunk; hasonlóképpen nem részletezzük azokat a bibliográfiai, az idézetforrásokkal és Marx kivonat-füzeteivel kapcsolatos adalékokat, amelyekre nézve a „nyersfogalmazvány"-ban bővebb anyag található. – A magyar szöveg sajtó alá rendezése során követett elvekre vonatkozóan v. ö. még az előszót, XII. old. – *1*

[2] „Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe" – német napilap, 1842 jan. 1-től 1843 márc. 31-ig jelent meg Kölnben. Az újságot a porosz abszolutizmussal szemben ellenzéki rajnai burzsoázia képviselői alapították. Az újság munkatársai közé bevontak néhány baloldali hegeliánust is. Marx 1842 áprilisától kezdve munkatársa, októberétől kezdve főszerkesztője volt a lapnak. A „Rheinische Zeitung" Engels néhány cikkét is közölte. Marx szerkesztősége alatt a lap egyre határozottabban forradalmi demokrata jelleget öltött. A „Rheinische Zeitung"-nak ez az irányzata, melynek népszerűsége Németországban egyre növekedett, nyugtalanította a kormányköröket és dühödt hajszát váltott ki a lap ellen a reakciós sajtóból. 1843 jan. 19-én a porosz kormány rendeletileg 1843 ápr. 1-i hatállyal betiltotta a lapot és addig is kettős cenzúra alá vetette. Minthogy a „Rheinische Zeitung" részvényesei mérsékelni akarták az újság hangját, Marx 1843 márc. 17-én bejelentette kilépését a szerkesztőségből; a lapot azonban ez már nem mentette meg. – Marxnak a „Rheinische Zeitung"-ban megjelent cikkeit lásd Marx és Engels Művei, 1. köt. 28–199. old.; az alább idézett cikkek: 110–147., 171–198. old. – *5*

[3] „Allgemeine Zeitung" – német napilap, 1798-ban alapította Tübingenben J. F. Cotta; 1810-től 1882-ig Augsburgban jelent meg. – Marx cikke a „Rheinische Zeitung" 1842 okt. 16-i számában jelent meg; lásd 1. köt. 105–109. old. – *6*

[4] A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t Marx és Ruge szerkesztésében adták ki Párizsban német nyelven. Csak első (kettős) füzete jelent meg, 1844 februárjában. Magában foglalta Marx írásait: „A zsidókérdéshez" és „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés", valamint Engels írásait: „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" és „Anglia helyzete. Thomas Carlyle: »Past and Present«", továbbá leveleket Marxtól, Rugétól, Bakunyintól és Feuerbachtól. Ezenkívül írásokat tartalmazott még Rugétól, Hesstől, Heinétől, Herweghtől és Bernaystól. A folyóirat megszűnésének fő oka a Marx és Ruge között kiéleződő elvi nézeteltérés volt. – A „Bevezetés"-t lásd 1. köt. 378–391. old.; a hegeli jogfilozófia kritikájáról szóló fennmaradt (annak idején meg nem jelent) kéziratot lásd uo. 203–336. old. – *6*

[5] A francia belügyminisztérium 1845 jan. 11-én utasította ki Marxot Franciaországból. – *6*

[6] Engels: „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata"; lásd 1. köt. 497–522. old. – *7*

[7] Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában"; lásd 2. köt. 211–473. old. (valamint uo. 127. jegyz.). – *7*

[8] Marx és Engels: „A német ideológia"; lásd 3. köt. 11–538. old. (valamint uo. 2. jegyz.) – a „Német ideológia" anyagai közé tartozott még a „Német szocializmus versben és prózában" és az „Igazi szocialisták"; lásd 4. köt. 195–279. old. (valamint uo. 95. és 141. jegyz.). – *7*

[9] Marx és Engels: „A Kommunista Párt kiáltványa"; lásd 4. köt. 437–470. old. (valamint uo. 340. jegyz.). – *7*

[10] Marx: „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről"; lásd 4. köt. 422–435. old. (valamint uo. 333. jegyz.). – *8*

[11] Marx: „A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak »A nyomorúság filozófiája«-ra"; lásd 4. köt. 59–174. old. (valamint uo. 47. jegyz.). – *8*

[12] Marx: „Bérmunka és tőke"; lásd 6. köt. 386–412. old. (v. ö. uo. 415., 418. jegyz. és 587–594. old.). – *8*

[13] A brüsszeli Német Munkásegyletet (Deutscher Arbeiterverein) 1847 augusztusában alapította Marx és Engels; célja a Belgiumban élő német munkások politikai felvilágosítása és a tudományos szocializmussal való megismertetése volt. Az egylet a német forradalmi munkások legális központjává vált és közvetlen kapcsolatot tartott fenn a flamand és vallon munkásegyletekkel. Leghaladottabb elemei tagjai lettek a Kommunisták Szövetségének. Az egyletnek kiemelkedő szerepe volt a brüsszeli Demokrata Társaság (Association démocratique) megalapításában. Nem sokkal az 1848-as februári forradalom után, amikor tagjainak többségét a belga rendőrség letartóztatta és kiutasította, az egylet megszüntette működését. – *8*

[14] Marxot 1848 márc. 3-án kiutasították Belgiumból, 4-ére virradó éjszaka letartóztatták, majd a francia határra toloncolták; körülbelül ezzel egyidejűleg érkezett meg a francia ideiglenes kormány márc. 1-i levele, amelyben visszahívja Marxot Franciaországba. (A belgiumi eseményekről v. ö. 4. köt. 508–516. old.; a meghívólevelet lásd a „Vogt úr" mellékletei között, v. ö. 14. köt.) – *8*

[15] „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie" – német napilap, 1848 jún. 1-től 1849 máj. 19-ig jelent meg Kölnben; az 1848-as német forradalomban a forradalmi demokrácia és a proletár követelések lapja; főszerkesztője Marx volt, szerkesztői Engelsen kívül Bürgers, Dronke, Weerth, F. Wolff, W. Wolff; 1848 októberében belépett a szerkesztőségbe Freiligrath is. (Részletesebben v. ö. 5. köt. 5 jegyz.) – Marx és Engels cikkeit lásd 5–6. köt. – *8*

[16] „New York Daily Tribune" – amerikai polgári napilap, 1841-től 1924-ig jelent meg, alapította H. Greeley. Az 50-es évek közepéig az amerikai whigek balszárnyának, majd a republikánus pártnak a lapja; az egyik legtekintélyesebb és legelterjedtebb amerikai újság, 200 000 előfizetője volt. A 40–50-es években haladó, rabszolgaságellenes nézeteket képviselt. Munkatársai között számos jelentős amerikai író és újságíró volt. Az utopikus szocializmussal rokonszenvező Ch. Dana volt a 40-es évek végétől a lap egyik szerkesztője. Marx munkássága a lapnál 1851 augusztusától 1862 márciusáig tartott; a Marx által beküldött cikkek egy részét Engels írta (v. ö. még 88. jegyz.). A „Tribune" szerkesztősége több ízben önkényes változtatásokat hajtott végre a cikkeken, egyeseket pedig aláírás nélkül, szerkesztőségi vezércikként közölt. 1855-től kezdve a lap Marx és Engels valamennyi cikkét aláírás nélkül közölte. A szerkesztőség eljárása ellen Marx ismételten tiltakozott. 1857 őszétől, a lap anyagi helyzetére is kiható amerikai gazdasági válság miatt, Marx kénytelen volt csökkenteni a „Tribune"-nak beküldött cikkek számát. Munkatársi minősége az amerikai polgárháború kitörésekor véglegesen megszűnt; ebben döntő sze-

repe volt annak, hogy a szerkesztőség összetétele megváltozott és a lap irányzata egyre inkább hajlott a rabszolgatartó államokkal való kompromisszum felé. – *8*

[17] Dante: „La Divina Commedia", Pokol, III. ének 14–15. sor. – *8*

[18] Az arany (Gold) és a pénz (Geld) német szóalakja csak egy betuben tér el egymástól, s ez gyakori sajtóhibák forrása. Marx a kézipéldányában néhány helyen javította ezeket a sajtóhibákat; meglehet, hogy még további ilyen sajtóhibák is vannak az 1859-es kiadásban. A mű kulonböző későbbi kiadásai ezért néhány további helyen is feltételezik, hogy sajtóhiba történt, és ennek megfelelően változtatnak a szovegen; minthogy azonban ezeknek a változtatásoknak a szukségessége sehol sem teljesen egyértelmú, ezért kiadásunkban csak ott változtattunk a szovegen, ahol maga Marx korrigálta az 1859-es kiadást. – *18*

[19] Petty: „A Treatise of Taxes and Contributions", 47. old. – *18*

[20] „The Spectator" – angol folyóirat, 1711-től 1714-ig jelent meg Londonban. – *33*

[21] „Dicsőséges forradalomnak" (glorious revolution) nevezi az angol polgári történetírás az 1688-as államcsínyt, amely véget vetett a forradalmak korszakának, megszilárdította az alkotmányos monarchiát, létrehozta az arisztokrácia és a nagyburzsoázia osztálykompromisszumát, szabad utat nyitva a tőkés fejlődésnek. – *34*

[22] Célzás Owen tervére; ez mintegy 1200 főnyi kollektív csoportokat javasolt, melyeknek mindegyikére 1000–1500 acre föld jutna, és melyek egy-egy nagy négyszogű épuletben laknának, családonként kulon lakásokban, de a kozos termékből való kozos ellátással. – Ricardónál „Owen úr parallelogrammáit" v. o. „On Protection to Agriculture", 21. old. – *40*

[23] Brougham ezt 1820 máj. 30-án, a mezőgazdasági ínség vitájában mondta Ricardóról; v. o. „Hansard's Parliamentary Debates", Új sorozat, I. kot. 685. – *40*

[24] A „Theory of Exchanges" Macleod „Elements of Political Economy"-jának negyedik fejezete. – *41*

[25] Lásd 4. kot. 74–101. old. – *41*

[26] Az 1844. júl. 19-i banktorvény az Angol Bankot két egymástól fuggetlen és kulon készpénzalappal rendelkező részlegre osztotta: egy bankugyletekkel foglalkozó és egy bankjegykibocsátási részlegre (banking department és issue department). A bankjegyek szilárd fedezetéul meghatározott aranyalapnak kellett rendelkezésre állnia; az aranyfedezet nélkuli bankjegyek kibocsátását 14 000 000 £-re korlátozták; szabályozták az Angol Bank szerződéseit a magán-jegybankokkal. Az intézkedések Skóciára is kiterjedtek; az 1845 júl. 21-i banktorvény a skót jegybankokra vonatkozó szabályozásokat tartalmaz (szintén 1845-ben torvényt hoztak az ír bankokkal kapcsolatban is). A forgalomban levő bankjegymennyiség azonban a banktorvények ellenére nem az aranyfedezettől, hanem a forgalmi teruleten mutatkozó kereslettől fuggott. A gazdasági válságok idején, amikor kulonosen nagy pénzínség állt elő, a kormány időlegesen hatályon kívul helyezte az 1844-es torvényeket és felemelte az aranyfedezet nélkul kibocsátott bankjegymennyiséget. – *43*

[27] Smith: „Wealth of Nations", I. konyv V. fej – *47*

[28] Anglia és Skócia uniójáig (1707) Skóciának kulon parlamentje, bizonyos mértékig onálló pénzugyi politikája és saját bankjegykibocsátása volt – *49*

[29] 56 George III c. 68 – a III. Gyorgy király uralkodásának 56. évében tartott parlamenti ülésszak 68. törvénye – *50*

[30] 14 George II c. 42 – a II Gyorgy király uralkodásának 14. évében tartott parlamenti ülésszak 42. törvénye. – *50*

[31] Leges barbarorum (barbárok-törvényei) – az egykori nyugat-római birodalom területén és szomszédságában letelepult kulonböző germán torzsek (frankok, frízek stb.) szokásjogának írásba foglalásai az V–IX. századból. – *51*

[32] Locke: „An Essay concerning Human Understanding". – *54*

[33] V. o. „Debates in the House of Commons on Sir R. Peel's Bank Bills of 1844 and 1845", lenyomat a „Hansard's Parliamentary Debates"-ből, 14. (Ez a lenyomat 1875-ben jelent meg Londonban; az eredeti „Hansard" megfelelő kotete nem volt hozzáférhető.) – *58*

[34] A párizsi békét az 1853–56-os krimi háború lezárásaként 1856 márc. 30-án irták alá egyrészről Franciaország, Anglia, Ausztria, Szardínia, Poroszország és Torokország, másrészről Oroszország képviselői. Oroszországnak le kellett mondania a Duna torkolatvidékéről és Dél-Besszarábia egy részéről, fel kellett adnia a Dunai Fejedelemségek feletti protektorátust és a törokországi keresztény alattvalók védnokolését és bele kellett egyeznie a Fekete-tenger semlegesítésébe; Oroszország visszakapta Szevasztopolt és más szövetséges megszállás alá kerult városokat és vissza kellett adnia Karszt Torokországnak (v. o. még 261. jegyz.). A kongresszuson az orosz diplomácia eredményesen kiaknázta az angol–francia ellentéteket; Franciaország nem támogatta azt az angol kovetelést, hogy a Kaukázust szakítsák el Oroszországtól, sem azt az osztrák kovetelést, hogy Besszarábiát csatolják Torokországhoz. A kongresszust kovető években Franciaország és Oroszország kozott jelentős kozeledések történtek. – *58 187 297 322 397*

[35] *K–Á–E* kovetkeztetési forma – a kulónosből az általánoson át az egyesre való kovetkeztetés; v. o. Hegel: „Logik", III. konyv I. szakasz III fej., ahol Hegel éppen *ezt* a kovetkeztetési formát nem ismeri. – *68*

[36] Société générale du crédit mobilier (Általános ingóhitel-társaság) – francia részvénybank, 1852-ben alapították a Péreire fivérek; az 1852 nov. 18-i dekrétum torvenyesen elismerte a bankot. A Crédit mobilier fő célja a hitelkozvetítés es ipari és egyéb vállalkozások alapítása volt. A bank nagy arányokban belefolyt a franciaországi, ausztria magyarországi, svájci, spanyolországi és oroszországi vasútépítkezésekbe. Legnagyobb bevételi forrása az általa alapított részvénytársaságok értékpapírjaival folytatott tőzsdespekuláció volt. Részvényeinek kibocsátásával – melyekre csak más vállalkozásoknak a bank birtokában levő értékpapírjai nyújtottak fedezetet – a bank anyagi eszkozoket szerzett a legkulonbozőbb további társaságok részvényeinek felvásárlásához Ilyenképpen egyazon osszeg kétszeres terjedelmu fiktív tőke forrásává lett: egyrészt az illető vállalkozás részvényeinek alakjában, másrészt a vállalkozást finanszírozó és részvényeit felvásárló bank részvényeinek alakjában Szoros kapcsolatban állt III. Napóleon kormányával és nagy spekulációs uzleteket folytatott. A bank 1867-ben csődbe ment és 1871-ben felszámolták (Marx 1856–57-ben tobb cikket írt a bank spekulációs uzleteiről a „People's Paper"-be és a „New York Daily Tribune"-ba; lásd 12, 13. kot.) – *69 184 188 291 330 342 358*

[37] „The Economist" – angol gazdasági és politikai hetilap, 1843 szeptembere óta jelenik meg Londonban; az ipari nagyburzsoázia lapja. – *77*

[38] Hagyomány szerint Vespasianus római császár, amikor fia, Titus kikelt a vizeldekre kivetett adó ellen, egy aranypénzt nyomott fia orra alá, mondván: „Nincs szaga" (V o pl. Suetonius: „Vespasianus", 23) – *80 419*

[39] Lucanus: „Pharsalia". – *80*

[40] „Statistical Abstract for the United Kingdom etc. from 1844 to 1858", 41. old. – *83*

[41] V. ö. Chamisso: „Peter Schlemihl". – *86*

[42] V. ö. Biblia, I. Mózes 48, 9–22. – *93*

[43] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", pl. IV. könyv I. fej. – *94*

[44] V. ö. Cato sen.: „De re rustica". (idézve: Misselden, 11–13. old.) – *96*

[45] Cortes – a spanyol tartományi, ill. országos rendi gyűlés, majd parlament. – *97*

[46] Idézve Sempéré: „Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence de la Monarchie Espagnole", I. köt. 275–276. old. – *97*

[47] V. ö. Biblia, Máté 6, 19–20. – *97 121*

[48] Nervus rerum (ta neura tón pragmatón; a dolgok idege[i], ina[i]) – Demoszthenésztől, ill. Aiszkhinésztől eredő kifejezés a pénz megjelölésére. – *99*

[49] Caput mortuum (halott fej; visszamaradt hasznavehetetlen anyag, bedöglött maradék, üledék) – a régi vegytanban a lepárlás után az edényben visszamaradó szilárd termék elnevezése. – *99*

[50] Vergilius: „Aeneis", III. ének 57. sor. – *99*

[51] Az amerikai spanyol gyarmatok függetlenségi harcai során 1810 és 1826 között a legtöbb latin-amerikai spanyol állam felszabadult a spanyol uralom alól. – *100*

[52] Ryotok (raijatok) – közvetlenül az államnak adózó egyéni birtokos parasztok Indiában. – *106*

[53] Shakespeare: „The Merchant of Venice", IV. felv. 1. szín. – *106*

[54] 18 Elizabeth I c. 6 – az I. Erzsébet királynő uralkodásának 18. évében tartott parlamenti ülésszak 6. törvénye; v. ö. Blackstone: „Commentaries", 1765, II. köt. 322. old. (Utal a törvényre Smith is: „Wealth of Nations", I. könyv V. fej.) – *109*

[55] A kjahtai kereskedelmi és határszerződést 1727 okt. 21-én kötötte Oroszország és Kína; a szerződés megkötését követően az orosz–kínai kereskedelem jelentősen kibővült. – *114*

[56] 1857–58-ban folyt a második ópiumháború, amelyet Anglia Franciaország részvételével indított Kína ellen új kiváltságok kicsikarására és az ország gazdasági és politikai függőségbe taszítására (v. ö. még 452. jegyz.). A háború Kína vereségével és a tiencsini szerződés megkötésével végződött (v. ö. még 257. jegyz.). – *114*

[57] Burns: „For a'that and a'that". – *117*

[58] P. Martyr Anghiera: „De orbe novo", V. dekád 4. fej.; idézve W. H. Prescott: „History of the Conquest of Mexico", I. köt. 123. old. – *118*

[59] Grál – a középkori legenda szerint smaragdból metszett varázserejű kehely; őrzője Parzival lovag, aki hosszú vándorlás után megtalálta. – *121*

[60] V. ö. Ricardo: „On Protection to Agriculture", VIII. szakasz; valamint „Principles of Political Economy", IX., XIX. fej. – *122*

[61] L. Blanc: „Histoire de la Révolution Française", II. könyv VII. fej.; I. köt. 272–286. old. – V. ö. még 66. jegyz. – *129*

[62] Történelmi jogi iskola – reakciós áramlat Németországban a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. első évtizedeiben. V. ö. Marx: „A történelmi jogi iskola filozófiai kiáltványa" és „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés"; lásd I. köt. 78–85., ill. 378–391. old. – *129*

[63] Lessing 1780 júl. 7-én ezt mondta Jacobinak, elsősorban Moses Mendelssohnra célozva: „Az emberek végtére mindig úgy beszélnek Spinozáról, mint egy döglött kutyáról"; v. ö. Jacobi: „Werke", IV. köt. I. rész, Lipcse 1819, 68. old. Hegel az „Enzyklopädie" II. kiadásának előszavában idézi Lessing kijelentését. – *129*

[64] Smith: „Wealth of Nations", I. könyv IX. fej. – *130*

[65] V. ö. Marx: „A tőke", I. könyv III. fej. 2. b. [I. szakasz 78. jegyzet] (Bp. 1961: 120–121. old.). – *130*

[66] Law kidolgozott egy elméletet, amely szerint az állam fedezetlen bankjegyek kibocsátásával gyarapíthatná az ország gazdagságát. Franciaországban letelepedvén, megkísérelte elméletét a gyakorlatba áttenni; tervét elfogadtatta az udvarral, 1716-ban alapított párizsi magánbankját 1718-ban állami bankká változtatták, ő maga pedig 1719–20-ban a pénzügyek főellenőre lett. A bank korlátlanul kibocsátott papírpénzt és egyidejűleg bevonta a fémpénzt. A következmény hihetetlen tőzsdeszédelgés és addig soha nem látott spekulációs hullám volt, míg végül 1720-ban az állami bank és vele együtt a „rendszer" teljes csődbe jutott. Law elmenekült az országból. – *131*

[67] Threadneedle Street – londoni utca; az Angol Bank székhelye. – *131 184*

[68] V. ö. Ricardo: „Reply to Mr. Bosanquet's Practical Observations", V. fej.; 85. skk. old.; valamint „The High Price of Bullion", 5. old. – *131*

[69] Ricardo „High Price of Bullion"-jának első kiadása 1810-ben jelent meg; az előszó keltezése 1809 dec. 1. – *131*

[70] V. ö. Puskin: „Jevgenyij Onyegin", I. fej. 3., 51.; de lehet, hogy a célzás a „Szkupoj ricar" bárójára vonatkozik. – *138*

[71] Kontinentális zárlat (kontinentális rendszer) – az I. Napóleon által Anglia ellen elrendelt gazdasági zárlat. A francia flotta trafalgari veresége után Napóleon gazdaságilag igyekezett Anglia hatalmát megtörni; 1806 nov. 21-i berlini dekrétumában többek között kijelenti: „A brit szigetek blokád alatt vannak . . . a brit szigetekkel való kereskedés és a velük való bármiféle kapcsolat tilos." A blokádban – Napóleon oroszországi vereségéig – Franciaország minden csatlósa és szövetségese részt vett. – *138 461*

[72] Blokád-dekrétumok – az Anglia által 1807-ben a kontinentális zárlatra válaszul kibocsátott rendelkezések, amelyek a semleges országoknak Franciaországgal és a kontinentális rendszerhez tartozó többi országgal való kereskedelme ellen irányultak. – *138*

[73] Az idézet a tanúvallomás szövegének hivatalos közzétételében („Reports respecting the

Bank of England resuming Cash Payments etc. Communicated by the Lords, 12th May 1819") nem található; az idézet forrását nem sikerült megállapítani. – *140*

[74] Ez a bevezetés 1857 aug. vége és szept. közepe között íródott, Marx 1857–58-as gazdasági kéziratai (a „nyersfogalmazvány" – v. ö. 1. jegyz.) élén áll; a kéziratok teljes eredeti szövegét első ízben 1939–41-ben Moszkvában, „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)" címmel adták ki; kiadásunkban pótkötetként jelenik meg. A kéziratok élén álló bevezető rész nyilván azonos azzal a megírt, de mellőzött általános bevezetéssel, amelyet Marx a „Politikai gazdaságtan bírálatához" előszavában említ (v. ö. 5. old.); ezért közöljük ebben a kötetben. – A bevezetés szövegét Kautsky 1902-ben felfedezte Marx iratai között és 1903-ban közzétette a „Neue Zeit"-ben, majd a „Politikai gazdaságtan bírálatához" harmadik (általa sajtó alá rendezett második) kiadásában; gondosabb szövegkiadása jelent meg az idézett „Grundrisse" kötetben. Kiadásunk néhány – a kézirat újabb kibetűzése alapján megállapított – kisebb eltéréssel a „Grundrissé"-ben közzétett szöveget követi. – *149*

[75] Arisztotelésztől származó kifejezés; v. ö. „Politika", I. 2. – *152*

[76] Leviták (Lévi fiai, leszármazottai) – zsidó papi rend (v. ö. Biblia, IV. Mózes 8, 6–26.). – *154*

[77] A „determinatio est negatio" kifejezés Spinoza egyik – ismeretlen címzetthez írt, 1674 jún. 2-i keltezésű – levelében szerepel; a fordulatot Hegel gyakran alkalmazza, v. ö. „Logik", I. könyv I. szakasz II. fej. b.; „Enzyklopädie", 91. § Pótlás; „Geschichte der Philosophie", I. rész I. szakasz I. fej. C. 2. – *157*

[78] Szocialista szépirodalmárok – az „igazi szocialisták", itt elsősorban K. Grün (v. ö. még „Német ideológia"; 3. köt. 507., 512–516. old.); hasonlóképpen Proudhon (v. ö. „A filozófia nyomorúsága"; 4. köt. 116. old.). – *160*

[79] V. ö. Say: „Traité d'économie politique", Párizs 1817, pl. II. köt. 63–64., 469–470. old. – *160*

[80] V. ö. Storch: „Considération sur la nature du revenu national", 134–159. old. – *160*

[81] Smith kifejezése; v. ö. „Wealth of Nations", II. könyv II. fej. – *165*

[82] Vulcanus – a tűz és a kovácsmesterség istene a rómaiaknál (megfelel a görög Héphaisztosznak). – *175*

[83] Juppiter – főisten, a fény és a villám istene a rómaiaknál (megfelel a görög Zeusznak). – *175*

[84] Hermész – többek között a kereskedés istene a görögöknél (latin megfelelője Mercurius). – *175*

[85] Fama – a hír istennője a rómaiaknál (a görögöknél Phémé, Ossza). – *175*

[86] Printinghouse Square – londoni tér; a „Times" szerkesztőségének székhelye. – *175*

[87] Akhilleusz – a Tróját ostromló görögök nagyszerű hőse, a mürmidónok királya, az „Iliasz" egyik fő alakja. – *176*

[88] Marxnak és Engelsnek a „New York Daily Tribune" részére írt cikkei (v. ö. 16. jegyz.) ebben az időben kivétel nélkül névtelen tudósításokként, ill. szerkesztőségi cikkekként

jelentek meg. A cikkek eredeti kézirata nem maradt fenn; a cikkeket a lapban megjelent szöveg alapján közöljük, amely azonban a szerkesztőségi beavatkozások miatt nem mindenütt felel meg a marxi–engelsi szövegnek; ahol a szerkesztőségi változtatások tényéről és jellegéről konkrét tudomásunk van, ezt jegyzetben közöljük. A szerzőség pontos megállapítása, a Marxtól és Engelstől eredő cikkek szabatos megkülönböztetése nem mindenkor volt lehetséges, márcsak azért sem, mert az Engelstől eredő cikkeket Marx elküldés előtt még gyakran módosította, kiegészítette. A cikkek keletkezési körülményeire nézve a legfontosabb forrás Marx és Engels levelezése, ugyanitt igen sok adalék található a cikkekben tárgyalt kérdések további összefüggéseihez, említve vannak olyan cikkek, amelyeket Marx elküldött, de a lap nem közölt, stb. Ezekre helyenként jegyzetben hivatkozunk, általában azonban utalnunk kell Marx és Engels ez időbeli levélváltásának egészére (v. ö. 29. köt.). – *177*

[89] V. ö. Aiszóposz meséjét: „A pásztor és a földművesek". – *177*

[90] V. ö. Biblia, Példab. 13, 12. – *177*

[91] Svájci zsoldosok alkották a pápa testőrségét; francia és osztrák csapatok az 1848-as itáliai forradalom leverésétől kezdve állomásoztak Rómában és a pápai területen. – *177*

[92] 1847 végén és 1848 elején osztrákellenes tömegmegmozdulásokra került sor az osztrák császársághoz tartozó Velencében és Lombardiában. A polgári értelmiség tevékenyen részt vett a mozgalomban; egyik fő központja a paviai egyetem volt, amelyet 1848 elején az osztrák hatóságok bezártak. A liberálisok „törvénytiszteletre" hívták fel honfitársaikat, gazdasági reform-követelésekre és a monarchián belüli autonómia elérésére akarták korlátozni a mozgalmat. Az adópolitika, az itáliai ipart korlátozó rendszabályok és az osztrák dohánymonopólium ellen a lakosság az osztrák áruk bojkottálásával tiltakozott. Az illegális republikánus mozgalom tüntetéseket szervezett, összeütközések történtek a lakosság és a katonai és rendőri erők között. – *177*

[93] A bécsi forradalom hírére Milánóban 1848 márc. 18-án népi felkelés tört ki; ötnapos elkeseredett küzdelemmel sikerült elűzni a városból Radetzkyt és 15 000 katonáját. Márc. 22-én ideiglenes kormány alakult a liberális polgárság képviselőiből. – *178 251*

[94] 1859 jan. 1-én a diplomáciai testület részére a Tuileriákban adott fogadáson III. Napóleon kijelentette Hübner osztrák nagykövetnek: „Sajnálom, hogy kormányomnak az osztrák kormánnyal való kapcsolatai már nem olyan jók, mint azelőtt; de kérem, mondja meg Császárának, hogy iránta táplált személyes érzületeim nem változtak." – *178 183 278 282 289 292 296 313 555*

[95] Montevideo és Róma hőse – Garibaldi 1842–46-ban részt vett az uruguayiak szabadságharcában Rosa argentin diktátor ellen. Garibaldi olasz forradalmi emigránsokból alakult légiója fontos szerepet játszott Montevideo védelmében és más döntő ütközetekben. Az uruguayi kormány dekrétumba foglalta Garibaldi érdemeit. – 1849 február–júliusában Garibaldi volt a népi felkelés által kikiáltott Római Köztársaság védelmének tényleges irányítója. A köztársaság hadserege hónapokon át ellenállt a francia, osztrák és nápolyi intervenciós csapatoknak. Júl. 3-án a köztársaság vereséget szenvedett és a túlerőben levő intervenciósok elfoglalták Rómát, miután Oudinot francia tábornok szószegően megtörte a fegyverszünetet. – *178*

[96] 1858 augusztusában Oroszország és Piemont megállapodást kötött arról, hogy az orosz gőzhajózási és kereskedelmi társaság időlegesen használhatja a villafrancai kikötő keleti részét. – *179*

[97] A „hálás" Ausztria – a kifejezés annak a lekötelezettségnek a megjelölésére volt használatos, amelyet Ausztria Oroszország iránt érez a magyarországi forradalom leveréséhez nyújtott segítségért. – Amikor az 50-es évek elején a keleti kérdés kiéleződésével kapcsolatban oroszellenes fordulat állt be az osztrák külpolitikában, Schwarzenberg osztrák miniszterelnök és külügyminiszter kijelentette: „A világ el fog ámulni azon, hogy mi milyen hálátlanok tudunk lenni." – *179 583*

[98] Albion – a Brit Szigetek régi neve; „álnok Albionnak" nevezték Angliát a francia forradalmárok a francia köztársaság elleni számtalan intrika és a franciaellenes koalíciók szervezése miatt; utóbb az Anglia-ellenes irányzatok körében általánosan használatos becsmérlő kifejezés. – *179 281 496*

[99] Louis Bonaparte elnöksége alatt 1849 áprilisában a francia kormány az alkotmány megsértésével expedíciós hadtestet küldött Itáliába a Római Köztársaság (v. ö. 95. jegyz.) megdöntésére és a pápa világi hatalmának visszaállítására. A köztársaság hősies ellenállás után 1849 júl. 3-án elbukott a francia, osztrák és nápolyi intervenciósok túlerejével szemben. – *180 473*

[100] 1851 dec. 2-ára virradó éjszaka döntötte meg Louis Bonaparte államcsínnyel az 1848 óta fennálló Második Köztársaságot (v. ö. erről pl. Marx: „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" 1., VII.; 8. köt. 105–113., 182–196. old.). – Egy évvel később, az államcsíny évfordulóján Louis Bonaparte kikiáltotta magát francia császárrá. – *181 193 284 388 440 442 475 518*

[101] Az 1848-as itáliai forradalomban a szardíniai–piemonti uralkodó osztályoknak, élükön Károly Alberttal, sikerült kezükbe venniök a nemzeti szabadságmozgalom vezetését. Céljuk az volt, hogy Felső-Itáliát a szardíniai királyság alatt egyesítsék, a népi megmozdulásokat pedig elfojtsák. Károly Albert ezért minden módon akadályozta, hogy az osztrák uralom alatt álló Velence és Milánó felkelése (v. ö. 288. és 93. jegyz.) támogatást kapjon. A népi megmozdulás mégis rákényszerítette, hogy 1848 március végén hadat üzenjen Ausztriának, kezdeti győzelmek után azonban – elsősorban gyáva és rossz hadvezetése miatt – hamarosan vereséget szenvedett és aug. 9-én fegyverszünetet kötött, módot adva Ausztriának arra, hogy a velencei–lombardiai felkelést vérbefojtsa. 1849 márc. 12-én a forradalmi mozgalom nyomására Károly Albert kénytelen volt újra megindítani a háborút Ausztria ellen, márc. 20-án újrakezdődtek a hadműveletek és márc. 23-án Novaránál Károly Albert megint vereséget szenvedett. Károly Albert ezek után lemondott; az új király, II. Viktor Emánuel márc. 26-án fegyverszünetet és aug. 6-án békét kötött Ausztriával; a békeszerződés értelmében Ausztria megtarthatta valamennyi itáliai birtokát és Piemontnak nagy hadisarcot kellett fizetnie. (V. ö. még erről Engels cikkeit a „Neue Rheinische Zeitung"-ban; 6. köt. 374–381. old.) – *181*

[102] A Párizsból, Berlinből, Bécsből keltezett cikkek is Londonban íródtak; a „New York Daily Tribune" szerkesztőségével való megállapodás értelmében Marx az európai kontinenssel foglalkozó cikkeinek egy részét helyszíni tudósításokként jegyezte és olykor előrekeltezte. – *183 187 192 282 287 308 328 338 357 518 521*

[103] Az austerlitzi csata hollandus unokaöccse – III. Napóleon apja I. Napóleon testvére, Louis Bonaparte volt, akit I. Napóleon 1806-ban a holland trónra ültetett; az 1805. dec. 2-i austerlitzi csata I. Napóleon egyik nagy győzelme volt, melyben szétverte a szövetséges osztrák–orosz seregeket (III. Napóleon éppen az austerlitzi csata évfordulóján hajtotta végre államcsínyjét). – *183 445*

[104] 1859 jan. 10-én II. Viktor Emánuel a szardíniai kamarák ülésszakát egy feltehetőleg III. Napóleon által sugalmazott trónbeszéddel nyitotta meg; ebben megemlékezett az

Itália-szerte mindenfelől a fülébe hatoló fájdalomkiáltásról, mely iránt – a szerződéseket illető minden tisztelete ellenére – nem maradhat érzéketlen. – *183 190 555*

[105] Landwehr – eredetileg általános felfegyverzés, népfelkelés. Az állandó hadsereg bevezetésével előbb elvesztette jelentőségét, de a napóleoni háborúk idején kifejlesztették a Landwehr-rendszert a katonailag kiképzett hadkötelesek idősebb évfolyamainak hadi szolgálatba való bevonására. A tilsiti béke (v. ö. 522. jegyz.) után a Landwehr már komolyabb szerepet játszott és szoros kapcsolatban állt az állandó hadsereggel. A porosz Landwehr-rendszert Scharnhorst 1813 márc. 17-i tervezete szerint építették ki. Két korosztályra oszlott: 26–32 és 32–39 évesek; az utóbbiakat helyőrségi és megszálló csapatoknak szánták. A porosz törvények szerint a Landwehrt csak háborúban lehetett behívni. – *184 205 315 396*

[106] Vilmos porosz herceg (1861-től porosz király) 1858 októberében, régenshercegi beiktatása alkalmából „liberális" kurzust hirdetett meg, melyet a polgári sajtó mint „új korszakot" ünnepelt. A burzsoázia által várt reformokra nem került sor, de kidolgoztak egy katonai reform-javaslatot, amely arra irányult, hogy a Napóleon elleni háborúkban a porosz hadseregszervezetbe bevezetett liberális jellegű változtatásokat végképp kiküszöbölje. A törvénytervezet a Landwehr első korosztályának (v. ö. 105. jegyz.) helyőrségi szolgálatra korlátozását és az állandó hadsereg békelétszámának tetemes növelését irányozta elő. Az „új korszak" végül is a junkerok nyílt militarista uralmába torkollt Bismarck 1862 szeptemberi hatalomra kerülésével. – *184*

[107] „Le Moniteur universel" – francia napilap, 1789-től 1901-ig jelent meg Párizsban; 1799-től 1814-ig és 1816-tól 1868-ig hivatalos kormánylap. A „Moniteur" közölte a parlamenti tudósításokat és a kormányrendeleteket. – *184*

[108] Elysée – párizsi palota; Louis Bonaparte köztársasági elnöksége idején, 1848–52-ben elnöki rezidencia, majd 1873-ig külországi államférfiak részére biztosított szálláshely; 1873-tól kezdve ismét elnöki palota. – *184*

[109] Chapel Street, Lombard Street – londoni utcák; a legnagyobb kereskedelmi és bankvállalatok utcái. – *184 322 514*

[110] Az 50-es években Oroszország nagymértékben megerősítette közép-ázsiai és távol-keleti pozícióit; megnőtt befolyása Khívában, Bokharában és Kokhandban, a Kínával kötött szerződésekkel 1858-ban biztosította magának az Amur északi partján igényelt területeket és öt kínai kikötő szabad használatát (v. ö. még 257., 458. jegyz.). – *185*

[111] Kis Bonaparte, Kis Napóleon – Louis Bonaparte gúnyneve, amelyet Victor Hugo ragasztott rá egy 1851-ben a francia törvényhozó gyűlésen mondott beszédében; ezt a címet adta Victor Hugo az 1852-ben megjelent Napóleon-ellenes könyvének is („Napoléon le petit"). – *185*

[112] II. Sándor cár a fokozódó parasztmozgolódásoktól való félelmében 1855-ben történt trónralépése után több ízben ígéreteket tett a jobbágyság megszüntetésére. – *185*

[113] Cesare Borgia jelmondata (jelvényén Julius Caesar képmásával együtt szerepelt). – *186*

[114] Louis Bonaparte 1852 okt. 9-i bordeaux-i beszédéből. – *186 291 388*

[115] A cikket Engels írta meg, Marx átírta és módosította (v. ö. Marx 1859 jan. 13. és 15. között írt, keltezetlen levelét Engelsnek). – *187*

[116] „L'Indépendance Belge" – belga polgári napilap, 1831-ben alapították Brüsszelben, a 40–50-es években a liberálisok lapja. – *187*

[117] „The Times" – a legtekintélyesebb angol konzervatív irányú napilap; 1785-ben alapították Londonban „Daily Universal Register" címmel, 1788 óta jelenik meg „The Times" címmel. – *187*

[118] III. Napóleon ellen az itáliai forradalmárok több merényletet szerveztek, mert megszegte az itáliai felszabadító mozgalom támogatására tett ígéreteit; így 1855 áprilisában Pianori pisztolyos, 1858 januárjában Orsini pokolgépes merényletet kísérelt meg ellene. – *188 192 283 388 444*

[119] A legfőbb venta a carbonarók vezető testülete; a carbonarók (szénégetők) a XIX. sz. elején alakult titkos politikai társaság Itáliában, a nemzeti egységért, függetlenségért és szabadelvű állami reformokért szállt síkra. 1831-es itáliai tartózkodása idején Louis Bonaparte csatlakozott a társasághoz és egy rövid ideig részt vett tevékenységében. – *188 193*

[120] Damoklész, az idősb Dionüsziosz szürakuszaii uralkodó kegyence folyvást boldognak magasztalta urát a nagy pompáért és bőségért, amelyben dúskál. Ezért Dionüsziosz vékony lószőrszálon meztelen kardpengét függesztett fel Damoklész lakomai helye fölé, hogy a felette lebegő kard figyelmeztesse Damoklészt a földi szerencsét bármikor megsemmisítéssel fenyegető veszedelemre. – *188*

[121] Hivatalos változat szerint Orsini a III. Napóleon elleni sikertelen merénylet után két levelet írt a császárnak a börtönből. Az első, febr. 11-i keltezésű levelet felolvasták az Orsini-per tárgyalásán, majd közzétették a „Moniteur" 1858 febr. 27-i számában; a második, márc. 10-i keltezésű levelet csak Orsini kivégzése után hozták nyilvánosságra. A levelek valódisága kétséges. – *188*

[122] Crédit foncier de France (Franciaországi Földhitelintézet) – francia részvénybank, 1852-ben alapították a Párizsi Földbank utódaként; jelentős kormánytámogatásokban részesült. A Crédit foncier rövid- és hosszúlejáratú (50 évig) kölcsönöket folyósított ingatlanfedezetre kamatfizetés mellett. – *188*

[123] A Német Szövetség (Deutscher Bund), amelyet 1815 jún. 8-án létesítettek a bécsi kongresszuson (v. ö. 204. jegyz.) elfogadott szövetségi szerződéssel (Bundesakte), kezdetben 35, később 28 német fejedelemséget és 4 szabadvárost ölelt fel; 1866-ig állt fenn. A Szövetség nem szüntette meg Németország feudális szétforgácsoltságát. A német államok képviselőiből álló, Ausztria elnökletével Majna-Frankfurtban ülésező közös Szövetségi Gyűlés (Bundestag) a reakció fellegvárává lett. Az 1848-as forradalom veresége után megpróbálták a Szövetségi Gyűlés tevékenységét feleleveníteni. – *190 274 288 296 305 338 359 420 447 582*

[124] Tömörített idézet; v. ö. Platón: „Politeia", IX. könyv 6. fej. – *193*

[125] Louis Bonaparte 1850 okt. 10-én Satory mezején (Versailles közelében) nagy seregszemlét tartott; ez alkalomból nagy traktát rendezett a katonáknak és a tiszteknek, hogy maga mellé állítsa őket és megnyerje támogatásukat tervezett államcsínyjéhez. – *193 283 330 381 442*

[126] Louis Bonaparte-nak a júliusi monarchia alatt megkísérelt államcsínyjeiről van szó. Először 1836. okt. 30-án néhány bonapartista érzelmű tiszt segítségével fellázított két tüzérezredet a strasbourg-i helyőrségben, de a lázadókat néhány óra alatt lefegyverezték,

őt pedig letartóztatták és Amerikába száműzték. Másodszor 1840 aug. 6-án partra szállt Boulogne-ban egy maroknyi összeesküvővel és megpróbált lázadást szítani az ottani helyőrség katonái között. A csődöt mondott kísérlet után életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték, de 1846-ban Angliába szökött. – *193 281 374*

127 A Rubikón (Rubico; ma Rugone) volt Itália és Gallia Cisalpina határfolyója; a Rubikón átlépésével kezdte meg Caesar i. e. 49-ben a polgárháborút. „A Rubikón átlépése" azóta a döntő és visszavonhatatlan elhatározó lépéseket jelképezi. – *193*

128 „Le Constitutionnel" – francia napilap, 1815-től 1870-ig jelent meg Párizsban; a 40-es években a mérsékelt orléanisták lapja, Thiers szerkesztésében, 1848–49-ben a Thiers vezette ellenforradalmi burzsoázia újsága, 1851 decembere után bonapartista. – *194*

129 Célzás I. Napóleon politikai okokból kötött házasságára Mária Lujzával, II. Ferenc osztrák császár lányával. – *194*

130 III. Napóleon és Cavour között 1858 júliusában, plombières-i találkozójukon megállapodás jött létre arról, hogy milyen feltételekkel vesz részt Franciaország egy Ausztria elleni háborúban. A megállapodás szerint Lombardia–Velencében meg kell szüntetni az osztrák uralmat, észak-itáliai királyságot kell létesíteni a Szavojai-dinasztia alatt, Szavoját és Nizzát pedig át kell adni Franciaországnak. A megállapodást 1859 januárjáig titokban tartották. – *195*

131 Palais Royal (királyi palota) – 1643-tól XIV. Lajos rezidenciája, majd 1692-től a Bourbonok orléans-i ágának tulajdona. A XVIII. sz. végén árkádjai alatt üzleteket, az épületben színházat és mulatóhelyeket, kertjében sétányt létesítettek; a Palais Royal, kivált a francia forradalom idején, a közélet egyik központja lett. A XIX. század 50-es éveiben Napóleon-Joseph Bonaparte herceg (Plon-Plon) rezidenciája volt. – *195*

132 „La Presse" – francia polgári napilap, 1836-tól 1928-ig jelent meg Párizsban, 1857-ig Girardin szerkesztésében; 1848–49-ben a polgári republikánusokat, később a bonapartistákat támogatta; a decemberi államcsíny után bírálta a Második Császárságot. – *195*

133 A bécsi kongresszus (v. ö. 204. jegyz.) 1815 jún. 9-i záróokmánya előírja Franciaország 1792-es határainak visszaállítását és megtiltja Franciaország területi terjeszkedését Európában, de nem intézkedik Észak-Afrikáról és más olyan Európán kívüli területekről, amelyek a későbbiekben Franciaország gyarmati hódító politikájának célpontjai lettek. – *195*

134 „Constitutionnel", 1859 jan. 30.; a cikket L. Boniface jegyezte. – Hogy a cikk III. Napóleontól ered, azt a „Times" 1859 febr. 1-i száma is állítja. – *197*

135 „Courrier des Etats-Unis" – amerikai francia napilap, 1828-tól 1938-ig jelent meg New Yorkban; a francia kormányok álláspontját képviselte. – *197*

136 Orosz háború (keleti háború, krími háború) – az 1853–56-os háború egyfelől Oroszország, másfelől az Anglia, Franciaország és Szardínia által támogatott Törökország között; a háború az 1856-os párizsi békével (v. ö. 34. jegyz.) ért véget. (V. ö. még Marx cikkeit a krími háborúról, 9–11. köt.) – *198 262 285 443 483 494 532 583*

137 Zuávok (Zouaves) – francia gyarmati csapatok, 1830-ban alakultak algériaiakból és algériai francia telepesekből; később kizárólag francia katonákból álltak; az algériaiakat külön algériai lövészezredekbe szervezték. – *199*

[138] Zefírek (Zéphyres) – a francia hadsereg afrikai gyalogos büntetőalakulatainak közkeletű elnevezése. – *199 600*

[139] A gárdahadtestet 1854-ben állította fel III. Napóleon, I. Napóleon 1815-ben feloszlatott császári gárdájának mintájára. – *201*

[140] Határezredek – a határőrvidékek (az osztrák császárság déli részén, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Erdély és a Bánát) lakóiból szervezett alakulatok; az e területeken élő lakosoknak földhasználat, adó- és egyéb kedvezmények fejében külön alakulatokban rendszeres katonai szolgálatot kellett teljesíteniök. – *203*

[141] A forradalmi Bécs 1848 okt. 30–nov. 1-én történt megostromlásakor elsősorban szláv csapategységeket vetettek be. – *204*

[142] Svájcban milícia-rendszerű általános hadkötelezettség áll fenn; minden polgár köteles hivatása gyakorlása mellett rendszeres katonai kiképzésben részt venni, személyi fegyvereit magánál megőrizni, katonai s olgálatra mindenkor készen állni és háború esetén az általános mozgósításban részt venni. – *206*

[143] Bázeli béke – a Franciaország és Poroszország között 1795 ápr. 5-én megkötött különbéke. Poroszország ezzel kivált az első franciaellenes koalícióból; ennek oka részben a francia győzelmek, részben a koalíción belül, főként Ausztria és Poroszország között támadt súrlódások voltak. – *207 288 332 397 557*

[144] Jénánál a porosz hadsereg 1806 okt. 14-én döntő vereséget szenvedett, melynek következtében Poroszország kénytelen volt kapitulálni a napóleoni Franciaország előtt; a vereség megmutatta a Hohenzollern-monarchia teljes társadalmi és politikai korhadtságát. – *207*

[145] Austerlitznél 1805 dec. 2-án a szövetséges orosz és osztrák seregek megsemmisítő vereséget szenvedtek I. Napóleontól. – *207 394 396*

[146] Wagramnál 1809 júl. 5–6-án I. Napóleon nagy győzelmet aratott az osztrákokon. – *207*

[147] Bonaparte győzelmes csatái az 1796–97-es itáliai hadjárat kezdetén; Bonaparte 1796 áprilisában Nizzából az alpesi hágókon át behatolt a Pó-síkságra, Montenotténál ápr. 12-én megvert egy osztrák hadseregcsoportot, Millesimónál ápr. 13–14-én szétvert egy másik osztrák hadseregcsoportot és a vele együtt harcoló piemonti csapatokat, Degónál ápr. 14–15-én megsemmisített egy osztrák osztagot; Mondovinál került sor ápr. 22-én a döntő ütközetre, az ott elszenvedett vereség után a piemontiak menekülésszerűen visszavonultak Torinóig. – *209 227 426 578*

[148] Mantova ostroma 1796 júniusában kezdődött; a város 1797 febr. 2-án kapitulált. – *209 253*

[149] 1796 aug. 5-én Bonaparte megverte a Wurmser vezénylete alatt álló osztrák hadsereget Castiglionénál, majd Medolénál és szeptember első felében kiűzte őket a Brenta-volgyből, közben szept. 8-án ismét nagy vereséget mért rájuk Bassanónál; a callianoi csatában nov. 6–7-én az osztrákok hátraszorították a franciákat Rivoliig; Arcolénál nov. 15–17-én a franciák megvertek egy újonnan alakult osztrák sereget, amely Mantova felmentésére sietett; 1797 jan. 14–15-én Bonaparte megint megverte az osztrákokat Rivolinál és ezzel biztosította Mantova bevételét. – *209 253*

[150] Danzig (Gdańsk) ostroma 1807 márciusában kezdődött; a porosz csapatokból és egy orosz osztagból álló helyőrség makacsul védekezett, egy másik orosz osztag ismételten megkísérelte a város felmentését; május végén Danzig kapitulált a túlerő előtt. – *209 253*

[151] 1494 és 1559 között Franciaország, Spanyolország és a Német Birodalom több háborút vívott észak-itáliai területen. Marignanónál (ma Melegnano) 1515 szept. 13–14-én I. Ferenc francia király serege jelentős győzelmet aratott a milánói herceg addig veretlen svájci zsoldosain. Paviánál 1525 febr. 24-én I. Ferenc csapatai vereséget szenvedtek V. Károly német császár Landsknecht-seregétől. – A torinoi csatában 1706 szeptemberében az olaszok Szavojai Jenő parancsnoksága alatt megsemmisítették a várost 117 napig ostrom alatt tartó francia sereget. Novinál 1799 aug. 15-én a Szuvorov parancsnoksága alatt álló osztrák–orosz csapatok megverték a Joubert vezényelte francia hadsereget. Marengóról v. ö. 154. jegyz.; Custozzáról és Novaráról v. ö. 158. jegyz. – *209*

[152] Louis Bonaparte 1834-ben a berni kanton tüzérezredének századosa volt. – *210*

[153] 1830-ban Franciaország háborút indított Algéria meghódítására; a háború megszakításokkal negyven éven át tartott, Algéria népe a francia agresszorokkal szemben szívós ellenállást tanúsított. Csak 1871-ben sikerült Algériát teljesen francia gyarmattá tenni. – *213*

[154] Az 1800-as itáliai hadjáratban Melas, az osztrák csapatok főparancsnoka először sikeresen megtámadta a francia sereg jobbszárnyát a Varnál, május második felében azonban Bonaparte átvezette csapatait az Alpokon és hátbatámadta az osztrákokat, június 2-án bevette Milánót, átkelt a Pó déli partjára és 1800 jún. 14-én Marengónál megsemmisítő vereséget mért az osztrák hadseregre. – *214 224 243 254 568*

[155] „Reports of the Inspectors of Factories etc. for the Half Year ending 31st October 1858". – *216 232*

[156] Carlyle kifejezése; v. ö. „Past and Present", III. szakasz. – *217*

[157] Az Abensbergnél és Eggmühlnél vívott ütközetek az 1809 áprilisában Regensburg környékén lejátszódott ötnapos csata hadműveletei közé tartoztak. A regensburgi csata az osztrák hadsereg vereségével és visszavonulásával végződött. – *227 426*

[158] Sommacampagnánál 1848 júl. 23-án, Custozzánál 1848 júl. 25-én és Novaránál 1849 márc. 23-án a Radetzky parancsnoksága alatt álló osztrák csapatok súlyos vereséget mértek a piemontiakra. (V. ö. még 101. jegyz.) – *227 339 371 401*

[159] Ezen a cikken kívül Marx még két cikket írt (1859 márc. 22-én és ápr. 1-én) az 1859-es választási reformjavaslatról, ezeket azonban a „New York Daily Tribune" nem közölte és kéziratban sem maradtak fenn. – *228*

[160] Locke King törvényjavaslatát több egymás utáni ülésszakon, utoljára 1851 februárjában terjesztették az Alsóház elé; előirányozta a bérlői cenzus leszállítását 10 £-re, ami a cenzus tekintetében a városi házbérlőkével megegyező helyzetbe hozta volna őket. A Lordok Háza a törvényjavaslatot elvetette. – *228*

[161] Freeholder – teljes független földtulajdonnal rendelkező mezőgazdálkodó; eredetük szerint a középkori yeomanekre (szabadparasztokra) vezethetők vissza, akik kezdetben katonai szolgálatokért, később pénzjáradékért földet kaptak a földesúrtól. – 40 shillinges freeholder – akinek legalább 40 sh. (2 £) évi jövedelmet hozó földje van. – *228*

[162] A Reform Bill-t vagy Reform Act-et (Reform-torvény) 1831-ben szavazta meg a parlament és 1832 jún. 7-én erősítette meg a király. A torvény megszuntetett otvenhat 2000 lakoson aluli lélekszámú szavazókeruletet (azelőtt voltak vidéki keruletek, amelyekben 12 lakos választott egy-egy képviselőt, míg például Londonnak 1821-ben, amikor lakosainak száma már 1 379 000-re novekedett, csak négy képviselője volt), és megadta a választójogot azoknak, akik évente legalább 10 £ fold- vagy házadót fizettek. A reform a liberális burzsoázia kompromisszuma volt a foldtulajdonos és fináncarisztokráciával, amelynek politikai monopóliumát a torvény megtorte, kikuszobolve az angol választójogból a legdurvább feudális maradványokat és bejuttatva az ipari burzsoázia képviselőit a parlamentbe. A proletariátus és a kispolgárság, amely a reformért folytatott harc főereje volt, nem kapott szavazati jogot. – *228 513*

[163] Az idézeteket itt és alább v. o. „Hansard's Parliamentary Debates", III sorozat CLII. kot. – *229*

[164] 1852 februárjában Russell választójogi torvényjavaslatot terjesztett az Alsóház elé, amely előirányozta az 1832-es reform után még megmaradt lélekszámon aluli „rothadt választókeruletek" (v. o. 470. jegyz.) megszuntetését, a képviselői helyek újraelosztását a nagyvárosok javára és a választói cenzus csokkentését. A torvényjavaslatnak még első olvasására sem kerult sor, mert Russell később maga javasolta a vita három hónapi elnapolását, ami a torvényjavaslat eltemetését jelentette. – 1854 februárjában Russell új torvényjavaslatot terjesztett be, amely előirányozta a városi és a vidéki választókeruletek kiegyenlítését és a szavazati jog megadását mindazoknak, akiknek legalább 100 £ évi jovedelmuk van, legalább 10 £ osztalékot húznak állampapírokból, bankrészvényekből vagy a Kelet-Indiai Társaság részvényeiből vagy legalább 50 £ osszegú takarékbetétet tudnak felmutatni, továbbá azoknak a szemelyeknek, akiknek egyetemi okleveluk van. Az Alsóház a javaslatot elvetette. – *229*

[165] Lord Ellenborough torvényjavaslatát India igazgatásáról 1858 tavaszán terjesztették az Alsóház elé; előirányozta egy India-ugyi tanács létesítését az uralkodó osztályok kulonbozó érdekcsoportjaiból, egy rendkívul bonyolult választási eljárás segítségével. A parlament a javaslatot elvetette. – *229*

[166] Leaseholder – haszonbérleti szerződés alapján foldet birtokló mezőgazdálkodó. – 10 £-es leaseholder – aki legalább 10 £ évi bérleti díjat fizet. – *230*

[167] A Brit Kelet-Indiai Társaságot (East India Company) 1600-ban alapították; kereskedelmi műveleteinek örvén az angol tőkések meghódították Indiát és uralkodtak felette, a társaságnak kormányzati, igazgatási joga volt. Az 1857-es indiai felkelés (v. o. 212 jegyz.) után India igazgatását kozvetlenul az angol kormány vette át. – *230*

[168] „The London Gazette" – angol újság, 1666 óta jelenik meg, hetenként kétszer; a kormány lapja. – *231*

[169] A reform-torvényjavaslat 1859 márc 31-én második olvasásban nem kapta meg a szukséges szavazattobbséget és igy az Alsóház elvetette – *231*

[170] 7 Vict. c. 15, sch. A – a Viktória királynő uralkodásának 7. éveben tartott parlamenti ulésszak 15 torvényének A) melléklete (1844. jún. 7.). – A torvény tobbek kozott tiltotta 8 éven aluli gyermekek gyárakban való foglalkoztatását és a 8 és 13 év kozotti gyermekek napi munkaidejét általában 6 $^1/_2$ órára korlátozta. A torvény néhány változtatással átvette az 1833-as gyári torvény rendelkezéseit a gyári gyermekek iskolakotelezettségéről. Az A) melléklet a gyermekek gyári munkára való alkalmasságának orvosi tanúsításával kapcsolatban rendelkezik. – *232*

[171] Az 1844 jún. 7-i gyári törvény akként módosította az 1833-as törvény rendelkezéseit, hogy a selyemiparban foglalkoztatott 11 éven felüli gyermekek iskolakötelezettségét megszüntette; a selyemiparban a 11 és 13 év közötti gyermekek napi munkaideje 10 óra volt. – *233*

[172] „A Pó és a Rajna" – Engels 1859 februárjában vetette fel Marxnak a brosúra ötletét; Marx rendkívül fontosnak és sürgősnek tartotta az ötlet megvalósítását, azt tanácsolta Engelsnek, hogy először névtelenül jelentesse meg („úgyhogy a közönség azt higgye, egy nagy tábornok a szerző") és csak utólag nevezze meg magát, és javasolta, hogy „elővigyázatos-előkelően" vigyen bele némi „nemzeti-antibonapartista" színezetet a röpiratba. Engels márc. 9-re elkészült a röpirattal és elküldte Marxnak; Marx egy kisebb változtatáson kívül azt ajánlotta, hogy hagyják el az Engels kéziratában szereplő alcímet: „Katonai tanulmányok". (V. ö. Marx leveleit Engelsnek, 1859 febr. 25., márc. 3. és 10.) A röpirat németországi kiadását és a szerző névtelenségét biztosító konspirációs intézkedéseket Marx szervezte meg, részben Lassalle közreműködésével; a röpirat 1859 áprilisában jelent meg Berlinben Dunckernál, 1000 példányban. A nyomtatott szöveg sajtóhibáiról Marx ápr. 19-én jegyzéket küldött Lassalle-nak. Kiadásunkban a hibákat kijavítottuk, a jelentősebb eltéréseket lábjegyzetben jeleztük. – A „Volk" (v. ö. 298. jegyz.) 1859 máj. 14-i számában azután Marx elhelyeztetett egy jegyzetet, amely annyit közöl, hogy a röpirat szerzője „a proletár párt egyik neves képviselője", a „Volk" jún. 4-i száma pedig már nevén nevezi Engelst mint szerzőt. A brosúrát katonai szakkörökben is jól fogadták, így pl. az „Allgemeine Militärzeitung" (v. ö. 511. jegyz.) igen elismerően írt róla. – *237*

[173] V. ö. Heine: „Bei des Nachtwächters Ankunft zu Paris". – *239*

[174] V. ö. von Radowitz 1848 aug. 12-i beszédét az osztrák–itáliai háborúról a frankfurti nemzetgyűlés népjogi bizottsága előtt; „Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der deutschen konstituierenden Nationalversammlung zu Frankfurt am Main", kiadta F. Wigard, Lipcse 1848, II. köt. 1566–1567. old. – A Pál-templomról v. ö. 423. jegyz. – *239 258 290*

[175] A harmincéves háborút (v. ö. 402. jegyz.) lezáró 1648-as vesztfáliai béke Elzászt és Lotaringia egy részét, amelyek addig a Habsburgok uralma alatt álltak, Franciaországhoz csatolta (v. ö. még 481. jegyz.); 1766-ban Lotaringia többi része is Franciaországhoz került. – *240*

[176] A Német Nemzet Szent Római Birodalma a X. sz.-ban alakult ki Németország területéből és Itália területének egy részéből; később hozzá tartozott többek között néhány francia terület, Csehország, Ausztria, Németalföld, Svájc; a német-római birodalom nem volt centralizált állam, hanem feudális fejedelemségek és szabadvárosok egyesülése, amelyek elismerték a császár főségét. Németország a harmincéves háborúban teljesen széthullott, I. Napóleon németországi győzelmei idején, 1806 augusztusában pedig I. Ferenc osztrák császár forma szerint is lemondott a Szent Római Birodalom császárának címéről. – *240 360*

[177] A mai Belgium és Luxemburg területe 1714-től 1797-ig az osztrák Habsburgoké volt. – *240*

[178] V. ö. E. M. Arndt: „Des Deutschen Vaterland". – *240*

[179] Heine: „Deutschland. Ein Wintermärchen", VII. fej. – *241*

[180] Patrióta fantáziák – Justus Möser reakciós német közíró 1775–78-ban megjelent könyve címének („Patriotische Phantasien") ironikus felhasználása. – *241*

[181] A brosura szovegének orosz fordításaiban (pl. a Művek első orosz kiadásának XI/2. kotetében (1934) és második orosz kiadásának 13. kötetében (1959): „Russzkij stik prorvalszja szkvoz Alpi." – *245*

[182] A hétéves háború (1756–63) mindenekelőtt az európai államok két koalíciója, az angol–porosz és a francia–orosz–osztrák koalíció között folyt. Egyik fő oka Anglia és Franciaország vetélkedése volt a gyarmati fóhatalomért. A két hatalmi csoport kozotti harcok elsősorban ezen amerikai és ázsiai teruleteken, valamint a tengeren folytak. Az európai harcok főként a kulonböző német államok kozött folytak. A hétéves háború kovetkeztében Franciaország majdnem minden indiai birtokát elvesztette; Anglia gyarmati hatalma erősen megnovekedett; Oroszország megerősodve kerult ki a háborúból; Ausztria és Poroszország lényegében megtartották korábbi határaikat. – *249*

[183] V. o. Jomini: „Précis de l'art de la guerre"; Jomini a „belső hadmuveleti vonalak" kifejezést olyan hadállással kapcsolatban alkalmazza, amely módot ad a hadseregnek, hogy hadműveleti bázisáról egységes egészként támadhassa meg az ellenséges sereg kulonálló részeit, mielőtt azok egyesulhetnének. – *249*

[184] 1848 márciusában IX. Pius pápa és II. Ferdinánd nápolyi király a néptömegek nyomására kénytelen volt csapatokat kuldeni Észak-Itáliába, hogy részt vegyenek az osztrákok elleni kuzdelemben. A pápai és a nápolyi csapatok azonban csak rövid ideig vettek részt a harcokban, IX. Pius és II. Ferdinánd pedig rovidesen nyíltan is kimutatták ellenségességüket az itáliai forradalommal szemben. – *251*

[185] 1848 máj. 15-én II. Ferdinánd ellenforradalmi fordulatot hajtott végre és kegyetlenül elnyomta a nápolyi népi felkelést; a nápolyi csapatokat visszarendelték Lombardiából és ezzel megkonnyítették Radetzky helyzetét. – *251*

[186] 1809-ben a tiroli parasztok Andreas Hofer vezetésével felkeltek a napóleoni francia megszállók ellen; a felkelés hegyi partizánháború formáját oltotte. Miután az osztrák kormány 1809 októberében békét kotött a franciákkal, a parasztfelkelést 1809 végén a francia és itáliai csapatok leverték. – *254*

[187] A hohenlindeni csatában 1800 dec. 3-án a francia hadsereg Moreau parancsnoksága alatt megverte az osztrák hadsereget, melynek főparancsnoka János főherceg volt. – *254*

[188] Az 1808–14-es háborúban, amelyet a spanyolok vívtak a francia megszállókkal, a nép nagyszabású hegyi partizánháborút viselt a francia csapatok ellen. – *255*

[189] Rajnai Szövetség (Rheinbund) – dél- és nyugat-németországi államok szövetsége, amely 1806 júliusában jott létre I. Napóleon védnoksége alatt; kezdetben 16 állam vett részt benne, később Ausztria és Poroszország kivételével valamennyi német állam. 1813-ban, Napóleon németországi vereségei után a Rajnai Szovetség széthullott. – *256 397 560*

[190] Ausztria az 1805 dec. 26-i pozsonyi francia–osztrák békeszerződésben elismerte a francia fennhatóságot az itáliai terület egy része (Piemont, Genova, Parma, Piacenza stb.) felett, átengedte az olasz királynak (I. Napóleonnak) az adriai tengerpartot és csak Triesztet tartotta meg. A Napóleonnal szovetséges Bajorország megkapta Tirolt. – *256*

[191] A porosz hadsereg felett Jénánál és Auerstedtnél 1806 okt. 14-én aratott győzelem után I. Napóleon csapatai szinte akadályozatlanul előrenyomulhattak és okt. 29-én bevonultak Stettinbe (Szczecin). – *260*

[192] A caudiumi hágókban, Caudium városa közelében mértek vereséget a szamniták i. e. 321-ben, a második szamnita háború idején a római légiókra, és arra kényszerítették őket,

hogy átmenjenek az „iga" – egy lándzsákból összerótt kapu-féle – alatt, ami legyőzött hadsereg számára a legnagyobb gyalázatot jelentette. – *261*

193 1820 júliusában a Nápolyi Királyságban polgári forradalmárok (carbonarók) felkelést indítottak az abszolutisztikus rendszer ellen és kivívtak egy mérsékelt liberális alkotmányt. 1821-ben kitört a felkelés Piemontban. A felkelés liberális vezetői alkotmányt hirdettek és az osztrák uralom ellen Észak-Itáliában kibontakozó mozgalmat igyekeztek az országnak a Piemontban uralkodó Szavojai-dinasztia alatt való egyesítésére felhasználni. A Szent Szövetség intervenciója, Nápoly és Piemont osztrák megszállása után az abszolutisztikus rendet visszaállították. – *261*

194 1808 őszén, amikor I. Napóleon Erfurtba érkezett, hogy tárgyalásokat folytasson I. Sándor cárral, Franciaország szinte egész Németországot uralma alatt tartotta; már csak Ausztria tanúsított ellenállást A német fejedelmek, akik Erfurtba jöttek bemutatni hódolatukat Napóleonnak, közös akciókat vállaltak Ausztria ellen. – *262*

195 1850 májusában és októberében Varsóban a cár kezdeményezésére konferenciák folytak Oroszország, Ausztria és Poroszország részvételével, az Ausztria és Poroszország közti hatalmi vetélkedés tárgyában. A cár döntőbíróként lépett fel és kényszerítette Poroszországot, mondjon le arról az igényéről, hogy a német államokat saját hegemóniája alatt egyesíti. – *262 288 445 583*

196 1850 nov. 8-án, a kurhessen felkelés során, jelentéktelen csetepaté zajlott le Bronzellnál a porosz és az osztrák csapatok között. A németországi hegemóniáért vetélkedő Poroszország és Ausztria kölcsönösen elvitatták egymástól a kurhessen belügyekbe való beavatkozásnak és a felkelés leverésének „jogát". A hessen választófejedelem Ausztriához és a Szövetségi Gyűléshez fordult támogatásért, noha Kurhessen az Északi Unióhoz (v. ö. 489. jegyz.) tartozott. Az orosz diplomácia Ausztriát támogatta, s Poroszországnak engednie kellett. (V. ö. még 521–525. old.) – *262 288 411 445 521*

197 Párizst 1814 márc. 30–31-én és 1815 júl. 6–8-án vették be a Napóleon-ellenes koalícióra lépett európai államok csapatai. – *264 586*

198 Az oudenarde-i csata 1708 júl. 11-én zajlott le; a spanyol örökösödési háború döntő utkozete volt. A francia hadsereg vereséget szenvedett a szövetséges angol–osztrák csapatoktól. – Jemappes-nál 1792 nov. 6-án a Dumouriez vezette francia sereg nagy győzelmet aratott az osztrák csapatok felett. – Fleurusnél 1794 jún. 26-án a franciák szétverték Koburg hercseg csapatait. Ez a győzelem lehetővé tette, hogy a francia forradalmi hadsereg megszállja Belgiumot. – Lignynél 1815 jún. 16-án a francia hadsereg megverte Blucher porosz csapatait. Ez volt I. Napóleon utolsó megnyert csatája. – Waterloonál szenvedte el 1815 jún. 18-án Napóleon a végső vereséget a Wellington által vezetett angol–holland és a Blucher által vezetett porosz hadseregtől. A csata eldöntötte az 1815-ös hadjárat kimenetelét és a Napóleon-ellenes koalíció végérvényes győzelméhez vezetett. – *266*

199 1814 februárjában és márciusában I. Napóleon a montmirail-i, château-thierryi, reimsi és más csatákban rendre megverte a hatodik franciaellenes koalíció számbeli fölényben levő csapatait. – *267*

200 Weselt, Kastelt és Kehlt 1806-ban, ill. 1808-ban csatolták Franciaországhoz; Napóleon veresége után Németország visszakapta ezeket a rajnai erődöket. – *268*

201 Bibliai hagyomány szerint az emberek Sineár földén egy síkságon nagy tornyot akartak építeni, melynek teteje az eget érte; Isten pedig, hogy nagyra törő szándékukat meghiú-

sítsa, összezavarta nyelvüket. A félbehagyott tornyot és várost Bábelnak nevezték. V. ö. Biblia, I. Mózes 11, 1–9. – *271*

[202] Dán liberálisok politikai jelszava; hangoztatóit Eider-dánoknak nevezték, pártjuk a 40–60-as években működött. Az Eider-dánok Schleswig-hercegségnek (az Eider folyóig) Dániával való teljes egyesítését követelték. – *272*

[203] Két német törpeállam nevének ironikus összevonása: Reuss-Greiz és Reuss-Gera-Schleiz-Lobenstein-Ebersdorf fejedelemségek nevét a német kisállamosdi jelképeként használták. – *273*

[204] Az 1814 szept. 18. és 1815 jún. 9. között lefolyt bécsi kongresszuson Napóleon legyőzői találkoztak össze győzelmük kiaknázására. A kongresszus célja – bár a nemzetek felszabadítását hirdette – a francia forradalom előtti feudális-reakciós rendszer visszaállítása volt; Franciaországot visszaszorították 1792-es határai közé. A francia gyarmatokat Anglia kapta meg. Németország és Itália szétdaraboltságát, Lengyelország felosztását, Magyarország leigázását a kongresszus megerősítette. – *273 419 545*

[205] A bécsi kongresszus határozatára Belgiumból és Hollandiából megalakították a Németalföldi Királyságot, ebben Belgium ténylegesen alá volt rendelve Hollandiának. Az 1830-as polgári forradalommal Belgium önálló alkotmányos monarchiává vált. – *273*

[206] Kolb volt 1837-től 1865-ig az augsburgi „Allgemeine Zeitung" főszerkesztője, amely 1858–59-ben Elzász és Lotaringia visszahódítását követelte. – *274*

[207] II. Frigyes utasításából: „Instruktion für die Generalmajors von der Kavallerie", 1748 aug. 14. – *274*

[208] A hétéves háborúban (v. ö. 182. jegyz.) Rossbachnál 1757 nov. 5-én II. Frigyes porosz király csapatai megverték Franciaország és a vele szövetkezett német államok csapatait. Zorndorfnál 1758 aug. 25-én a porosz és az orosz csapatok között nagy csata folyt, melyben mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett, de győzelmet egyik sem tudott aratni. – Az osztrák örökösödési háborúban (1740–1748) Hohenfriedbergnél 1745 jún. 4-én II. Frigyes csapatai megverték az osztrák és szász csapatokat. Mindezekben a csatákban jelentős szerepet játszott a porosz lovasság. – *274*

[209] Szent Szövetség – az ellenforradalmi hatalmak egyesülése Európa minden haladó megmozdulása ellen. 1815 szept. 26-án alakították I. Sándor cár kezdeményezésére a Napóleon felett győztes hatalmakból; a szövetség magva Oroszország, Ausztria és Poroszország volt. Az uralkodók kötelezték magukat egymás kölcsönös támogatására, ha bárhol forradalom törne ki. – *275 583*

[210] V. ö. La Guéronnière (névtelen) brosúráját: „L'Empereur Napoléon III et l'Italie". – *275*

[211] Az Ión-szigeteken, amely 1815-től kezdve brit protektorátus volt, 1858–59-ben fellángolt az Anglia-ellenes, Görögország-párti nemzeti szabadságmozgalom. A harc 1864-ben az Ión-szigetek Görögországhoz való csatlakozásával végződött. – *276*

[212] Indiában 1857 tavaszán nagy népi felkelés tört ki a brit gyarmati uralom ellen; a felkelés a bengáli hadsereg bennszülöttekből álló, ún. szipoj- (szipáhí-)egységeiben kezdődött és rohamosan kiterjedt Észak- és Közép-India legnagyobb kerületeire; a felkelés fő ereje a parasztok és a városi szegény kézművesek voltak, a mozgalom vezetése általában a helyi földesurak kezébe került. Az egységes irányítás hiánya, a helyi szétforgácsoltság, a lakos-

ság etnikai, vallási és kaszt-megosztottsága és az angolok katonai-technikai fölénye miatt a felkelés 1859-ben vereséget szenvedett. – *276 298*

213 Ez és a következő cikk eredetileg egy cikk volt; a „New York Daily Tribune" szerkesztősége osztotta ketté és közölte két egymásra következő számban. – *278*

214 A cikk 1859 márc. 5-én jelent meg a „Moniteur" nem-hivatalos részében; angol fordítása megjelent a „New York Daily Tribune" 1859 márc. 25-i számában. – *278*

215 A francia diplomácia igyekezett kiaknázni Moldva és Havasalföld egységtörekvéseit III. Napóleon balkáni befolyásának növelésére. 1859 januárjában és februárjában Oroszország és Franciaország támogatásával megválasztották Cuza ezredest mindkét fejedelemség hospodárjává. Az egységes román állam 1862-ben alakult meg. – *278 444*

216 Buborékbáró – célzás Francis Head könyvére: „Bubbles from the Brunnens of Nassau" („Buborékok Nassau kútjaiból"), melynek megjelenése után rövid idővel Head baroneti címet kapott. – *280*

217 John Bull (Bika János) – koltott személy, az angolok gúnyneve, az angol jellem humoros megszemélyesítője. Arbuthnot pamfletja (1712) nyomán terjedt el a kozhasznă atban. – *281 298 308*

218 Shakespeare: „King Henry IV", II. rész, III. felv. 1. szín. – *281*

219 V. ö. „Odüsszeia", XI. 593. skk. – *282*

220 1846 februárjában a lengyel területeken – elsősorban lengyel forradalmi demokraták (Dembowski stb.) – felkelést készítettek elő, amely Lengyelország nemzeti felszabadítását tűzte ki céljául. A kisnemesi árulás és a mozgalom vezetőinek a porosz rendőrség által történt letartóztatása következtében az általános felkelés meghiúsult és csak elszigetelt forradalmi zavargásokra került sor. Csupán az 1815 óta Ausztria, Oroszország és Poroszország közös ellenőrzése alá vetett Krakkói Szabadállamban sikerült febr 22-én diadalra vinni a felkelést és nemzeti kormányt alakítani, amely kiáltványában eltörölte a feudális terheket. Ugyanakkor kirobbant a galíciai ukrán parasztok felkelése. Az osztályellentétek és a nemzeti ellentétek kihasználásával az osztrák hatalmi szerveknek helyenként sikerült összeutközéseket előidézni a felkelő kisnemesi csapatok és a lázadó parasztok között. 1846 márc. elején osztrák, porosz és orosz csapatok leverték a krakkói felkelést, azután pedig eltiporták a galíciai parasztmozgalmat is. 1846 novemberében Ausztria, Poroszország és Oroszország szerződést írtak alá, melynek értelmében Krakkót Ausztriához csatolták, megszegve ezzel a bécsi szerződéseket (v. ö. 204. jegyz.), amelyek garantálták a Krakkói Szabadállamot. – *282 306 353 445*

221 Ausztria 1848-ban súlyos pénzügyi válságba került, az államadósságok rendkívüli mértékben felszaporodtak, a valuta értékét vesztette, tömegesen bocsátottak ki fedezetlen papírpénzt. – *282*

222 Palmerston 1858 febr. 8-án törvényjavaslatot terjesztett az Alsóház elé; ez a „kulföldi-törvényjavaslat" (vagy „összeesküvési törvényjavaslat") azt tartalmazta, hogy mindazok a személyek, akár angolok, akár kulföldiek, akik Angliában vagy más országban élő személyek élete ellen összeesküvést szerveznek vagy abban részt vesznek, angol bíróság elé állítandók és szigorúan elítélendők. A törvényjavaslat beterjesztése összefüggött azzal a francia kormány részéről ismételten hangoztatott váddal, hogy Anglia menedéket nyújt politikai bűnözőknek. A törvényjavaslat széleskörű tiltakozást váltott ki, az Alsóház febr. 12-én elvetette; Palmerstonnak le kellett mondania. – *283*

223 Downing Street – londoni utca; az angol miniszterelnökség székhelye. – *283 308*

224 Az 50-es évek elején a francia kormány tervet dolgozott ki arra, hogy Afrikából, többek közt az afrikai portugál birtokokról négereket kell áttelepíteni a francia nyugat-indiai ültetvényekre és ott hasznosítani a munkaerejüket. A terv a francia–portugál kapcsolatok kiélesedéséhez vezetett; a konfliktus közvetlen forrása az volt, hogy 1857 novemberében a néger-áthajózással foglalkozó „Charles et Georges" hajót a kelet-afrikai portugál felségvizeken egy portugál hajó feltartóztatta Franciaország hajórajt kuldott a Tejo torkolatába és ezzel kikényszerítette hajójának szabadonbocsátását. – *283 444*

225 Az osztrákokkal és németekkel kotott lunéville-i béke (1801) és az angolokkal kotott amiens-i béke (1802) zárta le Franciaország háborúját a második franciaellenes koalícióval. A béke nem volt tartós; Anglia nem teljesítette a szerződésnek azt a feltételét, hogy Malta szigetét, amelyet 1800-ban megszállt, visszaadja a Maltai Lovagrendnek, és erre hivatkozva I. Napóleon újrakezdte a hadmuveleteket. 1803 márciusában a Tuileriakban adott fogadáson Napóleon így fejezte be Lord Whitworth angol nagykovettel folytatott beszélgetését: „Malta vagy háború!" – *284*

226 Palmerstont, aki akkor a tory Derby–Disrael -kormány whig ellenzékének vezére volt, III. Napóleon 1858 őszén meghívta Compiègne-be, hogy tisztázza Palmerston álláspontját a kuszobonálló francia–osztrák háború kérdésében. A találkozón Palmerstonnak nem volt ellenvetése az osztrákok Itáliából való kiuzetése ellen, de 1859 febr. 3-án, a parlament megnyitásakor tartott beszédében elítélte Franciaország akcióit. – *284*

227 Az angol hercegek nem-elsőszulott fiainak kijáró címzetes lordi rang, melyben személyes tiszteletadásként részesultek, de a cím nem volt orokletes és nem járt egyutt felsőházi tagsággal. – *285 448*

228 1840 jún. 15-én Anglia, Oroszország, Poroszország és Ausztria Londonban megállapodást írt alá, mely szerint támogatni fogják a torok szultánt a francia támogatást elvező egyiptomi uralkodó, Mehmed Ali ellen. A megállapodás háborús konfliktus veszelyét idézte fel, de Lajos Fulop végul is meghátrált és megvonta támogatását Mehmed Alitól. – *285*

229 V. Hugo: „Napoléon le petit", Befejezés, Első rész I. – *285 445*

230 Quasimodo – V. Hugo „Notre-Dame de Paris"-jának szereplője; általános használatban ocsmány és fortelmes torzalak. – *285 393 445 493*

231 Ausztria 1859 febr. 22-én jegyzékben fordult a porosz kormányhoz, melynek tartalmát a többi német államnak is tudomására hozta; ebben azt követeli Poroszországtól, hogy teljesítse szovetségi kotelezettségeit és vegyen részt a Franciaország elleni kuszobonálló akciókban. – *285*

232 Magas Porta – a torok kormány, kulonosen a kulugyminisztérium megjelolése (1918-ig), eredetileg a szultán rezidenciájának neve. – *286*

233 Feme – Vesztfáliában és a szomszédos teruleteken a középkor végéig mukodő, a XIV. sz.-tól titkos bírósági szervezet, mely a császártól nyert pallosjog alapján főbenjáró bűnügyekben ítélt; átvitt értelemben mindenféle titkos vérbíróság (itt a carbonaróké, v. o. 119. jegyz.). – *286*

234 Ausztria 1855-ben konkordátumot kotott IX. Pius pápával; a konkordátum értelmében visszaállították az egyháznak egy sor kiváltságát, amelyet az 1848-as forradalom idején

eltöröltek. A püspökök megint közvetlen kapcsolatot tarthattak fenn Rómával és iskolafelügyeleti, valamint cenzúra-jogot gyakorolhattak. A konkordátum végrehajtásának ellenőrzésére Bécsben egyházi személyekből álló tanács alakult egy pápai nuncius elnökletével. – *287 401*

235 Lambessa (Lambèse) – francia büntetőgyarmat, egy észak-afrikai római város romjain alapították; 1851–60-ban a bonapartisták politikai ellenfeleinek száműzetési helye. – Cayenne – dél-amerikai város, Francia-Guyana fővárosa; a kegyetlen fegyházi rendtartás és a gyilkos trópusi éghajlat következtében olyan nagy volt a halandóság az odatoloncoltak között, hogy Cayenne-t „száraz guillotine"-nak nevezték. – *287 306 327 562*

236 Condottiere – itáliai zsoldosvezér a XIV–XV. sz.-ban. – *288*

237 Schleswig-Holsteinben 1848 márciusában nemzeti felszabadító háború folyt Dánia ellen, melybe a felkelők oldalán Poroszország is beavatkozott. Ausztria más európai államokkal szövetségben Dániát támogatta és 1850 júliusában Dániával való békekötésre kényszerítette Poroszországot. 1851 januárjában Holsteint porosz beleegyezéssel a Német Szövetség nevében osztrák csapatok szállták meg és leverték a népi felkelést. – *288 445 524*

238 1854-ben a krími háború során (v. ö. 136. jegyz.) Ausztria, Anglia és Franciaország nyomására Poroszország kénytelen volt csatlakozni ahhoz az osztrák követeléshez, hogy az orosz csapatok vonuljanak ki a Dunai Fejedelemségekből. A háború alatt Poroszország ingadozó magatartást vett fel Oroszország és a nyugati hatalmak között; végül is támogatta az Oroszországhoz intézett osztrák ultimátumot (v. ö. 261. jegyz.), melynek feltételeit Oroszország elfogadta a béketárgyalások alapjául. – *288*

239 Az 1858 május–augusztusában tartott párizsi konferencián, amelyen Anglia, Franciaország, Ausztria, Poroszország, Törökország és Szardínia vett részt, Ausztriával ellentétben Poroszország támogatta a Dunai Fejedelemségek (Moldva és Havasalföld) egy állammá egyesítésének tervét (v. ö. 215. jegyz.). – A Szövetségi Gyűlésről v. ö. 123. jegyz.; Poroszország meghatalmazottja a Szövetségi Gyűlésen 1851-től Bismarck volt, ő eleinte szövetséget keresett Ausztriával, majd kifejezetten osztrákellenes politikát folytatott; 1859 elejétől Usedom lett Bismarck utóda a Szövetségi Gyűlésen. – *288*

240 A preussisch-deutscher Zollverein (Porosz-Német Vámegylet) porosz vezetés alatt álló német gazdaságpolitikai egyesülés volt a belső vámok kiküszöbölésére és a behozatali vámok közös szabályozására; 1834 jan. 1-én alakult meg Poroszországból és a Német Szövetség 17 más államából; több mint 23 millió lakosú területre terjedt ki. Ausztria és néhány délnémet állam kívül maradt a Vámegyleten. – *288 460*

241 „Neue Preussische Zeitung" – német napilap, 1848 júniusától jelent meg Berlinben; az ellenforradalmi udvari kamarilla és a porosz junkerok érdekeit képviselte. „Kreuzzeitung"-nak is nevezték, mert címlapján rajta volt a Landwehr-vaskereszt. – *289*

242 Valószínűleg az 1859-ben Berlinben névtelenül megjelent „Preussen und die italienische Frage" („Poroszország és az itáliai kérdés") c. röpiratról van szó; szerzőjének ma Constantin Rösslert tartják. – *289*

243 Boiótia hellén állam lakosait az athéniak szólásai szerint derék korlátoltság, nagyétűség, bárgyúság és elmaradottság jellemezte. – *289*

244 A frankfurti német nemzetgyűlés 1848 jún. 28-án elhatározta ideiglenes központi hatalom létesítését, mely a birodalmi kormányzóból és a birodalmi kormányból állt. Birodalmi

kormányzóvá János osztrák főherceget választották. János főherceg 1849 decemberéig toltotte be hivatalát; a német fejedelmek ellenforradalmi politikáját támogatta – *290*

245 III. Napóleon és Eugénia császárné 1855 áprilisában Angliába látogatott. – *291*

246 Vaskorona – Lombardia koronája; a lombard királyokon kívül megkoronázták vele a legtobb német királyt V. Károlyig, valamint 1805-ben I. Napóleont és 1838-ban I Ferdinánd osztrák császárt mint Lombardia régenseit. – *292*

247 Célzás az itáliai hercegek menekülésére az 1848-as itáliai forradalom kitorésekor – *293*

248 A „New York Daily Tribune" szerkesztősége még a következő bekezdést fuzte a cikkhez „– Vajon azok, akik 1856-ban elnokké választották James Buchanant a béke, a virágzo kereskedelem kedvéért, és azért, hogy a béketlenségnek vége szakadjon, és akik ehelyett megkapták a Lecompton-merényletet [az 1857-es kansasi rabszolgaságpárti ún Lecompton alkotmányt] és gyumolcseit, a Kuba-lázat és azt, hogy a spanyol-amerikai koztársaságok általános bizalmatlanságot, ellenszenvet és rettegést táplálnak velunk szemben, míg korábban hálaérzéssel és bizalommal tekintettek ránk, – ezek nem vonhatnak le erkolcsi tanulságot az előadottakból?" – *293*

249 Balkáni befolyásának erősítésére Oroszország a párizsi béke (v. o. 34. jegyz.) után támogatta a balkáni népek nemzeti felszabadító mozgalmát a torok uralom ellen. Franciaországgal együtt támogatta Moldva és Havasalfold egységtorekvéseit (v o. 215 jegyz.), támogatta továbbá az 1858 decemberi szerbiai fordulatot, amikor az osztrák- és torokbarát Karagyorgyevity-dinasztia helyére az Obrenovity-dinasztia kerult. – *297*

250 Szállóigévé vált szavak Lord Thomas Denman bíró 1844 szept. 4-i ítéletéből O'Connellnak a Királynő ellen indított perében. – *297*

251 A cikkben tárgyalt kérdésekhez adalékok találhatók Marx 1859 ápr 9-i levelében Engelsnek. – *298*

252 A „jutalompénzek" azon hajók legénységének jártak, amelyek ellenséges hajókat vagy csempészárut szállító semleges hajókat megsemmisítenek vagy elfognak. – *298*

253 Kozzétették a „Times" 1859 márc. 30-i számában. – *300*

254 1854-ben Mexikóban polgári forradalom tort ki, amelyet polgárháború kovetett, ez 1860-ig tartott és a foldesurak és papok reakciós erőinek szétverésével vegződott. – *301*

255 Elnokség – kozigazgatási egység Indiában; Brit-India területi felosztásában három elnokség volt: Bengália, Bombay és Madras (itt a Bombayi Elnokségről van szó) Az elnokségek kormányzóit eredetileg a Brit Kelet-Indiai Társaság nevezte ki, az 1773-as torvény értelmében Bengália kormányzója egyidejuleg az összes indiai brit birtokok főkormányzója volt. – *302*

256 A Nagymogul utódai – az India felett uralkodó angolok. – A mogulok torok eredetu hódítók (onmagukat Dzsingisz kán és a mongolok egyenes leszármazottainak tartották), akik a XVI. sz. elején Kozép-Ázsia keleti részéből benyomultak Indiába és 1526-ban megalapították a Nagymogulok Birodalmát A XVII sz -ban a mogulok hatalma kiterjedt majdnem egész Indiára és Afganisztán egy részére. A XVIII században a parasztfelkelések, a muzulmán hódítókkal szemben tanúsított fokozódó népi ellenállás, a szeparatista tendenciák és a külső hódítók támadásai által meggyengített birodalom széthullott, a mogul uralkodók a helytartók, az indiai nagyurak és az afgán hódítók bábjaivá lettek

Miután az angolok 1803-ban elfoglalták Delhit, a mogulok már csak a Kelet-Indiai Társaság nyugdíjas kirakati figurái voltak. Amikor az angol gyarmatosítók 1858-ban Indiát a Brit Korona birtokának nyilvánították, a mogul dinasztia névleges hatalmának még a maradványait is felszámolták. – *302*

257 1858 júniusában Tiencsinben Kína kénytelen volt egyenlőtlen feltételekkel szerződéseket kötni Angliával, valamint Franciaországgal, Oroszországgal és az Egyesült Államokkal, melyeknek értelmében Kína tartozott további kikötőket megnyitni a kulkereskedelem számára, jogot kellett adnia az illető államoknak arra, hogy állandó képviseletet tartsanak fenn Pekingben, kereskedőiknek szárazon és vízen szabad mozgást, misszionáriusaiknak mukodési engedélyt és személyes védelmet kellett biztosítania. – Az „új kínai szerződés" a tiencsini angol–kínai szerződés kiegészítő megállapodása; a megállapodás magas vámokat szabott az ópiumbehozatalra és az ópium behozatalát szerződésesen megállapított kikotőkre korlátozta. Az ópiumbehozatalra ennélfogva nem terjedtek ki azok az új kereskedelmi kedvezmények, amelyeket Kínának biztosítania kellett; a megállapodást angol részről azzal indokolta, hogy az angol gyárosok véleménye szerint a nagymértékű ópiumbehozatal már rontotta az angol iparcikkek elhelyezési lehetőségeit. – *304 498*

258 V. o. „Hansard's Parliamentary Debates", III. sorozat, CLIII. kot. 1375. – *304*

259 Manchesteri iskola – a gazdasági élet teljes szabadságának szükségességét hirdető, az állam gazdasági beavatkozását elutasító, szabadkereskedelmi elveket valló kozgazdasági irányzat a XIX. sz. első felében. Agitációjuk kozpontja Manchester volt; a mozgalom élén két textilgyáros: Cobden és Bright állt, akik 1838-ban megalapították a Gabonatorvény-ellenes Ligát. A 40–50-es években a szabadkereskedelem hívei politikailag külön csoportosultak; belőluk alakult az angol liberális párt balszárnya. – *304 496 501*

260 Az 1848-as magyarországi forradalom leverése után az osztrák hatóságok terror-rendszert vezettek be Magyarországon. Nemcsak a forradalom alatt hozott összes törvényeket és elért vívmányokat semmisítették meg, hanem a már a szabadságharc előtt hatályba lépett alkotmányt is eltorolték és Magyarországot az osztrák monarchia koronaországává változtatták. – *306*

261 1854 aug. 8-án Ausztria a kovetkező négy kovetelést támasztotta Oroszországgal szemben, mint a béketárgyalások megkezdésének előfeltételét: 1. Oroszországnak le kell mondania Havasalfold, Moldva és Szerbia felett add g gyakorolt protektorátusáról; 2. Oroszországnak meg kell engednie a szabad hajózást a Duna-torkolatokban; 3. Oroszországnak ki kell jelentenie, hogy egyetért a tengerszorosokról szóló 1841 júl. 13-i londoni szerződésnek „az európai hatalmi egyensúly érdekében" történő revíziójával; 4. Oroszországnak le kell mondania a torokországi keresztény alattvalók feletti védnökségre támasztott minden igényéről. A cári kormány, kezdeti elutasítás után, 1854 novemberében elfogadta a négy kovetelést mint a leendő béketárgyalások kiindulópontját. – *306*

262 Ezt a jogot Ausztriának az 1815-os bécsi szerződés záróokmánya biztosította. – *306*

263 Deus ex machina – a gorog színjátszásban gépezet segítségével a színen megjelenített isten; átvitt értelemben a cselekménybe való kozvetlen isteni beavatkozás. – *308 447*

264 Az 1818 nov 15-i aacheni jegyzőkonyvet a Szent Szovetség (v. o. 209. jegyz.) 1818 szept. 29–nov. 21-i aacheni értekezletén Oroszország, Anglia, Franciaország, Ausztria és Poroszország írta alá. A jegyzőkonyv megerősítette Európának a bécsi kongresszuson (v o. 204. jegyz.) megállapított állami rendjét, a Szent Szovetség elveit az európai nép-jog legfőbb normájává nyilvánította és megújította a hatalmaknak a régi rend fenntartására és a nemzeti és forradalmi felszabadító mozgalmak elnyomására kotott szovetségét – *309*

265 „La Patrie" – francia napilap, 1841-től 1914-ig jelent meg Párizsban; 1850-ben a monarchista választási blokk, az ún. rendpárt érdekeit képviselte, az államcsíny után bonapartista. – *311*

266 A cikket Engels írta, Marx átdolgozta és „a legújabb híreknek megfelelően megváltoztatta" (v. ö. Marx levelét Engelsnek, 1859 ápr. 22.). – *313*

267 A Szent Szövetség (v. ö. 209. jegyz.) 1821 májusában Laibachban (Ljubljana) tartott kongresszusán nyíltan meghirdették a régi rend fenntartása érdekében más államok belügyeibe való beavatkozás elvét. A kongresszus határozata alapján osztrák csapatokat küldtek Itáliába a nápolyi és torinoi polgári-forradalmi és nemzeti mozgalom elfojtására és az abszolutista rend visszaállítására. Az itáliai monarchiák képviselői részt vettek a kongresszuson, az 1818-as aacheni jegyzőkönyvbe (v. o. 264. jegyz.) Castlereagh angol külügyminiszter kívánságára felvett megszorító passzus értelmében, amely kikoti, hogy a más államok belügyeibe való beavatkozás csak ezen államok „kívánságára" történhetik, és amely megadja ez államok képviselőinek a tanácskozásokon való részvétel jogát. – *314*

268 1850 novemberében, amikor a porosz–osztrák viszony a németországi hegemóniáért való vetélkedésben kiéleződött, Poroszország elrendelte az általános mozgósítást. A mozgósítás során napvilágra kerultek a porosz katonai rendszer komoly fogyatékosságai és a hadsereg felszerelésbeli hiányosságai, ezért a kormány kulonféle szervezeti és hadfelszerelési intézkedéseket foganatosított. – *315*

269 A cikket Marx módosította; 1859 máj. 6-án azt írja Engelsnek: „Apropos. Múlt pénteki [ápr. 29.] cikkedből töröltem az egész bevezetést, először is, mert megvoltak a magam misgiving-jei [aggályai, gyanakvásai] az osztrákokkal szemben; másodszor meg, mert abszolúte nem kell a mi ugyunket a mostani német kormányok ügyével azonosítanunk." – A háborúval és a német kormányokkal kapcsolatban elfoglalandó állásponttal kapcsolatban v. ö. még Marx máj. 18-i levelét. – *317*

270 Consolok (consolidated annuities; egyesített államkotvények) – 1751-ben kilenc, kulonböző címeken felvett angol államkolcsont összevontak és e néven egységes 3%-os kotvényeket bocsátottak ki az ilyenképpen egyesített angol államadósságra; időről időre újabb consolokat bocsátottak ki; 1858-ban összegük 400 millió £ volt. – *321*

271 1859 márc. 3-án Párizsban Oroszország és Franciaország titkos szerződést írt alá az azon esetben tanúsítandó magatartást illetően, ha háború torne ki egyfelől Franciaország és Szardínia, másfelől Ausztria között. A szerződésről kiszivárogtak hírek a sajtóba, de Gorcsakov hivatalosan cáfolta Franciaországgal kotott bármiféle írásos megállapodások létezését. – A Dánia részvételéről szóló hírek alaptalannak bizonyultak. – *321 338*

272 1857 szeptember 25-én Stuttgartban találkozott III. Napóleon és II. Sándor; a megbeszélésen Napóleon megszerezte Oroszország támogatását egy Ausztria elleni háború esetére. – *322 586*

273 1859 február kozepén a Derby-kormány hivatalosan felajánlotta kozvetítését az osztrák–francia konfliktusban; február végén III. Napóleon hozzájárulásával Lord Cowleyt Bécsbe kuldték, hogy Ferenc Józseffel tárgyaljon. Cowley tárgyalásai eredménytelenek maradtak. (V. o. még Marx levelét Engelsnek, 1859 ápr. 22.) – *322 325*

274 „The Times", 1859 ápr. 29. – *323*

275 Mansion House – a londoni főpolgármesteri hivatal. – *323 494*

276 1859-ben népi felkelések törtek ki Toszkánában, Modenában és Parmában. Az uralkodók az osztrák csapatok védelme alá menekültek; a felkelés során nemzetgyűlések alakultak, amelyek a Piemonthoz való csatlakozást követelték. Noha a villafrancai és zürichi szerződések (v. ö. 335. és 477. jegyz.) előírták a régi uralkodók visszahelyezését, ezt nem sikerült elérni; az 1860 márciusi népszavazás alapján a hercegségeket Piemonthoz csatolták. – Az 1859-es felkelések az Egyházi Állam egy részére, a Romagnára is kiterjedtek, mely 1860-ban szintén csatlakozott Piemonthoz. – *324 329 419 559*

277 Az 1859 ápr. 21-i köriratot Walewski külügyminiszter jegyezte; a „Moniteur" 1859 máj. 1-i számában jelent meg. – *325*

278 A Törvényhozó Testülethez intézett 1859 máj. 3-i üzenet szövege azonos az ugyanaznap kibocsátott „Kiáltvány a franciákhoz" szövegével; ez a „Moniteur" 1859 máj. 4-i számában jelent meg. – *325*

279 A falragasz szövegét közli az „Allgemeine Zeitung" 1859 máj. 13-i száma. – *328*

280 A gothai pártot 1849 júniusában jobboldali liberálisok, az ellenforradalmi nagyburzsoázia képviselői alapították, akik a frankfurti nemzetgyűlést elhagyták, amikor a nemzetgyűlés baloldali többsége birodalmi régenstanács megalapítása mellett döntött, mert IV. Frigyes Vilmos porosz király a nemzetgyűlés felkínálta császári koronát vonakodott elfogadni. A gothai párt, félve a forradalom győzelmétől, azt tűzte ki feladatául, hogy egész Németországot – Ausztria nélkül – a Hohenzollernok Poroszországának vezetése alatt egyesítse. A párt vezetői Dahlmann, Simson, Bassermann, Gagern, Brüggemann, Mathy és mások voltak. – *329 411 449 480 556 599*

281 Consules caveant, ill. Videant consules ne quid etc. – a „senatus consultum ultimum" formulája, mellyel a római szenátus (egyes esetekben a nép) nagy veszedelem idején a consulokra korlátlan és feltétlen hatalmat ruházott. – *330*

282 „Kölnische Zeitung" – német napilap, e címmel 1802-től jelent meg Kölnben; a 30-as években és a 40-es évek elején a katolicizmust védelmező, ugyanakkor a liberalizmussal kacérkodó újság; 1842–43-ban dühödt ellenfele volt a „Rheinische Zeitung"-nak, 1848–49-ben pedig a „Neue Rheinische Zeitung"-nak; a forradalom után a rajnai porosz burzsoázia megalkuvó politikájának képviselője. – *330*

283 Vogt szerepéről v. ö. Marx: „Vogt úr"; lásd 14. köt. – *331*

284 Raumer cikke 1859 máj. 8-án jelent meg a „Berlinische Nachrichten von Staats- und gelehrten Sachen" („Spenersche Zeitung") és röviddel utóbb, Raumer más cikkeivel együtt, a „Zur Politik des Tages" c. gyűjteményes kötetében. – *331*

285 Médeia – aki semmi rettenetes tettől nem riadt vissza – úgy állt bosszút Peliaszon, hogy Peliasz lányai előtt levágott és feldarabolt egy vén kecskét, húsát megfőzte, majd az állatot varázsigéjével megfiatalítva új életre keltette; erre azután a lányok Peliaszt is szétdarabolták, hogy megifjíthassák, de a varázsigét Médeia nem közölte velük. – *332*

286 Napóleon ezt Bülow könyvével: „Der Feldzug von 1800", kapcsolatban állapította meg, amelyet 1819-ben Szent Ilonán olvasott; v. ö. erről még 254–255. old. – *333*

287 W. von Willisen legnevezetesebb könyvei: „Theorie des grossen Krieges, angewendet auf den russisch-polnischen Feldzug von 1831", Berlin 1840, és „Der italienische Feldzug des Jahres 1848", Berlin 1849. – *338*

288 Velencében 1848 márciusában forradalom tort ki, az osztrákokat elűzték és ideiglenes kormányt alakítottak, amely kikiáltotta a köztársaságot A köztársaság 1849 augusztusáig állt fenn. – *339*

289 Győrnél az osztrák csapatok 1849 jún. 28-án megverték a magyarokat és elfoglalták a várost. – *339*

290 Ácsnál, Komárom kozelében, az osztrák csapatok 1849 aug. 3-án vereséget szenvedtek a magyaroktól. – *339*

291 Aranygyapjas rend – a legmagasabb osztrák (és spanyol) kituntetés; Jó Fulop burgundi herceg alapította 1429-ben, a rend nagymestersége oroklés útján a Habsburgokra szállt; adományozásának feltételei az Osztrák–Magyar Monarchiában: főnemesi származás, római katolikus vallás és kiváló szolgálatok. – *339*

292 1848-as legionáriusok – a bécsi márciusi forradalom idején alakult fegyveres diákszervezet, az akadémiai légió tagjai; ez a szervezet volt a legradikálisabb a polgári katonai szervezetek között. – *340*

293 Sperl – bécsi kávéház. – *340*

294 „Österreichisch-Kaiserliche Wiener Zeitung" – osztrák napilap, 1780-tól 1931-ig jelent meg Bécsben; hivatalos kormánylap. – *342*

295 Österreichischer Lloyd (Osztrák Lloyd) – 1833-ban biztosítótársaságként alapított vállalkozás; három évvel később kiegészult egy levantei gőzhajózási részvénytársaság megalakításával. (A Lloyd név Edward Lloydra megy vissza, akinek Londonban a XVII–XVIII. sz. fordulóján kávéháza volt, mely a hajózásban érdekelt uzletemberek találkozóhelyéul szolgált. A Lloyd elnevezést számos hajózási és biztosítási cég felvette.) – *343*

296 Az 1857-es válság Amerikában és Angliában kezdődott, és hamar átterjedt az európai kontinensre. Hamburgot, amely a legfontosabb osszekotő kapocs volt a kozép-európai gazdaság és az angolszász országok kozott, a válság kulonosen súlyosan érintette. A válság hatásainak enyhítésére 1857 novemberében megalapították Hamburgban a Garantie-Diskonto-Vereint (Szavatossági Leszámítoló Egyletet), továbbá kamatozó értékpapírokat bocsátottak ki 15 millió bankó-márka osszegben áruk vagy állampapírok megelőlegezésére az elzálogosított áruk értékének 50–66 $^{2}/_{3}$ %-a erejéig. (V. o még Marx cikkét az európai pénzugyi válságról a „New York Daily Tribune" 1857 dec. 22-i számában; lásd 12 kot.) – *343 358*

297 „Te is fiam, Brutus" – Julius Caesar állítólagos utolsó szavai, mikor észrevette, hogy Brutus is ott van gyilkosai sorában; v. o. Shakespeare: „Julius Caesar", III. felv. 1. szín (említi a mondást, de tagadja valódiságát Suetonius: „Julius Caesar", 82, v. o. Dio Cassius, 44, 19) – *360*

298 Ezzel a cikkel kezdődott Marx és Engels kozremukodése a „Volk"-ban; a cikket Engels Marx kérésére írta. – „Das Volk" – német nyelvű hetilap, 1859 máj. 7-től aug. 20-ig jelent meg Londonban, E. Biscamp szerkesztésében; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet lapjaként alapították. A 2. számtól kezdve Marx nem-hivatalosan részt vett a szerkesztésben, tanácsokat adott, cikkeket szerkesztett, anyagi támogatást szervezett a lapnak stb.; a továbbiak során mindinkább ő lett a lap tulajdonkeppeni szerkesztője (v. o. még 528. jegyz.); július elejétől kezdve Marx teljesen saját kezébe vette a lap gyakorlati irányítását. Marx és Engels kotetunkben kozolt cikkein kívul (v. o. 361–363, 374–376., 381–394, 399–401., 406–412, 422–432, 437–439., 442–468., 478–480. old.) a

lap kinyomatta Marx előszavát a „Politikai gazdaságtan bírálatához" (amelyet egy sor amerikai német lap is átvett a „Volk"-ból), ezenkívül számos cikkben, különösen a „Politikai szemlé"-ben felismerhető Marx szerkesztési munkájának nyoma; nagyrészt Marxtól származott a „Gatherings from the Press" rovat (v. ö. 594–603. old., valamint 529. jegyz.). A lapnak összesen 16 száma jelent meg; anyagi nehézségek miatt be kellett szüntetni megjelentetését. (A lapról v. ö. még Marx és Engels ez időbeli levelezését; 29. kot.) – *361*

299 Vinoy hadosztálya Niel hadtestéhez tartozott; a Baraguay d'Hilliers hadtestéhez tartozó harmadik hadosztály Ladmirault hadosztálya volt. – *364*

300 1849 júl. 2-án, rövidddel a Római Köztársaság kapitulációja előtt (v. ö. 95. jegyz.), az Alkotmányozó Gyülés tűzszüneti határozata után Garibaldi egy négyezer főnyi önkéntes-osztag élén elhagyta Rómát, hogy az osztrákok ellen kuzdó Velencei Köztársaság segítségére siessen. Garibaldi az osztrákok hátában manőverezett és sikerult elkerulnie a bekerítést, az ostromlott Velencebe azonban nem tudott behatolni, végül is július 30-án kénytelen volt a semleges San Marino területére lépni és osztagát feloszlatni. – *366*

301 1848 áprilisában egy lombardiai önkéntes-osztag Allemandi tábornok parancsnoksága alatt megszállta a tiroli hágókat Tonalétól Stelvióig és sorozatos akciókat folytatott az osztrákok ellen – *366*

302 1849 márciusában Mazzini volt a feje annak a triumvirátusnak (Mazzini, Saffi, Armellini), amelyet a Római Köztársaság (v. ö 95. jegyz.) alkotmányozó gyulése felruházott a teljes végrehajtó hatalommal és rendkívüli teljhatalommal a Köztársaság védelmére. – *368*

303 Garibaldinak Lombardia lakosaihoz intézett felhívásáról van szó, amelyet 1859 májusában tett kozzé, amikor önkéntes hadtestével Lombardia területére lépett. – *368*

304 „Pensiero ed Azione" – olasz folyóirat, havonta kétszer jelent meg, 1858–59-ben Londonban, 1860-ban Luganóban és Genovában; szerkesztője Mazzini volt. – *369*

305 A kiáltvány a „Pensiero ed Azione" 1859 máj. 2–16-i számában jelent meg. – A „New York Daily Tribune" Marx bevezető soraival kozli Mazzini kiáltványát is Marx angol fordításában (némi rövidítéssel). – *369 493*

306 Célzás az 1849 márc. 23-i novarai csatáról kiadott jelentésekre; a csatáról Engels annak idején cikksorozatot írt „A piemontiak veresége" címmel (lásd 6. kot. 374–381. old.). – A vereség után Károly Albert lemondott a trónról (v. ö. még 101. jegyz.). – *371*

307 „The Daily News" – angol napilap, e címmel 1846-tól 1930-ig jelent meg Londonban; az ipari burzsoázia lapja, liberális irányzatú. – *373*

308 A lutzeni csata 1813 máj. 2-án folyt le; a szovetséges porosz–orosz csapatokat Wittgenstein orosz tábornok vezényelte. – *375 378*

309 A cikk csekély eltérésekkel megjelent a „New York Daily Tribune" 1859 júl. 2-i számában is „A Chapter of History" („Egy történelmi fejezet") címmel. – *381*

310 Falstaff – Shakespeare komikus hőse a „Henry IV"-ben és a „Merry Wives of Windsor"-ban. – „Falstaff útmutatása szerint" – a „Henry IV" első részében Falstaffot negyedmagával ketten megfutamítják, Falstaff pedig utóbb elbeszéli hősies tusáját az említésről említésre novekvő számú támadókkal (v. ö. II. felv. 2 és 4. szín). – *382 446*

311 A dandár parancsnoka ebben az időben Dormus tábornok volt. – *383*

312 V. ö. „Allgemeine Zeitung", 1859. jún. 11. – *384*

313 V. ö. „Moniteur", 1859 jún. 10. – *384*

314 December 10-i Társaság (Société du Dix-Décembre) – a burzsoázia lezüllött, kalandor elemeiből és lumpenproletárokból 1849-ben létrehozott szervezet, amelynek segítségével Louis Bonaparte 1851-ben államcsínyjét végrehajtotta. Elnevezése onnan ered, hogy Louis Bonaparte-ot 1848-ban ezen a napon választották meg francia köztársasági elnöknek; v. ö. még Marx: „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája", V. (lásd 8. köt. 150–152. old.). – *385 442 577*

315 Cólzás Louis Bonaparte könyvére: „Des idées Napoléoniennes"; ez a program-irat a bonapartizmust mint az erőszak útján megvalósuló szabadság evangéliumát magasztalja. – *388 419 437 519*

316 „Nationalzeitung" – német napilap, 1848 ápr. 1-től 1915-ig jelent meg e címmel Berlinben; az 50-es években liberális irányzatú. – *389*

317 V. ö. I. Napóleon Szent Ilonán készült végrendeletét, valamint emlékiratait: „Memoires de Ste. Hélène"; Napóleon ezekben az irataiban cselekedeteinek indítékaként haza- és szabadságszeretetét és a magasabb civilizációra való törekvését jelöli meg; kifejezésre juttatja itt az orosz–francia szövetség szükségességéről alkotott nézeteit és Angliával szembeni ellenséges érzületeit is. – *389 439*

318 I. Lajos bajor király hazafias versezeteiről van szó, amelyek annak idején a német filiszterek körében igen népszerűek voltak. – *390*

319 Cirque olympique – párizsi népszínház. – *391*

320 St. James Street – londoni utca; klubok és játékkaszinók utcája. – *391*

321 Astley-amfiteátrum – londoni cirkusz. – *391 431*

322 Code civil des Français (a franciák polgári törvénykönyve) – 1804-ben lépett életbe, 1807-ben Code Napoléon (Napóleon törvénykönyve) néven újjáalakították. A franciák bevezették az elfoglalt nyugat- és délnyugat-németországi területeken. A Rajna-tartományban még a Poroszországgal való egyesítés után is érvényben maradt. A Code Napoléon a formális polgári egyenlőség talaján állt. – *393*

323 V. ö. „Code Napoléon", 340. cikkely. – *393*

324 Ehhez a helyhez a „Volk" a következő szerkesztőségi jegyzetet fűzi: „A legújabb hírek, mint ismeretes, arról tudósítanak, hogy az osztrákok valóban visszavonultak a Mincio mögé az erődítményhálójukba. Még ha ezzel a visszavonulással *stratégiailag* nem vesztenek is semmit, ez nem maradhat romboló hatás nélkül a hadsereg moráljára." – *394*

325 Ezen a cikken, főként az elején, a „New York Daily Tribune" szerkesztősége változtatásokat eszközölt. – *395*

326 1805–1806-ban III. Frigyes Vilmos porosz király változékony és várakozó politikát folytatott a harmadik franciaellenes koalícióval és I. Napóleonnal kapcsolatban és ezzel módot

adott Napóleonnak arra, hogy külön-külön legyőzze előbb, 1805-ben, Ausztriát és azután, 1806-ban, Poroszországot. – *397*

327 Préda-államok (Raubstaaten) – a kisebb német fejedelemségek, amelyek alá voltak vetve a nagyobb német államok befolyási versengésének. – *401*

328 „Revue des deux Mondes" – francia félhavi történelmi, politikai, irodalmi és művészeti folyóirat, 1829-től jelent meg Párizsban (e címmel 1945-ig). – *408*

329 Erfurtoskodás – célzás az 1849–50-es porosz kisnémet kísérletekre, amelyeket az Északi Unió (v. ö. 489. jegyz.) keretében, az erfurti parlament (v. ö. 490. jegyz.) és a gothai párt (v. ö. 280. jegyz.) segítségével akartak sikerre vinni. – *410*

330 „Kis-Németország" – Németország Ausztria nélkül. „Kisnémetek" annak az irányzatnak a képviselői, amelyek a német államokat Poroszország hegemóniája alatt akarták egyesíteni. – *410 556*

331 Márciusi követelések – badeni kispolgári demokraták egy csoportja által 1848 februárjában megfogalmazott négy követelés: 1. népfelfegyverzés és a tisztek szabad választása; 2. korlátlan sajtószabadság; 3. esküdtbíróságok; 4. német parlament azonnali egybehívása. A márciusi követeléseket a nép széles körei támogatták; a liberális burzsoázia, főképpen Délnyugat-Németországban, politikai programképpen elfogadta őket, de a forradalom során eltért tőlük és kompromisszumot keresett a monarchista ellenforradalmi erőkkel. – *410*

332 A „nassauiak nyilatkozata" 1859 jún. 21-én jelent meg Wiesbadenban. – *410*

333 V. ö. Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer). – *411*

334 Eschenheimer Gasse – majna-frankfurti utca; itt ülésezett 1816-tól 1866-ig a Német Szövetségi Gyűlés (v. ö. 123. jegyz.). – *411*

335 III. Napóleon, attól való félelmében, hogy a háború elhúzódása esetén fellángolhat a forradalmi és nemzeti mozgalom Itáliában és más országokban, 1859 júl. 8-án fegyverszünetet ajánlott Ferenc Józsefnek. A két császár júl. 11-én Villafrancában megállapodott (a szardíniai király részvétele nélkül) az előzetes békefeltételekben; ezeknek értelmében Lombardia – Mantova és Peschiera kivételével – Franciaországé lett, ezt a területet III. Napóleon utóbb Szavojáért és Nizzáért cserébe Szardíniának adta. A villafrancai szerződés megerősítette az osztrák uralmat Velencében, és úgy rendelkezett, hogy vissza kell adni a toszkánai és modenai hercegek trónját (v. ö. 276. jegyz.). Előirányozták továbbá egy itáliai szövetség létesítését a pápa elnöklete alatt. A villafrancai szerződés feltételei lényegében változatlanul alapul szolgáltak a zürichi végleges békeszerződéshez (v. ö. 477. jegyz.). A szerződés egyes pontjai (pl. a hercegek restaurálása vagy az itáliai szövetség létrehozása) nem valósultak meg. – *413 418 440 445 473 479*

336 Mediatizált (függősített, bekebelezett) fejedelmek – a hatalmuktól megfosztott német kisfejedelmek, akik a napóleoni háborúk, az 1801-es lunéville-i béke (v. ö. 225. jegyz.), az 1806-os rajnai szövetségi szerződés (v. ö. 189. jegyz.) és az 1814–15-ös bécsi kongresszus (v. ö. 204. jegyz.) nyomán Németországban bekövetkezett területi átcsoportosítások miatt elvesztették országaikat, és területüket a nagyobb államokhoz csatolták. – *419*

337 Az osztrák kormány a saját országában zajló forradalmi események és az itáliai mozgalom nyomására 1848 máj. 24-én emlékiratot bocsátott ki, melyben lemond Lombardiáról, Velencét pedig önálló állammá minősíti egy osztrák főherceggel a trónján. Ez megfelelt

Palmerston koveteléseinek, akı gátat akart vetni az ıtálıai forradalmı mozgalomnak és fenntartani az „európai egyensúlyt"; ennek ellenére Palmerston további feltételekhez kototte az osztrák emlékırat elfogadását, így pl. azt kívánta, hogy Ausztrıa engedje át Velencét Piemontnak. Mıután Ausztrıa 1849-ben úrrá lett az ıtálıai szabadságmozgalmon, 1848-ban tett engedményeitől visszalépett. – *419*

[338] A Felső-Itáliában és a Legációkban (v. o. 411. jegyz.) mindjobban erősodő mozgalom ellen, amely a Piemonthoz való csatlakozást kovetelte, valamint II. Viktor Emánuel politikája ellen IX. Pius 1859 júniusában enciklikát adott ki, melyben kıkozosítéssel fenyeget mindenkit, akı a pápa világı hatalmát ılletnı merészelné. – *421*

[339] V. o. „Monıteur", 1859 júl. 14. – *421 545*

[340] Engels I. Napóleon szavaıt alkalmazza Louıs Bonaparte-ra; I. Napóleon 1821 ápr. 17-én azt mondta a fıával kapcsolatban főhadsegédének, Ch. de Montholonnak: „Mınden torekvésének arra kell irányulnıa, hogy a béke által uralkodjék. Ha merő utánzásból és kényszerítő szükségszerűség nélkul újrakezdené háborúımat, akkor csak az én majmom lenne." – *422*

[341] Ezen a helyen a „Volk"-ban a kovetkező mondat van beıktatva: „Ha nincs ez a $4\,^1/_2$ órás megállás, azt a végletes erőfeszítést, amellyel a harctérre sietett, aligha lehetett volna kıbírnı." Engels ezt írja erről Marxnak 1859 júl. 25-én: „Előző cıkkembe némı értelmetlenséget beleszerkesztettek. Én azt mondtam, hogy az 5. hadtest a Pavıából történő menetelés során 3-án és 4-én annyıra megfeszítette erőıt, hogy ha a megállással elveszített $4\,^1/_2$ órát felhasználják is, ez sem vezetett volna nagyobb eredményre és a hadtestet nem juttatta volna észrevehetően korábban a csatatérre. A nyomtatásban az áll, hogy csakıs a megállás tette számára lehetővé ezt az erőfeszítést, amı 1. az ellenkezője és 2. értelmetlenség. Először is a csapatok 3-án reggel 6 órakor egyáltalán nem voltak fáradtak, minthogy épp akkor *indultak*, a megállás tehát mıt sem használhatott nekık, másodszor pedıg a megállás megfosztotta óket a hűvös reggeli óráktól és arra kényszerítette őket, hogy a legnagyobb déli hőségben meneteljenek. Ezen a mondaton, úgy, ahogy ott áll, mınden katonai személy bízvást fennakadhat." – *425*

[342] Marx 1859 júl. 22-én ezt írta Engelsnek a készulő cıkkel kapcsolatban: „A másodık cıkkedben a háborúról biztosan nem fogod elfelejteni, hogy hangsúlyozd a győzelem utáni uldozés gyengeségét és Bonaparte sıralmas vinnyogását, merthogy végre elérkezett egy olyan pontra, amıkor Európa már nem engedte meg nekı, mint eddıg, a forradalomtól való félelmében, hogy bizonyos határok kozott az oreg Napóleont *játssza*. Ezzel kapcsolatban fontos volna visszatérni az 1796–97-es hadjáratra, amıkor ıs Franciaország nem készulhetett elő mınden eszkozzel és teljes nyugalomban »a localized war«-ra [»egy lokalizált háború«-ra], hanem teljesen zılált pénzugyı helyzetben harcolnia kellett mınd a Rajnán, mınd a Mincıón és az Adigén túl. Bonaparte csakugyan arról panaszkodık, hogy a »succès d' estime«-jei [az »erkolcsi sıker«-ei] ımmár nem adattak meg nekı " – *426*

[343] Egy 1813-ban keletkezett dal – „Die Krahwinkler Landwehr" (A mucsai Landwehr) – refrénje. – *427*

[344] „L'Illustration" – francia képes irodalmi folyóirat, 1843-tól 1944-ıg jelenik meg Párizsban – *429*

[345] „The Illustrated London News" – angol képes hetılap, 1842 óta jelent meg. – *430*

[346] V. o „Moniteur", 1859 jún. 12. – *430*

[347] Louis Bonaparte 1859 máj. 12-én Genovában a főparancsnokság átvételekor kijelentette a katonák előtt: „A via sacrán, a régi Róma Szent Utcáján felirat felirat mellett sorakozott a márványon, hogy a népnek emlékezetébe idézze saját nagy tetteit. Ügyszintén ti is, mikor most áthaladtok Mondovin, Marengón, Lodin, Castiglionén, Arcolén, Rivolin, egy szent utcán fogtok végigvonulni, e dicsőséges emlékek kozepette . . ." (V. o. 147, 149., 154. jegyz.). – *430*

[348] 1840-es boulogne-i puccskísérlete (v. o. 126. jegyz) után Louis Bonaparte-ot az északkelet-franciaországi Ham várában őrizték; 1846-ban sikerult Angliába szoknie. – *430 437 443*

[349] Porte Saint-Martin – párizsi diadalkapu; a bonapartisták vérfurdőt rendeztek itt az államcsíny idején. A Porte Saint-Martin nevét viseli egy színház is a Boulevard Saint-Martinon. – *431*

[350] V. o. Clausewitz: „Die Feldzuge von 1799 in Italien und der Schweiz", valamint „Vom Kriege". – *433*

[351] Ferenc József 1859 júl. 15-i kiáltványából; v. o. „Wiener Zeitung", 1859 júl. 16. – *435*

[352] III. Napóleon 1859 júl 19-i beszédéből a Szenátus és a Torvényhozó Testulet tagjainak saint-cloud-i fogadásán; v. o. „Moniteur", 1859 júl. 20. – *435*

[353] Landsknechtek – német zsoldoskatonák (lándzsával és egyenes karddal felfegyverzett gyalogosok); az első Landsknecht-csapatokat a XV. sz. végén szervezték, a XVII. sz. második feléig álltak fenn; hírhedtek voltak vakmerőségukről és garázdálkodásaikról. – *437*

[354] Szállóigévé vált fordulat Vegetius IV. sz.-i katonai író „Epitome rei militaris"-ából. – *437*

[355] Pentateuchus – Mózes ot konyve, a Biblia (Ótestamentum) első fó része – *437*

[356] V. o. N.-L. Bonaparte: „Fragments historiques 1688 et 1830". – *437*

[357] A leszerelési nyilatkozat a „Moniteur" 1859 júl. 28-i számában jelent meg, az itáliai háború előtti nyilatkozatokról v. o. „Moniteur", 1859 márc. 5, valamint pl 278, 311–312. old. – *438 440*

[358] Pretoriánusok – a régi Rómában a császár vagy hadvezér kiváltságos testórsége, rendszerint nagy szerepuk volt a palotaforradalmakban; átvitt értelemben itt az a klikk, amelyre III. Napóleon támaszkodott. – *438 532 587*

[359] Az entente cordiale (szívélyes egyetértés) kifejezés eredetileg azoknak a jó kapcsolatoknak a megjelolésére szolgált, amelyek Franciaország és Anglia kozott a júliusi monarchia (1830–48) idején jottek létre, annak kovetkeztében, hogy a Lajos Fulop alatt uralmon levő finánchurzsoázia állandó engedményeket tett Angliának. Ezt a politikát a francia ipari és kereskedelmi burzsoázia eleinte hevesen ellenezte, az 1848-as forradalom után azonban – saját uralma megszilárdítására – maga is tovább folytatta. Az „entente cordiale" ellenére az angol–francia ellentétek gyakran kiélezódtek tobb nemzetkozi kérdésben és főleg a keleti kerdésben. – *439*

[360] Az 1852 dec. 2-i (az államcsíny evfordulóján kiadott) dekrétumban Louis Bonaparte mint a koztársaság elnoke elrendelte a császárság visszaállítását és III. Napóleon néven onmagát kikiáltotta a franciák császárává. – *442*

[361] Az egyiptomi expedíciót Bonaparte kezdeményezésére és parancsnoksága alatt folytatta a francia hadsereg 1798–1802-ben; a hadjárat célja Egyiptom meghódítása és Anglia indiai összeköttetéseinek elvágása volt. A hadjáratban a franciák vereséget szenvedtek. – *442*

[362] VIII. év brumaire hó 18-án (1799 nov. 9-én) Napóleon megdöntötte a forradalom folytatásától és a királyság restaurációjától egyaránt rettegő direktóriumot (v. ö. 479. jegyz.), amely 1794-től Franciaország kormányzata volt. Ezzel teljessé vált Napóleon egyeduralma. – *442*

[363] 1855-ben, a krími háború idején (v. ö. 136. jegyz.) Franciaország és Oroszország között titkos béketárgyalások folytak, melyeket a párizsi szász követ, Seebach közvetített. – *443*

[364] Az 1856-os párizsi kongresszuson (v. ö. 34. jegyz.) az orosz küldöttség az angol–francia ellentétek kihasználását tette taktikája alapjává; a küldöttség vezetője Orlov, egyik fontos szerepet játszó tagja Brunnov volt. – *443*

[365] 1856–60-ban III. Napóleon támogatta I. Daniló montenegrói fejedelmet a törökök elleni harcában. I. Daniló személyes kapcsolatokat is keresett III. Napóleonnal és felkérte őt, legyen a montenegrói trónörökös keresztapja. – Venedey 1851–52-ben a hannoveri „Zeitung für Norddeutschland"-ba cikksorozatot írt Louis Bonaparte-ról és államcsínyjéről. – *443*

[366] Az 1856-os párizsi békekongresszuson (v. ö. 34. jegyz.) tanúsított francia magatartásról van szó. – *443*

[367] Karsz török erődöt az angolok építették és védelmét a krími háborúban angol tisztek irányították Williams tábornok parancsnoksága alatt. Az angol kormánynak, amely titokban a szövetséges Törökország gyengítésén dolgozott, nem volt ellenére, hogy Karszt átadják az oroszoknak, és az erőd 1855 novemberében orosz kézre is került. (V. ö. erről még Marx cikkét: „Karsz eleste"; 11. köt.) Williamst, amikor 1856-ban az orosz fogságból hazatért, elhalmozták tiszteletadásokkal és kitüntetésekkel. – *443*

[368] A krími háború idején francia megszálló csapatok állomásoztak Athénban és Konstantinápolyban. – Rómában 1849-től kezdve tartózkodtak francia csapatok. – *444*

[369] A párizsi kongresszus (v. ö. 34. jegyz.) egyik utolsó ülésén Walewski azt a követelést támasztotta, hogy szüntessék meg a belga sajtó III. Napóleon elleni támadásait. Walewski követelését a többi államok képviselői is támogatták. – *444*

[370] Franciaország részt vett a második ópiumháborúban (v. ö. 56. jegyz.). – *444*

[371] III. Napóleon 1858 elején, Orsini merénylete után Svájctól olasz emigránsok kiadatását követelte, akiket az összeesküvésben való részvétellel gyanúsítottak. Ez nagy felzúdulást keltett és Svájc ellenszegült III. Napóleon követelésének. – *444*

[372] Főkapitányságoknak nevezték azt az öt katonai körzetet, amelyre az 1858 jan. 27-i dekrétum Franciaországot spanyol mintára beosztotta, és amelyek élén egy-egy marsall állt. – *444*

[373] A régensségről és a titkos tanácsról szóló dekrétumot 1858 febr. 1-én, röviddel Orsini merénylete után adták ki. A titkos tanács feladatkörébe tartozott, hogy a császár kiskorú fiának trónralépése esetén régenstanácsként működjék. Pélissier tagja volt a titkos tanácsnak. – Pélissier parancsára 1845-ben az algériai felkelés leverésekor mintegy ezer felkelőt barlangokba űztek és a barlangok bejárata elé nagy tüzeket raktak, hogy a felkelők benn-

vesszenek – Orléanisták (vagy Fülöp-pártiak) a júliusi monarchia (1830–48) hívei; a pénzarisztokrácia és az ipari nagyburzsoázia érdekeit képviselték. – *445*

374 1858 végén Montalembert ellen pert indítottak egy antibonapartista cikkéért (v.ö. még Engels cikkét: „A Montalembert ellen indított eljárás"; „New York Daily Tribune", 1858 nov. 6. (v.ö. 12. köt.)); III. Napóleon az ítélet után kegyelmet akart adni, de Montalembert elutasította a kegyelmet és jogszerű elégtételt követelt. – Hampden 1636-ban megtagadta, hogy a királyi adószedőnek megfizesse a „hajópénzt", mert ezt az adót az Alsóház nem hagyta jóvá. Hampdent perbe fogták és 1638-ban a főtörvényszék almarasztalta; a per mozgósította és megerősítette az abszolutizmussal szembeni polgári ellenzéket. – *445*

375 Proudhon 1858–62-ben Brüsszelben élt emigrációban; 1858-ban kiadott egy brosúrát „De la justice dans la révolution et dans l'église" címmel, amelyben összehasonlítja a bonapartista és az orléanista uralmat és az utóbbit részesíti előnyben azzal a kikötéssel, hogy néhány demokratikus reformmal kellene kiegészíteni. – Az Acte additionnel eredetileg az a törvény, amellyel I. Napóleon Elbáról visszatérve 1815 ápr. 22-én kiegészítette a császárság alkotmányát. – *445*

376 1858 márc. 6-án Châlons-sur-Saône-ban a hadsereg kebelében szervezkedő republikánusok felkelést indítottak; a felkelés elbukott (v. ö. még Marx: „Az idők jelei"; „New York Daily Tribune", 1858 márc. 30.; lásd 12. köt.) – *445*

377 Sajátkészítésű Kékkönyv – az 1859-es itáliai háborúval kapcsolatos diplomáciai okmányok, amelyeket a porosz kormány a „Neue Preussische Zeitung"-ban 1859 júliusában közzétetetett. (Kékkönyveknek nevezték kék borítójukról az angol parlamenti és külügyminisztériumi diplomáciai dokumentum-kiadványokat.) – *446*

378 „Tévedések Vígjátéka" („Comedy of Errors") – eredetileg Shakespeare egyik darabjának címe. – *446*

379 „Nationalzeitung", 1859 júl. 24., reggeli kiad. – *446*

380 V. ö. uo. – *447*

381 Brennus gallus vezér i. e. 390-ben elfoglalta Rómát, ostrom alá vette a Capitoliumot és hatalmas váltságot követelt a város elhagyásáért. A váltságdíjul kikötött arany mérlegelésekor Brennus a hagyomány szerint „Jaj a legyőzötteknek!" felkiáltással nehéz kardját is beledobta a súlyserpenyőbe. – *447*

382 „On sufferance" – a kegyből, nem pedig törvényes jogcímből fakadó jelleg megjelölése az angol jogban. – *448*

383 Vergilius: „Aeneis", I. 135. (Neptunus tengeristen mondja a szeleknek, amiért engedelme nélkül tengeri vihart kavartak.) – *448*

384 Vilmos porosz herceget (aki 1858-ban régensherceg, majd 1861-ben király lett) elsőrendű felelősség terhelte a katonaság 1848 márc. 18 előtti cselekményeiért a berlini lakosság ellen, ezért a márciusi harcok idején a néptől való félelmében Angliába menekült; palotáját nemzeti tulajdonná nyilvánították. – *448*

385 V. ö. „Nationalzeitung", 1859 júl. 28., reggeli kiad. – *449*

386 Uckermark – Poroszország Brandenburg-tartományának északi része, a junkerok fellegvára. – *449*

387 Az utóbbi távirat keltezése a későbbi hivatalos kiadványban („Die auswärtige Politik Preussens 1858–1871", Oldenburg i. O. 1933, I. köt. 632. old.): máj. 30. – *450*

388 Boustrapa – III. Napóleon gúnyneve, Boulogne, Strasbourg és Párizs nevének első szótagjaiból képezve; utalás az 1836-os strasbourg-i és az 1840-es boulogne-i puccskísérletére (v. ö. 126. jegyz.), valamint az 1851-es párizsi államcsínyre. – *450*

389 Gorcsakov 1859 máj. 27-i köriratát a német államokbeli orosz diplomáciai képviselőkhöz az „Allgemeine Zeitung" 1859 jún. 16-i száma közölte. – *450 587*

390 „Königlich Preussischer Staatsanzeiger" – német napilap, e címmel 1851-től 1871-ig jelent meg Berlinben; a porosz kormány hivatalos lapja. (1819-től 1848 áprilisáig „Allgemeine Preussische Staatszeitung", 1848 áprilisától 1851 júliusáig „Preussischer Staatsanzeiger" címmel jelent meg.) – *450*

391 Hegeli kifejezés; v. ö. Hegel: „Phänomenologie", IV. B.; V. C. a.; VI. B. I. a.; Hegel szerint a „nemes tudat" szükségképp átcsap az „aljas tudatba". – *451*

392 Cristopher Sly (a magyar fordításban Huncfut Kristóf) Shakespeare „The Taming of the Shrew"-jának Előjátékában. – *452*

393 V. ö. „Nationalzeitung", 1859 júl. 27., esti kiad. – *453*

394 V. ö. „Nationalzeitung", 1859 júl. 4., esti kiad. – *455*

395 Sieyès abbé szavai a Konventben 1793 januárjában a XVI. Lajos elítéléséről tartott szavazáskor. – *456*

396 V. ö. „Nationalzeitung", 1859 júl. 23., reggeli kiad. – *456*

397 Shakespeare: „A Midsummer-Night's Dream", V. felv. 1. szín (Marx a Schlegel–Tieck-féle fordítás szerint idézi). – *458*

398 Coercion Bills (Kényszer-törvényjavaslatok) – 1833-ban és 1847-ben hozott törvények az ír nemzeti mozgalom letörésére; ostromállapotot vezettek be Írországban és korlátlan teljhatalmat adtak az angol hatóságoknak. – *458*

399 V. ö. „Nationalzeitung", 1859 júl. 15., esti kiad. – *459*

400 A cikksorozat a „Volk" megszűnése miatt befejezetlen maradt; a folytatás kéziratban sem maradt fenn. – *459*

401 A recenziót Engels Marx kérésére írta; Marx felhívta Engels figyelmét arra, hogy „az esetben, ha írsz valamit, nem kifelejtendő, 1. hogy a proudhonizmus gyökerében meg van semmisítve, 2. hogy mindjárt a legegyszerűbb formában, az áru formájában, elemezve van a polgári termelés *sajátosan* társadalmi, semmiképpen sem *abszolút* jellege". (V. ö. Marx leveleit Engelsnek, 1859 júl. 19. és 22.) – *460*

402 A harmincéves háború (1618–48) a Habsburgok és a katolikus reakció elleni csehországi felkeléssel kezdődött és hamarosan európai méretű háborúvá nőtt egyfelől a katolikus feudálisok: a pápa, a spanyol és osztrák Habsburgok és a németországi katolikus fejedelmek, másfelől a protestáns országok: Csehország, Dánia, Svédország, a protestáns német fejedelemségek, valamint Hollandia között; az utóbbi tábort támogatta a francia királyság is. A háború fő hadszíntere Németország volt, melyet végigpusztítottak, kiraboltak; a

háború végén kötött vesztfáliai béke (1648) évszázadokra megerősítette Németország politikai szétforgácsoltságát. – *460*

403 Hollandia 1477-től 1555-ig a Német-Római Birodalomhoz (v. ö. 176. jegyz.) tartozott; a birodalom megoszlásakor, 1555 októberében Spanyolországhoz került. A XVI. sz. második felében lefolyt polgári forradalom eredményeképpen Hollandia felszabadult a spanyol uralom alól és független polgári köztársaság lett. – Hollandia leválásával Németország elvesztette legfontosabb tengeri kereskedelmi útjait és függővé vált a holland közvetítő kereskedelemtől. – *460*

404 Kameralisztika vagy kamarai tudományok – igazgatás-, pénzügy- és gazdaságtan, amelyet (főként közép-európai országokban) a középkori és később a polgári egyetemeken tanítottak; Marx szavaival „amaz ismeretek kotyvaléka, amelyek tisztítótüzén a német bürokrácia minden szépreményű jelöltjének át kell mennie". – *461*

405 A diadokhoszok Nagy Sándor hadvezérei, akik halála után elkeseredett harcot vívtak egymással a hatalomért. E harc során (az i. e. IV–III. sz. fordulóján) Nagy Sándor birodalma darabokra hullott. – Itt a „hivatalos hegeli iskola", elsősorban az óhegeliánus katedrafilozófia képviselőiről van szó. – *464*

406 V. ö. pl. Hegel: „Logik", I. könyv I. szakasz I. fej. – *465*

407 A recenzió a „Volk" megszűnése miatt befejezetlen maradt; a harmadik rész kéziratban sem maradt fenn. – *468*

408 A kimutatásokat az „Economist" 1859 júl. 30-i száma közölte. – *469*

409 A kiegészítés az „Economist" alapján történt. – *470*

410 A szolga-háború az 1857–59-es indiai felkelés; v. ö. 212. jegyz. – *471*

411 Legációk – a pápa világi fennhatósága alatt álló területek, melyekben a kormányzati hatalmat a pápa által kinevezett „követek" (legátusok) gyakorolták. – *473*

412 V. ö. Juvenalis: „Satirae", VI. 223. – *474*

413 Faubourg St. Germain – a párizsi arisztokrata-negyed. – *474*

414 A meghatalmazottakat II. Viktor Emánuel azért küldte a hercegségekbe és a Romagnába, hogy előkészítsék e területek Szardíniához való csatlakozását (v. ö. 276. és 335. jegyz.). – *475*

415 Granier de Cassagnac cikke: „Itália hálátlansága", a „Constitutionnel" 1859 aug. 3-i számában jelent meg. – *476*

416 1858 nyarán az angol proletariátus soraiban mozgalom indult a kilencórás munkanapért; a mozgalomhoz egy év alatt több mint 100 000 munkás csatlakozott, Londonban elsősorban a trade unionokba szervezkedett építőmunkások. Az építési vállalkozók nem voltak hajlandók a munkanap megrövidítésére, ezért 1859 júliusában az építőmunkások sztrájkba kezdtek, először a Trollope cégnél, azzal a szándékkal, hogy ha sikerül az akció, a sztrájkot más vállalatokra is kiterjesztik. A vállalkozók júl. 27-én úgy határoztak, hogy ellenrendszabályként leállítják üzemeiket, kizárják a munkásokat és a jövőben csak szervezetlen munkásokat foglalkoztatnak. A több mint 20 000 sztrájkoló és kizárt építőmunkás Anglia 80 városából kapott támogatást más szakmabeli munkásoktól; a sztrájk 1860 februárjáig

tartott és kompromisszummal végződött: a vállalkozók késznek nyilatkoztak a jövőben is foglalkoztatni szervezett munkásokat, a munkások elejtették a kilencórás munkanap követelését. – *478*

417 V. o. „Times", 1859 aug. 17. – *478*

418 A liberális párt az 50–60-as évek fordulóján alakult a whigekből, a manchesteristákból (v. o. 259. jegyz.) és a peelistákból (v. o. 454. jegyz.); a liberális part vette át a whigek szerepét a toryk helyébe lépő konzervatív párttal szemben. – *479*

419 V. o. „Hansard's Parliamentary Debates", III. sorozat CLV. kot 1402. – *479*

420 III. Napóleon 1859 aug. 16-án amnesztia-dekrétumot adott ki, a dekrétumot a „Moniteur" aug 17-i száma kozolte. A dekrétum 1. cikkelye eltorolte a sajtónak szóló „Figyelmeztetések" rendszerét, amelyeket az 1852-es sajtotorvény alapján a hatóságok a kormánynak nem tetsző kozleményekért osztogathattak, és amelyek módot adtak a kormánynak arra, hogy nyílt nyomást gyakoroljanak a sajtóra – *479 532*

421 Eisenachban 1859 aug. 14-én osszegyúltek a liberális burzsoázia képviselői, túlnyomórészt az észak- és kozépnémet államokból, valamint néhány egykori demokrata a frankfurti és a berlini nemzetgyulésbol. Nyilatkozatot adtak ki, amely kovetelte a Német Szovetségi Gyulés (v. o. 123. jegyz.) felváltását egy erős kozponti kormányzattal a porosz király uralma alatt, osszném et nemzetgyulés egybehívását és a német katonai erők porosz vezetés alatti egyesítését. – Majna-Frankfurtban 1859 szept. 15–16-án egy újabb osszejovetelen kísérletet tettek egy egész Németországot átfogó nemzeti haladópárt megalapítására; a porosz vezetés ellen fellépő délnémet kisebbség ellenállása azonban meghiúsította az ilyen határozott programmal rendelkező párt tervét, úgyhogy csak egy laza egyesületet hoztak létre, a Német Nemzeti Egyletet, melynek alapszabálya „a nagy kozos haza egyesítéséért és szabadszellemu fejlődéséért" való mukodést tűzte célul. A Nemzeti Egylet azonban már nem sokkal később nyíltan a porosz vezetés mellett foglalt állást A Nemzeti Egylet magvát a gothai párt (v. o 280. jegyz) alkotta, vezetése a porosz nagyburzsoázia kezében volt. – *480*

422 „Sachsische konstitutionelle Zeitung" – német liberális újság, e címmel 1850-től 1859-ig jelent meg Drezdában. (1859-től 1874-ig „Konstitutionelle Zeitung" címmel jelent meg.) – *480*

423 A német nemzetgyulés 1848 máj. 18-tól 1849 máj 30-ig a majna-frankfurti Pál-templomban ulésezett. – *480*

424 1846 júniusában a mérsékelt tory Peel-kormány keresztulvitte a nagy foldtulajdonosok érdekében hozott gabonatorvények eltorlését; a gabonabehozatali vámokat és korlátozásokat 1849-ig maradéktalanul felszámolták. (A gabonatorvényekről v. o. pl. 2. kot. 415–416., 456–459., 548–552. old) A gabonatorvények eltorlése a szabadkereskedelem jelszavával kuzdő ipari burzsoázia győzelme volt. – *483*

425 Pandzsábot a szikhek ellen folytatott 1845–46-os és 1848–49-es háborúkkal hódították meg; Pandzsáb meghódításával egész India angol gyarmat lett. (A szikhek eredetileg vallási szekta volt a XVI. sz.-ban; egyenlőséget hirdettek és kúzdottek az indiai uralkodó rétegek és az afgán hódítók ellen. A XVII–XIX. században kialakult a szikhek állama, mely magában foglalta Pandzsábot és egy sor szomszédos teruletet. 1845-ben az angolok, a szikhek vezető rétegének árulóival szovetkezve, konfliktust robbantottak ki és ennek kihasználásával sikerult a szikhek államát 1846-ban vazallus fejedelemséggé változtatni. 1848-ban a szikhek felkeltek, de felkelésuket leverték.) – *483*

426 Ázsiai háborúk – az első és a második kínai háború (v. ö. 457. és 56. jegyz.). – *483*

427 Juvenile Offenders Act (Fiatalkorú bűnözőkről szóló törvény), más néven Reformatory School Act (Javítóiskola-törvény) – 1854-ben hozott törvény, mely módot adott a bíróságoknak arra, hogy tizennégy (később tíz) napig terjedhető börtönbüntetéssel fenyegetett cselekmények esetén fiatalkorúakat, rövid jelképes bebörtönzés után, javítóiskolába utasításnak. – *483*

428 Criminal Justice Act (Büntetőbíráskodási törvény) – valószínűleg az 1848-as Summary Jurisdiction Act (Sommás jogszolgáltatási törvény) eljárását szabályozó törvényről van szó, amely azonban 1857-ben lépett csak életbe; a törvény felsorolja azokat az eseteket, amelyekben a vádlott beleegyezésével sommás (esküdtszék közbejötte nélküli) eljárást lehet lefolytatni; az így kiszabható büntetések maximálva voltak. – *483*

429 Exodus (Kivonulás) – eredetileg Mózes II. könyvének címe, amely a zsidóknak Egyiptomból kijöveteléről szól. – *484*

430 Az igazítás a „Statistical Abstract" alapján történt. – *485*

431 A szinekurista Malthus pap tana – Malthus szerint a termelés számtani, a népesség mértani haladvány szerint növekszik és ebből szükségszerűen következik a dolgozók nyomora. Szinekuristának Marx azért nevezi, mert a malthusi elmélet szerint a nem termelő fogyasztók, járadékosok, egyházi és állami javadalmasok, szinekuristák stb. szükségesek és hasznosak a termeléshez és a megfelelő kereslet megteremtéséhez. – *488*

432 V. ö. Marx: „Kereskedelmi válságok és pénzforgalom Angliában"; „New York Daily Tribune", 1858 aug. 28. (v. ö. 12. köt.). – *489*

433 A kérdésről Marx eredetileg két tudósítást írt a „New York Daily Tribune"-nak (v. ö. Szemerének írt szept. 26-i és Engelsnek írt szept. 28-i levelét); nem tudjuk, hogy a szerkesztőség ezek közül csak az egyiket közölte-e, vagy pedig egy cikké egyesítette a kettőt; minthogy Marx utóbb minden megszorítás nélkül említi, hogy a tudósítás megjelent, továbbá a Marx által egyidejűleg más helyekre eljuttatott anyag sem bővebb, ezért az utóbbi a valószínűbb. A cikk anyaga némi eltéréssel és rövidítéssel megjelent a „Free Press" 1859 szept. 28-i számában is, „Particulars of Kossuth's Transaction with Louis Napoleon" címmel, a német lapok közül átvette (a „Free Press" szövege alapján) az augsburgi „Allgemeine Zeitung", 1859 okt. 3-i sz., melléklet, „Ludwig Kossuth und Louis Napoleon" címmel, úgyszintén a „Weserzeitung"; a nagy lapokból átment az amerikai, angliai és németországi helyi sajtóba is. Az amerikai magyarok között nagy visszhangot keltett; New Yorkban, Chicagóban, New Orleansban stb. gyűléseket tartottak és levelet intéztek Kossuthhoz, hogy igazolja magát a cikk állításaival kapcsolatban. Pulszky a „New York Daily Tribune" okt. 23-i számában néhány sorban kétségbe vonta az állításokat és urquhartista eredetűeknek tüntette fel őket (valójában Marx fő informátora Szemere volt); Kossuth nem reagált (1880-ban közzétett emlékiratai azonban igazolják a cikkben foglalt közléseket; v. ö. még 445. jegyz.). – A cikkről és a vele kapcsolatos kérdésekről v. ö. még Marx levelezését, különösen Engelsnek írt szept. 28-i, okt. 10-i és nov. 19-i, valamint Szemerének írt szept. 26-i és okt. 8-i levelét. A cikkben tárgyalt tényeket Marx részletesebben elemzi „Vogt úr" című, 1860-ban megjelent könyvében, főként a X. fejezetben (v. ö. 14. köt.). – *491*

434 V. ö. Marx: „Egy áruló Cserkeszföldön"; „Free Press", 1857 ápr. 1., valamint „Egy nevezetes darab történelem"; „New York Daily Tribune", 1858 jún. 16. (v. ö. 12. köt.). – *491*

435 Triumvirátus Mazzinival és Ledru-Rollinnal – Kossuth tagja lett az Európai Demokrácia Központi Bizottságának, amely 1850 júniusában jött létre Londonban Mazzini kezdeményezésére; a bizottság megkísérelte a polgári és kispolgári demokratákat egy nemzetközi szervezetbe egyesíteni. A szervezet, amely összetételében és ideológiájában egyaránt rendkívül ellentmondásos volt, nem sokáig állt fenn; az olasz és a francia demokrata emigránsok között kiéleződött ellentétek miatt az Európai Demokrácia Központi Bizottsága már 1852 márciusában ténylegesen felbomlott. – Kossuth csak vonakodva lépett kapcsolatba Mazzinival, mert eleinte abban reménykedett, hogy jó kapcsolatokat építhet ki a szardíniai királyság kormányával, amellyel Mazzini szembenállt. Ezért a közeledést kereső Mazzini leveleit megválaszolatlanul hagyta és csak szóbeli tárgyalásokra volt hajlandó Mazzini személyes küldöttével, A. Lemmivel. 1851 márciusától kezdve azonban már felvette a levélbeli kapcsolatot is Mazzinival, majd egyre szorosabbra fűzte az összeköttetést; 1852 nyarán már emigrációbeli bizalmas embereit is utasította Mazzini szervezkedéseinek támogatására; ő maga személy szerint is erőteljesen belefolyt a milánói felkelés előkészületeibe (v. ö. még 439. és 440. jegyz.). – *492*

436 A Kossuth és Urquhart közti levélváltás a „Free Press" 1858 máj. 12-i számában jelent meg. – „The Free Press" – angol havilap, 1855-től 1865-ig jelent meg Londonban, urquhartista; Marxnak is jelentek meg benne cikkei. – *492*

437 „Correspondence relative to the Affairs of Hungary. 1847–1849. Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty". – *492*

438 A milánói felkelést 1853 febr. 6-án Mazzini hívei robbantották ki és magyar forradalmi emigránsok támogatták. A felkelők, főként olasz hazafias munkások, az itáliai osztrák uralom megdöntését tűzték ki célul. Az összeesküvés-jellegű és a valódi helyzetet nem mérlegelő felkelést hamarosan leverték. (V. ö. erről még Marx cikkeit, 8. köt. 503., 509–512., 528., 531–532. old.) – *492*

439 V. ö. „Morning Post", 1853 febr. 17. – A kiáltványt Kossuth 1851-ben fogalmazta meg; felszólítja benne az Itáliában állomásozó osztrák hadseregbeli magyar katonákat, hogy hazafias kötelességükre emlékezve dezertáljanak és támogassák az itáliai szabadságküzdelmet, ha annak ideje elérkezik. A kiáltványt Kossuth eljuttatta Mazzininak és szabad kezet adott felhasználásához. A milánói felkelés idején, melynek előkészítésébe Kossuth is belefolyt, Mazzini fel is használta a kiáltványt (igaz, hogy megváltoztatta a keltezését és néhány, a tartalmat nem érintő, apróbb változtatást eszközölt rajta). Kossuth, aki el akarta határolni magát a vereséget szenvedett felkeléstől, a kiáltványt a sajtóban hamisítványnak bélyegezte. – *492*

440 Az előadás többek között megjelent 1859-ben Kossuth francia nyelvű gyűjteményes kötetében: „L'Europe, l'Autriche et la Hongrie". – *492*

441 V. ö. Aiszóposz meséjét: „A róka és a szőlő". – *493*

442 Célzás az I. Napóleon és I. Sándor által kötött 1807-es tilsiti békére; v. ö. 522. jegyz. – *493*

443 Az idézett kijelentések Pulszkynak a „New York Daily Tribune" 1859 aug. 23-i számában megjelent névtelen tudósításából valók; v. ö. erről még Marx levelét Engelsnek, 1859. okt. 10., és Szemerének, 1859. okt. 8. – *494*

444 Free Trade Hall – manchesteri gyűlésterem; a szabadkereskedők gyűléshelye. – *494*

445 Kossuth emlékiratai szerint a találkozás nem 3-án, hanem 5-én történt (valószínűleg ez a helyes dátum, mert fennmaradt Kossuthnak egy máj. 4-i keltezésű levele, melyet láthatólag még a tárgyalások előtt írt feleségének). – Kossuth emlékiratai abban is eltérnek a cikkben foglaltaktól, hogy az ő feljegyzései szerint a magyar koronát illető közlés nem a III. Napóleonnal, hanem az előzőleg ugyanaznap Plon-Plonnal folytatott megbeszélésen történt; Kossuth így írja le saját szavait: „. . . ha mostani egyezkedéseink folytán Magyarország függetlenné lesz, ezt a császár pártfogásának, ezt viszont hercegséged közbenjárásának fogja köszönhetni, nem tartózkodom azon meggyőződésemnek adni kifejezést, hogy nemzetem hercegségednek fogja Szent István koronáját felajálani" (Kossuth Lajos: „Irataim az emigrációból", I. köt., Bp. 1880, 214. old.). (Plon-Plon az ajánlatot elhárította.) – *494*

446 Szardanapal – a hagyomány szerint az utolsó asszír király, aki nőies, feslett és elpuhult életet élt. – *495*

447 V. ö. Marx: „A brit–kínai szerződés"; „New York Daily Tribune", 1858 okt. 15., valamint Engelsnek Oroszország távol-keleti sikereiről szóló cikke, uo. nov. 18. (v. ö. 12. köt.). – *498*

448 A *háború valóban* bekövetkezett; a Pejho torkolatában történt alább leírt eseményeket ürügyül használva Anglia és Franciaország 1860 nyarán megindította a harmadik ópiumháborút, elfoglalta Pekinget, és Kína 1860 októberében kénytelen volt újabb egyenlőtlen szerződéseket aláírni és a tiencsini szerződést (v. ö. 257. jegyz.) ratifikálni. – A pekingi szerződések értelmében Kína tartozott nagy hadisarcot fizetni Angliának és Franciaországnak, Tiencsint nyílt kereskedelmi kikötővé tenni, az angol és francia gyarmatok részére történő kínai munkaerőtoborzást engedélyezni és a Csiulung félsziget déli részét Angliának átengedni. – *498*

449 „Peking Gazette" – angol elnevezése a „Csing Pao" c. kínai hivatalos kormánylapnak, amely 1644-től 1911-ig jelent meg Pekingben. – *498*

450 Orlando furioso (Őrjöngő Orlando) – Ariosto eposzának hőse. – *499*

451 „The Daily Telegraph" – angol napilap, e címmel 1855 óta jelenik meg Londonban; a 80-as évekig liberális, azóta konzervatív irányzatú (1937-ben fuzionált a „Morning Post"-tal). – *499*

452 1856 októberében az angolok összebombázták Kantont; ennek ürügyéül az szolgált, hogy a kantoni hatóságok elfogtak egy angol zászló alatt hajózó kínai csempészhajót, az „Arrow" nevű lorchát. Kanton bombázása a második ópiumháború (v. ö. 56. jegyz.) előjátéka volt. – *500 508*

453 „The Morning Star" – angol napilap, 1856-tól 1869-ig jelent meg Londonban, Cobden és Bright irányítása alatt, szabadkereskedő irányzatú. – *501*

454 Peelisták (peeliták) – Robert Peel hívei, mérsékelt toryk; a földtulajdonos és finánctőkearisztokrácia érdekében szükségesnek tartották a kereskedelmi és ipari burzsoázia legégetőbb követeléseinek teljesítését. 1846-ban Peel keresztülvitte a gabonatörvények eltörlését (v. ö. 424. jegyz.), ami nagy elégedetlenséget váltott ki a védővámos toryk soraiban és a tory párt szakadásához vezetett. Az 50-es években a peelisták egy különálló kisebb parlamenti csoportot alkottak; az 50-es évek végén és a 60-as évek elején beolvadtak a liberális pártba. – *501*

[455] Az orosz és az amerikai szerződés a Kínára 1858 júniusában rákényszerített tiencsini szerződések; tartalmukban hasonlóak voltak az angol, ill. francia szerződésekhez (v. ö. még 257. jegyz.). – *502*

[456] „Daily Telegraph", 1859 szept. 16. – *503*

[457] Az első ópiumháborút (1839–42) Anglia indította Kína ellen, azzal a céllal, hogy megnyissa a kínai piacot az angol kereskedelem számára. Ezzel kezdődött meg Kína félgyarmati országgá változtatása. Anglia már a század elejétől kezdve az Indiában előállított ópium Kínába csempészésével igyekezett Kínával szemben passzív külkereskedelmi mérlegét kiegyenlíteni, de az ópiumcsempészés a kínai hatóságok erős ellenállásába ütközött. 1839-ben a kínai hatóságok Kantonban a külföldi hajókon található összes ópiumkészletet lefoglaltatták és elégettették; ez volt az indíték a háborúra. Kína vereséget szenvedett, alá kellett írnia a nankingi békeszerződést (1842 augusztus), amely kötelezte Kínát, hogy öt kikötőt (Kanton, Amoj, Fucsou, Ningpo és Sanghaj) megnyisson az angol kereskedelem számára, Hongkongot „orok időre" átadja Angliának, óriási hadisarcot fizessen és Angliának kedvező vámtarifát vezessen be. Az 1843-as pótjegyzőkönyv értelmében Kína köteles volt az angoloknak területenkívüliségi jogot és a kikötővárosokban telepítvényeket (settlements) biztosítani, továbbá az angolok javára a legnagyobb kedvezmény elvét alkalmazni. – A háború befejezése után kozeledésre kerult sor Kína és Oroszország között; Oroszország 1851 júliusában Kuldzsában kedvező feltételekkel kereskedelmi szerződést kotott Kínával. – *503*

[458] A második ópiumháború (v. ö. 56. jegyz.) vége felé, a tiencsini szerződések (v. ö. 257. jegyz.) megkotése előtt Kína megkötötte Oroszországgal az ajguni szerződést, melynek értelmében az oroszok által az Amur északi partján kovetelt területeket Oroszországhoz csatolták. – *503*

[459] „East India (Cabul and Affghanistan). Ordered by the House of Commons to be Printed". – *503*

[460] Doszt Mohamed 1838-ban nem volt hajlandó Angliával szovetséget kotni Perzsia és Oroszország ellen; erre angol csapatokat kuldtek Afganisztánba és szinte az egész országot elfoglalták. 1841 novemberében Kabulban felkelés tort ki, amely szétverte az angol csapatokat (v. ö. 462. jegyz.). 1842 folyamán az angolok újabb kísérleteket tettek katonai uralmuk megszilárdítására, de vereséget szenvedtek és az országot nem tudták meghódítani. – *504*

[461] „Correspondence relating to Persia and Affghanistan". – *504*

[462] 1841 nov. 2-án felkelés tört ki Kabulban, amely elseperte az angol csapatokat és sokakat megolt az angolok képviselői és a veluk együttműkodők kozul. A város majdnem egy evig a felkelők kezén maradt. – *504*

[463] „Free Press", 1858 febr. 3. – *504*

[464] Janus – a régi rómaiaknál rendkívul megbecsült isten, tobbek kozott a kezdet és a vég istene; kettős (kétarcú) fejjel ábrázolták. – *506*

[465] „A baljós kínai esemény" és „A kínai kereskedelem"; „Economist", 1859 szept. 17. – *506*

[466] Ezt és az alábbi idézetet v. ö. „Hansard's Parliamentary Debates". III. sorozat CXLIV. kot. 127. és 165. – *509.*

[467] Dogberry (a magyar fordításban Galagonya) – buzgó és korlátolt rendőr Shakespeare „Much Ado about Nothing"-jában; a templomszolgával való jelenet: IV. felv. 2. szín. – *511 513*

[468] 1858 tavaszán összeütközésre került sor Ellenborough és Canning között; Ellenborough, aki az indiai földesurakkal szemben folytatandó rugalmas politika híve volt, ápr. 19-én egy sürgönyben határozottan fellépett Canning rendelkezése ellen, amely szerint a felkeléshez (v. ö. 212. jegyz.) támogatást adó földesurak földjeit el kell kobozni. Ellenborough-t a Derby-kormány elejtette, májusban le kellett mondania az Indiai Ügyeket Ellenőrző Hivatal elnöki tisztéről. – *511*

[469] Reform-klub – londoni politikai klub, a liberálisok egyik központja; 1834-ben alapították. – *513*

[470] Rothadt választókerületek (korhadt kerületek; rotten boroughs) – így nevezték a XVIII. és XIX. sz.-ban azokat az elnéptelenedett községeket, amelyeknek évszázados kiváltságok alapján joguk volt parlamenti képviseletre. Ezeknek a választókerületeknek a képviselőit voltaképpen a földesurak nevezték ki, akiktől a helyi lakosság függött. A 1832., 1867. és 1884. évi reformok megszüntették ezeket a kiváltságos választókerületeket. (V. ö. még 162. jegyz.) – *513*

[471] Az idézeteket itt és alább v. ö. „Times", 1859 okt. 8–13., a megvesztegetési bizottságok tevékenységéről szóló tudósításokban. – *514*

[472] V. ö. Biblia, Titushoz 1, 15. – *514*

[473] A St. Stephen's Chapel-ben (Szent István kápolna) tartotta üléseit az angol Alsóház 1547-től az épület 1834-ben történt leégéséig; a későbbiekben is az Alsóház nevének egyenértékeséül szolgált. – *514*

[474] A mürmidónok (thesszáliai néptörzs) az „Iliaszban" Akhilleusz kíséretéhez tartoztak; a politikai szóhasználatban a hatalom körül lebzselő csürhét, a mezei hadakat jelenti. – *514*

[475] V. ö. Biblia, Máté 6, 3. – *515*

[476] Kékek (Blues) – az „ortodox" toryk gúnyneve. – *516*

[477] A zürichi békeszerződést 1859 nov. 10-én írta alá Ausztria, Franciaország és Szardínia. A békeszerződés csekély változtatásokkal átvette a villafrancai előzetes békefeltételeket (v. ö. 335. jegyz.). A békeszerződés három külön okiratból áll: az Ausztria és Franciaország közti békeszerződésből, a Franciaország és Szardínia közti szerződésből Lombardia Szardíniának történő átadása tárgyában és az Ausztria, Franciaország és Szardínia közötti általános szerződésből. – *518*

[478] A Code Napoléon 1148. cikkelye kimondja: „Kártérítési panasznak vagy kárpótlás teljesítésének nincs helye, ha az adós nagyobb erőhatalom vagy véletlen folytán akadályozva volt abban, hogy megadja vagy megtegye, amire köteles volt, vagy azt tette, ami tilalmas volt." – A Code Napoléonról v. ö. 322. jegyz. – *518*

[479] Direktórium – Franciaország legfelső kormányszerve a jakobinus diktatúrát megbuktató nagyburzsoá ellenforradalom (thermidor 9.; v. ö. 518. jegyz.) idején; az 1795-ös alkotmány alapján öt tagból állt, akik közül egyet-egyet évenként újjáválasztottak. A direktórium 1799-ig, Bonaparte államcsínyjéig (brumaire 18.; v. ö. 362. jegyz.) állt fenn. – *518*

480 Kékeknek nevezték 1848-ban Franciaországban a burzsoá-republikánusokat (a „National" pártját), szemben a vörösöknek nevezett kispolgári demokratákkal (hegypárt) és a fehéreknek nevezett szövetkezett monarchistákkal (rendpárt). A kékek diktatúrája (Cavaignac vezetésével) a párizsi proletariátus júniusi felkelése ellen jött létre és a decemberi elnökválasztásokig tartott. – *518*

481 A münsteri béke a vesztfáliai béke összefoglaló néven ismert, a harmincéves háborút (v. ö. 402. jegyz.) lezáró békemegállapodás egyik része; aláírói egyfelől a Német Birodalom és a német fejedelmek, másfelől Franciaország voltak. A szerződés értelmében Franciaország megkapta Alsó- és Felső-Elzászt Strasbourg és tíz másik város kivételével, megerősítették Franciaország jogait Metzre, Toulra és Verdunre; a német fejedelmeket elismerték szuverén uralkodóknak, akiknek joguk van a német császár hozzájárulása nélkül külpolitikai megállapodásokat és szerződéseket létesíteni. – *518*

482 A campoformioi békét 1797 októberében kötötte meg Franciaország és az első franciaellenes koalícióban résztvevő Ausztria. A békeszerződés értelmében Franciaország átengedte Ausztriának a Velencei Köztársaság területének egy részét Velence városával, valamint Isztriát és Dalmáciát, kárpótlásul a franciák által annektált rajnai területekért; a Velencei Köztársaság másik részét a Napóleon által 1797 nyarán meghódított észak-itáliai területekből alakított Ciszalpin Köztársasághoz csatolták. Franciaország megkapta az ión szigeteket és Velence albán-tengerparti birtokait is. – *518*

483 II. Viktor Emánuel, aki nem óhajtotta a népi-forradalmi mozgalom erősödését az osztrákok elleni háború idején, igyekezett Garibaldi önkénteseinek hadi dicsőségét csorbítani, anyagi ellátásukat szűkre fogni és katonailag nehéz helyzetekbe hozni őket. A villafrancai osztrák–francia békemegállapodás után (v. ö. 335. jegyz.) Garibaldi azt javasolta, hogy folytassák az osztrákok elleni háborút; II. Viktor Emánuel ehelyett elfogadta az osztrák–francia megállapodásban szereplő feltételeket és elérte, hogy Garibaldi önkéntes-hadtestét 1859 novemberében feloszlatták. – *519*

484 Az 1813–15-ös Napóleon elleni háború. – *519*

485 Mazzini 1859 szept. 16-án nyílt levélben felszólította II. Viktor Emánuelt, hogy álljon az Itália felszabadításáért és egységéért vívott harc élére, Garibaldi segítségével vigye el a felkelést Dél-Itáliába és indítson hadjáratot Róma ellen. A javaslat süket fülekre talált. – *519*

486 „A szerződés első kiadása" – a villafrancai előzetes békemegállapodás; v. ö. 335. jegyz. – *520*

487 Az Ausztria és Franciaország közötti 1859 nov. 10-i zürichi békeszerződés 19. cikkelye. – *520*

488 Areiopagosz (Areiosz pagosz, Arész halma) – Athén egyik magaslata; erről kapta nevét az ott ülésező széles jogkörű tanács és törvényszék, mely egyes időszakokban az athéni állam vezető testülete volt. – *522*

489 Északi Unió – az 1849 máj. 26-án Poroszország, Szászország, Hannover, Bajorország és Württemberg részvételével Gothában tartott konferencia eredményeként létrejött „Háromkirályok Szövetsége", melyet Poroszország, Szászország és Hannover királya kötött, és melyhez 1849 szeptemberéig 21 német állam csatlakozott. Az unió, élén a porosz királlyal, a porosz monarchia németországi hegemóniájának biztosítására irányuló kísérlet volt, de Ausztria és Oroszország nyomására Poroszország kénytelen volt meghátrálni és az 1850 nov. 29-i olmützi szerződésben lemondott egyesítési törekvéseiről. – *523*

490 Az erfurti uniós parlament 1850 márc. 20-án ült össze, azzal a céllal, hogy a tervezett kisnémet szövetségi állam számára elfogadjon egy ellenforradalmi szellemben fogant szövetségi alkotmánytervezetet. Az osztrák monarchia és az orosz cár nyomására több német fejedelem, akik régebben Poroszországot támogatták, átállt Ausztria oldalára. Erre a porosz kormány – minthogy a cárral nem mert szembeszállni – 1850 ápr. 29-én elnapolta az erfurti parlamentet, amely nem is ült többé össze. – *523 600*

491 V. ö. Marx: „A brit–kínai szerződés"; „New York Daily Tribune", 1858 okt. 15. (v. ö. 12. köt.). – *526*

492 Az 1842-es szerződés – a nankingi szerződés; v. ö. 457. jegyz. – *527*

493 A csónaklakók megélhetést keresve kb. fél évezreddel előbb érkeztek északról a Gyöngyfolyón Kantonba, de nem kaptak jogot szárazföldi letelepedésre és ezért a folyón, csónakjaikban laktak; csak a népi forradalom győzelme után kaptak egyenjogúságot. – *529*

494 Dungaree – durva szövésű, nehéz pamutanyag. – *529*

495 A Richmondi herceg által 1780-ban beterjesztett törvényjavaslat évenkénti parlamenti választásokat, a felnőtt férfilakosság választójogosultságát és a választókerületek újrafelosztását tartalmazta. – W. Pitt jr. 1782-ben mint parlamenti tag és másodszor 1785-ben mint kormányelnök törvényjavaslatot terjesztett be a „rothadt kerületek" (v. ö. 470. jegyz.) megszüntetésére és a választókerületeknek az ipari központok javára történő újrafelosztására. – A Ch. Grey által 1793-ban és 1797-ben beterjesztett törvényjavaslatok ugyancsak a „rothadt kerületek" kiküszöbölésére és a falusi választókerületek szavazó-lélekszámának emelésére irányultak. – Mindezeket a törvényjavaslatokat a parlament elvetette. – *531*

496 Gagging Acts (szájpecek-törvények; szájkosár-törvények) – a napóleoni háborúkat követő években kitört angol népi mozgalmakra a kormány 1819-ben hat rendkívüli törvénnyel („Six Acts") válaszolt; ezek üldözték a haladó sajtót és könyvkiadást, és megtiltották népgyűlések, tömegfelvonulások rendezését stb. – *531*

497 A két reform-törvényjavaslat Locke Kingé (v. ö. 160. jegyz.) és J. Russellé (v. ö. 164. jegyz.). – *531*

498 Az 1851 dec. 2-i bonapartista államcsíny után Palmerston, Nagy-Britannia akkori külügyminisztere a londoni francia nagykövettel folytatott tárgyalása során helyeselte Louis Bonaparte államcsinyjét. Helyeslését a whig kormány többi tagjával való előzetes megegyezés nélkül nyilvánította ki, s emiatt 1851 decemberében le is kellett mondania, jóllehet az angol kormány lényegében osztotta Palmerston álláspontját és az első európai kormány volt, amely a bonapartista rendszert elismerte. – 1858 februárjában Palmerston belebukott az általa beterjesztett összeesküvési törvényjavaslatba (v. ö. 222. jegyz.). – *532*

499 1859 októberében Spanyolország hadat üzent Marokkónak. A spanyol csapatok O'Donnell tábornok parancsnoksága alatt marokkói területre léptek; a marokkóiak szívós ellenállást tanúsítottak és a spanyolok csak csekély eredményeket tudtak elérni. A háború 1860 márciusáig tartott; az áprilisban megkötött békeszerződés értelmében Spanyolország hadisarcot és kisebb területi engedményeket kapott. – *534*

500 Cid Campeador (Don Ruy Diaz de Vivar, a Bajnok Úr) – Spanyolország legendás nemzeti hőse, a mórok legyőzője (olykor szövetségese is); eposzok, költemények és elbeszélések főalakja; itt O'Donnell gunyoros mellékneve. – *535*

501 Princesa-huszárok – könnyű lovasezred a spanyol hadseregben. – *538*

[502] 1859 novemberében az algériai francia csapatok újabb kísérletet tettek a marokkói határ átlépésére, de igen heves ellenállásba ütköztek; ezt követően egy négy hajóból álló francia hajóraj bombázta Tetuán erődjét. – *538*

[503] Constantine-nál 1836 őszén Hadzs-Ahmed bej algériai csapatai szétverték a várost ostromló francia sereget; a franciák csak 1837 őszén tudták bevenni a várost. – *542*

[504] „Szavoja, Nizza és a Rajna" – a brosúrát Engels 1860 februárjában írta; a brosúra tervét először 1860 jan. 31-én említette Marxnak. Engels most sem akarta magát megnevezni a címlapon mint szerzőt (v. ö. 172. jegyz.), ezért a röpirat „»A Pó és a Rajna« szerzőjétől" jelzéssel jelent meg. A Dunckerral támadt nézeteltérések miatt Engels más kiadót keresett; a röpirat 1860 áprilisában jelent meg G. Behrend (Falckenberg-féle könyvkiadó) kiadásában. – *553*

[505] Az „itáliai Iphigeneia" összeboronálása – Klotild főhercegnő összeházasítása Plon-Plon herceggel; v. ö. 193–195. old. – Iphigeneiát atyja, Agamemnón király magához hívatja azzal az ürüggyel, hogy feleségül akarja adni Akhilleuszhoz, valójában azonban áldozatul szánja Artemisz istennőnek, mert jóslat szerint ez szükséges a görög hajóhadat sújtó szélcsend elhárítására (Iphigeneiát azután Artemisz az áldozati oltárról felhőbe burkolva elmenekíti és saját papnőjévé teszi). – *555*

[506] Az 1859 márc. 3-i orosz–francia titkos szerződés napvilágra kerüléséről van szó; v. ö. 271. jegyz. – *555*

[507] „Ostdeutsche Post" – osztrák napilap, 1848-tól 1866-ig jelent meg Bécsben; mérsékelt liberális irányzatú. – *556*

[508] 1859-ben, Schiller születésének 100. évfordulóján nagy ünnepségeket tartottak; kivált a különböző országokban élő német emigránsok használták fel az évfordulót demonstrációk rendezésére. – *556*

[509] Ulmnál kapituláltak 1805 okt. 17-én az osztrák csapatok I. Napóleon előtt. – *557*

[510] Udvari hadtanács – az osztrák hadügy legfőbb hatósága 1556-tól 1848-ig; irányította a hadseregigazgatást és háborúban a hadműveleteket. Rendszeresen beleszólt a hadszíntéren tartózkodó főparancsnokok döntéseibe és nehezítette az akciók gyors végrehajtását. – *558*

[511] „Allgemeine Militärzeitung" – német katonai szaklap, 1826-tól 1902-ig jelent meg Darmstadtban, majd Lipcsében; a 60-as években Engelsnek is jelentek meg benne cikkei. – *558*

[512] A Vesztfáliai Királyságot I. Napóleon létesítette 1807-ben és öccse, Jérôme Bonaparte kezére adta; a Vesztfáliai Királyság 1813-ig állt fenn. – Jérôme Bonaparte utódja: fia, Napóleon herceg (Plon-Plon). – *560*

[513] Loi des suspects (Gyanúsak-törvénye) – a Törvényhozó Testület által 1858 febr. 19-én hozott közbiztonsági törvény, amely korlátlan jogot adott a császárnak és kormányának arra, hogy a Második Császársággal szemben ellenséges magatartással gyanúsított személyeket bebörtönözze, Franciaország és Algéria különböző helyeire száműzze vagy a francia területekről teljesen kiutasítsa. – *562*

[514] A Száz Nap I. Napóleon visszaszerzett császárságának időszaka, Elbáról Párizsba való visszatérésétől (1815 márc. 20.) Waterloonál szenvedett végső vereségét (v. ö. 198. jegyz.) követő lemondásáig. – *563*

[515] Danaosz-ajándék – félelmetes, vészterhes ajándék; Vergilius szerint: „Rettegem a danaust [görögöt], ha ajándékkal közelít is"; „Aeneis", II. ének 49. sor. – *573*

[516] Sette comuni, tredici comuni (Hétközség, Tizenháromközség) — kis német ajkú települések az Alpok déli nyúlványain, velencei területen; a XIII. sz. második felében keletkeztek, nyelvjárásaik a XX. században már csak néhány faluban lelhetők fel. – *574*

[517] Rétoromán (roumanche, ladin) – egy Délkelet-Svájcban és Északkelet-Itáliában, valamint Tirol egyes részein élő román népcsoport nyelvjárásainak összefoglaló elnevezése (Rhaetia római tartományról). – *575*

[518] Thermidor 9. (1794 júl. 27.) – Robespierre és a jakobinus diktatúra bukásának napja, a jobboldali nagyburzsoák (thermidoristák) ellenforradalmának kezdete; az ellenforradalom végül is a napóleoni katonai diktatúrába torkollt, megfojtotta a forradalmat és csak azokat a vívmányait őrizte meg, amelyek a nagyburzsoázia számára előnyösek voltak. – *577*

[519] 1795 júl. 22-én Bázelban Spanyolország különbékét kötött Franciaországgal és kivált az első franciaellenes koalícióból. – *577*

[520] „Le National" – francia napilap, 1830-tól 1851-ig jelent meg Párizsban, alapítói Thiers, Mignet és Carrel; a 40-es években a mérsékelt polgári republikánusok lapja volt. – *582*

[521] Az 1830–31-es lengyelországi felkelés idején a felkelőknek sikerült elfoglalniok Konstantin nagyherceg varsói irattárát, benne cári titkos-diplomáciai okmányokkal. Egy részüket 1835–36-ban Urquhart kiadta a „Portfolio, or a Collection of State Papers"-ben; további iratokat tartalmaz a Párizsban 1854-ben kiadott „Recueil de documents relatifs à la Russie pour la plupart secrets et inédits, utiles à consulter dans la crise actuelle" c. kötet. – *583*

[522] 1807 jún. 25-én Napóleon és I. Sándor cár tanúk nélkül találkozott egy uszályhajón a Nyemenen. E megbeszélést béketárgyalások követték, melyek eredményeképpen Oroszország (amely 1806-tól kezdve részt vett a Napóleon-ellenes koalícióban) szövetségre lépett Franciaországgal. A Tilsitben 1807 júniusában megkötött béke értelmében Oroszország csatlakozott a kontinentális rendszerhez (v. ö. 71. jegyz.) és hozzájárult, hogy Napóleon nagy területeket kapjon a porosz monarchiából, további porosz területeket pedig Oroszország számára biztosítottak. Az erfurti találkozón (1808 szept. 17–okt. 14) megújították a cár és Napóleon szövetségét. – *583*

[523] Lord Seymour pétervári tárgyalásairól v. ö. még Marx 1853-ban írt cikkeit: „Dokumentumok Törökország felosztásáról"; „New York Daily Tribune", 1854 ápr. 5., valamint „A titkos diplomáciai levelezés"; uo., ápr. 11. (v. ö. 10. köt.) – *585*

[524] A Varsói Nagyhercegséget 1807-ben a tilsiti békeszerződés (v. ö. 522. jegyz.) értelmében létesítették néhány azelőtt Poroszországhoz tartozó lengyel területből; 1809-ben, Ausztria veresége után hozzácsatoltak még néhány Ausztriához tartozó lengyel területet is. Az 1815-ös bécsi kongresszus felosztotta a Varsói Nagyhercegséget, nagy részét bekebelezte a cár fennhatósága alatt álló lengyel királyságba, más részeit Ausztriának, ill. Poroszországnak juttatta. – *587*

[525] A Szent Szövetség (v. ö. 209. jegyz.) troppaui (opavai) és laibachi (ljubljanai) kongresszusát 1820 októbere és 1821 májusa között, veronai kongresszusát 1822 október–novemberében tartották. A laibachi kongresszus határozatot hozott arról, hogy osztrák csapatokkal verik le az itáliai nemzeti felszabadító mozgalmat (Nápolyban és Torinóban) (v. ö. még 267. jegyz.), a veronai kongresszus pedig arról, hogy Franciaország állítsa helyre az

abszolút királyságot Spanyolországban, Ausztria pedig tartsa fenn Itália megszállását, továbbá határozatilag fellépett a görögországi felkelés ellen. – *588*

526 Nesselrode 1848 júl. 6-án köriratot küldött a német államokbeli orosz diplomáciai képviselőkhöz; v. ö. még 5. köt. 279–285. old. – *588*

527 1852 máj. 8-án Oroszország, Ausztria, Anglia, Franciaország, Poroszország, valamint Svédország és Dánia szerződést írt alá a dán királyság trónutódlás rendjéről; a szerződés alapjául a Poroszország kivételével ugyanezen államok részvételével Londonban tartott konferencia 1850 aug. 2-i jegyzőkönyve szolgált, amely kimondotta a dán korona birtokai oszthatatlanságának elvét, beleértve (az ugyanakkor a Német Szövetséghez tartozó) Schleswiget és Holsteint. A londoni jegyzőkönyv a cárt legitim dán trónkövetelőnek tekintette (mint az Oroszországban III. Péter néven uralkodott Károly Péter Ulrik holstein-gottorpi herceg utódát); a cár azonban lemondott jogairól Keresztély schleswig-holstein-sonderburg-glücksburgi herceg javára, akit is VII. Frigyes utódává nyilvánítottak. A cárok fenntartották dániai trónigényüket a glücksburgi dinasztia megszakadása esetére. – *588*

528 Marx és Engels már a korábbiakban is munkatársai voltak a lapnak (v. ö. 298. jegyz.); cikkeik a közreműködésüket bejelentő szerkesztőségi nyilatkozat előtt is, után is névtelenül jelentek meg. A szerkesztőségi nyilatkozat közzététele előtti időben a lap politikai irányítását Marx már lényegében teljesen a kezébe vette, hivatalosan azonban semmiféle köze nem volt a laphoz; a nyilatkozat annak bejelentésére szolgált, hogy Marxék nyilvánosan vállalják a közösséget a lappal. A későbbiekben Marx a lap gyakorlati irányítását (nyomdai és expedíciós ügyek stb.) is maga végezte. – *593*

529 A „Gatherings from the Press" rovatszerűen, folytatólagosan jelent meg a „Volk"-ban; célja a „Hermann" (v. ö. 530. jegyz.) nevetségessé tétele volt – ezt el is érte, és nagy szerepe volt abban, hogy Kinkel kivált a „Hermann" szerkesztőségéből. A rovat összeállításában Biscamp is részt vett. – *594*

530 „Hermann. Deutsches Wochenblatt aus London" – a londoni német kispolgári demokrata *emigráció* hetilapja; 1859 *januárjától jelent meg* Kinkel, *majd júliustól* Juch *irányítása* alatt. – A lap névadója, Hermann, a cheruszkok vezére volt, akinek vezetésével a germánok 9-ben a teutoburgi erdőben megsemmisítő vereséget mértek Quintilius Varus római légióira. – *594*

531 Thusnelda Hermann felesége volt; itt a „Hermann" máj. 28-i számában megjelent versezet költőnője, Kathinka Zitz értendő rajta, Hermannon pedig Kinkel. – *594*

532 Schurzról és Kinkellel való kapcsolatáról v. ö. még Marx és Engels: „A számkivetés nagyjai", 8. köt. 253., 312–315. old. stb. – *594*

533 Valószínűleg 1851–52 fordulójáról van szó, amikor Kinkel amerikai előadó- és pénzgyűjtő-körúton volt és ott az időközben szintén Amerikába érkezett Kossuth mellett beszélt (akivel feltehetőleg Mazzini kezdeményezésére személyes kapcsolatban is állt); a kispolgári demokrata emigránsok táborában ebben az időben (a bonapartista államcsíny után) sokat hangoztatott jelszó volt, hogy a Nyugat, jelesül Franciaország „elvesztette forradalmi vezető szerepét", és most „más népeken a sor"; a jelszót azok is felkapták, akik III. Napóleon szövetségét keresték a forradalomcsináláshoz. – *595*

534 Kinkel lelkész és teológiai docens volt Bonnban 1836–43-ban. – *595*

[535] Hagyomány szerint ezekkel a szavakkal hagyták faképnél a svájci zsoldosok I. Ferenc francia királyt; a fordulatot idézi Racine: „Les plaideurs", I. felv. 1. szín. – *595*

[536] V. ö. Schiller: „Die Braut von Messina", I. felv. 8. jel. – *596*

[537] Egy Khilónnak, a hét bölcs egyikének tulajdonított mondás latin változata (v. ö. Diogenész Laertiosz, I. 3 n. 2, 70.). – *597*

[538] A meggyilkolt Caesar szavai az álmodó Brutushoz a philippi csata előestéjén; v. ö. Shakespeare: „Julius Caesar", IV. felv. 3. szín (elbeszélve Plutarkhosz: „Caesar élete", 69.). – Philippinél i. e. 42-ben Antonius és Octavius csapatai megverték Brutus és Cassius csapatait. – *597*

[539] „Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt" – német irodalmi hetilap, 1853-tól 1903-ig jelent meg Lipcsében, majd 1903-tól 1943-ig Berlinben. – *597*

[540] A. von Humboldt 1859 máj. 6-án bekövetkezett halála alkalmából a londoni német kispolgári demokrata emigránsok és a „Hermann" gyászünnepségeket rendeztek. – *597*

[541] V. ö. Biblia, Zsolt. 137, 5. (valamint Hóseás, 4, 6. stb.). – *598*

[542] A fekete-piros-arany színek a németországi nemzeti egységmozgalom szimbóluma. – *598*

[543] V. ö. Biblia, János Jel. 13, 18. – *602*

[544] Evangélikus egyházi ének; szövege J. A Rothétól való. – *602*

[545] Preraffaeliták – angol képzőművészeti irányzat a XIX. sz. második felében; a Raffaello előtti művészet és a korai reneszansz felfogásához való visszatérést hirdették, voltaképpen a korukkal való romantikus-retrográd szembenállást juttatták kifejezésre némiképp misztikus-modoros szimbolizmusukkal. – *602*

[546] V. ö. Horatius: „Epistula ad Pisones" („Ars poëtica"), 343. sor. – *603*

Marx és Engels életének és tevékenységének adatai

(1859 január–december*)

január Marx befejezi a hat könyvre tervezett politikai gazdaságtani művének – az áru, a munka, az érték és a pénz elemzésével foglalkozó – első füzetét, amelynek megírásához 1858 augusztusában kezdett hozzá. A kéziratot a berlini F. G. Duncker kiadó jelenteti meg, „A politikai gazdaságtan bírálatához" címmel.

kb. január 5 Marx cikket ír Itália egyesítésének kérdéséről, a cikk január 24-én jelenik meg szerkesztőségi cikként a „New York Daily Tribune"-ban. – A várható itáliai háború előkészületeivel, Franciaország és Ausztria helyzetével és viszonyával, majd a háború eseményeivel ettől kezdve Marx és Engels rendszeresen foglalkozik a „Tribune"-nak küldött cikkekben.

január 6–25 Marx levelet ír Freiligrathnak, amelyben kifejti, hogy nem szeretné, ha Freiligrath közreműködnék a Kinkel által alapított „Hermann"-ban. Január 7-én Freiligrath azt válaszolja, hogy semmi köze sincs a „Hermann"-hoz és egyébként sem azonosítja magát Kinkel politikájával. Marx egyúttal megkéri Engelst is, hogy írjon ebben az ügyben Freiligrathnak; január 25-én Engels is ír Freiligrathnak.

január 13 Marx változtatásokat és kiegészítéseket eszközöl Engelsnek „Az európai pénzpánik" c. cikkén, a cikk február 1-én jelenik meg a „Tribune"-ban.

január 21–26 Marx pénzt kér Engelstől, hogy a „Politikai gazdaságtan bírálatához" nyomdakész kézirata elküldésének portó- és biztosítási költségeit fedezni tudja; az Engelstől kapott 2 £-gel 26-án postára adja a kéziratot a kiadónak.

január 23 Imandt Dundeeból tájékoztatja Marxot a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek 1858 június vége óta Londonban megjelenő „Die Neue Zeit" c. hetilapjáról, amelyet 1858 november óta ténylegesen E. Bauer szerkeszt.

január 25 Marx közgazdasági szemlét ír a „Tribune" számára; a cikk nem jelenik meg.

kb. január 26 Marx értesíti Lassalle-t, hogy elküldte „A politikai gazdaságtan bírálatához" kéziratát a kiadónak Berlinbe, és kéri Lassalle-t, hogy levélben tájékoztassa őt a „poroszországi állapotokról".

január 28 Marx arra kéri Engelst, hogy írjon a manchesteri ipar kilátásairól. Engels megírja és elküldi a cikket, de Marx nem kapja meg.

* Az 1860 január–február havi eseményeket lásd a 15. kötetben; a Vogt üggyel kapcsolatban említett tényeket és dokumentumokat lásd a 14. kötetben.

január 31 Engels megírja „A francia hadsereg" c. cikkét, amely február 24-én jelenik meg a „Tribune"-ban. – Engels a továbbiakban is állandóan foglalkozik az előkészületben levő francia–osztrák háborúval, a felek katonai erejével és előkészületeivel.

február 1 Marx válaszol az Amerikában élő Weydemeyer 1858 február 28-i levelére, amely kb. július 1-én jutott el hozzá A. Komp révén. Értesíti Weydemeyert Kinkel újabb tevékenységéről; megírja, hogy megszakította kapcsolatait Jonesszal, mivel az közeledést keres a polgári radikálisokhoz; tájékoztatja a Kommunisták Szövetsége több hajdani tagjának, Engelsnek, W. Wolffnak, Freiligrathnak, Weerthnek, Dronkénak és Imandtnak a sorsáról; ismerteti a „Politikai gazdaságtan bírálatához" tartalmát és tagolódását; kéri Weydemeyert, hogy propagálja Amerikában az új művét. – Marx válaszol A. Kompnak, a New York-i német kommunista társaság vezetőjének 1858 június 15-i levelére; megírja neki, hogy ez idő szerint nem tart fenn kapcsolatot semmilyen szervezettel, mert egy olyan elméleti művön dolgozik, amely rendkívül fontos a proletariátus felszabadításához. Őt is felkéri, hogy folytasson propagandát „A politikai gazdaságtan bírálatához" érdekében.

február 2 Marx Lassalle-nak küldött levelében aggodalmát fejezi ki, hogy a „Politikai gazdaságtan bírálatához" még nem érkezett meg Berlinbe; attól tart, hogy a kézirat a rendőrség kezébe került.

február 4 Marx kifejti Lassalle-nak, hogy bár „Louis Bonaparte úr pokolian fél a valódi, komoly háborútól", ám a háború most már elkerülhetetlen, és „végül minden bizonnyal forradalmi következményekkel" jár majd; eleinte azonban megszilárdítja a bonapartizmust Franciaországban, visszaszorítja a belső mozgalmat Angliában és Oroszországban és „egyelőre minden irányban ellenforradalmi hatása lesz". Tájékoztatja Lassalle-t Kinkel „Hermann"-járól és Freiligrath taktikai ügyetlenségéről Kinkellel szemben.

február 8 Marx cikket ír a „Tribune" számára III. Napóleonnak a törvényhozó gyűlés február 7-i megnyitásán tartott trónbeszédéről, melyben bejelentette az Ausztria elleni háborút, valamint a „L'Empereur Napoléon III et l'Italie" c. névtelen (La Guéronnière-től származó) röpiratról. A cikk nem jelenik meg.

február 9 Duncker február 7-i levelében értesíti Marxot, hogy „A politikai gazdaságtan bírálatához" kézirata február 1-én megérkezett Berlinbe.

február 9–22 Marx megírja Engelsnek, hogy Eccarius súlyos betegségben szenved és nagy nyomorban van. Marx zálogba teszi felesége utolsó „szabad" ruháját, hogy Eccariusnak „némi kényelmet" biztosíthasson. Kéri Engelst, hogy küldjön Eccariusnak bort, ami meg is történik.

február közepe Marx érdeklődik Dananál, hogy tudna-e kiadót javasolni „A politikai gazdaságtan bírálatához" angol fordítása számára. Dana azt válaszolja, hogy Amerikában nem lehet kiadót találni politikai gazdaságtani könyveknek, még Carey is a saját költségére nyomatja ki műveit.

február 16–22 A Fokvárosban lakó J. C. Juta, Marx sógora, látogatóban van Marxéknál Londonban. Marx néhány ajánló sorral elküldi Engelshez, hogy egy manchesteri orvossal vizsgáltassa meg májbaját.

február 23 Marx elküldi – 1859 januári keltezéssel – „A politikai gazdaságtan bírálatához" előszavát Dunckernak.

kb. február 24 Engels közli Marxszal, hogy „A Pó és a Rajna" címmel egy brosúrát akar írni, amelyben kifejti nézeteiket az itáliai háborúról.

február 25 Marx kéri Lassalle-t, hogy szerezzen kiadót Engels tervezett brosúrájának. – Engelsnek írt levelében kitűnő ötletnek tartja a brosúrát és sürgeti a kézirat elkészítését; azt tanácsolja, hogy névtelenül jelentesse meg a brosúrát, hogy a közönségnek az a benyomása támadjon, hogy „egy nagy tábornok a szerző", és Engels csak a várható második kiadásban nevezze meg magát.

február 25–március 4 Marx két cikket ír a brit gyárak helyzetéről; ezekben elemzi a gyárfelügyelői jelentéseket. A cikkek március 15-én és 24-én jelennek meg a „Tribune"-ban.

február 28–december Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" második füzetén dolgozik, amelyben a tőkét akarja vizsgálat alá venni. Folytatja tanulmányait a British Museumban; angol, francia, olasz és más közgazdászokat, főként Waylandet, Pettyt, Malthust, Millt, Molinarit és Galianit olvas, kivonatot készít.

február vége Marx kéri Imandtot, hogy írjon a „Triersche Zeitung"-ba egy jegyzetet K. Blind ellen.

február vége–március 9 Engels „A Pó és a Rajna" c. brosúrájának kéziratán dolgozik.

március 1–április 1 Marx három cikket ír a „Tribune"-nak a Disraeli által benyújtott választási reform-törvényjavaslatról. Az első cikk március 17-én jelenik meg a „Tribune"-ban; a másik kettőt a lap nem közli.

március 3 Marx azt javasolja Engelsnek, hogy vigyen bele a brosúrájába némi „nemzeti-antibonapartista" színezetet, de ezt igen „elővigyázatos-előkelően" tegye; elmondja véleményét a kézirat Németországba küldésének megszervezéséről (a németországi postai cenzúrára való tekintettel, és hogy a kormányzat ne állapíthassa meg a szerző személyazonosságát).

március 10 Marx megkapja Engelstől „A Pó és a Rajna" kéziratát és nagyon jónak találja; még aznap továbbítja Dunckernak. – Kéri Engelst, hogy írjon Lassalle-nak „A politikai gazdaságtan bírálatához" nyomdai munkálatainak megállapodásellenes elhúzódása miatt.

március 22 Marx – nyolc héttel a kéziratnak Berlinbe érkezése után – még mindig csak a harmadik korrektúra-ívet kapja meg „A politikai gazdaságtan bírálatához"-ból.

március 27–május Lassalle ismételten közvetíti Marxnak Friedländer javaslatát, hogy küldjön tudósításokat és sürgönyöket a Friedländer által szerkesztett polgári liberális bécsi „Presse"-nek. Marx most beleegyezik a javaslatba, mert az újság politikai állásfoglalása megváltozott 1857 decembere óta (akkor ugyanis Marx megtagadta közreműködését, mivel a „Presse" Palmerston politikájával szimpatizált); hozzájárulását azzal is indokolja, hogy a „pártnak", ahol csak tud, „állást kell foglalnia", és „különböző pontokon befolyást kell szereznie döntőbb időpontok számára". Friedländer kb. április 15-én értesíti Marxot a pontos honorárium- és egyéb feltételekről. Ezeket Marx elfogadja és reméli, hogy a „Pressé"-ben való közreműködésével megjavíthatja anyagi helyzetét. Az itáliai háború kitörése és egyéb körülmények következtében a Friedländerrel folytatott tárgyalások eredménytelenek maradnak és a terv végül meghiúsul.

március vége Dana javasolja Marxnak, hogy az általa New Yorkban kiadandó „New American Cyclopaedia" részére írja meg az „Erődítés" és a „Gyalogság" címszavakat.

március vége–április eleje Marx kb. március 25-én kölcsönért fordul anyjához, de nem kap. Lassalle-tól kéri, hogy szerezzen kölcsönt a Dunckertól járó honorárium terhére; Lassalle április 8-án 14£ 10 sh.-et küld Marxnak. – Március 28-án Marx kézhez veszi Lassalle „Franz von Sickingen" c. drámáját; levelében Lassalle terjedelmes kommentárokat fűz a színművéhez és kéri Marx beható bírálatát.

április 5 Berlinben megjelenik Engelsnek „A Pó és a Rajna" c. brosúrája, 1000 példányban, névtelenül.

április 8–12 Marx két cikket ír az indiai pénzügyekről és Anglia indiai problémáiról; ezek április 30-án jelennek meg a „Tribune"-ban.

április 11 Marx levelet kap Lassalle-tól, amelyben a többi között értesíti, hogy „A politikai gazdaságtan bírálatához" nem lesz kész május közepe előtt.

április 19 Lassalle-nak válaszolva, Marx hosszú levélben elemzi a „Franz von Sickingen"-t; részletesen boncolgatja cselekményét, ábrázolásmódját; felrója, hogy Lassalle a parasztok és a városi forradalmi elemek helyett a lovagságot szerepelteti a forradalom képviselőjeként és így a „lutheri-lovagi ellenzéket a Münster-féle plebejusi ellenzék fölé" helyezi.

kb. április 20–22 Marx meglátogatja Freiligrathot; megkapja tőle azt a politikai „Program"-ot, amelyet Vogt a küszöbönálló háború alkalmából szerkesztett és néhány „elvbarátjának" megküldött. Marx a „Program"-ban jeleit látja annak, hogy Vogt III. Napóleonhoz húz. – Marx kéri Freiligrathot, hogy Antipatrosznak a vízimalom feltalálásáról szóló sorait fordítsa le „A politikai gazdaságtan bírálatához" folytatása számára. Április 22-én Freiligrath ehelyett megküldi neki a véletlenül megtalált régi Stolberg-féle fordítás szövegét.

kb. május eleje Marx elolvassa Vogtnak 1859 áprilisában megjelent „Studien zur gegenwärtigen Lage Europas" („Tanulmányok Európa jelenlegi helyzetéhez") c. írását, melyből most már végképp meggyőződik arról, hogy Vogt együttműködik a bonapartista propagandával.

kb. május 2 Marx meghívja magához Lochnert, Pfändert, Liebknechtet és a londoni Német Munkás Művelődési Egylet más tagjait, élesen megbírálja az E. Bauer szócsövévé lett „Neue Zeit"-et, az Egylet lapját, és ellenzi, hogy a tönkrement lapot megmenteni igyekezzenek. Londoni német munkásegyleti küldöttek előtt Marx kijelenti, hogy neki és Engelsnek, mint a proletár párt képviselőinek nincsen megbízatásuk senki mástól, csak önmaguktól, de ezt a megbízatásukat ellenjegyzi az a kizárólagos és általános gyűlölet, amelyben őket a régi világnak és pártjainak összes frakciói részesítik.

május 7 Megjelenik a Biscamp által alapított „Das Volk" c. londoni német hetilap első száma, amely erélyesen támadja Kinkelt és E. Bauert. A lap a londoni Német Munkás Művelődési Egylet és más művelődési egyletek lapjaként jelenik meg.

május 9 Marx jelen van egy Urquhart által az itáliai háborúval kapcsolatban összehívott gyűlés tribünjén. A gyűlésen Blind közli vele, hogy bizonyítékai vannak, melyek szerint Vogt bonapartista pénzeket kap, Fazy révén már 1858-ban

összekottetésben állt Plon-Plonnal és tobb izben próbálkozott német újságírók megvesztegetésével. A gyúlés végén J. Faucher tájékoztatja Marxot a „Neue Zeit" megszűnésének korulményeiről és felkéri a „Volk" támogatására.

május 10–14 Liebknecht és Biscamp Marxhoz fordulnak és kozreműködését kérik a „Volk" szerkesztésében. Marx egyelőre nem vállalja a kozvetlen közreműködést, kijelenti, hogy ő és Engels nem dolgozhatnak olyan pártlap számára, melyet nem maguk szerkesztenek; ehhez azonban most hiányzik minden feltétel. Egyetért azonban azzal, hogy Liebknecht vegyen részt a szerkesztésében; megígéri, hogy barátai kozott terjesztemi fogja az újságot és a „Tribune"-ban nyomtatásban megjelent cikkeit időnként a „Volk" rendelkezésére bocsátja, valamint hogy „szóbelileg" tájékoztatja majd óket. – A beszélgetés során elmondja Biscampnak és Liebknechtnek a Vogt-féle „Program" tartalmát és a május 9-i gyúlésen Blindtől kapott információkat Ezeket Biscamp Marx előzetes tudta nélkul felhasználja a „Volk" május 14-i számában megjelent, „Der Reichsregent" („A birodalmi régens") c. cikkében

május 14 Marx javaslatára a „Volk" második száma ismerteti Engels brosúráját. Az ismertetés tobb idézetet kozol a brosúrából és utal arra, hogy szerzője a proletár párt neves képviselője.

május 14–18 Lassalle levélben értesíti Marxot, hogy hamarosan megjelenik „Der italienische Krieg und die Aufgabe Preussens" (Az itáliai háború és Poroszország feladata) c. brosúrája. A brosúrában Lassalle a bonapartista-porosz „semlegességi" álláspontra helyezkedik. Engelsnek írt levelében Marx Lassalle brosúráját roppant baklovésnek és a pártfegyelem megszegésének nyilvánítja. Marx szerint a „hazafias" német kormányokat szavukon kell fogni, a III. Napóleon elleni harcot pedig nem szabad feladni, és az Oroszországgal szembeni ellentétre még erősebb hangsúlyt kell vetni, mint a III. Napóleon elleni ellentétre. Marx azt javasolja Engelsnek, hogy június kozepén egyuttesen fogalmazzanak meg egy „Pártkiáltvány"-t ezekről a problémákról. Engels egyetért a javaslattal, de a kiáltvány megírására nem kerul sor.

kb. május 18 Weydemeyer és Komp megírják Marxnak, hogy az Egyesult Államokban már legalább 100 előfizetést gyűjtottek Marx konyvére. – Marx felkéri Engelst, W. Wolffot és Gumpertet a „Volk" terjesztésére; kijelenti Engelsnek, hogy ez a lap nemcsak Kinkelék „agyonbosszantására" alkalmas, hanem hamarosan elkovetkezhetik egy pillanat, amikor „dontően fontos" lehet, hogy „ne csak ellenségeik, hanem ők maguk is" kinyomathassák nézeteiket egy londoni lapban – Marx levelet kuld Imandtnak is, hogy propagálja a „Volk"-ot. Imandt május 20-án azt válaszolja, hogy a lap nagyon rossz, előbb Marxnak és Engelsnek is írnia kellene bele

május 18 Engels levelet ír Lassalle-nak, amelyben irodalmi és történelmi szempontból elemzi a „Franz von Sickingen"-t. Az elemzés során, akárcsak Marx, Engels is rámutat Lassalle alapvető hibájára, hogy lebecsuli a parasztmozgalmat.

május 24 Pfander kozvetítésével Marx „kategorikusan" felszólítja a „tunyaéletú puhány" Schappert, hogy rogton lépjen be megint a londoni Német Munkás Muvelődési Egyletbe és vegye át annak vezetését.

május 24–27 Marx a „Volk" fellendítésére cikket kér Engelstől a hadieseményekről. Engels nyomban megírja „Az itáliai hadjárat" c. cikkét; a cikk május 28-án jelenik meg a „Volk"-ban névtelenul. – Engels a továbbiakban is ír cikkeket a „Volk" részére az itáliai háborúról.

május 25 Marx kézhez kapja Lassalle brosúráját. Hogy a portóköltséget kifizethesse, kénytelen az „utolsó viselhető ruhát zálogházba küldeni".

május 27 Engels 5 £-et küld Marxnak.

május vége Marx érintkezésbe akar lépni Mazzinival; javasolja, hogy kísérőlevéllel küldjék meg neki Engels brosúráját. Marx jelentősnek tartja Mazzini tevékenységét a bonapartizmus elleni harcban, de megállapítja, hogy Mazzini folytatj „régi dörmögését a szocializmus ellen". – Mazzininak a „Pensiero ed Azione" május 16-i számában közzétett „Kiáltvány"-át Marx angolra fordítva, bevezető megjegyzésekkel elküldi a „Tribune"-nak; a „Tribune" június 17-én közli. – Május 28-án Marx éles hangú levelet ír Dunckernak „A politikai gazdaságtan bírálatához" késedelmes kiadása miatt. Duncker május 31-én azt válaszolja, hogy az elhúzódás oka Engels és Lassalle brosúrájának soron kívüli kiadása; megígéri, hogy Marx írása a következő héten megjelenik.

kb. június 3–július 15 Marx, Biscamp közreműködésével, a „Hermann"-t kigúnyoló cikksorozatot ír „Tallózás a sajtóban" címmel; a glosszák június 4-én, 25-én, július 9-én és 16-án jelennek meg a „Volk"-ban.

június 4 A „Volk"-ban megjelenik „A politikai gazdaságtan bírálatához" előszavának nagy része; az előszót később több amerikai német újság is közli.

kb. június 7–11 Marx elolvassa Vogtnak a bieti „Handelskourier" 1859 június 2-i számának mellékletében megjelent „Zur Warnung" („Figyelmeztetésül") c. nyílt levelét, amelyben Vogt válaszol a „Volk" május 14-i számában megjelent névtelen (Biscamptól származó, Vogt által Marxnak tulajdonított) „Der Reichsregent" c. cikkre. A nyílt levélben Vogt durván rágalmazza Marxot és barátait; Marxot egy felforgató- és zsarolóklikk főnökének mondja és óva inti Marxtól a munkásokat. Marx a nyílt levelet közzéteszi a „Volk" július 11-i számában, szerkesztőségi kommentárokkal.

június 7 Marx megírja Engelsnek, mennyire örült, hogy Engelsnek tetszik „A politikai gazdaságtan bírálatához" első füzete, mert felesége „nagy derültségére" „némi szorongással" várta Engels ítéletét, mivel ebben a dologban ez az „egyedül fontos" az ő számára.

kb. június 9 Engels befejezi a „New American Cyclopaedia" részére az „Erődítés" címszót, amelynek megírását Marx kérésére vállalta. Engels írása még ugyanebben az évben megjelenik a „Cyclopaedia" hetedik kötetében.

június 10 A Biscamppal folytatott megbeszélések során Marx a maga és Engels nevében késznek nyilatkozik a „Volk"-ot most már hivatalosan is és az eddiginél még hatékonyabban támogatni; megígéri Freiligrath, W. Wolff és Heise közreműködését is; értesíti Engelst, hogy erről másnap a „Volk"-ban szerkesztőségi nyilatkozat fog megjelenni. – Marx kézhez veszi Lassalle május 27-i terjedelmes levelét, amelyben válaszol neki és Engelsnek a „Franz von Sickingen"-jét ért bírálatra. Válaszlevelében Marx megjegyzi Lassalle itáliai brosúrájáról, hogy az korántsem egyezik az ő és angliai pártbarátai nézetével, és valószínű, hogy nézeteiket nyomtatásban fogják kifejteni.

június 11 „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet" megjelenik Berlinben, F. G. Duncker kiadásában, 1000 példányban.

kb. június 12–kb. július 2 Marx meglátogatja Engelst Manchesterben. Megbeszélik a „Volk" kiadásának kérdéseit és barátaikkal tárgyalnak a lap anyagi támogatása érdekében. Engels,

W. Wolff, Borchardt, Gumpert és Heckscher kb. 25 £-et szereznek a „Volk" számára. Marx Skóciába utazik, hogy ott Imandttal és Heisével is beszéljen a lap segítéséről. – Engels a továbbiakban is figyelemmel kíséri a „Volk" anyagi ügyeit.

június 14 Liebknecht ráakad Hollingernál, a „Volk" nyomdászánál egy Vogt elleni röplap kefelevonatára, amelyen K. Blind kézírásos javításai láthatók; a röplapot Liebknecht közzéteszi a „Volk" június 18-i számában és megküldi az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nak, amely június 22-én „Vogt und die deutsche Emigration in London" („Vogt és a londoni német emigráció") címmel szintén közli.

június 23 Marx a „Volk" számára cikket ír „A Spree és a Mincio" címmel; a cikk június 25-én jelenik meg.

kb. július 3–kb. augusztus 20 Manchesterből visszatérve Marx teljes zűrzavarban találja a „Volk" szerkesztőségét. Átveszi a lap tényleges vezetését, az expedícióval Lessnert bízza meg. Augusztus 20-ig, a lap megszűntéig, szinte minden idejét az újság szerkesztése és szervezése köti le.

kb. július 4 Marx megtudja Freiligrathtól, hogy Blind tagadja a Vogt elleni röplap szerzőségét.

július 9 Marxnak „Erfurtoskodás 1859-ben" c. cikke megjelenik a „Volk"-ban.

kb. július közepe Marx Hollinger és W. Liebknecht jelenlétében tárgyal Blinddel a Vogt-ügyben. Blind beismeri ugyan, hogy a kérdéses röplap egész tartalmát már közölte Marxszal a május 9-i gyűlésen, de tagadja, hogy ő a röplap szerzője.

július 20–augusztus 6 Engels megírja a „Volk"-nak „Az itáliai háború. Visszapillantás" c. összefoglaló cikksorozatát; a cikkek július 23-a és augusztus 6-a között jelennek meg.

július 23–augusztus 20 Marx „Orosz emlékirat a jelenlegi császár okulására, kiadatott a kabinet által az 1837-es esztendőben" címmel közzéteszi a „Volk"-ban egy a londoni „Free Press"-ben megjelent diplomáciai dokumentum fordítását. Ugyanezt megküldi a „New York Daily Tribune"-nak is, amely csekély rövidítésekkel augusztus 3-án közli.

július vége–augusztus 20 Marx „Quid pro quo" c. cikksorozatának első négy cikke július 30 és augusztus 20 között megjelenik a „Volk"-ban, a cikksorozat a lap megszűnte miatt befejezetlen marad. – Marx javasolja Engelsnek, hogy írjon ismertetést a „Volk"-ba „A politikai gazdaságtan bírálatához"-ról; tanácsokat ad megírásához. – Engels augusztus 3-án elküldi Marxnak a recenzió elejét; a recenzió első két része augusztus 6-án és 20-án megjelenik a „Volk"-ban, befejezésére a lap megszűnte miatt nem kerül sor. – Kb. július 25-én Engels figyelmezteti Dunckert, hogy „A politikai gazdaságtan bírálatához" megjelenését meg kellene hirdetni az újságokban.

kb. augusztus 5–szeptember 5 Marx cikkeket ír a „Tribune" részére az angol gazdaság mozgásáról; a cikkek augusztus 19-én, szeptember 16-án és 23-án jelennek meg.

augusztus 10 Engels értesíti Marxot, hogy az új üzleti évre annyira felgyülemlettek az adósságai, hogy a legközelebbi hetekben csak legsürgetőbb szükség esetén tud további pénzeket folyósítani a „Volk"-nak.

kb. augusztus 13 Dana azt indítványozza Marxnak, hogy írjon a „New American Cyclopaedia"-be tanulmányt Hegelről. Marx a címszót nem írta meg.

kb. augusztus közepe Liebknecht közli Marxszal, hogy felszólítást kapott az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-tól, hogy sürgősen teremtsen elő bizonyítékokat a Vogt elleni vádakra, mert Vogt perbe fogta az „Allgemeine Zeitung"-ot a Liebknecht által beküldött Blind-féle röplap miatt. Marx Liebknechttel együtt felkeresi Blindet a lakásán, de nem találják otthon.

augusztus 19 Marx „Politikai szemlé"-t ír a „Volk" részére, melyben főként a londoni építőmunkás-sztrájkkal foglalkozik.

augusztus 20 Megjelenik a „Volk" utolsó (16.) száma; Marx nem tudja előteremteni az anyagi eszközöket a lap további fenntartására.

augusztus vége–december Marxot elfoglalja a „Volk" felszámolása. Saját zsebéből kell kifizetnie a nyomdaköltségek egy részét stb. Nagy anyagi nehézségekkel küzd, nem tudja fizetni a lakbért, a gáz- és vízszámlát, a gyermekek tandíját stb. Mint eddig, Engels segíti át a legnagyobb nehézségeken.

szeptember–kb. október 10 Engels, Marx kérésére, a „New American Cyclopaedia" részére a „Gyalogság" címszón dolgozik, amely 1860-ban jelenik meg a „Cyclopaedia" kilencedik kötetében.

szeptember eleje Szemere felkeresi Marxot és tájékoztatja arról, hogy Kossuth tárgyalásokat folytatott III. Napóleonnal, pénzeket fogadott el tőle és megtagadta republikánus elveit stb. Marx felhasználja ezeket a közléseket „Kossuth és Louis-Napoléon" c. cikkében, amely szeptember 24-én jelenik meg a „Tribune"-ban; a cikket más lapok is átveszik.

szeptember 8–20 Engelst meglátogatják szülei Németországból; utazást tesz velük együtt Skóciában. – Néhány nappal korábban Engelsbe belekötött egy ittas ismeretlen; Engels esernyőjével védekezett és könnyebben megsebezte az illetőt. Engels igyekszik pénzzel elsimítani a fenyegető botrányt és bírósági tárgyalást.

kb. szeptember 10–17 Liebknecht értesíti Marxot, hogy szeptember 8-i kelettel levelet kapott Blindtől, amelyben Blind azt állítja, hogy semmi köze sincs a Vogt ellen emelt vádakhoz. Marx és Liebknecht kérésére Ch. D. Collet, a „Free Press" felelős szerkesztője tanúsítja, hogy a lap május 27-i számában névtelenül megjelent – a későbbi röpirattal egyező állításokat tartalmazó – cikk szerzője Blind. Szeptember 17-én Marx írásbeli nyilatkozatot kap Vögelétől, a Hollinger-nyomda szedőjétől, hogy a röplap kézirata Blind kezétől származott, és hogy Hollinger Blindet jelölte meg Vögelének a röplap szerzőjeként.

szeptember 13–október 18 Marx cikksorozatot ír a kínai háború előzményeivel és eseményeivel kapcsolatban; a cikkek szeptember 27-e és október 18-a között jelennek meg a „Tribune"-ban.

október–november Marx „magán" politikai gazdaságtani előadásokat tart egy munkásokból álló „kiválasztott körnek".

kb. október 2 Megérkezik Lassalle szeptember 30-i levele, amelyben „A politikai gazdaságtan bírálatához" második füzetének kéziratát sürgeti. Marx azt válaszolja, hogy át akarja dolgozni a kéziratot és december végére fog elkészülni vele,

október 9 Collet felkeresi Marxot és Blind megbízásából arra kéri, ne hozza nyilvánosságra, hogy Blind a szerzője a „Free Press"-beli névtelen cikknek. Marx kijelenti, hogy semmilyen kötelező ígéretet nem tehet.

október 18 Marx cikket ír a „Tribune" részére az angol választási korrupcióról; a cikk november 4-én jelenik meg.

október 19 Orges szerkesztő kérésére Marx bizonyítékul elküldi az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nak Vögele szeptember 17-i írásbeli nyilatkozatát K. Blind szerzőségéről, hogy felhasználhassák a Vogt által a lap ellen indított perben. Marx levelét és Vögele nyilatkozatát az „Allgemeine Zeitung" október 27-én közli.

október vége–november eleje Nézeteltérések Marx és Freiligrath között, amiért Freiligrath tevékeny szerepet vállalt a Kinkel-féle londoni Schiller-emlékünnepélyen.

október–december Marx megint hozzáfog politikai gazdaságtani munkájához; a British Museumban Verrit, Beccariát, Ortest, Jonest, Malthust, Baileyt, Vanderlintet, Hopkinst olvas és kivonatol. Az otthoni nehézségek, a „Tribune"-nak végzendő munka stb. miatt csak lassan halad előre.

november Engels folytatja a gót nyelv tanulmányozását és tökéletesíteni akarja ónord és angolszász ismereteit.

november 6 Marx tájékoztatja Lassalle-t a Vogttal és a Blinddel kapcsolatos ügyekről.

november 7 Marx nyilatkozatot küld a hamburgi „Reform"-nak és az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nak Meyen ellen, aki mint a hamburgi „Freischütz" szerkesztője minden bizonyíték nélkül azt állította, hogy nem Blind a szerzője a Vogt elleni röplapnak, és hogy Marx be akarja feketíteni Blindet. Marx a nyilatkozatában felszólítja Blindet, hogy ismerje be szerzőségét és ezzel járuljon hozzá a Vogt és III. Napóleon közötti kapcsolatok felderítéséhez. A nyilatkozat megjelenik a „Reform" november 19-i mellékletében. Az „Allgemeine Zeitung" nem közli Marx nyilatkozatát; ehelyett közli Blind kijelentését, amelyben tagadja a röplap szerzőségét és ennek alátámasztására felhozza Hollinger és Wiehe egy-egy nyilatkozatát, amelyek Vögele állításait „rosszakaratú kitalálásnak" nevezik.

november 10 Engels részt vesz a manchesteri Schiller-emlékünnepélyen; az ünnepség egyik szervezője K. Siebel költő, Engels távoli rokona.

november 15 Válaszul Blind tagadására, Marx nyilatkozatot küld az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nak, amelyben Blind május 9-i információira és „Free Press"-beli cikkére hivatkozva fenntartja állítását Blind szerzőségéről; a nyilatkozatot az „Allgemeine Zeitung" november 21-i melléklete közli.

november 15 Marx cikket ír a „Tribune" részére a hesseni kérdésről és a kiéleződő osztrák–porosz ellentétekről; a cikk december 2-án jelenik meg.

november közepe Marx cikket ír a „Tribune" részére a Kínával folytatott brit kereskedelemről; a cikk december 3-án jelenik meg.

november 17 Marx a szuezi kérdésről egy cikket küld a „Tribune"-nak; a cikk nem jelenik meg.

november 22 Lassalle ismételt érdeklődésére Marx kifejti az itáliai háború kérdésében közöttük fennálló nézeteltérés lényegét; élesen fellép a „bonapartizmus és

nemzetiségi szólamok legvisszataszítóbb kombinálása" ellen, felrója, hogy hogyan történhetett meg az, „hogy pártunkbeli emberek dialektikailag táplálták a nyárspolgár-liberálisoknak ezeket az undorító, ellenforradalmi illúzióit"; céloz arra, hogy Lassalle a jövőben jobban tenné, ha másokkal való tanácskozás nélkül nem lépne fel a párt nevében.

november vége További összetűzések Marx és Freiligrath között: részben Beta (Bettziech) egy cikke miatt, amely a lipcsei „Gartenlaubé"-ban Marxot Freiligrath költői alkotóereje megrontójának mondta, és amelyet Freiligrath nem utasított vissza; részben mert Freiligrath, mint azt az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nak küldött nyilatkozatában is hangsúlyozta, „semleges" magatartást tanúsít Marxnak Blinddel és Vogttal való konfliktusában.

kb. dec. 10–1860 február Engels három cikket ír a „Tribune"-nak Spanyolország marokkói háborújáról; a cikkek január 19-én, február 8-án és március 17-én jelennek meg. 1860 februárjában Engels megírja „Szavoja, Nizza és a Rajna" c. brosúráját, amely „»A Pó és a Rajna« szerzőjétől" jelzéssel G. Behrend kiadásában jelenik meg Berlinben.

kb. december 12 Engels beszámol Marxnak arról, hogy olvassa Darwin akkor megjelent „Origin of Species"-ét és elragadtatással ír a könyvről.

december 13 Marx megköszöni Engelsnek a küldött 5 £-et; levelében elemzi az oroszországi társadalmi mozgalom fellendülését és azt tartja, hogy a következő forradalomban Oroszországnak is része lesz.

december közepe Juch kérésére, aki július óta a „Hermann" szerkesztője, Marx odaadja a „Leleplezések a kölni kommunista perről"-t, hogy Juch anyagot meríthessen belőle Eichhoff védelméhez, akit Berlinben Stieber beperelt a „Hermann"-ban Stieber ellen hangoztatott vádjai miatt. Marx ezenfelül azt tanácsolja, hogy a védelem tanújaként idéztessék meg W. Hirscht, aki hamisítás miatt Hamburgban tölti börtönbüntetését.

december 22 Engels levelet ír Marx feleségének, amelyben jelzi, hogy néhány üveg bort küldetett a Marx családnak az ünnepekre. Kimenti magát, hogy személyesen nem tud átmenni Londonba és szívélyes üdvözletét küldi a „Szerecsennek" és az „ifjú hölgyeknek". Levelében részletesen kitér a Freiligrath-ügyre és kéri Jenny Marxot, hogy mindezeket a dolgokat ne vegye túlságosan a szívére.

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

ABERDEEN, George Hamilton Gordon, Earl of (1784–1860) – angol politikus, tory; 1850-től a peelisták vezére; 1828–30, 1841–46 külügyminiszter, 1852–55 a koalíciós kabinet miniszterelnöke. – *502 585*

ALBRECHT, Frigyes Rudolf (1817–1895) – osztrák főherceg, tábornok; 1848–49 részt vett az itáliai forradalom leverésében; 1851–60 Magyarország polgári és katonai kormányzója; 1859-ben diplomáciai megbízatással Berlinbe küldték. – *446 453*

ALLEMANDI, Michele Napoleone (1807–1858) – olasz tábornok; 1848–49-ben részt vett a forradalomban mint a lombardiai, svájci és genovai önkéntesek parancsnoka. – *366* (301)

»*Allgemeine Militärzeitung*« (Általános Katonaújság), Darmstadt. – *558* (172 511)

»*Allgemeine Zeitung*« (Általános Újság), Augsburg. – *6 240 263 274 289 328 350 353 384 555–556 559 575* (3 206 279 312 389 433)

Anghiera *lásd* Martyr

ANSELME, Jacques-Bernard-Modeste d' (1740–1812) – francia tábornok, 1792-ben a forradalmi Franciaország és Ausztria közötti háborúban hadseregparancsnok. – *577*

ANSTEY, Thomas Chisholm (1816–1873) – angol jogász és politikus, polgári radikális; 1847–52 a parlament tagja, 1854–59 Hongkongban főállamügyész. – *501*

ARBUTHNOT, George (1802–1865) – angol kincstári hivatalnok; több könyvet írt a pénzforgalomról és a hitelről; a currency-elmélet híve. – *145*

ARETINO, Pietro (1492–1556) – olasz szatíraíró. – *130*

ARIOSTO, Lodovico (1474–1533) – olasz költő.
– *L'Orlando furioso* (Az őrjöngő Orlando). – *499* (450)

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384–322) – görög filozófus. – *11 24 31 46 87 104 119* (75)
– *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (Ethica Nicomachea–Nikomakhoszietika), Bekker kiad. IX. köt., Oxford 1837. – *46 87 119*
– *Πολιτικά* (De republica–Politika), Bekker kiad. X. köt., Oxford 1837. – *11 24 31 87 104 152* (75)

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségüket érintetlenül hagyva – mai helyesírásunk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

ARMSTRONG, William George, Baron of Cragside (1810–1900) – angol feltaláló, tüzérségi tökéletesítések kidolgozója. – *243*

ARRIVABENE, Jean (Giovanni), comte de (1787–1881) – olasz politikai emigráns, több gazdaságtani munkát fordított franciára. – *101*

Aspre *lásd* D'Aspre

ATHÉNAIOSZ, naukratiszi (III. sz. eleje) – görög retorikus. – *51*
– *Δειπνοσοφισταί* (Bölcsek lakomája), J. Schweighäuser kiad., Strasbourg 1802. – *51*

ATTILA (megh. 453) – hun király 433–453. – *445*

ATTWOOD, Thomas (1783–1856) – angol bankár, közgazdász és politikus, polgári radikális; eleinte részt vett a chartista mozgalomban; a currency-elmélet fő képviselője. – *58*

AUCKLAND, George Eden, Earl of (1784–1849) – angol politikus, liberális; több ízben miniszter, 1836–42 India főkormányzója. – *504*

AUERSWALD, Rudolf von (1795–1866) – porosz politikus, a polgárosult liberális nemesség képviselője; 1848 jún.–szept. miniszterelnök és külügyminiszter, 1858–62 tárcanélküli miniszter. – *446*

AUGEREAU, Pierre-François-Charles, duc de Castiglione (1757–1816) – francia tábornok, 1804-től marsall; részt vett a Francia Köztársaság háborúiban és I. Napóleon hadjárataiban. – *577–578*

AURANGZEB (1618–1707) – indiai mogul 1658–1707. – *98*

AZEGLIO, Massimo Tapparelli, Marchese d' (1798–1866) – olasz államférfi és író, mérsékelt liberális; 1848–49 részt vett az itáliai forradalomban, 1849–52 a szardíniai kormány elnöke és külügyminiszter, 1859 Szardínia megbízottja a Romagnában. – *475*

B

BACH, Alexander, Freiherr von (1813–1893) – osztrák államférfi, reakciós, az abszolút monarchia híve, 1848–49 igazságügyminiszter, 1849 júl.–1859 aug. belügyminiszter, Ausztria politikájának tényleges irányítója. – *423*

BAILEY, Samuel (1791–1870) – angol filozófus és közgazdász; antiricardiánus. – *49 109*

– (Névtelenül:) *Money and its Vicissitudes in Value; as they affect National Industry and Pecuniary Contracts: with a Postscript on Joint Stock Banks. By the Author of the Rationale of Political Representation* (A pénz és értékváltozásai; hogyan befolyásolják ezek a nemzeti ipart és a pénzben kötött szerződéseket: utóirattal a részvénybankokról. A „Politikai képviselet ésszerű kifejtése" szerzőjétől), London 1837. – *49 109*

BAKER, Robert – angol gyárfelügyelő. – *222 235*

BALABIN, Viktor Petrovics – orosz diplomata, 1858–64 bécsi követ. – *308–309 322*

BANGYA János (1817–1868) – magyar újságíró és katonatiszt, részt vett az 1848–49-es magyar szabadságharcban; a szabadságharc bukása után Kossuth külföldi megbízottja, egyben rendőrügynök; később Mehemed bej néven a törököknél katonai szolgálatba lépett; 1855–58 a cserkeszháborúk idején török ügynök a Kaukázusban. – *491*

BARAGUAY (BARAGUEY) D'HILLIERS, Achille, comte (1795–1878) – francia tábornok, bonapartista, 1854-től marsall; 1854-ben a Baltikumban a francia expedíciós hadtest parancsnoka; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok. – *319 347 349 354–355 364–365 372 377 381 384 392 404 407 423* (299)

BARAGUAY (BARAGUEY) D'HILLIERS, Louis (1764–1812) – az előbbi apja; francia tábornok; részt vett a Francia Köztársaság háborúiban és I. Napóleon hadjárataiban. – *246*

BARBON, Nicolas (1640–1698) – angol közgazdász, a merkantilizmus ellenfele. – *55*
– *A Discourse concerning Coining the New Money Lighter; in answer to Mr. Locke's Considerations about Raising the Value of Money* (Értekezés arról, hogy az új pénzt könnyebbre kell verni; válaszul Locke úr „Megfontolásaira a pénzérték emeléséről"), London 1696. – *55*

BARING, Thomas (1799–1873) – angol bankár. – *322*

BARNUM, Phineas Taylor (1810–1891) – amerikai vállalkozó, cirkuszi látványosságok mutogatásával nagy vagyonra és hírnévre tett szert. – *443*

BASTIAT, Frédéric (1801–1850) – francia vulgáris közgazdász; szabadkereskedő. – *20 152*
– *Harmonies économiques* (Gazdasági harmóniák), II. kiad., Párizs 1851. – *20*

BAZAINE, François-Achille (1811–1888) – francia tábornok; a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában, 1853–56 a krími háborúban; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok. – *364*

BEAUHARNAIS, Eugène, prince (1781–1824) – francia tábornok; I. Napóleon mostohafia, részt vett I. Napóleon hadjárataiban; 1805–14 Itália alkirálya. – *244*

BEAUHARNAIS, Eugénie-Hortense de (1783–1837) – III. Napóleon anyja, Louis Bonaparte-nak, Hollandia királyának neje. – *443*

Beaumelle *lásd* La Beaumelle

BEKKER, Immanuel (1785–1871) – német klasszikus filológus; görög szövegkiadások (Arisztotelész, Platón, Arisztophanész stb.) sajtó alá rendezője. – *11 46*

BENDER, H. – londoni könyvkereskedő, a „Hermann" nevű újság terjesztője. – *595*

BENEDEK Lajos (1804–1881) – magyar származású osztrák tábornok; 1846-ban részt vett a galíciai parasztfelkelés, majd 1848–49-ben az itáliai és a magyar forradalom leverésében, 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok; 1860 jún.–okt. Magyarország polgári és katonai kormányzója. – *346 351–352 377 391 403–405 407 428–429*

BENNIGSEN, Rudolf von (1824–1902) – német politikus; Németország porosz hegemónia alatti egyesítésének híve; 1867 után a nemzeti liberálisok jobbszárnyának vezetője. – *480*

BERGER – osztrák tábornok, 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok. – *427*

BERKELEY (Berkley), George (1685–1753) – ír püspök, szubjektív idealista filozófus; mint közgazdász a merkantilizmus ellenfele. – *18 55–56 88*
– *The Querist, containing several Queries proposed to the Consideration of the Public* (A kérdező, tartalmaz különféle, a közönségnek megfontolásra előterjesztett kérdéseket) (1735–1737), London 1750. – *18 55 88*

BERNIER, François (1625–1688) – francia orvos és utazó. – *98*
– *Voyages de François Bernier, Docteur en Médecine de la faculté de Montpellier, contenant la description des Etats du Grand Mogol, de l'Indoustan, du royaume de Cachemire etc.* (François Bernier-nek, a monpellier-i fakultás orvosdoktorának utazásai, tartalmazza leírását a Nagymogul államainak, Hindosztánnak, a kasmíri királyságnak stb.) (1699), Párizs 1830. – *98*

BERNSTORFF, Albrecht, Graf von (1809–1873) – porosz diplomata; 1854–61 londoni követ. – *456–457*

BETA, Heinrich (von Bettziech) (1813–1876) – német újságíró, kispolgári demokrata; londoni emigráns. – *597*

BETHLEN Gergely, gróf (1818–1867) – magyar honvédezredes; részt vett az 1848-as forradalomban, osztrák fogságba esett, azután Franciaországba, majd Itáliába emigrált; 1859-ben a piemonti hadsereg lovasságának parancsnoka ezredesi, majd tábornoki rangban; 1867-ben hazatért. – *497*

BEURET, Georges (1803–1859) – francia tábornok; 1823-ban részt vett a spanyolországi francia intervencióban, majd az algériai háborúban, 1849-ben a Római Köztársaság elleni intervencióban; 1859-ben az itáliai háborúban dandárparancsnok. – *354–355*

Biblia. – *177 514–515 598 602* (90 472 475 541 543)

BISMARCK, Otto, Fürst von (1815–1898) – porosz politikus; 1851–59 porosz meghatalmazott a Szövetségi Gyűlésben; 1862–71 miniszterelnök, 1871–90 birodalmi kancellár. – *288 456* (106 239)

BIXIO, Jacques-Alexandre (1808–1865) – francia politikus és publicista, polgári republikánus; a „National" egyik szerkesztője; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés alelnöke, 1849-ben a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; 1848 dec. 20–29. földművelés- és kereskedelemügyi miniszter. – *195*

BLAKE, William (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász; pénzforgalomról és szegényügyről szóló írások szerzője. – *76 140*

– *Observations on the Effects produced by the Expenditure of Government during the Restriction of Cash Payments* (Észrevételek azokról a hatásokról, amelyek a kormánynak a készfizetések megszorítása idején eszközölt kiadásaiból eredtek), London 1823. – *76 139–140*

BLAKELEY – angol katonatiszt és újságíró; 1859-ben az itáliai háborúban a „Times" tudósítója az osztrák hadseregnél. – *558*

BLANC, Jean-Joseph-Louis (1811–1882) – francia történész és újságíró, kispolgári szocialista; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja; 1848 augusztusában Angliába menekült, ahol a kispolgári emigráció egyik vezetője volt; 1871-ben a versailles-iak mellé állt. – *129*

– *Histoire de la Révolution française* (A Francia Forradalom története), Párizs 1847. – *129* (61)

BLANCHARD – francia tábornok; 1859-ben az itáliai háborúban dandárparancsnok. – *355*

BLOOMFIELD, John Arthur Douglas, Lord (1802–1879) – angol diplomata; 1851–60 berlini követ. – *459*

BLÜCHER, Gebhardt Leberecht, Fürst von (1742–1819) – porosz vezértábornagy; vezető szerepet játszott a Napóleon elleni háborúban. – *274–275 438–439* (198)

BOÉR Imre (1808–1859) – magyar származású osztrák tábornok; 1859-ben az itáliai háborúban dandárparancsnok. – *392*

BOISGUILLEBERT, Pierre Le Pesant, sieur de (1646–1714) – francia közgazdász, a fiziokraták előfutára. – *33 35–36 41 69 76 93–95 111*

– *Le détail de la France, la cause de la diminution de ses biens et la facilité du remède etc.* (Franciaország részletezése, javai kevesbedésének oka és az orvoslás könnyűsége stb.); „Economistes financiers du XVIIIe siècle", Daire kiad., Párizs 1843. – *35 69 76 95 111*

– *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs etc.* (Értekezés a gazdagság, a pénz és az adók természetéről stb.); „Economistes financiers du XVIIIe siècle", Daire kiad., Párizs 1843. – *35 93–94*

Bonaparte *lásd* Napóleon, I. és Napóleon, III.

BONAPARTE, Jérôme (1784–1860) – I. Napóleon legifjabb öccse; Vesztfália királya 1807–1813; 1850-től Franciaország marsallja. – *560*

BONAPARTE, Jérôme-Napoléon-Joseph-Charles-Paul (Plon-Plon) (1822–1891) – Jérôme Bonaparte fia, III. Napóleon unokaöccse; a második köztársaság idején képviselő az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlésben; 1854-ben a krími háborúban hadosztályparancsnok; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok. – *193–195 278 348 363 395 403 406–408 432 494–495 555 560* (445 505 512)

BONAPARTE, Joseph (1768–1844) – I. Napóleon legidősebb testvére; nápolyi király 1806–1808, spanyol király 1808–1813. – *386*

BONCOMPAGNI di Mombello, Carlo (1804–1880) – olasz politikus, mérsékelt liberális; 1848-ban és 1852-ben közoktatásügyi miniszter, majd 1853-ban közoktatás- és igazságügyminiszter Szardíniában; 1853–56 a képviselőház elnöke, 1859-ben Szardínia megbízottja Firenzében. – *475*

BONHAM, Sir Samuel George (1803–1863) – angol gyarmati hivatalnok; 1847–52 Hongkong kormányzója. – *527*

BONIN, Eduard von (1793–1865) – porosz tábornok és államférfi, 1852–54 és 1858–59 hadügyminiszter. – *446*

BOSANQUET, Charles (1769–1850) – angol vállalkozó és közgazdász; Ricardo ellenfele. – *131 135*

BOSANQUET, James Whatman (1804–1877) – angol bankár és közgazdász. – *71*
– *Metallic, Paper and Credit Currency, and the Means of Regulating their Quantity and Value* (Fém-, papír- és hitelforgalom; mennyiségük és értékük szabályozásának eszközei), London 1842. – *71*

BOUAT (megh. 1859) – francia tábornok, 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok. – *335*

BOURBAKI, Charles-Denis Sauter (1816–1897) – görög származású francia tábornok; 1853–56 részt vett a krími háborúban, 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok. – *295 407*

BOURBON, Louise-Marie-Thérèse de (1819–1864) – pármai hercegnő; 1854–59 régensnő. – *416 474*

BOURBONOK – francia uralkodóház 1589–1792, 1814–1815 és 1815–1830; Spanyolországban 1701–1808, 1814–1868 és 1874–1931, Nápoly–Szicíliában 1735–1860, Parmában 1748–1859. – *474*

BOURBOULON – 1859-ben Franciaország megbízottja Kínában. – *498–499 506*

Boustrapa *lásd* Napóleon, III.

BRAY, John Francis (1809–1895) – angol–amerikai közgazdász; Owen követője, chartista. – *61*
– *Labour's Wrongs and Labour's Remedy; or the Age of Might and the Age of Right* (A munka bajai és a munka gyógyszere; vagy a hatalom kora és a jog kora), Leeds 1839. – *61*

BRIGHT, John (1811–1889) – angol gyáros és politikus, szabadkereskedő; a Gabonatörvényellenes Liga egyik vezetője; több ízben miniszter; a 60-as évektől a liberális párt baloldalának vezére. – *229–230 513 531* (259 453)

BROUGHAM and Vaux, Henry Peter, Baron (1778–1868) – angol jogász, író és politikus; a 20–30-as években a whigek egyik vezetője; 1830–34 lordkancellár; a szabadkereskedelem híve, harcolt az 1832-es választójogi reformért. – *40 458 517* (23)

BRUCE, Sir Frederick William Adolphus (1814–1867) – angol gyarmati hivatalnok és diplomata, 1858–1865 követ Kínában. – *498–500 502 506 509 511*

BRUNNOW, Ernst Philipp (Filipp Ivanovics Brunnov), Baron (Graf) von (1797–1875) – orosz diplomata; 1840–54, 1858–60 londoni követ; 1860–74 londoni nagykövet. – *443* (³⁸⁴)

BUCHANAN, David (1779–1848) – angol közgazdász, a fiziokraták ellenfele; Adam Smith egyik kiadója. – *84*

– *Observations on the Subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Észrevételek Dr. Smith „Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól" c. könyvében tárgyaltakról), Edinburgh–London 1814. – *84*

BULWER, William Henry Lytton Earle (Baron Dalling and Bulwer) (1801–1872) – angol diplomata, whig; 1830–37 a parlament tagja, 1839–40 párizsi angol ügyvivő, 1843–48 madridi, 1848–52 washingtoni, 1852–55 firenzei, 1858–65 konstantinápolyi követ. – *502*

BUOL-SCHAUENSTEIN, Karl Ferdinand, Graf von (1797–1865) – osztrák politikus és diplomata; 1848–50 pétervári, 1851–52 londoni követ; 1852–59 miniszterelnök és külügyminiszter. – *306 308–311 422*

BURLEIGH (Burghley), William Cecil, Baron (1521–1598) – angol államférfi, 1558–98 I. Erzsébet főminisztere. – *109*

BURNES, Sir Alexander (1805–1841) – angol katonatiszt; az angol kormány ügyvivője Kabulban. – *504–505*

BURNES, James (1801–1862) – az előbbi testvére; angol orvos. – *504*

BURNS, Robert (1759–1796) – skót költő.

– *For a'that and a'that* (Azért is, azért is). – *117* (⁵⁷)

BÜCHNER, Ludwig (1824–1899) – német fiziológus és filozófus; vulgáris materialista – *464*

BÜLOW, Dietrich Adam Heinrich, Freiherr von (1757–1807) – porosz katonai író; reakciós. – *254–255 333 423 426*

– (Névtelenül:) *Geist des neuern Kriegssystems, hergeleitet aus dem Grundsatze einer Basis der Operationen, auch für Laien in der Kriegskunst fasslich vorgetragen von einem ehemaligen Preussischen Offizier* (Az újabb hadrendszer szelleme; a hadműveleti bázis alapelvéből levezeti és a hadművészetben avatatlanok részére is felfoghatólag előadja egy volt porosz katonatiszt), Hamburg 1799. – *423 426*

– (Névtelenül:) *Der Feldzug von 1800, militärisch-politisch betrachtet von dem Verfasser des Geistes des neuern Kriegssystems* (Az 1800-as hadjárat, katonai-politikai szempontból vizsgálja „Az újabb hadrendszer szelleme" c. könyv szerzője), Berlin 1801. – *254–255 333 423 426*

– *Histoire des campagnes de Hohenlinden et de Marengo. Contenant les notes que Napoléon fit sur cet ouvrage en 1819, à St. Hélène* (A hohenlindeni és marengoi hadjáratok története. Tartalmazza Napóleonnak 1819-ben Szent Ilonán írt megjegyzéseit e műhöz), kiadta A. Emmett, London 1831. – *254–255 333* (²⁸⁶)

BÜSCH, Johann Georg (1728–1800) – német író és közgazdász, merkantilista; 1767-ben Hamburgban kereskedelmi akadémiát alapított. – *129*

– *Abhandlung von dem Geldumlauf in anhaltender Rücksicht auf die Staatswirtschaft und Handlung* (Értekezés a pénzforgalomról, állandó tekintettel az államgazdaságra és a kereskedésre), II. kiad., Hamburg–Kiel 1800. – *129*

C

CAESAR, Cajus Julius (i. e. kb. 100–44) – római hadvezér és államférfi. – *186* (¹¹³ ⁵³⁸)

CAMOU, Jacques (szül. 1792) – francia tábornok; 1855-ben a Krímben hadosztályparancsnok, 1859-ben az itáliai háborúban egy gárdahadosztály parancsnoka. – *383*

CAMPBELL – helyettes gyárfelügyelő Skóciában. – *220*

CANNING, Charles John, Earl of (1812–1862) – angol politikus, tory, majd peelista; 1853–55 főpostamester, 1856–62 India főkormányzója, 1857–59 részt vett az indiai felkelés leverésében. – *298–300* ([468])

CANROBERT, François-Certain (1809–1895) – francia tábornok, 1856-tól marsall, bonapartista; a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában; az 1851 dec. 2-i államcsíny egyik szervezője; 1854 szept.–1855 máj. a Krímben a francia hadsereg főparancsnoka; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok. – *319 347 370–373 375 378 381 383–384 386 404–405 407*

CARDEN, Sir Robert Walter (szül. 1801) – angol politikus, tory. – *513–515*

CAREY, Henry Charles (1793–1879) – amerikai közgazdász, antiricardiánus; kezdetben szabadkereskedő, majd védővámos. – *152–153*

CARLI, Giovanni Rinaldo conte (1720–1795) – olasz csillagász és közgazdász, a merkantilizmus ellenfele. – *115*

– *Jegyzetek P. Verri „Meditazioni sulla economia politica"-jához*; „Scrittori classici italiani di economia politica", Modern rész, XV. köt., Custodi kiad., Milánó 1804. – *115*

Cassagnac *lásd* Granier de Cassagnac

CASTELBORGO – olasz tábornok; 1859-ben az itáliai háborúban egy piemonti hadosztály parancsnoka. – *371–372*

CASTLEREAGH, Henry Robert Stewart, Marquess of Londonderry, Viscount (1769–1822) – angol politikus, tory; 1805–06, 1807–09 hadügyminiszter és gyarmatügyi miniszter, 1812–22 külügyminiszter. – *58 587* ([267])

– *Memoirs and Correspondence* (Emlékiratok és levelezés), kiadta testvére, Ch. Vane, London 1848–53. – *587*

CATO, Marcus Portius, sen. (i.e. 234–149) – római politikus. – *96*

– *De re rustica* (A mezőgazdaságról). – *96* ([41])

CAVOUR, Camillo Benso, conte di (1810–1861) – olasz politikus, liberális monarchista; 1852–59 és 1860–61 szardíniai miniszterelnök; a Szavojai dinasztia alatt „felülről" egyesítette Itáliát; 1861-ben az egységes Olaszország első miniszterelnöke. – *178 306 368 417 419* ([130])

Chandos *lásd* Grenville

CHATEAUBRIAND, François-René, vicomte de (1768–1848) – francia romantikus író, reakciós politikus és diplomata; 1822–24 külügyminiszter. – *588*

CHEVALIER, Michel (1806–1879) – francia mérnök, közgazdász és publicista; a 30-as évek elején Saint-Simon követője; majd szabadkereskedő és bonapartista. – *87 120*

– *Cours d'économie politique fait au Collège de France. La monnaie* (Politikai gazdaságtani előadások, megtartva a Collège de France-ban. A pénz), Brüsszel 1850. – *87 120–121*

CIALDINI, Enrico, duca di Gaeta (1811–1892) – olasz tábornok; 1848–49 részt vett az itáliai forradalomban, 1855-ben a Krímben egy piemonti dandár parancsnoka; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok. – *370–372*

CLAM-GALLAS, Eduard, Graf von (1805–1891) – osztrák tábornok, 1848–49 részt vett az itáliai forradalom leverésében; 1859-ben az itáliai háborúban, majd 1866-ban az osztrák–porosz háborúban hadtestparancsnok. – *381 403*

CLAUSEWITZ, Karl von (1780–1831) – porosz tábornok, katonai író. – *433 442 580*

– *Die Feldzüge von 1799 in Italien und der Schweiz* (Az 1799-es itáliai és svájci hadjáratok); „Hinterlassene Werke" („Hátrahagyott Művei"), V. köt., Berlin 1833. – *433 442* (350)
– *Vom Kriege* (A háborúról); „Hinterlassene Werke" („Hátrahagyott Művei"), I–II. köt. Berlin 1832–33. – *433 580* (350)

CLAY, Sir William (1791–1869) – angol politikus és közgazdász, liberális, a currency-elmélet híve; 1832–57 a parlament tagja. – *145*

COBBETT, William (kb. 1762–1835) – angol politikus és publicista; a chartisták előfutára az általános választójogért és a dolgozók helyzetének megjavításáért vívott harcban. – *70*
– *Political Register* (Politikai napló), 1807 júl.–dec., XII. köt., London 1807. – *70*

COLLOREDO-Melz und Wallsee, Wenzel Joseph, Graf (1738–1822) – osztrák tábornok, 1808-tól tábornagy; részt vett a Francia Köztársaság és az I. Napóleon elleni háborúkban. – *577*

CONSTANCIO, Francisco Solano (1772–1846) – portugál orvos, politikus és történész; Godwin, Malthus, Ricardo és mások műveinek francia fordítója. – *41*

»*Le Constitutionnel*« (Alkotmányos Újság), Párizs. – *194 197–202 297 321 476* (128 134 415)

COOPER, Thomas (1759–1840) – amerikai tudós, politikus és közgazdász; szabadkereskedő. – *18–19*
– *Lectures on the Elements of Political Economy* (Előadások a politikai gazdaságtan elemeiről), London 1831. – *19*

COPPOCK, James (1798–1857) – angol jogász, liberális pártszervező. – *513–514*

CORBET, Thomas (XIX. sz.) – angol közgazdász, ricardiánus. – *71*
– *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained* (Vizsgálódás az egyének gazdagságának okairól és módjairól; vagy a kereskedés és a spekuláció alapelveinek magyarázata), London 1841. – *71*

CORDON, Franz, Freiherr (1796–1869) – osztrák tábornok, 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok. – *381–382 384–385*

Correspondence relating to the Earl of Elgin's Special Missions to China and Japan, 1857–1859 (Levelezés Earl of Elgin 1857–59-es különleges kínai és japáni küldetéseit illetően), London 1859. – *500–501 510–511 526–530*

Correspondence relating to Persia and Affghanistan (Levelezés Perzsiát és Afganisztánt illetően), London 1839. – *504–505* (461)

Correspondence relative to the Affairs of Hungary. 1847–1849 (Levelezés a magyarországi ügyeket illetően. 1847–1849), London 1850. – *492* (437)

COSTA DE BEAUREGARD, marchese de – olasz arisztokrata, a szardíniai parlamentben Szavoja képviselője. – *563*

COTTON, William (1786–1866) – angol üzletember; az Angol Bank igazgatója. – *82*

»*Courrier des Etats-Unis*« (Az Egyesült Államok Hírnöke), New York. – *197* (135)

COUTTS, Miss – III. Napóleon kegyencnője. – *444*

COWLEY, Henry Richard Charles Wellesley, Earl (1804–1884) – angol diplomata; 1852–67 párizsi nagykövet. – *322 325* (273)

CROMWELL, Oliver (1599–1658) – angol államférfi; az angol polgári forradalom vezetője; Anglia, Skócia és Írország lordprotektora (államfője) 1653–1658. – *34*

»*Csing Pao*« (Peking Gazette – Fővárosi Újság). – *498* (449)

CUCCHIARI, Domenico (1806–1900) – olasz tábornok; 1859-ben az itáliai háborúban egy piemonti hadosztály parancsnoka. – *372*

The Currency Question *lásd* Harlow

The Currency Theory reviewed; in a Letter to the Scottish People on the Menaced Interference by Government with the Existing System of Banking in Scotland. By a Banker in England (A currency-elmélet vizsgálata; levél a skót néphez a kormány azon fenyegetéséről, hogy beavatkozik a bankügy Skóciában fennálló rendszerébe. Írta egy angliai bankár), Edinburgh 1845. – *80*

CUSTODI, Pietro (1771–1842) – olasz politikus és történész; a „Scrittori classici italiani di economia politica" (Klasszikus olasz politikai gazdaságtani írók) c. gyűjtemény (régi rész, I–VII. köt., modern rész, I–L. köt., Milánó 1803–16) kiadója. – *17 22 38 81 93 115*

CUZA, Alexandru Ion (1820–1873) – I. Sándor János néven moldva–havasalföldi majd román uralkodó 1859–1866; az 1866-os bojár-összeesküvéskor trónját vesztette és emigrált. – *444* (215)

CZECZ (Czetz) János (1822–1904) – magyar tábornok; az 1848–49-es forradalomban az erdélyi forradalmi hadsereg vezérkari főnöke, a forradalom leverése után emigrált. – *496*

D

»*The Daily News*« (Napi Hírek), London. – *373* (307)

»*The Daily Telegraph*« (Napi Híradó), London. – *499 503 508–509* (451 456)

DAIRE, Louis-François-Eugène (1798–1847) – francia publicista és közgazdász, a „Collection des principaux économistes" (Legjelesebb közgazdászok gyűjteménye) kiadója. – *35 69*

DALHOUSIE, James Andrew Broun Ramsay, Earl and Marquess of (1812–1860) – angol politikus, peelista; 1848–56 India főkormányzója. – *302*

Dalling *lásd* Bulwer

DANILO, I., Petrović Njegoš (1826–1860) – Montenegro fejedelme 1852–1860. – *443* (365)

DANTE ALIGHIERI (1265–1321) – olasz költő. – *8*
– *La Divina Commedia* (Az isteni színjáték). – *8* (17)

DARIMON, Louis-Alfred (1819–1902) – francia politikus, publicista és történész; proudhonista. – *62*
– *De la réforme des banques* (A bankok reformjáról), E. de Girardin bevezetésével, Párizs 1856. – *62*

D'ASPRE, Constantin, Freiherr von (1789–1850) – osztrák tábornok; 1848–49-ben részt vett az itáliai forradalom leverésében. – *252*

DERBY, Edward George Geoffrey Smith Stanley, Earl of (1799–1869) – angol politikus, 1835-ig whig, majd tory; 1852, 1858–59, 1866–68 miniszterelnök. – *286 298 313 323 422 450 475 496 501–502 504 511* (273 468)

DESSOLLE, Jean-Joseph-Paul-Augustin, marquis (1767–1828) – francia tábornok; részt vett I. Napóleon hadjárataiban, később legitimista. – *245*

»*Deutsch-Französische Jahrbücher*« (Német–Francia Évkönyvek), Párizs. – *6–7* (4)

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin (1876-tól Earl of Beaconsfield) (1804–1881) – angol politikus és író, tory; a 40-es években az „Ifjú Anglia" csoport tagja; később a toryk egyik

vezetője; 1852, 1858–59, 1866–68 pénzügyminiszter, 1868, 1874–80 miniszterelnök. – *228–230 509*

DODD, George (1808–1881) – angol publicista. – *80*
– *The Curiosities of Industry and the Applied Sciences* (Az ipar furcsaságai és az alkalmazott tudományok), London 1854. – *80*

DOSZT Mohamed (Muhammad), kán (1793–1863) – afganisztáni emír 1826–1839 és 1842–1863. – *503–505* (460)

DURANDO, Giovanni (1804–1869) – olasz tábornok; a pápai hadseregben, majd az 1848–49-es forradalom idején a piemonti hadseregben szolgált; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok; részt vett az 1866-os nemzeti felszabadító háborúban. – *251–252 371–372 406*

DUVERNOY, Heinrich Gustav (1802–1890) – német politikus, liberális; 1848–49 württembergi belügyminiszter, 1851–68 Landtag-képviselő; Németország porosz uralom alatti egyesítésének híve, a Nemzeti Egylet egyik alapítója. – *411*

DÜRFELD – osztrák tábornok; 1859-ben az itáliai háborúban dandárparancsnok. – *383*

E

East India (*Cabul and Affghanistan*) (Kelet-India (Kabul és Afganisztán)), London 1859. – *503* (459)

ECHAGÜE, Rafael, conde del Serrallo (1815–1887) – spanyol tábornok, mérsékeltpárti; részt vett az 1854–56-os polgári forradalomban; az 1859–60-as spanyol–marokkói háborúban hadtestparancsnok. – *534 538–539*

»*The Economist*« (A Közgazdász), London. – *77–78 138 469–472 506–508* (37 408 409 465)

EDWARD, III. (of Windsor) (1312–1377) – angol király 1327–1377. – *52*

ELGIN, James Bruce, Earl of Kincardine, Earl of (1811–1863) – angol politikus; 1857–58 és 1860–61 rendkívüli meghatalmazott Kínában, 1862–63 indiai alkirály. – *500–501 507 509–512 526 529–530*

ELLENBOROUGH, Eduard Law, Earl of (1790–1871) – angol politikus, tory; 1842–44 India főkormányzója, 1846-ban az admiralitás első lordja, 1858-ban az Indiai Ügyeket Ellenőrző Hivatal elnöke. – *229 304 438 511* (165 468)

ELPHINSTONE, John, Lord (1807–1860) – angol gyarmati tisztviselő; 1837–42 a madrasi, 1853–59 a bombayi elnökség kormányzója. – *301*

EMMETT (Emmet), Anthony (1790–1872) – angol hadmérnök; 1855-től tábornok; 1815–21 a hadmérnöki szolgálat főnöke Szent Ilona szigetén; *lásd még* Bülow. – *254*

ENGELS, Friedrich (1820–1895). – *7 555 593* (1 2 13 15 16 88 115 172 266 269 298 309 341 342 401 504 528)
– *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie* (A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata); „Deutsch-Französische Jahrbücher", I–II. füz., Párizs 1844. – *7* (4 6)
– *Die Lage der arbeitenden Klasse in England etc.* (A munkásosztály helyzete Angliában stb.), Lipcse 1845. – *7* (7)
– (Névtelenül:) *Po und Rhein* (A Pó és a Rajna), Berlin 1859. – *555* (172)
– *lásd még* Marx

ERZSÉBET (1801–1873) – porosz királyné, IV. Frigyes Vilmos felesége. – *338*

ERZSÉBET, I. (1533–1603) – Anglia és Írország királynője 1558–1603. – *109*

ESPINASSE, Charles-Marie-Esprit (1815–1859) – francia tábornok, bonapartista; a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában; az 1851 dec. 2-i államcsíny résztvevője, 1854–55 a Krímben dandárparancsnok, 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok. – *383*

EUGÉNIA (Eugénie-Marie de Montijo de Guzman, comtesse de Teba) (1826–1920) – francia császárné, III. Napóleon neje. – *192 445* [245])

EURIPIDÉSZ (i.e. kb. 480–406) – görög drámaíró. – *104 447*

F

FALIERO, Marino (1274–1355) – velencei doge 1354–1355; összeesküvést szervezett a szenátorok és nobilék ellen, ezért lefejezték. – *291*

FANTI, Manfredo (1808–1865) – olasz tábornok és politikus; 1848–49 részt vett a forradalomban; 1859-ben az itáliai háborúban egy piemonti hadosztály parancsnoka; 1860–61 hadügy- és haditengerészeti miniszter. – *370–373 406*

FARINI, Luigi Carlo (1812–1866) – olasz politikus és történész; 1851–52 szardíniai közoktatásügyi miniszter; 1859-ben szardíniai megbízott Modenában; 1860-ban belügyminiszter, 1862–63 a kabinet elnöke. – *475*

FERDINÁND, II. (Bourbon Károly) (1810–1859) – Szicília és Nápoly királya 1830–1859; Messina 1848 szeptemberi ágyúzásáért a Bomba-király nevet kapta. – *182–183* [184 185])

FERDINÁND, IV. *lásd* Lorèna

FERDINÁND MIKSA JÓZSEF (1832–1867) – osztrák főherceg; 1857–59 a Lombard–Velencei Királyság főkormányzója; I. Miksa néven Mexikó császára 1864–1867. – *178 183 307*

FERENC, II. (1836–1894) – Szicília és Nápoly királya 1859–1860. – *180 183 307 414*

FERENC, V., Ferdinánd Geminián (1819–1875) – osztrák főherceg; modenai herceg 1846–1859. – *180 416*

FERENC JÓZSEF, I. (1830–1916) – osztrák császár 1848–1916 és (1867-ig koronázatlanul) magyar király 1848–1849 és 1849–1916. – *183 289 292 305–307 339 341 380 394 399–409 413 416 418–419 423 427–429 432 433–436 446 452 474 518 520 557–559* (94 335 351)

FERRIER, François-Louis-Auguste (1777–1861) – francia közgazdász, vámügyi főtisztviselő; védővámos. – *461*

FESTETICS Tasziló, tolnai, gróf (1813–1883) – magyar származású osztrák tábornok, az 1859-es itáliai háborúban dandárparancsnok. – *351*

FEUERBACH, Ludwig (1804–1872) – német materialista filozófus. – *464*

FILANGIERI, Carlo, principe di Satriano e duca di Taormina (1784–1867) – olasz tábornok és politikus, részt vett I. Napóleon hadjárataiban; 1848–49 véres kegyetlenséggel elnyomta a szicíliai felkelést; 1849–55 Szicília főkormányzója; 1859–60 miniszterelnök és hadügyminiszter. – *307*

FLEURY, Emile-Félix, comte (1815–1884) – francia tábornok és diplomata, bonapartista; az 1851 dec. 2-i államcsíny résztvevője. – *195*

FORBONNAIS, François-Véron-Duverger de (1722–1800) – francia pénzember és közgazdász; merka ntilista és védővámos, a fiziokraták ellenfele. – *127*

FOREY, Elie-Frédéric (1804–1872) – francia tábornok, majd marsall, bonapartista, a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában, az 1851 dec. 2-i államcsíny résztvevője; 1854–55 részt vett a krími háborúban; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok. – *349 352 354–355 362 364*

Franc de Pompignan *lásd* Pompignan

»*France Centrale*« (Közép-Franciaország). – *192*

FRANKLIN, Benjamin (1706–1790) – amerikai politikus, természettudós és közgazdász; a Függetlenségi Nyilatkozat egyik szerzője. – *36–37 88 127*

– *A Modest Inquiry into the Nature and N ecessity of a Paper Currency* (Szerény vizsgálódás a papírforgalom természetéről és szükségességéről); „Works" („Művei"), J. Sparks kiad., II. köt., Boston 1836. – *36–37*

– *Remarks and Facts relative to the American Paper Money* (Megjegyzések és tények az amerikai papírpénzre vonatkozólag); „Works" („Művei"), J. Sparks kiad., II. köt., Boston 1836. – *37 88*

»*The Free Press*« (A Szabad Sajtó), London. – *492 504* (433 436 463)

FREILIGRATH, Ferdinand (1810–1876) – német forradalmár költő; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője, a Kommunisták Szövetségének tagja; az 50-es évektől kispolgári radikális. – *593*

FRERON, Elie-Catherine (1719–1776) – francia kritikus és publicista; Voltaire ellenfele. – *388*

FRIGYES, II. (1720–1785) – hesseni tartománygróf 1760–1785; 1776-ban, az amerikai szabadságharc idején kb. 17 000 alattvalóját adta el zsoldos katonaként III. György angol királynak. – *521*

FRIGYES, II. (Nagy) (1712–1786) – porosz király 1740–1786. – *274 443* (208)

– *Instruktion für die Generalmajors von der Kavallerie* (Instrukció a lovassági vezérőrnagyok részére). – *274* (207)

FRIGYES VILMOS, I. (1802–1875) – 1831–47 régens; hessen-kasseli választófejedelem 1847–1866. – *521–523*

FRIGYES VILMOS, III. (1770–1840) – porosz király 1797–1840. – *443* (326)

FRIGYES VILMOS, IV. (1795–1861) – porosz király 1840–1861. – *338 480* (280)

FULLARTON, John (1780–1849) – angol közgazdász, a currency-elmélet ellenfele. – *146*

– *On the Regulation of Currencies, being an Examination of the Principles on which it is Proposed to Restrict, within certain Fixed Limits, the Future Issues on Credit of the Bank of England and of the other Banking Establishments throughout the Country* (A forgalmi eszközök szabályozásáról, egyben vizsgálata azon elveknek, melyeknek alapján javaslatba kerül, hogy az Angol Bank, valamint országszerte a többi bankvállalatok által a jövőben hitelre történő jegykibocsátások bizonyos rögzített korlátok közé szoríttassanak), II. kiad., London 1845. – *146*

FÜLÖP, II. (1527–1598) – spanyol király 1556–1598. – *97*

G

GABLENZ, Karl Wilhelm Ludwig, Freiherr von (1814–1874) – osztrák tábornok, 1848–49 részt vett az itáliai és a magyar forradalom leverésében; 1859-ben az itáliai háborúban dandárparancsnok. – *370*

GAGERN, Heinrich Wilhelm August, Freiherr von (1799–1880) – német politikus, mérsékelt liberális; 1848-ban az előparlament tagja, a frankfurti nemzetgyűlés elnöke (jobbközép); 1848 dec.–1849 márc. a birodalmi kormány elnöke: később a gothai párt egyik vezetője. – *411* (280)

GAILLARDET, Frédéric (1808–1882) – francia újságíró és drámaíró; 1839–48 az Egyesült Államokban a „Courrier des Etats-Unis" kiadója; 1848-ban visszatért Franciaországba és a lap tudósítójaként működött. – *197*

GALIANI, Ferdinando (1728–1787) – olasz abbé, közgazdász és diplomata; merkantilista, a fiziokraták ellenfele. – *17 38 50 64 76 117*
– *Della moneta* (A pénzről) (1750 [1751]); „Scrittori classici italiani di economia politica", modern rész, III. köt., Custodi kiad., Milánó 1803. – *17 38 50 64 76 117*

GARIBALDI, Giuseppe (1807–1882) – olasz forradalmi demokrata; szabadságharcos hadvezér. – *178 183 191 347 351 363 365–366 368 370 375 378 388–389 392 419 423 519 544 576* (95 300 303 483 485)

GARNIER, Germain, comte de (1754–1821) – francia közgazdász, bonapartista szenátor; Smith francia kiadója. – *51 80*
– *Histoire de la monnaie, depuis les temps de la plus haute antiquité, jusqu'au règne de Charlemagne* (A pénz története, a legrégibb időktől Nagy Károly uralkodásáig), Párizs 1819. – *51 80*

»*Die Gartenlaube*« (A Lugas), Lipcse. – *597 602* (539)

GENOVESI, Antonio (1712–1769) – olasz teológus, filozófus és közgazdász; merkantilista. – *30 93*
– *Lezioni di economia civile* (Előadások a polgári gazdaságtanról); „Scrittori classici italiani di economia politica", modern rész, VIII. köt., Custodi kiad., Milánó 1803. – *93*

GERBAIX DE SONNAZ, Mauricio (1816–1892) – olasz tábornok; az 1859-es itáliai háborúban dandárparancsnok. – *364*

GERMINY, Charles-Gabriel, comte de (1799–1871) – francia politikus és pénzember, bonapartista; 1851 jan.–ápr. pénzügyminiszter, 1854–56 a Crédit foncier igazgatója, 1856–67 a Francia Bank igazgatója. – *194*

GIBSON, Thomas Milner (1806–1884) – angol politikus, szabadkereskedő, liberális; 1859–65 és 1865–66 kereskedelemügyi miniszter. – *501 508*

GINAIN, Louis-Eugène (1818–1886) – francia festő. – *455*

GIRARDIN, Emile de (1806–1881) – francia politikus és publicista, 1836–57 megszakításokkal a „Presse" szerkesztője; orléanista, burzsoá republikánus, majd bonapartista. – *195* (132)

GLADSTONE, William Ewart (1809–1898) – angol politikus, tory, majd peelista, később a liberális párt vezetője; 1852–55 és 1859–66 pénzügyminiszter, 1868–74, 1880–85, 1886 és 1892–94 miniszterelnök. – *43 501*

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós. – *448*
– *Faust.* – *411* (333)
– *Die Wahlverwandschaften* (Vonzások és választások). – *448*

GORCSAKOV, Alekszandr Mihajlovics, herceg (1798–1883) – orosz politikus és diplomata; 1854–56 bécsi nagykövet, 1856–82 külügyminiszter. – *450 456 555 582 586–588* (271 389)

GORDON, Anton, Freiherr (1767–1828) – osztrák tábornok. – *566*

GOTTSCHED, Johann Christoph (1700–1766) – német író, irodalomtörténész és esztéta. – *130*

GRANIER DE CASSAGNAC, Bernard-Adolphe de (1806–1880) – francia publicista és történész; a júliusi monarchia alatt orléanista, a februári forradalom után bonapartista; 1852–70 a Törvényhozó Testület tagja (szélsőjobb). – *476* ([115])

GRAY, John (1798–1850) – angol közgazdász; utopikus szocialista, Owen követője. – *59–61*

– *The Social System. A Treatise on the Principle of Exchange* (A társadalmi rendszer. Értekezés a csere elvéről), Edinburgh 1831. – *59–61*

– *Lectures on the Nature and Use of Money. Delivered before the Members of the „Edinburgh Philosophical Institution" during the months of February and March, 1848* (Előadások a pénz természetéről és használatáról. Megtartva az „Edinburgh-i Filozófiai Intézet" tagjai előtt 1848 február és március havában), Edinburgh 1848. – *59–61*

GRENVILLE, Richard, Duke of Buckingham and Chandos (1797–1861) – angol történész és politikus, whig; 1818–39 a parlament tagja. – *228 231*

GREY, Charles, Earl (1764–1845) – angol politikus, a whigek egyik vezetője; 1806-ban az admiralitás első lordja, 1830–34 miniszterelnök. – *531* ([495])

GRIMM, Jakob Ludwig Karl (1785–1863) – német nyelvész és kultúrtörténész; testvérével, Wilhelmmel (1786–1859) együtt a történeti-összehasonlító nyelvtudomány és a germán nyelvészet egyik megalkotója, német mesék kiadója; a berlini egyetem professzora, mérsékelt liberális. – *119*

– *Geschichte der deutschen Sprache* (A német nyelv története) (1848), II. kiad., Lipcse 1853. – *119*

GRÜNNE, Karl Ludwig, Graf von Pinchard (1808–1884) – osztrák tábornok, az udvari kamarillához tartozott; 1850–59 Ferenc József főhadsegéde. – *400 403 423*

Guéronnière *lásd* La Guéronnière

GUIZOT, François-Pierre-Guillaume (1787–1874) – francia történész és politikus, orléanista; 1840–48 Franciaország bel- és külpolitikájának irányítója, a finánctburzsoázia érdekeinek képviselője. – *6 230*

GYÖRGY, II. (1683–1760) – angol király 1727–1760 és hannoveri választófejedelem 1727–1760. – *50 52*

GYÖRGY, III. (1738–1820) – angol király 1760–1820. – *50*

GYULAY Ferenc, gróf (1798–1868) – magyar származású osztrák tábornagy, 1848–49 részt vett az itáliai forradalom leverésében; 1849–50 hadügyminiszter; a magentai verességig (1859 jún.) az Itáliában harcoló osztrák hadsereg főparancsnoka. – *183 315 334–336 338 339 344–345 354 374–380 382–386 394–395 423–426 432 557–558*

H

HABSBURGOK (1780-tól Habsburg-Lotaringiaiak) – osztrák uralkodóház 1273–1918, Magyarországon 1526–1849, 1849–1918. – *178 360 390 399 419 421*

HADFIELD, George (1787–1879) – angol politikus, polgári radikális. – *504*

HADZSI ABD-SZALEM – az 1859-es háborúban a marokkóiak vezére Tetuánnál. – *535*

HAILBRONNER, Karl von (1789–1864) – bajor tábornok, katonai író és útleíró; az osztrák uralmi törekvések képviselője. – *240 261 263 269*

HAMPDEN, John (1595–1643) – angol politikus; a hosszú parlament tagja; a puritán ellenzék vezére. – *445* (374)

»*Hansard's Parliamentary Debates*« (Hansard Parlamenti Vitái), London. – *58 229–231 304 479 509–510* (33 163 258 419 466)

HARLOW, J.
– és T. B. WRIGHT (névtelenül): *The Currency Question. The Gemini Letters* (A currency-kérdés. Az Ikrek levelei), London 1844. – *59*

HARTUNG, Ernst (1808–1879) – osztrák tábornok; 1848–49 részt vett az itáliai forradalom leverésében; 1859-ben az itáliai háborúban dandárparancsnok. – *383*

HASSENPFLUG, Hans Daniel Ludwig Friedrich (1794–1862) – német politikus, abszolutista; 1832–37 kurhesseni igazságügy- és belügyminiszter, 1850–55 miniszterelnök. – *523–524*

HAUGWITZ, Christian August Heinrich Kurt Graf von (1752–1831) – porosz politikus; 1792–1804 és 1805–06 külügyminiszter. – *288*

HAXTHAUSEN, August, Freiherr von (1792–1866) – porosz kormánytanácsos, közgazdasági író; reakciós; elsőnek írta le az oroszországi paraszti földközösséget. – *587*

HAYNAU, Julius Jakob, Freiherr von (1786–1853) – osztrák táborszernagy; nevéhez fűződik az itáliai és a magyar forradalom leverése utáni terror. – *183*

HÄNDEL, Georg Friedrich (1685–1759) – német zeneszerző; élete jó részében Angliában működött. – *531*

HEAD, Sir Francis Bond, Baronet (1793–1875) – angol gyarmati tisztviselő, utazó és író; III. Napóleon dicsőítője. – *280–281*
– *Bubbles from the Brunnens of Nassau* (Buborékok Nassau kútjaiból). – *280* (216)

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *6 167–168 463–466*
– *Die Phänomenologie des Geistes* (A szellem fenomenológiája) (1807); „Werke" („Művei"), II. köt., kiadta J. Schulze, Berlin 1832; II. kiad., Berlin 1841. – *465* (391)
– *Die Wissenschaft der Logik* (A logika tudománya) (1812–16); „Werke" („Művei"), III–V. köt., kiadta L. Henning, Berlin 1833–34; II. kiad., Berlin 1841. – *465* (35 406)
– *Grundlinien der Philosophie des Rechts etc.* (A jog filozófiájának alapvonalai stb.) (1820); „Werke" („Művei"), VIII. köt., kiadta E. Gans, Berlin 1833; II. kiad., Berlin 1840. – *167–168*
– *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (Előadások a filozófia történetéről); „Werke" („Művei"), XIII–XV. köt., kiadta K. L. Michelet, Berlin 1833–36. – *465*
– *Vorlesungen über die Ästhetik* (Előadások az esztétikáról); „Werke" („Művei"), X. köt. 1–3., kiadta H. G. Hotho, Berlin 1835–38. – *465*

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író; 1843-tól Marx barátja. – *412*
– *Die Bäder von Lucca* (A luccai fürdők). – *412*
– *Deutschland. Ein Wintermärchen* (Németország. Téli rege). – *241* (179)
– *Bei des Nachtwächters Ankunft zu Paris* (Az éjjeliőr Párizsba érkeztekor). – *239* (173)

HEISE, Heinrich (megh. 1860) – német publicista, demokrata; részt vett az 1848-as forradalomban, majd Angliába emigrált. – *593*

HELIOGABALUS (Elagabalus) (204–222) – római császár 218–222. – *494*

HENLEY, Joseph Warner (1793–1884) – angol politikus, tory; 1852 és 1858–59 kereskedelmi miniszter. – *231*

HENSZLMANN Imre (1813–1888) – magyar archeológus; részt vett az 1848-as forradalomban, majd emigrált. – *497*

HERMANN (Arminius) (a cheruszk) (i.e. kb. 17–i. sz. kb. 20) – a Róma ellen fellázadó germán törzsek vezére. – *594* (530 531)

»*Hermann. Deutsches Wochenblatt aus London*« (Hermann. Londoni Német Hetilap). – *594–602* (529 530 531)

HESS, Heinrich, Freiherr von (1788–1870) – osztrák tábornok, később tábornagy; 1848–49 részt vett az itáliai forradalom leverésében; 1854–55 a magyarországi osztrák csapatok főparancsnoka; 1859 jún.–júl. az itáliai háborúban a magentai vereség után az osztrák hadsereg parancsnoka. – *211 336 338 345 380 394 400 408–409 423–425 428 430–431 433–435 558*

HOBBES, Thomas (1588–1679) – angol filozófus, mechanikus materialista; az abszolút monarchia híve. – *34*

HODGSKIN, Thomas (1787–1869) – angol közgazdász, a ricardoi elméletből kiindulva proletár álláspontról bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant. – *32*
– *Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution* (Népszerű politikai gazdaságtan. Négy előadás, megtartva a londoni Gépészek Intézetében), London 1827. – *32*

HOHENSTAUFENOK – németországi uralkodóház 1138–1254. – *248*

HOHENZOLLERNOK – németországi uralkodóház; Brandenburgban és Poroszországban 1415–1918, a Német Birodalomban 1871–1918. – *289 330 360 421*

HOMÉROSZ – legendás görög költő, akinek többek között az „Iliasz" és az „Odüsszeia" c. eposzokat tulajdonítják (keletkezési idejük i.e. kb. IX–VII. sz.). – *130*
– *Ἰλιάς* (Iliasz). – *176* (87)

HOPE, Sir James (1808–1882) – angol admirális; 1859–60 a kínai katonai expedíció parancsnoka. – *498–499 505*

HORATIUS Flaccus, Quintus (i.e. 65–8) – római költő. – *100*
– *Satirae* (Szatírák). – *100–101*
– *Epistula ad Pisones* (Levél Pisóékhoz). – *603* (546)

HORNER, Leonard (1785–1864) – angol geológus; 1833–59 gyárfelügyelő; a gyermekmunka-bizottság tagja; megvesztegethetetlen védelmezője a munkások érdekeinek. – *217–219*

HSZIEN-FENG (Ven-cung) (kb. 1831–1861) – kínai császár 1851–1861. – *499 502*

HUGO, Victor (1802–1885) – francia romantikus író; az 1848-as forradalom után az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja, Louis Bonaparte ellenfele; az államcsíny után emigrált. – *285* (111 230)
– *Napoléon le petit* (A kis Napóleon), London 1852. – *285 445* (111 229)

HUMBOLDT, Alexander, Freiherr von (1769–1859) – német természetkutató és utazó; humanista. – *330 596*

HUME, David (1711–1776) – angol agnosztikus filozófus, történész és közgazdász; a merkantilisták ellenfele. – *123–129 131–132 142–143 145*
– *Essays and Treatises on Several Subjects* (Tanulmányok és értekezések különféle tárgyakról), London 1777. – *123–127*

HUME, James Deacon (1774–1842) – angol közgazdász, állami tisztviselő; szabadkereskedő. – *139*
– (Névtelenül:) *Letters on the Corn Laws and on the Rights of the Working Classes* (Levelek a gabonatörvényekről és a munkásosztályok jogairól), London 1834. – *138–139*

HÜBNER, Alexander, Graf von (1811–1892) – osztrák politikus és diplomata; 1849–59 párizsi nagykövet. – *178 184 278 292–293* (94)

I

IHÁSZ Dániel (1813–1882) – magyar katonatiszt; 1848–49 részt vett a forradalomban, majd emigrált; Kossuth barátja. – *497*

»*The Illustrated London News*« (Londoni Képes Újság). – *430* (345)

»*L'Illustration*« (Illusztráció), Párizs. – *429–430* (344)

»*L'Indépendance Belge*« (A Belga Függetlenség), Brüsszel. – *187 195 436* (116)

IRÁNYI Dániel (1822–1892) – magyar politikus és publicista, polgári demokrata; 1848–49 országgyűlési képviselő, kormánybiztos, majd Párizsba emigrált. – *497*

IVÁN, III. Vasziljevics (Nagy) (1440–1505) – moszkvai nagyherceg 1462–1505. – *494*

J

JACOB, William (kb. 1762–1851) – angol statisztikus, kereskedő és utazó. – *80 102*

– *An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals* (A nemes fémek termelésének és fogyasztásának történelmi vizsgálata), London 1831. – *80 102*

Jahresbericht der Handelskammer (A kereskedelmi kamara évi jelentése), Elberfeld 1857. – *234*

JANNIN – francia tábornok; 1859-ben az itáliai háborúban dandárparancsnok. – *383*

JÁNOS (1782–1859) – osztrák főherceg; 1848 jún.–1849 dec. német birodalmi kormányzó. – *254 290* (187 244)

JOMINI, Antrine-Henri, Baron (1779–1869) – svájci származású tábornok és katonai író; előbb a francia, majd 1813-tól az orosz hadseregnél szolgált. – *249*

– *Précis de l'art de la guerre, ou nouveau tableau analytique des principales combinaisons de la stratégie, de la grande tactique et de la politique militaire* (A hadművészet kézikönyve, vagy a stratégia, a nagy taktika és a hadipolitika fő kombinációinak új analitikus táblázata), Párizs 1836. – *249* (183)

JOUBERT, Barthélemy-Catherine (1769–1799) – francia tábornok; 1796–99 részt vett Napóleon itáliai hadjáratában, 1798–99 az itáliai francia hadsereg fővezére. – *246* (151)

JOVELLANOS y Ramírez, Gaspar Melchor de (1744–1811) – spanyol politikus, író, jogász és közgazdász; a francia felvilágosodás híve, merkantilista. – *35*

– *Obras* (Művek), új kiad., Barcelona 1839–40. – *35*

JUCH, E. J. – német újságíró, kispolgári demokrata; 1859 júl.-tól a „Hermann" szerkesztője. – *598–600* (530)

JULIUS, Gustav (1810–1851) – német publicista és pénzügyi író, kispolgári demokrata; 1842–43 a „Leipziger Allgemeine Zeitung", 1846–49 a „Berliner Zeitungshalle" szerkesztője, majd emigráns Londonban. – *129*

JUVENALIS, Decimus Junius (kb. 60–140) – római szatíraköltő. – *310*

– *Satirae* (Szatírák). – *474* (412)

K

KANT, Immanuel (1724–1804) – német filozófus és természettudós. – *464*

KÁROLY, I. (Nagy) (kb. 742–814) – frank király 768–814; római császár 800–814. – *292*

KÁROLY, II. (1630–1685) – angol király 1660–1685. – *34*

KÁROLY, II. (Bourbon Lajos Ferdinánd) (1799–1883) – luccai herceg 1824–1847, parmai herceg 1847–1849. – *180*

KÁROLY ALBERT (1798–1849) – Szardínia és Piemont királya 1831 – 1849. – *180 371 419* (101 306)

KAYE, Sir John William (1814–1876) – angol gyarmati hivatalnok és író, hadtörténész; 1858–74 az Indiaugyi Minisztérium politikai és titkos ugyosztályának vezetője. – *504*

KELLERMANN, François-Christophe, duc de Valmy (1735–1820) – francia tábornok, 1804-től marsall; részt vett a Francia Köztársaság háborúiban és I. Napóleon hadjárataiban; később legitimista. – *566*

KINCAID, Sir John (1787–1862) – angol hivatalnok; 1850-től börtön- és gyárfelügyelő Skóciában. – *220–222*

KING, Peter John Locke (1811–1885) – angol politikus, polgári radikális, majd liberális; a parlament tagja. – *228* (160 497)

KINKEL, Gottfried (1815–1882) – német költő és publicista, kispolgári demokrata; az 1849-es badeni–pfalzi felkelés résztvevője; a porosz bíróság életfogytiglani várbortonre ítélte; a fogságból megszokott és Londonba emigrált, ott a kispolgári emigráció egyik vezetője lett; 1859-ben a „Hermann" szerkesztője. – *595–598 602–603* (529 530 531 532 533 534)

KISS Miklós, nemeskéri (1820–1902) – magyar honvédezredes; 1849 elején a debreceni kormány diplomáciai megbízással Párizsba küldte; az emigrációban családi kapcsolatai révén összekotő szerepet játszott Kossuth és III. Napóleon kozott; 1859-ben a Magyar Légió dandárparancsnoka Itáliában; 1867 után hazatért. – *494 497*

KLAPKA Gyorgy (1820–1892) – magyar honvédtábornok; 1848 okt.–dec. a temeskozi sereg táborkari főnöke, 1849 máj. 28–okt. 5. Komárom várának parancsnoka, majd Torokországba emigrált, később Itáliában és Svájcban élt; a kiegyezés után hazatért és országgyűlési képviselő lett. – *388–389 494 496*

KLEIST, Christian Ewald von (1715–1759) – porosz katonatiszt és költő. – *600*

KLOTILD (1843–1911) – szavojai hercegnő, II. Viktor Emánuel leánya, 1859-től Jérôme-Napoléonnak, III. Napóleon unokaöccsének neje. – *193–194 555* (505)

KOHAL DIL kán – 1833-tól Kandahar uralkodója. – *505*

KOLB, Gustav Eduard (1798–1865) – német publicista; 1826-tól az augsburgi „Allgemeine Zeitung" szerkesztője, majd 1837–65 főszerkesztője. – *274* (206)

KOLLER, August, Freiherr von (szül. 1805) – osztrák diplomata; 1857–60 berlini nagykövet. – *452*

KOLUMBUSZ (Cristoforo Colombo, Cristóbal Colón) (kb. 1446–1506) – genovai származású spanyol hajós, Amerika felfedezője. – *121*

KONSTANTIN, Konsztantyin Nyikolajevics, nagyherceg (1827–1892) – I. Miklós másodszülött fia, főtengernagy; 1853–81 a Tengerészeti Hivatal, 1855–81 a flotta irányítója, 1858–61 az 1861-es jobbágyfelszabadítást előkészítő és végrehajtó főbizottság tagja; 1862–63 Lengyelország helytartója. – *322 583* (521)

KOSSUTH Lajos (1802–1894) – a magyar liberális nemesi mozgalom vezetője; 1848-ban az első független magyar kormány pénzügyminisztere, szeptembertől az Országos Honvédelmi Bizottmány feje; 1849 áprilisában Magyarország kormányzó-elnöke; a forradalom bukása után Törökországba emigrál, majd Angliában, Amerikában s utóbb Olaszországban él. – *388–389 397 417 491–497 595* (433 435 436 439 440 445 533)

»*Kölnische Zeitung*« (Kölni Újság). – *330* (282)

»*Königlich-Preussischer Staatsanzeiger*« (Királyi Porosz Állami Értesítő), Berlin. – *450* (390)

KÖRNER, M. Georg (XVIII. sz.) – német pap, filológus és történész. – *119*
– *Eine philologisch-historische Abhandlung von dem Altertume des böhmischen Bergwerks etc.* (Filológiai-történelmi értekezés a csehországi bányászat régmúltjáról stb.), Schneeberg 1758. – *119*

KRAY Pál, báró, krajovai (1735–1804) – magyar származású osztrák táborszernagy; részt vett a Francia Köztársaság és az I. Napóleon elleni háborúban. – *255*

Die Krähwinkler Landwehr (A mucsai Landwehr). – *427* (343)

KUHN, Franz, Freiherr von Kuhnenfeld (1817–1896) – osztrák katonatiszt, 1866-tól altábornagy; 1848–49 részt vett az itáliai és a magyar forradalom leverésében; 1859-ben az itáliai háborúban vezérkari főnök; 1868–74 hadügyminiszter. – *338*

L

LA BEAUMELLE, Laurent Angliviel de (1726–1773) – francia író, Voltaire ellenfele. – *388*

LADMIRAULT, Louis-René-Paul de (1808–1898) – francia tábornok; a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok; a Párizsi Kommün egyik hóhéra. – *384–385* (299)

LADREITT DE LA CHARRIERE, Jules-Marie (1806–1870) – francia tábornok; a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában; 1859-ben az itáliai háborúban dandárparancsnok. – *384*

LA GUERONNIERE, Louis-Etienne-Arthur Dubreuil-Hélion, vicomte de (1816–1875) – francia publicista és politikus, az 50-es években bonapartista. – *275*
– (Névtelenül:) *L'Empereur Napoléon III et l'Italie* (III. Napóleon császár és Itália), Párizs 1859. – *275* (210)

LAJOS, I. (1786–1868) – bajor király 1825–1848. – *390*
– *Gedichte* (Költemények), München 1839. – *390* (318)

LAJOS, XIV. (1638–1715) – francia király 1643–1715. – *35*

LAJOS, XV. (1710–1774) – francia király 1715–1774. – *189*

LAJOS FÜLÖP (1773–1850) – orléans-i herceg; francia király 1830–1848. – *200 285 442–443 445* (228 359)

LA MOTTEROUGE, Joseph-Edouard de (1804–1883) – francia tábornok; 1855-ben a krími háborúban és 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok. – *383*

LANSDOWNE, Henry Petty Fitzmaurice, Marquess of (1780–1863) – angol politikus, whig; 1806–07 pénzügyminiszter, 1830–41 és 1846–52 a titkos tanács elnöke, 1852–63 tárcanélküli miniszter. – *34*

LAW of Lauriston, John (1671–1729) – skót közgazdász, 1719–20 a pénzügyek főellenőre Franciaországban; csekély fémfedezetű papírpénzt bocsátott ki a francia államadósságok kifizetésére, 1720-ban vállalkozása összeomlással végződött. – *127 129* (66)

LEATHAM, William Henry (1815–1889) – angol költő, radikális politikus – *513–514 516*

LECOURBE, Claude-Jacques (1759–1825) – francia tábornok; részt vett a Francia Köztársaság háborúiban és I. Napóleon hadjárataiban. – *245 569*

LEDRU-ROLLIN, Alexandre-Auguste (1807–1874) – francia ügyvéd, publicista, a kispolgári demokraták egyik vezetője; a „Réforme" szerkesztője; 1848-ban az ideiglenes kormány belügyminisztere és a végrehajtó bizottság tagja; az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja (hegypárti); 1849-ben Angliába emigrált. – *492* (435)

LESLIE, Charles Robert (1794–1859) – angol festő. – *602*

LESSING, Gotthold Ephraim (1729–1781) – német felvilágosító, drámaíró és kritikus. – *129* (63)

LEWIS, Sir George Cornewall (1806–1863) – angol politikus, whig; 1850–52 a kincstári hivatal titkára, 1852–55 az „Edinburgh Review" szerkesztője, 1855–58 pénzügyminiszter, 1859–61 belügy-, 1861–63 hadügyminiszter. – *304*

LIECHTENSTEIN, Eduard Franz Ludwig, Fürst (1809–1864) – osztrák tábornok; 1848-ban részt vett a prágai júniusi felkelés leverésében; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok. – *351 381*

LILIA – osztrák tábornok; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok. – *382–383 385*

LIPÓT, II. (1797–1870) – osztrák főherceg; toszkánai nagyherceg 1824–1859. – *180 416 476*

LIST, Friedrich (1789–1846) – német közgazdász, védővámos; a német vámegylet előharcosa. – *20 461*

– *Das nationale System der politischen Ökonomie etc.* (A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere stb.), Stuttgart–Tübingen 1841. – *20 461*

LOCKE, John (1632–1704) – angol szenzualista filozófus, közgazdász. – *53–55 90 112 123 126 130*

– *An Essay concerning Human Understanding* (Tanulmány az emberi értelemről) (1690). – *54* (32)

– *Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money* (Néhány megfontolás a kamat csökkentésének és a pénzérték emelésének következményeiről) (1691); „Works" („Művei"), VII. kiad., II. köt., London 1768. – *53–55 112 127*

LOFTUS, Augustus William Frederick Spencer, Lord (1817–1904) – angol diplomata; 1858–60 bécsi nagykövet. – *308 310 422*

LOISON, Louis-Henri, comte (1771–1816) – francia tábornok; részt vett a Francia Köztársaság háborúiban és I. Napóleon hadjárataiban. – *245*

»*The London Gazette*« (Londoni Újság). – *231* (168)

Londonderry *lásd* Castlereagh

LORÈNA, Ferdinando di (1835–1908) – II. Lipót toszkániai nagyherceg fia, 1859 júliusában, apja lemondása után felvette a IV. Ferdinánd nevet. – *476*

Louis Bonaparte; Louis-Napoléon *lásd* Napóleon, III.

LOWNDES, William (1652–1724) – angol politikus és gazdasági író; 1695–1724 kincstári államtitkár. – *54–55 58 90*

– (Névtelenül:) *A Report containing an Essay for the Amendment of the Silver Coins* (Jelentés, mely egy az ezüstérme módosítását illető értekezést tartalmaz), London 1695. – *54*

Loyd *lásd* Overstone

LUCANUS, Marcus Annaeus (39–65) – római epikus költő; Seneca unokaöccse; mint a Piso-összeesküvés résztvevőjét kivégezték.
– *Pharsalia.* – *80* (39)

LUDVIGH János (1812–1870) – magyar publicista és politikus; a „Pesti Hírlap" munkatársa; a forradalomban országgyűlési képviselő, majd kormánybiztos; 1850-ben külföldre menekült. – *497*

Lujza *lásd* Bourbon, Louis-Marie-Thérèse de

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére; a paraszthábor úval szemben szövetkezett a katolikus ellenforradalommal; a Biblia fordítója. – *98 107 111*
– *Von Kaufshandlung und Wucher* (A kereskedésről és uzsoráról), Wittenberg 1524; „Werke" („Művei"), VI. rész, Wittenberg 1589. – *98 107 111*

LYNDHURST, John Singleton Copley, Baron (1772–1863) – angol jogász és politikus, tory; 1827–30, 1834–35, 1841–46 lordkancellár. – *438*

M

MACCULLOCH (McCulloch), John Ramsay (1789–1864) – angol közgazdász és statisztikus, Ricardo vulgarizálója; Smith és Ricardo egyik kiadója. – *18 33*
– *Discours sur l'origine, les progrès, les objects particuliers et l'importance de l'économie politique etc.* (Értekezés a politikai gazdaságtan eredetéről, előrehaladásairól, különös tárgyairól és fontosságáról stb.), ford. G. Prévost, Genf–Párizs 1825. – *18*
– *The Literature of Political Economy; a Classified Catalogue of Select Publications in the Different Departments of that Science, with Historical, Critical and Biographical Notices* (A politikai gazdaságtan irodalma; e tudomány különböző területeibe vágó válogatott kiadványok osztályozott katalógusa, történelmi, kritikai és életrajzi jegyzetekkel), London 1845. – *33*

MACDONALD, Jacques-Étienne-Joseph-Alexandre, duc de Tarente (1765–1840) – francia marsall; részt vett I. Napóleon hadjáratainban; a francia expedíciós csapatok főparancsnoka 1799-ben Itáliában, majd 1800-ban Svájcban és Tirolban; a restauráció idején a Bourbonok szolgálatába állt. – *243–246 256*

MACHIAVELLI, Niccolò (1469–1527) – olasz politikus, történész és szépíró; a feltörekvő olasz burzsoázia ideológusa. – *420*
– *Historie Fiorentine* (Firenze története) (1520–27) [német kiad.: *Florentinische Geschichte vom Jahr 1492 bis 1512*; „Sämtliche Werke" („Összes Művei"), ford. J. Ziegler, VIII. köt., Karlsruhe 1841]. – *420*

MACLAREN, James (XIX. sz. közepe) – angol közgazdász. – *48 129–130*
– *A Sketch of the History of the Currency; comprising a Brief Review of the Opinions of the Most Eminent Writers on the Subject* (A forgalmi eszköz történetének vázlata; magában foglalja egy rövid áttekintését az e tárgyról író legjelesebb szerzők véleményeinek), London 1858. – *48 129–130*

MACLEOD, Henry Dunning (1821–1902) – angol bankár, vulgáris közgazdász. – *41 108–109*
– *The Theory and Practice of Banking; with the Elementary Principles of Currency, Prices, Credit and Exchanges* (A bankügy elmélete és gyakorlata; a forgalmi eszközök, árak, hitel- és tőzsdeügyletek elemi alapelveivel), London 1855. – *108–109*

– *The Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), London 1858. – *41* (24)

MAC-MAHON, Marie-Edmé-Patrice-Maurice, comte de, duc de Magenta (1808–1893) – francia tábornok, majd marsall, bonapartista; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok; 1864–70 Algéria főkormányzója; 1870-ben a francia–porosz háborúban Sedannál letette a fegyvert, 1871-ben a Kommünt vérbefojtó versailles-i csapatok főparancsnoka; 1873–79 köztársasági elnök. – *319 347 371–372 375 378 381–384 386 392 404 407 558*

MALMESBURY, James Howard Harris, Earl of (1807–1889) – angol politikus, tory; 1852 és 1858–59 külügyminiszter, 1866–68 és 1874–76 lordpecsétőr. – *306 310–311 422 509–511*

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet szerzője. – *20 70 488* (432)

– *Definitions in Political Economy etc.* (Politikai gazdaságtani definíciók stb.) (1827), Cazenove kiad., London 1853. – *20*

MANDEVILLE, Jehan de (Sir John M.) (kb. 1300–1372) – angol útirajzíró. – *87*

– *Voyages and Travels* (Utazások tengeren és szárazföldön), London 1705. – *87*

MANTEUFFEL, Otto Theodor, Freiherr von (1805–1882) – porosz reakciós politikus; 1848 nov.–1850 dec. belügyminiszter, 1849-ben a második kamara tagja; 1850–58 miniszterelnök és külügyminiszter. – *289 524*

MÁRIA LUJZA (1791–1847) – II. Ferenc osztrák császár leánya, I. Napóleon második felesége, francia császárné 1810–1815. – *193–194* (129)

MARTIMPREY, Ange-Auguste de (1809–1875) – francia tábornok; 1859-ben az itáliai háborúban dandárparancsnok. – *384*

MARTYR, Pedro (Pietro Martire d'Anghiera; Petrus Martyr Anglerius) (1457–1526) – olasz történész és geográfus; spanyol udvari szolgálatban állt. – *118*

– *De orbe novo* (Az új világról), Alcalá 1530. – *118* (58)

MARX, Karl Heinrich (1818–1883). – *5–8 228 465 467 593* (1 2 4 5 13 14 15 16 18 65 74 88 102 115 159 172 266 269 298 305 342 432 433 434 447 491 528)

– *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung* (A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés); „Deutsch-Französische Jahrbücher", I–II. füz., Párizs 1844. – *6* (4)

– *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiája"-ra), Párizs–Brüsszel 1847. – *8 41* (1 11)

– *Discours sur la question du libre échange* (Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről), Brüsszel 1848. – *7–8* (10)

– és Friedrich ENGELS (Névtelenül): *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Párt kiáltványa), London 1848. – *7* (9)

– *Lohnarbeit und Kapital* (Bérmunka és tőke); „Neue Rheinische Zeitung", 1849 ápr. 5–11. – *8* (12)

– *Zur Kritik der Politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan bírálatához), Első füzet, Berlin 1859. – *460–468* (1 74 298)

MASSENA, André, duc de Rivoli, prince d'Essling (1756–1817) – francia tábornok, 1804-től marsall; résztvett I. Napóleon hadjárataiban. 1814-ben a Bourbonok mellé állt. – *256 577*

MAXWELL, John Hall (1812–1866) – angol agronómus és statisztikus. – *235*

MAZZINI, Giuseppe (1805–1872) – olasz polgári demokrata forradalmár; az itáliai nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezetője; 1849-ben a Római Köztársaság ideiglenes kormá-

nyának elnöke, 1850-ben Londonban az Európai Demokrácia Központi Bizottságának egyik alapítója; az 50-es évek elején III. Napóleonnál keres támogatást, majd határozottan szembefordul vele. – *195 368 421 492–493 497 519* (302 304)

– *La Guerra* (A háború); „Pensiero ed Azione", 1859 máj. 2–16. sz. – *368–369 492–493 497 519* (304)

MEDNYÁNSZKY Sándor (1816–1875) – magyar honvédezredes; a forradalom leverése után Londonba emigrált, 1869-ben hazatért. – *497*

MELAS, Michael Friedrich Benedikt, Freiherr von (1729–1806) – osztrák tábornok; 1756–63 részt vett a hétéves háborúban, 1799–1800 Itáliában az osztrák hadsereg főparancsnoka. – *214* (154)

MENDELSSOHN, Moses (1729–1786) – német kispolgári filozófus. – *129* (63)

METTERNICH-Winneburg, Klemens Wenzel Lothar, Fürst von (1773–1859) – osztrák politikus és diplomata; 1809–21 külügyminiszter, 1821–48 kancellár; a Szent Szövetség egyik megszervezője. – *596*

MIKLÓS, I. (1796–1855) – orosz cár 1825–1855. – *429–430 504–505 585–589*

Miksa, I. *lásd* Ferdinánd Miksa József

MIKSA, II. (1811–1864) – bajor király 1848–1864. – *307*

MILL, James (1773–1836) – angol történész, filozófus és közgazdász, Ricardo követője. – *70 140–142*

– *Commerce Defended: an Answer to the Arguments by which Mr. Spence, Mr. Cobbett and Others have attempted to prove that Commerce is not a Source of National Wealth* (A kereskedelem védelme: Válasz azokra az érvekre, amelyekkel Spence úr, Cobbett úr és mások megkísérelték bebizonyítani, hogy a kereskedelem nem forrása nemzeti gazdagságnak), London 1808. – *70*

– *Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), London 1821. – *70 140–142*

– *Eléments d'économie politique* (A politikai gazdaságtan elemei), ford. J.-T. Parisot, Párizs 1823. – *140–141*

MILL, John Stuart (1806–1873) – az előbbi fia, angol filozófus és közgazdász, szabadkereskedő, a klasszikus gazdaságtan epigonja. – *70 153–154*

Milner Gibson *lásd* Gibson, Thomas Milner

MINIE, Claude-Etienne (1804–1879) – francia katonatiszt és feltaláló. – *190 203 206*

MISSELDEN, Edward (1608–1654) – angol kereskedő és közgazdász, merkantilista. – *93 96–98*

– (Névtelenül:) *Free Trade, or the Means to make Trade flourish etc.* (Szabad kereskedelem, vagy a kereskedelem felvirágoztatásának eszközei stb.), London 1622. – *93 96–99*

MITCHELL – kantoni angol ügyvivő. – *527–529*

MOLESCHOTT, Jakob (1822–1893) – holland származású fiziológus, vulgáris materialista filozófus; német, svájci és olasz tanintézetekben tanított. – *464*

MOLLARD – o asz tábornok; 1859-ben az itáliai háborúban egy piemonti hadosztály parancsnoka. – *406*

MON, Alejandro (1801–1882) – spanyol politikus, mérsékeltpárti; 1837 és 1844–46 pénzügyminiszter; 1858–62 párizsi nagykövet, 1864 miniszterelnök. – *474*

»*Le Moniteur universel*« (Általános Értesítő), Párizs. – *184 278 285 288 308 313–314 321 323 325–327 330 384–385 421 430 434–435 438 440 479 501 508* (107 121 214 277 278 313 339 346 352 357 420)

MONTALEMBERT, Charles Forbes, Comte de (1810–1870) – francia politikus és publicista; a második köztársaság idején az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja, orléanista, a katolikus párt feje; támogatta Louis Bonaparte államcsínyjét, majd szembefordult vele. – *445* (374)

MONTANARI, Geminiano (kb. 1633–1687) – olasz matematikus és csillagász. – *22 117*
– *Della moneta, trattato mercantile* (A pénzről, kereskedelmi értekezés) (1630); „Scrittori classici italiani di economia politica", régi rész, III. köt., Custodi kiad., Milánó 1804. – *22 117*

MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède et de (1689–1755) – francia filozófus, politikai író, a felvilágosodás képviselője, az alkotmányos monarchia ideológusa. – *123 127*
– *De l'esprit des lois* (A törvények szelleméről) (1748), új kiad., London 1757. – *127*

MONTESQUIOU-FEZENSAC, Anne-Pierre, marquis de (1739–1798) – francia tábornok és politikus; legitimista. – *566*

MOREAU, Jean-Victor (1763–1813) – francia tábornok; részt vett a Francia Köztársaság háborúiban. – *255* (187)

»*The Morning Star*« (A Hajnalcsillag), London. – *501* (453)

MORNY, Charles-Auguste-Louis-Joseph, duc de (1811–1865) – Louis Bonaparte féltestvére, francia pénzember és politikus, bonapartista; 1849–51 a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; az államcsíny egyik szervezője; 1851 dec.–1852 jan. belügyminiszter; 1854–56 és 1857–65 a törvényhozó testület elnöke; 1856–57 pétervári nagykövet. – *187 195*

MULAJ-ABBASZ (megh. 1885) – marokkói herceg; 1859–60 a spanyol–marokkói háborúban a marokkói hadsereg fővezére. – *535*

MURAT, Napoléon-Lucien-Charles, prince (1803–1878) – III. Napóleon rokona, francia politikus, bonapartista; a második köztársaság idején az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja. – *180–181 307*

MURAVJOV-AMURSZKIJ, Nyikolaj Nyikolajevics, gróf (1809–1881) – orosz tábornok és politikus; Kelet-Szibéria főkormányzója; 1858-ban szerződést kötött Kínával, melynek értelmében az Amur-terület az oroszok kezébe került. – *503*

MÜLLER, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779–1829) – német publicista és közgazdász, reakciós; az ún. romantikus gazdaságtani iskola híve. – *50*
– *Die Elemente der Staatskunst* (Az államművészet elemei), Berlin 1809. – *50*

N

NAGYMOGULOK – indiai uralkodóház 1526–1858. – *302* (256)

NAPÓLEON, I. (Bonaparte) (1769–1821) – francia császár 1804–1814 és 1815; *lásd még* Bülow. – *139 181 207 209 210 213–214 223 227 243 245–247 249–250 252–256 259–260 262 267–268 274–275 281 292–293 333 344 361–362 375 378 385–386 391 393–394 426–427 430–431 442–444 496 568 576–578 583–584 587* (71 116 129 145 146 147 149 154 191 194 198 199 209 286 317 326 340 342 362 375 509 512 514)

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808–1873) – I. Napóleon unokaöccse; 1848–52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852–1870. – *178–182 184–196 202–204 207 210 239 275–276 285 287–288 291–297 306 309–311 314–315 319–320 322–327 330–333 338 345 347 359 362–363 366–368 370–374 378–381 386 388–391 393 395 397 399 401–402 407–408 410 413–424 426–427 430–445 448 450 455 458 473–476*

491–497 501 518 520–521 532–533 543 545 555–556 559 561 563 572 575 580–588 595 601–602 (94 99 100 103 104 111 114 118 119 121 125 126 152 226 245 272 314 335 342 347 348 352 360 365 369 371 374 388 420 433 445)

– Napoléon-Louis Bonaparte:) *Des idées napoléoniennes* (Napóleoni eszmék), Párizs 1839. – *388 419 437 518* (315)

– (Napoléon-Louis Bonaparte:) *Fragments historiques, 1688 et 1830* (Történelmi töredékek, 1688 és 1830), Párizs 1841. – *437* (356)

Napóleon herceg *lásd* Bonaparte, Jérôme-Napoléon

»*Le National*« (Nemzeti Újság), Párizs. – *582* (520)

»*Nationalzeitung*« (Nemzeti Újság), Berlin. – *389 446–449 452–459* (316 379 380 385 393 394 396 399)

NESSLER – francia katonatiszt; 1857-ben újfajta puskalövedéket talált fel. – *190*

»*Neue Preussische Zeitung*« (Új Porosz Újság), Berlin. – *289 446* (241 377)

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma), Köln. – *8* (15)

NEWMARCH, William (1820–1882) – angol közgazdász és statisztikus, szabadkereskedő; *lásd még* Tooke. – *146 228–229*

»*New York Daily Tribune*« (New York-i Napi Híradó). – *8 283 489 491 493* (16 88 102 214 248 305 309 325 433 443)

NEY, Michel, duc d'Elchingen, de la Moskova (1769–1815) – francia marsall; részt vett a Francia Köztársaság háborúiban és I. Napóleon hadjárataiban. – *246*

NIEL, Adolphe (1802–1869) – francia tábornok, később marsall; 1853–56 részt vett a krími háborúban; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok. – *195 319 346 371–372 374–375 378 381 383–384 404 407* (299)

NONNOTTE, Claude-François (1711–1793) – francia író; jezsuita; Voltaire ellenfele. – *388*

NORMAN, George Warde (1793–1882) – angol közgazdász, a currency-elmélet híve; az Angol Bank igazgatója. – *145*

NUGENT, Laval, Westmeath grófja (1777–1862) – skót származású osztrák tábornagy; 1848–49 részt vett az itáliai és a magyar forradalom leverésében; az 1859-es itáliai háború részvevője. – *211 252 339 557*

O

O'DONNELL y Yorris, Leopoldo, conde de Lucena y duque de Tetuán (1809–1867) – spanyol tábornok és reakciós politikus, mérsékeltpárti; 1854–56 hadügyminiszter, 1856, 1858–63 és 1865–66 miniszterelnök, az 1859–60-as spanyol–marokkói háborúban a spanyol hadsereg főparancsnoka. – *534–541 547–551* (499 500)

OPDYKE, George (1805–1880) – amerikai bankár és közgazdász, republikánus; 1862–63 New York polgármestere. – *71*

– *A Treatise on Political Economy* (Értekezés a politikai gazdaságtanról), New York 1851. – *71*

ORGES, Hermann (1821–1874) – német újságíró, 1854–64 az augsburgi „Allgemeine Zeitung" szerkesztője. – *555 559*

ORLOV, Alekszej Fjodorovics, gróf, (1856-tól) herceg (1787–1861) – orosz katonatiszt, politikus és diplomata; 1856-ban a párizsi kongresszuson az orosz küldöttség vezetője. – *443* (364)

ORSINI, Felice (1819–1858) – olasz polgári republikánus; 1858-ban Párizsban sikertelen merényletet követett el III. Napóleon ellen; kivégezték. – *188 192 283–284 286 388–389 444* (118 121 371 373)

»*Ostdeutsche Post*« (Keletnémet Újság), Bécs. – *556* (507)

OVERSTONE, Samuel Jones Loyd, Baronet (1796–1883) – angol bankár és közgazdász, a currency-elmélet híve; az 1844-es banktörvény elveinek kidolgozója. – *135 145–146*

– *The Evidence before the Select Committee of the House of Commons of 1857, on Bank Acts* (Tanúvallomás az Alsóház banktörvényekkel foglalkozó 1857. évi szűkebb bizottsága előtt), London 1858. – *145*

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utopikus szocialista. – *40*

»*Österreichisch-Kaiserliche Wiener Zeitung*« (Osztrák Császári Bécsi Újság). – *342 434–435 473–474* (294 351)

P

PALMERSTON, Henry John Temple, Viscount (1784–1865) – angol politikus, eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1830–34, 1835–41, 1846–51 külügyminiszter, 1852–55 belügyminiszter, 1855–58, 1859–65 miniszterelnök. – *283–284 286 419–420 422 443–445 450 458 473–475 479 492 499–505 508–512 532* (222 226 337 498)

»*La Patrie*« (A Haza), Párizs. – *311 438* (265)

PEEL, Sir Robert, Jun. (1788–1850) – angol politikus, a mérsékelt toryk (a róla elnevezett peelisták) vezetője; 1822–27, 1828–30 belügyminiszter, 1834–35, 1841–46 miniszterelnök; a liberálisok támogatásával 1846-ban keresztülvitte a gabonatörvények eltörlését. – *43 51 58 135 145 502* (424 454)

Peking Gazette *lásd* Csing Pao

PELISSIER, Aimable-Jean-Jacques, duc de Malakoff (1794–1864) – francia tábornok, 1855-től marsall; a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában, 1855 máj.–1856 júl. a krími hadsereg főparancsnoka, 1858–59 londoni nagykövet, 1859-ben a nancyi megfigyelősereg parancsnoka. – *330 436 445* (373)

»*Pensiero ed Azione*« (Gondolat és Cselekvés), London. – *369 493 497* (304 305)

PERCZEL Mór (1811–1899) – magyar liberális, majd radikális politikus; 1848-ban országgyűlési képviselő, 1848 őszétől honvédezredes, majd tábornok; a forradalom leverése után Törökországba, majd Angliába emigrált, később hazatért. – *496–497*

PEREIRE, Isaac (1806–1880) – bátyjával, Jacobbal (Jacques-Emile, 1800–1875) együtt kezdetben saint-simonista és a „Globe" szerkesztője, utóbb bonapartista spekuláns; 1852-ben együtt megalapították a Crédit mobilier-t. – *69 306* (36)

– *Leçons sur l'industrie et les finances* (Előadások az iparról és a pénzügyekről), Párizs 1832. – *68–69*

PERSIGNY, Jean-Gilbert-Victor Fialin, duc de (1808–1872) – francia politikus, bonapartista; 1849–51 a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; az államcsíny egyik szervezője; 1852–54, 1860–63 belügyminiszter. – *195*

PÉTER, I. (Nagy) (1672–1725) – orosz cár 1682–1725. – *86–87 584 588–589*

PETTY, Sir William (1623–1687) – angol klasszikus kozgazdász és statisztikus – *18 33–35 43 93 97*
– *A Treatise of Taxes and Contributions etc.* (Értekezés az adókról és illetékekről stb.) (1662), London 1667; London 1679. – *18* (19)
– *Political Arithmetic etc* (Politikai számtan stb.) (1676); „Several Essays in Political Arithmetic etc." („Kulonfele tanulmányok a politikai számtan koréből stb."), London 1699. – *34 43 93 97*
– *An Essay concerning the Multiplication of Mankind etc.* (Tanulmány az emberiség sokasodásárol stb.) (1682), III kiad., London 1686. – *33*

PIANORI, Giovanni (1827–1855) – olasz forradalmár; rész vett a Római Koztársaság védelmében, majd Piemontba és Franciaországba emigrált; 1855 májusában sikertelen merenyletet kovetett el III. Napóleon ellen; kivégezték – *188* (118)

PICARD – francia tábornok; 1859-ben az itáliai háborúban dandárparancsnok. – *383*

PITT, William, Jun (1759–1806) – angol politikus, tory; 1783–1801, 1804–06 miniszterelnok; a francia forradalom ellení és a Napóleon ellení intervenciós háború egyik szervezője; 1798-ban elnyomta az ír felkelést; számos intézkedést foganatosított a keletkező munkásmozgalom ellen. – *531* (495)

PIUS, IX. (1792–1878) – római pápa 1846–1878. – *180 182 287 291 293 414 416 420–421 474 560* (184 234 338)

PLATÓN (i. e kb. 427–kb. 347) – gorog idealista filozófus. – *87 192–193*
Πολίτεια ἢ περι δικαίου (Az állam, vagyis az igazságosságról). – *87 192–193* (124)

PLINIUS Secundus, Cajus, Sen. (23–79) – római tudós, koztisztviselő és katona. – *100*
– *Historia naturalis* (Természettörténet). – *100*

Plon-Plon *lásd* Bonaparte, Jérôme-Napoléon

POERIO, Carlo (1803–1867) – olasz politikus, liberális; részt vett a nemzeti szabadságmozgalomban; 1848-ban nápolyi rendőrfónok, kozoktatásugyi miniszter; 1849–59 bebortonozték; 1861–67 az olasz királyság parlamentjének alelnoke. – *183*

POLIGNAC, Auguste-Jules-Armand-Marie, prince de (1780–1847) – francia politikus, legitimista, klerikális; 1829–30 külügyminiszter és miniszterelnok. – *583 588*

POMPIGNAN, Jean-Jacques Le Franc, marquis de (1709–1784) – francia koltő; Voltaire ellenfele. – *388*

POTTINGER, Sir Henry (1789–1856) – angol tábornok és diplomata; 1841–42 az angol csapatok főparancsnoka az ópiumháborúban; 1843 Hongkong, 1846–47 a Jóreménység Foka, 1847–54 Madras kormányzója. – *527*

POLITZ, Karl Heinrich Ludwig (1772–1838) – német népszerű történetíró, liberális. – *598*
– *Die Weltgeschichte fur gebildete Leser und Studierende* (A világtörténelem művelt olvasók és tanulmányokat folytatók részére), VI. kiad., Lipcse 1830. – *598*

PRESCOTT, William Hickling (1796–1859) – amerikai történetíró.
– *History of the Conquest of Mexico etc* (Mexikó meghódításának története stb.), V. kiad., London 1850. – *118* (58)

»*La Presse*« (A Sajtó), Párizs. – *195* (132)

Preussischer Staatsanzeiger *lásd* Koniglich-Preussischer Staatsanzeiger

PREVOST, Guillaume (1799–1883) – svájci államtanácsos és közgazdász; Malthus és MacCulloch fordítója. – *18*

PRIM y Prats, Juan, conde de Reus, marqués de los Castillejos (1814–1870) – spanyol tábornok és politikus, a haladópárt egyik vezetője; részt vett az 1834–43-as és 1854–56-os polgári forradalomban; 1859–60 a spanyol–marokkói háborúban hadosztály-, majd hadtestparancsnok. – *535 538–539 541–542*

PROPERTIUS, Sextus Aurelius (i.e. kb. 49–i.e. kb. 15) – római elégiaköltő. – *12*

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója. – *8 41 59 61 152 173 445* (375)

– *Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère* (A gazdasági ellentmondások rendszere, vagy a nyomorúság filozófiája), Párizs 1846. – *173*

– *De la justice dans la révolution et dans l'église* (Az igazságosságról a forradalomban és az egyházban), Brüsszel 1860. – *445* (375)

PUKY Miklós (1806–1887) – magyar politikus, liberális; 1848-ban az országgyűlés tagja, 1849 jan.–máj. Komárom vármegye kormánybiztosa; a forradalom leverése után emigrált, 1867-ben hazatért. – *497*

PULSZKY Ferenc (1814–1897) – magyar politikus, író és archeológus; a forradalomban Kossuth mellett működött, 1849 januárjában kinevezték londoni követnek; a forradalom leverése után emigrált, 1867-ben hazatért; 1867–76 és 1884–97 képviselő. – *497* (133 443)

PUSKIN, Alekszandr Szergejevics (1799–1837) – orosz költő. – *138*

– *Jevgenyij Onyegin.* – *138* (70)

R

RACINE, Jean (1639–1699) – francia drámaíró.

– *Les plaideurs* (A pereskedők). – *595* (535)

RADETZKY, Joseph, Graf (1766–1858) – osztrák tábornagy; 1848–49 a Felső-Itáliában harcoló császári sereg főparancsnoka, részt vett az itáliai forradalom leverésében; 1850–57 a Lombard–Velencei Királyság főkormányzója. – *183 211–212 251–253 296 339 371 386 424 558* (93 158 185)

RADOWITZ, Joseph Maria von (1797–1853) – porosz tábornok és politikus; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés jobboldalának egyik vezetője. – *239 258–259 261 263 269 290 411* (174)

RAFFAELLO SANTI (1483–1520) – olasz festő. – *602* (545)

RAMMING, Wilhelm, Freiherr von Riedkirchen (1815–1876) – osztrák tábornok, 1848–49 részt vett az itáliai és a magyarországi forradalom leverésében; 1859-ben az itáliai háborúban dandárparancsnok. – *383*

RAU, Karl Heinrich (1792–1870) – német közgazdász. – *461*

RAUMER, Friedrich Ludwig Georg von (1781–1873) – német romantikus történész, a berlini egyetem professzora, liberális; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobbközép), majd német birodalmi követ Párizsban. – *331*

– (Névtelenül:) *Der Standpunkt Preussens* (Poroszország álláspontja); „Berlinische Nachrichten von Staats- und gelehrten Sachen" [„Spenersche Zeitung"], 1859 máj. 8. – *331–332* (284)

RECHBERG, Johann Bernhard, Graf von (1806–1899) – osztrák politikus és diplomata, konzervatív; 1859–60 miniszterelnök, 1859–64 külügyminiszter. – *330 450–454*

REDGRAVE, Alexander – angol gyárfelügyelő. – *232–234*

REISCHACH, Sigmund, Freiherr (1809–1878) – osztrák tábornok; 1848–49 részt vett az itáliai és a magyar szabadságharc leverésében; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztály-parancsnok. – *381–384*

REISET, Gustave-Armand-Henri, comte de (1821–1905) – francia diplomata. – *475*

RENAULT, Hippolyte-Pierre-Publius, baron (1807–1870) – francia tábornok, a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztály-parancsnok. – *295 383–384 404*

Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, for the Half Year ending 31st October 1858 (A gyárfelügyelők jelentései Őfelsége belügyminiszterének az 1858 október 31-ével végződő félévről), London 1858. – *216–222 232–236* (155)

»*Revue des deux Mondes*« (A Két Világ Szemléje), Párizs. – *408* (328)

REYSCHER, August Ludwig (1802–1880) – német jogász és politikus; Németország porosz uralom alatti egyesítésének híve, a Nemzeti Egylet egyik alapítója. – *411*

»*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*« (Rajnai Újságpolitika, kereskedelem és ipar), Köln. – *5–6* (2 3)

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *33 40–41 70 122 129–140 143–145 151 162–163* (23 73)

– *The High Price of Bullion, a Proof of the Depreciation of Bank Notes* (A rúdarany magas ára – a bankjegyek értékvesztésének bizonyítéka) (1810), IV. kiad., London 1811. – *122 131 136–138* (68)

– *Reply to Mr. Bosanquet's Practical Observations on the Report of the Bullion Committee* (Válasz Bosanquet úr „Gyakorlati észrevételeire a Bullion-Bizottság jelentéséről"), London 1811. – *131 135* (68)

– *Proposals for an Economical and Secure Currency, with Observations on the Profits of the Bank of England as they regard the Public and the Proprietors of Bank Stock* (Javaslatok egy gazdaságos és biztonságos forgalmi eszközre, észrevételekkel az Angol Bank profitjairól a közönség és a bankrészvény-tulajdonosok vonatkozásában) (1816), II. kiad., London 1816. – *132*

– *On the Principles of Political Economy and Taxation* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről) (1817), III. kiad., London 1821. – *40 132 136*

– *Des principes de l'économie politique et de l'impôt* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről), ford. F.-S. Constancio, J.-B. Say jegyzeteivel, Párizs 1819; II. kiad., Párizs 1835. – *40–41*

– *On Protection to Agriculture* (A mezőgazdaság vámvédelméről) (1822), IV. kiad., London 1822. – *40 122* (22 60)

RICHELIEU, Armand-Jean du Plessis, duc de (1585–1642) – francia politikus és bíboros; 1624–42 XIII. Lajos főminisztere; a Francia Akadémia alapítója. – *518*

RICHMOND, Charles Lennox, Duke of (1735–1806) – angol politikus, tory; a parlament tagja. – *531* (495)

RIEHL, Wilhelm Heinrich (1823–1897) – német irodalomtörténész és publicista; reakciós. – *461*

RIOS, Diego de los (megh. kb. 1860) – spanyol tábornok; 1859–60 a spanyol–marokkói háborúban hadosztály-, majd hadtestparancsnok. – *540 547 549*

ROBESPIERRE, Augustin-Bon-Joseph de (Robespierre jeune) (1763–1794) – Maximilien Robespierre öccse, francia politikus, jakobinus. – *577*

RODEN (megh. 1859) – osztrák tábornok; 1859-ben az itáliai háborúban dandárparancsnok. – *392 427*

ROEBUCK, John Arthur (1801–1879) – angol politikus és publicista, polgári radikális; a parlament tagja. – *230*

RÓNAY Jácint (János) (1814–1889) – magyar tudós és író; mint tábori pap részt vett az 1848–49-es harcokban, majd Londonba emigrált; 1866-ban hazatért. – *497*

ROS DE OLANO, Antonio, conde de Almina (1808–1886) – spanyol tábornok és politikus, mérsékeltpárti; részt vett az 1854–59-es forradalomban; 1859–60 a spanyol–marokkói háborúban hadtestparancsnok. – *539*

ROTHSCHILD – nemzetközi bankház. – *293 342*

ROTHSCHILD, James, baron de (1792–1868) – a párizsi Rothschild-bankház főnöke – *306 322*

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1712–1778) – francia felvilágosító, kispolgári demokrata. – *151 287*

RÖSSLER, Konstantin (1820–1896) – német publicista.
– (Névtelenül:) *Preussen und die italienische Frage* (Poroszország és az itáliai kérdés), Berlin 1859. – *289* (242)

RUSSELL, John, Lord, Viscount Amberley (1792–1878) – angol politikus, a whigek vezére; 1846–52 és 1865–66 miniszterelnök, 1852–53 és 1859–65 külügyminiszter, 1854–55 a titkos tanács elnöke; 1855-ben Anglia képviselője a bécsi konferencián. – *229–230 456 458–459 473–474 501 543* (164 497)

S

SAINT-ARNAUD, Armand-Jacques-Achille Leroy de (1801–1854) – francia tábornok, 1852-től marsall, bonapartista; a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában; az államcsíny egyik szervezője, 1851–54 hadügyminiszter, 1854-ben a krími hadsereg főparancsnoka. – *195*

Saint Mon *lásd* Mon, Alejandro

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760–1825) – francia utopikus szocialista. – *69*

SÁNDOR, I. (1777–1825) – orosz cár 1801–1825. – *394* (194 209 522)

SÁNDOR, II. (1818–1881) – orosz cár 1855–1881. – *179 276 293 307 359 368* (112 272)

SÁNDOR LAJOS GYÖRGY, hesseni herceg (1823–1888) – osztrák tábornok; az 1859-es itáliai háborúban dandár-, majd hadosztályparancsnok. – *364 383*

SAROLTA, Mária Amália (1840–1927) – Miksa osztrák főherceg neje; Mexikó császárnéja 1864–1867. – *178*

SAY, Jean-Baptiste (1767–1832) – francia vulgáris közgazdász. – *20 41 70 87 130 160* (79)
– *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont so forment, se distribuent et se consomment les richesses* (Értekezés a politikai gazdaságtanról, vagy egyszerű ismertetése annak, hogyan keletkezik, oszlik el és fogyasztódik el a gazdagság) (1803), II. kiad., Párizs 1814; V. kiad., Párizs 1826. – *20 160* (79)

♦*Sächsische Konstitutionelle Zeitung*« (Szász Alkotmányos Újság), Drezda. – *480* (424)

SCHAFFGOTSCH, Johann Franz, Graf (1792–1866) – osztrák tábornok; 1848–49 részt vett az itáliai szabadságharc leverésében; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok – *403*

SCHAPER, von – porosz reakciós hivatalnok; 1837–42 kormányzati prezidens Trierben, 1842–45 a Rajna-tartomány, majd Vesztfália főprezidense. – *5*

SCHERER, Barthélemy-Louis-Joseph (1747–1804) – francia tábornok és politikus; 1795–96 és 1799 részt vett az itáliai háborúkban; 1797–99 hadügyminiszter. – *577*

SCHILLER, Friedrich von (1759–1805) – német költő és író. – *556 596*
– *Die Braut von Messina* (A messinai menyasszony) – *596* (536)

SCHLEINITZ, Alexander, Freiherr von (1807–1885) – porosz junker politikus; 1848 jún., 1849–50, 1858–61 külügyminiszter. – *329 411 446–458*

SCHLICK (Schlik), Franz Heinrich, Graf (1789–1862) – osztrák altábornagy; 1848 decemberétől a Magyarország ellen harcoló császári sereg 3 hadtestének parancsnoka; 1854–59 a galíciai és bukovinai csapatok főparancsnoka; 1859-ben az itáliai háborúban hadseregparancsnok. – *394–395*

SCHOTT, Sigmund (1818–1895) – német író és politikus; Németország porosz uralom alatti egyesítésének híve, a Nemzeti Egylet egyik alapítója. – *411*

SCHÖNAICH, Christoph Otto, Freiherr von (1725–1807) – német epikus költő. – *130*

SCHÖNHALS, Karl, Ritter von (1788–1857) – osztrák táborszernagy és katonai író; 1848–49-ben részt vett az itáliai forradalom leverésében. – *211*

SCHULZE (Delitzsch), Franz Hermann (1808–1883) – német kozgazdász és politikus, kispolgári demokrata; 1848-ban porosz nemzetgyulési képviselő (balközép), 1849-ben a második kamara tagja; a forradalom után szovetkezeti rendszerével akarta ellensúlyozni a forradalmi munkásmozgalmat; a Nemzeti Egylet egyik alapítója, a 60-as években a haladópárt egyik vezetője. – *480*

SCHURZ, Karl (1829–1906) – német kispolgári demokrata; 1849-ben részt vett a badeni–pfalzi felkelésben; 1850-ben megszoktette Kinkelt a bortonből; Svájcba, majd 1852-ben az Egyesult Államokba emigrált; a polgárháború résztvevője, később az Egyesult Államok madridi kovete, szenátor és belugyminiszter. – *594* (532)

SCHWARZENBERG, Edmund, Furst zu (1803–1873) – osztrák tábornok; 1848–49 részt vett az itáliai és a magyar forradalom leverésében; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok. – *351 403*

SCHWARZENBERG, Felix, Furst zu (1800–1852) – osztrák politikus és diplomata, reakciós; az 1848 októberi bécsi felkelés leverése után miniszterelnok és külügyminiszter. – *410 524* (97)

SEEBACH, Albin Leo, Baron von (1811–1884) – német diplomata; az 50-es években párizsi kovet – *179 443* (363)

SEMPERE y Guarinos, Juan (1754–1830) – spanyol jogász és történész.
– *Considerations sur les causes de la grandeur et de la décandence de la Monarchie Espagnole* (Megfontolások a spanyol monarchia nagyságának és hanyatlásának okairól), Párizs 1826. – *97* (46)

SENIOR, Nassau William (1790–1864) – angol vulgáris kozgazdász, a kapitalizmus apologetája – *101 109*
– *Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édites et inédites etc* (A politikai gazdaságtan alapvető elvei, kiadott és kiadatlan előadásaiból levonva stb.), kiadta J. Arrivabene, Párizs 1836. – *101 109*

SERURIER, Jean-Matthieu-Philibert, comte (1742–1819) – francia tábornok, 1804-től marsall; részt vett a Francia Köztársaság háborúiban és I. Napóleon hadjáratain. – *577*

SEYMOUR, Sir George Hamilton (1797–1880) – angol diplomata; 1851–54 pétervári követ. – *585 588* (523)

SEYMOUR, Sir Michael (1802–1887) – angol tengernagy, 1854–56 részt vett a krími háborúban; 1856–58 a második ópiumháborúban a tengeri haderők parancsnoka. – *511*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő. – *175 281 452*
– *King Henry IV* (IV. Henrik). – *281 382* (218 310)
– *Macbeth*. – *293*
– *The Merchant of Venice* (A velencei kalmár). – *106* (53)
– *A Midsummer-Night's Dream* (Szentivánéji álom). – *458* (397)
– *Much Ado about Nothing* (Sok hűhó semmiért). – *511* (378 467)
– *Taming of the Shrew* (A makrancos hölgy). – *452* (392)

SIEGEL, Franz Ludwig (1812–1877) – német újságíró és ügyvéd; a „Sächsische Konstitutionelle Zeitung" szerkesztője; Németország porosz uralom alatti egyesítésének híve, a Nemzeti Egylet alapítója. – *480*

Simonde *lásd* Sismondi

SIMONYI Ernő, simonyi és varsányi (1821–1882) – magyar politikus, publicista és történész, polgári demokrata; 1848-ban az országgyűlés tagja, nemzetőr, majd gerillacsapatok szervezője; a forradalom leverése után emigrált, 1868-ban hazatért. – *497*

SISMONDI, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773–1842) – svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. – *33 40–41 70*
– *Etudes sur l'économie politique* (Tanulmányok a politikai gazdaságtanról), Brüsszel 1837–38. – *40*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász, filozófus. – *20 33 35 38–40 47 51 84 94 111 129–130 151 154 169*
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), London 1776; E. G. Wakefield kiad., London 1835–39. – *38–39 47 94 109 130 165* (27 43 54 64 81)

SMITH, Sir Thomas (1513–1577) – angol jogász és politikus. – *109*

Sonnaz *lásd* Gerbaix de Sonnaz

SPARKS, Jared (1789–1866) – amerikai történész; a Harvard egyetem történelmi tanszékének alapítója; B. Franklin műveinek egyik kiadója. – *36*

»*The Spectator*« (A Szemlélő), London. – *33 123* (20)

SPENCE, William (1783–1860) – angol közgazdász és entomológus. – *70*
– *Britain independent of Commerce: or Proofs deduced from an Investigation into the True Causes of the Wealth of Nations etc.* (A kereskedelemtől független Anglia; vagy a nemzetek gazdagságának igazi okait kutató vizsgálatból merített bizonyítékok stb.), London 1807. – *70*

SPINOZA, Benedictus de (Baruch Despinoza) (1632–1677) – németalföldi filozófus, materialista, bibliakritikus. – *129 157* (63 77)

Staatsanzeiger *lásd* Königlich-Preussischer Staatsanzeiger

STADION von Thannhausen, Philipp Franz Emerich Karl, Graf (1799–1868) – osztrák tábornok, 1848–49 részt vett az itáliai forradalom leverésében; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok. – *349 351 362 364 403*

STANLEY, Lord Edward Henry, (1869-től) Earl of Derby (1826–1893) – E.G.G. Smith Stanley, Earl of Derby fia, angol politikus, tory, majd liberális; a parlament tagja; 1852-ben külügyminiszterhelyettes; 1858–59 az indiai ügyek ellenőrző hivatalának elnöke, 1866–68 és 1874–78 külügyminiszter, 1858 és 1882–85 gyarmatügyi miniszter. – *298–299*

Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the Last Fifteen Years, from 1844 to 1858 (Az Egyesült Királyság statisztikai áttekintése az 1844-től 1858-ig terjedő legutóbbi tizenöt évre), VI. sz., London 1859. – *83 481–490* (40 430)

STEIN, Lorenz von (1815–1890) – német filozófus, közgazdász és államjogász; 1846-tól professzor Kielben, később Bécsben; a porosz kormány titkos ügynöke. – *12 18 461*

– *System der Staatswissenschaft* (Az államtudomány rendszere), 1. köt.: System der Statistik, der Populationistik und der Volkswirtschaftslehre (A statisztika, a népesedéstan és a nemzetgazdaságtan rendszere), Stuttgart–Tübingen 1852. – *12 18*

Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der deutschen konstituierenden Nationalversammlung zu Frankfurt am Main (Gyorsírói tudósítás a majna-frankfurti német alkotmányozó nemzetgyűlés tanácskozásairól), Majna-Frankfurt–Lipcse 1848–49. – *239 258 290* (174)

STEUART (Stewart), Sir James Denham, Bart., Sen. (1712–1780) – angol klasszikus közgazdász, merkantilista. – *38–39 54–57 125 127–130 145 151*

– *An Inquiry into the Principles of Political Economy; being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations etc.* (Vizsgálódás a politikai gazdaságtan elveiről; egyben tanulmány szabad nemzetek belpolitikájának tudományáról stb.), London 1767; Dublin 1770. – *38–39 55–56 124–125 127–129 145*

STIEBER, Wilhelm (1818–1822) – porosz rendőrtanácsos, a porosz politikai rendőrség főnöke; az 1852-es kölni kommunista-per egyik megszervezője és koronatanúja. – *456*

STORCH, Heinrich Friedrich von (Henry; Andrej Karlovics) (1766–1835) – német-orosz közgazdász, kritizálta a merkantilistákat és Smitht. – *87 101 160* (80)

– *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations* (Politikai gazdaságtani előadások, vagy azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek virágzását meghatározzák), Szentpétervár 1815; J.-B. Say jegyzeteivel, Párizs 1823. – *87 101*

– *Considérations sur la nature du revenu national* (Megfontolások a nemzeti jövedelem természetéről), a „Cours d'économie politique" V. kötete, Párizs 1824. – *87 160* (80)

STRAUSS, Johann (1825–1899) – osztrák zeneszerző és karmester. – *340*

STUART, Lord Dudley Coutts (1803–1854) – angol politikus, whig; a parlament tagja; kapcsolatban állt a lengyel monarchista emigrációval. – *492*

SZABÓ Imre (1820–1865) – magyar honvédezredes; részt vett az 1848-as forradalomban, 1849-ben hadügyi államtitkár, a forradalom leverése után Londonba emigrált. – *497*

SZABÓ István, kis-geresdi (1825–1862) – magyar honvédezredes, részt vett az 1848-as forradalomban, majd Törökországba, később Londonba emigrált. – *497*

SZAVOJAIAK – olasz uralkodóház, Szavojában és Szardíniában 1416–1860, Olaszországban 1860–1946. – *419 475–476* (193)

SZEMERE Bertalan (1812–1869) – magyar politikus és publicista; 1848-ban a Batthyány-kormány belügyminisztere, 1849-ben miniszterelnök és belügyminiszter; a forradalom leverése után emigrált, 1851-ben in contumaciam halálra ítélték; élesen bírálta Kossuth emigrációbeli magatartását. – *497* (433)

SZIDI-MOHAMED (1803–1873) – marokkói császár 1859–1873. – *550*

SZIMONICS, Ivan Sztyepanovics, gróf (1792–1855) – szerb származású orosz tábornok; 1832–39 teheráni követ. – *505*

SZÓKRATÉSZ (i.e. kb. 469–kb. 399) – görög idealista filozófus. – *450*

SZTRABÓN (i.e. kb. 63–i. sz. kb. 20) – görög geográfus és történész. – *120*
– *Γεωγραφικά* (Geographica – Földrajz). – *120*

SZUVOROV, Alekszandr Vasziljevics (1729–1800) – orosz hadvezér. – *245* (151 181)

T

TALLEYRAND-Périgord, Charles-Maurice de, prince de Bénévent (1754–1838) – francia politikus, diplomata; 1797–99, 1799–1807, 1814–15 külügyminiszter, 1814–15 Franciaország képviselője a bécsi kongresszuson, 1830–34 londoni nagykövet. – *583*

TELEKI László, gróf (1811–1861) – magyar politikus és író; 1848 szeptemberétől a forradalmi kormány párizsi követe, majd Párizsba, ill. Genfbe emigrált; 1861-ben a Határozati Párt vezetője. – *497*

TELEKI Sándor, gróf (1821–1892) – magyar honvédezredes, író; Petőfi barátja; részt vett az 1848-as forradalomban, orosz, majd osztrák fogságba esett, azután Párizsba emigrált, 1859-ben a piemonti hadseregben, majd 1863-ig Garibaldi légiójában szolgált, 1867 után hazatért. – *494 497*

THIERS, Louis-Adolphe (1797–1877) – Francia polgári történész és politikus, orléanista; 1832-ben és 1834-ben belügyminiszter, 1836-ban és 1840-ben miniszterelnök; a második köztársaság idején az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; a Párizsi Kommün vérbefojtója; 1871–73 köztársasági elnök. – *194* (520)

THOMPSON, William (kb. 1785–1833) – ír földtulajdonos, közgazdász; Owen követője, ricardiánus szocialista. – *61*
– *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happines etc.* (Vizsgálódás a gazdagság elosztásának azon elveiről, amelyek leginkább előmozdítják az emberi boldogságot stb.), London 1824. – *61*

THUN, Leo, Graf von (1811–1888) – cseh származású osztrák politikus, reakciós; 1843-ban kormányzósági elnök Csehországban; 1849–60 kultuszminiszter, Ferenc József egyik tanácsadója; az 1867-es magyar kiegyezés ellenzője. – *423*

THUSNELDA – Hermann (Arminius) cheruszk vezér felesége. – *594–595* (531)

»*The Times*« (Az Idők), London. – *187 231 279–281 300 308 322–323 350 353 368 402 439 471 478 499 501–503 505–506 511 514–516 550 557–558 572* (86 117 253 274 417 471)

TITUS – német liberális politikus, ügyvéd; Németország porosz uralom alatti egyesítésének híve, a Nemzeti Egylet egyik alapítója. – *480*

TOOKE, Thomas (1774–1858) – angol közgazdász és statisztikus, a currency-elmélet ellenfele; ártörténész. – *71 138–139 145–146*
– *On the Currency in Connection with the Corn Trade, and on the Corn Laws etc.* (A forgalmi eszközökről a gabonakereskedelemmel kapcsolatban, és a gabonatörvényekről stb.) (1829), II. kiad., London 1829. – *145*
– *An Inquiry into the Currency Principle; the Connection of the Currency with Prices and the Expediency of a Separation of Issue from Banking* (Vizsgálódás a currency-elvről; a for-

galmi eszközök kapcsolata az árakkal, valamint a bankjegykibocsátás és bankügylet szétválasztásának célszerűsége) (1844), 11. kiad., London 1844. – *71 145–146*
– *A History of Prices and of the State of the Circulation, from 1839 to 1847 inclusive etc.* (Az áraknak és a forgalom állapotának története 1839-től 1847-ig bezárólag stb.), London 1848. – *138–139 145*
– (és William NEWMARCH:) *A History of Prices and of the State of the Circulation, during the Nine Years 1848–1856* (Az áraknak és a forgalom állapotának története az 1848-tól 1856-ig terjedő kilenc évben), London 1857. – *146*

TORRENS, Robert (1780–1864) – angol katonatiszt és közgazdász, szabadkereskedő, a currency-elmélet híve. – *145*

TROCHU, Louis-Jules (1815–1896) – francia tábornok és politikus, orléanista; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok; 1870–71 Párizs kormányzója, a nemzeti védelem kormányának elnöke; a Kommün egyik vérbefojtója. – *370 372–373 383–384 404*

TROLLOPE – angol építési vállalkozó. – *478* (416)

TÜRTAIOSZ (i.e. VII. sz.) – görög elégiaköltő, a spártaiak buzdítója. – *600*

U

URBAN, Karl, Freiherr von (1802–1877) – osztrák táborszernagy; 1848-ban Észak-Erdély főparancsnoka, 1849 nyarán ő vezette be Erdélybe a cári seregeket; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok. – *365–366*

URQUHART, David (1805–1877) – angol diplomata, publicista és politikus, tory; 1847–52 a parlament tagja; a Palmerston-kormány cárbarát keleti politikájával szemben Törökország mellett lépett fel. – *52 492* (436 521)
– *Familiar Word as affecting England and the English* (Bizalmas szavak Angliát és az angolokat illetően), London 1855. – *52*

USEDOM, Karl Georg Ludwig Guido, Graf von (1805–1884) – porosz diplomata; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlésen és 1858–59 a szövetségi gyűlésen porosz meghatalmazott. – *359* (239)

USTÁRIZ, Jerónimo (megh. 1760) – spanyol közgazdász, merkantilista. – *35*

V

VAILLANT, Jean-Baptiste-Philibert, comte (1790–1872) – francia marsall, bonapartista; 1854–59 hadügyminiszter; 1859-ben az itáliai háborúban vezérkari főnök. – *429*

VAUBAN, Sébastien le Prêtre, marquis de (1633–1707) – francia marsall, hadmérnök és közgazdász. – *265–266 270–271 273*

Ven-cung *lásd* Hszien-feng

VENEDEY, Jakob (1805–1871) – német radikális politikus és publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); később liberális. – *410–411 443* (365)

VERESS Sándor (1828–1884) – magyar mérnök és történetíró; részt vett az 1848-as forradalomban, majd emigrált. – *497*

VERGILIUS Maro, Publius (i.e. 70–19) – római költő.
– *Aeneis.* – *99 448* (50 383 515)

VERRI, Pietro (1728–1797) – olasz közgazdász, a szabadkereskedelem híve, a fiziokraták és Adam Smith között áll. – *115*

– *Meditazioni sulla economia politica* (Elmélkedések a politikai gazdaságtanról) (1771), G.-R Carli jegyzeteivel; „Scrittori classici italiani di economia politica", modern rész, XV. köt. Custodi kiad., Milánó 1804. – *115*

VERY, marquis de – szardíniai diplomata. – *390*

VESPASIANUS, Titus Flavius (9–79) – római császár 69–79. – *419*

VETTER Antal, doggenfeldi (1803–1882) – német származású császári tiszt; 1848-ban Magyarországon állomásozott, 1848 őszén honvédezredes, majd tábornok és a honvédsereg táborkari főnöke; 1849 márciusában altábornagy és a honvédsereg főerőinek parancsnoka; a fegyverletétel után az országban bujdosott; 1850-ben Londonba emigrált, majd Kossuth megbízásából részt vett egy osztrákellenes lombardiai felkelés előkészítésében; a sikertelen milánói felkelés után elhagyta Itáliát; 1859-ben Kossuthtal együtt visszatért Itáliába és magyar légiót szervezett; 1867-ben hazatért. – *496*

VIKTOR EMÁNUEL, II. (1820–1878) – szavojai herceg; szardíniai király 1849–1861; olasz király 1861–1878. – *178–183 190 194–195 276 278 289 347 365–366 370–371 414 416 418–419 421 446 474–476 519 543 579* (101 104 306 338 414 483 485)

VIKTÓRIA (1819–1901) – angol királynő 1837–1901. – *232 291 293 479* (170)

VILMOS, I. (1797–1888) – 1848-ban mint porosz herceg az ellenforradalmi udvari kamarilla feje, 1849-ben a badeni–pfalzi felkelés ellen bevetett porosz csapatok főparancsnoka („Kartácsherceg"); 1858–61 régensherceg; porosz király 1861–1888, német császár 1871–1888. – *305 307 389 401 446 448 450 454–455* (106 384)

VILMOS, I. (Hódító) (1027–1087) – angol király 1066–1087. – *51*

VILMOS, II. (1777–1847) – hessen-kasseli választófejedelem 1821–1847. – *521–523*

VILMOS, III. (Orániai) (1650–1702) – németalföldi helytartó 1672–1702, angol király 1689–1702. – *53 58*

VINOY, Joseph (1800–1880) – francia tábornok, bonapartista; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok; a Kommün idején a versailles-i tartaléksereg parancsnoka, a Kommün egyik vérbefojtója. – *355 362 364 383–384* (299)

VISCHER, Friedrich Theodor (1807–1887) – német politikus és költő; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja; Németország porosz uralom alatti egyesítésének híve, a Nemzeti Egylet egyik alapítója. – *411*

VITKEVICS, Ivan Viktorovics (megh. 1839) – orosz katonatiszt; 1837–38 Afganisztánban diplomáciai képviselő. – *504*

VOGT, Karl (1817–1895) – német egyetemi tanár, természettudós, vulgáris materialista, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben az ideiglenes birodalmi régenstanács tagja, majd Svájcba emigrál és Genfben egyetemi tanár; a kommunista mozgalom ellensége, III. Napóleon fizetett ügynöke. – *331 388–389 391 464 572 595* (283)

»*Das Volk*« (A Nép), London. – *406 425 461 593* (1 172 298 324 341 400 407 528 529)

VOLTAIRE (François-Marie Arouet) (1694–1778) – francia író és történész, felvilágosító, deista filozófus. – *287*

VUKOVICS Sebő (1811–1872) – szerb származású magyar politikus; 1849-ben a forradalmi kormány igazságügyminisztere, majd Londonba emigrált. – *497*

W

WALEWSKI, Alexandre-Florian-Joseph Colonna, comte de (1810–1868) – I. Napóleon és Walewska grófnő fia, francia politikus és diplomata; részt vett az 1830–31-es lengyel felkelésben, a felkelés bukása után Franciaországba emigrált; 1855–60 külügyminiszter; 1856-ban a párizsi kongresszus elnöke. – *438 455 474 543* (277 369)

WALPOLE, Sir Horatio (Horace) (1717–1797) – angol arisztokrata, író és művészettörténész. – *390*

WALPOLE, Spencer Horatio (Horace) (1807–1898) – angol politikus, tory; 1852, 1858–59, 1866–67 belügyminiszter. – *231*

WELDEN, Franz Ludwig, Freiherr von (1782–1853) – osztrák táborszernagy; 1848 nov.–1849 ápr. Bécs kormányzója; 1849 ápr.–máj. a Magyarországon harcoló császári sereg főparancsnoka. – *252*

WELLINGTON, Arthur Wellesley, Duke of (1769–1852) – angol hadvezér, Napóleon legyőzője, 1827–28 és 1842–52 hadseregfőparancsnok; tory politikus, 1828–30 miniszterelnök, 1834–35 külügyminiszter; támogatta Peelt. – *271*

WERTHER, Karl, Freiherr von (1809–1894) – porosz diplomata, 1859–66 és 1866–69 bécsi követ. – *390 449–450 452–453*

WETZLAR, Gustav (1813–1881) – osztrák tábornok; 1859-ben az itáliai háborúban dandárparancsnok. – *383*

Wiener Zeitung *lásd* Österreichisch-Kaiserliche Wiener Zeitung

WILLIAMS, Sir William Fenwick, Baronet of Kars (1800–1883) – angol tábornok; 1855-ben a krími háborúban Karsz védelmét irányította, 1856–59 a parlament tagja. – *443* (367)

WILLISEN, Friedrich Adolf, Freiherr von (1798–1864) – porosz tábornok, 1848–49 részt vett az itáliai forradalom leverésében; 1862–64 római porosz nagykövet. – *338 449–451 453*

WILLISEN, Karl Wilhelm, Freiherr von (1790–1879) – porosz tábornok és katonai teoretikus; 1848 márc.–máj. poseni királyi biztos, 1848–49-ben az osztrák hadsereg kebelében harcolt az itáliai forradalom ellen, 1850-ben a Dánia elleni háborúban a schleswig-holsteini hadsereg főparancsnoka. – *239 257–258 261 267 269 338*

– *Der Italienische Feldzug des Jahres 1848* (Az 1848. évi itáliai hadjárat), Berlin 1849. – *239–240 257 338* (287)

WILSON, James (1805–1860) – angol politikus és közgazdász, szabadkereskedő; az „Economist" alapítója és szerkesztője; 1853–58 kincstári államtitkár; 1859–60 India kincstári kancellárja. – *138 146 303 506*

– *Capital, Currency and Banking; being a Collection of a Series of Articles published in the „Economist"* (Tőke, forgalmi eszköz és banküzy; az „Economist"-ban megjelent cikksorozat gyűjteménye), London 1847. – *138 146*

WIMPFFEN, Franz Emil Lorenz, Graf (1797–1870) – osztrák tábornok; 1848–49 részt vett az itáliai forradalom leverésében; 1859-ben az itáliai háborúban hadseregparancsnok. – *347 394 428*

WITTELSBACHOK – német uralkodóház, bajor hercegek 1180–1806, bajor királyok 1806–1918. – *360*

WOLFF (Wolf), Christian, Freiherr von (1679–1754) – német idealista filozófus, metafizikus. – *464* (15)

WOLFF (Wolf), Wilhelm (Lupus) (1809–1864) – német tanító és újságíró, Marx és Engels barátja, a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja; 1848–49 a „Neue

Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a demokraták rajnai kerületi bizottságának és a kölni biztonsági bizottságnak tagja; a forradalom után Svájcba, majd 1851-ben Angliába emigrált; emlékének ajánlotta Marx a „Tőke" I. kötetét. – *593* (15)

X

XENOPHÓN (i.e. kb. 430–kb. 354) – görög filozófus és történész; hadvezér; Szókratész tanítványa. – *102–104 120*

– *Πόροι ἢ περὶ προσόδων* (De reditibus sive de vectigalibus civitatis augendis – Utak és módok, vagyis a bevételi forrásokról). – *102–104*

Y

YOUNG, Arthur (1741–1820) – angol író, közgazdász és statisztikus. – *129*

– *Political Arithmetic, containing Observations on the Present State of Great Britain and the Principles of her Policy in the Encouragement of Agriculture* (Politikai számtan, észrevételekkel Nagy-Britannia jelenlegi állapotáról és a mezőgazdaságot támogató politikájának elveiről), London 1774. – *129*

Z

ZABALA y la Puente, Juan de, marqués de Sierra Bullones (1804–1879) – spanyol tábornok, mérsékeltpárti; részt vett az 1854–56-os polgári forradalomban; az 1859–60-as spanyol–marokkói háborúban hadtestparancsnok. – *535 539*

ZABEL, Friedrich (1802–1875) – német publicista, liberális; 1848–75 a berlini „Nationalzeitung" szerkesztője, Németország porosz uralom alatti egyesítésének híve. – *446 480*

ZAIS – német orvos és politikus, liberális; Németország porosz uralom alatti egyesítésének híve, a Nemzeti Egylet egyik alapítója. – *410–411*

ZIEGLER, Franz Wilhelm (1803–1876) – német politikus; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés, majd a második kamara tagja; Németország porosz uralom alatti egyesítésének híve, a Nemzeti Egylet egyik alapítója. – *411*

ZOBEL, Thomas Friedrich, Freiherr (1799–1869) – osztrák tábornok; 1848–49 részt vett az itáliai forradalom leverésében; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok. – *351 381 403 424*

Földrajzi nevek*

Aquileja	Aglar
Austerlitz	Slavkov
Bombay	Bambai, Mumbai
Boroszló	Breslau, Wrocław
Brünn	Brno
Danzig	Gdańsk
Etsch	Adige
Fiume	Rijeka
Hainaut	Hennegau
Hohenfriedberg	Dobromierz
Iwangorod	Deblin
Kalikat	Calicut, Kozhikode
Kalisch	Kalisz
Kalkutta	Calcutta, Kalkatá
Laibach	Ljubljana
Lambessa	Lambèse
Larache	El-Arais
Lemberg	Lwow
Marignano	Melegnano
Mequínez	Meknesz
Montenegro	Crna Gora
Olmütz	Olomouc
Ostende	Oostende
Oudenaarde	Oudenarde, Audenarde
Pandzsab	Punjab
Pola	Pulj
Reichenberg	Liberec
Szatlédzs	Sutlej
Szentpétervár, Pétervár	Leningrád
Tilsit	Szovjetszk
Troppau	Opava
Zorndorf	Sabinowo

* A jegyzék felsorolja a szövegben előforduló földrajzi fogalmak közül azokat, amelyeknek neve különböző alakban vagy írásmóddal használatos, illetve közli nemzeti nyelvű változatukat vagy mai alakjukat.

Súlyok, mértékek és pénznemek

Súlyok

Angol kereskedelmi súlyegységek (avoirdupois-rendszer):

ton (*t*) = 20 hundredweight	1016,05	kg
hundredweight (*cwt*)	50,80	„
font (*pound, lb*) = 16 uncia	453,59	g
uncia (*ounce, oz*)	28,35	„

Angol nemesfém- és gyógyszer-súlyegységek (troy-rendszer):

font (*troy pound*) = 12 uncia	372,24	g
uncia (*troy ounce*) = 12 pennyweight	31,01	„
pennyweight = 24 grain	1,56	„
grain	0,065	„

Mértékek

Hosszmértékek

mérföld ([*statute*] *mile*) (angol) = 1760 yard	1609,33	m
yard = 3 láb	91,44	cm
láb (*foot*) = 12 hüvelyk	30 48	„
hüvelyk (*inch*)	2,54	„
legua (spanyol)	5500,00	m
mérföld (*Meile*) (német)	7420,44	„
rőf (*Elle*) (porosz)	66,69	cm

Területmértékek

acre (angol) = 4840 négyzetyard	4046,8	m^2
négyzetmérföld (német)	5,063	km^2

Űrmértékek

quarter (angol) = 8 bushel	290,79	l
bushel = 8 gallon	36,35	„
gallon = 8 pint	4,54	„

FELSÖ-ITÁLIA ÉS SVÁJC

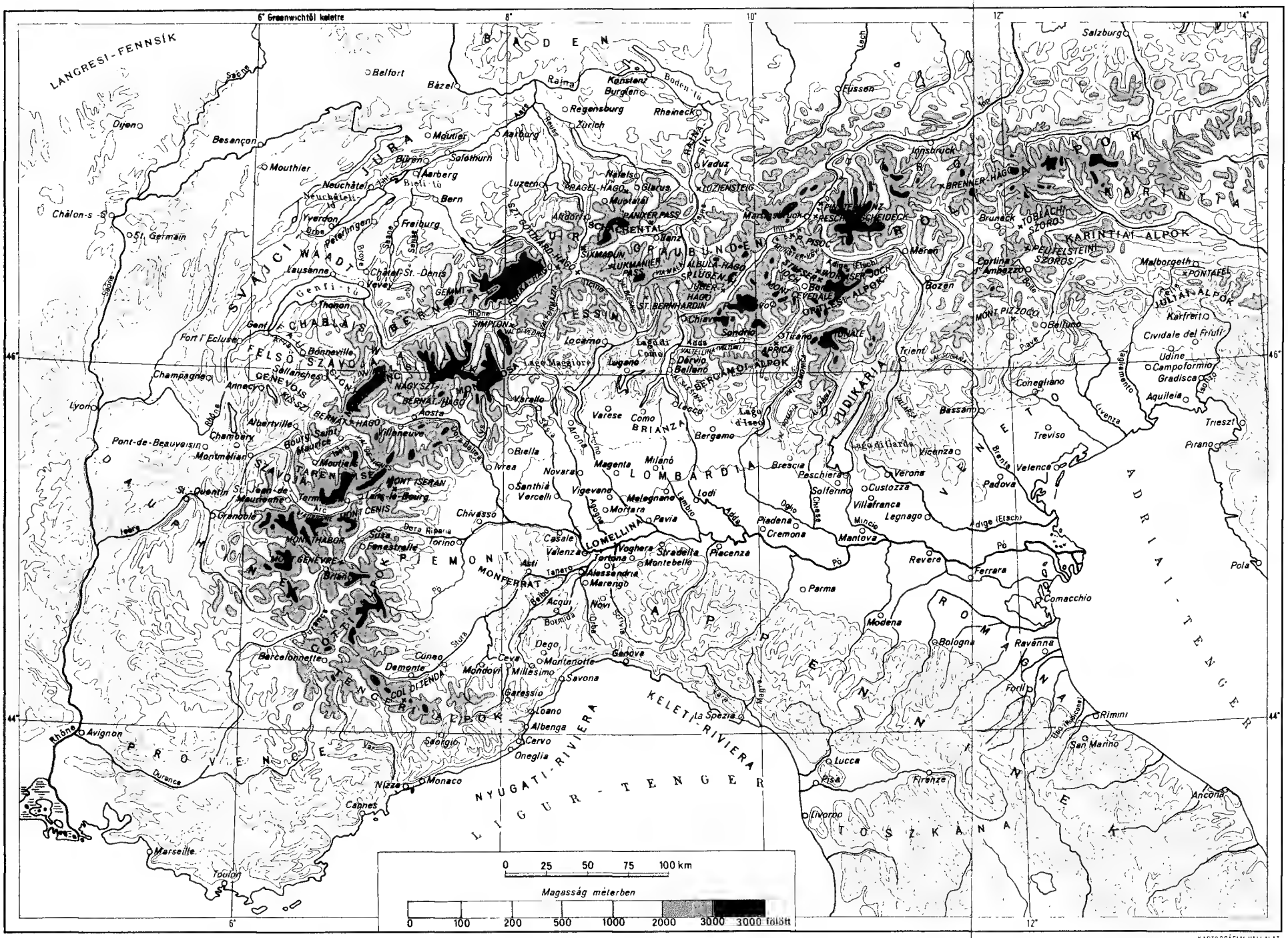

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT
Budapest, 1965 709

AZ 1859-ES ITÁLIAI HÁBORÚ

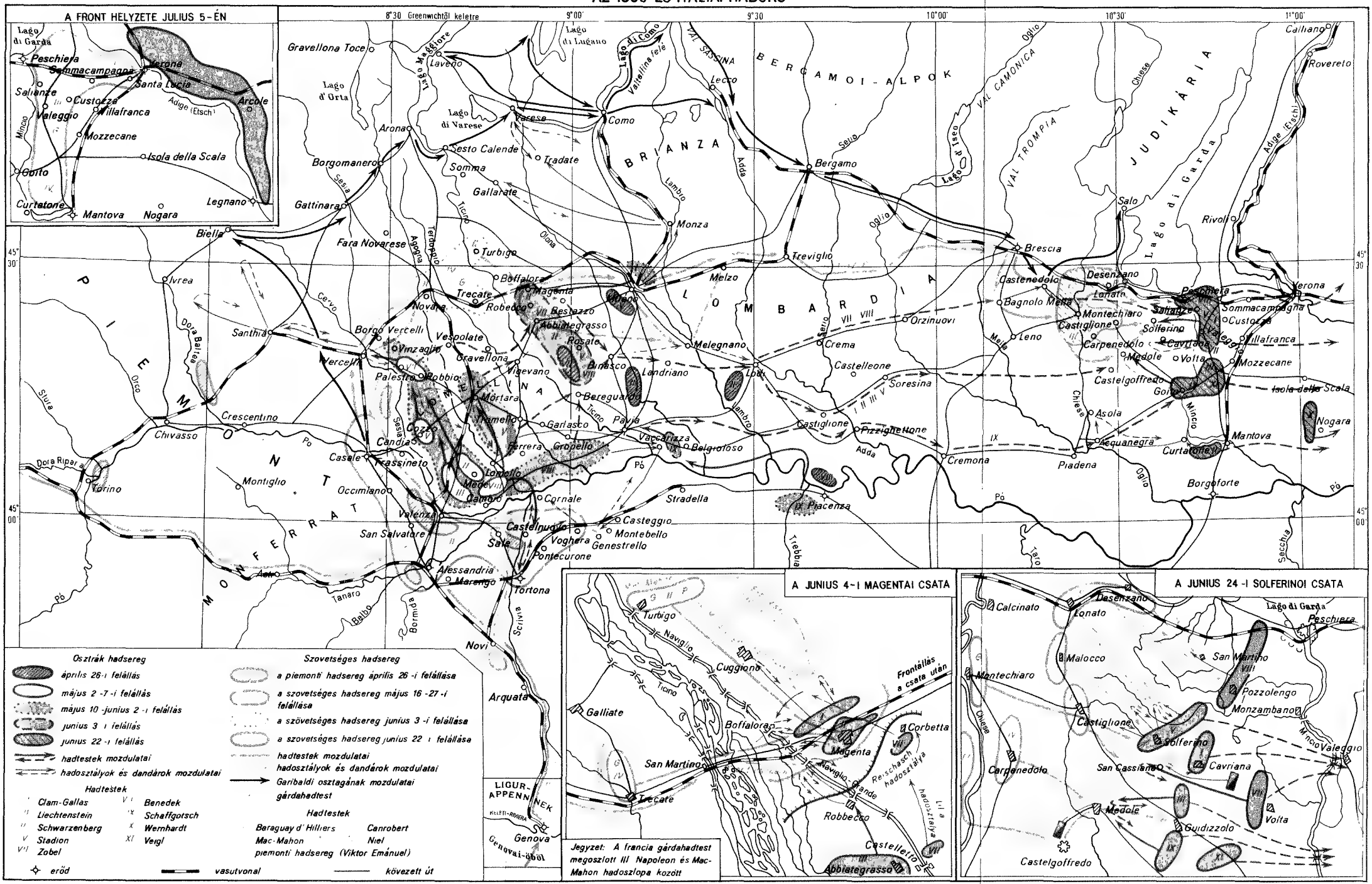

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT
Budapest, 1965 709

AZ 1859—60-AS MAROKKÓI HÁBORÚ

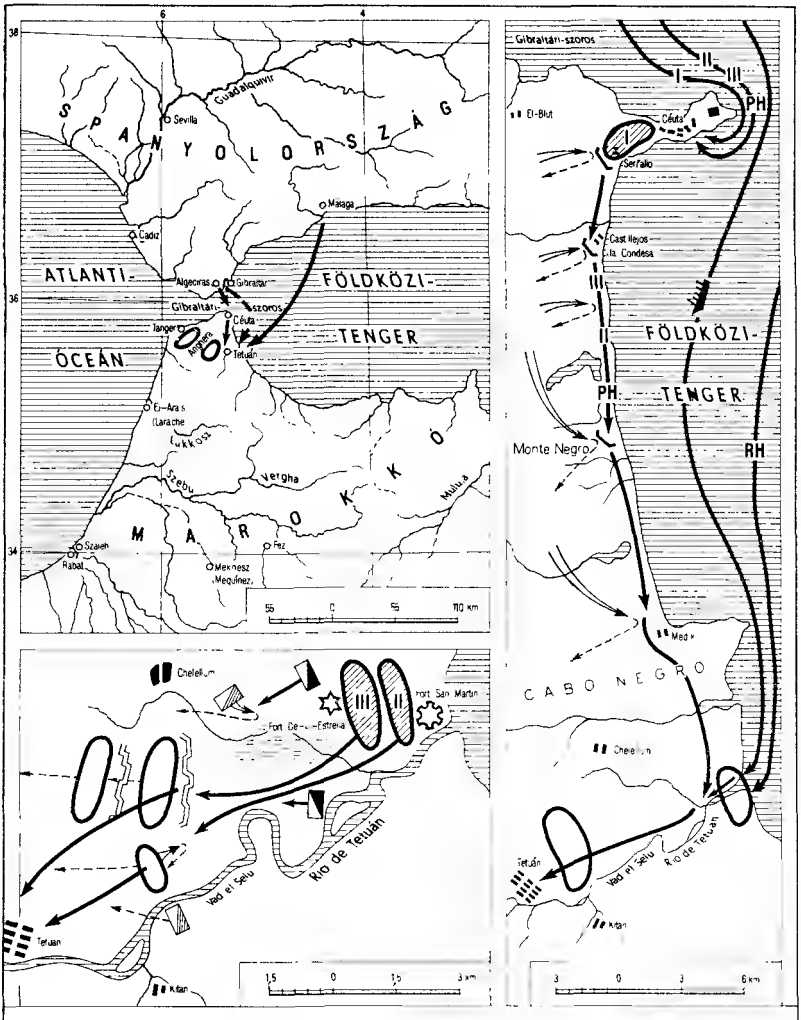

SPANYOL HADSEREG

- állások
- lovasság
- hadmozdulatok
- flottamozdulatok
- erődítések

I első hadtest (Echague)
II második hadtest (Zabala)
III harmadik hadtest (Ros de Olano)
PH Prim hadosztálya
RH Rios hadosztálya

MAROKKÓI HADSEREG

- állások
- lovasság
- hadmozdulatok
- erődítések

Tartalom

Előszó a tizenharmadik kötethez V

Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet 1

Előszó 5

Első könyv. A tőkéről 9

Első szakasz. A tőke általában 11

Első fejezet. Az áru 11

A) Történelmi adalékok az áru elemzéséhez 33

Második fejezet. A pénz vagy az egyszerű forgalom 43

1. Értékmérő 43

B) Elméletek a pénz mértékegységéről 53

2. Forgalmi eszköz 62

a) Az áruk átalakulása 62

b) A pénz forgása 71

c) Az érme. Az értékjel 78

3. Pénz 91

a) Kincsképzés 94

b) Fizetési eszköz 104

c) Világpénz 113

4. A nemes fémek 117

C) Elméletek a forgalmi eszközről és a pénzről 121

Karl Marx: Bevezetés („A politikai gazdaságtan bírálatához") 149

I. Termelés, fogyasztás, elosztás, csere (forgalom) 151

1. Termelés 151

2. A termelés általános viszonya az elosztáshoz, cseréhez, fogyasztáshoz ... 156

a_1) Termelés és fogyasztás 157

b_1) Termelés és elosztás 161

c_1) Végül a csere és a forgalom 165

3. A politikai gazdaságtan módszere 166
4. Termelés. Termelési eszközök és termelési viszonyok. Termelési viszonyok és érintkezési viszonyok. Állam- és tudatformák a termelési és érintkezési viszonyokhoz való viszonyukban. Jogviszonyok. Családi viszonyok 174
Karl Marx: Itália egyesítésének kérdése 177
Karl Marx: A háborús kilátások Európában 183
Karl Marx és Friedrich Engels: Az európai pénzpánik 187
Karl Marx: Louis-Napoléon helyzete 192
Friedrich Engels: A francia hadsereg 197
Friedrich Engels: A németek háborús erőforrásai 203
Friedrich Engels: Itália osztrák marokban 209
Karl Marx: A brit gyárak helyzete, I 216
Friedrich Engels: A küszöbönálló háború esélyei 223
Karl Marx: Az új brit Reform Bill 228
Karl Marx: A brit gyárak helyzete, II 232
Friedrich Engels: A Pó és a Rajna 237
I 239
II 241
III 264
IV 272
Karl Marx: Béke vagy háború 278
Karl Marx: Sóhaj a Tuileriákból 280
Karl Marx: A háborús kilátások Franciaországban 282
Karl Marx: A háborús kilátások Poroszországban 287
Karl Marx: Történelmi párhuzam 291
Friedrich Engels: A tervezett békekongresszus 294
Karl Marx: Súlyos pénzügyi zavarok Indiában 298
Friedrich Engels: A háború elkerülhetetlensége 305
Karl Marx: A tervezett békekongresszus 308
Karl Marx és Friedrich Engels: A helyzet – Németország fegyverkezik 313

Friedrich Engels: A háborús kilátások 317
Karl Marx: A pénzügyi pánik 321
Karl Marx: Nyájas fogadkozások 325
Karl Marx: Ausztria, Poroszország és Németország a háborúban ... 328
Friedrich Engels: A háború 333
Karl Marx és Friedrich Engels: Nagy fontosságú bécsi hírek 338
Friedrich Engels: A háború egyhelyben topog 344
Friedrich Engels: Végre harc 349
Friedrich Engels: A montebelloi csata 354
Karl Marx: Porosz nézet a háborúról 357
Friedrich Engels: Az itáliai hadjárat 361
Friedrich Engels: A háború stratégiája 364
Karl Marx: Mazzini kiáltványa 368
Friedrich Engels: A háború fejleményei 370
Friedrich Engels: A háborús események 374
Friedrich Engels: Az osztrák vereség 377
Friedrich Engels: A magentai csata 381
Karl Marx: A Spree és a Mincio 388
Friedrich Engels: Az osztrákok visszavonulása a Mincióhoz 391
Friedrich Engels: A háborús hírek 395
Friedrich Engels: A Solferino melletti csata 399
Friedrich Engels: Történelmi igazságszolgáltatás 402
Friedrich Engels: A solferinoi csata 406
Karl Marx: Erfurtoskodás 1859-ben 410
Karl Marx: Mit nyert Itália? 413
Karl Marx: A béke 416
Karl Marx: A villafrancai szerződés 418
Friedrich Engels: Az itáliai háború. Visszapillantás 422
Karl Marx: Bizonyított igazság 433

Karl Marx: Invázió! 437
Karl Marx: A francia leszerelés 440
Karl Marx: Quid pro quo 442
Friedrich Engels: Karl Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához", Első füzet, Berlin, Franz Duncker, 1859 460
Karl Marx: Brit kereskedelem 469
Karl Marx: Louis-Napoléon és Itália 473
Karl Marx: Politikai szemle 478
Karl Marx: Népesedés, bűnözés és pauperizmus 481
Karl Marx: Gyáripar és kereskedelem 487
Karl Marx: Kossuth és Louis-Napoléon 491
Karl Marx: Az új kínai háború 498
Karl Marx: Választási korrupció Angliában 513
Karl Marx: Radikális nézet a békéről 518
Karl Marx: Nyugtalanság Németországban 521
Karl Marx: Kereskedelem Kínával 526
Karl Marx: Az angliai inváziós pánik 531
Friedrich Engels: A mór háború fejleményei 534
Friedrich Engels: A mór háború, I 538
Friedrich Engels: Szavoja és Nizza 543
Friedrich Engels: A mór háború, II 547
Friedrich Engels: Szavoja, Nizza és a Rajna 553
I 555
II 561
III 573
IV 581

Mellékletek

A „Volk" szerkesztőségi nyilatkozata 593
Gatherings from the Press 594

Függelék

Jegyzetek 607
Életrajzi adatok 656
Mutató 666
Földrajzi nevek 704
Súlyok, mértékek és pénznemek 705

Képmellékletek

„A politikai gazdaságtan bírálatához" első kiadásának címoldala 5
Felső-Itália és Svájc (térkép) 706/707
Az 1859-es itáliai háború (térkép) 706/707
Az 1859—60-as marokkói háború (térkép) 707

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS-LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

015/965. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi utca 28.
Az Alkotmány ünnepének tiszteletére felajánlotta a „Béke" szocialista kéziszedő-brigád

HIBAIGAZÍTÓ

		A szövegben:	*Helyesen:*
288. old.	alulról 9. sor	maghatalmazottját	meghatalmazottját
340. old.	vers 6. sor	Regiment	Regiment,
340. old.	vers 8. sor	Im	In
379. old.	alulról 9. sor	Gyula	Gyulay
484. old.	táblázat-alcímben	*eléállítva*	*elé állítva*
641. old.	felülről 8. sor	almarasztalva	elmarasztalva
661. old.	felülről 1. sor	kifizethesse.	kifizethesse,
661. old.	felülről 6. sor	folytatj	folytatja
688. old.	alulról 7. sor	o asz	olasz

A 610. oldalon a 18. jegyzet utolsó sorában „az 1859-es kiadást" szavak után még ez olvasandó: „továbbá a 136. old. 13. sorában és a 141. old. 6. sorában, ahol a szövegösszefüggés nagyon valószínűvé teszi, hogy sajtóhibáról van szó".